BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ACHTSTE DEEL.

(DEEL LII DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1901.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS.
WESTEINDE 135 's-GRAVENHAGE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ACHTSTE DEEL.

(DEEL LII DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1901.

INHOUD.

Notulen van de Bestuurs- en Algemeene Vergaderingen 1900—1901.

HET INLANDSCHE GEMEENTEWEZEN OP JAVA EN MADOERA

DOOR

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.

Eene der belangrijkste Inlandsche instellingen op Java en Madoera is ongetwijfeld het gemeentewezen, en wel niet slechts uit een wetenschappelijk, maar ook uit een staatkundig oogpunt. De aandacht van de beoefenaars der vergelijkende rechtswetenschap is, zoowel ten onzent als in het buitenland, herhaaldelijk gevallen op de aloude Arische dorpsgemeenschappen; voor ons bestuur over de Javaansche bevolking zijn van ouds de Inlandsche gemeenten, niet minder dan de invloed der voorname Javaansche geslachten, hoog te waardeeren hulpmiddelen geweest; en, wat die bevolking zelve betreft, zoo kan men veilig zeggen, dat, voor de overgroote meerderheid, het openbaar en het huiselijk leven, de economische en de maatschappelijke toestand, met het gemeentewezen ten nauwste samenhangen, zoo niet daardoor worden beheerscht De voortreffelijke uitkomsten van ons koloniaal systeem ten aanzien van Java en Madoera, zijn altijd toe te schrijven geweest aan het vasthouden aan twee groote beginselen, namelijk de bevolking zooveel mogelijk te laten onder de onmiddellijke leiding van hare eigene, op grond van hunne afkomst grooten invloed uitoefenende hoofden, en in de tweede plaats het regeeren niet zoozeer over individuen als over de gemeenten, die als zedelijke lichamen elk eene min of meer aanzienlijke groep individuen in *één* verband samenhielden. Misslagen, welke onze Regeering en hare Europeesche dienaren, gelijk niet meer dan natuurlijk is, dikwijls, zij het te goeder trouw, in den loop der tijden hebben begaan, hadden in den regel door de werking van beide factoren niet de noodlottige gevolgen, welke zij anders misschien zouden hebben gehad. De nationale Inlandsche hoofden en de Inlandsche gemeenten waren immers oorzaak, dat bedoelde misslagen niet direct de individueele leden der bevolking troffen, en dat de ontevredenheid, welke zij anders allicht zouden hebben opgewekt, veelal achterwege bleef, door dat de schok verzacht was. Daarbij komt nog, wat het Inlandsche gemeentewezen

betreft, dat de bevolking daaraan eene groote economische weerstandskracht ontleent tegen misoogsten of andere rampen van hooger hand, ja zelfs tegen de soms drukkende lasten, van Regeeringswege opgelegd, en, dank zij het gemeentewezen, met betrekkelijk weinig moeite en geringe bestuursmiddelen ingevorderd.

Het schijnt mij toe, dat in den laatsten tijd bij velen eene richting merkbaar is om de beide steunsels, waarvan ons bestuur zich vroeger altijd met goeden uitslag bediende, zoo niet weg te werpen, dan toch in mindere mate te gebruiken, en den Europeeschen ambtenaar meer rechtstreeks met de individueele leden der bevolking in aanraking te brengen. Ook is het mij opgevallen, hoe bij de openbare gedachtenwisseling over verschillende plannen tot decentralisatie en tot het in het leven roepen van plaatselijk zelfbestuur in Nederlandsch Indië, voor zoover mij bekend op ééne uitzondering na [1], zelfs met geen woord werd gewezen op het bestaande en historisch ontwikkelde decentraliseerende zelfbestuur der Inlandsche gemeenten, noch op de gevolgen, welke de door ons in het leven te roepen Europeesche gemeentelijke of gewestelijke instellingen zouden hebben ten aanzien van de plaatselijke Inlandsche gemeenten. Ik beschouw het daarom, juist tegenwoordig, als niet van belang ontbloot eene schets te geven van het Inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera in zijn vollen omvang. Zeer zeker is de literatuur over dit onderwerp reeds talrijk; talrijker misschien dan over eenig ander gedeelte der Inlandsche huishouding. Maar met alle waardeering van hetgeen daarover reeds geschreven werd, en waarvan, gelijk uit de volgende bladzijden zal blijken, door mij een dankbaar gebruik is gemaakt, kan men toch niet ontkennen, dat tot dusverre eene systematische en algemeene behandeling ontbreekt, waarbij, met weglating van zuiver plaatselijke bijzonderheden, het licht valt op de leidende beginselen, en waarbij niet slechts het Inlandsche gewoonterecht wordt beschreven, maar ook de vervormingen, welke dat gewoonterecht tengevolge van legislatieve of administratieve inmenging onzerzijds heeft ondergaan [2].

---

[1] Namelijk in de Memorie van toelichting op het onlangs, bij Koninklijke Boodschap van 24 Juli 1900, bij de Staten-Generaal ingediende wetsontwerp tot decentralisatie van het bestuur in Nederlandsch Indië. Zie Bijlagen der Handelingen van de Staten-Generaal, Zitting 1899—1900, N° 220, p. 3. Aldaar wordt gezegd, dat het niet in de bedoeling van het wetsontwerp ligt in het Inlandsche gemeentewezen verandering te brengen.

[2] Behalve van de litteratuur over het gemeentewezen en van aanteekeningen, door mij tijdens mijn verblijf in Nederlandsch Indië verzameld, is, bij de samenstelling van dit opstel, ook gebruik gemaakt van gegevens uit het

§ 1. Oorsprong en ontwikkeling.

Het ontstaan van het gemeentewezen op Java en Madoera is niet wel anders te verklaren dan door den invloed der Hindoe's, aan welken invloed trouwens ook de Javaansche traditie het ontstaan dezer instelling toeschrijft [1]. Men moge toegeven, dat de Javanen, reeds vóór dat die invloed zich krachtig deed gelden, een zeer geordenden staat van bestuur hadden, van het bestaan van gemeenten, met eene zekere mate van zelfbestuur en met eene juridische persoonlijkheid, afgescheiden van die van den staat, vindt men geen spoor [2]. Bij de volken van den Indischen Archipel, die den Hindoe-invloed niet, of althans slechts in geringe mate hebben ondervonden, bestaan hoogstens weinig ontwikkelde gemeente-instellingen, gelijk bij de zoogenaamde cosmopolitische Maleiers, of dragen bedoelde instellingen, gelijk bij de Menangkabausche Maleiers, een van het Javaansche zeer afwijkend karakter. Aan Mohammedaanschen invloed is evenmin te denken, omdat de Mohammedaansche wet het gemeentewezen niet regelt. Het is een onderwerp, dat die wet aan het plaatselijke gewoonterecht overlaat. De oorspronkelijke Islâm kende in Arabië, als onderdeelen van den staat, met eene zekere souvereiniteit in eigen kring, slechts de stammen en de familiën, waartoe men niet slechts rekende de personen, die door agnatische verwantschap met elkander waren verbonden, of heetten verbonden te zijn, maar ook de cliënten en slaven van de leden dier stammen of familiën. De min of meer duurzame nederzettingen van zulke stammen of familiën stonden

---

archief van het Ministerie van Koloniën, mij welwillend verstrekt door den heer J. T. Viehoff, Referendaris bij dat Departement. Als zoodanige gegevens komen vooral in aanmerking de resultaten van het onderzoek naar de verplichte diensten der Inlandsche bevolking in de verschillende gewesten, ongeveer een tiental jaren geleden ingesteld door den toenmaligen Inspecteur der Cultures, F. Fokkens. Eindelijk dank ik onderscheidene inlichtingen aan den heer H. J. W. van Lawick van Pabst, laatstelijk Hoofdinspecteur der Cultures, onlangs met verlof in Nederland. Het is hier de plaats om aan de heeren Viehoff en Van Lawick van Pabst openlijk mijne erkentelijkheid te betuigen voor hunne zeer te waardeeren hulpvaardigheid. Bij een tweetal mededeelingen van laatstgenoemde, heb ik zijn naam speciaal vermeld, omdat zij onderwerpen betroffen, waaromtrent mij alle andere bronnen ontbraken.

[1] Zie Rosemeier: De vrije keuze der dessahoofden, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. V (1891), p. 178.

[2] Zie Brandes, in het Tijdschrift voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXXII (1889), p. 123 en 128, en Van der Lith: Nederlandsch Oost-Indië, 2de druk, dl. I, p. 390 en vv.

onder de stam- of familiehoofden, en, waar men in Arabië grootere nederzettingen had, als Mekka of Medina, vormde elk der daarin vertegenwoordigde stammen of familiën een zelfbesturend lichaam, waarvan de leden veelal samenwoonden in eene afzonderlijke wijk [1]. De Arabische stammen brachten dezen toestand over naar de landen, welke zij in de 7de en 8ste eeuw onzer jaartelling veroverden, en waarin zij zich daarna vestigden [2]. Eerst door hunne samensmelting met de inheemsche, niet-Arabische bevolking, verdween de politieke beteekenis van hun stam- of familieverband buiten Arabië: maar in dit land zelf wordt de oude toestand thans nog gevonden overal, waar geen Europeesche of Turksche invloed daarop heeft ingegrepen, of waar toevallig niet één der stamhoofden door overmacht de anderen tot erkenning en eerbiediging van zijn oppergezag heeft weten te dwingen [3]. Ook in de latere ontwikkeling van het Mohammedaansche recht is, ten aanzien der Arabieren, aan dit zelfbestuur der stammen en familiën vastgehouden [4], maar werden voor de niet-Arabische Muzelmannen, als onderdeelen der provinciën van het rijk der Chaliefen, het distrikt en het dorp genoemd [5]. De vraag echter, of die onderdeelen door ambtenaren van het centraal gezag zouden worden bestuurd, dan wel zelfbestuur zouden bezitten, wordt door de Arabische juristen niet beantwoord, en staat dus ter beslissing van het plaatselijke gewoonterecht of van vorstelijke ordonnantiën [6]. Het vroeger bestaande gemeentewezen bleef intusschen veelal, ook na de bekeering der bevolking van eenig land tot den Islâm, gehandhaafd, en zoo heeft men in de meeste Mohammedaansche staten altijd eene groote mate van decentralisatie gevonden [7]. Buiten de groote steden, waar doorgaans een door het centraal gezag aangestelde

[1] Zie Von Kremer: Culturgeschichte des Orients, dl. I, p. 22 en vv.; Dezelfde: Geschichte der herrschenden Ideeën des Islams, p. 209 en vv. en 342 en vv. In hoofdzaak gaat het Mozaïsche staatsrecht van hetzelfde beginsel uit Zie Saalschütz: Das Mosaïsche Recht, 2de druk, p. 28 en vv. en 694.

[2] Zie: Culturgeschichte, dl. I, p. 88 noot 1, 124, 128.

[3] Zie Palgrave: Central and Eastern Arabia, p. 294 en vv., en mijn werk: Le Hadhramout, p. 32 en vv.

[4] Zie Maverdii Constitutiones politicae, ed. Enger, p. 164 en vv. en 352 en vv.

[5] Zie Ibid., p. 356.

[6] Vergl. mijne Principes du droit musulman, p. 2 en 8 noot 1.

[7] De Turksche wetgeving op de plaatselijke besturen, in onzen tijd onder Europeeschen invloed in het leven geroepen, blijft hier natuurlijk buiten beschouwing.

gouverneur of onder-gouverneur resideert, wiens wil ook in zuiver locale aangelegenheden gevolgd wordt, kan men zeggen, dat bijna overal elke agglomeratie van woningen, stad, wijk of dorp, en elke erkende corporatie, de vrijheid heeft hare huishoudelijke aangelegenheden te regelen naar goedvinden, voor zooverre het geene zaken betreft van rijksbelang of speciaal in de wet voorzien, en voor zooverre op deze autonomie niet door de willekeur der hoogere autoriteiten inbreuk wordt gemaakt [1]. In het Turksche Rijk zijn bij deze zelfbesturende lichamen nog gekomen de kerkgenootschappen, ja zelfs de kerkelijke gemeenten, der onderworpen Christenen en Joden [2].

Het behoeft geen betoog, dat een dergelijk recht het Inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera wel kon in stand laten, voor zooverre het reeds aanwezig was bij de invoering van den Islâm, maar, zoo het toen nog niet bestond, bedoeld gemeentewezen onmogelijk kan hebben in het leven geroepen. Daarbij komt, dat de Mohammedaansche wet, al laat zij het zelfbestuur van gemeenten als zedelijke lichamen toe, dit zelfbestuur tot het gebied van het publieke recht beperkt, en hoogstens aan gemeentelijke instellingen ten aanzien van het privaatrecht eene plaats inruimt, voor zooverre het onderwerpen van zeer ondergeschikt belang betreft, namelijk de onderwerpen van privaatrecht, in die wet niet geregeld, dan wel waaromtrent in die wet zelve naar het plaatselijke gewoonterecht wordt verwezen. De Javaansche gemeentelijke regelingen en instellingen hebben daarentegen eene privaatrechtelijke beteekenis van niet minder gewicht dan hare functie op het gebied van het publieke recht [3]. Te dien opzichte wijkt het Javaansche gemeentewezen ook principieel af van het Nederlandsche, althans sedert de wijziging, in het laatst der 18de eeuw in ons staatsrecht gebracht [4]. Daarentegen kent het Hindoeïsme eene bijzonder groote

[1] Zie b.v. voor Egypte, Lane: The modern Egyptians, 5de druk, p. 124 en v.; voor Turkije, D'Ohsson: Tableau général de l'Empire Ottoman, dl. VII, p. 274 en vv.; voor Perzië, De Gobineau: Trois ans en Asie, p. 395, 409; voor Algerië: Hanoteau en Letourneux: La Kabylie, dl. II, p. 4 en vv.

[2] Zie Ubicini: Lettres sur la Turquie, dl. II, passim.

[3] Zie mijne verhandelingen over de afwijkingen van het Mohammedaansche familie- en erfrecht en van het Mohammedaansche vermogensrecht op Java en Madoera, in dit Tijdschrift, 5de Volgreeks, dl. VII (1892), p. 454 en vv.; en 6de Volgreeks, dl. III (1897), p. 83 en vv.

[4] Zie De Groot: Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleertheyt, I: 2 § 18, uitgave van Fockema Andreae, dl. I, p. 4, en dl. II, p. 5 en 6; Staatsregeling van 1798, artt. 28, 149.

plaats toe aan locale regelingen en instellingen (deçadharma) op elk gebied van recht, naast het algemeene Hindoe-recht, gelijk het vervat is in de wetboeken van Manoe en Yâjnavalkya [1]. Dit beginsel vindt men van ouds ook op Java gehuldigd ten aanzien van de gemeentelijke regelingen en instellingen [2].

De oude Hindoe-rechtsbronnen erkennen het bestaan van dorpsgemeenschappen met zelfbestuur, en van dergelijke dorpsgemeenschappen vinden wij evenzeer reeds in het bekende Javaansche wetboek uit den vroegsten Mohammedaanschen tijd, den Soerja-Ngalam gewag gemaakt [3]. Volgens het Hindoe-recht staat elk dier gemeenschappen van rechtswege in een zeker verband tot de 4, 8 of 10 omliggenden [4], eene instelling thans nog voortlevende in de Javaansche montjå pat (N) of m. sĕkawan (K) en montjä limå (N) of m. gangsal (K) [5]. Terwijl verder het Mohammedaansche recht uitgaat van het beginsel, dat de individuen den staat vormen, zoo is, volgens het Hindoe-recht, de kleinste eenheid niet de burger, maar het gezin. De man wordt eerst een zelfstandig persoon, wanneer hij, na zijne leerjaren te hebben voleindigd, in het huwelijk treedt, een eigen haard bezit, in één woord wanneer hij een huisman wordt. Als hoofd van dat gezin

---

[1] Zie Burnell en Hopkins: The ordinances of Manu, Introduction, p. XXXIV en vv., en Boek I: 107 en vv.; Jolly: Outlines of an history of Hindu-law, p. 31 en vv.; Nelson: Indian usage and judge-made law, p. 24 en vv.

[2] In N° XVI der door Cohen Stuart gepubliceerde Kawi-Oorkonden wordt uitdrukkelijk gewag gemaakt van het gezag der plaatselijke gewoonten (deçadrṣṭa) naast dat der Hindoe-wetten. Zie Jonker: Een Oud-Javaansch wetboek, vergeleken met Indische rechtsbronnen, p. 2, 20 en 21. In het bevelschrift, door Tapsir Anom, Hoofdpangoeloe van Soerakarta, in het laatst der 18de eeuw gegeven aan Jahjå, hoofd der vrije desa Tĕgal Sari, lees ik: „Pas vooral op, dat gij geene bevelen geeft, die indruischen tegen de adat van Tĕgal Sari, en die niet wettig zijn voor den godsdienst (d. w. z. den Islâm). Mochten zij in overeenstemming zijn met den godsdienst, doch ndruischen tegen de adat van ouds, zooals die is gevolgd door Kiahi Agoeng van Ponorogo, dan zult gij toch door mij voorbeeldig zwaar gestraft worden". Deze, voor het Javaansche rechtsbewustzijn zoo hoogst merkwaardige, uitspraak is te vinden in het opstel van Fokkens: Vrije desa's op Java en Madoera, in het Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXXI (1886), p. 491. Over Kiahi Jahjå, zie het opstel van denzelfden schrijver: De priesterschool te Tĕgal Sari, Ibid. dl. XXIV (1877), p. 321 en vv.

[3] Zie Manoe VIII: 219, en de vertaling van den Soerja-Ngalam in dit Tijdschrift, Nieuwe Volgreeks, dl. VI (1863), p. 15, 16 en 39.

[4] Zie Yâjnavalkya, ed. Stenzler, II: 152, 151; Manoe VIII: 252 en vv.

[5] Zie Vermogensrecht, p. 118.

voert hij daarover het bestuur, en vertegenwoordigt hij het publiek- zoowel als privaatrechtelijk. Wordt zijn gezin ontbonden, zoo houdt hij op eene persoonlijkheid in de juridische beteekenis van dit woord te zijn, en kan hij slechts als aanhangsel van een ander gezin, b.v. van dat van *één* zijner zoons, blijven voortleven, ja moet hij zich liefst als kluizenaar van de wereld terugtrekken [1]. Leden der Oud-Arische dorpsgemeenschappen zijn dan ook niet de personen, die in het dorp wonen, maar de gezinnen daarin gevestigd [2]. Dienovereenkomstig telden de vroegere Javaansche vorsten en hoofden hunne onderdanen niet bij individuen, maar bij tjatjah's of huisgezinnen, en werd door hen zelfs de uitgestrektheid van hun gebied niet in eene vlaktemaat uitgedrukt, maar bij djoeng's, d. w. z. de uitgestrektheid, welke door vier gezinnen kan worden bebouwd of op andere wijze geëxploiteerd; terwijl dan de uitgestrektheid, aan elk gezin toegewezen, bahoe of karjå heette. Deze instelling bestaat thans nog, gelijk men weet, in de Vorstenlanden; doch in de andere residenties is eene uiting van hetzelfde beginsel, dat de volle burgers in eene Inlandsche gemeente slechts zij zijn, die een eigen gezin op een eigen erf bezitten, in die mate dat, in vele gemeenten, ontbinding van het gezin door den dood der vrouw tengevolge heeft, dat de weduwnaar, indien hij niet binnen zekeren termijn hertrouwt, als volle burger moet aftreden [3]. Bij de heidensche Badoej's in Zuid-Bantam bestaat thans ook nog de instelling, dat het hoofd, de poeoen, gehuwd moet zijn. Sterft zijne vrouw, zoo moet hij onverwijld aftreden. Hertrouwen, ofschoon niet bepaald verboden, schijnt niet voor te komen [4].

In nog vele andere opzichten hebben de Inlandsche gemeenten op Java en Madoera sprekende familietrekken gemeen met de Oud-Arische dorpsgemeenschappen, gelijk zij thans nog in Britsch-Indië gevonden worden. De wetboeken van Manoe en Yâjnavalkya onderstellen het bestaan daarvan, maar regelen die niet. Wel daarentegen vinden wij in andere oude bronnen van het Hindoe-recht, de zoogenaamde soetra's, voorschriften omtrent hare inwendige huishouding. De dorpen worden onderscheiden van de door de Vorsten

---

[1] Zie Manoe II: 1 en vv., VI: 1 en vv., en vergl. voor nadere bijzonderheden, Leist: Alt-Arisches jus civile, dl. I, p. 494 en vv., dl. II, p. 183 en vv.

[2] Zie Leist: Alt-Arisches jus gentium, p. 34.

[3] Zie beneden § 7.

[4] Zie Jacobs en Meijer: De Badoej's, p. 29.

aangelegde steden [1], als een organisch verschijnsel tegenover eene machinaal in het leven geroepen samenleving, waarvan de Ariër een ingeboren afkeer heeft. Het dorp kan bestaan uit eene agglomeratie van woningen, veelal door een aarden wal omgeven, maar evengoed uit verspreide kleine gehuchten of zelfs uit verspreide woningen. Het middelpunt van het dorpsleven, men zoude kunnen zeggen de vlaggestok van het dorp, is de heilige boom, de ficus indica. Ieder dorp heeft een hoofd, wiens patriarchale bevoegdheden in karakter onderscheiden zijn van de meer begrensde en van het centraal gezag afhangende functiën der vorstelijke ambtenaren over 10, 20, 100 of 1000 dorpen [2]. Het dorp kan door den Vorst aan één zijner grooten worden weggeschonken, in dier voege dat deze daarvan de heer wordt, en de opbrengsten ontvangt, welke anders aan den Vorst toekwamen. Bij het dorp behoort eene badplaats voor de ritueele wasschingen, en voorts eene offerplaats. Een gedeelte van het offer moet in een gemeenschappelijken maaltijd door de dorpsgenooten worden genuttigd. Het dorp als maatschappelijke en staatkundige eenheid beschermt niet slechts de daartoe behoorende gezinnen; doch ook de huisdieren liggen onder een zeker dorpsverband. Het dorp heeft voorts, binnen de grenzen van het algemeene Hindoe-recht, wetgevende bevoegdheid, ook ten aanzien van privaatrechtelijke verhoudingen. Bij het oprichten van eene nieuwe woning moet geofferd worden, en een gelukkige dag daartoe worden uitgekozen. Nevens den heiligen haard is het watervat een essentieel bestanddeel van de woning. Ofschoon vermoedelijk de dorpsgenooten oorspronkelijk tot één stam behoorden [3], zoo is daar-

[1] Dergelijke steden moeten niet verward worden met de zoogenaamde steden, welke inderdaad niet anders zijn dan een complex van aaneengebouwde dorpen, elk eene zelfstandige gemeente vormende. Dit laatste is ook op Java en Madoera de normale toestand der groote centra van bevolking. Zie ben. § 2, en vergl. Maine: Village communities in the East and West, 3[de] druk, p. 118 en v. Tegen de beschouwingen van dien schrijver is onlangs opgekomen door Baden-Powell in zijn werk: The origin and growth of village-communities in India. Zonder in het minst te willen ontkennen, dat laatstgenoemde veel nieuw en wetenswaardig materiaal heeft verzameld, moet ik toch opmerken, dat daardoor in hoofdzaak de arbeid van Maine eerder wordt bevestigd, dan te niet gedaan. Het klinkt onder deze omstandigheden vreemd, op p. 2 en vv. en 33 en vv. van Baden-Powell's boek, te lezen, dat de theoriën van Maine op onvoldoende en verouderde onderzoekingen berusten.

[2] Vergl. Manoe VII: 115, en de thans nog in de Vorstenlanden bestaande ambtelijke rangen van Panèwoe, Panatoes, enz. Zie Eindresumé, dl. III, p. 129.

[3] Zie De Laveleye: De la propriété et de ses formes primitives, p. 66, en de daar aangehaalde plaats van Strabo.

voor toch reeds in den tijd, waaruit de oudste ons bekende Hindoesche rechtsbronnen dagteekenen, het samenwonen als grond voor den gemeentelijken band in de plaats getreden; maar de onderlinge betrekkingen der dorpsgenooten zijn aldus niet minder nauw gebleven. Trouwens bijna alle in het dorp levende familiën zijn bovendien door aanhuwelijking met elkander vermaagschapt. De niet aan elkander verwante of vermaagschapte dorpsgenooten beschouwen echter elkander geenszins als vreemden, zoodat zij onderling ook niet de plichten, jegens de gasten voorgeschreven, behoeven na te komen. Zij zijn onderling tot steun verplicht, in die mate dat zij, die niet zelf in hun levensonderhoud kunnen voorzien, ten laste van het dorp komen. Belangrijke huiselijke gebeurtenissen moeten in het dorp worden omgeroepen. Zij, die tijdelijk het dorp verlaten, b.v. om te studeeren, blijven daartoe behooren, en eindelijk heeft het dorp de bevoegdheid sommige personen uit de gemeenschap te stooten [1].

Deze Arische [2] dorpsinrichting heeft zich tot op onzen tijd in hoofdzaak in Britsch-Indië staande gehouden, ondanks de vele politieke stormen, welke over dat land zijn heengegaan. Vooral onder den invloed der in het begin der 11de eeuw onzer jaartelling begonnen heerschappij der Muzelmannen zijn vele steden ontstaan, met eene zeer gemengde en in geen gemeentelijk verband levende bevolking; maar de aan zijne zeden en zijn godsdienst gehechte Hindoe heeft steeds aan het dorpsleven de voorkeur blijven geven. Het Hindoesche dorp is eene wereld in het klein gebleven, dat

[1] Zie, voor nadere bijzonderheden en voor de bewijsplaatsen, Jus gentium, p. 31—43, en vergel. Maine: Early history of institutions, 3de druk, p. 81 en v.; Dezelfde: Ancient law, 9de druk, p. 262 en vv.; Baden-Powell, t. a. p., p. 8.

[2] Het moge waar zijn, dat, gelijk Baden-Powell (t. a. p., p. 45 en vv.) opmerkt, de Ariërs in Britsch-Indië altijd slechts eene kleine minderheid van de bevolking hebben uitgemaakt, uit dit feit met hem de gevolgtrekking te putten, dat de dorpsgemeenschappen, althans die met individueel grondbezit, niet van Arischen oorsprong kunnen zijn (ibid. p. 63 en vv., 103 en vv. en 111 en vv.), gaat m. i. te ver. De niet te loochenen gelijkenis in vele opzichten van de dorpsgemeenschappen in Britsch-Indië ook met die van andere Arische volken, speciaal Slaven en Germanen, blijft op deze wijze absoluut onverklaarbaar; terwijl verder door dien schrijver vergeten wordt, dat wel het gemeenschappelijke grondbezit, waar het bestaat, een hoogst belangrijken factor uitmaakt van het gemeenteleven, maar niet de eenige is. Het wegvallen van dien factor behoeft dus volstrekt niet te beletten, dat er eene dorpsgemeenschap ten aanzien van andere belangen blijft bestaan, en dat die even goed Arisch kan zijn als de dorpsgemeenschap met communaal bezit.

zooveel mogelijk alle elementen voor het bestaan der bewoners in zich vereenigt. De landbouw is de hoofdbezigheid der bevolking; maar naast de landbouwers vindt men in elk dorp de noodige bestuurders, beambten, handwerkslieden en kleinhandelaren, tot een priester, een astroloog, eene vroedvrouw, eene danseres en een geldschieter toe. Ofschoon verder de gemeentelijke huishouding noodzakelijk verband houdt met den privaatrechtelijken toestand der ingezetenen, en zich vooral wijzigt naar de agrarische instellingen, zoo is toch het bestaan zelf van dien gemeentelijken band niet afhankelijk van een bepaalden vorm van grondbezit. Er zijn dorpen, waar individueel eigendomsrecht op den grond wordt aangetroffen, zelfs met groote versnippering; in anderen heeft men een gemeenschappelijk recht op den grond door de gemeente uitgeoefend, al dan niet met gemeenschappelijke bebouwing of met verdeeling in aandeelen; in weder anderen behoort de grond aan een landheer, en hebben de dorpsgenooten daarop slechts contractueele rechten, hetzij als pachters, hetzij uit anderen hoofde; terwijl die landheer eindelijk kan zijn een pachter in het groot van de regeering, een geestelijk of militair leenman, enz. Evenmin is het bestaan van den gemeentelijken band afhankelijk van de vragen, hoe het dorpsbestuur is samengesteld, en wie het dorpshoofd benoemt. Het bestuur kan bestaan uit het dorpshoofd alleen, bijgestaan door beambten, dan wel uit het dorpshoofd met eenige andere leden van het dorpsbestuur, met een raad van oudsten, of met eene vergadering van gezinshoofden. Het dorpshoofd kan worden verkozen door de bevolking, benoemd door den Vorst, of zijn ambt krachtens erfrecht bekleeden. Waar het grondbezit communaal is, wordt de macht van het dorpshoofd in den regel door den invloed der deelgerechtigden meer beperkt dan in gemeenten met individueel grondbezit [1].

Wanneer men de hier gegeven korte schets van de inrichting der Oud-Arische dorpsgemeenschappen vergelijkt met de verder in dit opstel te ontwikkelen huishouding der Inlandsche gemeenten op Java en Madoera is de gelijkenis, juist in de meest principieele trekken, zoo treffend, dat hier aan eene toevallige overeenkomst kwalijk te denken valt. Ook de Javaansche naam voor „dorps-

[1] Zie: Jus gentium, p. 25 en vv.; Village communities, p. 12, 18, 40, 68, 103 en v., 107 en v., 113 en v., 122 en vv., 150 en v., 155 en vv., 175 en vv.; Ancient law, p. 260 en v.; Baden-Powell, t. a. p., p. 9 en vv., 18 en vv., 59 en vv.

gemeenschap", désâ (N) of ḍoesoen (K), is noch van Polynesischen, noch van Arabischen, maar van Hindoe-oorsprong, zij het dan dat, in het Sanskriet, het woord déça niet "dorp", maar "plaats" of "landstreek" beteekent. Men vindt trouwens de gemeentelijke band tusschen de bewoners van een dorp ook op het tot dusverre steeds aan het Hindoeïsme getrouw gebleven Bali, en wel door dezelfde beginselen beheerscht als op Java en Madoera. Op Bali nu is natuurlijk noch aan Mohammedaanschen, noch aan Europeeschen invloed te denken bij de verklaring van den oorsprong dezer instelling [1].

De Oost-Indische Compagnie had met het Inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera bijna geene aanrakingen. Zij bestuurde de bevolking door tusschenkomst van hare Regenten, en liet zich met de inwendige huishouding der regentschappen niet in, dan alleen wanneer ongeregeldheden in het regentschap haar dwong tusschenbeide te komen. Nog minder bemoeienis had de Compagnie met de binnenlandsche aangelegenheden der streken, door Inlandsche Vorsten bestuurd. Waar geen Vorsten, noch zelfs Regenten bestonden, als ter hoofdplaats Batavia, werd naar Europeesche en niet naar Inlandsche begrippen het bestuur ingericht. Intusschen blijkt uit verschillende plakaten, dat in 's Compagnie's gebied wel degelijk Inlandsche dorpen met eigen dorpshoofden bestonden, over welke dorpen in bedoelde plakaten gesproken

[1] Zie, voor de Balische dorpsgemeenschappen, Liefrinck: Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali, in het Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXXIII (1890), p. 265 en vv. In het vervolg van mijn opstel zal ik aan de hand dezer Bijdrage op enkele bijzonder sprekende punten van overeenkomst tusschen de gemeente-instellingen op Java en Madoera en die op Bali wijzen. Alleen moet hier reeds worden opgemerkt, dat, volgens dezen schrijver (p. 344 en vv.), de macht en de zelfstandigheid der Balische gemeenten moeten dateeren van vóór den tijd der invoering van het Hindoeïsme op dat eiland. Zijne gronden komen mij evenwel weinig afdoende voor tegenover de groote overeenkomst, ook van het Balische gemeentewezen, met het gemeentewezen in Britsch-Indië. In het bijzonder vervalt zijn hoofdargument, dat het Balische gemeentewezen geene rekening houdt met het kasten-verschil, omdat hetgeen hij daaromtrent mededeelt, zich ook in Britsch-Indië voordoet. Vergel. Village communities, p. 176. Natuurlijk is het zeer wel mogelijk, dat reeds vóór de invoering van het Hindoeïsme op Bali, evenals elders, agglomeraties van woningen bestonden met een zeker verband tusschen de ingezetenen; maar het zijn juist de aard en de vorm van dit verband, welke in de dorpsgemeenschappen van Britsch-Indië, van Java en van Bali zoozeer overeenkomen, dat daarvan noodwendig een gemeenschappelijke oorsprong moet worden aangenomen.

wordt als over lichamen met eene zekere rechtspersoonlijkheid [1].

Eerst onder Daendels, en vooral onder Raffles, begon het Inlandsche gemeentewezen de bijzondere aandacht te trekken van het Europeesch gezag. Laatstgenoemde landvoogd gaf, in artt. 11—14 zijner Revenue-Instruction en in artt. 7, 8, 10, 24 en 45 van zijn Reglement op het beter beleid der justitie op Java, beiden van 11 Februari 1814, de eerste wettelijke omschrijving van de samenstelling en de functiën van het dorpsbestuur. Commissarissen-Generaal brachten in die regelingen geene wezenlijke verandering. Alleen werden bij Ind. Stbl. 1819 N° 13 voorschriften gegeven omtrent de verkiezing der dorpshoofden; zoo ook bij artt. 2—20 van het Reglement op de administratie der politie enz. onder den Inlander (Ind. Stbl. 1819 N° 20) omtrent hunne politie-macht, en bij Ind. Stbl. 1818 N° 14 en 1819 N° 5 omtrent hunne bemoeienissen met de landrente; terwijl bij Ind. Stbl. 1819 N° 36 bepaald werd, dat de gronden der Inlandsche gemeenten geacht zouden worden gehuurd te zijn van het Gouvernement door de hoofden en inwoners dier gemeenten [2].

Bij de invoering der nieuwe wetgeving in 1848 werden de evengenoemde bepalingen van het Reglement op de administratie der politie verbeterd en uitgebreid in artt. 7—35 van het Inlandsch Reglement; terwijl eenige jaren later het Regeeringsreglement van 1854, in art. 71, het recht der Inlandsche gemeenten bevestigde om hare hoofden en bestuurders te verkiezen en hare huishoudelijke belangen te regelen, onder de noodige beperkingen, en voor zooverre dat recht niet in strijd zoude blijken met de instellingen des volks of met verkregen rechten. De vroegere Regeeringsreglementen hadden over deze aangelegenheid gezwegen. Sedert laatstgenoemd voorschrift zijn de vroeger, vooral onder het cultuurstelsel, zoo talrijke inbreuken op de gemeentelijke autonomie van den kant der Europeesche bestuursambtenaren of der Inlandsche hoofden aan-

[1] Zie o. a. Van der Chijs: Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, dl. II, p. 530, 531, dl. V, p. 124, 523, dl. VI, p. 24, dl. VIII, p. 697, dl. X, p. 931, 938, 940, enz.

[2] Nader werd dit laatste beginsel uitgesproken in artt. 74—76 Regeeringsreglement van 1830 en artt. 62—64 Regeeringsregl. van 1836, waar echter de Preanger-Regentschappen werden uitgezonderd. Door de latere regelingen omtrent de landrente en de agrarische toestanden zijn de hier genoemde bepalingen vervallen.

merkelijk verminderd; ja zelfs zoude men de opmerking kunnen maken, dat blijkbaar de lagere koloniale wetgever door bedoeld voorschrift, meer dan gewenscht, huiverig schijnt geworden te zijn om in het Inlandsche gemeentewezen in te grijpen. Het duurde tot 1878 (Ind. Stbl. N° 47) alvorens eene hoog noodige nieuwe ordonnantie op de verkiezing en het ontslag der dorpshoofden tot stand kwam, sedert gewijzigd bij Ind. Stbl. 1883 N° 229 en 1897 N° 272. Eerst bij het Gouvernementsbesluit van 1 April 1879 N° 9 (Bijbl. N° 3398) werden regelen gesteld voor de samenvoeging of de splitsing van Inlandsche gemeenten, later vervangen door de regelen, geformuleerd in het Gouvernementsbesluit van 2 October 1895 N° 43 (Bijbl. N° 5083). Behalve deze organieke voorschriften, waarvan, zonderling genoeg, de laatsten niet in wettelijken vorm werden afgekondigd, vindt men in het Indische staatsblad slechts enkele, hier en daar verspreide en niet principieele bepalingen omtrent de functiën der dorpsbesturen ten aanzien van belastingen, agrarische aangelegenheden, enz. De koloniale wetgever is tot dusverre getrouw gebleven aan het systeem, om het Inlandsche gemeentewezen in hoofdzaak te laten beheerschen door de eigen instellingen der bevolking, of hoogstens door gewestelijke administratieve regelingen, van de Residenten uitgegaan. Die hoofdambtenaren zijn namelijk tot alle regelingen omtrent het bestuur der Inlandsche gemeenten bevoegd volgens art. 28 hunner, in 1859 vastgestelde, en in 1867, bij Ind. Stbl. N° 114 litt. A, in wettelijken vorm afgekondigde Instructie, voor zooverre daardoor niet aan het in art. 71 Regeeringsregl. nedergelegde beginsel wordt te kort gedaan, en voor zooverre het geene zaken geldt, door den kolonialen wetgever of door de Indische Regeering tot zich getrokken. Van die bevoegdheid werd echter gedurende vele jaren door de Residenten over het algemeen een bijzondere spaarzaam gebruik gemaakt. Ongetwijfeld droeg deze onthouding er toe bij, dat het Inlandsche gemeentewezen zich in ons rechtstreeksch gebied over het algemeen krachtig en in nationalen geest ontwikkelde; maar aan den anderen kant valt niet te ontkennen, dat daardoor ook vaak misbruiken in de inwendige huishouding der gemeenten konden post vatten, welke bij een tijdig ingrijpen niet zoo grooten omvang zouden hebben verkregen. Eerst in 1888 en volgende jaren werden voor de verschillende residentiën op Java en Madoera, van Regeeringswege goedgekeurde, en allen op dezelfde leest geschoeide gewestelijke regelingen bij Residentsbesluiten tot stand gebracht, betreffende de

verhouding, waarin het aantal bestuurders tot de grootte der bevolking eener gemeente moest staan, de voordeelen, aan de betrekking van hoofd of bestuurder eener gemeente verbonden, de gemeentediensten, enz. [1]. In sommige residentiën had de instelling van de verkiezing der dorpshoofden zelfs tot groote misstanden omtrent een en ander aanleiding gegeven. Invloedrijke kiezers b.v. moesten er geregeld worden gewonnen door de belofte van, na het zegevieren van een candidaat, eene betrekking in de gemeente te zullen bekomen. Aldus ontstonden tal van onnutte functionnarissen in het dorp, en, waar communaal bezit van bouwgronden bestond, werden al die functionnarissen met landbezit bezoldigd. De verkiezing was in zoodanige streken veelal slechts een strijd om het recht de gemeente ten behoeve van zich en zijne partijgenooten te mogen exploiteeren; terwijl dan op de onderliggende partij soms bijna geheel, maar altijd voor een onevenredig groot deel de lasten der gemeente werden verhaald [2].

Kan men dus in het algemeen zeggen, dat het Inlandsche

[1] Zie de besluiten der Residenten van Kedoe dd. 4 en 18 Dec. 1888, van Bagelen dd. 21 Dec. 1889 en 19 Maart 1891, van Banjoenas dd. 17 Dec. 1890, van Soerabaja dd. 30 Dec. 1890, van Pekalongan dd. 13 Maart 1891, van de Preanger-Regentschappen dd. 23 Mei 1891, van Batavia dd. 11 Juni 1891, van Rembang dd. 17 en 29 Juni 1891, van Krawang dd. 4 Aug. 1891, van Kediri dd. 10 Aug. 1891, van Tegal dd. 31 Oct. 1891, van Cheribon dd. 10 Dec. 1891, van Probolinggo dd. 24 en 25 Febr. 1892, van Besoeki dd. 31 Maart 1892, van Madioen dd. 27 April 1892, van Madoera dd. 3 Juni 1892, van Samarang dd. 20 Juni 1892, van Bantam dd. 30 Juli en 15 Dec. 1892, van Japara dd. 30 Juli en 24 Nov. 1892, en van Pasoeroean, datum niet opgegeven, allen te vinden onder de bijlagen der Indische Begrooting voor 1891 N° 39, en in de Koloniale Verslagen van 1891 Bijl. O, 1892 Bijl. Q en 1893 Bijl. O. Alleen van Soerabaja zijn de regelingen der gemeentelijke politiediensten van 1887 en 1888 niet in het Koloniaal Verslag gepubliceerd. Men vindt eerstgenoemde (Besl. v. 9 Mei 1887) echter bij Schmallhausen: Voorstel tot afschaffing der heerendiensten en tot inkrimping der gemeentediensten in de afdeeling Djombang, p. 97 en vv. De nadere regeling van 1888 heb ik nergens gepubliceerd gevonden, en zij is zelfs niet in het archief van het Ministerie van Koloniën aanwezig. Vergl. Kol. Versl. van 1892, p. 65. De regeling van Batavia (Buitenzorg) betreft alleen de gemeentelijke politiediensten, maar niet het dorpsbestuur, enz. Vergl. ben. p. 16 noot 1. De regelingen van Bantam van 1892 zijn in 1898 ten aanzien van de gemeentelijke diensten herzien. Zie Kol. Versl. van 1899, p. 90. Deze herziening is echter niet gepublieeerd, noch zelfs op het Departement van Koloniën aanwezig. Ik heb er dus geen gebruik van kunnen maken voor dit opstel.

[2] Zie de overwegingen van de in de vorige noot aangehaalde gewestelijke regelingen.

gemeentewezen, sedert de aandacht der Europeesche bestuurders er meer bijzonder op gevestigd werd, door onze wetgeving bevorderd is, men gaat stellig te ver door te beweren, dat onze wetgeving de autonomie der Inlandsche gemeenten heeft in het leven geroepen [1]. Het gemeentewezen bestond reeds, blijkens het bovenstaande, op Java en Madoera van den Hindoe-tijd af. Eerst in het begin der 19de eeuw heeft echter het Europeesch bestuur zich meer opzettelijk daarmede bezig gehouden, en men kan dus in zekeren zin zeggen, dat het toen werd „ontdekt" [2]; want in dit woord ligt opgesloten, dat het gemeentewezen vooraf moet hebben bestaan. De Regeeringsreglementen, vóór 1854, zwijgen wel is waar van de autonomie der Inlandsche gemeenten; maar dit stilzwijgen kan allerminst worden geïnterpreteerd als eene afschaffing dier autonomie. Genoemde reglementen immers waren geene koloniale charters in dien zin, dat de rechten, welke zij niet toekenden, ook niet bestonden; maar zij bevatten slechts voorschriften voor bepaalde aangelegenheden. Daarnaast gold het feitelijk bestaande en geëerbiedigde recht, d. w. z. voor Europeanen het Oud-Hollandsche, naar plaatselijke behoeften gewijzigd, en voor Inlanders hunne godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken. En deze laatsten kenden, gelijk uit het bovenstaande blijkt, de autonomie der gemeente wel degelijk [3]. Het eenige gebied, waar door ons toedoen Inlandsche gemeenten zijn ontstaan, is het voormalige domein Bloeboer in Buitenzorg. Dit was tot 1863 een particulier land,

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 131, 189, en De Louter: Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht in Nederlandsch Indië, 4de druk, p. 220.

[2] Vergl. Van der Wijck: Historische nota over de desabesturen op Java, p. 178. Deze Nota is gepubliceerd als Bijl. N. van het Koloniaal Verslag van 1877, en herdrukt als Bijl. P. in dl. III van het Eindresumé, naar welken laatsten druk ik de Nota verder in dit opstel zal citeeren.

[3] Zie in denzelfden geest: Nederburgh: Het dessabestuur op Java, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Jaargang 1877, dl. I, p. 420 en vv. en 437 en vv.; Margadant: Het Regeeringsreglement van Nederlandsch Indië, dl. III, p. 55 en vv.; en Hekmeyer: De rechtstoestand der Inlandsche Christengemeenten, in Wet en Adat, afl. December 1896, p. 6. Ik ben echter niet zeker, of ik laatstgenoemden geachten schrijver ten deze wel goed begrepen heb, daar hij eerst zegt, dat de desa niet, zooals het distrikt en de afdeeling, een zuiver door ons ingestelde administratieve eenheid is, doch reeds lang te voren bestond, en dan eenige regels verder verklaart de hierboven, in de vorige noot, aangehaalde plaats uit het Eindresumé, p. 131, te beamen, alwaar in substantie te lezen staat, dat de desa eerst een zedelijk lichaam is geworden onder den Europeeschen invloed.

waarvan de Gouverneur-Generaal de inkomsten trok, en dat beheerscht werd door het algemeene reglement van Ind. Stbl. 1836 N° 19. Evenmin als op de andere particuliere landerijen in de residentie Batavia, bestonden aldaar zelfbesturende gemeenten. In dat jaar werden de inkomsten van Bloeboer door den staat overgenomen, en stap voor stap de bevolking in den toestand van die der gewone Gouvernementslanden gebracht. Aldus heeft zich op bedoeld domein het te voren niet bestaande gemeentewezen ontwikkeld tot hetgeen het thans is [1].

Met het hier aangevoerde is uit den aard der zaak geenszins beweerd, dat alle gemeenten op Java en Madoera uit den Hindoe-tijd dagteekenen. Slechts met enkele is dit blijkbaar het geval [2]; maar de overgroote meerderheid is later gesticht, zelfs niet zelden in een tijd, welke betrekkelijk nog niet ver achter ons ligt [3]. Dit belet echter niet, dat de instelling, of liever dat het rechtsbewustzijn, hetwelk aan eene ook in onze dagen gestichte agglomeratie van woningen het karakter van eene juridische persoonlijkheid toekent, op Java en Madoera uit den Hindoe-tijd afkomstig is, en misschien zelfs als eene latente traditie onder de bevolking is blijven voortleven.

§ 2. Verbreiding en vorm.

Inlandsche gemeenten treft men aan op geheel Java en Madoera, met uitzondering van de Vorstenlanden, de residentie Batavia (behalve het domein Bloeboer), de erfpachtsperceelen, en sommige particuliere landerijen beoosten de rivier Tji-Manoek. In de Vorstenlanden hebben zij vroeger stellig bestaan. In de Javaansche Wetten uit de 18de en het begin der 19de eeuw vinden wij het woord d é s å herhaaldelijk gebezigd in een zin, die beslist doet denken

[1] Dat thans op Bloeboer de agglomeraties van woningen als gemeenten worden beschouwd, die hunne eigene huishouding zelf regelen, is uitgemaakt door §§ 5 en 6 van Ind. Stbl. 1896, N° 15, waar gesproken wordt van de gemeente, als belast met een zeker quantum arbeid, hetwelk zij onder hare leden moet verdeelen. Voor agglomeraties van woningen, die geen zedelijke lichamen vormen, zou dit wettelijke voorschrift geen zin hebben. De mededeeling, voorkomende in het Koloniaal Verslag van 1892, p. 65, en in onderscheidene vroegere officieele stukken, dat op Bloeboer geen eigenlijk dorpsbestuur aanwezig zoude zijn, is onjuist. In § 2, litt. *a*, van Ind. Stbl. 1896, N° 15, wordt wel degelijk van „leden van het dorpsbestuur" op Bloeboer gesproken, als vrijgesteld van heerendienst. Zie ook ben. § 5.

[2] Zie Eindresumé, dl. II, p. 282.

[3] Ibid., p. 283.

aan zedelijke lichamen met eigen gebied, eigen bestuurders en zelfstandig gezag over hunne ingezetenen [1]. Trouwens in de zoogenaamde Montjå-Něgåråsche landschappen, d. w. z. de tegenwoordige residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri, werden, bij de overname door ons bestuur in 1830, Inlandsche gemeenten aangetroffen, die ook door het Vorstenbestuur als zoodanig werden aangemerkt, al ware het slechts omdat zij, als lichaam, verplicht waren tot het opbrengen van belastingen en het leveren van heerendienstplichtigen [2]. De tegenwoordig in de Vorstenlanden bestaande toestand, dat de d é s å slechts is eene onder een bepaalden naam bekend staande agglomeratie van woningen, al dan niet met bouwgronden, welke agglomeraties verpacht zijn aan zoogenaamde b ĕ k ĕ l's [3], is blijkbaar een gevolg van het opdrijven der pachten, het daarmede gepaard gaande splitsen van perceelen, het gunnen daarvan aan den meestbiedende, en vooral aan het pachten der dorpen door de dorpshoofden zelf, waardoor de functiën van hoofd en van pachter ineen vielen, of liever het hoofd in den pachter onderging, en het dorp van eene gemeente tot *één* of meerdere pachtperceelen werd verlaagd [4]. Dit alles werd, sedert het begin der 19de eeuw, door de apanagehouders meer en meer in praktijk gebracht om aan hunne toenemende zucht naar weelde en hunne daarmede gelijken tred houdende chronische geldverlegenheid te gemoet te komen. Tegen deze, ook in de laatste jaren van het Vorstenbestuur in de Montjå-Něgåråsche landschappen merkbare, ongunstige omstandigheid [5], was het Inlandsche gemeentewezen niet bestand, en het is

---

[1] Zie Anggĕr Agĕng, artt. 3, 4, 5, 10, 16, 48; Nawålå Pradåtå, artt. 3, 11, 15, 25, 26; Anggĕr Goenoeng, art. 93, naar de uitgave en vertaling van Oudemans: Javaansche wetten, enz., en in denzelfden geest Nederburgh, t. a. p., p. 437.

[2] Zie b.v. Eindresumé, dl. II, Bijlagen, p. 47 en 65.

[3] In 1883 hadden in Djokjakarta de b ĕ k ĕ l's elk gemiddeld slechts vijf huisgezinnen onder zich, en vond men in de meeste agglomeraties zes à zeven b ĕ k ĕ l's. Zie Rosemeier, t. a. p., p. 180. In Soerakarta vond ik onderscheidene b ĕ k ĕ l's met één, somtijds zelfs met geen enkel huisgezin onder zich. Zie, over de b ĕ k ĕ l's in de tegenwoordige Vorstenlanden, en over de dorpsverhuur in het algemeen, Vermogensrecht, p. 113 en vv. en 175 en vv.

[4] Op Madoera zijn tijdens het Vorstenbestuur de hoedanigheden van pachter van een dorp en dorpshoofd blijkbaar altijd streng onderscheiden gebleven. Zie o. a. de pachtbrieven medegedeeld door Van Vleuten: Het grondbezit in de afdeeling Pamĕkassan, p. 28 en vv.

[5] Zie Eindresumé, dl. II, Bijlagen, p. 64, en Kollmann: Bagelen onder het bestuur van Soerakarta en Djokjakarta, in het Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV (1864), p. 352 en vv.

in die landschappen vermoedelijk alleen behouden, door dat zij onder ons bestuur zijn gekomen, alvorens het mercantiele karakter, dat de verhuur der als apanage afgestane dorpen langzamerhand aannam, bedoeld gemeentewezen aldaar geheel heeft kunnen dooden. Dat de ingezetenen van het dorp in de Montjâ-Nĕgârâsche landschappen onder het Vorstenbestuur, behalve in het gemeentelijke verband, veelal nog in eene betrekking van hoorigheid tot verschillende algemeene hoofden hebben gestaan, is wel eene ingewikkelde, maar geene onmogelijke rechtsverhouding [1]. Wat de residentie Batavia betreft, de wijze waarop die streek door de Oost-Indische Compagnie werd veroverd, en waarop zij, na het verloop of de verdrijving der inheemsche bevolking, nieuwe bewoners verkreeg, levert voldoende verklaring op voor het feit, dat aldaar van, uit den Hindoe-tijd dagteekenende, instellingen, als het gemeentewezen, moeielijk sprake kan zijn [2]. Op de erfpachtsperceelen kan de bevolking alleen gevestigd zijn krachtens overeenkomst met den landheer, en is dus het ontstaan van eene staatsrechtelijke instelling, als de gemeente, onmogelijk. De bevolking der particuliere landerijen beoosten de rivier Tji-Manoek is voor een deel daarop eveneens gebracht; maar voor een deel was zij daarop reeds gevestigd, toen het land werd afgestaan als privaat eigendom. Dit verschil beheerscht, voor zoover kan worden nagegaan, de vraag of zij al dan niet in een gemeentelijk verband leeft [3]. Op de particuliere landerijen bewesten de rivier Tji-Manoek, in Bantam, Krawang en Cheribon, bestaan Inlandsche gemeenten met geregelde besturen. Het Reglement op de particuliere landerijen bewesten de rivier Tji-Manoek (Ind. Stbl. 1836 N° 19) verbiedt geenszins gemeentelijke instellingen. Het bepaalt alleen, dat de dorpshoofden door den landheer worden benoemd, en het kent geen gemeentelijk grondbezit tegenover het eigendomsrecht van den landheer [4]. Beide beginselen leveren echter

[1] Vergl. Eindresumé, dl. III, p. 129 en vv. Ook in Nederland kunnen b.v. ingezetenen van dezelfde gemeente tot verschillende waterschappen behooren.

[2] Zie Pennink: Het Reglement van 28 Februari 1836 voor de particuliere landerijen, p. 12 en vv.; Faes: Ontwerp nieuw reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tji-Manoek, p. 225 en vv.

[3] Vergl. Ind. Stbl. 1880, N° 150, art. 2, en zie Van Dissel: Rapport over de particuliere landerijen beoosten de rivier Tji-Manoek, in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië, dl. XXII (1878), p. 270, 271, 283, 291, 296, 297, 300, 308, 309, 453 en vv. In het Eindresumé, dl. III, p. 189, wordt minder juist evengenoemd Staatsblad voorgesteld als op de landerijen bewesten de rivier Tji-Manoek betrekking hebbende.

[4] Zie Ind. Stbl. 1836, N° 19, artt. 2 en vv. en 52.

geen beletsel op tegen het bestaan van een gemeentelijken band, tusschen de bewoners eener agglomeratie van woningen. Dat die gemeentelijke band op de particuliere landerijen in de residentie Batavia niet bestaat, is dan ook geenszins aan bedoeld Reglement, maar aan de zooeven genoemde toevallige omstandigheid te wijten.

Het aantal Inlandsche gemeenten op Java en Madoera bedraagt bijna 31000 [1]. Hun zielental is echter zeer verschillend, en varieert tusschen de 100 en 10000. Over het geheel vindt men de kleinste gemeenten in de residentie Kedoe, waar het gemiddeld zielental nog geen 280 bedraagt, en de grootsten in de residentie Preanger-Regentschappen, waar dit cijfer tot even boven de 1500 klimt. De negen Inlandsche gemeenten op Bloeboer tellen zelfs te zamen meer dan 24000 zielen. De gemeenten in de vlakten zijn doorgaans grooter dan die in de bergstreken [2]. De groote centra van bevolking vormen nergens in hun geheel eene Inlandsche gemeente, maar bestaan uit een complex van verschillende gemeenten, elk met haar eigen bestuur [3]. De wijken der Europeanen en Vreemde Oosterlingen, op die plaatsen aangetroffen, vallen buiten het Inlandsche gemeenteverband, en worden rechtstreeks door de Gouvernementsambtenaren bestuurd. Vgl. art. 32 Inl. Regl. Dit geldt ook van de Inlanders in die wijken gevestigd, en zelfs van sommige, uitsluitend door Inlanders bewoonde, wijken op de hoofdplaatsen, vooral langs het Noorderstrand [4].

Het gebied eener Inlandsche gemeente strekt zich niet slechts uit over de bewoonde gedeelten, hetzij dorpen, hetzij gehuchten, maar ook over de binnen de grenzen der gemeente gelegen bouwgronden, vischvijvers, enz., ja zelfs over de binnen die grenzen gelegen woeste gronden, behoudens, wat laatstgenoemden betreft, de bij algemeene verordening gestelde beperkingen ten aanzien van het recht van beschikking of gebruik door anderen [5].

---

[1] Zie Koloniaal Verslag van 1898, Bijlage P. Holle: De dessabesturen op Java en Madoera, in het Tijdschrift v. h. Binnenlandsch Bestuur, dl. VI (1892), p. 276, spreekt van 32000 Inlandsche gemeenten.

[2] Zie Nederburgh, t. a. p., p. 424, 425, verbeterd naar Bijlage A van het Kol. Verslag van 1897 en Bijlage P. van dat van 1898.

[3] Vergl. boven p. 8 noot 1.

[4] Zie Eindresumé, p. 187, 188, en Vorderman: Opgave van de namen der désas en kampongs, waaruit de voornaamste plaatsen van Java bestaan, in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Serie, dl. VIII (1891), p. 719 en vv. Uit dit opstel blijkt tevens dat, vooral in West-Java, somtijds de administratief vastgestelde grenzen der hoofdplaatsen dwars door Inlandsche gemeenten loopen.

[5] Zie nader over dit laatste onderwerp ben. § 8.

De Inlandsche dorpen bestaan meestal uit aan elkander grenzende, met vruchtboomen en andere gewassen beplante woonerven, die door levende of doode heggen dan wel door greppels van elkander gescheiden zijn. Alleen in eenige gemeenten van de residentiën Bantam, Preanger-Regentschappen, Pekalongan, Banjoemas, Bagelen en Soerabaja, en in de geheele afdeeling Banjoewangi is de toestand anders. Daar staan de woonhuizen met hunne bijgebouwen op een algemeen, groot erf, dicht bij elkander, en veelal onregelmatig, zonder afbakening van erfjes, zoodat men langs de, tusschen de huizen gelatene, doorgaans boomlooze, ruimte in alle richtingen vrij door het dorp loopen kan. Wanneer nog in de aldus gebouwde dorpen door sommige bewoners kleine plantsoenen zijn aangelegd, worden die plantsoenen hoogstens door lage dijkjes gescheiden. Alleen de hoofden hebben soms in die dorpen behoorlijk door heggen afgebakende erven met eenig plantsoen van beteekenis: doch in den regel staan hunne woningen op het algemeene erf, tusschen de woningen der ingezetenen in [1]. In Bantam is deze toestand grootendeels ontstaan, doordat, in 1844, het Europeesch Bestuur last gaf, dat de bevolking, wier woningen tusschen de bouwgronden verspreid lagen, zich op bepaalde plekken bijeen zoude vestigen. Die plekken werden aangewezen zonder veel acht te slaan op de bestaande rechten der bezitters daarvan, en de woningen zooveel mogelijk naast elkander op rijen geplaatst [2]. Steenen woningen van Inlanders vindt men bijna alleen op de hoofdplaatsen. Elders zijn die zeldzaam. Het gewone materiaal, waaruit de woningen zijn gebouwd, is hout, waar dit te bekomen is, en anders bamboe. De houten huizen op de hoofdplaatsen zijn meestal met pannen gedekt; anders is het dekmateriaal a t a p of s i r a p. Het dorp is bijna altijd omgeven door eene algemeene, levende of doode, heg, welke hooger en steviger is dan de heggen tusschen de verschillende erven; het wordt veelal doorsneden door eenige, elkander soms rechthoekig snijdende wegen, en heeft dikwijls, ongeveer in het midden, een pleintje (a l o e n-a l o e n), met een w a r i n g i n-boom [3].

De Javaansche naam voor „dorp" is d é s â (N) of d o e s o e n (K),

[1] Zie: Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, in dit Tijdschrift, 3de Volgreeks, dl. I (1866), p. 338; Eindresumé, dl. I, p. 169 en vv.

[2] Zie Eindresumé, dl. I, p. 175 en vv.

[3] Zie Ibid., p. 12; Veth: Java, dl. I, p. 597 en vv. en dl. III, p a s s i m; Poensen: Iets over de Javaansche desa, in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, dl. XXXVII (1893), p. 226 en vv.; Nederburgh, t. a. p., p. 421 en vv.

en, wanneer daartoe geene bouwgronden behooren, kampoeng. In de Madoereesche streken worden deze woorden respectievelijk als disah en kampong uitgesproken; terwijl men in het Maleisch van désa en kampoeng spreekt. Kampoeng is ook in gebruik voor „wijk" van eene hoofdplaats, al heeft die wijk geen zelfbestuur. In het Soendaasch worden de woorden lĕmboer en kampoeng door elkander voor „dorp", en het laatste ook voor „wijk" gebezigd. Wel te onderscheiden van de dorpen zijn de gehuchten, in het Javaansch ḍoekoeh, paḍoekoehan of tjanṭèlan, en in het Soendaasch tjantilan of babakan geheeten. Langs het Noorderstrand is daarvoor nog het woord ampéjan in gebruik, ook in Bantam. In tegenoverstelling van de gehuchten heet het hoofddorp, waaronder zij ressorteeren, in het Javaansch kradjan of krådjå; terwijl eindelijk eene onder een algemeenen naam bekende hoofdplaats, uit verschillende dorpen bestaande, in het Javaansch nĕgårå (N) of nĕgari (K), in het Madoereesch nagarĕh en in het Soendaasch nagara of dajeuh heet, speciaal wanneer aldaar een Vorst of Regent resideert. In het Maleisch wordt op Java en Madoera zulk eene, uit verschillende dorpen bestaande, plaats kota genoemd, een woord dat in die beteekenis ook in het Javaansch in den vorm koeṭå (N) of kiṭå (K), in het Soendaasch in de vormen koeta en kota, en in het Madoereesch in den vorm koṭah bekend is. Intusschen zijn het gebruik en de geographische verbreiding van alle deze uitdrukkingen lang niet in alle opzichten scherp belijnd [1].

De gehuchten zijn veelal in den aanvang slechts nederzettingen van inwoners van het dorp bij nieuwe ontginningen, door hen aangelegd. Volgens art. 30 al. 1 Inl. Regl. is voor zoodanige nederzetting vergunning noodig van het Districtshoofd, het betrokken dorpshoofd gehoord. In de meesten der hierboven [2] vermelde gewestelijke regelingen is het stichten van nieuwe gehuchten verboden, tenzij minstens een zeker getal werkbare mannen daartoe het verzoek doen [3]. De nederzettingen bij nieuwe ontginningen hebben niet

[1] Zie de Woordenboeken s. vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVIII (1894), p. 124 en vv.; Resumé van Bantam, p. 8; Eindresumé, dl. III, p. 187.

[2] Zie p. 14 noot 1.

[3] Dit getal is in de Preanger-Regentschappen en Krawang 10, in Cheribon 20, in Tegal, Pekalongan, Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Semarang, Japara, Madioen en Kediri 12, in Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki eveneens 10, behalve in de afdeelingen Malang, Loemadjang, Djember en Banjoewangi, alwaar het 5 bedraagt. In de Preanger-Regentschappen, Krawang en Ban-

zelden slechts een tijdelijk bestaan. Wordt de ontginning, wegens onvruchtbaarheid van den grond of om andere redenen, verlaten, zoo verdwijnt het gehucht, en dit is dan ook in den aanvang slechts samengesteld uit woningen van zeer lichte en onkostbare constructie. Dikwijls gebeurt het echter, dat de nederzetting een blijvend karakter aanneemt, dat ook anderen dan de primitieve ontginners er zich vestigen, dat er langzamerhand woningen verrijzen als in het moederdorp, en dat voor een aldus in bloei toenemend gehucht afzonderlijke leden van het dorpsbestuur worden aangewezen. Hiervoor is, volgens art. 30 al. 2 Inl. Regl., eene schriftelijke voordracht noodig van het Distriktshoofd, het dorpshoofd gehoord, aan den Regent, die het stuk onder mededeeling van zijn gevoelen zal doen toekomen aan den Resident. Dit stellen onder een afzonderlijk bestuur is in den regel de eerste stap tot afscheiding van het moederdorp, en tot het ontstaan van eene nieuwe gemeente. Een tweede stap is, dat het gehucht een afzonderlijk grondgebied erlangt, waarop de bewoners van het hoofddorp geene rechten meer zullen uitoefenen, evenmin als dan voortaan de bewoners van het gehucht meer rechten zullen uitoefenen op het gebied van het hoofddorp [1]. In de streken met communaal grondbezit heeft dit ten gevolge, dat de bewoners van het gehucht geen aandeel meer bekomen in de gemeene bouwgronden van het hoofddorp, evenmin als de bewoners van dit laatste dan ook een aandeel meer bekomen in de gemeene bouwgronden van het gehucht. Een derde stap eindelijk is, dat de repartitie der verplichte diensten, belastingen en leveringen in het gehucht en in het hoofddorp afzonderlijk geschiedt over elks bewoners. Nevens deze opgekomen gehuchten, treft men echter ook omgekeerd gehuchten aan, welke vroeger zelfstandige dorpen zijn geweest, doch, wegens volksverloop of om andere redenen, bleken geen zelfstandig bestaan te kunnen ophouden, en dan als gehucht bij een naburig dorp zijn gevoegd. Zoo is het wel eens voorgekomen, dat het moederdorp in betrekkelijk korten tijd een gehucht werd van een dorp, dat oorspronkelijk als gehucht daaruit was

joemas is het aangegeven cijfer niet verplichtend, ingeval de bestaande dorpen of gehuchten niet voor uitbreiding vatbaar zijn, en in Tegal en Pekalongan, indien de nieuwe nederzetting strekt ter uitbreiding van de vrijwillige koffiecultuur. De hier bedoelde vergunning tot het vormen eener nederzetting is natuurlijk geheel onafhankelijk van de vergunning tot ontginning van den grond, bedoeld bij Ind. Stbl. 1896, N° 44.

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 139.

voortgekomen [1]. In het algemeen kan men zeggen, dat de bewoners van een gehucht gaarne tot eene zelfstandige gemeente worden verheven, maar omgekeerd die eener gemeente zich zoo lang mogelijk verzetten tegen de inlijving bij eene andere. De reden hiervan is, dat het hoofddorp veelal tracht de gehuchten te exploiteeren, of althans de bewoners daarvan achter te stellen bij die van het hoofddorp [2]. Behalve de hier beschreven splitsing en samenvoeging van gemeenten, kunnen deze maatregelen ook genomen worden, wanneer een dorp zich te zeer heeft uitgebreid, niet door het ontstaan van nieuwe gehuchten, maar door aanbouw van de kom van het dorp, en omgekeerd door dat, van twee of meer, met hunne kommen aan elkander grenzende, dorpen, elk op zich zelf geen voldoende reden van bestaan blijkt te hebben.

Regelen voor de splitsing en samenvoeging zijn gegeven in het Gouvernementsbesluit van 1 April 1879 N° 9 (Bijblad 3398) [3], sedert gewijzigd bij het Besluit van 27 December 1881 N° 1 (Bijbl. N° 4013), en laatstelijk vervangen door het Besluit van 2 Oktober 1895 N° 43 (Bijbl. N° 5083) [4]. De vigeerende regeling luidt in substantie als volgt. Het doel der splitsing of vereeniging moet zijn geleidelijk te geraken tot het verkrijgen van redelijk groote gemeenten, wier gebied *één* aaneengesloten geheel vormt, begrensd zooveel mogelijk door natuurlijke grenzen (art. 1). Tot de splitsing kan worden overgegaan, wanneer het gebied eener gemeente te groot blijkt om door een flink dorpshoofd naar behooren te worden bestuurd (art. 2). Ruiling van grondgebied tot het doen verdwijnen van enclaves

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 139. Gelijksoortige toestanden omtrent het ontstaan en vervallen van gemeenten treft men op Bali aan. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 265 en vv.

[2] Zie Poensen t. a. p., dl. XXXVII, p. 317 en vv.; Massink: Bijdrage tot de kennis van het vroeger en tegenwoordig bestuur op het eiland Madoera, p. 61; Proeve van beschreven désa-adats, in de Indische Gids, Jaarg. 1891, dl. II, p. 1910.

[3] Vóór 1879 bestond omtrent dit onderwerp slechts het voorschrift van art. 2 van het Gouvernementsbesluit van 12 December 1867 N° 21 (Bijbl. N° 2083), houdende dat de Hoofden van Gewestelijk Bestuur niet mochten overgaan tot splitsing van Inlandsche gemeenten zonder machtiging der Regeering.

[4] Deze regelingen hebben geene betrekking op de zoogenaamde „vrije" desa's. De splitsing of samenvoeging daarvan is onbeperkt aan den Gouverneur-Generaal voorbehouden. Bijbl. N° 4396. Zie, over de werking van het Besluit van 2 October 1895, Van Aalst: Nota betreffende de nieuwe regeling omtrent desavereenigingen, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. XVII (1899), p. 423 en vv.

kan ten allen tijde geschieden (art. 3) [1]. Wanneer het wenschelijk voorkomt het gebied eener gemeente met dat van één of meer der omliggenden te vereenigen, wordt daaromtrent een onderzoek ingesteld (art. 4) [2]. Wie het initiatief tot splitsing of vereeniging moet nemen, staat in het Besluit niet omschreven. Alleen vordert dit een „voorstel" daartoe aan den Resident (art. 5). Het initiatief zal dùs kunnen uitgaan van het Plaatselijk, dan wel van het Inlandsch Bestuur. Het woord „voorstel", verbiedt echter m. i., dat belanghebbenden zelf de zaak bij den Resident aanhangig maken [3]. Bij het voorstel moeten, volgens hetzelfde artikel, worden overgelegd eene schetskaart van den ouden en van den nieuwen toestand; eene statistiek omtrent de uitgestrektheid der bouwgronden, het zielental en den veestapel, zoo van de bestaande als van de te verkrijgen gemeenten; een proces-verbaal [4] van bespreking der zaak door het Distriktshoofd en den Controleur met de leden der betrokken gemeenten, voor zoover deze stemgerechtigden zijn bij de verkiezing der dorpshoofden, en eindelijk het advies van den Regent en den Assistent-Resident. Ingeval de meerderheid van de bevolking [5] met het voorstel genoegen neemt, kan de Resident, na raadpleging der kadastrale ambtenaren, bij gemotiveerd besluit tot de voorgestelde, geheele of gedeeltelijke splitsing of vereeniging overgaan; maar

[1] Door wien? Zooals het artikel luidt kan men dit slechts zoodanig opvatten, dat de betrokken Inlandsche gemeentebesturen ten deze zelfstandig mogen handelen, zonder verder iemand in de zaak te kennen. Het in en door elkander liggen van het gebied der verschillende gemeenten (toempang paroek) was oudtijds vooral in Midden-Java en op Madoera bijna de natuurlijke toestand. Zie Kollman, t. a. p., p. 354; Massink, t. a. p., p. 17; Eindresumé, dl. III, p. 130, 131. Onder ons bestuur is aan dien toestand grootendeels een einde gemaakt. Zie Eindresumé, dl. III, p. 132; Massink, t. a. p., p. 61.

[2] Volgens art. 4 der vorige regeling was het onderzoek naar de wenschelijkheid der samenvoeging verplichtend, zoo dikwijls de betrekking van hoofd eener kleine gemeente openviel. Dit is eigenlijk het eenige principieele onderscheid tusschen Bijbl. 3398 en Bijbl. 5083.

[3] Indien dit de bedoeling van den wetgever is geweest, zoo is blijkbaar niet gelet op art. 55 al. 2 van het Regeeringsreglement, dat den Inlander het recht waarborgt om overal vrijelijk klachten in te leveren, ja zelfs niet op art. 112 ibid. betreffende het recht van petitie. De Inlandsche gemeenten, als zijnde ontegenzeggelijk erkende zedelijke lichamen, kunnen ook verzoekschriften, alleen door hun bestuur onderteekend, indienen bij de bevoegde macht.

[4] Over hetgeen dit proces-verbaal moet bevatten, zie Bijbl. N° 4436.

[5] Die meerderheid moet, ingeval van samenvoeging, in elke gemeente afzonderlijk verkregen zijn. Bijbl. N° 3834.

verplicht is hij daartoe niet. Het besluit van den Resident tot samenvoeging treedt hetzij dadelijk in werking, hetzij eerst bij het ontstaan eener vacature van hoofd van ééne der gemeenten, al naar mate de meerderheid der stemgerechtigden zich voor de eene of de andere oplossing heeft verklaard. Bij het in werking treden van het besluit wordt door de bevolking der nieuwe gemeente in elk geval een nieuw hoofd gekozen [1]. Neemt echter de bevolking met de splitsing of samenvoeging geen genoegen [2], zoo is de Resident bevoegd, maar wederom niet verplicht, langs hierarchieken weg aan den Gouverneur-Generaal in overweging te geven de splitsing of samenvoeging bij Gouvernementsbesluit te gelasten [3]. Het Gouvernementsbesluit tot samenvoeging bepaalt dan tevens, wanneer deze maatregel in werking treedt [4]; terwijl eindelijk voor de nieuw gevormde gemeente een naam wordt gekozen in overleg met de bevolking (art. 6). De samenvoeging belet geenszins, dat elk der vroegere gemeenten in de nieuwe als een afzonderlijke kring kan worden beschouwd met eigen rechten op den grond [5]. Elke zelfstandige Inlandsche gemeente staat met een eigen naam en nummer ingeschreven in de bevolkings- en belastingsregisters. Bij splitsing blijft het nummer behouden, doch worden de verschillende nieuwe gemeenten b.v. als 6^a, 6^b, enz. aangegeven. Bij samenvoeging erlangt de nieuwe gemeente een gecombineerd nummer, b.v. 6/10 [6].

In nauw verband met de splitsing en samenvoeging van Inlandsche gemeenten staat de bepaling harer grenzen. Het Gouvernement heeft te dien aanzien altijd vastgehouden aan het oude Javaansche, thans ook nog in de Vorstenlanden gehuldigde, en hierboven [7] reeds met een enkel woord vermelde rechtsbeginsel, dat tot het gebied eener gemeente niet slechts behooren de woonerven en de bebouwde gronden, maar dat ook alle onbebouwde gronden, hoe afgelegen ook, onder het gezag van eenig naburig dorpshoofd staan.

In bebouwde streken worden de grenzen tusschen de gemeenten

[1] Het blijkt niet, of, bij splitsing, in beide gemeenten een nieuw hoofd gekozen moet worden, dan wel alleen in de nieuwe gemeente.

[2] Zie noot 5 der vorige pag.

[3] Zie, omtrent de beginselen door de Regeering ten deze aangenomen, Bijbl. N° 4436.

[4] Omtrent het besluit tot splitsing ontbreekt een dergelijk voorschrift.

[5] Zie Eindresumé, dl. III, p. 186.

[6] Zie Eindresumé, dl. III, p. 187, en Bijblad N° 4435.

[7] Zie boven, p. 19.

gevormd door die der bouwgronden, welke onmiddelijk aan elkander palen, en voorts door wegen en rivieren. Waar de grens door nog niet in cultuur gebrachte gronden gaat, heeft men waterloopen, ravijnen, kloven, berg- en heuvelruggen als grenzen aangenomen, en niet zelden ook denkbeeldige grenslijnen getrokken van en naar uitstekende rotsblokken of alleen staande, licht herkenbare, boomen, welke dan veelal worden gemerkt. Ook ziet men soms bamboestaken op de grenspunten opgericht. In Rembang gebruikt men, als grensteekenen tusschen de verschillende gemeenten, ook wel de merkpalen, door de Regeering gesteld op de hoekpunten der onder geregeld beheer gebrachte bosschen. In Bantam had reeds spoedig na de invoering van ons rechtstreeksch bestuur algemeene grensbepaling der gemeenten plaats; terwijl vroeger ten deze de meest mogelijke onzekerheid schijnt te hebben bestaan. Ook in de Preanger-Regentschappen schijnt, sedert het herstel van het Nederlandsche gezag, in een aantal gemeenten grensbepaling van hooger hand te hebben plaats gehad, en zoo ook in de residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri, na de overname daarvan, gelijk mede in Pekalongan, Semarang, Rembang en Probolinggo bij verschillende gelegenheden, meestal om aan geschillen tusschen gemeenten een einde te maken. Bij splitsing van gemeenten worden tegenwoordig de grenzen der beide nieuwe gemeenten van hoogerhand op het terrein bepaald; doch de meeste gemeenten zijn nog in het bezit hunner oude grenzen, welke, voor zooverre men zich de vaststelling herinnert, zijn afgebakend door de betrokken dorpshoofden in onderling overleg, na raadpleging van oude lieden of andere deskundigen [1].

In verreweg het grootste gedeelte van Java vormt elk dorp met de daaronder ressorteerende gehuchten eene afzonderlijke gemeente. De begrippen „dorp" en „gemeente" vloeien aldaar in elkander. Ook in Hollandsche administratieve taal worden de woorden „dorp" en „desa" voor „gemeente" gebezigd, en wel over geheel Java en Madoera. Men spreekt b.v. van dorps- of desa-hoofd, wanneer men het hoofd der gemeente bedoelt; maar, daargelaten dat de Javaansche „dorpen", gelijk hierboven bleek [2], lang niet allen plattelands-gemeenten zijn, zoo is dit gebruik, wat de Soenda-landen en Madoera betreft, minder juist. In de Soenda-landen namelijk is het woord d é s a alleen als een Javanisme bekend, en bestaan bovendien de

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 132 en vv., 154 en vv.
[2] Zie p. 19.

gemeenten meerendeels niet uit één dorp met zijne gehuchten, doch uit meerdere dorpen al dan niet met hunne gehuchten, ongeveer als tegenwoordig nog de Friesche plattelandsgemeenten ten onzent, oudtijds "grietenijen" genoemd. Wel is waar zijn in elk der dorpen, waaruit zoodanige gemeente bestaat, afzonderlijke bestuurders geplaatst; maar elk dier dorpen op zich zelf heeft daarom nog geene autonomie. Eene gemeente vormen zij slechts te zamen. De gemeente heet dan ook in het Soendaasch niet lĕmboer of kampoeng, d. w. z. "dorp", maar kaloerahan, d. w. z. het gebied van een loerah of burgemeester. Alleen in sommige Soendasche streken, b.v. het Soemedangsche, is de gewone toestand, dat elk dorp eene afzonderlijke gemeente vormt. En wat Madoera betreft, wel is waar is aldaar het woord "desa" met de uitspraak disah voor "gemeente" in gebruik; maar die gemeenten bestaan voor het grootste gedeelte niet uit eigenlijk gezegde "dorpen", doch uit een min of meer groot aantal, meerendeels kleine, groepen van huizen op min of meer groote afstanden van elkander gelegen [1]. Intusschen zal in dit opstel het gewone spraakgebruik worden gevolgd, en van "dorpshoofd", "dorpsbestuur", enz. worden gesproken, in stede van de stellig juistere, maar op Java eenmaal ongebruikelijke woorden: "gemeentehoofd", "gemeentebestuur", enz. te bezigen.

De loerah's of hoofden over meerdere dorpen in de Soendalanden moeten wel worden onderscheiden van de zoogenaamde "tusschenhoofden", welke men vroeger in de meeste gewesten van Java had, ook in de Soenda-landen. Dit waren hoofden van gemeenten, die tevens toezicht uitoefenden op eenige omliggende gemeenten. Zij brachten de bevelen van het Europeesch of Inlandsch Bestuur aan de hoofden van laatstbedoelde gemeenten over, en strekten hun tot raadsman, speciaal bij de uitvoering dier bevelen. Door een en ander was hun de weg opengesteld om zich met het geheele bestuur der hun ondergeschikte gemeenten te bemoeien, en waren zij feitelijk, ofschoon niet rechtens, tegenover het distriktsbestuur de verantwoordelijke personen. Zij genoten grootere inkom-

[1] Zie Veth: Java, dl. I, p. 589; Van Marle: Beschrijving van een kaloerahan in de Noorder-afdeeling van het Regentschap Tjiandjoer, in dit Tijdschrift, Nieuwe Volgreeks, dl. IV (1862), p. I en vv.; Resumé van Bantam, p. 5 en vv.; Massink, t. a. p., p. 17; Kinder de Camarecq: Bijdrage tot de kennis der volksinstellingen in de Oostelijke Soenda-landen, in het Tijdschrift voor de Indische T. L. en Vk., dl. X (1861), p. 262, en de gewestelijke regelingen van Bantam, de Preanger-Regentschappen, Krawang en Madoera, vermeld hierboven, p. 14 noot 1.

sten in hunne eigene gemeente, dan waarop zij anders aanspraak zouden kunnen maken, en deelden bovendien in de inkomsten der hun ondergeschikte dorpshoofden. Zij genoten hooger aanzien, en voerden hoogere titels [1] dan gewone dorpshoofden, en dan de omvang van hunne gemeente op zich zelf misschien zoude gevorderd hebben. Voor de aanstelling van zoodanige middenpersonen tusschen het distrikts- en het dorpsbestuur golden geene vaste regels. Hier hadden zij eene aanstelling van het Europeesch, elders van het Inlandsch Bestuur. Gewoonlijk was de aanstelling eene belooning voor dorpshoofden, die zich door ijver, geschiktheid en langen dienst hadden onderscheiden. Soms waren het echter ook hoofden over belangrijke dorpen, aan wie men eene zekere suprematie over de kleineren in den omtrek gaf. In elk geval was hunne positie, ofschoon tot op zekere hoogte door art. 33 Inl. Regl. geconsacreerd, eene onzuivere; want volgens al. 2 van bedoeld wetsvoorschrift, bleven de dorpshoofden verplicht tot persoonlijke verschijning voor het Distriktshoofd op de rapport-dagen. De tusschenhoofden waren ook kwalijk vereenigbaar met de autonomie der gemeenten, in het Regeeringsreglement erkend. Immers werden vele gemeenten aldus onderworpen aan een bijzonder gezag, dat naar willekeur kon worden in het leven geroepen of afgeschaft door even onbevoegde autoriteiten. Het nut, dat in de praktijk ontegenzeggelijk nu en dan van deze tusschenpersonen werd getrokken, woog niet op tegen de hier geschetste nadeelen, en bij het niet gepubliceerde Gouvernementsbesluit van 28 Januari 1866 N° 24 werden dan ook de Residenten aangeschreven om, in afwachting eener eerlang te nemen beslissing omtrent de afschaffing der tusschenhoofden, de voorkomende vacatures niet aan te vullen. De officieele afschaffing heeft intusschen nimmer plaats gegrepen, en tot in 1874 schijnt men aan het Besluit niet overal de hand te hebben kunnen houden, wegens de onvoldoende organisatie van het distriktsbestuur. Tegenwoordig zullen echter door tijdverloop wel niet veel meer zoodanige functionnarissen zijn overgebleven [2].

---

[1] B.v. pĕtinggi (Krawang en Preanger-Regentschappen), koewoe-aris (Cheribon), loerah (Tegal), panatoes (Pekalongen, Kedoe, Banjoemas), glondong (Bagelen), palang, panglawé of dĕmang (Madioen), kĕpalang (Kediri), bahoe-aris (Soerabaja), pĕtinggi-aris (Pasoeroean en Besoeki).

[2] Behalve de onwettige tusschenhoofden, die tevens dorpshoofden waren, had men in sommige gewesten ook nog andere hoofden tusschen het distrikts- en dorpsbestuur, als de panglawé in Semarang, de mantri-pĕtinggi

§ 3. Het dorpshoofd [1].

Het bestuur der Inlandsche gemeenten bestaat uit twee wel te onderscheiden elementen: het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur [2]. Daarenboven heeft men in West-Java, en sporadisch ook elders, eene soort van raden van oudsten, en overal in belangrijke gevallen een referendum aan de stemhebbende leden der gemeente.

De titel van het dorpshoofd is in Bantam djaro, djoeragan of loerah en, bij de Badoej's, poeoen; in Krawang loerah of mandor; in Buitenzorg (Bloeboer) en in de Preanger-Regentschappen loerah, en in het regentschap Tjiandjoer ook koewoe; in Cheribon koewoe; in Tegal bĕkĕl; in Pekalongan, Semarang, Banjoemas en Madioen loerah; in Bagelen bĕkĕl, loerah en kapålå, in Kedoe bĕkĕl en loerah; in Kediri kapålå; in Japara, Rembang, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki pĕtinggi, in Soerabaja loerah en pĕtinggi, en op Madoera klèboen (kliwon) [3]. Intusschen hebbe men ook ten deze niet te denken aan scherpe geographische grenzen.

Het dorpshoofd wordt tegenwoordig, behalve op de particuliere landerijen bewesten de rivier Tji-Manoek, gelijk mede op sommige dergelijke landerijen beoosten die rivier, en behoudens de straks te vermelden uitzondering ten aanzien der zoogenaamde „vrije" desa's [4], overal, waar Inlandsche gemeenten bestaan, in overeenstemming met art. 71 al. 1 van het Regeeringsreglement, gekozen door de stemhebbende leden der gemeente, doch door den

---

en de pradjoeritan in Japara, de loerah-pĕtinggi of loerah-palang in Rembang, de tampa-kĕrsa, plawangan of aris in Probolinggo, en de djaga-kĕrsa in Besoeki. Als zijnde geene dorpshoofden vallen zij buiten het onderwerp van dit opstel. Zie over deze en de in den tekst behandelde tusschenhoofden: Van Davelaar: Middenpersonen tusschen de districtsbeambten en desa-hoofden op Java, in het Tijdschrift v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXIV (1891), p. 365 en vv. Bedoelde schrijver brengt echter minder juist ook de loerah's in Zuid-Bantam tot deze soort van hoofden, evenals trouwens in het Resumé van Bantam, p. 5, en in het Eindresumé, dl. III, p. 207, 208, is geschied. Zie overigens Van der Wijck, t. a. p., p. 192 en vv.

[1] Zie boven, p. 27.

[2] Zie voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 312 en vv.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 209. Op Madoera schijnt ook een enkele maal de titel panggitik voor te komen. Zie Massink, t. a. p., p. 17.

[4] Op de hoofden dezer beide soorten van gemeenten zijn ook de andere wettelijke en administratieve bepalingen, in deze en de volgende paragraaf te vermelden, niet van toepassing, behalve de voorschriften, in het Inlandsch Reglement vervat. Zie voor nadere toelichting ben. § 10.

Resident ontslagen, volgens de regelen gesteld in de Ordonnantie van 1 Januari 1878 (Ind. Stbl. N° 47). Volgens die Ordonnantie moet, wanneer de betrekking van dorpshoofd is opengevallen, door het Distriktshoofd, na overleg met den betrokken Controleur, binnen den tijd van ééne maand eene bijeenkomst van alle kiesgerechtigden worden belegd tot verkiezing van een ander hoofd (art. 1). Die bijeenkomst heeft plaats binnen de gemeente, tenzij de Resident machtiging verleent tot het houden daarvan in eene andere gemeente, mits binnen hetzelfde onderdistrikt. Zoodanige machtiging kan alleen om gewichtige redenen gegeven worden. In elk geval geschiedt de verkiezing ten overstaan eener commissie, bestaande uit den Controleur en het betrokken Distrikts- of Onderdistriktshoofd (art. 2). De verkiezing geschiedt bij volstrekte meerderheid van stemmen. Is die niet verkregen, dan wordt dadelijk tot eene nieuwe vrije keuze overgegaan; doch bij deze is de eenvoudige meerderheid voldoende, en wordt zelfs, bij het uitbrengen van een gelijk getal stemmen op meerdere personen, als gekozen beschouwd degeen, die, naar het oordeel van den Controleur en het betrokken Distrikts- of Onderdistriktshoofd, de meeste waarborgen van geschiktheid oplevert (art. 3). Een proces-verbaal van de verkiezing wordt door hen opgemaakt, en binnen vijf dagen aan den Resident ingezonden (art. 4). Deze beslist binnen éénе maand, na den betrokken Regent te hebben gehoord, omtrent de goedkeuring der verkiezing. Bij goedkeuring daarvan, wordt aan den gekozene een bewijs uitgereikt op ongezegeld papier, in de Nederlandsche en in de landstaal (art. 5). De goedkeuring mag niet worden verleend in drie gevallen, namelijk: wanneer de verkiezing niet overeenkomstig het bepaalde bij artt. 1—3 heeft plaats gehad; wanneer de gekozene bekend staat als te zijn verslaafd aan opium, dan wel wegens gedrag, ziels- of lichaamsgebreken ongeschikt is voor het ambt, en wanneer hij vroeger wegens wangedrag als dorpshoofd of ambtenaar was ontslagen, dan wel eene vrijheidsstraf heeft ondergaan (art. 6). Bij niet goedkeuring der keuze heeft, binnen veertien dagen na ontvangst der kennisgeving daarvan door het Distriktshoofd, eene nieuwe verkiezing plaats, en, ingeval bedoelde termijn in de Mohammedaansche vastenmaand [1] zou eindigen, veertien dagen na het eindigen dier maand. Bij deze nieuwe verkiezing zijn de stemmen, uitgebracht op den persoon, wiens keuze niet is goedgekeurd, van onwaarde, aan

[1] Aan het bestaan van Christen-dorpen schijnt dus niet te zijn gedacht, zelfs niet aan dorpen met gemengde bevolking.

welke bepaling de kiesgerechtigden moeten worden herinnerd, zoowel bij de oproeping, als onmiddellijk vóór den aanvang der verkiezing (art. 7). Een dorpshoofd kan alleen bij gemotiveerd besluit van den Resident worden ontslagen (art. 8). Eervol ontslag kan worden verleend op verzoek, of wegens verhuizing naar elders, en voorts wegens ziekte, ouderdom, ziels- of lichaamsgebreken, en eindelijk ook om redenen van openbaar belang, niet vallende in de termen van oneervol ontslag (art. 9) [1]. Niet eervol ontslag wordt verleend, nadat de betrokken Regent is gehoord, wegens het zich bij herhaling schuldig maken aan wangedrag, plichtsverzuim of vergrijpen tegen den dienst, gelijk mede ingeval van veroordeeling tot eene vrijheidsstraf (art. 10). Ingeval eene strafrechtelijke vervolging [2] tegen een dorpshoofd is ingesteld, wordt hij door den Resident geschorst. Na de uitspraak van den rechter wordt hij ontslagen of in zijne functiën hersteld (art. 11). Bij zijn jaarverslag doet de Resident aan de Regeering omstandig mededeeling van hetgeen door hem, met betrekking tot de goedkeuring of nietgoedkeuring van de verkiezing en met betrekking tot het ontslag van dorpshoofden, is verricht; terwijl hij van alle beslissingen van bijzonderen aard ten deze terstond kennis moet geven aan de Regeering (art. 12) [3]. Deze bepalingen zijn niet van toepassing op de Inlandsche gemeenten, die vallen in de uitzondering gesteld bij art. 71 al. 3 Regeeringsregl., tot welke uitzondering in het bijzonder de meergenoemde vrije desa's te rekenen zijn. De hoofden dezer gemeenten worden benoemd en ontslagen door den Gouverneur-Generaal (art. 13), en, sedert de wijziging van al. 2 en 3 van dat artikel bij Ind. Stbl. 1897 N° 272, door den betrokken Resident, met inachtneming zooveel mogelijk van het beginsel der erfopvolging [4].

---

[1] Bij de Badoej's treedt het dorpshoofd ook van rechtswege af, indien zijne vrouw komt te sterven. Zie boven p. 7 en Jacobs en Meijer, t. a. p., p. 29.

[2] D. w. z. voor den Landraad of hoogeren rechter. Zie Bijbl. N° 3972. Eene dergelijke beperking ontbreekt ten aanzien van artt. 6 en 10 der Ordonnantie, De geringste politie-overtreding kan dus beletten, dat iemand dorpshoofd wordt. of dwingen een goed dorpshoofd oneervol te ontslaan. Zie Poppie: De hoofden der Gouvernements-dessa's op Java en Madoera, in het Tijdschr. v. h. Binnenl. Best. dl. XIX (1900), p. 48, en Abell: Artikel 6 sub c van Staatsblad 1878 N° 47 (Dessaverkiezingen), ibid. p. 58 en vv.

[3] Zooals dit artikel luidt na de wijziging bij Ind. Stbl. 1883, N° 229. Wat „beslissingen van bijzonderen aard" zijn, staat geheel ter beoordeeling van den Resident, behoudens zijne hierarchieke verantwoordelijkheid aan hoogere autoriteiten. Zie Bijbl. N° 4223.

[4] Over de verschillende soorten van vrije desa's, zie Vermogensrecht, p. 165 en vv., en voor nadere bijzonderheden omtrent het gemeentewezen aldaar, beneden § 10.

De belangrijkste wijziging, door de Ordonnantie van Ind. Stbl. 1878 N° 47 in den toestand gebracht, is dat daardoor gebroken werd met de periodieke verkiezing der dorpshoofden, hier en daar in zwang, en in de Publicatie van Ind. Stbl. 1819 N° 13 door de Commissarissen-Generaal zelfs nog als de normale toestand aangenomen [1]. Van eene critiek der Ordonnantie meen ik mij te mogen onthouden [2]. De aandachtige lezer zal zelf wel hebben opgemerkt, dat de redactie te wenschen overlaat, en dikwijls tot onzekerheid aanleiding moet geven. Bovendien schijnt eene nieuwe regeling reeds sedert lang in overweging [3]. Zooveel is intusschen zeker, dat de Ordonnantie nog een tweetal gewichtige punten, op de verkiezingen betrekkelijk, aan de plaatselijke gebruiken heeft overgelaten, namelijk de vraag wie kiesgerechtigden zijn, en de vraag op welke wijze de stemming moet geschieden. Wat de kiesgerechtigden betreft, zoo zijn dit in West-Java, in vele gemeenten van Bagelen en Banjoemas en algemeen in Kedoe alle mannelijke meerderjarige ingezetenen, met uitzondering van afhangelingen en inwonenden. In Semarang, met uitzondering van Kendal, in Madioen, Kediri, Pasoeroean, Probolinggo, Besoeki en op Madoera, kiest de geheele mannelijke bevolking, op eene enkele gemeente na, echter met uitzondering van ouden van dagen en jongelieden. In Pamalang en Brebes zijn alleen de erfbezitters kiezers; doch in alle andere hier niet genoemde streken slechts de s a w a h-bezitters of, bij communaal bezit, zij aan wie een s a w a h-aandeel is toegewezen. Ook in Madioen en Pasoeroean komt deze toestand sporadisch voor; terwijl in het Regentschap Pekalongan zelfs weduwen, die een s a w a h-aandeel hebben, mogen medestemmen [4].

Wat het tweede punt, namelijk de wijze van verkiezing, betreft, die heeft plaats bij persoonlijke en openbare stemming. De oproeping der kiesgerechtigden geschiedt massaal. Komt een deel hunner niet op, zoo is dit hunne zaak. Aan de onderlinge contrôle der opgekomenen wordt het overgelaten bij de ambtenaren, die de verkiezing leiden, verzet te doen tegen het stemmen

[1] In de landstreken beoosten Soerabaja en in Japara had de verkiezing van ouds jaarlijks plaats; in het Soerabajasche zelf varieerde deze periode tusschen één en drie jaren; zoo ook in Cheribon. Zie Overduin: Verkiezing en ontslag van desa-hoofden, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. VIII (1893), p. 71, 72.

[2] Zie ten deze: Van der Kemp: Désahoofdverkiezingen, in de Indische Gids, Jaarg. 1880, dl. I, p. 13 en v.; Essche: De positie der désahoofden, ibid. Jaarg. 1891, dl. II, p. 1321 en vv.; Poppie, t. a. p., p. 42 en vv.

[3] Zie Kol. Verslag van 1892, p. 64, en van 1893, p. 70.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 276 en vv.

door een onbevoegde. Deze contrôle is, bij een verkiezingsstrijd, veelal voldoende; terwijl het, bij eenstemmigheid, toch strikt genomen onverschillig is, of er misschien een onbevoegde heeft medegestemd. Eene verkiezing, welke ik vele jaren geleden in het Semarangsche bijwoonde, verliep als volgt. De kiesgerechtigden zaten op den grond op het dorpspleintje. Een paar schrijvers van het Distriktshoofd fungeerden als stemopnemers. Aan den eersten kiezer, die naar voren kwam, werd gevraagd: „Kowé pilih såpå?" d. i. „Wien kiest gij?" waarop hij antwoordde: „Noewoen, piambak," d. i. „Met permissie, mijzelven." Dit beteekende, dat hij zich candidaat stelde. Eenige anderen, naar voren komende, gaven hetzelfde antwoord. Deze candidaten moesten nu elk op eene afzonderlijke plek, maar in elkanders nabijheid, op het pleintje gaan zitten, en de overige kiezers kwamen man voor man naar voren, en verklaarden op afvrage, voor welken candidaat zij stemden. Zij plaatsten zich daarop achter hem. In den loop der stemopneming kwam het nog een paar malen voor, dat kiezers het: „Noewoen, piambak", deden hooren, en aan dezen werd dan eene plaats bij de reeds bekende candidaten aangewezen. Groote hilariteit verwekte het bij de kiezers, toen degeen, die het laatst zijne stem moest uitbrengen, zich ook nog op dezelfde wijze candidaat stelde. Aanteekening was gehouden van de uitgebrachte stemmen; maar daarna werden nog eens de kiezers, achter elken candidaat gezeten, overgeteld. Op andere plaatsen schijnt het gebruik mede te brengen, dat de kiezers niet mondeling hoofd voor hoofd verklaren, op wien zij stemmen, doch dat, ingeval er geene eenstemmigheid bestaat, de candidaten dadelijk, elk op eene afzonderlijke plek, gaan zitten, en dat de kiezers hunne stem uitbrengen, door zich achter den candidaat hunner keuze te plaatsen, waarna het getal der achter elken candidaat zittenden wordt geteld [1]. Slechts bij uitzondering, speciaal wanneer men vreest, dat sommige kiezers niet aan hunne dorpsgenooten durven bekend maken, wie de persoon hunner keuze is, laat men hen, man voor man, bij de commissie komen, en alleen aan deze mondeling hunne stem bekend maken [2]. Vóór de

[1] Zie Van Oosterzee: Schets van een desa-bestuur in de bergdistrikten van het Regentschap Cheribon, in de Indische Gids, Jaarg. 1882, dl. II, p. 390; Overduin, t. a. p., p. 77; Stoorvogel: Eene verkiezing op Java, in de Indische Gids, Jaarg. 1889, dl. I, p. 889 en vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 244 en vv.; Poppie, t. a. p., p. 46, 47.

[2] Zie het opstel: Desaverkiezingen, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. XVI (1899), p. 487 en vv.

verkiezing hebben natuurlijk in de gemeente en daarbuiten allerlei, soms zeer laakbare, handelingen plaats om stemmen te werven. De lezer kan zich die echter gemakkelijk zelf voorstellen, aangezien zij alleen in vorm, doch niet in karakter, verschillen van hetgeen men ten deze in Europa somtijds waarneemt [1].

De verkiezing der dorpshoofden is niet, gelijk het gemeentewezen zelf, op Java en Madoera overal eene oude instelling. Het spreekt echter van zelf, dat de vraag, of eene agglomeratie van woningen eene gemeente vormt, niet beheerscht wordt door de vraag, of het hoofd daarvan benoemd dan wel verkozen wordt. De Nederlandsche gemeenten zijn evengoed gemeenten als die in Frankrijk, ofschoon in het eene land de burgemeesters door de Kroon worden benoemd, en in het andere de maire's door de gemeenteraden worden verkozen. Daar bij sommige schrijvers [2] over het Inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera ten deze een minder juist inzicht schijnt te bestaan, moest ik op dit punt uitdrukkelijk wijzen.

In de residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri werd de verkiezing der dorpshoofden door de gemeentenaren eerst ingevoerd bij de overname dier gewesten van de Inlandsche Vorsten, in 1830, in Bantam in 1844, in het regentschap Pamekasan in 1858, in de Preanger-Regentschappen in 1865, en in de regentschappen Soemenep en Bangkalan respectievelijk in 1883 en 1885, op het domein Bloeboer (afd. Buitenzorg) in 1866. In de residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri werden onder het Vorstenbestuur de dorpshoofden benoemd door de apanagehouders, of, voor zoover het niet in apanage uitgegeven gemeenten betrof, door de Inlandsche bestuurshoofden, bij welke benoeming intusschen op bloedverwantschap met den vorigen titularis werd gelet. Zonder dat deze gewichtige wijziging aanleiding blijkt te hebben gegeven tot voorafgaande gedachtenwisseling, werden bij de overname van Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri, alsof het van zelve sprak, de voorschriften van Ind. Stbl. 1819 N° 13 omtrent de verkiezing der dorpshoofden ingevoerd, sedert door de bovenuiteengezette bepalingen van Ind. Stbl. 1878 N° 47 vervangen. Het heeft echter nog vele jaren geduurd, alvorens de volkskeuzen overal in bedoelde gewesten feitelijk werkte. Eerst drie jaar na de overname werd de Resident van Kediri tot invoering der verkiezingen „gemach-

[1] Vergl. Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 243 en vv.: Proeve, enz., p. 1908.

[2] Zie laatstelijk nog Van den Broek: Is de desa-verkiezing eene Javaansche instelling?, in de Indische Gids, Jaarg. 1900, dl. II, p. 998 en vv.

tigd". Tot in 1846 werden in de geheele residentie Banjoemas nog de dorpshoofden benoemd door het betrokken Distriktshoofd, soms op verzoek der bevolking of na haar te hebben geraadpleegd, doch meestal geheel buiten haar om. In het regentschap Poerbalingga hadden de verkiezingen eerst in 1862 algemeen plaats, en in het regentschap Tjilatjap zelfs niet vóór 1865. Thans nog schijnt de bevolking in die residentie over het algemeen weinig waarde aan haar kiesrecht te hechten. Slechts enkele liefhebbers, in de volkstaal djago, d. i. "vechthaan", genoemd, stellen zich doorgaans op den voorgrond, en zijn dan de candidaten. Het schijnt somtijds bepaald moeite te kosten de bijeengekomen kiezers aan het verstand te brengen, dat zij toch op iemand moeten stemmen; de meesten zeggen: "Soemonggå mawon kĕrsannipoen nĕgari", d. w. z. "Ik voeg mij geheel naar het verlangen van het Bestuur." In Bagelen vond men tot in 1868 nog dorpshoofden, die door de Regenten waren aangesteld [1].

In Bantam werden de dorpshoofden onder het Sultansbestuur benoemd door den Vorst, of, in de als apanage afgestane dorpen, door den apanagehouder, hetzij deze leenman was, hetzij een ambtenaar, die de inkomsten van het dorp als bezoldiging genoot [2]. Bij deze keuze werd echter op familiebetrekking met den vorigen titularis gelet. Bij de Badoej's is de betrekking van dorpshoofd thans nog erfelijk [3]. Na de opheffing van het Sultansbestuur geschiedde de aanstelling, naar het schijnt, door onze ambtenaren, op voordracht van de oudsten der gemeente of van het Inlandsch Bestuur. Eerst in 1844 werd door den toenmaligen Resident bij administratieven maatregel de verkiezing door de bevolking ingevoerd [4]. Op dezelfde wijze werd gehandeld in de Preanger-Regentschappen. Vóór 1840 stelde aldaar het Distriktshoofd de dorpshoofden aan. Later deed het Distriktshoofd eene voordracht aan den Regent, die benoemde onder nadere bekrachtiging van den Resident. Bij de benoeming werd echter zeer sterk op erfrecht gelet. De zoon was de natuurlijke opvolger zijns vaders; daarna kwamen de broeders of verdere familieleden van het vorige hoofd in aanmerking. De zoon was bovendien reeds bij het leven zijns vaders diens vervanger in geval

[1] Zie Hasselman: De vrije keuze der dessahoofden, in het Tijdschrift v. h. Binnenl. Bestuur, dl. V (1891), p. 99, 101; Van der Wijck, t. a. p., p. 198, 206 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 272.

[2] Zie Vermogensrecht, p. 157.

[3] Zie Jacobs en Meijer, t. a. p., p. 28.

[4] Zie Resumé van Bantam, p. 7.

van verhindering, en, bij ontbreken van familieleden, was de adjunct van het vorige dorpshoofd diens door de landsgewoonten aangewezen opvolger. Rechtstreeksche verkiezingen, vroeger meer dan eens te vergeefs beproefd, slaagden in 1864 in de regentschappen Soemedang en Limbangan. In het volgende jaar werden zij zonder eenig bezwaar in de geheele residentie ingevoerd [1].

Op het eiland Madoera werden de dorpshoofden vroeger rechtstreeks benoemd door de Vorsten, en, in de als apanage uitgegeven dorpen, door de geapanageerden. De invoering van de verkiezingen aldaar was een stilzwijgend gevolg van de verordeningen, waardoor in 1858 voor Pamekasan, in 1883 voor Soemenep en in 1885 voor Bangkalan werd verklaard, dat het Inlandsche zelfbestuur was opgeheven, en die landen als gewone regentschappen op Java werden ingericht [2]

Het domein Bloeboer in Buitenzorg was tot 1863 een gewoon particulier land. De verkiezing der dorpshoofden was aldaar een gevolg van het brengen in den toestand van Gouvernementsgebied [3], en werd bij het niet-gepubliceerde Gouvernementsbesluit van 26 Januari 1866 N° 3 van overheidswege ingevoerd.

Zelfs in de streken, waarvoor in 1819 het voorschrift van Ind. Stbl. 1819 N° 13 omtrent de verkiezing der dorpshoofden heette te zijn afgekondigd, is die verkiezing lang niet algemeen eene nationale instelling. In Demak b.v. is de instelling te danken aan het Engelsche tusschenbestuur. In Kedoe herinnerde men zich bij de statistieke opneming in 1870 nog zeer goed, dat oudtijds de dorpshoofden niet door de bevolking werden gekozen, maar door de apanagehouders werden aangesteld. In Cheribon, Japara, Rembang, Pasoeroean en Besoeki vond men in 1868 nog verschillende gemeenten, waar het ambt van hoofd erfelijk was, of althans bij de verkiezing de erfelijkheid zooveel mogelijk werd in acht genomen, of ook waar gevallen van voordracht door het distriktsbestuur bekend waren. In het Soerabajasche werden nog vele jaren na 1819 de dorpshoofden benoemd door de Regenten, en schijnt zelfs thans de bevolking weinig aan haar kiesrecht te hechten.

[1] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 198. Bij de reorganisatie in 1870 werd van de verkiezing der dorpshoofden geene bijzondere melding gemaakt. Vergl. Ind. Stbl. 1870, N°s 121—124.

[2] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 199; Van Vleuten, t. a. p., p. 6 en vv.; Massink, t. a. p., p. 11, 18; Ind. Stbl. 1858 N° 51, 1883 N°s 242 en 243, 1885 N° 144.

[3] Zie boven, p. 15, 16.

Ook in dat gewest komt het voor, dat het moeite kost iemand in de gemeente te vinden, die dorpshoofd wil zijn. In een ambtelijk rapport lees ik, dat in de afdeeling Salatiga (Semarang) de verkiezing eerst algemeen in gebruik kwam na de afkondiging der Ordonnantie van Ind. Stbl. 1878 N° 47. Deze afwijkingen van de regelmatige toepassing van Ind. Stbl. 1819 N° 13 zijn natuurlijk, in rechtskarakter, wel te onderscheiden van misbruiken bij de verkiezingen in den vorm van ongeoorloofde pressie, wel eens door Europeesche of Inlandsche ambtenaren uitgeoefend, om van onrechtmatige heffingen, waaraan aan te stellen dorpshoofden vroeger soms onderworpen waren, niet eens te spreken. Dergelijke inbreuken op de verkiezingen waren immers nooit in het nationale rechtsbewustzijn der bevolking geworteld, en zij, die ze pleegden, wisten evengoed als iedereen, dat daardoor onrechtmatig werd gehandeld; terwijl omgekeerd de hierboven vermelde afwijkingen van het verkiezingsrecht door de betrokkenen te goeder trouw plaats hadden [1]. Eindelijk moet, bij het hier gegeven betoog omtrent de invoering van de verkiezing der dorpshoofden in de meeste streken, door ons gezag, niet worden vergeten dat, moge die verkiezing al oorspronkelijk met het plaatselijke Inlandsche gewoonterecht weinig in harmonie zijn geweest, ditzelfde thans niet meer zonder voorbehoud kan worden gezegd. De verkiezing der dorpshoofden werkt nu reeds gedurende zoovele jaren overal op Java en Madoera, waar het Inlandsche gemeentewezen bestaat, dat die instelling, ook in de overgroote meerderheid der gemeenten, waar zij oudtijds onbekend was, gewoonterecht is geworden, of althans op weg is te worden [2].

Blijkens het hierboven reeds medegedeelde art. 6 van Ind. Stbl. 1878 N° 47 zijn er alleen vier wettige redenen van onbevoegdheid om tot dorpshoofd te worden verkozen, namelijk: verslaafdheid aan opium, ongeschiktheid voor het ambt wegens ziels- of lichaamsgebreken, vroeger ontslag als dorpshoofd of ambtenaar wegens wangedrag, en veroordeeling tot eene vrijheidsstraf. Het niet meer vigeerende Ind. Stbl. 1819 N° 13 vorderde in § 5 nog, dat men

---

[1] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 198 en vv.; De Residentie Kadoe naar de uitkomsten dar statistieké opname, p. 66; Eindresumé, dl. III, p. 271 en vv.; Proeve, p. 1907.

[2] Zie in denzelfden geest Poppie, t. a. p., p. 41. Deze waarheid wordt m. i. te veel voorbijgezien door de schrijvers, die dit onderwerp behandelen, en door sommige bestuursambtenaren in Indië, die tegenwoordig op afschaffing der verkiezingen aandringen. Zie b.v. Van den Broek, t. a. p., p. 997, 1005.

„in de dessa hoort, en in dezelve woonachtig is.” Ofschoon thans geen wettelijk vereischte meer om te worden verkozen, wordt het ingezetenschap der gemeente door het onbeschreven Inlandsche gewoonterecht toch overal gevorderd. Diezelfde rechtsbron vordert bovendien overal, dat men zij meerderjarig en van het mannelijk geslacht. In een min of meer groot aantal gemeenten van Krawang, Cheribon, Bagelen (Koetoardjo en Ambal), Semarang (regentschap), Japara, Madioen, Soerabaja (zuidelijk gedeelte) en Besoeki (Banjoewangi) wordt gevorderd, dat men behoort tot de dienstplichtige grondbezitters; in enkele gemeenten van de Preanger-Regentschappen zelfs tot de vermogende grondbezitters. In zeer vele, overal op Java en op Madoera verspreide, gemeenten vordert men het bezit van een eigen huis en erf; in Bantam eischt men hier en daar het bezit van genoegzame middelen van bestaan; in Pekalongan algemeen dat men in eigen onderhoud kunne voorzien; terwijl eindelijk algemeen in de Preanger-Regentschappen, Tegal en vooral in Probolinggo slechts min of meer bemiddelde personen in aanmerking schijnen te komen [1]. Ofschoon de Regeering in 1860 [2] officieel verklaarde, dat, wat haar betrof, kennis van lezen en schrijven geene voorwaarde was voor de goedkeuring eener verkiezing tot dorpshoofd, zoo wordt toch in enkele gemeenten van de Preanger-Regentschappen aan die kennis als voorwaarde van verkiesbaarheid vastgehouden [3]. In diezelfde residentie en op Madoera vordert men ook hier en daar, dat men zij van gezond lichaamsgestel en vlug ter been. In andere streken wordt niemand gekozen, die niet vooraf, liefst als lid van het dorpsbestuur, bewijzen van geschiktheid voor het ambt van dorpshoofd heeft gegeven; elders weder vordert men plaatselijk andere lofwaardige, en soms ook wel niet-lofwaardige eigenschappen [4].

De voordeelen aan het ambt van dorpshoofd verbonden zijn [5]:

(*a*) 8 pCt. collecteloon van de belastingen, waarvan hem bij alge-

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 274: Van Vleuten, t. a. p., p. 7; Proeve, enz., p. 1910.

[2] Bijblad N° 855.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 276. In 1888 konden ongeveer 57 pCt. der dorpshoofden op Java en Madoera de landtaal met eigen letter lezen, en 41 pCt. die aldus schrijven. Zie Holle, t. a. p., p. 289.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 274 en vv.

[5] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 219 en vv.; Essche, t. a. p., p. 1332 en vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 355; Poppie, t. a. p., p. 49 en vv. In vele gewesten was reeds vóór 1888 (zie p. 13, 14) getracht het ambtelijk landbezit en het recht op dienstplichtigen, aan vaste regels te binden. Zie Proeve, enz., p. 1910, 1911.

meene verordening de inning is opgedragen, d. w. z. de landrente (Ind. Stbl. 1872 N° 66 art. 6 en 219^{b} art. 7 [1], 1896 N° 126 art. 17), de belasting op de vischvijvers (Ind. Stbl. 1893 N° 30 art. 5), de belasting op het bedrijf (Ind. Stbl. 1878 N° 12 art. 12), het hoofdgeld (Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 6), en de belasting op het slachten van rundvee, buffels en paarden (Ind. Stbl. 1898 N° 348 art. 7).

(*b*) Vrijstelling der belasting op het bedrijf (Ind. Stbl. 1878 N° 12 art. 2 sub 3°) en van het hoofdgeld (Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 1).

(*c*) in de gemeenten bij de Gouvernementskoffiecultuur ingedeeld, als cultuurprocenten, 24 duiten per pikol der van de tuinen zijner gemeente ingeleverde koffie (Ind. Stbl. 1850 N° 24 art. 1).

(*d*) vrijstelling van heeren-, gemeente- en cultuurdiensten, ook na een eervol ontslag [2]. Zie litt. B sub *a* en *c* van de Beginselen omtrent de koffiecultuur goedgekeurd bij Gouvernementsbesluit van 28 Juli 1887 N° 36^{a}, Bijbl. N° 4737, en § 2 litt. *a* en *b* der ordonnantiën houdende gewestelijke regelingen van de heerendiensten in Bantam, bij Ind. Stbl. 1898 N° 203, in Batavia (domein Bloeboer in Buitenzorg), bij Ind. Stbl. 1896 N° 15, in de Preanger-Regentschappen, bij Ind. Stbl. 1896 N° 264, in Krawang, bij Ind. Stbl. 1896 N° 261, in Cheribon, bij Ind. Stbl. 1898 N° 336, in Tegal, bij Ind. Stbl. 1898 N° 325, in Pekalongan, bij Ind. Stbl. 1898 N° 338, in Banjoemas, bij Ind. Stbl. 1896 N° 199, in Bagelen, bij Ind. Stbl. 1895 N° 180, in Kedoe, bij Ind. Stbl. 1894 N° 282, in Semarang, bij Ind. Stbl. 1898 N° 339, in Japara, bij Ind. Stbl. 1898 N° 326, in Rembang, bij Ind. Stbl. 1896 N° 260, in Madioen, bij Ind. Stbl. 1898 N°. 328, in Kediri, bij Ind. Stbl. 1898 N° 342, in Zuid-Soerabaja, bij Ind. Stbl. 1898 N° 322, in Noord-Soerabaja, bij Ind. Stbl 1898 N° 323, in Bawean, bij Ind. Stbl. 1898 N° 324, in Pasoeroean, bij Ind. Stbl. 1898 N° 320, in Probolinggo, bij Ind. Stbl. 1898 N° 321, in Besoeki, bij

---

[1] Ind. Stbl. 1872 N° 219^{b} schijnt thans nog alleen te gelden voor het domein Bloeboer in Buitenzorg. Zie ben. pag. 48 noot 3.

[2] De vrijstelling van gemeentediensten rust niet op wettelijke of administratieve bepalingen, maar op het gewoonterecht in de gemeenten. Voor vrijstelling van heerendiensten na eervol ontslag is, behalve in Buitenzorg, noodig, dat het hoofd minstens vijf jaren in functie zij geweest.

Ind. Stbl. 1898 N° 344, in Banjoewangi, bij Ind. Stbl. 1898 N° 345, in Madoera, bij Ind. Stbl. 1898 N° 327 [1].

(*e*) ambtelijk landbezit [2].

(*f*) beschikking over dienstplichtigen voor huiselijke werkzaamheden [3]. Deze huisdienstplichtigen heeten in het Javaansch pantjèn, in het Madoereesch kĕmmèt, en in het Soendaasch rahajat (v. h. Arab. raʿîjah, meerv. raʿâjâ) [4]. Hunne werkzaamheden bestaan gewoonlijk in het bewaken en schoonhouden van het erf en de stallen, het hakken van hout, het halen van water, het snijden van gras, het verzorgen van het paard van het hoofd, het bedienen van gasten, enz. Hun wordt door het hoofd voeding verstrekt. Zij zijn vrij de diensten af te koopen, in welk geval het dorpshoofd de afkoopsom ontvangt; doch laatstgenoemde mag hunne diensten niet verhuren, noch hen voor iets anders dan huisdiensten gebruiken [5]. Dit beginsel schijnt intusschen nog niet overal te zijn doorgedrongen, en met name schijnt nog steeds hier en daar het misbruik te bestaan de huisdienstplichtigen, voor een deel of voor eenige uren daags, ook veldarbeid te laten verrichten. De huisdiensten bij de dorpshoofden worden tot de gemeentelijke diensten gerekend, maar moeten desniettegenstaande in de registers der heerendiensten worden vermeld [6]. Het getal dezer huisdienstplichtigen werd van ouds in den regel bepaald in overleg met de ingezetenen, telkens bij het optre-

[1] Volgens art. 57, al. 2, Regeeringsregl. moeten de hier bedoelde ordonnantiën om de 5 jaren worden herzien. Kortheidshalve citeer ik alleen de thans vigeerenden. Voor de residentie Kedoe werd in 1899 geene nieuwe ordonnantie afgekondigd, omdat eene wijziging der ordonnantie van 1894 niet wenschelijk werd geacht.

[2] Zie over de ambtsvelden, de geheel of gedeeltelijke vrijstelling van landrente daarvan, en de geheel of gedeeltelijk kostelooze bewerking, Vermogensrecht, p. 158 en vv.

[3] Alleen in Buitenzorg (Bloeboer) hebben de dorpshoofden sedert de reorganisatie in 1863 (zie boven p. 15 en 16) geene huisdienstplichtigen.

[4] Deze huisdienstplichtigen wel te onderscheiden van de gemeenteleden, die het dorpshoofd behulpzaam zijn bij de bebouwing zijner velden, enz., of die hem, ten getale van hoogstens twee, volgens Ind. Stbl. 1824 N° 13, art. 5, al. ult., bij plechtige gelegenheden als volgelingen mogen vergezellen. Het woord pantjèn is ook in de Hollandsche administratieve taal overgegaan.

[5] Vergl. Kol. Verslag van 1892, p. 70, noot 1.

[6] Zie Bijblad N° 1711. Behalve in Cheribon en Tegal worden die diensten ook in den regel alleen gedragen door hen, die heerendienstplichtig zijn, hetgeen met de andere gemeentediensten uitzondering is. Zie meer ben. in §§ 7 en 8. De bevolking schijnt de diensten in quaestie dan ook niet als zuivere gemeentediensten te beschouwen. Vergl. Eindresumé, dl. III, p. 90.

den van een nieuw dorpshoofd [1]. Bij de hierboven vermelde [2] regelingen, door de Hoofden van Gewestelijk Bestuur in het leven geroepen, is het getal der huisdienstplichtigen, waarop de dorpshoofden aanspraak kunnen maken, bepaald in verhouding tot het getal dienstplichtige ingezetenen der gemeente, in dier voege echter dat, behalve in de afdeeling Trenggalek van Kediri, in Madioen en in Besoeki, dit nergens het getal van zes mag overschrijden. Alleen in Cheribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Bagelen, Kedoe, Rembang, Madioen, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki mag het normale cijfer met *één* vermeerderd worden, indien aan het dorpshoofd geene ambtsvelden zijn toegekend. En aangezien nu dit normale cijfer in Cheribon, Semarang, Bagelen en Kedoe een maximum van zes mag bedragen, zoo kunnen in die gewesten de dorpshoofden zonder ambtsvelden tot een getal van zeven huisdienstplichtigen opklimmen. In Japara hebben zelfs dorpshoofden zonder ambtsvelden op het dubbele getal huisdienstplichtigen, en daarenboven op vaste bedienden [3], en in Kediri op twee huisdienstplichtigen meer aanspraak, dan zij anders zouden hebben; doch aangezien in eerstgenoemde residentie het normale maximum drie bedraagt, en in laatstgenoemde vier, zoo kan toch ook aldaar het getal van zes niet worden overschreden. Voor de zooeven genoemde afdeeling Trenggalek is geen maximum vastgesteld, maar blijft de Resident vrij voor elke gemeente naar goedvinden het aantal huisdienstplichtigen te bepalen, waarop het hoofd aanspraak heeft; terwijl in Madioen en Besoeki wel eene schaal, maar geen maximum is aangegeven in de regeling. Bovendien is in alle gewesten aan de bevolking toegestaan zich, bij het optreden van een nieuw dorpshoofd, tot andere diensten of voordeelen ten zijnen behoeve vrijwillig te verbinden. Tot deze diensten behooren o. a. de hulp bij de exploitatie der ambtsvelden en de later, in § 5, te bespreken vaste bedienden. Zoowel op de processen-verbaal der verkiezing als in de akten van aanstelling der dorpshoofden moeten het getal hunner huisdienstplichtigen, hun

---

[1] Vergl. Eindresumé, dl. III, p. 88, 293; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 319 en vv.; Arminius: Distributie van heeren-, desa- en cultuurdiensten in de desa, in het Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur, dl. I (1888), p. 206.

[2] Zie boven, p. 14 noot 1.

[3] Zie meer over deze bedienden ben. p. 71, 72. Minder juist wordt in de Ind. Gids, Jaarg. 1900, dl. II, p. 1182 beweert, dat de dorpshoofden zonder ambtsvelden ook in Semarang van rechtswege aanspraak hebben op bedienden. Volgens het daar aangehaald Residentsbesluit is zulks in bedoeld gewest alleen met de leden van het dorpsbestuur het geval.

ambtelijk landbezit, en de door de bevolking vrijwillig toegezegde diensten of voordeelen worden aangeteekend [1].

(*g*) andere voordeelen van plaatselijk zeer uiteenloopenden aard en

---

[1] Zie de regelingen, vermeld in noot 1 van pag. 14, en Vermogensrecht, p. 160. Alleen in Rembang worden de ambtsvelden niet op de bedoelde processen-verbaal en akten bekend gesteld, omdat daarvan in dat gewest een afzonderlijke legger bestaat. De volledige regeling van het aantal der huisdienstplichtigen, waarover de dorpshoofden mogen beschikken, is als volgt:

BANTAM.

In gemeenten met

1	tot en met	25	heerendienstplichtigen	hoogstens	1	pantjèn	daags
26	„ „ „	50	„	„	2	pantjèn's	„
51	„ „ „	75	„	„	3	„	„
76	„ „ „	100	„	„	4	„	„
101	en daarboven		„	„	5	„	„

PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

In gemeenten met

1	tot en met	50	werkbare mannen	2	pantjèn's
51	„ „ „	100	„ „	3	„
101	en meer		„ „	4	„

KRAWANG.

In gemeenten met

1	tot en met	25	pantjèn-dienstplichtigen	1	pantjèn
26	„ „ „	50	„	2	pantjèn's
51	„ „ „	100	„	3	„
101	en meer		„	4	„

CHERIBON.

In gemeenten met

1	tot en met	50	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	2	pantjèn's
51	„ „ „	125	„	„	3	„
126	„ „ „	200	„	„	4	„
201	„ „ „	350	„	„	5	„
351	en meer		„	„	6	„

TEGAL EN PEKALONGAN.

In gemeenten met

1	tot en met	50	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	2	pantjèn's
51	„ „ „	100	„	„	3	„
101	en meer		„	„	4	„

BANJOEMAS.

In gemeenten met

1	tot en met	50	pantjèn-dienstplichtigen	2	pantjèn's
51	„ „ „	125	„	3	„
126	„ „ „	200	„	4	„
201	„ „ „	350	„	5	„
531	en meer		„	6	„

BAGELEN.

In gemeenten met

1	tot en met	49	heerendienstplichtigen	1	pantjèn
50	„ „ „	74	„	2	pantjèn's
75	„ „ „	99	„	3	„
100	„ „ „	124	„	4	„
125	„ „ „	149	„	5	„
150	en meer		„	6	„

meerendeels zeer veranderlijk. Veel hangt daarbij af van de persoonlijke verhouding, tusschen het dorpshoofd en de gemeentenaren bestaande. Die voordeelen kunnen worden teruggebracht tot: hulpbetoon bij het onderhoud der woning van het dorpshoofd zoowel in den vorm van materialen als van arbeid; geschenken in geld of goederen bij huwelijks- of andere feesten in de gemeente, bij overdracht van onroerende goederen, bij den rijstoogst, bij het slachten van vee, bij grondontginning, enz., enz. Daarbij moeten nog in rekening worden gebracht de geschenken, van Europeanen of Vreemde Oosterlingen ontvangen, bij gelegenheid van het sluiten van overeenkomsten met de ingezetenen, bij welke overeenkomsten het dorpshoofd veelal als tusschenpersoon fungeert. Sommigen dezer geschenken zijn inderdaad opbrengsten ten behoeve der gemeente, welke zij geheel of ten deele

---

KEDOE.

In gemeenten met			
minder dan 25	heerendienstplichtigen	geen	pantjèn
25 tot en met 49	„	1	„
50 „ „ „ 74	„	2	pantjèn's
75 „ „ „ 99	„	3	„
100 „ „ „ 124	„	4	„
125 „ „ „ 149	„	5	„
150 en meer	„	6	„

SEMARANG.

In gemeenten met			
1 tot en met 25	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	1 pantjèn
26 „ „ „ 50	„	„	2 pantjèn's
51 „ „ „ 125	„	„	3 „
126 „ „ „ 200	„	„	4 „
201 „ „ „ 350	„	„	5 „
351 en meer	„	„	6 „

JAPARA.

In gemeenten met				
1 tot en met 39	volle heerendienstplichtigen	hoogstens	1 pantjèn	daags
40 „ „ „ 99	„ „	„	2 pantjèn's	„
100 en meer	„ „	„	3 „	„

REMBANG.

In gemeenten met				
1 tot en met 24	heerendienstplichtigen	hoogstens	1 pantjèn	daags
25 „ „ „ 99	„	„	2 pantjèn's	„
100 en meer	„	„	3 „	„

MADIOEN.

In gemeenten met			
1 tot en met 50	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	2 pantjèn's
51 „ „ „ 100	„	„	3 „
101 „ „ „ 200	„	„	4 „
en daarboven voor elke 100	„	„	1 pantjèn

KEDIRI (behalve TRENGGALEK).

In gemeenten met			
1 tot en met 20	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	1 pantjèn
21 „ „ „ 50	„	„	2 pantjèn's
51 „ „ „ 75	„	„	3 „
76 en meer	„	„	4 „

aanwendt om het dorpshoofd te bezoldigen [1]. In dit geval moeten de voordeelen in quaestie ook op de hierboven [2] vermelde processen-verbaal en akten van aanstelling worden aangeteekend. Eindelijk heeft men nog andere, onwettige of althans minder kiesche, wijzen, waarop sommige dorpshoofden het aanzien en den invloed, aan hun ambt verbonden, weten om te zetten in klinkende munt. Bij de beoordeeling van dit feit mag echter niet uit het oog worden verloren, dat dikwijls de wettige inkomsten der dorpshoofden onvoldoende zijn, vooral indien men in aanmerking neemt de vele kosten, welke zij zich somtijds voor den dienst, speciaal voor het opsporen van strafbare feiten, moeten getroosten [3].

Overigens is voor de dorpshoofden noch ambtskleeding noch een ambtelijk distinctief vastgesteld, maar kunnen hun, als bewijs van hooge onderscheiding, de gewone medailles voor burgerlijke verdiensten worden toegekend; terwijl zij in zeer buitengewone gevallen, na bekomen eervol ontslag, voor onderstand uit 's lands kas in aanmerking kunnen worden gebracht [4].

SOERABAJA.

In gemeenten met

20 of minder	volle heerendienstplichtigen	hoogstens	1	pantjèn
21 tot en met 50	„ „	„	2	pantjèn's
51 „ „ „ 100	„ „	„	3	„
100 en meer	„ „	„	4	„

PASOEROEAN en PROBOLINGGO.

In gemeenten met

1 tot en met 50	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	2	pantjèn's
51 „ „ „ 100	„	„	3	„
101 en meer	„	„	4	„

BESOEKI.

In gemeenten met

1 tot en met 50	pantjèn-dienstplichtigen	hoogstens	2	pantjèn's
51 „ „ „ 100	„	„	3	„
101 „ „ „ 200	„	„	4	„
en daarboven voor elke 100	„	„	1	pantjèn

MADOERA.

In gemeenten met

1 tot en met 50	heerendienstplichtigen	1	kĕmmèt
51 „ „ „ 100	„	2	kĕmmèt's
101 „ „ „ 150	„	3	„
151 en meer	„	4	„

Voor Buitenzorg (Bloeboer) zie boven, p. 40, noot 3.

[1] Zie meer hierover ben. § 8. Daar bovendien de gemeentekas doorgaans niet streng gescheiden is van de particuliere kas van het dorpshoofd, zoo vloeien ook de begrippen van gemeente-ontvangsten en voordeelen aan het ambt van dorpshoofd verbonden, niet zelden ineen.

[2] Zie p. 41.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 293 en vv.; Essche, t. a. p., p. 1336 en vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 255 en vv.; Hadiningrat: Knevelarij van dessahoofden, in het Tijdschrift: Het Recht in Nederlandsch Indië, dl. XXVII (1876), p. 193 en vv.; Iets over desa-besturen, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. III (1889), p. 228, 231; Poppie, t. a. p., p. 56, 57.

[4] Zie Bijbl. N°s 2500, 2733 en 3179; Essche, t. a. p., p. 1357 en vv.

Wegens tekortkomingen in den dienst, welke niet onder het bereik der strafwet vallen, kunnen op de dorpshoofden, volgens het Gouvernementsbesluit van 21 December 1854 N° 15 (Bijbl. N° 137), door hunne hierarchieke supérieuren. als disciplinaire maatregelen worden toegepast: vertrouwelijke vermaning, openbare berisping, arrest op het voorerf van het Distriktshoofd of van den Regent voor niet langer dan ééne maand, ontzetting uit het ambt, waar noodig voorafgegaan door schorsing. Voor ontslag is echter steeds noodig een gemotiveerd besluit van den Resident [1].

§ 4. Ambtsplichten van het Dorpshoofd.

De functiën van het dorpshoofd zijn tweeledig: hij is in zijne gemeente de vertegenwoordiger van het centraal gezag, en tevens is hij de vertegenwoordiger van de ingezetenen zijner gemeente. Hij is verantwoordelijk voor de uitvoering der bevelen van het Bestuur in zijne gemeente, en is tevens verplicht de belangen zijner gemeente, en, waar noodig, ook die van elk ingezetene tegenover het Bestuur voor te staan [2]. Hij vertegenwoordigt krachtens zijn ambt zijne gemeente in en buiten rechten [3]. Zijne rechten en verplichtingen worden in de eerste plaats beheerscht door algemeene verordeningen en administratieve voorschriften van de Regeering en van het Gewestelijk, Plaatselijk of Inlandsch Bestuur, en voorts door de gebruiken en regelingen bestaande in zijne gemeente krachtens haar recht van autonomie [4]. Zijn zedelijke invloed is, wanneer zijne persoonlijke minder goede eigenschappen dit niet beletten, zeer groot. Zijne meening beheerscht veelal die der ingezetenen, wier tolk hij is bij het Bestuur. Ofschoon in den regel niet van hoogere afkomst dan de gewone landbouwers, zoo wordt toch in de gemeente met een zeker ontzag tegen het dorpshoofd opgezien, vooral wanneer het hoofd zijn ambt jaren lang heeft bekleed, en nog meer wanneer reeds zijn vader of ander familielid dit vóór hem bekleed heeft [5]. De gemeentelijke huishouding moet het dorpshoofd in haar vollen omvang

[1] Zie Essche, t. a. p., p. 1356, en, voor de geschiedenis van het hier vermelde Besluit van 21 December 1854, Van der Wijck, t. a. p., p. 214 en vv.

[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 210; Sollewijn Gelpke: Naar aanleiding van Staatsblad 1878 N° 110, dl. I, p. 17.

[3] Zie o. a. de vonnissen der landraden van Modjokerto, Indramajoe en Cheribon, respectievelijk dd. 12 Maart, 10 April en 9 Aug. 1879, gepubliceerd in het Indische Weekblad van het Recht, Jaarg. 1879 N°s 847 en 850, en van den Raad van Justitie te Semarang, dd. 16 Febr. 1898, te vinden in Wet en Adat, dl. III, Kleine Bijdragen, p. 262.

[4] Zie Nederburgh, t. a. p., p. 28; Proeve, enz., p. 1907.

[5] Zie Van Aalst, t. a. p., p. 426; Poppie, t. a. p., p. 42.

besturen; maar zijne bemoeienissen als agent van het centraal gezag liggen in hoofdzaak op het gebied van politie, belastingen, heeren- of cultuurdiensten [1]. De beteekenis van het gemeentewezen voor deze onderwerpen is zoo groot, en de werkzaamheden, door de dorpshoofden, te dien aanzien te verrichten, zijn zoo gewichtig, dat men zich moeielijk eene voorstelling kan maken, hoe op Java en Madoera met onze betrekkelijk geringe bestuursmiddelen alles er uit zoude zien, indien men het gemeentewezen en de dorpshoofden wegdenkt, of zelfs als die dorpshoofden niet over het algemeen voor hunne taak berekend waren [2].

De functiën van het dorpshoofd ten aanzien der politie zijn geregeld in het Inlandsch Reglement, welke voorschriften intusschen niet alleen op de hoofden der Inlandsche gemeenten betrekking hebben, maar evenzeer op de hoofden der dorpen en wijken, welke geene gemeenten vormen. In hoofdzaak komen die voorschriften op het volgende neder. De dorpshoofden zijn in hun gebied belast met de uitoefening der politie en de opsporing der misdrijven en overtredingen onder de Inlanders en Vreemde Oosterlingen, voor zooverre natuurlijk laatstgenoemden niet onder eigen bestuur zijn gesteld (art. 1) [3]. Onder het toezicht en de bevelen van het distriksbestuur moeten zij zorgen voor de openbare rust, de veiligheid en de goede orde in hunne gemeenten (art. 7). Eenmaal 's weeks verschijnen zij op een gezetten dag voor hun Districtshoofd om verslag te doen van het voorgevallene in de laatst verloopen week (art. 8) [4]. De bevelen, hun van hooger hand ten aanzien van de uitoefening der politie gegeven, moeten zij stiptelijk nakomen (art. 9). Zij moeten beletten, dat gewapende personen

[1] Zie Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 327 en vv.

[2] Zie in denzelfden geest Poppie, t. a. p., p. 40. De dikwijls, ook in ambtelijke stukken, geuite klachten over het slechte gehalte der Inlandsche gemeentebesturen mogen voor enkele gemeenten gegrond zijn, over het algemeen zijn zij stellig onjuist, en in elk geval overdreven. Het zoude anders onmogelijk zijn, dat op Java en Madoera zulk een ordelijke toestand heerschte. In hoeverre nu dit resultaat ondanks, dan wel ten gevolge der door ons algemeen ingevoerde verkiezingen (zie boven p. 34 en vv.) verkregen is, laat ik in het midden. Scherp vindt men de hierbedoelde klachten uitgesproken in het reeds geciteerde anonieme opstel: Iets over desabesturen, p, 227 en vv., en bij Van den Broek, t. a. p., p. 797.

[3] Zie boven, p. 19.

[4] Bij dit verslag zal natuurlijk moeten vermeld worden, niet slechts wat op het gebied der eigenlijke politie is voorgevallen, maar ook wat betrekking heeft op alle andere onderwerpen, welke speciaal in hunne instructie (Ind. Stbl. 1867, N° 114, litt. C) aan de zorg van de Distriktshoofden zijn opgedragen, b.v. de volksgezondheid.

zonder een blijkbaar geoorloofd doel des nachts vereenigd rondgaan (art. 10), en voorts moeten zij eene nachtwacht oprichten, waaraan elk daarvoor geschikt ingezetene verplicht is bij beurten deel te nemen (art. 11). Deze nachtwacht zal alle verdachte personen aanhouden, en voor het dorpshoofd brengen (art. 12). Ingeval duidelijk blijkt, dat geenerlei vermoeden tegen de aangehouden personen bestaat, zal het dorpshoofd hen loslaten, doch hen anders, met de in hun bezit gevonden goederen, binnen vier-en-twintig uren aan het Distriktshoofd overgeven (art. 13). De dorpshoofden zullen de aangiften van misdrijven en overtredingen ontvangen, en voorloopig onderzoeken. Zij moeten elkander bij dit onderzoek behulpzaam zijn, om ten spoedigste van de ter hunner kennis gekomen misdrijven en overtredingen, gelijk mede van hun onderzoek, verslag te doen aan het Distriktshoofd (art. 14). Zij zullen in beslag nemen en aan het Distriktshoofd overgeven de wapenen en andere stukken van overtuiging (art. 15). Bij ontdekking op heeter daad, of bij gegronde vrees voor ontvluchting, zullen zij de verdachten gevangen nemen, en met de getuigen doen brengen voor het Distriktshoofd (art. 16). Bij het vinden van een lijk, waarvan de oorzaak van den dood onbekend of verdacht is, zal het dorpshoofd zich onmiddellijk ter plaatse begeven, rapport doen aan het Distriktshoofd, en intusschen het lijk doen bewaken. Is het lijk van een onbekende, zoo wordt ook kennis gegeven aan de omliggende dorpshoofden (art. 17). In afwachting van de komst van het Distriktshoofd wordt alles gedaan, wat strekken kan om de zaak tot klaarheid te brengen of de vlucht van den schuldige te beletten (art. 18), en, als de dood nog niet geheel zeker is, getracht den verslagene in het leven te behouden (art. 19). Dit laatste geschiedt ook met in het water gevonden menschelijke lichamen, welke daaruit onverwijld moeten worden opgehaald (art. 20). Bij zware misdrijven of bij brand zal het dorpshoofd zich naar de plaats van het gebeurde begeven, en, na kennisgave aan het Distriktshoofd, alle voorloopige maatregelen nemen, die noodig zijn (art. 21, 22). De ingezetenen mogen aan geene vreemde personen nachtverblijf verleenen zonder voorkennis van het dorpshoofd (art. 23). Laatstgenoemde is verplicht om, daartoe verzocht, de goederen van reizigers in bewaring te nemen, en is dan voor die goederen aansprakelijk (art. 24). De dorpshoofden zullen verder trachten de eensgezindheid onder hunne onderhoorigen te bevorderen en te bewaren, kleine geschillen onder hen in der minne bij te leggen, in overleg met de oudsten

van het dorp, doch, indien dit niet gelukt, dan wel wanneer eenige straf of vergoeding moet worden opgelegd, de zaak verwijzen naar het betrokken Distriktshoofd (artt. 25 en 26). Bevolkingsregisters moeten door hen, of, ingeval van onbekwaamheid, door den dorpsgeestelijke of den dorpsschrijver, worden aangehouden, en daarvan een uittreksel aan het betrokken Distriktshoofd worden overhandigd op den rapportdag (artt. 27, 28)[1]. Geene vreemdelingen mogen als ingezetenen van de gemeente worden toegelaten zonder verlof van het Distriktshoofd, dan wel op verklaring van twee der meest gegoede inwoners, dat zij den persoon in quaestie als goed en onschadelijk kennen (art. 29). Waar de bevolking eener Inlandsche gemeente verspreid woont, moet de Resident bijzondere maatregelen nemen ter voorkoming van de nadeelen, welke uit dien toestand voor het richtige beheer der politie zouden kunnen ontstaan (art. 31.) Eindelijk zijn de dorpshoofden verantwoordelijk voor de nadeelige gevolgen der feiten, welke zij ambtshalve hadden moeten en kunnen tegengaan of voorkomen (art. 34), en moeten zij in politie-, evenals in alle andere zaken, waarin de plaatselijke gebruiken zulks vorderen, in overleg treden met de oudsten van hunne dorpen (art. 35)[2].

Wat de volgens algemeene verordening geheven belastingen betreft, zoo verdienen in de eerste plaats vermelding de bemoeienissen der dorpshoofden met de landrente. Behalve in de Preanger-Regentschappen en op het domein Bloeboer in Buitenzorg[3], wordt in deze grondbelasting de Inlandsche gemeente aangeslagen, en is zij als zedelijk lichaam aansprakelijk voor de voldoening van het totaal der bedragen, wegens de verschillende in haar gebied liggende gronden verschuldigd. Het dorpshoofd en twee oudsten der gemeente

[1] Zie boven art. 8. Deze registers staan naast de registers, in de meeste streken door de Inlandsche geestelijkheid aangehouden van huwelijken, enz. Die van de dorpshoofden hebben een statistisch doel; die der geestelijken hebben meer het karakter van onzen burgerlijken stand. Zie mijne Mohammedaansche Geestelijkheid op Java en Madoera, p. 14 noot 3; Familie- en Erfrecht p. 459 en vv.

[2] Over artt. 30, 32, 33, zie boven p. 19, 21, 22 en 28.

[3] De individueele aanslag in de Preanger-Regentschappen is laatstelijk geregeld bij Ind. Stbl. 1896 N° 126. Op Bloeboer schijnt nog van kracht te zijn de oude Preanger-regeling der landrente, te vinden in Ind. Stbl. 1872 N° 219^{b}, op bedoeld domein van toepassing verklaard bij Ind. Stbl. 1872 N° 241, juncto Ind. Stbl. 1876 N° 89. Ik vind ten minste beide staatsbladen als nog geldende aangehaald in den Regeerings-Almanak voor 1900.

zijn leden der commissie belast met de voorbereiding van de classificatie der gronden (Ind. Stbl. 1872 N° 66 art. 4, en 1872 N° 219b art. 4). Na de vaststelling van den legger der classificatie door den Resident, wordt het totale bedrag, waarvoor de gemeente is aangeslagen, ter kennisse gebracht van het dorpshoofd, dat alsdan de oudsten en de landbouwers moet bijeenroepen ter bepaling van de som, door ieder verschuldigd. Van deze repartitie houdt hij, indien de Resident dit noodig acht, aanteekening op een staat vermeldende de namen der landrenteplichtigen en het door elk verschuldigde bedrag; terwijl op het domein Bloeboer het kohier van den individueelen aanslag aan het dorpshoofd wordt toegezonden, waarop hij, evenals trouwens op het aanslagbiljet, elke ontvangen betaling moet aanteekenen (Ind. Stbl. 1872 N° 66 art. 5, 1872 N° 219b art. 5, en 1874 N° 65a). Het dorpshoofd int verder de landrente, en stort de ontvangen gelden bij den Ondercollecteur of den Algemeenen Ontvanger zoodra deze gelden het bedrag van f 50,—, dan wel, bij niet-individueelen aanslag, $\frac{1}{2}$ van het bedrag, door de gemeente in het vorige jaar opgebracht, te boven gaan. (Ind. Stbl. 1872 N° 66 juncto 1884 N° 144 art. 6, en 1872 N° 219b art. 7). Vóór 20 December van elk jaar moet ieder zijne landrente bij het dorpshoofd hebben voldaan (Ind. Stbl. 1872 N° 66 art. 7, en 1872 N° 219b art. 6). In de Preanger-Regentschappen geschiedt de aanslag volgens de nieuwe regeling niet dorps- maar perceelsgewijze door het Europeesch Bestuur, wat de classificatie der gronden betreft, in overleg met het Inlandsch- en dorpsbestuur en met de betrokken landbouwers, die onderling het recht van repartitie bezitten. Van het op te maken kohier wordt rechtstreeks door het Europeesch Bestuur aan elken belastingschuldige een uittreksel uitgereikt. Alleen de inning is bij het dorpshoofd gebleven (Ind. Stbl. 1896 N° 126 artt. 4, 10, 11 en 17).

Ook bij de belasting op de vischvijvers heeft het dorpshoofd zitting in de commissie belast met de voorbereiding van den aanslag (Ind. Stbl. 1893 N° 30 art. 3). Ofschoon de verwijzing naar plaatselijke gebruiken en gewestelijke, door de Residenten in het leven te roepen, regelingen (ibid. art. 2 en 4) ook bij deze belasting den dorpsaanslag, en in elk geval het recht van nadere repartitie door de gemeente, zoude toelaten, zoo schijnt het toch, dat steeds de aanslag individueel plaats heeft. In elk geval echter int het dorpshoofd het bedrag, waarvoor ieder is aangeslagen (ibid. art. 5). Van het geïnde bedrag houdt hij aanteekening, en stort dat bij den

Ondercollecteur (art. 5). Vóór 20 December van elk jaar moet de belasting aan het dorpshoofd zijn voldaan (art. 6).

In de commissie, belast met de vaststelling der bedrijfsbelasting heeft het dorpshoofd geene zitting. Hij wordt in die commissie alleen ter voorlichting toegelaten; doch de inning behoort wederom tot zijne functiën. Hij houdt van de betalingen aanteekening, vermeldt die op de aanslagbiljetten, en stort het geïnde bedrag bij den Ondercollecteur of den Algemeenen Ontvanger. Uiterlijk op den laatsten December van elk jaar moet de belasting geheel zijn voldaan (Ind. Stbl. 1878 N° 12 artt. 3, 12 en 13).

De aanslag in het hoofdgeld wegens afgeschafte heerendiensten, geschiedt jaarlijks door den Resident, evenals die der landrente dorpsgewijze (Ind. Stbl. 1893 N° 68 artt. 2 en 5). Als voorbereiding van den aanslag heeft elk jaar in iedere gemeente eene opneming plaats van de heerendienstplichtigen, op 1 Januari als zoodanig te boek staande, door eene commissie bestaande uit het dorpshoofd en twee leden van het dorpsbestuur (Gouvernementsbesluit van 26 Februari 1893 N° 1, Bijbl. N° 4780, art. 1). De resultaten dier opneming worden in een staat bijeengebracht onder toezicht van het distriktsbestuur, en behoorlijk door den Europeeschen controleerenden ambtenaar geverifieerd (ibid artt. 2 en 3). Na de terugontvangst van het gearresteerde distriktskohier door den controleerenden ambtenaar, wordt door dezen, door tusschenkomst van het distriktsbestuur, aan elk dorpshoofd een aanslagbiljet zijner gemeente uitgereikt (ibid art. 8, en Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 6 al. 2). Indien de bevolking der gemeente eene nadere repartitie van den aanslag verlangt, kan het dorpshoofd, in overleg met de leden van het dorpsbestuur, daartoe overgaan onder toezicht van het Europeesch Bestuur, mits binnen ééne maand na de uitreiking van het gemeentelijke aanslagbiljet. Bij die repartitie wordt de eventueel in de gemeente bestaande klassenverdeeling der heerendienstplichtigen als basis gebruikt (Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 7). De inning geschiedt overigens door de dorpshoofden, die de geïnde gelden afdragen aan den Ondercollecteur of diens vervanger, zoodra die gelden een door den Resident bepaald bedrag bereiken (Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 6 al. 1).

Wat eindelijk de belasting op het slachten van rundvee, buffels en paarden betreft, deze wordt geheven in den vorm van schriftelijke vergunningen, door het dorpshoofd af te geven (Ind. Stbl. 1898 N° 338 art. 4). De vergunning wordt door den belanghebbende

voor elk dier, dat hij wil slachten, aangevraagd. De blanco-bewijzen van vergunning worden aan de dorpshoofden verstrekt, die eenmaal 's maands de restantbewijzen met de ontvangen belasting bij den Algemeenen Ontvanger of den Ondercollecteur brengen (ibid. art. 7).

Bij de inning van alle de hier genoemde belastingen door de dorpshoofden, is, zelfs in geval van individueelen aanslag, van hun kant veel beleid noodig. Een dorpshoofd, dat, gelijk een ontvanger in Nederland, ten zijnent de betalingen der belastingschuldigen zoude afwachten, en hen, bij het uitblijven der betaling op den daarvoor gestelden termijn, gerechtelijk liet vervolgen, zoude in eene Javaansche gemeente zeer weinig in zijne kas zien vloeien. Naast vele goede eigenschappen heeft de Javaan in den regel *één* slechte, namelijk die van geene orde in geldzaken te kennen. Zijn normale toestand is geldgebrek. Hij kan geen geld bewaren. Ontvangt hij, bij den verkoop van zijn oogst als anderszins, eene voor hem belangrijke som, zoo glijdt die hem door de vingers, als het water loopt door eene zeef. Gerechtelijke vervolging baat tegen dergelijke personen niet, afgescheiden nog van het feit dat de, van elk in te vorderen, belastingbedragen daartoe te gering zijn. Het dorpshoofd moet dus op de hoogte blijven van elke omstandigheid, waardoor *één* zijner belastingschuldige ingezetenen geld in handen kan krijgen, en van die gelegenheid gebruik maken om hem, door persoonlijk bezoek of andere indirecte middelen, tot betaling, liefst tot vooruitbetaling te nopen [1].

In §§ 5 en 6 der hierboven [2] geciteerde gewestelijke ordonnantiën op de heerendiensten wordt hetzelfde beginsel als bij de landrente en het hoofdgeld gehuldigd [3], namelijk dat wel hetgeen eene gemeente praesteeren moet, berekend wordt naar de daarin aanwezige individueele krachten, maar dat het totaal der aldus verkregen werktaken aan de gemeente als zedelijk lichaam wordt opgelegd. De verdeeling der aan elke gemeente opgelegde werktaken wordt nu weder aan haar zelve overgelaten, behoudens,

[1] Zie Kohlbrugge: De finantieele huishouding der Javanen, in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië, dl. LX (1900), p. 263; Fokkens: Indisch landbouwcrediet op Java, redevoering gehouden in de vergadering van het Indisch Genootschap, dd. 4 Februari 1896, p. 33; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 313 en vv.

[2] Zie pag. 39, 40.

[3] Hetzelfde beginsel werd ook in alle vroegere heerendienstregelingen gehuldigd, te beginnen met de eerste, vastgesteld bij het Gouvernementsbesluit van 3 Sept. 1864, Bijbl. N° 1580. Zie ald. § VII.

wat sommige residentiën betreft, het verzamelen van verhardingsmateriaal voor de wegen, waarvan het aandeel voor elke soort van heerendienstplichtigen door het Bestuur wordt vastgesteld. Het dorpshoofd is, voor het vervullen der werktaken door zijne gemeente, jegens het Bestuur de verantwoordelijke persoon. Volgens § 11 der hierbedoelde regelingen hebben zij geene betrekking op de cultuurdiensten [1]. Voor deze diensten zullen dus de Beginselen omtrent de koffiecultuur, goedgekeurd bij Gouvernementsbesluit van 28 Juli 1887 N° 36 (Bijbl. N° 4737), moeten worden toegepast. Ook volgens die Beginselen worden intusschen de Gouvernementskoffietuinen niet aan de cultuurdienstplichtigen individueel, maar aan de Inlandsche gemeenten als zedelijke lichamen toegewezen, en moeten de dorpshoofden in de aldus bij de koffiecultuur ingedeelde gemeenten zorgen, dat de cultuurdienstplichtigen niet slechts den gemeenschappelijken arbeid tot aanleg van koffietuinen verrichten, maar dat ook elk hunner de hem door de gemeente aangewezen boomen behoorlijk plant, verzorgt en de vruchten daarvan oogst, bereidt en inlevert.

Eindelijk zullen de dorpshoofden, op grond van hunne hierarchieke ondergeschiktheid aan het distriktsbestuur, in het algemeen verplicht zijn de wettige bevelen van dit laatste aan de bevolking over te brengen en door haar te doen opvolgen, ook al hebben die bevelen op andere onderwerpen dan politie, belastingen of heeren- en cultuurdiensten betrekking. De onderwerpen, speciaal in de instructie der Distriktshoofden genoemd, behooren hiertoe in de eerste plaats [2]; terwijl voorts het dorpshoofd in zijn gebied toezicht moet houden op alle Gouvernementseigendommen: wegen, bruggen, gebouwen, enz. en, zoo noodig, zijne medewerking moet verleenen aan alle ambtenaren met speciale diensttakken belast [3].

De bemoeienissen van de dorpshoofden met de zuiver gemeentelijke belangen zullen, om herhaling te vermijden, ter sprake komen bij de behandeling der gemeentelijke huishouding in § 8 en bij den invloed van den gemeentelijken band op de ingezetenen in § 9.

§ 5. De leden van het dorpsbestuur.

Onder den naam „leden van het dorpsbestuur" verstaat men, in de Indische administratieve taal, de personen in de gemeente belast

[1] Voor de residentiën, alwaar de Gouvernementskoffiecultuur niet meer bestaat, ontbreekt deze bepaling.

[2] Vergl. boven p. 46, noot 4.

[3] Zie Nederburgh, t. a. p., p. 429.

met bepaalde ambtelijke functiën, welke personen, elk wat zijne functiën betreft, het dorpshoofd in het bestuur der gemeente ter zijde staan, en diens bevelen moeten opvolgen. Terwijl het dorpshoofd de volheid van het gemeentebestuur in zich vereenigt, zijn de werkzaamheden der leden van het dorpsbestuur, onder zijne leiding en bevelen, tot de hun speciaal opgedragen taak beperkt, waarbij men echter in het oog moet houden, dat die taak, als niet wettig omschreven, doch op het gewoonterecht berustende, steeds iets onbestemds en zwevends heeft, en in elk geval daarbij niet te denken valt aan scherp afgebakende bevoegdheden, als de wethouders of de ambtenaren b.v. in eene Nederlandsche gemeente bezitten. Veel hangt ten deze ook af van de persoonlijkheden. Er zijn dorpshoofden, die bijna alles zelf afdoen, en anderen, die bijna alle zaken aan de leden van het dorpsbestuur overlaten om naar eigen inzicht te behandelen [1]. In het Javaansch noemt men deze leden van het dorpsbestuur: djoendjang krawat, prabot désâ, parèntah désâ [2], sarikat [3] désâ, kontjâ, kapâlâ-kapâlâ, poenggâwâ, enz., in het Soendaasch: pangkat, en in het Madoereesch: apèl [4].

In Bantam wordt als lid van het dorpsbestuur in de eerste plaats genoemd, de pangiwa, pawar, panglakoe of marinjoe, belast met het overbrengen der bevelen van het dorpshoofd aan de bevolking, en het toezicht op de uitvoering dier bevelen, in het bijzonder wat de verplichte diensten betreft. In de gehuchten onder eigen bestuur treedt hij als plaatsvervanger van het dorpshoofd op. Voorts heeft men in die residentie de pangoeloe of amil, d. w. z. de dorpsgeestelijke, in dorpen waar eene moskee voor het Vrijdaggebed bestaat, bijgestaan door één of meer kĕtib's, modin's en mĕrbot's. Men zoude den dorpsgeestelijke kunnen noemen het intellectueele element in het dorpsbestuur. Hij is schoolmeester, zorgt voor de vaccine, de gemeentewerken, die eene zekere technische kennis vereischen, en, waar geen afzonderlijke bestuurders voor de waterverdeeling of de functiën van dorps-

---

[1] Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 18, geeft een voorbeeld van een adjunct-dorpshoofd, die niet anders te doen had dan te zorgen voor de behoorlijke levering van gras ten behoeve van het paard van zijn chef.

[2] Onder de uitdrukking parèntah désâ, wordt echter veelal ook het dorpshoofd begrepen.

[3] Van het Arab. sjarikah, d. i. „maatschap".

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 190 en vv., 243; Van Marle, t. a. p., p. 5; Massink, t. a. p., p. 19, en de Woordenboeken s. vv.

schrijver [1] zijn aangewezen, is hij ook daarmede belast [2]. Eindelijk worden als leden van het dorpsbestuur vermeld de djagakĕrsa, barisan, pabaris, kapĕtĕngan, pantjalang of singapati, een politie-beambte, die tevens de gevangenen begeleidt, en als boodschapper en brievenbesteller fungeert [3], en de djoeroetoelis of dorpsschrijver, belast met het aanhouden der administratie, de statistiek en het schrijven van brieven of rapporten [4]. Bij de Badoej's wordt het dorpshoofd in zijne functiën bijgestaan door den girang seurat en den pangasoeh kokolot, ook eenvoudig kokolot geheeten. Eerstgenoemde is de adjunct en overbrenger der bevelen van het dorpshoofd; laatstgenoemde regelt de zaken met de zoogenaamde „buitengehuchten”, die elk door een door de bevolking gekozen djaro dangka worden bestuurd, bijgestaan door pangiwa's of marinjoe's (zie boven). Ook oefenen het dorpshoofd, de girang seurat en de pangasoeh kokolot, bijgestaan door eenige voorname, meest oude, personen,

---

[1] 5313 gemeenten hebben geen schrijver. Zie Holle, t. a. p., p. 281.

[2] Zie Resumé van Bantam, p. 9; Eindresumé, dl. III, p. 259, 263 en vv.; Proeve, enz., p. 1912 en vv. Wat hier omtrent de functiën der dorpsgeestelijken is gezegd, geldt voor geheel Java en Madoera, en zal kortheidshalve bij de andere gewesten niet worden herhaald. Voor nadere bijzonderheden wordt verwezen naar mijne Moh. Geestelijkheid, p. 19 en vv. In gemeenten, voor een groot gedeelte uit Christenen bestaande, heeft men dikwijls naast den Mohammedaanschen dorpsgeestelijke een ouderling (Jav. pinitoewâ (N) of pinisĕpoeh (K), Mal. pĕntoewa) der kerk in het dorpsbestuur opgenomen met ongeveer dezelfde functies, wat zijne geloofsgenooten betreft. Waar de gemeente geheel uit Christenen bestaat, ontbreekt de Mohammedaansche dorpsgeestelijke, en heeft somtijds in het bestuur ook geen ouderling zitting, b.v. in Modjowarno. Zie Hekmeyer, t. a. p., p. 20 en vv.

[3] Als distinctief draagt hij een kapmes en een stuk touw. Wanneer in den vervolge van den politie-beambten der gemeenten zal worden gesproken, zullen kortheidshalve de functiën van begeleider der gevangenen en van boodschapper en brievenbesteller niet worden herhaald.

[4] Zie Resumé van Bantam, p. 8 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 221; Ind. Stbl. 1900 N° 126. De omvang der werkzaamheden van de dorpsschrijvers loopt zeer uiteen, niet slechts omdat de eene gemeente grooter is, en eene meer ingewikkelde administratie eischt dan de andere, maar ook omdat in de eene gemeente de taak van den schrijver lichter wordt opgevat dan in de andere. Er zijn gemeenten, waar men elk jaar vele honderden vellen papier vol schrijft, en anderen, waar zoo goed als alle behoorlijke administratie schijnt te ontbreken. Zie Nederburgh, t. a. p., p. 429, 430; Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 104, en vergl. ook Wijbrands: Geen papier in de desa, in de Indische Gids, Jaargang 1900, dl. I, p. 584 en vv. Over de gemeentelijke administratie op Bali, zie Liefrinck, t. a. p., p. 308 en vv. en 322 en vv.

met den titel van parěkan, nog eene huishoudelijke rechtspraak uit onder de Badoej's [1].

In Buitenzorg (Bloeboer) telt het dorpsbestuur van 2 tot 6 wakil-loerah's of adjunct-dorpshoofden, een amil of dorpsgeestelijke met één of meer wakil-amil's of adjuncten, somtijds een djoeroetoelis of schrijver, en altijd een groot aantal pantjalang's of politie-beambten.

In de Preanger-Regentschappen heeft men: de wakil, panglakoe of parèntah, ook koewoe lětik, d. i. onderdorpshoofd, geheeten, d. w. z. de adjunct van het dorpshoofd, en zijn vervanger in de dorpen of gehuchten, waar hij niet resideert; de amil of lěbé [2], d. i. de dorpsgeestelijke; de pantjalang of polisi, d. i. de politie-beambte; de kapala slokan of oeloeoeloe voor de waterverdeeling; de djoeroetoelis of schrijver; de mandor voor de koffiecultuur, en eenige bijloopers of helpers, zonder bepaalde functiën, poendoeh of kěbajan geheeten [3].

In Krawang is de djoeroetoelis of dorpsschrijver in sommige gemeenten tevens de adjunct en eventueele vervanger van het dorpshoofd. In andere gemeenten is dit één der hier beneden te bespreken oudsten, kamitoewa of toewa-toewa geheeten. De politie-beambte heet galandang of pantjalang, de dorpsgeestelijke amil, lěbé of pagawé; terwijl voorts het dorpshoofd eenige personen onder zich heeft, om hem in het algemeen, en niet in speciale functiën, bij te staan, welke personen parèntah of marinjoe genoemd worden [4].

Cheribon is het rijkst aan verschillende soorten van dorpsbestuurders. De meest voorkomenden zijn vooreerst de zoogenaamde sěsaka lima, namelijk de ngabèhi voor de cultures, de ngalambang voor de verplichte diensten, de raksaboemi voor de irrigatie, de ngoetjapgawé voor de wegen, en de panglima voor de openbare reinheid [5]. In sommige gemeenten is de ngabèhi tevens adjunct en vervanger van het dorpshoofd; in anderen is

[1] Zie Jacobs en Meijer, t. a. p., p. 30, 31, 46, 47.

[2] Soms ook pangoeloe geheeten, in welk geval hij als adjunct een kalipah naast zich heeft.

[3] Van Marle, t. a. p., p. 4 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 225 en vv., Kinder de Camarecq, t. a. p., p. 269.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 224, 225.

[5] De functiën dezer vijf personen worden echter ook wel anders opgegeven. Vermoedelijk loopen zij in de verschillende gemeenten min of meer uiteen.

dit de raksaboemi, en in weder anderen is een afzonderlijk bestuurder met deze functiën belast, onder den naam van kliwon, bahoe of parèntah kolot. Elk der sĕsaka lima is, behalve met de bovengenoemde functiën in de geheele gemeente, ook nog belast met die van hoofd van één der vijf groepen (golongan) van dienstplichtigen, waarin de bevolking van de meeste, althans van de groote; gemeenten verdeeld is, en waarvan iedere groep op een vasten dag der Javaansche week moet uitkomen [1]. Om die reden worden de titularissen ook wel eens naar den dag der week genoemd, waarop zij met hunne groep in functie zijn. Zoo vind ik b.v. den ngalambang wel eens als pon, en den ngoetjapgawé wel eens als pahing betiteld [2]. In enkele gemeenten heeft men de Mohammedaansche week van zeven dagen voor de groepverdeeling aangenomen, en is de bevolking in zeven groepen gesplitst. Als belangrijke elementen in het dorpsbestuur moeten verder genoemd worden: de djoeroetoelis of dorpsschrijver, de glondong, polisi, pantjalang, patrol of paboeroe, d. w. z. de politiebeambte, de patok balé of concierge van het gemeentehuis, en de lĕbé of dorpsgeestelijke, soms kĕtib getiteld. Naast en onder deze functionnarissen staan echter nog anderen van mindere beteekenis en met zeer verschillende titels en bevoegdheden. Zoo heeft in groote gemeenten soms de dorpsschrijver een adjunct, bijzonder belast met de statistiek, en djoeroetoelis pĕrobahan geheeten. Waar een kĕtib aanwezig is, heeft hij eenige kaoem's als helpers. Sommige kringhoofden hebben adjuncten met de titels van loeloegoeh, parèntah, loerah of kolot powé. De adjunct van den raksaboemi heet echter elders major; die van den ngoetjapgawé, kapala djalan of èmrat (van het Hollandsche "heemraad"). Waar de Gouvernementskoffiecultuur bestaat, heeft men als bijzondere beambten daarvoor de loerah kopi of de mandor kopi, en soms ook een èmrat. In onder eigen bestuur staande gehuchten, heeft men als hoofden bĕkĕl's, kĕbajan's, kliwon's of loerah tjantilan's; terwijl eindelijk de prijaji's als boden en volgelingen zonder bepaalde functies bekend zijn [3]. In

[1] Soms schijnen deze groepen elk in een bepaald gedeelte der gemeente te wonen. Dit moet ik opmaken uit het feit, dat golongan ook wel door „kring" vertaald wordt, en de sĕsaka lima „kringhoofden" genoemd worden.

[2] Ook op Bali bestaat eene dergelijke titulatuur. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 305, 306.

[3] Het gebruik van het woord prijaji, in den zin van „ambtenaar van het Gouvernement of van den Vorst", en in afgeleide beteekenis van „iemand van

de Zuidelijke streken der residentie komen over het algemeen minder bestuurders voor dan in de Noordelijke. Intusschen worden in het geheele gewest slechts de sĕsaka lima, de dorpsschrijver, de dorpsgeestelijke, en de patok balé in zooverre als de hoofdbestuurders beschouwd, dat deze met het dorpshoofd eene soort van bestuursraad vormen [1].

Regelmatiger zijn over het algemeen de gemeentebesturen in Midden- en Oost-Java ingericht.

De adjunct, en zoo noodig vervanger, van het dorpshoofd is de kamitoewå (N) of kamisĕpoeh (K), ook bĕkĕl of bahoe, en een enkele maal pĕtinggi geheeten. De kĕbajan is de overbrenger der bevelen van het dorpshoofd, en belast met de oproeping der dienstplichtigen of van alle anderen, die voor het hoofd moeten verschijnen. De djågåbåjå, kapĕtĕngan, tamping, palang of polisi is de politie-beambte. De dorpsgeestelijke heet gewoonlijk kaoem, mĕrbot, kajjim of lĕbé; de dorpsschrijver djoeroetoelis of tjarik. Nevens deze vijf, bijna overal voorkomende, personen heeft men echter in vele gemeenten nog andere bestuurders met zeer uiteenloopende titels en functiën. Waar b.v. de waterverdeeling van veel belang is, heeft men daarvoor veelal een oeloe-oeloe, kapålå bĕndoengan, pangoeloe banjoe of toewåwå; elders belast zich hiermede de dorpsgeestelijke of één der andere bestuurders. Waar bijzonder toezicht op het vee noodig is, heeft men daarvoor een kapålå intjing, kapålå angon of tjangok. Voor de koffiecultuur heeft men elders een mandor kopi. Oetjĕng is in vele streken de titel van de hoofden der gehuchten; in anderen heeten deze kamitoewå, bahoe, bĕkĕl of kĕbajan. In sommige gemeenten is een oemboel belast met de zorg voor de wachtdiensten, en zoo heeft men allerlei, plaatselijk verschillende, betrekkingen en titels. In de meergeciteerde regeling van Kedoe is bepaald, dat aldaar in de dorpen slechts de ambten van kamitoewå, kĕbajan,

---

rang en aanzien", gelijk in Midden-Java en op Madoera, in den vorm pradjeudjih, is in de Soenda-landen niet inheemsch. Het Soendasche equivalent is kapala; terwijl in sommige streken van West-Java prijaji zelfs niet eens een lid van het dorpsbestuur, maar een brievenbesteller of postillon beteekent. Zie mijne Inlandsche Rangen en Titels op Java en Madoera, p. 92, 93.

[1] Van Oosterzee, t. a. p., p. 392 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 99, 227 en vv.; Nederburgh, t. a. p., p. 430, 431; Bijdrage tot de kennis van de dessa-inrichtingen in Cheribon, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Jaargang 1861, dl. II, p. 6 en vv.

tamping, kaoem en tjarik mogen voorkomen, en in de gehuchten slechts die van kĕbajan, tamping en kaoem. In Japara en Rembang zijn op dezelfde wijze de ambten in de dorpen en de gehuchten beperkt, met dit onderscheid, dat in eerstgenoemd gewest de politie-beambte kapĕtĕngan, en in laatstgenoemd djågåbåjå heet; terwijl de dorpsgeestelijke in beiden den titel van modin voert, en in Rembang ook een kamitoewå als hoofd van een gehucht kan geplaatst zijn [1]. In enkele gemeenten van Semarang vormen, bij afwezen van het dorpshoofd, de kamitoewå, de kĕbajan's, de modin en eenige voorname ingezetenen eene soort van bestuursraad, en soortgelijke raden van leden van het dorpsbestuur staan ook hier en daar in Rembang, Kediri en Soerabaja het dorpshoofd ter zijde [2].

In Banjoewangi is de modin de eventueele vervanger van het dorpshoofd; terwijl verder het dorpsbestuur bestaat uit één of meer koewoe's, die elk een bepaald gedeelte van het dorp of een gehucht onder hun toezicht hebben. Deze toestand wordt nergens anders aangetroffen [3].

Op Madoera eindelijk heeft men in den regel slechts de vijf normale functionnarissen: de kamètoewah, de kĕbadjan, de polisi [4], de tjarèk en de modin [5].

Intusschen zoude het eene verkeerde opvatting zijn, indien men het meerdere of mindere getal der in eene gemeente gebruikelijke titels als maatstaf wilde nemen voor het totale aantal bestuurders. Immers behoeft elke titel volstrekt niet door één persoon te worden gedragen; maar is het op zich zelf evengoed mogelijk, dat er b.v.

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 239 en vv.; Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 17 en vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 334 en vv.; Gewestelijke regelingen van Kedoe, Japara en Rembang, geciteerd hierboven p. 14, noot 1; Moh. Geestelijkheid, p. 19; Proeve, enz., p. 1911, 1913, 1916, 1917, 1938; De desa-regeling van Modjowangi, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. I (1888), p. 228, 229.

[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 235, 236, 237, 238.

[3] Zie Mededeelingen omtrent Banjoewangi, p. 347.

[4] Soms, in specialen zin apèl geheeten. Het gebruik van dit woord in den algemeenen zin van lid van het dorpsbestuur (zie boven p. 53) en tevens in den specialen zin van politie-beambte, laat zich verklaren doordat, onder het Vorstenbestuur, in de meeste gemeenten de politie-beambten de eenige leden van het dorpsbestuur waren. Eerst bij de reorganisatie schijnen de verschillende functies in het dorpsbestuur door ons te zijn gesplitst, en aan verschillende titularissen opgedragen. Zie Van Vleuten, t. a. p., p. 6 en vv.; Massink, t. a. p., p. 60.

[5] Eindresumé, dl. III, p. 243; Van Vleuten, t. a. p., p. 7 en vv.

één kamitoewâ, kĕbajan of djâgâbâjâ is, als dat er vijf of tien zijn. Alleen het ambt van schrijver is in den regel slechts aan één persoon toevertrouwd [1]. Het totale aantal dorpsbestuurders hangt vooreerst af van de grootte der gemeente, of zij veel, dan wel weinig gehuchten met eigen bestuursleden heeft, en of zij, in de Soendalanden en op Madoera, uit veel of weinig agglomeraties van woningen bestaat. Elders heeft men kamitoewâ's of kĕbajan's voor speciale functiën in de gemeente, als heerendiensten, cultures, irrigatie, grondverdeeling, enz. Men voegt dan achter den titel veelal die functiën. Zooveel is zeker, dat van ouds bijna overal eene neiging bestond tot opdrijving van het aantal leden van het dorpsbestuur, niet het minst daar, waar bij de verkiezingen van dorpshoofden, door de candidaten beloften moesten worden gedaan aan hunne vrienden, of wanneer een dorpshoofd zijnen invloed in de gemeente wilde versterken door nieuwe betrekkingen voor zijne vrienden in het leven te roepen. Daar aan al die betrekkingen vrijstelling van verplichte diensten verbonden was, kan men gemakkelijk begrijpen, welken omvang dit kwaad moest aannemen. In gemeenten met communaal bezit van bouwgronden kwam daarbij nog, dat al die nuttelooze bestuurders zoo geen grootere dan toch gewone aandeelen erlangden voor hunne zoogenaamde behartiging der gemeentebelangen, en juist het gemak van aldus op kosten der gemeente vrienden te begunstigen, maakte in bedoelde gemeenten de zaak nog bedenkelijker, dan waar zuiver individueel bezit van bouwgronden bestond [2]. In geen gewest was echter ten deze de toestand ongunstiger dan in Cheribon [3]. Reeds in 1838 werd door den toenmaligen Resident van Cheribon de aandacht der Regeering op deze misstanden

[1] Volgens Holle, t. a. p., p. 281, zouden er slechts 4429 gemeenten bestaan met meer dan één schrijver.

[2] Zie Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 16 en 23; Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 343; Grondbezit en desabestuur op Java, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. XVI (1899), p. 568; Schmalhausen, t. a. p., p. 30, 31; Bijdrage, enz., p. 6.

[3] Ik vind aldaar melding gemaakt van gemeenten, waar vroeger het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur te zamen 321, 196, 175 of 87 bouw sawah's in gebruik hadden; terwijl voor alle andere ingezetenen te zamen respektievelijk slechts 86, 67, 53 en 8 bouw overbleven. Zie Eindresumé, dl. I, p. 73 en 95. In 1867 berichtte nog de Resident van Cheribon, dat in sommige gemeenten het getal bestuurders grooter was dan dat der ambtelooze burgers. Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 190. Holle, t. a. p., p. 276, schat het aantal leden van het dorpsbestuur over geheel Java in 1892 op ongeveer 253000.

gevestigd, doch zonder veel gevolg [1]. Ook latere pogingen leidden tot geene afdoende verbetering, totdat eindelijk bij de hierboven [2] vermelde regelingen voor geheel Java en Madoera aan het kwaad een einde werd gemaakt.

Bij die regelingen namelijk werd voor alle gewesten, behalve voor de Preanger-Regentschappen, voor de afdeeling Trenggalek, van Kediri, en voor Madoera, het totaal aantal leden, dat het dorpsbestuur hoogstens mocht tellen, in eene vaste verhouding gebracht tot de mannelijke bevolking in de gemeente of in hare gehuchten aanwezig, en zoo ook, behalve in Krawang en Soerabaja, het maximum van het aantal bestuursleden vastgesteld, dat in eenige gemeente of gehucht, hoe volkrijk ook, aanwezig mocht zijn. In de grootste gemeenten kan dien ten gevolge thans het getal bestuursleden hoogstens bedragen: in Bantam 10, in Cheribon 54, in Tegal 23, in Pekalongan 25, in Banjoemas 31, in Bagelen 31, in Kedoe 19, in Samarang 30, in Japara 39, in Rembang 22, in Madioen 23, in Kediri (behalve in Trenggalek) 21, in Pasoeroean 21, in Probolinggo 21 en in Besoeki 22. Op dezelfde wijze werd als grootste aantal bestuurders van eenig gehucht aangenomen: in Bantam 1, in Cheribon 10, in Tegal 6, in Pekalongan 7, in Banjoemas en Bagelen 10, in Kedoe 5, in Semarang 10, in Japara 13, in Rembang 6, in Madioen 10, in Kediri (behalve in Trenggalek) 3, in Pasoeroean en Probolinggo 7, en in Besoeki 10 [3]. Het verschil in deze

[1] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 189.

[2] Zie boven, p. 14 noot 1.

[3] De volledige regeling is voor

BANTAM.

In gemeenten met

minder dan 20	werkbare mannen	hoogstens	2	leden van het dorpsbestuur
20 tot 39	"	"	3	" " " "
40 " 59	"	"	4	" " " "
60 " 99	"	"	5	" " " "
100 " 149	"	"	6	" " " "
150 " 199	"	"	7	" " " "
200 " 249	"	"	8	" " " "
250 " 299	"	"	9	" " " "
300 en daarboven	"	"	10	" " " "

In de gemeenten van het Zuidelijke gedeelte der residentie kan voor elk afgelegen gehucht 1 bestuurder meer worden genomen, en in de binnenlanden van Bajah kan elk gehucht worden beschouwd als eene afzonderlijke gemeente

KRAWANG.

In gemeenten met

25 of minder	werkbare mannen	hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
26 tot en met 50	"	"	5	" " " "
51 " " " 75	"	"	6	" " " "

maxima vindt zijne verklaring in de afwijkende plaatselijke toestanden met betrekking tot het terrein, den meerderen of minderen

---

en zoo vervolgens, met opklimming van 1 lid per 25 werkbare mannen of minder. In de gehuchten of complexen van gehuchten kan per 25 of minder werkbare mannen hoogstens 1 lid van het dorpsbestuur worden aangesteld, behoudens dat in gehuchten met meer dan 25 werkbare mannen, en verder dan 1 paal van het hoofddorp verwijderd, bovendien 1 oudste en 1 geestelijke kunnen aanwezig zijn.

CHERIBON.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	60	„ „ „	5	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	6	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	7	„ „ „ „
151	„ „ „	210	„ „ „	8	„ „ „ „
211	„ „ „	270	„ „ „	10	„ „ „ „
271	„ „ „	330	„ „ „	12	„ „ „ „
331	„ „ „	390	„ „ „	14	„ „ „ „
391	„ „ „	480	„ „ „	16	„ „ „ „
481	„ „ „	600	„ „ „	18	„ „ „ „
601	„ „ „	750	„ „ „	20	„ „ „ „
751	„ „ „	930	„ „ „	24	„ „ „ „
931	„ „ „	1140	„ „ „	30	„ „ „ „
1141	„ „ „	1380	„ „ „	36	„ „ „ „
1381	„ „ „	1630	„ „ „	42	„ „ „ „
1631	„ „ „	1900	„ „ „	48	„ „ „ „
1901	en meer		„ „ „	54	„ „ „ „

In gehuchten of complexen daarvan met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	30	„ „ „	2	leden „ „ „
31	„ „ „	60	„ „ „	3	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	4	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	5	„ „ „ „
151	„ „ „	210	„ „ „	6	„ „ „ „
211	„ „ „	270	„ „ „	8	„ „ „ „
271	„ „ „	330	„ „ „	10	„ „ „ „

TEGAL.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	8	„ „ „ „
151	„ „ „	250	„ „ „	10	„ „ „ „
251	„ „ „	350	„ „ „	12	„ „ „ „
351	„ „ „	500	„ „ „	14	„ „ „ „
501	„ „ „	650	„ „ „	16	„ „ „ „
651	„ „ „	800	„ „ „	18	„ „ „ „
801	„ „ „	950	„ „ „	20	„ „ „ „
951	en daarboven		„ „ „	23	„ „ „ „

omvang der gemeentelijke huishouding, enz. In Krawang en Soerabaja is wel eene vaste verhouding aangenomen, maar geen m a x i m u m; in de Preanger-Regentschappen, Trenggalek en Madoera bestaat zelfs geene

In gehuchten met			
15 of minder	werkbare mannen hoogstens	1 lid	van het dorpsbestuur
16 tot en met 30	„ „ „	2 leden	„ „ „
31 „ „ „ 50	„ „ „	3 „	„ „ „
51 „ „ „ 100	„ „ „	4 „	„ „ „
101 „ „ „ 150	„ „ „	5 „	„ „ „
151 en daarboven	„ „ „	6 „	„ „ „

PEKALONGAN.

In gemeenten met			
30 of minder	werkbare mannen hoogstens	4 leden	van het dorpsbestuur
31 tot en met 45	„ „ „	5 „	„ „ „
46 „ „ „ 60	„ „ „	6 „	„ „ „
61 „ „ „ 90	„ „ „	7 „	„ „ „
91 „ „ „ 150	„ „ „	9 „	„ „ „
151 „ „ „ 250	„ „ „	12 „	„ „ „
251 „ „ „ 350	„ „ „	14 „	„ „ „
351 „ „ „ 450	„ „ „	16 „	„ „ „
451 „ „ „ 600	„ „ „	18 „	„ „ „
601 „ „ „ 750	„ „ „	20 „	„ „ „
751 „ „ „ 950	„ „ „	22 „	„ „ „
951 en meer	„ „ „	25 „	„ „ „

In gehuchten met			
10 of minder	werkbare mannen hoogstens	1 lid	van het dorpsbestuur
11 tot en met 45	„ „ „	2 leden	„ „ „
46 „ „ „ 60	„ „ „	3 „	„ „ „
61 „ „ „ 90	„ „ „	4 „	„ „ „
91 „ „ „ 120	„ „ „	5 „	„ „ „
120 en daarboven	„ „ „	7 „	„ „ „

BANJOEMAS EN BAGELEN.

In gemeenten met			
30 of minder	werkbare mannen hoogstens	4 leden	van het dorpsbestuur
31 tot en met 45	„ „ „	5 „	„ „ „
46 „ „ „ 60	„ „ „	6 „	„ „ „
61 „ „ „ 90	„ „ „	7 „	„ „ „
91 „ „ „ 150	„ „ „	9 „	„ „ „
151 „ „ „ 210	„ „ „	12 „	„ „ „
211 „ „ „ 270	„ „ „	14 „	„ „ „
271 „ „ „ 330	„ „ „	17 „	„ „ „
331 „ „ „ 390	„ „ „	19 „	„ „ „
391 „ „ „ 480	„ „ „	21 „	„ „ „
481 „ „ „ 600	„ „ „	24 „	„ „ „
601 „ „ „ 750	„ „ „	26 „	„ „ „
751 „ „ „ 930	„ „ „	28 „	„ „ „
931 „ „ „ 1100 en in Bagelen tot en met 1140	„ „ „	31 „	„ „ „

vaste verhouding tot het aantal werkbare mannen. In eerstgenoemd gewest moet intusschen door het betrokken Distriktshoofd in iedere

---

In gehuchten of complexen daarvan met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	30	„ „ „	2	leden „ „ „
31	„ „ „	45	„ „ „	3	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	4	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	5	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	7	„ „ „ „
151	„ „ „	210	„ „ „	10	„ „ „ „

KEDOE.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	9	„ „ „ „
151	„ „ „	210	„ „ „	12	„ „ „ „
211	„ „ „	270	„ „ „	14	„ „ „ „
271	„ „ „	330	„ „ „	17	„ „ „ „
331	„ „ „	390	„ „ „	19	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
10	tot en met	60	„ „ „	3	leden „ „ „
61	of meer		„ „ „	5	„ „ „ „

SEMARANG.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	60	„ „ „	5	„ ” ” ”
61	” ” ”	90	” ” ”	6	” ” ” ”
91	” ” ”	150	” ” ”	7	” ” ” ”
151	” ” ”	210	” ” ”	8	” ” ” ”
211	” ” ”	270	” ” ”	10	” ” ” ”
271	” ” ”	330	” ” ”	12	” ” ” ”
331	” ” ”	390	” ” ”	14	” ” ” ”
391	” ” ”	480	” ” ”	16	” ” ” ”
481	” ” ”	600	” ” ”	18	” ” ” ”
601	” ” ”	750	” ” ”	20	” ” ” ”
751	” ” ”	930	” ” ”	24	” ” ” ”
931	” ” ”	1100	” ” ”	30	” ” ” ”

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	30	” ” ”	2	leden ” ” ”
31	” ” ”	60	” ” ”	3	” ” ” ”
61	” ” ”	90	” ” ”	4	” ” ” ”
91	” ” ”	150	” ” ”	5	” ” ” ”
151	” ” ”	210	” ” ”	6	” ” ” ”
211	” ” ”	270	” ” ”	8	” ” ” ”
271	” ” ”	330	” ” ”	10	” ” ” ”

gemeente het bestaande aantal bestuurders worden onderzocht, en voorts bij elke geschikte gelegenheid worden nagegaan, of ver-

---

JAPARA.

In gemeenten met

29 of minder	volwassen mannen hoogstens	3 leden van het dorpsbestuur
30 tot en met 59	„ „ „	4 „ „ „ „
60 „ „ „ 99	„ „ „	5 „ „ „ „
100 „ „ „ 149	„ „ „	6 „ „ „ „
150 „ „ „ 199	„ „ „	7 „ „ „ „
200 „ „ „ 249	„ „ „	9 „ „ „ „
250 „ „ „ 299	„ „ „	10 „ „ „ „
300 „ „ „ 399	„ „ „	12 „ „ „ „
400 „ „ „ 499	„ „ „	14 „ „ „ „
500 „ „ „ 599	„ „ „	16 „ „ „ „
600 „ „ „ 699	„ „ „	18 „ „ „ „
700 „ „ „ 849	„ „ „	21 „ „ „ „
850 „ „ „ 999	„ „ „	24 „ „ „ „
1000 „ „ „ 1199	„ „ „	27 „ „ „ „
1200 „ „ „ 1399	„ „ „	30 „ „ „ „
1400 „ „ „ 1649	„ „ „	33 „ „ „ „
1650 „ „ „ 1899	„ „ „	36 „ „ „ „
1900 „ „ „ 2200	„ „ „	39 „ „ „ „

In gehuchten met

14 of minder	volwassen mannen hoogstens	1 lid van het dorpsbestuur
15 tot en met 29	„ „ „	2 leden „ „ „
30 „ „ „ 59	„ „ „	3 „ „ „ „
60 „ „ „ 119	„ „ „	4 „ „ „ „
120 „ „ „ 199	„ „ „	5 „ „ „ „
200 „ „ „ 299	„ „ „	6 „ „ „ „
300 „ „ „ 399	„ „ „	8 „ „ „ „
400 „ „ „ 549	„ „ „	11 „ „ „ „
550 „ „ „ 700	„ „ „	13 „ „ „ „

REMBANG.

In gemeenten van

29 of minder	werkbare mannen hoogstens	5 leden van het dorpsbestuur
30 tot en met 49	„ „ „	6 „ „ „ „
50 „ „ „ 74	„ „ „	7 „ „ „ „
75 „ „ „ 99	„ „ „	8 „ „ „ „
100 „ „ „ 149	„ „ „	9 „ „ „ „
150 „ „ „ 199	„ „ „	10 „ „ „ „
200 „ „ „ 249	„ „ „	11 „ „ „ „
250 „ „ „ 299	„ „ „	13 „ „ „ „
300 „ „ „ 399	„ „ „	15 „ „ „ „
400 „ „ „ 499	„ „ „	17 „ „ „ „
500 „ „ „ 749	„ „ „	20 „ „ „ „
750 „ „ „ 1000	„ „ „	22 „ „ „ „

In gehuchten met

14 of minder	werkbare mannen hoogstens	1 lid van het dorpsbestuur
15 tot en met 29	„ „ „	2 leden „ „ „
30 „ „ „ 49	„ „ „	3 „ „ „ „

meerdering dan wel vermindering noodig is. De uitkomsten van dit onderzoek worden door het Districtshoofd in een register opge-

50	tot en met	99	werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
100	„ „ „	149	„ „ „	5	„ „ „ „
150	„ „ „	250	„ „ „	6	„ „ „ „

MADIOEN.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	8	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	10	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	13	„ „ „ „
301	„ „ „	450	„ „ „	16	„ „ „ „
451	„ „ „	650	„ „ „	19	„ „ „ „
651	„ „ „	900	„ „ „	23	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	45	„ „ „	2	leden „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	3	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	4	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	5	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	7	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	10	„ „ „ „

KEDIRI (behalve TRENGGALEK).

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	150	„ „ „	9	„ „ „ „
151	„ „ „	210	„ „ „	12	„ „ „ „
211	„ „ „	270	„ „ „	14	„ „ „ „
271	„ „ „	330	„ „ „	17	„ „ „ „
331	„ „ „	390	„ „ „	19	„ „ „ „
391	„ „ „	450	„ „ „	21	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	60	„ „ „	3	leden „ „ „
61	of meer		„ „ „	5	„ „ „ „

SOERABAJA.

In gemeenten met

6	of minder		volle heerendienstplichtigen			geen leden v.h. dorpsbestuur
7	tot en met	10	„ „	hoogstens	1	lid „ „
11	„ „ „	15	„ „	„	2	leden „ „
16	„ „ „	25	„ „	„	4	„ „ „
26	„ „ „	50	„ „	„	5	„ „ „
51	„ „ „	75	„ „	„	6	„ „ „
76	„ „ „	100	„ „	„	7	„ „ „

nomen. In Trenggalek en op Madoera wordt het getal bestuursleden voor elke gemeente na onderzoek door den Resident bepaald. Intusschen had ook op Madoera het gebruik reeds te voren eene zekere verhou-

en voorts, voor elke 50 daarboven, 1 lid van het dorpsbestuur meer. In gehuchten met minder dan 7 volle heerendienstplichtigen kan hoogstens 1 lid van het dorpsbestuur als hoofd aanwezig zijn, en overigens geldt voor de gehuchten dezelfde schaal als voor het hoofddorp.

PASOEROEAN.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	8	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	10	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	12	„ „ „ „
301	„ „ „	450	„ „ „	15	„ „ „ „
451	„ „ „	650	„ „ „	18	„ „ „ „
651	„ „ „	900	„ „ „	21	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	45	„ „ „	2	leden „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	3	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	4	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	5	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	7	„ „ „ „

PROBOLINGGO.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	6	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	8	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	10	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	12	„ „ „ „
301	„ „ „	450	„ „ „	15	„ „ „ „
451	„ „ „	650	„ „ „	18	„ „ „ „
651	„ „ „	900	„ „ „	21	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	45	„ „ „	2	leden „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	3	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	4	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	5	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	7	„ „ „ „

BESOEKI.

In gemeenten met

30	of minder		werkbare mannen hoogstens	4	leden van het dorpsbestuur
31	tot en met	45	„ „ „	5	„ „ „ „

ding tot het bevolkingscijfer in de meeste gemeenten doen aannemen [1]. Voor vermeerdering of vermindering der bestuurders zal natuurlijk, ook aldaar en in Trenggalek, in elke gemeente eene aanleiding of althans eene geschikte gelegenheid moeten worden afgewacht.

Ofschoon in den regel de gemeenten vrij zijn in de bepaling van de titels en, mits binnen het maximum blijvende, ook van het aantal der leden van het dorpsbestuur, zoo is toch in de bewuste regelingen, zelfs waar geen maximum werd aangenomen, de richting merkbaar om ten aanzien van beide punten eene zekere vastheid in het leven te roepen. Zoo moet in Bantam, Japara en Rembang het Hoofd van Plaatselijk Bestuur jaarlijks een register opmaken van de samenstelling van het bestuur in elke gemeente en in elk gehucht van zijne afdeeling, welk register door den Resident wordt gearresteerd; terwijl, voor uitbreiding of wijziging der aldus vastgestelde formatie door de gemeente, toestemming van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur noodig is. In Bantam moet het hier bedoelde register vóór den laatsten October, in Japara vóór den laatsten September, en in Rembang vóór den laatsten Juli van elk jaar worden ingediend aan den Resident. In Cheribon, Banjoemas en Bagelen kunnen in geene gehuchten afzonderlijke bestuurders worden aangesteld dan in bepaald aangegeven distrikten, onderdistrikten of gemeenten, en in Cheribon, Banjoemas, Semarang, Japara, Rembang, Madioen, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki niet, dan nadat het Hoofd van Plaatselijk Bestuur vooraf de noodzakelijkheid van den maatregel heeft erkend. Eindelijk moet overal het aantal der leden van het dorpsbestuur worden aangeteekend, zoowel in het proces-verbaal der ver-

46	tot en met	60	werkbare mannen hoogstens	6	leden van het dorpsbestuur
61	„ „ „	90	„ „ „	7	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	8	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	10	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	13	„ „ „ „
301	„ „ „	450	„ „ „	16	„ „ „ „
451	„ „ „	650	„ „ „	19	„ „ „ „
651	„ „ „	900	„ „ „	22	„ „ „ „

In gehuchten met

10	of minder		werkbare mannen hoogstens	1	lid van het dorpsbestuur
11	tot en met	45	„ „ „	2	leden „ „ „
46	„ „ „	60	„ „ „	3	„ „ „ „
61	„ „ „	90	„ „ „	4	„ „ „ „
91	„ „ „	120	„ „ „	5	„ „ „ „
121	„ „ „	200	„ „ „	7	„ „ „ „
201	„ „ „	300	„ „ „	10	„ „ „ „

[1] Zie Massink, t. a. p., p. 60.

kiezing van een nieuw dorpshoofd als op diens akte van aanstelling.

Ook in een ander opzicht is in het ambtelijke standpunt der leden van het dorpsbestuur door de bewuste regelingen eene groote verbetering gebracht. Er bestond vroeger namelijk geene regelmaat in hunne benoeming en ontslag. Ofschoon art. 71 al. 1 van het Regeeringsreglement als de algemeene toestand onderstelt, dat niet slechts de hoofden, maar ook de „bestuurders" der Inlandsche gemeenten door de bevolking worden gekozen, zoo kwam de feitelijke toestand daarmede van ouds slechts in betrekkelijk zeer weinige gemeenten overeen. De in de laatste alinea van bedoeld artikel geformuleerde uitzondering, dat de invoering van de verkiezing wordt achterwege gelaten, waar die niet overeenkomt met de instellingen des volks of met verkregen rechten, was, en is nog, ten aanzien van de leden van het dorpsbestuur, de algemeene regel. In West-Java, in Tegal, gelijk mede in enkele andere streken van Midden-Java, werden meestal de, in de volgende § te vermelden, „oudsten" gekend bij de benoeming en het ontslag van de leden van het dorpsbestuur; maar het volgen van hun advies was niet verplichtend, en uit Cheribon wordt zelfs uitdrukkelijk gemeld, dat het dorpshoofd als gerechtigd werd beschouwd elk lid van het dorpsbestuur naar willekeur te benoemen of te ontslaan. Nieuw gekozen dorpshoofden ontsloegen aldaar dan ook in den regel, als eerste daad van gezag, alle leden van het dorpsbestuur, die niet tot hunne partij in de gemeente behoorden. Op Madoera stelden, onder het vorstenbestuur, de dorpshoofden eveneens naar willekeur de leden van het dorpsbestuur aan, en zetten ze af. Zelfs na de reorganisatie werd ten deze door hen meestal noch met de wenschen der gemeente rekening gehouden, noch van hunne handelingen aan de Europeesche ambtenaren of Inlandsche hoofden verantwoording gedaan, ofschoon het gewoonterecht, van ouds, althans kennisgave aan het distriktsbestuur vorderde. In vele gemeenten bestond eene formeele familieregeering, daar het dorpshoofd liefst zijne bloed- en aanverwanten tot leden van het dorpsbestuur koos. In Midden- en Oost-Java werd, bij benoeming of ontslag van een lid van het dorpsbestuur, wel is waar dikwijls door het dorpshoofd rekening gehouden met de wenschen van de gemeente of van de andere bestuurders; maar eene algemeene verplichting daartoe bestond evenmin als, waar oudsten gevonden werden, de verplichting tot het volgen van het advies dezer laatsten. Slechts sporadisch vond men vroeger in Bantam, de Preanger-Regentschappen, Cheribon, Tegal, Bagelen,

Semarang, Rembang, Madioen, Kediri, Soerabaja en Pasoeroean gemeenten, waar de leden van het dorpsbestuur allen of ten deele door de bevolking werden gekozen, veelal voor een korten termijn, b.v. één, twee of drie jaren. Alleen de betrekkingen van dorpsschrijver en van dorpsgeestelijke waren in die gemeenten vast. In Soerabaja bestaat zelfs hier en daar nog de instelling, dat de dienstplichtige ingezetenen gehouden zijn, zich om beurten met de functiën van lid van het dorpsbestuur te belasten, eene instelling alleen te verklaren door dat de, aan de betrekking verbonden, voordeelen niet opwegen tegen de werkzaamheden. In Semarang, Japara, Rembang, Madioen en Kediri stelde in sommige gemeenten het Distriktshoofd de leden van het dorpsbestuur aan, en ontsloeg ze. In enkele gemeenten van Bantam en Bagelen moest dit hoofd de aanstelling of het ontslag goedkeuren, of daarvan althans kennisgave ontvangen [1].

Volgens de thans vigeerende gewestelijke regelingen worden echter overal, behalve in Rembang en Soerabaja, de leden van het dorpsbestuur door het dorpshoofd benoemd en ontslagen, in overleg met de kiesgerechtigden in de gemeente, welke benoeming of ontslag door het Distriktshoofd moet worden bekrachtigd. In Bantam is zelfs bekrachtiging door den Regent voorgeschreven, die, wat den dorpsgeestelijke betreft, vooraf het gevoelen van het hoofd der geestelijkheid in het regentschap inwint. In Madioen moet de Regent beslissen in geval van verschil van gevoelen tusschen het Distrikts- en het dorpshoofd. In alle gewesten houdt verder het Distriktshoofd een speciaal register aan van de namen der leden van het dorpsbestuur en van de redenen van hun ontslag. Alleen in Bagelen en Kedoe behoeven de redenen van ontslag niet in het register voor te komen. In Rembang is zelfs machtiging van den Regent en van den Europeeschen Controleur noodig, om van het aftreden van een lid van het dorpsbestuur in het register aanteekening te doen houden, welke machtiging eerst wordt verleend na onderzoek hunnerzijds der redenen van het aftreden.

De voordeelen, aan de ambten der leden van het dorpsbestuur verbonden, hingen vroeger, evenals hunne benoeming en hun ontslag, in verreweg de meeste streken af van het dorpshoofd. Ook

[1] Zie Van Vleuten, t. a. p., p. 6, 7; Van Oosterzee, t. a. p., p. 391; Massink, t. a. p., p. 19; Proeve, enz. p. 1911 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 278 en vv.; De residentie Kadoe, p. 68; Resumé van Bantam, p. 10. Slechts het ambt van dorpsschrijver bleef overal van ouds veelal in vaste handen. Zie Holle, t. a. p., p. 281.

hierin is door de gewestelijke regelingen in quaestie eene groote verbetering gebracht door de bepaling, dat zoowel in de processen-verbaal der verkiezing als op de akten van aanstelling der dorpshoofden aanteekening moet worden gehouden van de voordeelen, aan het ambt van elken dorpsbestuurder verbonden.

Die voordeelen bestaan in [1]:

(*a*) vrijstelling van heeren-, gemeente- en cultuurdiensten, en van het hoofdgeld [2].

(*b*) ambtelijk landbezit, maar van veel minder beteekenis dan dat van het dorpshoofd [3].

(*c*) beschikking over huisdienstplichtigen [4], doch, volgens de vaakgenoemde gewestelijke regelingen, tegenwoordig slechts in de hierna te noemen gewesten, en dan nog veelal onder zekere voorwaarden. In Cheribon hebben de leden van het dorpsbestuur, zonder ambtelijk landbezit, te zamen recht op het dubbele, en in Banjoemas op hetzelfde aantal huisdienstplichtigen als het dorpshoofd. In Pekalongan mogen de hoofden der gehuchten elk over één huisdienstplichtige beschikken, indien de meerderheid der huisdienstplichtigen in het gehucht daarmede genoegen neemt. In Semarang en Japara hebben alleen de k a m i t o e w ä, de k ĕ b a j a n en de t j a r i k elk aanspraak op één huisdienstplichtige, in de gemeenten, waar geen ambtelijk landbezit voor hen bestaat. In Rembang heeft elk lid van het dorpsbestuur zonder ambtsvelden aanspraak op één huisdienstplichtige, en de dorpsschrijver in dat geval zelfs op twee. In Madioen hebben de hoofden van gehuchten met 25 huisdienstplichtigen, en de dorpsschrijvers in drie distrikten der afdeeling Ngawi, en elders

[1] Zie Poensen, t. a. p., dl. XXXVII, p. 342 en vv. Voor de leden van het dorpsbestuur had men, evenals voor de dorpshoofden (zie boven p. 38 noot 5), reeds vóór 1888 hier en daar getracht het ambtelijk landbezit en het recht op dienstplichtigen te regelen. Zie Proeve, enz., p. 1911, 1915.

[2] Zie de bepalingen aangehaald hierboven p. 39. Ofschoon ook de vrijstelling van bedrijfsbelasting m. i., met het oog op de bewoordingen der Ordonnantie van Ind. Stbl. 1878 N° 12 art. 2 sub 3°, te verdedigen zoude zijn, zoo neemt toch de constante regeeringspraktijk aan, dat de leden van het dorpsbestuur daarvan niet zijn vrijgesteld.

[3] Zie, over deze ambtsvelden, de geheele of gedeeltelijke vrijstelling van landrente daarvan, en de geheel of gedeeltelijk kostelooze bewerking, Vermogensrecht, p. 160. Omtrent de ambtsvelden van de leden van het dorpsbestuur in Rembang geldt hetzelfde, wat hierboven (p. 42 noot 1) werd aangeteekend omtrent de ambtsvelden der dorpshoofden aldaar.

[4] Omtrent hunne werkzaamheden, recht van afkoop, enz. geldt van deze huisdienstplichtigen hetzelfde als van die van het dorpshoofd.

in gemeenten met 50 huisdienstplichtigen, elk aanspraak op één huisdienstplichtige. In de afdeeling Trenggalek bepaalt de Resident, welke leden van het dorpsbestuur in elke gemeente recht hebben op huisdienstplichtigen, en op hoeveel; terwijl in de overige afdeelingen van Kediri de dorpsschrijvers in gemeenten met 100 of meer huisdienstplichtigen, gelijk mede de gehuchtshoofden, als de meerderheid der huisdienstplichtigen dit goedkeurt, elk één huisdienstplichtige kunnen bekomen. In Soerabaja wijst de Resident de gehuchten aan, waarvan de hoofden één huisdienstplichtige kunnen vorderen. In Tegal bestaat hier en daar het gebruik, dat het dorpshoofd één of meer zijner huisdienstplichtigen ter beschikking stelt van sommige leden van het dorpsbestuur.

(*d*) beschikking over vaste bedienden in Cheribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Japara, Kediri, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki. Deze bedienden zijn in de onderscheidene streken onder verschillende namen als: a l i n g a n, a n g g o e r a n, p ĕ n a n g g o e r, p a n o e k a n g, p ĕ r s a n a k of k ĕ m i t bekend. Terwijl tot den huisdienst alle dienstplichtigen der gemeente om de beurt worden opgeroepen, zoo zijn de bedienden voor vast aangewezen personen, aan bepaalde leden van het dorpsbestuur toegevoegd en daarom van alle andere diensten vrijgesteld. Soms wisselen deze bedienden elkander na een zeker getal dagen af; soms zijn zij permanent in functie bij hun meester; maar altijd zijn het bepaalde, tot een beperkt getal aangewezen personen. Zij kunnen niet slechts voor dezelfde diensten als de huisdienstplichtigen worden gebezigd, maar ook b.v. voor veldarbeid, vischvangst, zelfs handel. Somtijds staan zij een deel van den oogst hunner eigen velden aan hun meester af. Zij hebben, bij of voor hun meester werkende, recht op voeding door laatstgenoemde [1]. Bij de gewestelijke regelingen, behalve in Kediri en

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 72, 89, 90, 204; Poppie, t. a. p., p. 51, 52; Wijbrands: Eenige opmerkingen enz. in de Ind. Gids, Jaarg. 1900, dl. II, p. 1182, en de vaak geciteerde gewestelijke regelingen. Daar in die regelingen, met uitzondering van Japara, nergens meer aan de dorpshoofden dergelijke bedienden worden toegekend, kan ik niet anders onderstellen dan dat deze ze ook nergens anders meer hebben; maar vroeger was dit, blijkens de hier geciteerde plaatsen van het Eindresumé, wel het geval. Zie ook Van Marle, t. a. p., p. 9, en Mededeelingen omtrent Banjoewangi, p. 348. In laatstgemeld regentschap heetten zij p a n a k a w a n of r o b a n, en in de Preanger-Regentschappen p a n o e k a n g; maar aldaar zijn de p a n o e k a n g-diensten reeds in 1867 afgeschaft. Zie Eindresumé, dl. II, p. 33. Op p. 299 van dl. III van het Eindresumé wordt nog van bedienden der dorpshoofden in Pasoeroean onder de tegenwoordige regeling gesproken, doch daarvoor moet, volgens het betrekkelijke besluit van den Resident van dat gewest, gelezen worden: „leden van het dorpsbestuur". De

in Pasoeroean, worden deze diensten niet nader bepaald, maar alleen voorgeschreven, dat zij gehandhaafd blijven, waar zij bestaan. In Semarang mogen de leden van het dorpsbestuur, aan wie huisdienstplichtigen zijn toegekend, dezen converteeren in bedienden. In Japara hebben zij, evenals het dorpshoofd, alleen aanspraak op bedienden, ingeval hun geen ambtelijk landbezit is toegekend. In Kediri is het getal bedienden voor elk lid van het dorpsbestuur tot *één* beperkt [1], en wordt dit voordeel niet buiten het distrikt Kota-Kediri genoten. In Pasoeroean mag, met goedvinden van de meerderheid der belanghebbenden in de gemeente, en na kennisgeving aan het distriktsbestuur, de k ĕ b a j a n *één* heele of twee halve bedienden hebben, maar de k a p ĕ t ĕ n g a n, de k a m i t o e w å en de t j a r i k elk slechts een halve, welke cijfers, waar aan genoemde titularissen geen ambtelijk landbezit is toegekend, worden verdubbeld. In Probolinggo en Besoeki kunnen alle leden van het dorpsbestuur over bedienden beschikken, mits met goedvinden van de meerderheid der belanghebbenden, en met verplichte kennisgave aan het distriktsbestuur. Bovendien bepaalt het Hoofd van Plaatselijk Bestuur aldaar het aantal bedienden voor elk lid van het dorpsbestuur, tot een m a x i m u m van zeven. Ook de bedienden mogen hunne diensten afkoopen, in welk geval de rechthebbende de afkoopsom ontvangt. Zoodanige afkoop is zelfs in sommige streken de normale toestand. In Probolinggo en Besoeki mag, volgens de gewestelijke regelingen, de afkoopsom voor een bediende respektievelijk niet meer dan f 10,— en f 15,— 's jaars bedragen, of dezelfde waarde in landbouwprodukten. Elders is de afkoopsom aan het vrij beding van partijen overgelaten. Zij varieert gewoonlijk van f 5,— tot f 20,— 's jaars. In het Malangsche bedraagt zij zelfs f 40,—. In het Semarangsche mogen de gezamenlijke afkoopsommen, door een lid van het dorpsbestuur van zijne bedienden ontvangen, niet meer bedragen dan de, door het Plaatselijk Bestuur te bepalen, waarde van *één* huisdienstplichtige.

(*f*) Bij het optreden van een nieuw dorpshoofd kan de bevolking zich, evenals jegens hem, ook jegens de leden van het dorpsbestuur of jegens sommigen hunner verbinden tot andere diensten of voordeelen, b.v. hulp bij de exploitatie der ambtsvelden; maar zoodanige

bevolking blijft natuurlijk bevoegd, bij het optreden van elk nieuw dorpshoofd, zich ook jegens hem tot de hier bedoelde diensten vrijwillig te verbinden, en dit schijnt zelfs in sommige gewesten regel te zijn. Zoo hebben, althans in Midden-Java, de meeste dorpshoofden nog hun vasten stalknecht (g a m ĕ l).

[1] Alleen de dorpsgeestelijke heeft aldaar geen recht op een bediende.

verbintenis wordt ten hunnen behoeve betrekkelijk zeldzaam, en in elk geval in veel mindere mate dan ten behoeve van het nieuw opgetreden dorpshoofd zelf aangegaan. Ook de wisselvallige en indirecte voordeelen aan het ambt van dorpshoofd verbonden [1] komen bij de leden van het dorpsbestuur slechts in geringe mate in aanmerking, en dan nog het meest bij den schrijver. Ongeoorloofde voordeelen kan natuurlijk de politie-beambte zich het gemakkelijkst verschaffen.

De hier in hun onderling verband teruggegeven gewestelijke regelingen hebben geene betrekking op de leden van het dorpsbestuur in de gemeenten, gelegen op particuliere landerijen, noch op de leden van het dorpsbestuur in de zoogenaamde „vrije" desa's [2].

Slechts mannelijke ingezetenen der gemeente kunnen lid van het dorpsbestuur worden. Alleen bij de ambten van schrijver en geestelijke wordt in zooverre eene uitzondering gemaakt, dat, bij gebreke van ingezetenen daartoe bekwaam, een vreemdeling mag worden aangesteld, maar meestal onder voorwaarde van zich in de gemeente te zullen vestigen. Bij bestuurders, wier functiën tot het hoofddorp of tot een bepaald gehucht zijn beperkt, is ingezetenschap der gemeente niet voldoende, maar wordt dat van het betrokken hoofddorp of het betrokken gehucht gevorderd. In de Preanger-Regentschappen, Cheribon, Madioen, Kediri en de afdeeling Banjoewangi komt het sporadisch voor, dat zoons of andere familieleden der aftredende of overleden bestuurders bij voorkeur in hunne plaats worden benoemd; maar zeer algemeen is het gebruik, dat familieleden van het dorpshoofd de voorkeur hebben om tot leden van het dorpsbestuur te worden aangesteld. Als verdere vereischten van benoembaarheid komen, althans naar men zegt, in aanmerking geschiktheid, goede naam en gegoedheid. Vooral in Rembang, Kediri en Soerabaja, maar ook elders, moet men behooren tot den stand der dienstplichtige sawah-bezitters, en op Madoera tot de erfbezitters. De schrijver moet in bijna alle gemeenten kunnen lezen, schrijven en een weinig rekenen, ofschoon er ook wel dorpsschrijvers zijn, die deze kundigheden missen, en alleen uit gunst zijn benoemd. De dorpsgeestelijke moet eenige kennis van den Islâm hebben, gewoonlijk blijkende uit het certificaat van de eene of andere priesterschool te hebben bezocht [3].

---

[1] Zie boven p. 42 en vv.

[2] Zie, voor nadere bijzonderheden omtrent deze gemeenten, ben. § 10.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 277 en v.; Holle, t. a. p., p. 275; Van Vleuten, t. a. p., p. 7; Moh. Geestel., p. 26; Proeve, enz. p. 1911.

§ 6. Oudsten.

In vele vroegere bepalingen en stukken op het Javaansche gemeentewezen betrekkelijk vindt men, sedert het herstel van het Nederlandsch gezag, gewag gemaakt van de „oudsten" der dorpen, die met het dorpshoofd de gemeente besturen en vertegenwoordigen. Zelfs nog in art. 4 der Ordonnantiën op de landrente van 1872 (Ind. Stbl. N° 66 en 219^b) wordt aan „het dorpshoofd met twee oudsten" zitting gegeven in de commissie belast met de voorbereiding van de classificatie der gronden. In de laatste jaren echter vinden wij door onzen wetgever niet meer van „oudsten" gewag gemaakt, maar gesproken van „leden van het dorpsbestuur" [1]. In 1864 verklaarde de toenmalige Directeur der Cultures nooit te hebben begrepen, wie onder oudsten moeten worden verstaan; doch andere, niet minder deskundige ambtenaren schenen zulks in hetzelfde jaar wel te weten, althans zij spraken er van als van eene in hunne omgeving bekende en levende instelling [2].

Dit verschil laat zich intusschen gereedelijk verklaren door het feit, dat het woord „oudsten" in de onderscheidene gewesten van Java niet hetzelfde beteekent, of liever dat het niet in alle gewesten de vertaling is van dezelfde Inlandsche uitdrukking [3].

---

[1] Zie b. v. de Ordonnantiën houdende regeling der heerendiensten in elk gewest, geciteerd hierboven p. 39.

[2] Zie Van der Wijck, t. a. p., p. 187, 189.

[3] Tot toelichting van hetgeen hier volgt, is het van belang er op te wijzen, dat op Bali thans nog sommige gemeenten bestuurd worden, niet door gekozen hoofden en bestuurders, maar eenvoudig door de personen, die het langst lid der gemeente zijn geweest, en dientengevolge geacht kunnen worden het best op de hoogte te zijn van het plaatselijke gewoonterecht en de bij monde der voorvaderen voortgeplante overleveringen. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 304 en vv. Ook bij de cosmopolietische Maleiers vormen de „oudsten" het dorpsbestuur. Zij heeten in den Oendang-Oendang Malajoe toewa-toewa, in den Oendang-Oendang Djambi, toeha-toeha, in den Oendang-Oendang van Bandjarmasin, tĕtoeha of toeha-toeha, en in Groot-Atjeh, toeha-toeha. In de Onderhoorigheden van Atjeh is kĕtoeha of pĕtoeha de titel van de hoofden der gehuchten, en ook de Atjehsche titel der kampoenghoofden, kĕtjihik, is afgeleid van tjihik, d. w. z. „oud". In sommige Onderhoorigheden heeft men eene soort van federaties van gehuchten, met een kĕtoeha bĕsar of pĕtoeha bĕsar aan het hoofd. Zie Oendang-Oendang Malajoe, artt. 31, 33, 35, bij Newbold: Account of the British Set-

In West-Java vindt men namelijk in de meeste streken eenige personen, die geene bepaalde functie bij het bestuur der gemeente vervullen, maar eene soort van raad vormen, welke volgens het gewoonterecht in gewichtige aangelegenheden aan het dorpshoofd advies geeft. Men noemt deze personen, in de Javaansche streken van West-Java, toewa-toewa, in Krawang ook kami-toewa, en in het Soendaasch, kolot-kolot, kokolot of karolot, d. w. z. "oudsten". Het grootst is de invloed dezer "oudsten" in Bantam. Zij zijn aldaar niet, als de leden van het dorpsbestuur, de helpers van het dorpshoofd, maar diens raadgevers, en de handhavers van het gemeenterecht Toen de verkiezing der dorpshoofden in die residentie nog niet bestond, d. w. z. vóór 1844, gaven zij, bij vacature, aan het Distriktshoofd advies omtrent den te benoemen nieuwen titularis. Zelfs daarna bleef het in sommige gemeenten de gewoonte, dat de oudsten zich bij de verkiezing afzonderlijk plaatsten, en dat hun na afloop daarvan werd gevraagd, of zij voor den gekozene instonden. Zij traden op als scheidslieden in geschillen tusschen hunne dorpsgenooten [1], fungeerden als instrumentaire getuigen, en stonden zelfs soms den dorpsgeestelijke met raad en daad ter zijde. Onder de zaken, waaromtrent hunne raadpleging door het dorpshoofd van ouds verplichtend was, worden speciaal de aanstelling der leden van het dorpsbestuur en de toelating van nieuwelingen in de gemeente genoemd. De functie van oudste is verder vereenigbaar met die van lid van het dorpsbestuur; doch daarvoor is dan eene afzonderlijke benoeming noodig. In den regel worden de oudsten gekozen door het dorpshoofd uit de personen, die door ouderdom, kunde, rijkdom, als anderszins [2], tot de invloedrijkste ingezetenen behooren. Afgetreden dorpshoofden komen vooral als zoodanig in aanmerking. De keuze door het dorpshoofd geschiedt echter gewoonlijk niet dan

---

tlements in the Straits of Malacca, dl. II, p. 269—272; Oendang-Oendang Djambi, Inleiding, art. 29, en Titel III, in mijne uitgave en vertaling der Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra, in dit Tijdschrift, 5de Volgreeks, dl. IX (1894), p. 155, 166 en 173; Oendang-Oendang Bandjarmasin, uitgegeven en vertaald door Joekes, in de Indische Gids, Jaargang 1881, dl. II, p. 149 en vv., artt. 2 en 3; Van Langen: De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur, in dit Tijdschrift, 5de Volgreeks, dl. III (1888), p. 390 en 400; Dezelfde: Atjeh's Westkust, in het Tijdschrift van het K. N. Aardrijkskundig Genootschap, 2de Serie, dl. V (1888), Afdeeling: Uitgebreide artikelen, p. 469, 470.

[1] Vergel. art. 25 Inl. Regl.

[2] B. v. wegens het verrichten der bedevaart naar Mekka.

na voorafgaand overleg met de bevolking. Elders verkiest de bevolking zelve hare oudsten. Het aantal oudsten is in de onderscheidene streken van Bantam zeer uiteenloopend, en varieert tusschen twee en tien. Het schijnt in dezelfde gemeente niet eens altijd vast te zijn. In sommige gemeenten bestaat geen bepaald en afgesloten college van oudsten, maar is men oudste jure suo. Komt raadpleging van oudsten in zoodanige gemeente te pas, zoo is het eene feitelijke quaestie, wie als de invloedrijkste ingezetenen door het dorpshoofd tot raadpleging zullen worden uitgenoodigd. Gunstbetoon komt hierbij weinig of niet in aanmerking; vooreerst omdat aan de uitnoodiging geene voordeelen verbonden zijn, maar in de tweede en voornaamste plaats, omdat het dorpshoofd in de raadpleging der oudsten een zekeren steun moet vinden, en hij dien steun natuurlijk alleen kan aantreffen bij personen, die werkelijk invloed bezitten. Waar de oudsten een vast college vormen, zijn zij veelal, zoo niet van alle, dan toch van sommige gemeentediensten vrijgesteld. Vroeger schijnt dit ook met de heeren- en cultuurdiensten het geval te zijn geweest; maar sedert de jongste regelingen dezer beide aangelegenheden is dit niet meer het geval, tenware zij toevallig om andere redenen, b.v. als leden van het dorpsbestuur of eervol ontslagen dorpshoofden zijn vrijgesteld. [1] Bij de Badoej's is kokolot of pangasoeh kokolot eenvoudig de titel van een lid van het gemeentebestuur [2].

In de Preanger-Regentschappen hebben de oudsten lang niet dezelfde beteekenis voor het gemeentewezen. Zij worden er slechts in weinige gemeenten gevonden, en worden nergens als zoodanig aangesteld. Het zijn eenvoudig de oudste ingezetenen of gewezen bestuursleden, die door hun leeftijd een zekeren persoonlijken invloed uitoefenen en in rechtsquaesties, b. v. bij boedelverdeeling, door belanghebbenden geraadpleegd worden. Vermoedelijk wegens hunne ondervinding worden zij ook dikwijls als instrumentaire getuigen gebruikt; zij geven dan tevens zoo noodig hun advies omtrent de wijze, waarop de rechtshandeling het best kan geschieden [3].

In Krawang heeft men oudsten in bijna alle gemeenten. Hun

[1] Zie Resumé van Bantam, p. 11, 12, 250; Eindresumé, dl. III, p. 221 en vv.; Ind. Stbl. 1898 N° 203 § 2 litt. *a* en *b*; Bijblad N° 4737, litt. B sub *a* en *c*.

[2] Zie boven p. 54.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 227.

aantal is in elke gemeente wel vast, maar niet overal hetzelfde. Het varieert gewoonlijk tusschen twee en acht. Hoe zij worden aangesteld blijkt niet; vermoedelijk is men oudste jure suo; want ik vind vermeld, dat slechts bejaarde lieden als zoodanig kunnen fungeeren. Omtrent hun werkkring blijkt, dat zij het dorpshoofd ter zijde staan als adviseurs, in het bijzonder bij de keuze der leden van het dorpsbestuur. Eén der oudsten is in sommige gemeenten ook belast met de taak het dorpshoofd bij afwezigheid of ziekte te vervangen [1].

In Cheribon noemt men in sommige gemeenten "oudsten" of "oudste bestuurders" (prijaji kolot) de voornaamste leden van het dorpsbestuur, die, in tegenstelling van de talrijke adjuncten, enz , met het dorpshoofd eene soort van raad vormen [2]. In de meerderheid der gemeenten echter verstaat men onder "oudsten" een raad van personen, die het dorpshoofd in de uitoefening van zijn gezag bijstaan, in tegenstelling van den ngabèhi en de andere leden van het dorpsbestuur, die meer als zijne ondergeschikten worden aangemerkt. Als onderwerpen, waarbij deze oudsten handelend optreden, worden genoemd: regeling der functiën van het dorpsbestuur, bepaling van het aantal leden daarvan, de keuze der leden, regeling van het watergebruik, toewijzing der sawah-aandeelen, contrôle op de handelingen der leden van het dorpsbestuur, regeling der heerendiensten. De raad van oudsten bestaat veelal uit afgetreden dorpshoofden of leden van het dorpsbestuur, en in elk geval uit personen van invloed ten gevolge van hunne maatschappelijke positie en leeftijd. Het aantal oudsten is zeer uiteenloopend; maar beweegt zich in den regel tusschen twee en veertien. In enkele gemeenten heeft men slechts één oudste. Van eene benoeming of verkiezing tot oudste blijkt niet. Vermoedelijk is men ook in deze residentie oudste jure suo. In elk geval is de instelling sedert lang in Cheribon inheemsch; want men vindt daarvan reeds gewag gemaakt in het wetboek Papakĕm uit het midden der 18de eeuw [3].

Wat Midden-Java betreft, zoo kiest in de groote meerderheid der gemeenten van Tegal het dorpshoofd, bij zijn optreden, uit de aanzienlijkste en meest gegoede ingezetenen, veelal gewezen dorps-

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 225, en vergl. boven p. 55.

[2] Zie boven p. 57; Eindresumé, dl. III, p. 192.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 231, 232; Van Oosterzee, t. a. p., p. 394; Bijdrage, enz. p. 7; en de vertaling van den Papakĕm in het Tijdschrift: Het Recht in Nederlandsch Indië, dl. III (1850), p. 228.

hoofden of leden van het dorpsbestuur, een zeker aantal oudsten, aldaar pinikolot, prijaji dajeuh (Soend), pinitoewa, winitoewa of kamitoewa (Jav.) geheeten, om hem van advies te dienen bij de keuze der leden van het dorpsbestuur en bij de beslissing van geschillen; voorts om hem voor te lichten bij alle hem nog onbekende zaken, en hem in het algemeen ter zijde te staan met hun advies en invloed. In enkele gemeenten zijn zij, of is één hunner, plaatsvervanger van het dorpshoofd, en is de gewone adjunct van het dorpshoofd, namelijk de bahoe [1], niet diens vervanger in geval van ziekte of afwezigheid. In het regentschap Brebes behooren zij in den regel niet tot de leden van het dorpsbestuur, elders wel. In gemeenten, waar geene oudsten als officieele raadgevers gevonden worden, is het toch gebruikelijk in gewichtige gevallen eenige als ervaren bekende oude lieden, ook wel godsdienstleeraars, te raadplegen [2].

In Pekalongan, Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Semarang, Japara, Madioen, Soerabaja en Pasoeroean vindt men hier en daar, onder den naam van kamitoewå, pinitoewå of toewå-toewå, in sommige gemeenten oudsten. Zij zijn personen, meest afgetreden dorpshoofden of leden van het dorpsbestuur, die zoo noodig als raadgevers van het dorpshoofd en de gemeenteleden, en ook wel als instrumentaire getuigen optreden. In sommige gemeenten worden zij tot het dorpsbestuur gerekend, maar in anderen wederom niet [3]. Ook waar het woord kamitoewå thans uitsluitend de titel geworden is van adjunct-dorpshoofd of eenig ander lid van het dorpsbestuur, bestond, tijdens het onderzoek naar het grondbezit in 1867 en 1868, nog dikwijls de herinnering, dat oudtijds de functiën der kamitoewå's van anderen aard waren, en dat zij, gelijk trouwens de etymologie aangeeft, als oudsten werden beschouwd in denzelfden geest als thans nog in Bantam [4]. Dat het dorpsbestuur vroeger in de meeste streken van Java niet, gelijk thans, uit het hoofd en zijne voor

[1] De titel kamitoewa voor adjunct-dorpshoofd of voor eenig ander lid van het dorpsbestuur, is in Tegal slechts in een paar gemeenten gebruikelijk. Zie Eindresumé, dl. III, p. 239.

[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 232, 233.

[3] Ook in geen der hier bedoelde gemeenten is de titel kamitoewå gebruikelijk voor adjunct-dorpshoofd of voor eenig ander lid van het dorpsbestuur. Wel is de kamitoewå, of één der kamitoewå's, soms vervanger van het dorpshoofd bij ziekte of afwezigheid. Diens gewone adjunct is dan echter de bahoe of de bĕkĕl. Zie Eindresumé, dl. III, p. 233 en vv.

[4] Zie boven, p. 75, 76.

min of meer bepaalde functiën aangestelde helpers heeft bestaan, maar uit het hoofd met zijne oudsten, terwijl de tegenwoordige leden van het dorpsbestuur meer te beschouwen waren als gemeenteambtenaren dan als gemeentebestuurders, wordt door dit alles zeer waarschijnlijk. Zelfs werd, bij het evengenoemde onderzoek naar het grondbezit, in het regentschap Ambal nog eene gemeente gevonden, waar men al de leden van het dorpsbestuur gezamenlijk de kamitoewå's der gemeente noemde [1]. Uit al het vorenstaande valt echter op te maken, dat de titel kamitoewå nog betrekkelijk niet lang geleden in Midden- en Oost-Java eene andere beteekenis had dan tegenwoordig, en dat de oorspronkelijke beteekenis van den titel „oudste" was. Op Madoera schijnt de titel kamitoewa eerst door onzen invloed burgerrecht te hebben verkregen [2].

Niet gemakkelijk te beantwoorden is echter de vraag, welke personen thans op Java en Madoera zullen moeten optreden, wanneer, in nog vigeerende wettelijke of administratieve bepalingen, de oudsten tot de eene of andere handeling worden geroepen. Uit het bovenstaande blijkt immers, dat de oudsten in elk geval in de meeste streken, òf niet meer bestaan, òf althans niet meer bestaan als een deel van het dorpsbestuur, zelfs al neemt men aan, dat zij vroeger eene veel gewichtiger rol in het gemeentewezen hebben vervuld. Naar mijne meening zal men, vooral sedert de vaak genoemde gewestelijke regelingen van het gemeentewezen [3], onder „oudsten" niet anders meer kunnen verstaan dan voorname leden van het dorpsbestuur. Zelfs in de streken, waar thans nog eene soort van raden van oudsten worden aangetroffen, kan men niet ontkennen, dat de oudsten, door in bedoelde regelingen met stilzwijgen te zijn voorbijgegaan, ook waar het de keuze van leden van het dorpsbestuur betreft, niet meer kunnen geacht worden tot de organisatie van het dorpsbestuur te behooren. Hun invloed moet dus meer en meer een zedelijke invloed worden. Doordat verder tegenwoordig de periodieke aftreding der dorpshoofden nergens meer bestaat, is juist het invloedrijkste element in de raden van oudsten, namelijk dat der gewezen dorpshoofden, zoo niet geheel verdwenen, dan toch noodwendig veel minder talrijk dan vroeger. Daarentegen is door die regelingen overal het standpunt der leden van het dorpsbestuur

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 335.
[2] Zie boven p. 58 noot 4.
[3] Zie boven p. 14 noot 1.

ontegenzeggelijk verhoogd, door hunne benoeming en ontslag aan de willekeur der dorpshoofden zooveel mogelijk te onttrekken. Wij zagen, dat de leden van het dorpsbestuur reeds hier en daar, gezamenlijk of een deel hunner, met het dorpshoofd eene soort van raad vormen [1]. Dit alles, gevoegd bij de omstandigheid, dat tegenwoordig de oudsten in verreweg het grootste gedeelte van Java en op Madoera niet, of althans niet meer voorkomen, dwingt tot het nemen in hunne plaats van andere personen, die met het dorpshoofd als de beste vertegenwoordigers der gemeente, kunnen worden aangemerkt, en deze personen heeft men onder de leden van het dorpsbestuur te zoeken. Het doel van alle bepalingen in quaestie was geen ander dan zoodanige personen naast het dorpshoofd te doen optreden. Zijn er nu gemeenten — men denke b.v. aan de residentie Krawang [2] — waar nog één der oudsten als het voornaamste lid van het dorpsbestuur te beschouwen is, zoo komt hij natuurlijk voor een optreden met het dorpshoofd in commissiën, dan wel ter minnelijke bijlegging van geschillen, enz. enz. in de eerste plaats in aanmerking, evenwel niet in zijne hoedanigheid van oudste, maar in die van het voornaamste lid van het dorpsbestuur [3].

§ 7. Standen.

In bijna alle gemeenten vindt men eene min of meer scherpe verdeeling der bevolking in standen, met bijzondere rechten en verplichtingen, welke verdeeling in den regel verband houdt met zwaardere of lichtere dienstpraestatie en belastingdruk. Waar communaal bezit van bouwgronden bestaat, houdt deze standsverdeeling ook verband met het recht om een aandeel daarin te bekomen. Het beginsel namelijk, waarop de standsverdeeling in de Inlandschen gemeenten berust, is, dat tegenover gelijke baten ook gelijke lasten moeten staan [4], en dat dientengevolge de minder belaste personen minder invloed in de gemeente behooren uit te oefenen,

---

[1] Zie boven p. 57, 58.

[2] Zie boven p. 76, 77.

[3] Eenigszins anders oordeelt Van der Wijck, t. a. p., p. 188, volgens welken geachten schrijver men als oudsten te beschouwen zal hebben de gewezen dorpshoofden, waar zij invloed op het dorpsbestuur hebben behouden, en elders de leden van het dorpsbestuur. Men bedenke echter, dat zijne Historische Nota geschreven werd in 1870, en dus vóór de verschijning van het Eindresumé en al het andere, dat in de laatste 30 jaren over het Inlandsche gemeentewezen werd gepubliceerd.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 68, 182.

en in mindere mate de materieele voordeelen van het gemeentewezen behooren te genieten. Niet alleen bij den omslag der diensten en andere lasten jegens de gemeente over de ingezetenen kan rekening worden gehouden met dit standsverschil; maar ook bij de repartitie der heeren- en cultuurdiensten en der belastingen, waarvan de gemeente het recht van repartitie heeft [1], doet het zich gevoelen. Al is b.v. bij algemeene verordening bepaald, dat dienstplichtig zijn jegens den lande alle grondbezitters, of alle gezinshoofden, of zelfs alle werkbare mannen, zoo kan toch de gemeente verschillende categoriën van grondbezitters, gezinshoofden of werkbare mannen, al naar hunne respektieve draagkracht, onderscheiden, en bij de repartitie aan de eene categorie een grooter deel opdragen dan aan de andere. Van daar, dat in het bijzonder de wettelijke of administratieve regelingen van den dienstplicht of de vrijstelling daarvan, door het onbeschreven Inlandsche gewoonterecht in de praktijk zeer worden gewijzigd, en de feitelijke werking dier voorschriften aanmerkelijk verschilt van den toestand, welken men, alleen op het Staatsblad afgaande, zoude verwachten [2]. Eene andere

[1] Zie boven p. 48 en vv.

[2] Vergl. Arminius, t. a. p., p. 195. Tot goed begrip van het verder in deze § te vermelden, volgt hier een resumé van de bepalingen omtrent de heeren- en cultuur-dienstplichtigheid en de vrijstellingen, hetwelk de lezer met de, in den tekst te beschrijven Inlandsche instellingen in elk gewest gelieve te vergelijken. Hierbij moet nog worden aangeteekend, dat in 1900 de in 1899 achterwege gebleven herziening der heerendienstregeling voor Kedoe werd ter hand genomen, maar nog niet was beëindigd bij het afsluiten te Batavia der gegevens voor het Koloniaal Verslag van 1900. Zie ald. p. 83, en vergl. boven p. 40 noot 1. Zoo ook was, bij het afdrukken van dit opstel, door het Departement van Koloniën nog geene herziening ontvangen der regeling voor Bagelen van 1895.

A. Heerendiensten.

Heerendienstplichtig zijn volgens § 1 der Ordonnantiën, vermeld boven p. 39, 40:	Vrijgesteld zijn, volgens § 2 derzelfde Ordonnantiën:
IN BANTAM	
de werkbare mannelijke hoofden van op zich zelf staande huisgezinnen. Volgens art. 1 van Bijbl. N° 5293 worden als zoodanige hoofden beschouwd zij, die onafhankelijk van anderen in eigen levensonderhoud voorzien.	*a.* ambtenaren, beambten, desahoofden en leden van het desabestuur, door den Resident erkende godsdienstleeraars, bewakers van heilige graven en het personeel der moskeeën; *b.* gewezen ambtenaren, eervol ontslagen desa-hoofden, die minstens vijf jaren dat ambt vervuld hebben, en gegageerde militairen;

oorzaak van standsverschil is gelegen in de afhankelijkheid, waarin bijna overal zij, die geen eigen woonerf bezitten, verkeeren tegen-

c. de afstammelingen der voormalige sultans van Bantam, die onderstand hebben genoten van Gouvernementswege;
d. de orang kadjĕroan bij de Badoej's;
e. magang's en andere klassen van personen, die om redenen van billijkheid en in overeenstemming met de bestaande gebruiken door den Resident worden vrijgesteld:
f. personen gevestigd op gronden bezeten in eigendom of erfpacht dan wel met recht van opstal, indien zij in vasten dienst zijn van de ondernemingen op die gronden gevestigd.

IN DE PREANGER-REGENTSCHAPPEN

de bezitters van bouwgrond, vijver, erf of tuin.

a. en *b.* = *a* en *b* van Bantam;
c. weduwen van de sub *a* bedoelde ambtenaren, beambten of desahoofden, en van de sub *b* genoemde personen, zoolang zij niet hertrouwd zijn, zoomede weduwen, gebrekkigen en bejaarden, indien zij behoeftig zijn;
d. en *e.* = *e* en *f* van Bantam.

IN BUITENZORG (BLOEBOER)

alle werkbare mannen.

a. = *a* van Bantam, behoudens dat niet gesproken wordt van „bewakers van heilige graven";
b. = *b* van Bantam, behoudens dat de desa-hoofden geen vijf jaar dienst behoeven te hebben;
c. = *e* van Bantam;
d. = *f* van Bantam, behoudens dat voor „ondernemingen, enz.", staat: „bezitters dier gronden."

IN KRAWANG

de bezitters van bouwgrond, vijver, erf, tuin of huis, doch zij, die uitsluitend een huis bezitten, niet in het distrikt Gandasoli. Zij, die een huis of een erf en bovendien bouwgrond, tuin of vischvijver bezitten, worden in de heerendiensten belast met een aandeel, minstens tweemaal zoo groot als dat

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Bantam, met bijvoeging van „eervol ontslagen beambten";
c. weduwen van de sub *a* en *b* genoemde personen, zoolang zij niet hertrouwd zijn, en behoeftige weduwen, die geen werkbaren verwant of knecht bij zich aan huis hebben;

over de erfbezitters. Door het feit, dat men, in de overgroote meerderheid der Inlandsche gemeenten, het volstrekt niet in zijne

der overige heerendienstplichtigen.

d. gebrekkigen en bejaarden, indien zij behoeftig zijn;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

IN CHERIBON

de bezitters van **sawah**, **tĕgal**, tuin, of erf, en in de afdeelingen Cheribon en Indramajoe, gelijk mede in de controle-afdeeling Radja-Galoeh (afd. Madjalengka), bovendien de enkel-huisbezitters en de inwonenden met een eigen middel van bestaan.

Volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5372 worden onder bezitters van **sawah's** en **tĕgal's** zoowel individueele bezitters als aandeelhebbers in communale **sawah's** of **tĕgal's** begrepen.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Krawang, met bijvoeging dat de eervol ontslagen beambten minstens 30 jaren dienst moeten hebben;
c. weduwen van ambtenaren, beambten en desa-hoofden, benevens van de sub *b* genoemde personen, en weduwen of gescheiden vrouwen, die geen werkbaren man bij zich aan huis hebben;
d. = *d* van Krawang;
e. de bewoners van de Kratons ter hoofdplaats Cheribon en van de tot het apanage der titulaire Sultans van Cheribon behoorende gemeenten Soerijaragi en Argasoenja, benevens alle leden van de vroegere Cheribonsche vorstenhuizen, die den titel **Radèn** of een hoogeren voeren;
f. en *g.* = *e* en *f* van Bantam.

IN TEGAL

de bezitters van bouwgrond, erf of tuin. Volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5361 staan individueele **sawah-** of **tĕgal**-bezitters met aandeelhebbers in communale **sawah's** of **tĕgal's** gelijk.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon, doch met uitsluiting van gegageerde militairen;
c. weduwen van ambtenaren, beambten of desa-hoofden, benevens van de sub *b* genoemde personen, en weduwen, die geene bouwgronden bezitten, en geen werkbaren man bij zich aan huis hebben;
d. = *d* van Krawang;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

IN PEKALONGAN

als Tegal; maar art. 1 van Bijbl. N°. 5371 stelt het individueel bezit van allen „bouwgrond" met het hebben van een aandeel in de communale velden gelijk, en begrijpt bovendien nog onder de bezitters van tuinen, die van **nipah-** en **rĕmboeloeng**-bos-

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Tegal;
c. = *c* van Tegal;
d. — *d* van Krawang;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

macht heeft een eigen woning te erlangen, zij het in huur, kan de erfbezitter aan de bij hem inwonenden bijna altijd de wet

schen, gelijk mede van vrijwillig aangelegde koffietuinen, niet strekkende ter vervanging van gedwongen aanplant.

IN BANJOEMAS

de bezitters van bouwgrond, erf, tuin of een aandeel vischwater in de Kinderzee. Het aandeel in de heerendiensten, opgedragen aan hen, die alleen een erf of een tuin bezitten, is minstens de helft kleiner dan dat aan bezitters van sawah's of tĕgal's opgelegd. Aan hen, die meerdere aandeelen in den bouwgrond, de erven of de tuinen erlangen, kunnen meerdere diensten worden opgelegd, behoudens goedkeuring door den Resident, na een onderzoek van het Europeesch Bestuur. Volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5159 staan individueele bezitters van bouwgrond met aandeelhebbers in communale bouwgronden gelijk.	*a.* en *b.* = *a* en *b* van Bantam;
	c. weduwen van de sub *a* en *b* genoemde personen, zoolang zij niet hertrouwd zijn, en weduwen, die geen werkbaren zoon of knecht van minstens 18 jaren oud bij zich aan huis hebben. Volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5159 zijn onder „weduwen" niet begrepen „gescheiden vrouwen", ofschoon in de landstaal met hetzelfde woord aangeduid;
	d. = *d* van Krawang;
	e. = *e* van Bantam, met bijvoeging van „brandspuitgasten";
	f. = *f* van Bantam.

IN BAGELEN

als Banjoemas, doch niet van vischwater gesproken; terwijl art. 1 van Bijblad N°. 5079 individueel bezeten sawah's of tĕgal's met aandeelen in de communale sawah's of tĕgal's gelijkstelt.	als Banjoemas, doch zonder de onderscheiding tusschen „weduwen" en „gescheiden vrouwen".

IN KEDOE

als Bagelen, doch te lezen art. 1 van Bijblad N°. 5070, in plaats van art. 1 van Bijblad N°. 5079.	*a.* en *b.* = *a* en *b* van Bantam;
	c. weduwen van de sub *a* bedoelde ambtenaren, beambten of desahoofden, en van de sub *b* genoemde personen, zoolang zij niet hertrouwd zijn;
	d. gebrekkigen en bejaarden, indien zij behoeftig zijn, en weduwen of gescheiden vrouwen, die uitsluitend een stuk grond (sawah, tĕgal, erf of tuin) in individueel bezit, en geen werkbaren verwant bij zich aan huis hebben;
	e. = *e* van Banjoemas;
	f. = *f* van Bantam.

stellen, en hen tot allerlei diensten of andere praestatiën ten zijnen behoeve verplichten. Het economische overwicht der erfbezitters,

---

IN SEMARANG

de bezitters van sawah, tĕgal, vischvijver, tuin of erf, zoomede in de distrikten Semarang, Kendal, Kaliwoengoe, Troeko en Perboewan, ook de enkel-huis-bezitters en de inwonenden met een eigen middel van bestaan. Volgens art. 1 van Bijbl. 5374 staat individueel bezit van sawah's of tĕgal's gelijk met het hebben van een aandeel in het communale bezit van die gronden.

a. = *a* van Bantam, behoudens dat alleen „vaste" bewakers van heilige graven vrij zijn;
b. = *b* van Cheribon;
c. weduwen van ambtenaren, beambten en desahoofden, en van de sub *b* genoemde personen, zoomede weduwen en gescheiden vrouwen, die geene bouwgronden of vischvijvers bezitten, en geen werkbaren man bij zich aan huis hebben;
d. = *d* van Krawang;
e. = *e* van Banjoemas;
f. = *f* van Bantam.

IN JAPARA

de bezitters van bouwgrond, vischvijver, erf of tuin, zoomede, op de hoofdplaatsen van het gewest en de afdeelingen, de bezitters van uitsluitend een huis, en alle hoofden van op zich zelf gevestigde gezinnen. Volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5362 staat het individueele bezit van sawah's of tĕgal's gelijk met het hebben van een aandeel in het communale bezit dier gronden.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon, doch onder voorbehoud dat bedoelde personen geene aandeelen hebben in het communaal bezit;
c. = *c* van Semarang, doch met weglating van „gescheiden vrouwen" en van „vischvijvers";
d. = *d* van Krawang;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

IN REMBANG

de bezitters van bouwgrond, vischvijver, erf, tuin of huis, zoomede de hoofden van op zich zelf gevestigde gezinnen, uitsluitend in de desa hunner inwoning en allen in dezelfde mate.

a. en *b.* = *a* en *b* van Bantam;
c. weduwen van de sub *a* en *b* genoemde personen, zoolang zij niet hertrouwd zijn, en andere weduwen, bejaarden en gebrekkigen, met uitzondering van hen, die in het bezit zijn van bouwgronden of vischvijvers, en een bij hen inwonenden zoon of schoonzoon hebben;
d. bezitters van uitsluitend een huis of woonerf, die in de door hen bewoonde desa een heerendienstplichtigen zoon of schoonzoon hebben, tenzij bij hen aan huis of op hun erf nog een werkbare, niet heerendienstplichtige zoon of schoonzoon woont;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

tengevolge van het feit dat het verhuren van erven op het platte land, althans als industrieel bedrijf, onbekend is, doet zich ook

IN MADIOEN

als in de Preanger-Regentschappen.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon;
c. = *c* van Cheribon, doch niet van „gescheiden vrouwen" gesproken;
d. = *d* van Krawang;
e. zoons en kleinzoons van Regenten, zoomede zoons van Inlandsche ambtenaren tot en met den rang van Assistent-Wedono;
f. = *e* van Banjoemas;
g. = *f* van Bantam.

IN KEDIRI

als in de Preanger-Regentschappen, doch in art. 1 van Bijbl. N°. 5375 wordt bovendien individueel bezit van s a w a h 's of t ĕ g a l 's met het hebben van een aandeel in het communale bezit dier gronden gelijk gesteld.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon;
c. = *c* van Madioen;
d. = *d* van Krawang;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

IN SOERABAJA

I. Afd. *Soerabaja*, *Sidoardjo*, *Modjokerto* en *Djombang*

de bezitters van bouwgrond, van vischvijvers, van erven, van tuinen, van n i p a h-bosschen en van vischfuiken. Volgens art. 1 van Bijblad N°. 5360 staat het individueele bezit van bouwgrond gelijk met het hebben van een aandeel in het communale bezit van bouwgrond.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon;
c. = *c* van Madioen;
d. = *d* van Krawang;
e. = *e* van Banjoemas;
f. = *f* van Bantam.

II. Afd. *Grissee*, *Lamongan* en *Sidajoe*

in desa's met bouwgronden: de bezitters van bouwgrond, van erf en van tuin; in desa's zonder bouwgronden: de hoofden van huisgezinnen. Bijblad N°. 5360 art. 1 als in I.

als in I.

III. Afd. *Bawean*

alle werkbare mannen tusschen den geschatten leeftijd van 18 tot 50 jaar.

a., *b.*, *c.*, en *d.* = *a*, *b*, *e* en *f* van I.

IN PASOEROEAN

de bezitters van bouwgrond, van vischvijvers, van erven, van tuinen en van huizen. Volgens art. 1 van Bijblad N°. 5358 staat individueel bezit van bouwgrond gelijk met het

a. = *a* van Bantam, met gelijkstelling van het personeel der Christenkerken met dat der moskeeën;
b. = *b* van Cheribon;
c. = *c* van Madioen;

gelden bij het weren van nieuwe ingezetenen. Vooral voor hen, die bij het dorpshoofd of één der leden van het dorpsbestuur inwonen,

---

hebben van een aandeel in het communale bezit van bouwgrond.

d. = *d* van Krawang;
e. = *e* van Banjoemas;
f. = *f* van Bantam.

IN PROBOLINGGO

als Pasoeroean, doch te lezen art. 1 van Bijblad N°. 5359, hetwelk uitsluitend van sawah's en tĕgal's in individueel of communaal bezit spreekt.

a. = *a* van Bantam;
b. = *b* van Cheribon;
c. = *c* van Madioen;
d. = *d* van Krawang;
e. en *f.* = *e* en *f* van Bantam.

IN BESOEKI

I. Afd. *Besoeki*, *Panaroekan*, *Bondowoso* en *Djember*

als Pasoeroean, doch te lezen art. 1 van Bijblad N°. 5376, dat eveneens niet van „bouwgrond", maar van sawah's of tĕgal's spreekt.

als in Probolinggo.

II. Afd. *Banjoewangi*

de werkbare mannen.

a., *b.*, *c.* en *d.* = *a*, *b*, *e* en *f* van Probolinggo.

OP MADOERA

a. de gehuwde werkbare mannen;
b. weduwnaars in het bezit van een bij hen inwonende ongehuwde meerderjarige dochter, of ongehuwden werkbaren zoon;
c. één der ongehuwde werkbare zoons, inwonende bij hunne moeder, weduwe, of bij hun niet werkbaren vader, tenzij ook een gehuwde werkbare zoon of schoonzoon, heerendienstplichtig krachtens litt. *a*, de woning deelt.

a. = *a* van Bantam, met bijvoeging van „officieren en minderen van den barisan";
b. = *b* van Cheribon, met bijvoeging van de officieren en minderen van den barisan, die den dienst met pensioen, gagement of onderstand hebben verlaten, dan wel versierd zijn met de Militaire Willemsorde, de Medaille voor Moed en Trouw, de Medaille voor Langdurigen Dienst, of wel het Onderscheidingsteeken voor eervol vermelden;
c. behoeftigen, volgens art. 1 van Bijbl. N°. 5363 echter niet in de Afd. Soemenep, en elders alleen in de gemeenten, waar het de gewoonte is personen zonder de minste middelen van bestaan vrij te stellen;
d. en *e.* = *e* en *f* van Bantam.

B. Cultuurdiensten.

De cultuurdienstplichtigheid rust op geheel Java, volgens het meer geciteerde Gouvernementsbesluit van 28 Juli 1887 N°. 36 (Bijbl. N°. 4737), op de bezitters van bouwgrond, onverschillig van welken aard en van welke uitgestrektheid, en op die van erven, tuinen, boomgaarden en vischvijvers grooter dan ¼ bouw. Vrijgesteld zijn: (*a*) in dienst zijnde hoofden, ambtenaren, beambten en leden

is deze afhankelijkheid zeer sterk. Zij zijn in den regel feitelijk niet veel meer dan volgelingen en hoorigen, maar omgekeerd dan ook van alle diensten en andere lasten jegens den lande of de gemeente vrijgesteld, zelfs in gemeenten, waar de inwonenden bij gewone ingezetenen, zij het in geringe mate, in bedoelde diensten en andere lasten moeten deelen [1]. Dit voordeel schijnt het inwonen bij een dorpshoofd of een lid van het dorpsbestuur in vele gemeenten zelfs gezocht te maken. Bij de verder te bespreken vrijstellingen van inwonenden zal kortheidshalve het verschil tusschen de inwonenden bij gewone ingezetenen, en de inwonenden bij het dorpshoofd of de leden van het dorpsbestuur, niet meer worden herhaald, en alleen op de inwonenden bij eerstgenoemden worden gedoeld.

Slechts voor een zeer gering deel houdt het standsverschil verband met de afkomst. De meeste personen van voorname afkomst zijn, in de rechtstreeks door ons bestuurde streken, in dienst van het Gouvernement en vallen als zoodanig buiten het gemeenteverband. Edellieden en zoons van voorname hoofden, zich in eene Inlandsche gemeente vestigende, en als lid daarvan opgenomen zijnde, vereenzelvigen zich met de gewone burgers wat rechten en verplichtingen betreft, en genieten hoogstens eenige meerdere uiterlijke onderscheiding dan de overige ingezetenen [2]. Men noemt deze lieden in het Javaansch veelal s ĕ n t å n å, in het Maleisch en Soendaasch s ĕ n t a n a, en in het Madoereesch s ĕ n t a n a h, een woord, dat echter in sommige gemeenten ook in eenen anderen zin gebezigd wordt, en dat, gelijk men weet, in den Javaanschen en Madoereeschen

---

der desa-besturen, laatstgenoemden voor zoover en tot het aantal dat zij in functie zijn met voorkennis en goedkeuring van het Plaatselijk Bestuur; (*b*) Hoofd- en Distrikts-p a n g o e l o e's en dorpspriesters, alsmede het erkende personeel bij de m ĕ s i g i t's op de hoofdplaatsen der afdeelingen en distrikten, en verder de k i a h i's van groote p ĕ s a n t r è n's; (*c*) eervol ontslagen ambtenaren, beambten, desahoofden, Hoofd- en Distrikts-p a n g o e l o e's; (*d*) alle zoodanige personen, die krachtens bijzondere beschikkingen van cultuurdienst zijn vrijgesteld, of door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur daarvan worden ontheven, wegens hunne werkzaamheden op het gebied van onderwijs of godsdienst. Als cultuurdienstplichtig worden mede aangemerkt alle personen, die wonen in desa's, niet ingedeeld bij de cultuur, doch gronden bezittende in desa's, die wel daarbij zijn ingedeeld.

[1] Ik dank deze mededeeling aan den heer Van Lawick van Pabst. Zie boven p. 2 noot 2.

[2] Eindresumé, dl. III, p. 189, 190; Kohlbrugge, t. a. p., p. 263. Op Bali bestaat een gelijksoortig verschijnsel ten aanzien van de verhouding der kasten tot het gemeentewezen. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 345.

adel, de verwijderde afstammelingen van een vorst beteekent [1]. Er zijn trouwens nog andere categoriën van personen, die in de Inlandsche gemeenten met meer onderscheiding worden behandeld dan de gewone ingezetenen, ofschoon daarmede geene andere rechten of verplichtingen verbonden zijn. Zoo genieten bijna overal de afstammelingen van de stichters van het dorp of gehucht, voor zooverre zij nog bekend zijn, een zeker aanzien, maar geene meerdere politieke of economische voordeelen [2].

In de volgende bladzijden zullen wij ons intusschen alleen bezig houden met het standsverschil, voor zoover dit een verschil in rechtstoestand ten gevolge heeft.

In tegenoverstelling van de Regenten en andere door het Gouvernement aangestelde Inlandsche hoofden of ambtenaren, behoort de bevolking eener Inlandsche gemeente, in haar geheel beschouwd, tot de zoogenaamde »kleine lieden«, in het Javaansch wong tjilik (N) of tiang alit (K), in het Madoereesch orèng kènek, en in het Soendaasch djalma leutik geheeten, en soms ook wel, naar het beroep der meesten hunner, »landbouwers« genoemd [3].

Als een afzonderlijke stand nu onder deze »kleine lieden«, moet in de eerste plaats die der geestelijken [4] genoemd worden Wel is waar treft men onder de hoofdgeestelijken der regentschapsmoskeeën enkelen aan van adel; maar dit is hooge uitzondering, en die geestelijken zijn bovendien ambtenaren van het Gouvernement [5]. Volgens § 2 litt. *a* der Ordonnanties op de heerendiensten in de verschillende gewesten [6], zijn »godsdienstleeraars, bewakers van heilige graven en het personeel der moskeeën«, mits door den Resident erkend, van heerendiensten vrijgesteld. Met de dorpsgeestelijken is dit het geval, omdat zij leden zijn van het dorpsbestuur [7]. Volgens de door de Regeering goedgekeurde beginselen omtrent de koffiecultuur van 1887 (Bijbl. 4737) litt. B sub *b*, zijn van cultuur-

---

[1] Zie mijne verhandeling over de Inlandsche rangen en titels, p. 40 en 80.

[2] Vergl. Vermogensrecht, p. 154, 163.

[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 190; Van Oosterzee, t. a. p., p. 394, en de Woordenboeken s. vv.

[4] Voor de verschillende soorten van geestelijken en de titels door hen gevoerd, wordt kortheidshalve verwezen naar mijn opstel: De Moh. Geestelijkheid, passim.

[5] Zie Moh. Geestelijkheid, p. 7.

[6] Zie boven p. 39, 40.

[7] Zie boven p. 53 en vv.

diensten vrijgesteld: „de Hoofd- en Districts-pangoeloe's en dorps„priesters, alsmede het erkende personeel bij de mĕsigit's op de „hoofdplaatsen der afdeelingen en distrikten, en verder de kiahi's „van groote pĕsantrèn's", en kunnen verder, volgens litt *d*, door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur van cultuurdiensten nog andere personen worden ontheven „wegens hunne werkzaamheden op het „gebied van onderwijs of godsdienst". Zoo ook zijn, volgens art. 2 sub 5°, 6° en 7° der Ordonnantie op de bedrijfsbelasting (Ind. Stbl. 1878 N° 12), van die belasting vrijgesteld alle door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur „erkende geestelijken", benevens de „onderwijzers in den godsdienst" en de „hoofden en bevolking der zoogenaamde perdikan-desa's alsmede van de desa's, uitsluitend bestemd ter bewaking van de graven der voorouders van vorsten, regenten en andere Inlandsche hoofden, of van tempels en andere in de oogen der Inlandsche bevolking heilige plaatsen". Wat men ook moge denken omtrent de vrijstelling der leden van het dorpsbestuur van bedrijfsbelasting [1], de dorpsgeestelijke is, op grond der hier aangehaalde bepaling, stellig vrijgesteld, omdat men hem het karakter van „erkende geestelijke" niet kan ontzeggen. Ofschoon nu de hier aangegeven vrijstellingen der geestelijkheid misschien ten aanzien van sommige personen tot twijfel aanleiding kunnen geven, zoo leveren zij toch in groote trekken voor geheel Java en Madoera een richtsnoer op ter beantwoording van de vraag, wie geacht moeten worden tot den geestelijken stand te behooren, wat bedoelde vrijstellingen betreft. Een dergelijk leidend beginsel ontbreekt echter bij de beantwoording der vraag, wie tot den geestelijken stand te rekenen zijn met opzicht tot de vrijstelling van gemeentediensten en andere lasten ten behoeve der gemeente, en te dien aanzien bestaat dan ook een zeer groot verschil van toestanden. De dorpsgeestelijke is als lid van het dorpsbestuur van de gemeentelijke diensten en andere gemeentelijke lasten overal vrij. Dit is ook het geval met de geestelijken, aan de distrikts- of regentschapsmoskeeën verbonden [2]; maar er zijn gemeenten, waar men bovendien tot den stand der geestelijken brengt, en dientengevolge vrijstelt van gemeentelijke diensten en andere lasten, personen, die hoogstens als een aanhangsel van de geestelijkheid kunnen worden aangemerkt, in zooverre zij liefst in geestelijke kringen verkeeren, omdat zij, wegens getrouwere naleving hunner godsdienstplichten dan de massa der bevol-

[1] Zie boven p. 70 noot 2.
[2] Zie Moh. Geestelijkheid, p. 6, 7, 9.

king, zich in die kringen het meest te huis gevoelen. Als zoodanig worden in onderscheidene gemeenten b.v. hadji's en leerling-geestelijken (santri), zij het geheel ten onrechte [1], tot den stand der geestelijken gerekend en van gemeentelasten vrijgesteld. In de gemeenten, waar men niet zoover gaat, worden toch godsdienstleeraars en gravenbewakers in den regel als tot den geestelijken stand behoorende aangemerkt, en van gemeentelasten vrijgesteld, al vervullen zij geene kerkelijke functies. In zeer enkele gemeenten met communaal bezit stelt men den geheelen geestelijken stand niet slechts van gemeentelasten vrij, maar geeft aan allen, die daartoe behooren ook als zoodanig een aandeel in de gemeentelijke bouwvelden. De algemeene regel is echter, dat geestelijken krachtens hun ambt, d. w. z. zonder heerendiensten te praesteeren, slechts op een aandeel recht hebben, indien zij tot het dorpsbestuur behooren [2]. In de gemeenten, geheel of grootendeels door Christenen bewoond, zijn de ouderlingen van gemeentelasten vrijgesteld, ja zelfs schijnen zij bij de repartitie der heeren- en cultuurdiensten daarbij niet te worden ingedeeld, ofschoon de zooeven aangehaalde bepalingen hun daarvan geene vrijstelling geven, tenzij als leden van het dorpsbestuur [3]. Ook erlangen de ouderlingen, bij communaal bezit, dikwijls krachtens hun kerkelijk ambt een aandeel in de gemeentevelden zonder daarvoor gehouden te zijn tot gemeentelijke of andere diensten. Met den Inlandschen voorganger of helper van den zendeling is dit laatste soms eveneens het geval. Van heeren- en cultuurdiensten en van bedrijfsbelasting is bedoelde voorganger of helper altijd vrijgesteld, volgens de zoo even aangehaalde bepalingen, omdat hij godsdienstonderwijs geeft [4].

De scheiding tusschen geestelijken en hen, die niet tot den geestelijken stand behooren, doet zich in alle gemeenten van Java en Madoera gevoelen. Even algemeen is het standsverschil tusschen het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur eenerzijds, en wat wij de "ambtelooze burgers" zouden noemen aan den anderen kant. In welke opzichten deze bestuurdersstand rechten en verplichtingen heeft, afwijkende van die der gewone ingezetenen, is in de vorige bladzijden reeds uiteengezet.

[1] Onder de hier bedoelde leerling-geestelijken zijn alleen te verstaan zij, die zich in de gemeente gevestigd hebben, en niet zij, die aldaar voor hunne studie slechts tijdelijk verblijf houden. Deze immers worden niet als ingezetenen der gemeenten beschouwd, maar blijven tot hunne eigene gemeente behooren. Zie Moh. Geestel., p. 23 en 28, en vergl. boven p. 9 en ben. p. 130.

[2] Zie Moh. Geëstelijkheid, p. 8, 9, 26, 28; Eindresumé, dl. III, p. 192.

[3] Zie boven p. 54 noot 2.

[4] Zie Hekmeyer, t. a. p., p. 20 en vv.

Onder deze gewone ingezetenen nu is het een bijna overal op Java en Madoera voorkomend verschijnsel, dat weduwnaars (Mal. d o e d a, Jav. d o e ḍ å, Soend. ḍ o e ḍ a, Mad. ḍ o e ḍ e u h), op grond van de ontbinding van hun huwelijk, ophouden tot den stand te behooren, waartoe zij te voren gerekend werden, en òf geheel, òf ten deele van de diensten, welke anders op hen zouden rusten, worden vrijgesteld. Gescheiden echtgenooten verkeeren in denzelfden toestand, doch bij hertrouwen worden zij, zoowel als de weduwnaars, weder in hunnen stand hersteld. Evenmin worden ongehuwden aan de gewone lasten van hun stand onderworpen. Het ongehuwd zijn valt intusschen in den regel met de minderjarigheid samen, omdat de Inlander gewoonlijk kort na het bereiken zijner meerderjarigheid [1] in den echt treedt. De ongehuwden worden dan ook nog niet als zelfstandige personen aangemerkt, en zijn dientengevolge nog geene volle burgers. Oorzaak van een en ander is voor een deel, dat de Inlander, zonder vrouw, doorgaans veel minder economische draagkracht bezit dan een gehuwde. Zij toch draagt, in de maatschappelijke kringen, welke in de meeste gemeenten de geheele, en elders de overgroote meerderheid der bevolking vormen, door haren handenarbeid of kleinhandel veelal aanmerkelijk bij tot de welvaart van het gezin [2]. Voor een deel echter moet bij dit alles stellig gedacht worden aan een overblijfsel van het beginsel van het Hindoerecht, dat de man slechts door zijn huwelijk en het vormen van een gezin een volledig rechtsbestaan erlangt [3]. Eene tweede, bijna even algemeen voorkomende oorzaak van standsverlies is, dat men de gebreken van den ouderdom gaat gevoelen. Dergelijke ouden van dagen (Jav. Soend. d j o m p o, Jav. ook p a n t j a k a k i, Mal. d j i m p o, Mad. r o p o h) worden veelal geheel vrijgesteld van diensten, of hoogstens bij lichtere diensten ingedeeld. Gebrekkigen staan ten deze met ouden van dagen gelijk [4]. Waar de dienstplicht hetzij uitsluitend, hetzij in zwaardere mate aan het bezit van bouwgrond is verbonden, worden alleen de landbouwers (Mal. o r a n g t a n i, Jav. w o n g t a n i (N) of t i a n g t a n i (K) of t ĕ t a n è n (K N), Mad. o r è n g

[1] Men bedenke, dat op Java en Madoera de Inlander op zijn 15de jaar meerderjarig is. Zie Familie- en erfrecht, p. 496.

[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 199; Familie- en erfrecht, p. 470, 471; Proeve, enz. p. 1921; Kohlbrugge, t. a. p., p. 271, en voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 290, 297, 298.

[3] Zie boven, p. 6, 7.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 195; Resumé van Bantam, p. 246.

tanèh, Soend. djalma sisi) als volle burgers beschouwd. Zij, die een ander bedrijf uitoefenen, kunnen, het hoogstens tot halve burgers brengen. Men begrijpt laatstgenoemde lieden in Cheribon onder den algemeenen naam van kasab (van het Arab. kasb, d. i. "winst"), en in Midden-Java onder dien van pasilan, madjĕgan of pĕngaoetan, d. w. z. "bedrijfsbelasting betalenden". Elders schijnt geen algemeene naam voor hen in gebruik te zijn. Zij worden onderscheiden in handelaars en industrieelen. Eerstgenoemden heeten, wanneer zij eenigszins in het groot handel drijven, djoeragan of soedagar, anders dagang, en in sommige streken grabad, garing, bĕlantik, bakoel, enz., naar den aard van hunnen handel. De algemeene naam voor handwerkslieden is toekang, veelal met bijvoeging van het vak, dat zij uitoefenen, maar zonder onderscheid of zij als baas dan wel als knecht arbeiden, mits in het laatste geval niet bij hun baas inwonende; want dan zijn zij geene zelfstandige personen. Evenmin worden als toekang's aangemerkt, de uitwonende daglooners (koeli of bĕboeroeh), die geen vast bedrijf uitoefenen, maar elken arbeid aannemen, waarvoor men hen huurt, en waartoe zij in staat zijn. Met landbouwers worden in den regel gelijk gesteld, de bezitters van vischvijvers (Mal. Jav. Mad. tambak, Soend. sitoe). In enkele streken echter worden deze slechts als erfbezitters belast, en omgekeerd in enkele andere streken zijn hunne lasten zelfs zwaarder dan die der sawah-bezitters. In Soerabaja b. v. worden ook personen, die anders vrij van dienst zouden zijn, vijvers bezittende, voor de daarop rustende diensten aansprakelijk gesteld, zij het dat zij met het stellen van een vervanger kunnen volstaan. Elders weder wordt het bezit van bouwgronden en van vijvers afzonderlijk door diensten gedrukt, en moeten zij, die beiden bezitten, ook dubbelen dienst praesteeren. Visschers in zee, in de verschillende streken met zeer verschillende namen aangeduid, worden daarentegen gelijkgesteld met handelaars en industrieelen [1].

Onder de landbouwers bestaat in de meeste streken wederom verschil tusschen de bezitters van sawah's en die van andere bouwgronden, en niet zelden ook tusschen de veebezittende en de niet-veebezittende landbouwers. Op de sawah's namelijk, ook waar zij in individueel bezit zijn, kleeft het gemeenteverband het sterkst, en op de bezitters daarvan rusten de zwaarste verplichtingen. Hiertegenover staat dan als bate hun grootere invloed in de gemeente. Dat aan veebezitters zoodanig voorrecht wordt toegekend, ligt aan

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 78, 79, 198; Resumé van Bantam, p. 4.

de omstandigheid, dat zij hun vee, hetzij in huur, hetzij bij wijze van onderling hulpbetoon, ook aan de niet-veebezittende landbouwers in de gemeente ten gebruike afstaan [1]. Wanneer onder de handelaars of industrieelen onderscheid in rechten en verplichtingen wordt gemaakt, zoo is de meerdere of mindere gegoedheid daarbij het eenige leidende beginsel.

Na deze algemeene toelichting kunnen wij, ten aanzien van de verschillende streken kort zijn.

In Bantam heeft het verschil in stand tegenwoordig het minst te beteekenen van geheel Java en Madoera. Het verschil in rechtstoestand tusschen den adel, de vrije burgers en de onvrije lieden, onder het sultansbestuur bestaande, is met dat bestuur komen te vervallen. Het eenige thans nog bestaande onderscheid tusschen de ingezetenen eener gemeente, is gelegen in het feit, of men al dan niet hoofd van een gezin is, dan wel bij anderen inwoont (mĕnoempang), en zoo ook, of men zijn beroep voor eigen rekening uitoefent dan wel in dienstbetrekking (boedjang). De verplichte diensten rusten namelijk slechts op de werkbare gezinnen (somahan koewat). Gehuwde mannen, mits niet in dienstbetrekking bij hun meester inwonende, vormen steeds elk een gezin, onverschillig of zij een afzonderlijk huis bezitten; maar ook wordt voor een gezin gerekend elk huis, waarin minstens één werkbaar man met andere personen samenwoont, b. v. als zoon, als kostganger of in dienstbetrekking. Op huizen, waar slechts invaliede mannen, dan wel alleen vrouwen en kinderen wonen, rust de dienstplicht niet. Ongehuwde mannen (djadjaka of pĕrdjaka), en weduwnaars, zonder andere bij hen inwonende werkbare mannen een huis bewonende, worden niet geacht een vol gezin te vormen, en bij de diensten lichter ingedeeld [2]. Bij de Badoej's vormen de zoogenaamde orang kadjĕroan (lett. „binnenmenschen") of bewoners van den „heiligen grond" (tanah larangan) een stand met zekere privilegiën, ook ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande. De gewone Badoej's, de orang pĕnamping of kaloewaran (letterl. „buitenmenschen"), d. w. z. die de buiten-gehuchten bewonen, moeten wel dezelfde godsdienstige gebruiken nakomen, maar genieten niet dezelfde voorrechten. Het aantal gezinnen der orang kadjĕroan is vast. Wordt door sterfgeval een gezin ontbonden, zoo

[1] Zie Vermogensrecht, p. 98, 142, 151, 153.

[2] Zie Resumé van Bantam, p. 1 en vv., 12 en 216 en vv.

wordt in zijne plaats een gezin uit de buiten-gehuchten onder de orang kadjĕroan opgenomen [1].

In de Preanger-Regentschappen bestaat daarentegen een belangrijk standsverschil. De gezinshoofden, die in het bezit van sawah's zijn, noemt men tjatjah bakoe, d.i. „vaste gezinnen". Zij vormen de kern der gemeente. Ook de naam van somah kopi, d. w. z. „koffieplantende gezinnen", is hier en daar in gebruik, omdat vroeger alleen zij bij de koffiecultuur waren ingedeeld. Op deze gezinnen rustten vroeger alle verplichtingen jegens de gemeente en de diensten jegens den lande. Men noemt hen boeleud, d. i. „rond", als een bol. Die geen sawah's bezitten, maar andere bouwgronden of slechts een erf, heeten bajoeboet of somah kotor, d i. „vuile gezinnen", voor welke laatste uitdrukking plaatselijk ook andere namen in gebruik zijn, van ongeveer dezelfde strekking. De hoofden dezer gezinnen, die met de vorigen soms onder de algemeene benaming van somah kaja, d. i. „rijke gezinnen", worden begrepen, zijn tegenwoordig ook wel dienstplichtig, maar in mindere mate. Nog minder dienstplichtig zijn de mĕnoempang's, of gehuwde lieden, die een eigen woning, doch op het erf van een ander hebben. Daarentegen zijn in het geheel niet dienstplichtig de boedjang's of bij anderen inwonende ongehuwde mannen, en, in de afdeelingen Tjiandjoer, Soekaboemi en Tjitjalengka, de weduwnaars, mits zonder volwassen kinderen, de invaliede mannen, de vrouwen en de minderjarigen, ook al zijn zij grondbezitters. Elders zijn ook deze grondbezitters dienstplichtig; maar zij moeten een vervanger stellen. Boniaga's, of lieden eerst kortelings in de gemeente gevestigd, worden dienstplichtig door het erlangen van grondbezit. De tjatjah bakoe, zijn allen natuurlijk landbouwers; maar, wat de lagere klassen betreft, wordt, bij de hier aangegeven verdeeling der bevolking, het beroep voor onverschillig gehouden. Of b.v. een bajoeboet handelaar of handwerksman is, dan wel van de opbrengst van zijn boomgaard leeft, doet niets af tot zijne verplichtingen, en brengt hem niet in eene andere categorie van ingezetenen. Bij de verdeeling der diensten wordt verder, ook in dezelfde klasse, rekening gehouden met de uitgestrektheid van het grondbezit en andere teekenen van meerdere of mindere gegoedheid (kakoewatan). In de afdeeling Bandoeng worden zelfs gegoede handelaars bij de diensten ingedeeld, al bezitten zij niet eens een erf. Eindelijk moet nog

[1] Zie Jacobs en Meijer, t. a. p., p. 44 en vv., 108 en v.

worden opgemerkt, dat de meerdere of mindere uitbreiding, aan den kring der dienstplichtigen gegeven, plaatselijk steeds eenigszins uiteenloopt, en tijdelijk ook in dezelfde gemeente kan verschillen, naarmate van de welvaart der bevolking en de zich wijzigende behoeften [1].

In Krawang rust de verplichting tot het praesteeren der vaste diensten op alle mannelijke meerderjarige bezitters van grond, onverschillig van welke soort of uitgestrektheid. Zij, die een eigen huis op den grond van een ander bewonen, zijn slechts verplicht aan de wisselvallige diensten deel te nemen [2]. In Buitenzorg (Bloeboer) hebben alle werkbare mannen gelijke rechten en verplichtingen, en kan men dus niet zeggen, dat standsverschil bestaat, voorzoover het personen geldt, die geen ambt vervullen of vervuld hebben [3].

In Cheribon staan, in de gemeenten met communaal bezit, tegenover de zwaardere verplichtingen, waaraan de eene stand is onderworpen, zekere rechten op een aandeel in de gemeentelijke bouwgronden. Den eersten en daarom meest belasten stand vormen de sawah-bezitters, koerèn tani, d. i. „landbouwende gezinshoofden", of koerèn boga sawah, d. i. „gezinshoofden met sawah's", en hier en daar ook tjatjah, d. i. „gezinnen", tani boekoe, d. i. „ingeschreven landbouwers", tani tjĕkĕl, d. i. „vaste landbouwers", of lakoe gawé, d. i. „dienstdoeners", geheeten. In enkele streken noemt men hen ook sikĕp. Op hen volgen als tweede klasse met minder verplichtingen, de woewoengan's (lett. „nok van een huis"), waaronder men verstaat de bebouwers van droge velden, gelijk mede de andere werkbare gezinshoofden, geen landbouwers zijnde. De inwonende daglooners (boedjang), de invaliede mannen en de weduwnaars, zoomede minderjarigen en vrouwen zijn vrij. In sommige gemeenten schijnt men de inwonende daglooners tot de woewoengan's te rekenen, en worden zij door hunne meesters juist belast met het verrichten der zwaarste diensten, waartoe laatstgenoemden verplicht zijn. In die streken is echter dikwijls het woord boedjang niet voor „daglooner" in gebruik, maar voor ongehuwde, van welken stand ook [4].

---

[1] Zie Van Marle, t. a. p., p. 6, 11 en vv.; Arminius, t. a. p., p. 210 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 81 en vv., 193 en vv.; Kinder de Camarecq, t. a. p., p. 262 en vv., 286.

[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 81.

[3] Zie §§ 1 en 2 van Ind. Stbl. 1896 N° 15; art. 36 van Ind. Stbl. 1819 N° 36, en vergl. boven p. 89 en vv.

[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 191 en vv.; Bijdrage, enz. p. 7, 8, en vergl. boven p. 82 en vv.

Nog ingewikkelder is de standsverdeeling in Midden-Java. Men heeft aldaar als eerste stand in de gemeente de gezinshoofden, bezitters van bouwgrond, met een eigen erf. Deze heeten in de verschillende streken: gogol, sikĕp, koeli kĕntjĕng, koeli bakoe, koeli koewat, enz. In de tweede plaats heeft men den stand der anggoeran's [1] of lindoeng's, dat wil zeggen die der gezinshoofden, in het bezit van een eigen erf, maar zonder bouwgrond. Den volgenden stand vormen de pondok tèmpèl of mĕnoempang's, waaronder men verstaat de gezinshoofden, die een huis bewonen, op het erf van een ander geplaatst. Als vierden stand beschouwt men de meerderjarige manspersonen, die zelfs geen eigen huis bezitten, maar inwonen bij anderen. Men noemt dezen koempoelan, rangkĕpan, pondok ringkoek, pondok sĕloesoep of karang kopèk. Het zijn hoofdzakelijk oude lieden, jonggehuwden (kĕmantèn anjar (N) of kĕmantèn ènggal (K)), nieuwelingen (wong anjar (N) of tiang ènggal (K), ook sangkan (N K) geheeten), en knechts (boedjang of boeroeh). Eindelijk heeft men de meerderjarige, maar nog ongehuwde jongelingen (sinoman). Regel nu is, dat de derde, vierde en vijfde standen vrij zijn van lasten; terwijl de eerste stand daarin vol, en de tweede half wordt belast, behoudens de overal erkende vrijstelling van weduwnaars. Intusschen bestaan op dezen regel tal van uitzonderingen. In zeer vele gemeenten worden ook de mĕnoempang's in de lasten aangeslagen, en wel doorgaans voor een vierde van hetgeen van de gogol's gevorderd wordt; ja er zijn streken, waar zelfs de koempoelan's en de sinoman's moeten bijdragen, respektievelijk voor een zesde en een achtste van een gogol. Deze verhoudingen komen het zuiverst uit bij de verdeeling der diensten jegens den lande en jegens de gemeente. Bij de verdeeling der andere lasten schijnen zij slechts tot leidraad te strekken. Aan de volle dienstplichtigheid is tevens het recht verbonden op een aandeel in de communale bouwgronden, en wel, waar periodieke verwisseling dier aandeelen bestaat, doorgaans volgens een rooster. De gogol's stellen dien rooster veelal met onderling goedvinden vast, en zijn voorts de eenige stemgerechtigden in de bijeenkomst tot bepaling en toewijzing der aandeelen. Ook over de toelating in de gemeente en de opklimming in stand beslissen veelal de gogol's. Een nieuweling b v. wordt, als hij

[1] Niet te verwarren met de anggoeran's hierboven op p. 71 bedoeld. De beteekenis van het grondwoord anggoer is: „ledigheid", „het niets te doen hebben."

huwt en een eigen huisje op het erf van een ander mag bouwen, van koempoelan, pondok tèmpèl. Verkrijgt hij later een eigen erf, zoo wordt hij anggoeran; terwijl men hem te zijner tijd misschien een aandeel in de communale velden geeft, en dan eerst wordt hij zelf gogol. Slechts in weinige streken heeft het dorpsbestuur, en in nog mindere het dorpshoofd alleen de beslissing van dit alles in handen. In gemeenten, waar geen periodieke verdeeling van den bouwgrond plaats heeft, doch de aandeelen vast zijn, moet men, om gogol te worden, wachten tot er eene vacature ontstaat, tenzij men door erfenis of koop in het bezit geraakt van erfelijk individueel bezeten grond, waaraan het gogolschap verbonden is. In beide gevallen echter hangt het van de machthebbenden af, of zij den eenen sollicitant dan wel den anderen in het vrijgevallen aandeel willen doen opvolgen, ja zelfs of zij den verkrijger van den grond in quaestie als ingezetene willen toelaten. In West- en Oost-Java, gelijk mede op het eiland Madoera, hangt het verkrijgen van een huis, een erf of bouwgrond, en daarmede het opklimmen in stand eenvoudig af van iemands eigen financieele middelen en van zijn beroep, behoudens de voorwaarde van toelating in de gemeente als ingezetene, waarop nader zal worden teruggekomen [1], en de hierboven [2] bedoelde afhankelijkheid der inwonenden tegenover de erfbezitters. Het recht op een aandeel is evenwel in sommige gemeenten wel eens ontaard in eene verplichting voor elk werkbaar man, zelfs inwonende, om een aandeel te nemen, ingeval de aandeelen zoo versnipperd, en de lasten zoo zwaar zijn, dat de laatsten de waarde van de eersten overtreffen. De hoofdverdeeling in standen laat echter plaatselijk tal van onderverdeelingen toe. Zoo heeft men b. v. in een aantal gemeenten verschillende klassen van gogol's, waarvan de eene zwaarder belast is dan de andere, met daartegenoverstaande voordeelen. Het zijn vooral de veebezittende gogol's, aan wie niet zelden grootere aandeelen in de communale velden worden toegekend. Het is niet mogelijk in korte woorden de talrijke onderscheidingen ten deze, en daarmede verband houdende benamingen van standen in de verschillende gemeenten of zelfs streken, terug te geven, voornamelijk omdat alles beheerscht wordt door locale eigenaardigheden en behoeften, doch niet door algemeene beginselen [3].

[1] Zie ben. p. 126 en vv.

[2] Zie boven, p. 82 en vv.

[3] Zie Arminius, t. a. p., p. 196 en vv.; Poensen, t. a. p., dl. XXXVIII, p. 32 en vv.; Schmalhausen, t. a. p., p. 6 en vv.; De residentie Kadoe, p. 68;

In Proholinggo en Besoeki, met uitzondering der afdeeling Banjoewangi, bestaat de volle dienstplichtige stand (Jav. wong kĕntjĕng of w. ngajah (N) en tiang k. of t. ng. (K), Mad. orèng kĕntjĕng of orèng pĕngadjeuh) uit de gezinshoofden, bezitters van bouwgronden, en soms ook alleen uit de sawah-bezitters; terwijl dan de bezitters van andere gronden, van vijvers of van erven slechts half dienstplichtig zijn. Ouden en weduwnaars zijn geheel of ten deele vrijgesteld. Op het eiland Madoera rekent men tot den vollen dienstplichtigen stand (orèng koewat, orèng kĕntjĕng, orèng pèkolan) alle meerderjarige werkbare manspersonen, hoofden van gezinnen, behalve in de meeste gemeenten de behoeftigen en de weduwnaars. In anderen maakt men, bij den omslag der diensten, onderscheid tusschen gezinshoofden, bezitters van bouwgronden of zoutpannen, en hen die dit niet zijn. Gebrekkigen en ouden van dagen, mits niet volstrekt invalide, worden slechts bij de diensten ingedeeld, welke met hunne krachten overeenkomen, en nooit bij de vaste diensten. In sommige gemeenten zijn alle ongehuwden (lantjèng) vrij, in anderen alleen wanneer zij inwonen. Hierbij moet worden opgemerkt, dat, op Madoera en in de Madoereesche streken van Oost-Java, volstrekt niet alle bezitters van bouwgrond een eigen erf bewonen, zoodat ook het begrip van inwonen bij anderen (Mad. orèng noempang) er niet hetzelfde is als elders. Inwonende boedjang's schijnen noch in den Oosthoek, noch op Madoera te worden aangetroffen. Evenmin is daar sprake van eene opklimming in stand onder medewerking en goedkeuring der volle burgers als in Midden-Java [1].

In Banjoewangi is de toestand afwijkend van het overige gedeelte der residentie Besoeki. De afhankelijkheid, waarin elders ook in dat gewest een deel der gemeenteleden verkeert ten opzichte van het grond- en speciaal erfbezittende deel, is aldaar onbekend, iets dat samenhangt met de boven [2] beschreven eigenaardige inrichting

---

Eindresumé, dl. III, p. 195 en vv., 205; Vermogensrecht, p. 153, 154; Proeve, enz. p. 1920 en vv., 1924 en vv.; Modjowangi, p. 226, 227, en vergl. boven, p. 93, 94. Voor het met de toestanden in Midden-Java groote overeenkomst aanbiedende standsverschil op Bali, zie Liefrinck, t. a. p., p. 279 en vv.

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 79 en vv., 197 en vv., 203; Van Vleuten, t. a. p., p. 5; Donner: De persoonlijke diensten tijdens het vorstenbestuur in de afdeeling Madoera (Bangkalan), in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. IV (1890), p. 58 en vv.

[2] Zie boven, p. 20.

der dorpen in bedoeld regentschap. Ieder, die in de gemeente wordt toegelaten, kan desverkiezende een stukje grond van het algemeene erf bekomen, om er een huisje op te plaatsen, en is dan, wat lusten en lasten betreft, gelijkgesteld met alle andere ingezetenen. Inwoning van vreemde, gehuwde of ongehuwde, personen, komt dientengevolge slechts zeer tijdelijk, als logeergasten, voor. De jongelieden huwen in den regel niet, voor dat zij in staat zijn een eigen huis te bouwen, en dientengevolge worden de huwelijken meestal ook later gesloten dan elders. In elk huis treft men slechts één gezin aan, bestaande uit het hoofd, d. w. z. den vader, en voorts de moeder met de kinderen. Elk gezin heeft een eigen huis. Ouden van dagen en ongehuwde jongelieden, zijn altijd de inwonende ouders, zoons, dochters, enz. van het gezin, en lossen zich daarin op. Ieder gezinshoofd (p ĕ n g a j a h) is ten volle dienstplichtig. Zijne volwassen, ongehuwde en bij hem inwonende, zoons (l a n t j i n g), beneden ongeveer 20 jaren, zijn slechts tot huiselijke diensten of hulp bij de s a w a h-bewerking ten behoeve van het hoofd [1] en de leden van het dorpsbestuur verplicht. Ouder dan ongeveer 20 jaar, worden zij bij de lichte en de gemeentediensten ingedeeld. Voelt de vader zijne krachten door ouderdom afnemen, zoo draagt hij zijne rechten en verplichtingen, met voorkennis van het dorpsbestuur, over op één zijner ongehuwde, bij hem inwonende zoons, of neven, en bij gebreke hiervan op zijn inwonenden schoonzoon. De gezinshoofden, die s a w a h's bezitten, zijn tevens bij de koffiecultuur ingedeeld [2].

Ten slotte moet nog worden melding gemaakt van het eiland Bawean, alwaar de toestand geheel op zich zelf staat. De bewoners zijn over het algemeen handelaren, die bijna naar alle deelen van den Archipel heen trekken, en soms zelfs eerst na een paar jaren terugkeeren. Het gevolg hiervan is, dat niet zelden de helft van de gezeten mannelijke bevolking afwezig is, en vermoedelijk daarom is men wel genoodzaakt de diensten ook te laten verrichten door jongelieden, weduwnaars, inwonenden, en andere categorieën van personen, die elders zijn vrijgesteld. Hiertegen bestaat te minder bezwaar, omdat de diensten op Bawean zeer licht zijn, zoo licht dat plannen in overweging zijn, om althans die ten ten behoeve van den lande eerlang geheel af te schaffen [3].

[1] Zie boven, p. 41, 42, 71, 72.

[2] Zie Mededeelingen omtrent Banjoewangi, p. 339 en vv., 344; Eindresumé, dl. III, p. 80.

[3] Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer op de Indische begrooting voor 1900.

Wanneer men de hier kortelijk aangegeven standsonderscheidingen vergelijkt met de zeer algemeene en veelal onbestemde wettelijke voorschriften van dienstplichtigheid of vrijstelling [1], is het gemakkelijk te begrijpen, dat de Inlandsche gemeenten, door de bevoegdheid tot repartitie, het in hare macht hebben, den druk der diensten ten behoeve van den lande grootendeels te låten nederkomen op wie zij willen, en in het bijzonder om ten deze allerlei locale onderscheidingen tusschen hare ingezetenen te scheppen of te handhaven. Van deze bevoegdheid wordt dan ook een ruim gebruik gemaakt, meestal om den druk der diensten billijker te verdeelen en gemakkelijker te doen dragen, maar natuurlijk ook wel eens een enkele maal met minder lofwaardige oogmerken. Door hen, die in het bijzonder de jongste regelingen der heerendiensten in elk gewest bij algemeene verordening, als een grooten stap beschouwen in de door art. 57 van het Regeeringsreglement aangegeven richting tot vermindering van willekeurige beschikking over de arbeidskrachten der bevolking, is dit punt voorbijgezien. Ofschoon de Inlandsche bevolking wel is waar geleidelijk van vele diensten jegens den lande is ontlast, en de toestand in zooverre aanmerkelijk beter is dan eene halve eeuw geleden, zoo is toch, ten aanzien van de verdeeling der diensten, de toestand inderdaad ongeveer gebleven zooals zij was, en werken bedoelde verordeningen alleen op het papier. Een en ander is gemakkelijk met eenige voorbeelden toe te lichten.

Slechts in Rembang is bepaald, dat de dienstplichtigen allen in dezelfde mate moeten dragen in de heerendiensten; doch in de andere gewesten kan de gemeente, bij de repartitie der opgelegde taken, sommige gezinshoofden, grondbezitters of zelfs werkbare mannen zwaarder belasten dan anderen, en, daar nergens een maatstaf is aangegeven voor de verhouding, waarin het aantal dagen arbeid tot elks gegoedheid moet staan, hangt men ten deze ook thans nog overal, behalve in Rembang, af van het subjectieve gevoel van billijkheid, geleid door de plaatselijke gebruiken of gemeentelijke regelingen. Zoo kunnen, waar b. v. de heerendienstplichtigheid op de bezitters van bouwgrond rust, alle bezitters met een gelijk aantal dagdiensten worden belast, onafhankelijk van de uitgestrektheid of den aard van hun grond, of van hunne welvaart, dan wel met een verschillend aantal dagdiensten, desnoods met eene onge-

[1] Zie p. 81 noot 2.

hoorde progressie, al naarmate de uitgestrektheid van hun grond, of al naarmate die uit sawah's, tĕgal's, enz. bestaat. Alleen voor Krawang, Banjoemas, Bagelen en Kedoe vindt men eene zeer onvoldoende aanwijzing van de verhouding tusschen het aantal dagdiensten en den omvang van het grondbezit. Zelfs de bepaling van het maximum dagen arbeid, dat van één heerendienstplichtige 's jaars mag gevorderd worden [1], geeft op zich zelf geen waarborg, aangezien immers iemand, b. v. naar de uitgestrektheid of den aard van zijn grondbezit, alleen voor twee, drie of meer gewone heerendienstplichtigen kan worden gerekend [2]. Voorts staat in de betrekkelijke ordonnantiën wel, wie in elk gewest dienstplichtig of vrijgesteld zijn, maar niet dat hierin de eenige oorzaak van dienstplicht of vrijstelling gelegen is, zoodat de gemeenten bevoegd blijven ook anderen, mits niet met name vrijgesteld, in de heerendiensten te betrekken, of het aandeel van sommige categorieën van niet-vrijgestelden over anderen om te slaan [3]. En, wat de zaak, als men alleen op de geschreven wet let, nog bedenkelijker maakt, volgens § 6 der meergenoemde heerendienst-ordonnantiën, geschiedt de repartitie door de gemeente; maar er wordt niet vermeld, wie de autoriteit in de gemeente is, die ten deze te beslissen heeft. Zelfs al neemt men nu de gewone interpretatie aan, dat de gezamenlijke heerendienstplichtigen de repartitie moeten vaststellen onder leiding van het dorpshoofd, zoo zal toch in eene dergelijke vergadering de minderheid zijn overgeleverd aan de meerderheid. De repartitie van het hoofdgeld volgt natuurlijk die der heerendiensten, en kan tot dezelfde afwijkingen van de wettelijke regelen aanleiding geven. Ten aanzien dezer belasting is echter uitdrukkelijk bepaald in art. 7 van Ind. Stbl. 1893 N° 68, dat de repartitie is overgelaten aan het „gemeentebestuur" onder toezicht van het Europeesch Bestuur. De belastingschuldigen hebben dus stellig niet eens het recht van medespreken. Ook ten aanzien dezer belasting kan dus de feitelijke toestand in de verschillende gemeenten er geheel anders uitzien, dan men, met het Staatsblad in de hand, zoude onderstellen.

Evenzoo is het gesteld met de repartitie der landrente, overal waar de dorpsaanslag bestaat. Men kan, om den totalen aanslag te bekomen, b. v. de sawah's bij gelijke uitgestrektheid evengoed het dubbele laten dragen van de tĕgal's, als het drie- of viervoud. Men kan

[1] Zie §§ 4 der betrekkelijke Ordonnantiën.
[2] Vergl. Eindresumé, dl. III, p. 107.
[3] Zie, voor voorbeelden van speciale vrijstellingen, Modjowangi, p. 239 en vv.

daarbij rekening houden met de productie, of alleen met de uitgestrektheid. Men kan het bedrag, dat in den totalen aanslag voor rekening van sommige gronden behoorde te komen, verdeelen over de anderen. Zoo schijnen b. v. in zeer vele streken de, naar de wet landrenteplichtige, woonerven feitelijk niet in de belasting te worden aangeslagen. De repartitie der landrente geschiedt, volgens art. 5 al. 2 van Ind. Stbl. 1872 N° 66, in eene vergadering van de oudsten en de landbouwers, door het dorpshoofd bijeen te roepen. Ook in die vergadering zal, met de wet in de hand, eene meerderheid de minderheid kunnen overstemmen en benadeelen zooveel zij wil, om niet te spreken van de omstandigheid, dat, wegens de gebrekkige kennis van de cijferkunst van de meeste gemeenteleden, contrôle hunnerzijds op hetgeen men hun ten definitieve gelast te betalen, veelal ontbreekt. De landrente naar den dorpsaanslag is dus nog ver af van het ideaal eener wettelijk geregelde grondbelasting [1]. Eindelijk heeft de wetgever nimmer uitgemaakt, wie de autoriteit is, die op eventueele reclames tegen de repartities, van welke lasten ook, moet recht doen, natuurlijk het geval van knevelarij of wanbeheer van het dorpshoofd of de leden van het dorpsbestuur uitgezonderd; want daartegen heeft men de gerechtelijke vervolging of de administratieve tusschenkomst van het Europeesch of Inlandsch Bestuur.

Niettegenstaande alle hier opgenoemde bezwaren, uit een theoretisch of juridisch oogpunt aan de tegenwoordige regeling der diensten en belastingen verbonden, zoude intusschen eene meer op Europeeschen voet geschoeide regeling daarvan in de praktijk stellig nog slechter werken dan hetgeen tegenwoordig bestaat. In verband met de zoo bont geschakeerde maatschappelijke en economische verhoudingen in de Inlandsche gemeenten, is hare bevoegdheid tot repartitie een hoogst nuttig correctief tegen het nivelleerende karakter, dat aan elke wettelijke regeling inhaerent is. De eenige werkelijke, en ook zeer krachtige waarborg, welken de bevolking heeft tegen willekeur bij de repartitie der diensten en belastingen jegens den lande verschuldigd, is thans, evenals vroeger, niet gelegen in het Indische Staatsblad, maar in de solidariteit van belangen tusschen de gemeenteleden en de bestuurders, in het sterk ontwikkelde gemeenteverband, ook op maatschappelijk gebied, in de gehechtheid der bevolking aan de traditie, in

[1] Zie de blijkbaar uit het leven gegrepen beschrijvingen van repartities der landrente, bij Poensen, t. a. p., dl. XXXVIII, p. 48 en vv., en bij Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 89 en vv.

de publieke opinie in de gemeente, en in de patriarchale leiding en raadgeving van het Europeesch of Inlandsch Bestuur. En dit zal wel aldus moeten blijven, zoolang men met gemeentebesturen te doen heeft, die wettelijke of administratieve bepalingen veelal niet eens raadplegen, en stellig nooit juridisch kunnen interpreteeren [1].

§ 8. De gemeentelijke huishouding.

De voorziening in de behoeften van de gemeentelijke huishouding geschiedt door middel van persoonlijke diensten, gedwongen leveringen, de opbrengst van gemeentebezittingen, en voor een zeer klein gedeelte ook door geldelijke bijdragen van de ingezetenen. De gemeente is, in de bepaling van het bedrag der lasten van de gemeentelijke huishouding, niet noemenswaardig beperkt, en zij kan, wat de verdeeling dier lasten over de ingezetenen betreft, de plaatselijke begrippen omtrent de standen zelfs onbeperkt toepassen [2]. Art. 71 al. 2 van het Regeeringsreglement bevat zeer zeker de beperking, dat, bij de regeling der gemeentelijke huishouding, moeten worden in acht genomen de van den Gouverneur-Generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen. Die verordeningen hebben evenwel, met uitzondering van de boven omschreven [3] beperking der ambtsvelden van, en der diensten aan het hoofd en de leden van het dorpsbestuur, gelijk mede der straks te vermelden politiediensten, tot dusverre de gemeentelijke lasten absoluut ongeregeld gelaten [4]. Wel is waar zijn er gemeenten, waar men de gemeentelijke diensten als eene soort van opcenten op de heerendiensten beschouwt, en door dezelfde personen, in dezelfde verhouding laat

[1] Zie nog, over de repartitie der diensten en belastingen in de gemeente, Schmallhausen, t. a. p., p. 21 en vv., 49; Proeve, enz. p. 1924 en vv., 1931, en vergl. ben. § 9.

[2] Zie de vorige §.

[3] Zie boven, p. 14 noot 1.

[4] Dit beginsel is reeds gehuldigd in § 11 van de eerste regeling der heerendiensten bij het Gouvernementsbesluit van 3 September 1864 N° 1 (Bijblad N° 1580), en is sedert bij elke volgende regeling op nieuw uitgesproken, laatstelijk bij §§ 10 der Ordonnantiën, vermeld boven p. 39. De grens tusschen heeren- en gemeentediensten is, met de wettelijke en administratieve bepalingen in de hand, lang niet altijd zuiver te trekken. De ongeregelde toestand der gemeentediensten gaat dientengevolge nog verder dan oppervlakkig schijnt. Vergl. Kol. Verslag van 1892, p. 71, noot 3; Eindresumé, dl. III, p. 102; Wong Tanie: Heerendiensten, in de Indische Gids, Jaarg. 1900, dl. II, p. 849 en vv., en Wijbrands: Eenige opmerkingen, enz. ibid. p. 1181 en vv.

praesteeren; doch regel is dit alleen bij de huisdiensten ten behoeve van de dorpshoofden en de leden van het dorpsbestuur. In elk geval kan van dezen regel door de gemeente worden afgeweken, zoodra haar dit goeddunkt [1]. Als voorbeelden, hoe ver die afwijkingen kunnen gaan, is te vermelden de vaak voorkomende vrijstelling van gemeenteleden, die op zich nemen een bepaald stuk weg geheel te onderhouden, een zeker wachthuis vast te bezetten, als vaste postbode dienst te doen, het timmer- of metselwerk aan de gemeente-eigendommen te verrichten, als vaste bedienden bij het dorpshoofd of de leden van het dorpsbestuur te fungeeren [2], enz.

In sommige gemeenten gaat men nog verder en stelt men ook enkele ingezetenen vrij, op wier verblijf in het dorp men bijzonderen prijs stelt, b.v. een timmerman, een wajang-vertooner, een gamĕlanspeler, eene publieke danseres, enz. zonder dat daartegenover werkzaamheden ten behoeve der gemeente staan. In gemeenten met communaal bezit geeft men zelfs wel eens aan dergelijke ambtelooze personen, die men wegens hunne talenten gaarne in zijn midden behoudt, een aandeel in de gemeentevelden zonder dienstpraestatie, d. w. z. men geeft hun eene tegemoetkoming uit hetgeen in Nederland de gemeentekas genoemd zoude worden [3]. In gemeenten met gehuchten onder eigen bestuurders oefent ook bedoelde indeeling invloed uit op de repartitie der gemeentelijke lasten [4].

De gemeentelijke huishouding kan men tot de volgende hoofdpunten terug brengen:

1°. de gemeentepolitie. Volgens art. 11 Inl. Regl. moet er in elke gemeente een nachtwacht zijn, waartoe alle ingezetenen bij beurten worden opgeroepen. Vrijstelling van dien dienst mag door het dorpshoofd alleen om wettige redenen worden verleend; maar wat „wettige redenen" van vrijstelling zijn, zegt de wet niet, en evenmin, dat ieder ingezetene een gelijk getal beurten moet waarnemen. Ten deze dus kan het standsverschil evenzeer worden in acht genomen, en dit wordt ook, waar de gewoonte zulks medebrengt, gedaan. Volgens de hierboven [5] vermelde gewestelijke regelingen behoort tot de werkzaamheden van de nachtwacht, niet alleen het doen van ronde's in de gemeente, maar ook het bezetten van de wachthuizen, veelal aan de ingangen der dorpen, op de dorpspleinen, op

[1] Zie boven, p. 40 noot 6, en Eindresumé, dl. III, p. 91.
[2] Zie boven, p. 41, 71, 72.
[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 98, 99; Vermogensrecht, p. 150, 161.
[4] Zie boven, p. 22, 23.
[5] Zie boven, p. 14 noot 1.

de kruispunten van groote wegen, bij de gemeentegebouwen, enz. geplaatst [1]. In dorpen met gehuchten onder eigen bestuur zijn tot de nachtwachtdiensten in het hoofddorp en in elk gehucht doorgaans slechts de bewoners respektievelijk van het hoofddorp of van het gehucht verplicht. Bovendien moet, volgens meergemelde regelingen [2], zich elken nacht bij de distrikts- en onderdistriktshoofden eene wacht verzamelen, bestaande uit dorpshoofden en leden van het dorpsbestuur, daartoe bij beurten uit de verschillende, tot het betrokken onderdistrikt behoorende, gemeenten aan te wijzen, met dien verstande, dat ieder dorpshoofd niet meer dan eens in de veertien dagen, en ieder lid van het dorpsbestuur niet meer dan eens in de zeven dagen behoeft uit te komen. Het vervoeren van gevangenen uit de gemeente naar de hoofdplaats van het distrikt- of onderdistrikt, bedoeld bij art. 13 al. 1 en art 16 al. 2 Inl. Regl., geschiedt niet door de nachtwacht, maar door leden van het dorpsbestuur. In gemeenten, waar zich pasar's, spoorwegstations, of andere groote verzamelplaatsen van menschen bevinden, moet een voldoend aantal beambten van de gemeentepolitie aanwezig zijn op de pasar-dagen, bij aankomst der treinen, enz., en wel tot een vastgesteld maximum. Pasar's, stations, enz., door de Gouvernementspolitie bewaakt, vallen natuurlijk hier buiten. Het doen van nachtwacht mag elken nacht hoogstens van $\frac{1}{7}$ [3] der daartoe verplichte personen worden gevorderd, doch liefst van minder, voor zooverre de openbare veiligheid daardoor niet wordt in gevaar gebracht. Ofschoon de gemeentepolitie en de bevoegdheid van het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur te dien aanzien zich uitstrekken over het geheele gebied der gemeente [4], zoo is toch de ronde bijna altijd beperkt tot de bewoonde gedeelten daarvan. Hetzelfde geldt van het bezetten der wachthuizen. Over het lid of de leden van het dorpsbestuur, speciaal met de gemeentepolitie belast, en zijne of hunne functiën, is vroeger reeds gehandeld [5].

[1] Vroeger bestond nog in onderscheidene gewesten van Midden-Java de zeer bezwarende verplichting, dat elke gemeente met de vier naast daaraan grenzenden (montjă pat (N) of montjå sĕkawan (K)) een gemeenschappelijken ronde-dienst hadden. Zie Poensen, t. a. p., dl. XXXVIII, p. 36; Schmalhausen, t. a. p., p. 9, 32, 99.

[2] Behalve in Buitenzorg (Bloeboer), de Preanger-Regentschappen en Krawang.

[3] In de afdeelingen Tegal, Pamalang en Banjoewangi en in geheel Pekalongan hoogstens $\frac{1}{10}$, daarentegen in Kedoe hoogstens $\frac{1}{5}$; terwijl in Rembang geene fractie is aangenomen.

[4] Zie boven, p. 19.

[5] Zie boven, p. 54 en vv.

Hier moet omtrent deze functionnarissen alleen nog worden aangeteekend, dat men daarvoor dikwijls personen uitkiest van een minder vlekkeloos verleden, in de meening, dat zij aldus door eigen ondervinding beter in staat zullen zijn de kronkelpaden der misdadigers te volgen. In Midden-Java stelt men in vele streken zoo weinig vertrouwen in de moraliteit van den politie-beambte, dat hij, alvorens zijn ambt te aanvaarden, een specialen, alles behalve orthodox Mohammedaanschen, vloekeed (soepåtå) moet afleggen van niet te zullen stelen in de gemeente, waarvoor hij is aangesteld [1].

2°. de gemeenteëigendommen. Het onderhoud van en het toezicht op de wegen, pleinen, dammen, waterleidingen [2], begraafplaatsen [3], openbare gebouwen en alle andere gemeente-eigendommen geschiedt evenzeer in gemeentedienst. Wat de gebouwen betreft, zoo bestaan die veelal in het gemeentelijke bedehuis, tevens schoolgebouw, benevens eenige wachthuizen en andere onbeteekenende getimmerten, b.v. de gemeentelijke buffelkraal en de heining of heg om het dorp of het gehucht. Alleen in Cheribon hebben alle gemeenten een raadhuis (balé) [4]. Elders is het huis van het dorpshoofd tevens de vergaderplaats van het dorpsbestuur of van de gemeenteleden, en de zetel der gemeente-administratie, zoo de dorpsschrijver die administratie niet ten zijnen huize voert. Bij hooge uitzondering hebben de vergaderingen ten huize van een lid van het dorpsbestuur plaats [5]. Hieruit verklaart zich, waarom de gemeenteleden veelal het huis van het dorpshoofd onderhouden, of, zoo noodig, een nieuw huis voor hem bouwen. Gemeentelijke gevangenissen bestaan niet.

3°. de eeredienst en het onderwijs. Wat den eeredienst betreft, zoo moet de gemeente zorgen, dat de vijf dagelijksche gebeden en de gebeden bij de twee jaarlijksche feesten, welke de Mohammedaansche wet voorschrijft, door een voldoend aantal personen gemeenschappelijk worden verricht in het gemeentelijke bedehuis (Mal. Jav. Mad. langgar, Soend. tadjoeg, Mal. ook djajah).

---

[1] Zie Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 21 en vv.; Proeve, enz. p. 1916.

[2] In vele gemeenten beschouwt men het onderhoud van dammen en waterleidingen als eene verplichting, niet van alle ingezetenen, maar van de belanghebbende grondbezitters, ook wanneer zij niet in de gemeente wonen. Zie Eindresumé, dl. III, p. 94 en vv.

[3] Over den rechtstoestand der begraafplaatsen en het onderhoud daarvan, zie Vermogensrecht, p. 163 en v.

[4] Zie Van Oosterzee, t. a. p., p. 390. Ook op Bali bestaat in de meeste oude gemeenten zoodanig raadhuis, veelal slechts eene loods. Waar een raadhuis ontbreekt, dient als zoodanig de dorpstempel. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 277, 278.

[5] Zie Modjowangi, p. 233.

Is het gemeentelijke bedehuis tevens voor den Vrijdagdienst bestemd, d. w. z. eene moskee (Mal. Jav. Soend. mĕsigit, Mad. masdjid, masègit en sĕmigit), zoo geldt hetzelfde van de openbare godsdienstoefening, op dien dag te houden. Soms, waar de gemeente weinig kerksch is, heeft men eenige vaste gemeenteleden, die zich, tegen eene geringe tegemoetkoming, verbonden hebben tot het verschijnen in het bedehuis, wanneer dit noodig is. Veelal zijn dit hadji's of ouden van dagen en gebrekkigen. Een belangrijk deel van den eeredienst bestaat in het brengen van offers op de graven van als heilig beschouwde personen of van de stichters der gemeente, en aan de beschermgeesten der gemeente, gelijk mede in de zoogenaamde offermalen. Onder de gemeentelijke offermalen zijn vooral te vermelden:

1°. het offermaal in de maand Roewah, ter herdenking der afgestorvenen;

2°. de offermalen bij gelegenheid van de beplanting der sawah's en van den oogst;

3°. de offermalen ter wering van eene uitgebroken epidemie of van andere algemeene rampen;

4°. de offermalen in de vijf laatste oneven nachten van de vastenmaand;

5°. het offermaal na de jaarlijksche dorpsvergadering, in de gemeenten, waar zoodanige vergadering gehouden wordt [1].

Noch de hierbedoelde offers, noch de offermalen zijn instellingen van den Islâm.

Het onderwijs wordt gegeven in het gemeentelijke bedehuis, en wel door den dorpsgeestelijke. Het gaat in den regel niet veel verder, dan leeren lezen van Arabisch schrift, en het bijbrengen van eenige praktische kennis van het verrichten der in de Mohammedaansche wet geregelde godsdienstplichten, in het bijzonder van het gebed. In sommige streken, b.v. in Bantam heeft het echter meer te beteekenen [2].

---

[1] Zie ben. p. 125, 126.

[2] Nadere bijzonderheden omtrent den eeredienst, de offers en offermalen, het onderwijs en de functiën der dorpsgeestelijken behooren niet tot het onderwerp, waaraan dit opstel is gewijd. Men zie daarvoor Moh. Geestelijkheid, passim, mijn opstel over het Mohammedaansche godsdienstonderwijs op Java en Madoera en de daarbij gebruikte Arabische boeken, in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXI (1887), p. 518 en vv.; en speciaal over de offers en offermalen, Veth: Java, dl. I, (eerste druk) p. 316 en vv.; Poensen: Bijdrage tot de kennis van den godsdienstigen en zedelijken toestand des Javaans, in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendeling-

In de weinige gemeenten, geheel of bijna geheel uit Christenen bestaande, vervalt de zorg voor den Mohammedaanschen eeredienst, gelijk mede voor de offers en offermalen. Sommige vaste offermalen, die op zich zelf niet een bepaald onchristelijk karakter hebben, b.v. dat bij gelegenheid van den oogst of de dorpsvergadering, worden echter in de Christendorpen vervangen door een gemeenschappelijken maaltijd. Aan anti-Christelijke godsdienstplechtigheden mag aldaar het dorpshoofd of één der leden van het dorpsbestuur zelfs niet deel nemen; terwijl ook de handhaving der Zondagsrust en van het schoolbezoek, benevens de wering der prostitutie aldaar tot de gemeentezorg behoort. Het kerkgebouw wordt in deze gemeenten wel als een openbaar gebouw aangemerkt, en door de gemeente onderhouden; doch de zorg voor den eeredienst berust bij het kerkbestuur, en zoo ook die voor het onderwijs. Waar de Christenen slechts eene minderheid vormen, zijn zij meestal als ingezetenen verplicht hun aandeel te dragen in de lasten van de gemeentelijke zorg voor den Mohammedaanschen eeredienst en van de gemeentelijke offers of offermalen, zonder natuurlijk verplicht te zijn daaraan persoonlijk deel te nemen. Bovendien blijven de kosten van hun eigen eeredienst, en wat daarmede samenhangt, geheel ten hunnen laste [1].

4°. het personeel van het gemeentebestuur en de uitkeering van traktementen, pensioenen of toelagen. Door welke personen het bestuur der gemeente wordt uitgeoefend, hoe zij worden aangesteld, met welke functiën elk hunner is belast, zoomede welke voordeelen aan hun ambt zijn verbonden, is hierboven uiteengezet [2]. In onderscheidene gemeenten ontvangt echter het dorpshoofd bovendien eene soort van traktement in den vorm van eene uitkeering in rijst, waarvoor de verschillende rijstvelden naar hunne uitgestrektheid en vruchtbaarheid worden aangeslagen [3]. Voorts moet er nog op worden gewezen, dat, waar het communaal bezit van bouwgronden bestaat, men niet zelden afgetreden dorpshoofden, of zelfs leden van het dorpsbestuur, een kleiner aandeel in de velden laat behouden bij wege van pensioen, d. w. z. zonder dat zij

genootschap, dl. X (1866), p. 23 en vv.; Proeve, enz. p. 1939, 1940. Over de verplichtingen der gemeente met betrekking tot den eeredienst, de offers en de offermalen op Bali, zie Liefrinck, t. a. p., p. 257 en vv., 273 en vv., 278.

[1] Zie Hekmeyer, t. a. p., p. 13, 27 en vv.; Proeve, enz. p. 1939; Modjowangi, p. 233, 234, 336.

[2] Zie §§ 3—6.

[3] Vooral heeft dit plaats in gemeenten, waar het dorpshoofd geene ambtsvelden heeft. Zie H. Th. K. Apanagevelden, in het Tijdschrift v. h. Binnenl. Best., dl. XIX, (1900), p. 65 en vv.

daarvoor diensten behoeven te verrichten, tenzij zij natuurlijk uit anderen hoofde tot dienstpraestatie verplicht zijn. Zelfs geeft men wel eens een dergelijk aandeel aan personen, niet tot het gemeentebestuur behoorende, maar die lang tot den vollen dienstplichtigen stand hebben behoord, en wegens leeftijd of om andere redenen als zoodanig zijn afgetreden [1]. In de derde plaats komt als gemeenteuitgave ten behoeve van personen in aanmerking het loon van werklieden bij de gemeentewerken, dat van hen die zich voor het waarnemen van verplichte diensten verhuren, enz. Zoodanige loonen worden veelal in geld betaald. Eindelijk behooren tot deze categorie van gemeente-uitgaven de voordeelen vanwege de gemeente aan niet-ambtelijke personen toegekend, wegens den aard van hun beroep [2]. Alleen in vorm, maar niet in wezen, verschillen laatstgenoemde uitgaven van de subsidie's, door sommige Nederlandsche gemeenten betaald aan theater-directeuren, bestuurderessen van kookscholen, enz.

5°. de armenzorg. Vermogende personen vindt men in de Inlandsche gemeenten zeer weinigen, en dan nog bijna uitsluitend onder de handelaren en industrieelen op enkele hoofdplaatsen gevestigd. Daarentegen is ook het getal armen gering, en, tengevolge van het sterke familieverband, komen die armen in den regel niet ten laste der gemeente. Is dit bij uitzondering wel het geval, zoo weet men hen, als zij ten minste niet totaal onbekwaam zijn iets te doen, doorgaans tegen geringe vergoeding met den eenen of anderen lichten arbeid ten behoeve der gemeente te belasten, b. v. de begraafplaats te onderhouden, het dorpsplein aan te vegen, het dorpsbedehuis schoon te houden, geregeld de verplichte gebeden bij te wonen [3], enz. Intusschen blijven er toch, ook op Java en Madoera, altijd eenige armen over, waarmede niets valt aan te vangen dan ze te bedeelen. De bedeeling geschiedt hoofdzakelijk in rijst, en zoo heeft men in sommige gemeenten eene gemeentelijke rijstschuur, bestemd om daaruit zoo noodig uitkeeringen te doen, voorschot te geven in den vorm van zaad-p a d i of in den vorm van levensonderhoud, tegen terugbetaling met rente na den oogst, enz. Deze „rijstschuur der armen" (l o e m b o e n g m i s k i n) wordt veelal door den dorpsgeestelijke geadministreerd, en gevuld door vrijwillige gaven. Waar de, volgens de Mohammedaansche wet verplichte, aalmoezen, op Java en Madoera onder den naam van d j a k a t en p i t r a h

---

[1] Zie Vermogensrecht, p. 154.
[2] Zie boven, p. 105.
[3] Zie boven, p. 108.

bekend, in de gemeente blijven, en niet, of althans niet geheel, aan de moskeekas op de hoofdplaats van het regentschap worden afgedragen, komt ook daarvan een aandeel aan de plaatselijke armen ten goede [1].

Ofschoon uit het bovenstaande blijkt, dat de belangrijkste lasten van de gemeentelijke huishouding in den vorm van gemeentediensten worden omgeslagen, en dat de belooning met ambtelijk landbezit of met vrijdom van diensten bijna geheel in de plaats treedt van de traktementen, pensioenen of toelagen door Nederlandsche gemeenten uitgekeerd, zoo zijn er toch steeds uitgaven, hoe gering soms ook, welke niet op deze wijzen kunnen worden verrekend. Reiskosten van het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur, met de politie belast, worden slechts bij hooge uitzondering vergoed. Voor de verlichting der wachthuizen zorgen in den regel de wachthebbenden zelf. Voor de gemeentewerken zijn echter materialen noodig, welke niet, als hout, bamboe, steen of kalk, door de dienstplichtigen kunnen worden gekapt, gebakken of gebrand in bosschen of op terreinen, waar dit aan de gemeente geoorloofd is. Karren moeten soms worden aangeschaft of gehuurd. Voor de offers en offermalen moet men spijzen hebben, en bovendien het noodige vaatwerk, dat, hoe eenvoudig ook, toch nu en dan vernieuwing behoeft. De dorpsschrijver heeft papier, registers en schrijfbehoeften noodig, enz. enz. Deze en dergelijke gemeenteuitgaven worden hoofdzakelijk gedekt door leveringen in natura. Wel is waar zijn de gedwongen leveringen om niet ten behoeve van den lande reeds in 1864 verboden [2], en is in de §§ 9 der thans vigeerende Ordonnantiën op de heerendiensten in de onderscheidene gewesten [3] uitdrukkelijk bepaald, dat alle leveringen, betaald of onbetaald, door de Inlandsche bevolking, van materialen of andere goederen, zijn verboden; maar bij §§ 10 van diezelfde Ordonnantiën wordt dit voorschrift wederom te niet gedaan, wat de leveringen aan de gemeente betreft.

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 205; De Wolff van Westerode: Eene credietinstelling voor Inlanders, in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw, dl. LVI (1898), p. 107, 108. Nadere bijzonderheden omtrent de verplichte aalmoezen kunnen hier niet worden gegeven, zonder eene te groote en buiten ons onderwerp vallende uitweiding. Zie meer over deze instelling op Java en Madoera, Eindresumé, dl. III, p. 329 en vv.

[2] Zie § III van het Gouvernementsbesluit dd. 3 Sept. 1864 N° 1 (Bijblad N° 1580), en vergl. Ind. Stbl. 1834 N° 52.

[3] Zie boven, p. 39.

Naar het schijnt bestaat omtrent bedoelde leveringen nog minder regelmaat in de repartitie dan bij de gemeentelijke diensten, hetgeen zijne verklaring vindt in de omstandigheid, dat zij niet op bepaalde tijden en tot vaste bedragen noodig zijn. Heeft de gemeente aan iets behoefte, zoo wordt het veelal geleverd door hem of hen, die het verlangde bezitten, bij onderlinge overeenkomst [1], en wordt de persoon, die geleverd heeft, of worden de personen, die geleverd hebben, voor deze opoffering in het algemeen belang, door de niet-bezitters schadeloos gesteld in den vorm van waarneming van eenigen hunner verplichte diensten, en op tal van andere zeer uiteenloopende wijzen meer [2]. Er zijn echter ook streken, waar een formeele omslag der leveringen plaats heeft. Zoo wordt in de Preanger-Regentschappen als regel ieder ingezeten in de leveringen aangeslagen in evenredigheid van zijn grondbezit. In Cheribon en in Bagelen wordt deze wijze van heffing slechts in enkele gemeenten in praktijk gebracht [3]. Elders, waar omslag plaats heeft, neemt men daarbij de gegoedheid in het algemeen in aanmerking. Van vrijstelling van het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur vind ik ten aanzien der verplichte leveringen geene melding gemaakt [4]; doch, naar men mij mededeelt, schijnt die vrijstelling toch hier en daar te bestaan. In sommige gewesten bestaat letterlijk een mozaïek van plaatselijke gebruiken ten aanzien der leveringen. Zoo vindt men van Bantam vermeld, dat in vele gemeenten de ingezetenen, die de materialen voor de gemeentewerken leveren, vrij zijn van persoonlijke dienstpraestatie bij de reparatiën: terwijl in bijna evenveel gemeenten de leveringen gelijkelijk worden omgeslagen over alle dienstplichtige inwoners, of over alle huisgezinnen, of over alle ingezetenen, in verhouding tot hunne draagkracht. Elders in dezelfde residentie wordt het benoodigde aangekocht, en het daarvoor vereischte geld over de ingezetenen omgeslagen, of moeten de ingezetenen, die de zaken bezitten, of kunnen koopen, om beurten leveren, of wordt het geheele onderhoud aan één ingezetene uitbesteed tegen vrijstelling van alle diensten; terwijl eindelijk ook somtijds verdienstelijke burgers vrijwillig de levering of de kosten daarvan, als geschenk aan de gemeente, op zich nemen. Dit laatste komt nog het meest voor bij reparatiën aan het

[1] Zie Proeve, enz. p. 1919.
[2] Zie Eindresumé, dl. III, p. 99.
[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 97.
[4] Zie Eindresumé, dl. III, p. 287, 288.

gemeentelijke bedehuis [1]. Ten aanzien van het bedehuis moet nog worden opgemerkt, dat, zoo daaraan rentegevende goederen in de doode hand (w a k a p v. h. Arab. w a q f) verbonden zijn, de gemeente slechts subsidiair voor het onderhoud aansprakelijk is; terwijl dorpsbedehuizen, voor het Vrijdaggebed bestemd, ook uit de moskeekas worden onderhouden [2].

De benoodigdheden voor de gemeentelijke behoeften, welke uit haren aard niet door leveringen kunnen worden verkregen, moeten echter worden aangekocht. Vandaar, dat de gemeente niet zelden over geld moet kunnen beschikken. Doorgaans wordt, als er om iets te betalen geld noodig is, dit over de gegoede gemeenteleden omgeslagen bij wijze van onderlinge taxatie [3]. Sporadisch komt het voor, dat men eene soort van opcenten heft op de landsbelastingen, welke het dorpshoofd moet innen [4]. Met het begrip van opcenten is verwant, de praktijk om, bij de repartitie der belastingen aan den lande verschuldigd, elk der belastingschuldigen voor iets meer aan te slaan dan hij strikt genomen schuldig zoude zijn, en wat het dorpshoofd dientengevolge meer ontvangt dan hij moet storten, aan hem te laten voor kleine uitgaven ten behoeve der gemeente, of voor oninbare aanslagen, waarvoor anders toch de gemeente aansprakelijk blijft [5]. Voorts moeten onder de gemeente-ontvangsten in geld nog worden genoemd, de afkoopsommen van verplichte diensten, speciaal van gemeentediensten [6], en de opbrengst van verkochte of verhuurde gemeente-eigendommen. Wanneer b.v. de

[1] Zie Resumé van Bantam, p. 245, 246.

[2] Zie Vermogensrecht, p. 135, en Moh. Geestelijkheid, p. 17, 18.

[3] In het Semarangsche schijnt gemiddeld in geld en materialen te zamen ongeveer f 2,60 per jaar en per werkbaar man te worden opgebracht. Zie Wong Tanie, t. a. p., p. 851.

[4] Zie boven, p. 48 en vv.

[5] Zie Poensen, t. a. p., dl. XXXVIII, p. 51; Schmalhausen, t. a. p., p. 10; Proeve, enz. p. 1922.

[6] De afkoopsommen voor heeren- en cultuurdiensten moeten worden bestemd om daarvoor vrije arbeiders te huren; die voor huisdiensten en bedienden komen ten goede aan de rechthebbenden daarop. Geen van beiden kunnen dus als gemeentelijke inkomsten worden beschouwd. Alleen dan moeten de afkoopsommen van heeren- en cultuurdiensten als eene gemeentelijke belasting worden aangemerkt, indien de gemeente besluit om de, aan hare ingezetenen opgelegde, heeren- en cultuurdiensten in hun geheel te doen verrichten door gehuurde personen, en het kostende over de ingezetenen om te slaan. Tot zoodanigen maatregel is de gemeente stellig bevoegd, en men schijnt daartoe dan ook wel eens over te gaan. Vergl. Kol. Verslag van 1893 p. 74.

gemeentegrond meer bamboe of alang-alang opbrengt, dan in het dorp noodig zijn, of wanneer een stuk gemeentegrond ongebruikt ligt, kunnen eerstgenoemde producten worden verkocht, en het stuk grond verhuurd [1]. Enkele gemeenten exploiteeren op hun gebied industrieele ondernemingen, b.v. steenbakkerijen. Dan heeft men vergoedingen en recognitiën, door naburige gemeenten of hare ingezetenen te betalen, voor het gebruik van de gemeentelijke weide, voor het visschen in de rivieren op het gebied der gemeente, voor het kappen van hout, bamboe of alang-alang, of het inzamelen van boschproducten op de woeste gronden onder de gemeente ressorteerende, enz. [2]. Daarbij komen verplichte stortingen voor hen, die zich in de gemeente vestigen, of voor hen, die de gemeente verlaten, b.v. vrouwen die met een vreemdeling huwen; boeten wegens

[1] Verhuur van gemeentelijke bouwgronden moet individueel door de aandeelhebbers geschieden, zij het dat, bij verhuur van sawah's, instemming van ⅔ der gezamenlijke deelgerechtigden in den gemeentelijken sawah-grond daarbij gevorderd wordt. Zie Ind. Stbl. 1863 N° 152 en 1895 N° 247 art. 4. Verkoop van gemeentegrond is ongeoorloofd. Zie Vermogensrecht, p. 149, 150. Eene omgekeerde leer werd alleen gehuldigd in het vonnis van den Raad van Justitie te Semarang dd. 16 Februari 1898 (Wet en Adat, dl. III, p. 258 en vv.).

[2] Zie Vermogensrecht, p. 149; Eindresumé, dl. III, p. 137 en vv.; Poppie, t. a. p., p. 55, 56. De in het Eindresumé vermelde beperkingen van de ontginning op het gebied eener gemeente door ingezetenen eener andere gemeente, zijn vervallen tengevolge van de wettelijke regeling van het ontginningsrecht. Hetzelfde geldt van het vroeger in vele gemeenten van Midden-Java op nieuwe ontginningen rustende servituut van inbreng in het communaal bezit na een zeker aantal jaren. Zie Vermogensrecht, p. 144, en vergl. Ind. Stbl. 1896 N° 44. De aankap van hout in de bosschen van den lande is geene zaak meer, waarover Inlandsche gemeenten te beschikken hebben. Zie Ind. Stbl. 1897 N° 61. De exploitatie door de verschillende Inlandsche gemeenten van de woeste gronden onder haar gebied gelegen, is bovendien beperkt door het recht van het Gouvernement tot uitgifte in erfpacht, enz., en tot het aanleggen daarop van koffietuinen of andere inrichtingen ten behoeve van den lande. De Agrarische Wet (Ind. Stbl. 1870 N° 55) verbiedt zoodanige beschikking alleen over gronden door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weiden of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende. Onder laatstgenoemde uitdrukking zijn, volgens art. 2 van Ind. Stbl. 1896 N° 44, te verstaan, behalve den door Inlanders ontgonnen en niet kennelijk verlaten grond, dan wel den grond door hen of anderen met eenig persoonlijk of zakelijk recht bezeten, de woonerven, de wegen, waterleidingen en reservoirs, die ten laste der dorpen zijn, de gewijde gronden, de begraafplaatsen, de erven der moskeeën en alle binnen de kom der dorpsgemeente gelegen pleinen en andere openbare plaatsen. Dit voorschrift beheerscht ook indirect de bevoegdheid der gemeente tot regeling van het gebruik van, of het trekken van inkomsten uit den gemeentegrond.

niet-nakoming van de traditie in de gemeente gevolgd, b.v. op het gebied van landbouw; in één woord, men heeft tal van kleine, zeer wisselvallige en soms uit haren aard zelden voorkomende opbrengsten aan de gemeentekas Laatstgenoemde is doorgaans tevens tot op zekere hoogte de particuliere kas van het dorpshoofd, al houdt de dorpsschrijver aanteekening van de ontvangsten en uitgaven [1].

Behalve de hier omschreven takken van gemeente-administratie, moet het dorpsbestuur nog het gemeenterecht handhaven, en in het algemeen de stoffelijke en zedelijke belangen der ingezetenen behartigen, alles naar de omstandigheden en de plaatselijke toestanden. Hierover moet thans worden gehandeld.

§ 9. De ingezetenen.

Het Inlandsche gemeentewezen wijkt in zooverre af van het tegenwoordig in Nederland bestaande, dat het niet slechts een zuiver staatsrechtelijken band tusschen de ingezetenen vormt, maar dat het ook grooten invloed uitoefent op hun huiselijk en maatschappelijk leven, gelijk mede op hun privaatrechtelijken toestand. De ingezetenen eener Inlandsche gemeente vormen, om zoo te zeggen, één groot gezin. Tusschen hen bestaat eene zeer ontwikkelde solidariteit van belangen en een niet minder ontwikkeld gemeenschapsgevoel. Zij beschouwen zich als onderling voor elkander in zekere mate aansprakelijk, en houden onbewust een voortdurend toezicht op elkanders handelingen [2]. Deze onderlinge contrôle doet zich ook ten aanzien van de handelingen van het dorpsbestuur gelden. Daarin en in het nader te bespreken gemeenschappelijk overleg omtrent de dorpsaangelegenheden is de verklaring te zoeken van het oppervlakkig vreemde verschijnsel, dat, terwijl over het algemeen Inlandsche vorsten en hoofden, buiten Europeesche leiding geplaatst, zich veelal kenmerken door gemis van organiseerende en administratieve talenten, de dorpsbesturen in den regel, ook buiten Europeesche inmenging, goed werken [3]. En waar in den loop van dit opstel hier en daar gewezen werd op misbruiken, zoo zal de

[1] Zie Proeve, enz. p. 1920, 1942 en v.; Modjowangi, p. 235, 236; Poppie, t. a. p., p. 53 en vv., en vgl. boven p. 43, 44.

[2] Vergl. voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 342, en, voor de ontwikkeling, welke de dorpsgemeenschappen op Java en Madoera nog verder zouden kunnen ondergaan, als instellingen tot verbetering van den economischen toestand der bevolking, De Wolff van Westerode, t. a. p., p. 106, 107.

[3] Zie boven, p. 46 noot 2.

lezer reeds hebben opgemerkt, dat die misbruiken minder het gevolgd waren van gebrek aan bekwaamheid bij het dorpshoofd en de leden van het dorpsbestuur individueel, dan wel van exploitatie der gemeente door eene bovendrijvende partij.

Ofschoon de meeste bewoners eener gemeente door bloed- of aanverwantschap met elkander zijn verbonden, zoo is de gemeentelijke band toch daarvan onafhankelijk. De grond van dien band is het samenwonen [1]. Die band is intusschen niet in alle streken even sterk. Hij heeft de verstreikende gevolgen in Midden-Java, en wel in het bijzonder in de gemeenten met communaal bezit van bouwgronden [2]. Minder ver gaan de gevolgen van dien band in streken met zuiver individueel grondbezit, vooral waar de Islâm de diepste wortels heeft geschoten, en waar het individualistische karakter van het Mohammedaansche recht zich in de plaats heeft gesteld van het sociale element, hetwelk het Hindoerecht beheerscht. Intusschen hoede men er zich voor het individueele grondbezit, ook in deze streken, gelijk te stellen met de individueele rechten op den grond, gelijk die b.v. in Nederland bestaan. Wel is immers in bedoelde streken het gemeenteverband, waaronder de grond ligt, in zooverre verbroken, dat die niet meer tijdelijk onder de ingezetenen wordt verdeeld, maar geenszins in zoodanige mate dat het systeem van gemeenschappelijke landbouwbelangen daardoor zoude zijn verlaten [3]. Bovendien blijft, ook in de gemeenten met zuiver individueel grondbezit, ieder ingezeten onder het voortdurende toezicht zijner medeïngezetenen. De publieke opinie moet men in zijn eigen belang ontzien, omdat men, elk op zijne beurt, elkanders hulp, vooral bij den landbouw, maar ook op het gebied van het dagelijksche en huiselijke leven noodig heeft. De publieke opinie is voor de ingezetenen der Inlandsche gemeenten eene soort van keurslijf, hetwelk van anti-sociale handelingen veelal terughoudt, ook waar geene wettelijke dwangmiddelen ter voorkoming of bestraffing van dergelijke handelingen aanwezig zijn. En die publieke opinie is zeer gehecht aan de traditie, of, gelijk men op Java en Madoera zegt, aan de a d a t, onverschillig of het gebruiken geldt met directe rechtsgevolgen, d. w. z. die het gewoonterecht vormen, dan wel of het gebruiken geldt, welke naar onze begrippen tot het gebied der goede zeden, of zelfs tot dat van het

[1] Vergl. boven, p. 9.

[2] Zie Grondbezit en desabestuur, p. 565 en vv.

[3] Zie Vermogensrecht, p. 142.

fatsoen behooren. Welke gewichtige gevolgen een en ander moet hebben voor de handhaving der openbare orde, en in het bijzonder hoezeer daardoor de handhaving der politie wordt gemakkelijk gemaakt, is overbodig nader uiteen te zetten. Dat over het algemeen op Java en Madoera met eene zoo geringe Gouvernementspolitiemacht eene betrekkelijk zoo groote veiligheid van personen en goederen bestaat, is uitsluitend aan het gemeentewezen te danken, hetwelk niet slechts preventief werkt, door de ingezetenen onder een voortdurend onderling toezicht te houden, maar ook door bedoeld toezicht de ontdekking van strafbare feiten en het zoeken naar den schuldige zeer vergemakkelijkt [1]. Waar dan ook dat gemeentewezen het zwakst is, gelijk op Madoera, en in de kampoeng's der groote handelsplaatsen langs het Noorderstrand, met hare dikwijls vlottende bevolking, is de veiligheid van personen en goederen in den regel aanmerkelijk minder; terwijl in streken, waar in het geheel geene Inlandsche gemeenten bestaan — de Vorstenlanden en de Bataviasche Ommelanden — die veiligheid beslist te wenschen overlaat.

Het Inlandsche gemeenterecht is niet slechts van publiekrechtelijken aard, maar treedt ook op het gebied van het privaatrecht [2]. Veelal is dat recht onbeschreven gewoonterecht; maar er zijn ook gemeenten, die schriftelijke gemeenteverordeningen bezitten, welke als codificaties van de plaatselijke adat zijn aan te merken. Het schijnt, dat er tegenwoordig zelfs eene neiging tot zoodanige codificatie onder de bevolking merkbaar is [3]. Wat het publiekrecht betreft, zoo doet zich de gemeente-adat natuurlijk in de eerste plaats gelden omtrent de inrichting van het bestuur, de standen, de gemeentelijke huishouding en de voorziening in hare behoeften, de repartitie der lasten jegens den lande, enz., over al hetwelk hierboven reeds gehandeld is. Daarbij moet te dezer plaatse alleen nog worden gevoegd, dat elke Inlandsche gemeente wel onafhankelijk is van anderen, maar toch geene regelingen mag maken, welke de belangen van naburige gemeenten, en nog veel minder welke algemeene of gewestelijke belangen zouden krenken of zelfs in gevaar brengen. Zoo zal b.v. eene gemeente op haar gebied

---

[1] Zie Proeve, enz. p. 1915.

[2] Zie Nederburgh, t. a. p., p. 425 en vv.; Familie- en erfrecht, p. 478, 479.

[3] Gepubliceerd zijn tot dusverre slechts een tweetal zoodanige verordeningen. Zie boven, p. 23 noot 2 en 58 noot 1. Voor de codificatie van het gemeenterecht op Bali, zie Liefrinck, t. a. p., p. 329 en vv.

geene maatregelen mogen nemen, waardoor het verkeer tusschen andere gemeenten wordt belemmerd, en zal zij ten aanzien van irrigatie-belangen van rechtswege gehouden zijn, ook bij de exploitatie van hare eigene waterleidingen of werken, rekening te houden met de gevolgen van het opstuwen of laten wegloopen van het water ten opzichte der in andere gemeenten gelegen velden. Deze beperkingen van de gemeentelijke autonomie liggen niet alleen opgesloten in art. 71 al. 2 van het Regeeringsreglement, dat aan de gemeenten slechts de bevoegdheid tot regeling harer „huishoudelijke” belangen toekent; maar zij zijn evenzeer in overeenstemming met de nationale rechtsbegrippen [1].

De gemeentelijke adat doet zich intusschen ook gelden op het gebied van het strafrecht, zij het dan zeer beperkt ten gevolge van het feit, dat de strafrechtspleging tegenwoordig op Java en Madoera, althans voor zooverre het de toepassing geldt van „wettig bepaalde straffen”, uitsluitend aan de rechterlijke macht is opgedragen [2]. De gemeentelijke straffen hebben dan ook tegenwoordig slechts een administratief karakter, en bestaan in boeten, hetzij in geld, hetzij in natura, ontslag of schorsing als aandeelhebber in de communale velden, dan wel plaatsing als zoodanig onderaan op den rooster dier aandeelhebbers, tijdelijke verzwaring van diensten, ontzegging voor langer of korter tijd van sommige aan het ingezetenschap verbonden voordeelen, als hulpbetoon bij den landbouw, enz. Zij worden opgelegd voor niet-nakoming van verplichtingen jegens de gemeente, gebrek aan eerbied jegens, of ongehoorzaamheid aan de bevelen van het dorpshoofd of van de leden van het dorpsbestuur, en voor overtredingen tegen hetgeen, naar het plaatselijke gebruik, als regelen van zedelijkheid en openbare orde in de gemeente wordt aangemerkt. Niet zelden is het begrip van openbare orde zeer uitgebreid. Zoo wordt b.v. in Midden-Java in vele gemeenten een gogol, die het ongeluk heeft zijne vrouw te verliezen, en niet hertrouwt, eerst met schorsing, en na een jaar met ontslag als gogol gestraft [3]. Soms worden echter gemeentelijke straffen ook opgelegd aan ingezetenen, die een wettelijk strafbaar feit hebben begaan, en daarvoor reeds door den

---

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 188, 189.

[2] Zie R. O. art. 2 en Inl. Regl. art. 26, en vergl. Proeve, enz. p. 1917 en vv., 1929 en v.; Modjowangi, p. 228 en vv., 232 en vv. Voor het gemeentelijke strafrecht op Bali, zie Liefrinck, t. a. p., p. 326 en v., 329 en vv.

[3] Zie Proeve, enz. p. 1920, 1921.

bevoegden rechter zijn gestraft, indien zij, na het ondergaan hunner straf, in de gemeente terugkeeren, althans indien de gemeente zelve of één harer ingezetenen de beleedigde partij is. De gemeentestraffen worden opgelegd door het dorpshoofd, hetzij op eigen gezag, hetzij, als het plaatselijke gebruik zulks medebrengt, in overleg met, dan wel na raadpleging van de leden van het dorpsbestuur, de oudsten of zelfs de ingezetenen. Het opleggen van gemeentestraffen is vooral in Midden-Java in zwang, maar ook elders lang niet onbekend. Met het oog op artt. 79, 82 en 132 van het Regeeringsreglement is echter de bevoegdheid tot het opleggen van gemeentestraffen, zelfs in haren tegenwoordigen vorm, aan gegronden twijfel onderhevig. Verzet of beroep daartegen bij hoogere autoriteiten is zeldzaam, en wel omdat de publieke opinie in de gemeente tegen het willekeurig opleggen van straf een krachtigen waarborg oplevert; terwijl, ingeval die publieke opinie eene onverdiend opgelegde straf zoude beamen, de persoon in quaestie toch moeielijk in de gemeente zoude kunnen blijven, waar hij met iedereen op voet van vijandschap verkeert.

De groote beteekenis van het gemeenterecht — in Nederland zoude men zeggen: van de wetgevende macht der plaatselijke besturen — ligt intusschen op het gebied van het privaatrecht. Het heeft op dit gebied derogeerende kracht ten aanzien van de Mohammedaansche wet, ja zelfs van het algemeene Inlandsche gewoonterecht, maar natuurlijk niet ten aanzien van de, trouwens betrekkelijk weinige, algemeene verordeningen van de Rijks- of Koloniale Wetgevende Macht. Onder bedoelde verordeningen zijn die omtrent de agrarische aangelegenheden nog de meest uitvoerigen, hoeveel zij ook aan het Inlandsche gewoonterecht overgelaten hebben [1]. Als gemeentelijke instellingen ten aanzien van het familierecht verdienen genoemd te worden: de kennisgave aan of de toestemming van het dorpshoofd voor het aangaan van een huwelijk; het verplichte huwelijk ingeval van zwangerschap buiten echt; de gevolgen van het op den grond klevende gemeenteverband ten aanzien van het huwelijksgoederenrecht, ten aanzien van de goederen van afwezigen en ten aanzien van het erfrecht; de bemoeienis van het dorpshoofd met boedelscheidingen, met de begrafenis en met de zorg voor nagelaten goederen of kinderen, welke niemand zich aantrekt [2]. De

[1] Zie Familie- en erfrecht, p. 451 en vv.; Vermogensrecht, p. 84 en vv.

[2] Zie, voor nadere bijzonderheden, Familie- en erfrecht, p. 460, 466, 477 en vv., 500, 506 en v., 508, 512.

invloed van het gemeentewezen op het vermogensrecht kan worden teruggebracht tot de volgende punten: de verplichting om sommigen der voor den Inlander meest belangrijke rechtshandelingen, op het vermogensrecht betrekkelijk, te doen plaats hebben ten overstaan van het dorpshoofd of van leden van het dorpsbestuur als getuigen, ja dikwijls ook het afgeven door hen van schriftelijke verklaringen van zoodanige rechtshandelingen; de beperkingen in de contractsvrijheid, vooral ten aanzien van onroerende goederen; het recht van naasting door dorpsgenooten, ingeval van verkoop van een grondstuk aan een niet-ingezeten; de beperkingen in het gebruik van grond, speciaal ten aanzien van eene verandering in de bestemming; het vervallen van onbeheerde (pĕlajangan) gronden aan de gemeente; de verdeeling en de toewijzing van aandeelen in de gemeentelijke bouwgronden, vischvijvers, enz.; de beschikking over individueel aangelegde waterwerken of leidingen, althans over het daardoor verkregen water [1].

De hier bedoelde invloed van het gemeentewezen op den privaatrechtelijken toestand der ingezetenen doet zich niet overal in dezelfde mate, noch zelfs in denzelfden vorm gelden. Die invloed is belangrijker naarmate in eene bepaalde streek de gemeentelijke band nauwer is [2]. Nergens echter ontbreekt die invloed geheel. Zoo is het ook gesteld met den invloed van het gemeentewezen op de stoffelijke en zedelijke belangen der bevolking. Het gemeentebestuur behoort zich, naar de Inlandsche begrippen, die belangen in den ruimsten zin aan te trekken, en veel, wat naar de Nederlandsche opvatting tot iemands particuliere zaken of private leven behoort, is bij de Javanen zoo niet de taak der gemeente, dan toch aan haar toezicht onderworpen. Het gemeentebestuur bevordert de zindelijkheid, niet slechts op de openbare plaatsen, maar ook in de woningen. Het tracht volksverloop tegen te gaan, en moedigt omgekeerd de huwelijken of de immigratie aan, indien de hulpbronnen van het gebied der gemeente vermeerdering der bevolking toelaten. Het neemt maatregelen ter voorkoming en bestrijding van ziekten, zorgt voor het drinkwater, de vaccine en de uitroeiing van schadelijk gedierte. Daarentegen waakt het tegen uitputting van vischwater. Het bevordert de eensgezindheid onder de ingezetenen, het schoolbezoek en het bijwonen van den eeredienst. Vooral echter op het gebied

[1] Zie, voor nadere bijzonderheden, Vermogensrecht p. 97 en vv., 121, 136, 142 en v., 146 en v., 152 en vv., 178 en v.

[2] Zie boven, p. 116.

van landbouw en veeteelt is de taak van het gemeentebestuur veelomvattend. De aard der sawah's zal, ingeval van kunstmatige irrigatie, bijna altijd vorderen, dat de bearbeiding, de beplanting en de oogst van de uit dezelfde leiding hun water ontvangende gronden, zoo niet tegelijk, dan toch met onderling overleg der bezitters plaats heeft. Het gemeentebestuur is in zoodanig geval de aangewezen raadgever, en, bij communaal bezit, de autoriteit, die bepaalt, wanneer de hier bedoelde werkzaamheden moeten aanvangen of moeten zijn afgeloopen [1]. De waterverdeeling in de gemeente is, behalve in West-Java, bijna overal grootendeels in handen van het dorpsbestuur, en waar zulks niet het geval is, houdt dit toch daarop toezicht [2]. Nieuwe plantwijzen of cultures komen in de meeste gemeenten niet in zwang, indien zij niet van overheidswege worden aangeraden, of althans zijn goedgekeurd [3]. De buffels der ingezetenen kunnen doorgaans op min kostbare wijze worden geweid en bewaakt, indien dit voor gemeene rekening plaats heeft, dan dat elk daarvoor afzonderlijk moet zorgen [4], en deze gemeenschappelijke zorg voor den veestapel geeft wederom aanleiding tot maatregelen van het gemeentebestuur ter voorkoming of bestrijding van veeziekten [5]. Bij den koffiepluk of den rijstoogst gaat doorgaans bijna de geheele bevolking, liefst onder leiding der gemeentelijke autoriteiten, naar de tuinen of de velden, en hebben gemeenschappelijke feestvieringen of offermalen plaats [6]. Alle dergelijke bezigheden, waarbij de bevolking in massa betrokken is, vorderen bovendien de inmenging van het gemeentebestuur, met het oog op de vervulling der heeren- of andere diensten voor degenen, die dan door bedoelde bezigheden belet worden aan gezegde diensten deel te nemen [7]. De feestelijke gebeurtenissen in het private leven, als besnijdenis, huwelijk, enz. viert de bewoner der Inlandsche gemeente niet, gelijk de Nederlander, in den kring zijner familie of vrienden, bij voorkeur van dezelfde maatschappelijke positie als

---

[1] Zie Modjowangi, p. 226, 227, 237.

[2] Zie Vermogensrecht, p. 177 en vv.

[3] Zelfs in gemeenten met zuiver individueel bezit van bouwgronden is dit het geval. Zie Van Marle, t. a. p., p. 5.

[4] Vergl. boven p. 8 en 57, en ben. p. 124.

[5] Zie over alle deze bemoeienissen der gemeentebesturen met de stoffelijke en zedelijke belangen der ingezetenen, Eindresumé, dl. III, p. 215 en vv., 256 en vv.

[6] Zie Veth: Java, dl. I, p. 514 en vv.

[7] Zie Modjowangi, p. 234.

hij zelf; maar het geheele dorp of gehucht wordt daartoe uitgenoodigd, armen zoowel als rijken. Is het dorp te groot, of het feestvierende gezin te arm om de geheele gemeente bij het feest te halen, zoo noodigt men in elk geval zijne buren uit, onverschillig hun maatschappelijk of financieel standpunt. Dit is trouwens een positief voorschrift van de Mohammedaansche wet, ten deze steunende op een last van den Mekkaanschen profeet zelf, van wien de uitspraak is bewaard, dat de slechtste maaltijd is die, waartoe de rijken worden uitgenoodigd, doch waarbij men de armen tehuis laat [1]. Het geven van feesten en het bekostigen der daarbij behoorende offermalen wordt trouwens den Inlander, die niet zeer bemiddeld is, gemakkelijk gemaakt, doordat niet zelden de genoodigden elk eene bijdrage daartoe in den vorm van geld of eetwaren medebrengen. Zoodanige bijdrage heet soembang. Omgekeerd noemt men bĕrkat (v. h. Arab. barakah, d. i. „zegening"), hetgeen de gasten van het feest mede naar huis nemen als herinnering, hetzij spijzen, hetzij eenig voorwerp van weinig waarde.

Het onderlinge hulpbetoon (sambat) der gemeenteleden doet zich niet slechts voor bij feesten, maar ook bij allerlei werkzaamheden, waarvoor de krachten van een enkel gezin te kort schieten, b. v. het bouwen of herstellen van een huis, het bewerken van de sawah's, het ontginnen van woesten grond, enz. In de meeste gemeenten wordt het onderlinge hulpbetoon als eene verplichting aangemerkt, waaraan men zich niet straffeloos kan onttrekken. Het geschiedt veelal gratis, en hoogstens wordt, als bĕrkat, voeding verstrekt, dan wel eene geringe tegemoetkoming in geld of producten gegeven, of, in geval van armoede, voor later beloofd. En dit hulpbetoon bestaat niet altijd in persoonlijken arbeid, maar soms ook in het in bruikleen of huur afstaan van zijne roerende goederen, b. v. zijne buffels. Iemand, die zich aan dit hulpbetoon onttrok, zonder geldige redenen, zoude zich in de gemeente onmogelijk maken, zoo hij zich al niet aan de eene of andere gemeentelijke straf blootstelde [2]. In zeer velen der grootere gemeenten over geheel Java en Madoera vindt men, tusschen zekere klassen van ingezetenen, of tusschen de ingezetenen van

[1] Zie Minhâdj at-Ṭâlibîn, dl. II, p. 398; Fatḥ al-Qarîb, p. 473, 475; Bochârî, ed. Krehl, dl. III, p. 438.

[2] Zie Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 45, 46, 58 en vv.; Modjowangi, p. 230 en v.; Eindresumé, dl. III, p. 259; Kinder de Camarecq, t. a. p., p. 287; Kohlbrugge, t. a. p., p. 262.

ekere wijk of zeker gehucht, eene soort van coöperatieve vereenigingen, met het doel om zich een meer krachtdadig hulpbetoon n eigen kring te verzekeren, dan mogelijk is, waar de persoonjke band met het complex der gemeenteleden, wegens hunne ılrijkheid, niet zoo innig kan zijn als in de kleine agglomeraties an woningen. Dergelijke vereenigingen heeten sinoman [1] of risan; zij hebben een eigen bestuur [2], soms geschreven reglementen, eigen inkomsten [3] en kasbeheer. Zij hebben ook roerende oederen in eigendom, b.v. het noodige vaatwerk voor feesten, 'elke goederen dan aan hem, die een feest geeft, voor die geleenheid in gebruik worden gegeven. Zij verstrekken de noodige ındsen aan hare leden, die b.v. wegens sterfgeval plotseling over ıeer contanten moeten beschikken, dan zij in kas hebben. Dikwijls eemt de vereeniging de geheele begrafenis van elk harer leden p zich, of is borg voor hen bij een geldschieter. In sommige streen wordt het woord sinoman meer gebezigd voor vereenigingen ɔt persoonlijke hulpverleening of tot gemeenschappelijke aanschaffing an voorwerpen om daarvan, zoo noodig, elk op zijne beurt het gebruik ɜ hebben; terwijl het woord arisan dan meer vereenigingen aanuidt, waarvan het doel is aan de leden, tegen betaling hunnerzijds an eene zekere contributie, hetzij op een bepaald tijdstip, hetzij ı bepaalde omstandigheden eene zekere som gelds uit te keeren, f daarvoor borg te blijven, indien één der leden dit bij een eldschieter moet opnemen. Sommige arisan-vereenigingen zijn ıderdaad coöperatieve spaarbanken. In denzelfden geest als deze oor mannen bestemde vereenigingen, heeft men niet zelden ok coöperatieve vereenigingen voor vrouwen en meisjes (Jav. iådå, Mal. Soend. biada, Mad. bidjeudeuh) ter verlichng van de taak, welke zij, speciaal bij gemeentelijke feestvieingen, hebben te vervullen, als gasten bedienen, enz. [4] Sommige ereenigingen hebben alleen leden die een zelfde beroep uitoefenen,

---

[1] Deze beteekenis van sinoman niet te verwarren met dien van sioman als standsnaam. Zie boven, p. 97. Ook gogol's kunnen aan eene ınoman-vereeniging deelnemen, ja zijn in sommige gemeenten daartoe ılfs verplicht. Over gelijksoortige nauwere vereenigingen van een deel der gezetenen, die tot eene bepaalde kaste behooren, in de Balische gemeenten, e Liefrinck, t. a. p., p. 346.

[2] De voorzitter heet gewoonlijk loerah sinoman of loerah arisan. De ɔde, die de contributiën int, heet kĕbajan sinoman of kĕbajan arisan.

[3] Voornamelijk contributiën en entrée's.

[4] Vergl. voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 292, 293.

b.v. dat van herder, en strekken dan tot onderlingen steun bij de uitoefening van het beroep. Alle deze soorten van vereenigingen moeten als zedelijke lichamen worden aangemerkt, en kunnen dientengevolge ook eischende of verwerende in rechten optreden [1].

In de dorpen, waar eene minderheid den Christelijken godsdienst belijdt, heeft de kerkelijke gemeente eveneens een vereenigingsleven, afgescheiden van dat der gezamenlijke ingezetenen. Ook van die kerkelijke gemeenten kan de rechtspersoonlijkheid niet twijfelachtig zijn. Tusschen de Christen-ingezetenen bestaat uit den aard der zaak in zoodanige dorpen eene nauwere aaneensluiting, dan welke uit den staatsrechtelijken band met hunne Mohammedaansche dorpsgenooten voortvloeit. Aan de godsdienstige plechtigheden, door laatstgenoemden gezamenlijk gevierd, kunnen zij natuurlijk niet persoonlijk deelnemen; daarentegen hebben zij hunne eigene gemeenschappelijke godsdienstoefeningen en godsdienstige feesten. Van zoodanige Christengemeente in het dorp is het kerkbestuur het middelpunt, en voorziet in tal van behoeften, waarmede in Nederland de kerkeraden zich niet inlaten. Het regelt b.v. het onderlinge hulpbetoon, zorgt voor schoolonderwijs, ja zelfs zijn er kerkeraden, die eene spaarbank hebben opgericht, of ten behoeve der gemeente eene steenbakkerij of andere industrieele onderneming exploiteeren Dat de Christengemeente voor haar eigen kerkgebouw zorgt, en hare eigene armen ondersteunt, ligt in den aard der zaak. De armenzorg neemt soms een eigenaardig karakter aan. Zoo zijn er kerkbesturen die, behalve dat zij hunne eigene „rijstschuur der armen” [2] bezitten, ook nog bouwgronden door koop of schenking hebben verkregen, welke zij voor lagen prijs aan de behoeftige lidmaten verhuren. De kerkeraden nemen ook besluiten ten aanzien van het burgerlijke recht hunner gemeenteleden, en die besluiten zijn voor laatstgenoemden bindend [3].

[1] Zie Van der Pauwert: Een tweetal desa-vereenigingen tot onderling hulpbetoon, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. XVI (1899) p. 261 en vv.; Notulen van de algemeene en directie-vergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. XXVII (1899) p. 86, 87; Proeve, p. 1940 en vv. In den laatsten tijd schijnt hier en daar ook wel eene door Inlanders op Europeeschen voet ingerichte hulp- en spaarbank te zijn gesticht, maar niet als gemeente-instelling. Deze soort banken vallen dus buiten het kader van dit opstel. Zie daarover: De Wolff van Westerode, t.a. p., p. 35 en vv. en Roessingh van Iterson: De oprichting van de eerste hulp- en spaarbank door Inlandsche hoofden te Poerwokerto, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Jaargang 1898, p. 355 en vv.

[2] Zie boven p. 110.

[3] Zie Hekmeijer, t. a. p., p. 7, 13, 25 en 27 en vv.

Het behoeft geen betoog, dat alle deze engere vereenigingen binnen den meer uitgebreiden kring van de ingezetenen eener Inlandsche gemeente niet slechts strekken tot bevordering der algemeene welvaart, maar ook dat daardoor het onderlinge toezicht van de bewoners op elkanders handel en wandel versterkt, en aldus de taak der gemeentepolitie verlicht wordt. De leden der sinoman- of arisan-vereenigingen worden door hun eigen belang gedwongen een speciaal toezicht op elkander ui te oefenen, en de onbetrouwbare of weinig soliede leden uit te stooten. In de Christengemeenten heeft de politie een krachtigen steun in de kerkelijke tucht, welke aldaar geenszins tot de onbeteekenende rol is afgedaald, welke zij, ik wil niet zeggen in alle, maar toch stellig in vele kerkelijke gemeenten in Nederland vervult.

Eene instelling, welke strekt om het gemeenschapsgevoel tusschen de ingezetenen eener Inlandsche gemeente steeds levendig te houden, is die der dorpsvergaderingen of bijeenkomsten (koempoelan)[1]. Reeds herhaaldelijk werd in dit opstel gewag gemaakt van raadpleging der dorpsgenooten of van een gedeelte hunner[2]. Maar, behalve in de vroeger genoemde gevallen, komt het nog in tal van anderen voor, dat het dorpshoofd de mannelijke meerderjarige ingezetenen zijner gemeente bijeenroept, ter bespreking der algemeene belangen. Intusschen zijn het alleen de volle burgers, die in zoodanige vergadering beraadslagen en het stemrecht uitoefenen. De lagere standen worden slechts toegelaten tot het geven van inlichtingen, tot het voordragen hunner persoonlijke belangen, of hoogstens tot het uitbrengen van eene fractie eener stem in verhouding tot de lasten, welke zij dragen, zoo men ze niet geheel uit de vergadering weert. Al naarmate het standsverschil in de gemeente grooter en scherper is, wegens het verschil in lasten, doet zich ook in de dorpsvergaderingen het overwicht van den eenen stand boven den anderen gevoelen, het meest echter bij gelegenheid van de verdeeling der lasten, en de daartegenover staande voordeelen[3]. In alle gemeenten worden periodiek, b.v. eenmaal 's jaars, vaste vergaderingen belegd, en bovendien

---

[1] Zie Proeve, enz. p. 1939, 1940; Eindresumé, dl. III, p. 101, en voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 316 en vv. en 343.

[2] Zie boven p. 24, 25, 30 en vv., 41, 49 en vv., 69, 72, 75 en vv., 119, en vergl. Ind. Stbl. 1895 N° 247, artt. 4 en 5, omtrent de verhuur van aandeelen in communale bouwgronden.

[3] Zie boven, p. 80 en vv.

geschiedt zulks in de meesten telkens, wanneer er bepaalde aangelegenheden te bespreken vallen. Behalve over de repartitie van baten en lasten wordt in de dorpsvergaderingen o. a. beraadslaagd en beslist over feesten of plechtigheden, waaraan de geheele gemeente moet deelnemen, over de algemeene landbouwbelangen, over ergerlijke gedragingen van een ingezetene, en over het sluiten van overeenkomsten met Europeanen of Vreemde Oosterlingen, wanneer die, ofschoon naar de wet individueel te sluiten, toch in hun onderling verband eene zaak betreffen, waarbij de gemeente betrokken is. Van laatstgenoemde overeenkomsten zijn de belangrijksten die tot verhuur van grond ten behoeve der cultuur van produkten voor de Europeesche markt. Men heeft daarvoor veelal groote stukken noodig, welke slechts te vormen zijn door de velden van meerdere grondbezitters bijeen te voegen. Is er nu slechts één hunner, die de voorkeur geeft aan eigen landbouw, zoo moet òf de geheele, soms voor de gemeente zeer voordeelige, verhuur achterwege blijven, òf de persoon in quaestie moet ergens anders een stuk grond bekomen, hetgeen geschieden kan, doordat een dorpsgenoot, die elders een akker heeft liggen, doch op eigen landbouw niet zoo gesteld is, hem dien akker wil afstaan gedurende den tijd, waarvoor hij zijn grond aan den Europeaan of Vreemden Oosterling verhuurt. Langdurige beraadslagingen zijn van zoodanige quaesties het gevolg, omdat daarbij van overstemmen door eene meerderheid geene sprake kan zijn, en dus de quaestie alleen beslist kan worden, doordat ieder individueel is tevreden gesteld. Het hier gegeven voorbeeld, dat met tal van anderen zoude kunnen vermeerderd worden, is voldoende om aan te toonen, hoe de eisch van individueel contracteeren met Inlanders, in verschillende wettelijke bepalingen gesteld [1], hoe goed ook bedoeld, niet altijd even gemakkelijk is na te komen, en hoe het gemeenteverband te dien aanzien, als in zoovele andere opzichten, een noodzakelijk correctief is van den nivelleerenden geest der wet.

Met het oog op de talrijke gemeenschappelijke belangen der ingezetenen eener Inlandsche gemeente, en met het oog op de nauwe betrekking, waarin men aldus, ten gevolge van het feit der inwoning, tot elkander komt te staan, is het niet meer dan natuurlijk, dat de vestiging in eene Inlandsche gemeente niet aan iedereen vrijstaat. Overal is daartoe noodig vergunning van het

[1] Zie b.v. Ind. Stbl. 1863 N° 152 en 1895 N° 247.

dorpshoofd, welke vergunning kan worden verleend of geweigerd naar bevind van zaken. Alleen bepaalt art. 29 Inl. Regl., dat de toelating van nieuwelingen door het dorpshoofd niet mag plaats hebben, tenzij het Distriktshoofd verlof tot vestiging in de gemeente heeft gegeven, dan wel twee der meest gegoede ingezetenen verklaren den nieuweling te kennen als een „goed en onschadelijk" persoon. Dit voorschrift, ofschoon in het Inlandsch Reglement alleen met het oog op de handhaving der politie opgenomen, reikt inderdaad veel verder, en is in de praktijk het middel om elementen uit de gemeente te weren, van welke men vreest, dat zij een wanklank zullen opleveren in de harmonie der gemeentelijke samenleving, al zijn zij op zich zelf niet van bepaald berispelijk gedrag. Van eene verplichting om nieuwelingen, die aan zekere eischen voldoen, toe te laten is namelijk nergens sprake. Ongetwijfeld zal men, bij weigering van de vergunning tot vestiging, langs hiërarchieken weg herstel van zijne grieven kunnen vragen bij het Europeesch of Inlandsch Bestuur. Dit echter zal veelal weinig aan de zaak kunnen doen, om de eenvoudige reden dat de nieuweling toch ergens wonen moet, en niemand *één* der ingezetenen kan dwingen hem bij zich in huis te nemen, of hem een huis in koop of leen af te staan. Men bedenke, dat in de Inlandsche gemeenten het getal woonerven beperkt, en veelal in vaste handen is, zoodat de overgroote meerderheid der nieuwelingen dan ook hun loopbaan als ingezeten beginnen met zich als inwonend knecht bij een baas te verhuren [1]. Zij doorloopen in die afhankelijke positie eene soort van proeftijd. Waar communaal bezit van woonerven, of althans bij het gemeentebestuur de bevoegdheid bestaat om de erven in te korten ten einde nieuwe erven te vormen [2], is de nieuweling ten aanzien van het verkrijgen eener woning, wel niet afhankelijk van de erfbezittende ingezetenen, maar heeft het gemeentebestuur het in zijne macht hem te beletten erfbezitter te worden. Daarenboven is de toelating van een nieuweling in vele gemeenten nog op andere wijzen door het plaatselijke gewoonterecht beperkt. Zoo kan daartoe toestemming gevorderd worden van de leden van het dorpsbestuur, of van de oudsten, of van de meerderjarige mannelijke ingezetenen, of van een bepaalden stand onder hen, of kan men zekere bewijzen van gegoedheid

---

[1] Zie Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 48, en vergl. Vermogensrecht, p. 100.
[2] Zie. Vermogensrecht p. 142, 155, 156.

vorderen. In gemeenten met communaal bezit van bouwgrond is, gelijk wij zagen [1], ieder toegelaten nieuweling nog volstrekt niet dadelijk gerechtigd tot een aandeel in de gemeentelijke velden, al voldoet hij persoonlijk aan alle eischen daarvoor. De toelating als aandeelhebber is de laatste stap tot het volle burgerschap, hetwelk men eerst door opklimming van den eenen stand tot den andere machtig kan worden. Ten aanzien van het toelaten van nieuwelingen geldt echter hetzelfde, als wat vroeger [2] ten aanzien van het opklimmen in stand werd opgemerkt, namelijk dat men daarmede moeielijker of gemakkelijker is, al naarmate de lusten van het ingezetenschap grooter of geringer zijn in verhouding tot de daaraan verbonden lasten, speciaal de verplichte diensten. De toelating als ingezetene is over het algemeen gemakkelijker te verkrijgen in gemeenten met zuiver individueel grondbezit dan in die, waar het communale bezit van bouwgronden bestaat. Zij is zelfs aan geene andere voorwaarde gebonden dan de nakoming der op de ingezetenen rustende verplichtingen, waar de maatschappelijke banden tusschen de ingezetenen, tengevolge van het min of meer vlottende karakter der bevolking, zich zoo niet geheel dan toch voor een deel hebben opgelost [3].

Als onderworpen aan het gemeenteverband worden bijna overal slechts de personen beschouwd, die feitelijk metterwoon in de gemeente gevestigd zijn. Waar echter de heerendienstplichtigheid rust op den grond, en deze in erfelijk individueel bezit is, kan het voorkomen, dat iemand heerendienstplichtig is in eene andere gemeente, dan waar hij woont. Dit kan nu wel niet voorkomen in gemeenten, waar het verkrijgen van erfelijk individueel bezeten grond gebonden is aan de voorwaarde van ingezetenschap; maar deze voorwaarde wordt alleen ten aanzien van woonerven bijna overal aangetroffen. Wat de sawah's betreft, zoo wordt het ingezetenschap als voorwaarde voor de verkrijging gesteld in verreweg de meeste streken van Midden-Java, gelijk mede in Pasoeroean. Op Madoera en in de Madoereesche streken van Oost-Java vindt men deze instelling ten aanzien van sawah's slechts sporadisch, en in

[1] Zie boven, p. 97, 98.
[2] Zie boven, p. 98.
[3] Zie boven, p. 116, 117. Voor de toelating van nieuwelingen in het algemeen, zie Eindresumé, dl. III, p. 202; Modjowangi, p. 230; Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 44 en vv., en voor Bali, Liefrinck, t. a. p., p. 289 en vv.

West-Java vindt men ze niet. Ten aanzien van het verkrijgen van tĕgal's, tuinen, boomgaarden of vischvijvers is de beperking tot ingezetenen der gemeente over geheel Java en Madoera uitzondering [1].

In de gemeenten nu, waar ook niet-ingezetenen grond in erfelijk individueel bezit kunnen erlangen, en de heerendienstplichtigheid daarop rust, wordt men toch, in den regel, alleen als heerendienstplichtig beschouwd in de gemeente zijner inwoning. In de Ordonnantie houdende regeling der heerendiensten in Rembang is zelfs een uitdrukkelijk voorschrift ten deze opgenomen [2]. Het omgekeerde beginsel, namelijk dat uitwonende grondbezitters ten aanzien van de repartitie der heerendiensten als ingezetenen der gemeente worden beschouwd, komt intusschen sporadisch voor in de residentiën Preanger-Regentschappen, Banjoemas, Bagelen, Kediri, Soerabaja, Pasoeroean en Probolinggo. In Bantam, Pekalongan en Japara is dit alleen het geval met uitwonende erfbezitters, in de weinige gemeenten waar zoodanig erfbezit geoorloofd is [3]. Ten aanzien van den op den grond rustenden cultuurdienst worden ingezetenen en niet-ingezetenen der gemeente, welke bij de Gouvernementscultuur is ingedeeld, gelijk gesteld [4]; terwijl omgekeerd de diensten en andere lasten jegens de gemeente overal uitsluitend op de ingezetenen rusten, behoudens de in sommige gemeenten bestaande verplichting van uitwonende sawah-bezitters, om bij te dragen tot het onderhoud der gemeentelijke dammen en waterleidingen, waardoor hunne velden geïrrigeerd worden [5].

Zagen wij hierboven [6], dat de toelating als ingezetene eener Inlandsche gemeente overal aan zekere beperkingen gebonden is, omgekeerd heeft ieder ingezetene het in zijne macht naar goedvinden het gemeenteverband te verbreken door te verhuizen (Jav. ngalih, Mad. ngalèh, Mal. Soend. pindah), iets waartoe men niemands toestemming noodig heeft. Dit verlaten der gemeente, met of zonder zijn gezin, zelfs door betrekkelijk gezeten landbouwers komt dikwijls voor, het meest in Midden-Java, maar ook in streken met uitsluitend individueel bezit van bouwgronden. Somtijds geeft men niet eens kennis van zijn voornemen daartoe, maar verlaat men de

[1] Zie Eindresumé, dl. I, p. 19, 20, 116, 141, 189.
[2] Zie Ind. Stbl. 1896 № 260, § 1.
[3] Zie Eindresumé, dl. III, p. 83 en v.
[4] Zie Gouvernementsbesl. van 28 Juli 1887 № 36 (Bijbl. № 4737) litt. B.
[5] Zie boven, p. 107 noot 2.
[6] Zie boven, p. 126 en vv.

gemeente heimelijk (minggat). Niet altijd heeft het verhuizen naar eene andere gemeente plaats wegens materieele belangen, of omdat men daarvoor andere, naar Westersche begrippen, gewichtige redenen heeft, b.v. dat men elders meer in den kring zijner verwanten woont, of omdat men het met zijne medeïngezetenen of zijn dorpshoofd niet goed kan vinden. Integendeel, om de nietigste redenen wordt op Java en Madoera somtijds het gemeenteverband verbroken, zelfs zonder dat men vooraf weet, in welke andere gemeente men zich zal nederzetten. Deze soort van onverschilligheid, waarmede de Inlander een, naar Europeesche opvatting, landloopersbestaan verkiest, boven het blijven, waar hij is, vindt hare verklaring in het klimaat, dat hem toelaat desnoods onder den blooten hemel of hoogstens onder een afdak te slapen, de weinige behoeften, en de gemakkelijkheid om op de eerste de beste hoofdplaats als bediende of daglooner zijn brood te verdienen. Wegens het gemeentelijke verband, ook op het individueele grondbezit klevende, zal men niet altijd de gelegenheid hebben zijne bouwgronden of zijn woonerf te verkoopen of te verhuren; doch de Inlander, eenmaal weg willende, laat beiden desnoods in den steek [1].

Daarentegen wordt het gemeentelijke verband niet verbroken door het tijdelijk verlaten der gemeente, b.v. om elders werk te zoeken, om te gaan studeeren, of om eene vrijheidsstraf te ondergaan. Dergelijke tijdelijk afwezige personen worden door hun gemeentebestuur steeds tot de ingezetenen gerekend, en moeten zorgen, dat alle verplichtingen jegens de gemeente gedurende hunne afwezigheid door anderen voor hen worden nagekomen. Doen zij dit niet, zoo worden zij als personen beschouwd, die heimelijk de gemeente hebben verlaten, en dienovereenkomstig behandeld [2].

In zeer bijzondere gevallen kan iemand van zijn ingezetenschap, althans van de daaraan verbonden rechten en voordeelen, worden ontzet, door eene doodverklaring, ja zelfs zijn mij voorbeelden medegedeeld, dat zoodanige doodverklaring niet slechts tegen een individu, maar tegen eene geheele familie werd uitgesproken [3]. Voor

[1] Zie Eindresumé dl. III, p. 204; Sollewijn Gelpke, t. a. p., p. 44, 45, en Vermogensrecht, p. 142, 143. Over de wijze, hoe met verlaten gronden in erfelijk individueel bezit gehandeld wordt, zie Vermogensrecht, p. 146, 147, en Familie- en erfrecht, p. 506, 507.

[2] Vergl. boven, p. 9 en 91 noot 1.

[3] Ook op Bali is eene zoodanige doodverklaring bekend. Zij wordt gevolgd door verbanning, indien de schuldige na een jaar niet de gemeente heeft verlaten, of vergiffenis heeft gevraagd. Zie Liefrinck, t. a. p., p. 340 en vv.

een dergelijken uitersten maatregel is feitelijk eenstemmigheid van alle ingezetenen noodig. Bijna zonder uitzondering zijn echter de gewone gemeentestraffen voldoende om iemand te bewegen de gemeente te verlaten [1].

§ 10. Gemeenten in een bijzonderen rechtstoestand.

In een bijzonderen rechtstoestand verkeeren de Inlandsche gemeenten op de particuliere landerijen en de zoogenaamde „vrije” desa's. De uitzondering, in de slotalinea van art. 71 van het Regeeringsreglement gemaakt, dat de verkiezing der dorpshoofden door de gemeenten en de regeling harer huishoudelijke aangelegenheden niet zouden worden ingevoerd, waar zij niet overeenkomen met de instellingen des volks of met verkregen rechten, werd, blijkens de geschiedenis dier wet, daarin opgenomen speciaal met het oog op de particuliere landerijen bewesten de rivier Tji-Manoek, beheerscht door het Reglement van Ind. Stbl. 1836 N° 19. Intusschen zal deze uitzondering, wegens hare algemeene bewoordingen, toch ook op andere gemeenten toepasselijk zijn, alwaar, zij het niet om dezelfde reden, de volksinstellingen of verkregen rechten onvereenigbaar zijn met den, in de vorige bladzijden geschetsten, normalen toestand. Dit is trouwens de opvatting, welke de lagere koloniale wetgeving en de Indische administratie altijd hebben gehuldigd.

Hierboven zagen wij reeds, dat in de residentie Batavia op de particuliere landerijen geene Inlandsche gemeenten bestaan. Men vindt op die landerijen agglomeraties van woningen, onder hoofden, door of namens den landeigenaar aangesteld, maar geene gemeenten. Op het domein Bloeboer in Buitenzorg was dit vroeger eveneens het geval; doch sedert bedoeld domein onder het gewone Gouvernementsbestuur is gebracht, ontstond ook aldaar het Inlandsche gemeentewezen. Op de in erfpacht uitgegeven perceelen is, zelfs wanneer er eene gevestigde bevolking gevonden wordt, nergens op Java en Madoera van een gemeentewezen sprake [2].

De gemeenten en gemeentebesturen op de particuliere landerijen in Bantam, Krawang en Cheribon komen in hoofdzaak overeen met die der gemeenten op het Gouvernementsgebied in dezelfde gewesten, behoudens de rechten van den landeigenaar, en

---

[1] Zie boven, p. 9, 118, 119.

[2] Zie boven, p. 15, 16, 18, 19.

de omstandigheid dat de algemeene wettelijke en administratieve regelingen ten aanzien van het gemeentewezen, op die gemeenten niet van toepassing zijn. Zoo zal alles wat in de vorige bladzijden vermeld werd omtrent splitsing, samenvoeging en grensregeling van gemeenten, de verkiezing, enz. der dorpshoofden, de samenstelling, functiën, benoeming, enz. van het dorpsbestuur, de voordeelen aan het ambt van hoofd of bestuurder verbonden, de verplichte diensten en de belastingen, enz., voor zoover een en ander op bepalingen berust, van hoogerhand vastgesteld, ten aanzien der gemeenten in quaestie buiten sprake blijven. Daarentegen gelden wederom, voor de benoeming enz. der hoofden, de speciale bepalingen ten aanzien dezer landerijen vastgesteld, welke niet op de gemeenten, op het staatsdomein gelegen, van toepassing zijn [1]. In Krawang bestaan de gemeentebesturen op de particuliere landerijen meestal uit een dorpshoofd (loerah of mandor), een adjunct-dorpshoofd (wakil), een schrijver (djoeroetoelis), een of meer oudsten (kamitoewa of toewa-toewa), een bode (marinjoe), een politie-beambte (pantjalang) en een geestelijke (amil of lĕbé) Het dorpshoofd kiest de leden van het dorpsbestuur, onder nadere goedkeuring en somtijds op aanwijzing van den landheer [2]. Omtrent de Bantamsche landerijen vind ik alleen vermeld, dat er dorpsbesturen en oudsten worden aangetroffen, en zoo ook omtrent die in Cheribon, dat dorpshoofden (koewoe), dorpsschrijvers en oudsten aan het hoofd der gemeenten staan [3].

Op velen der particuliere landerijen beoosten de rivier Tji-Manoek bestaan geene Inlandsche gemeenten. Op anderen echter treft men die van oudsher wel aan. In wezen verschillen zij niet van de Inlandsche gemeenten in het omliggende staatsdomein, behoudens wederom de eigenaardige betrekkingen der gemeenten tot den landeigenaar, en behoudens dat de regelingen van het gemeentewezen, van het Gouvernement uitgegaan, ook van ouds daarop geene betrekking hadden. In deze, door het gebruik gevormde of gewijzigde, gemeentelijke toestanden werd eerst op zeer bescheiden voet eene

[1] Zie Ind. Stbl. 1836 N° 19, artt. 52—54.

[2] Deze mededeelingen omtrent Krawang dank ik aan den heer Van Lawick van Pabst. Zie boven, p. 2 noot 2.

[3] Zie Sg. De artt. 11 en 30 van Stbl. 1836 N° 19 toegepast in het distrikt Tjikandi (Bantam), in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. VI (1892), 295; Varia, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Jaargang 1851, dl. II, p. 71; Faes: De landen Kandanghauer en Indramajoe-West in de residentie Cheribon, in de Indische Gids, Jaargang 1886, dl. II, p. 1335.

zekere regelmaat gebracht door de Ordonnantie van 8 Augustus 1880 (Ind. Stbl. N° 150), krachtens welke de dorpshoofden op de particuliere landerijen in quaestie, zelfs waar geen gemeentelijke band tusschen de dorpsgenooten aanwezig is, als beambten van politie tot het Bestuur in dezelfde verhouding staan als de dorpshoofden in de Gouvernementslanden, zoodat het Bestuur te hunnen aanzien, wat de politie betreft, dezelfde bevoegdheden bezit als ten aanzien van de anderen (art. 3 al. 4). Voorts werd bepaald, dat de dorpshoofden, al naarmate het plaatselijke gebruik zulks medebrengt, òf op de in de Gouvernementsdorpen gebruikelijke wijze door de bevolking zouden worden gekozen, en bij goedkeuring van die keuze door den landeigenaar, door het Bestuur bevestigd, òf, waar de volkskeuze niet gebruikelijk is, door den landeigenaar zouden worden benoemd, welke benoeming door het Bestuur bekrachtigd wordt Indien het Bestuur meent een gekozen dorpshoofd niet te kunnen bevestigen, of de benoeming van een dorpshoofd niet te kunnen bekrachtigen, noodigt het den landeigenaar onder mededeeling van redenen uit, eene nieuwe verkiezing te laten houden, of eene nieuwe benoeming te doen. Bij vertraging van de zijde van den landeigenaar in het voldoen aan die uitnoodiging, benoemt het Bestuur, onafhankelijk van dezen, een dorpshoofd, dat evenals zijn voorganger door den landeigenaar moet bezoldigd worden (art. 2). De dorpshoofden worden door het Bestuur van eene akte van aanstelling voorzien; terwijl het Bestuur ook bevoegd is ten allen tijde een dorpshoofd door den landeigenaar te doen ontslaan. De uitnoodiging daartoe wordt, onder mededeeling van redenen, tot den landeigenaar gericht. Bij vertraging zijnerzijds in het geven van ontslag, wordt het dorpshoofd, onafhankelijk van den landeigenaar, door het Bestuur ontslagen (art. 3 al. 1—3). Overigens hangt het geheele gemeentewezen op deze landerijen af van de plaatselijke gebruiken, zoo niet van den wil van den landeigenaar, en men heeft dan ook te dien aanzien bijna evenveel verschillende toestanden als er landerijen zijn met Inlandsche gemeenten. In sommigen der op bedoelde landerijen gelegen gemeenten wordt het dorpshoofd door de stemhebbende ingezetenen gekozen; elders wordt hij door den landeigenaar benoemd; wederom elders wordt de betrekking aan den meestbiedende verpacht. Hier worden de leden van het dorpsbestuur als in de naburige Gouvernementsdorpen benoemd en ontslagen; daar kiest het dorpshoofd, en ginds kiest de landeigenaar ze naar welgevallen. In sommige ge-

meenten bestaat het gemeentebestuur alleen uit het dorpshoofd; in anderen heeft laatstgenoemde slechts één of twee leden van het dorpsbestuur — veelal een kĕbajan en een tjarik [1] — naast zich. Er zijn gemeenten, welke in hun geheel aansprakelijk zijn voor de diensten en opbrengsten aan den landeigenaar verschuldigd, en waar ook het standsverschil bij de repartitie dier diensten en opbrengsten wordt in acht genomen; maar er zijn ook anderen, waar alles individueel wordt gepraesteerd, zij het door tusschenkomst van het dorpshoofd. Ook de voordeelen, aan het ambt van dorpshoofd of lid van het dorpsbestuur verbonden, loopen, wat aard en hoegrootheid betreft, plaatselijk zeer uiteen. Met de inning der belastingen ten behoeve van den lande hebben de dorpshoofden geene bemoeienis, doch wel op sommige landerijen met de heerendiensten. Voor zooverre namelijk bij de oorspronkelijke voorwaarden van verkoop der landerijen niet anders werd overeengekomen, zijn de opgezetenen onderworpen aan het verrichten van de heerendiensten ten algemeenen nutte, door den Gouverneur-Generaal aan te wijzen (Ind. Stbl. 1880 N° 150 art. 1). De ordonnantiën betreffende de heerendiensten in elk gewest, en de regelingen van de gemeentelijke diensten der Hoofden van Gewestelijk Bestuur kunnen intusschen bij het vorderen van die diensten hoogstens tot leiddraad strekken, als het gebruik dit medebrengt, en de landeigenaar het goedvindt; maar verbindend zijn deze ordonnantiën en regelingen niet. Zoo ook is het voortbestaan van het plaatselijke gewoonterecht omtrent andere onderwerpen, als standen, gemeentelijke huishouding, invloed van het gemeentewezen op het privaatrecht, enz. op de landerijen niet als in de Gouvernementsdorpen gewaarborgd door het Regeeringsreglement, maar aan allerlei inbreuken van den kant des landeigenaars blootgesteld. Op sommige landerijen heeft b.v. vroeger de verkiezing der dorpshoofden bestaan, maar is zij door den landeigenaar afgeschaft. Het behoeft geen betoog, dat door een en ander het gemeentewezen op de landerijen beoosten de rivier Tji-Manoek, waar het bestaat, veel minder ontwikkeld is dan op het omliggende staatsdomein, al mag men niet ontkennen, dat het welbegrepen belang van den landeigenaar om een goeden geest onder zijne bevolking te bewaren, in den regel van het vernietigen daarvan zal afhouden [2].

---

[1] Zie boven, p. 57.

[2] Zie boven p. 18, en, voor nadere bijzonderheden, de beschrijving der verschillende landerijen bij Van Dissel, t. a. p., p. 453 en vv.

Van meer belang zijn de afwijkende toestanden in de zoogenaamde „vrije” dorpen. Men verstaat daaronder Inlandsche gemeenten, die geheel of ten deele, van alle of van sommige belastingen [1] en diensten jegens den lande [2] zijn vrijgesteld, maar daarentegen verplicht zijn tot het onderhouden van godsdienstscholen, van zekere aanzienlijke familiën of van geestelijken, aan eene bepaalde inrichting verbonden, dan wel tot het onderhouden of bewaken van heilige of vorstelijke graven, van moskeeën of van andere met den godsdienst in verband staande gebouwen. Bij de overname van streken, welke vroeger onder het Inlandsche vorstenbestuur hadden gestaan, zijn steeds door het Gouvernement de privilegiën dezer gemeenten gewaarborgd, ja zelfs heeft men, om staatkundige redenen, niet eens altijd de aanspraken van sommige gemeenten op vrijstelling al te critisch willen onderzoeken [3]. Bij het Gouvernementsbesluit van 23 September 1853 N° 2 (Ind. Stbl. N° 77) is de vrijstelling van belastingen ten aanzien van alle als „vrij” bekend staande gemeenten voor goed uitgesproken.

Er zijn tegenwoordig op Java en Madoera 241 vrije dorpen, en wel in Cheribon 1, in Tegal 1, in Pekalongan 20, in Banjoemas 41, in Bagelen 69, in Kedoe 1, in Semarang 2, in Japara 9, in Rembang 2, in Madioen 51, in Kediri 6, in Soerabaja 5 en op Madoera 33 [4]. Het beschrijven van den oorsprong dezer gemeenten, van de verschillende doeleinden, waarom de vrijstelling heeft plaats gehad, en van de eigenaardige vormen van grondbezit aldaar aangetroffen, behoort niet tot ons onderwerp [5]. Alleen zijn hier aan de orde de afwijkingen, welke het gemeentewezen aldaar oplevert, van de toestanden, in de vorige bladzijden van dit opstel beschreven ten aanzien

[1] De hier bedoelde belastingen zijn: de landrente (Ind. Stbl. 1872 N° 66 juncto N° 219a art. 1 sub c), de belasting op het bedrijf (Ind. Stbl. 1878 N° 12 art. 2 sub 7°), het hoofdgeld (Ind. Stbl. 1893 N° 68 art. 1), de belasting op het slachten van runderen, buffels en paarden (Ind. Stbl. 1898 N° 349), en de belasting op de rijtuigen (Ind. Stbl. 1885 N° 25 art. 2 sub 2°).

[2] In de regelingen betreffende de heeren- en cultuurdiensten, vermeld boven, p. 81 noot 3, komt geene algemeene vrijstelling van de gemeenten in quaestie voor. De vrijdom berust dus op hetgeen, ten aanzien van elke gemeente afzonderlijk, bij administratieven maatregel is bepaald. Logisch is dit stellig niet.

[3] Zie Fokkens: Vrije desa's op Java en Madoera, in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXI (1886), p. 498 en vv.

[4] Een register van alle vrije dorpen werd laatstelijk gearresteerd bij het Gouvernementsbesluit van 13 September 1887 N° 3 (Bijbl. N° 4738), en tot een beperkt getal exemplaren gedrukt, maar niet in het Bijblad opgenomen.

[5] Zie daarover Fokkens: Vrije desa's, p. 501 en vv.; Dezelfde: De priesterschool te Tegalsari, in het Tijdschrift voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV (1877), p. 318 en vv.; Hasselman: De perdikan-dessa's in het distrikt Tjahijana, in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. I (1888), p. 72 en vv.; Vermogensrecht, p. 165 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 22 en vv.

van de gewone, of, gelijk men in sommige streken [1] zegt, "landrente opbrengende" (pamadjĕgan (N) of pamaosan (K)) gemeenten.

Die afwijkingen zijn zeer gering in de gemeenten, waar de speciale lasten niet op alle ingezetenen of op alle gronden rusten, maar waar slechts aan een zeker aantal bepaalde personen, of aan de bezitters van zekere bepaalde gronden, bedoelde lasten zijn opgelegd, een en ander tegen vrijstelling van belastingen of diensten jegens den lande. De aldus vrijgestelden hebben dan soms een afzonderlijk hoofd, ondergeschikt aan het dorpshoofd. Overigens worden echter deze gemeenten op de gewone wijze geadministreerd, en alle, in den loop van dit opstel vermelde, wettelijke of administratieve voorschriften zijn daarop van toepassing, behoudens de vrijstelling der personen of gronden in quaestie en de daartegenover staande verplichtingen [2]. Anders is het echter met de gemeenten, die in hun geheel zijn vrijgesteld, hetzij van alle, hetzij van sommigen der gewone belastingen en diensten, en op deze gemeenten alleen heeft het volgende betrekking.

Daar de vrije dorpen allen op het staatsdomein zijn gelegen, staat geen landeigenaar tusschen hunne gemeentelijke bestuursorganen en het Gouvernement. Zij hebben dientengevolge allen rechtspersoonlijkheid, en een ingrijpen in hunne autonomie door derden is uitgesloten. Terwijl de wettelijke en administratieve bepalingen omtrent het gemeentewezen in het geheel niet van toepassing zijn op de gemeenten, gelegen op de particuliere landerijen, tenzij krachtens een uitdrukkelijk voorschrift, zoo zijn die bepalingen in beginsel wel van toepassing op de vrije dorpen, tenzij met het wezen der vrijstelling onvereenigbaar, dan wel uitdrukkelijk uitgezonderd. Zoo werd er hierboven reeds op gewezen, dat de bepalingen omtrent splitsing of samenvoeging van gemeenten geene betrekking hebben op de vrije dorpen [3], en dat de hoofden daarvan niet door de bevolking worden verkozen, doch door den Resident benoemd [4]. De splitsing of samenvoeging is aan den Gouverneur-Generaal voorbehouden, en, wat de benoeming der hoofden betreft, zoo zal daarbij op familiebetrekking met den vorigen titularis worden gelet [5]. Deze factor zal zich natuurlijk niet in alle vrije dorpen

[1] B.v. in Banjoemas. Zie Hasselman, t. a. p., p. 93 noot 1.

[2] Zie Fokkens: Vrije desa's, p. 477, 503, 511, 512, 516; Eindresumé, dl. III, p. 26.

[3] Zie boven, p. 23 noot 4.

[4] Zie boven, p. 31.

[5] Zie Fokkens, t. a. p., p. 477, 499.

op gelijke wijze doen gelden. Waar het hoofd b.v. tevens de hoofdonderwijzer is van eene godsdienstschool, zal de vraag, wie onder zijne familieleden daarvoor geschikt is, dikwijls aanleiding geven tot het voorbijgaan van zijn oudsten zoon, of zelfs van alle zijne zoons, en tot benoeming van een meer verwijderden bloedverwant [1]. Waar omgekeerd de vrijstelling heeft plaats gehad ten behoeve van eene bepaalde familie of voor het onderhoud van graven, zal in den regel de oudste zoon den vader opvolgen [2], natuurlijk met inachtneming van den voorrang der echte zoons boven de onechten [3]. Dergelijke bezigheden, als het hier geldt, vereischen immers geene speciale voorbereiding of ontwikkeling.

De hoofden der vrije dorpen zijn bijna zonder uitzondering van aanzienlijke afkomst. Al was hun stamvader dit niet, zoo heeft toch in den regel de familie zich door aanhuwelijking met voorname geslachten tot een hooger maatschappelijk standpunt verheven [4]. De hoofden der gewone Inlandsche gemeenten daarentegen behooren bijna uitsluitend tot de volksklasse, en staan dientengevolge dichter bij hunne ingezetenen dan die der vrije dorpen. Laatstgenoemden voeren dan ook dikwijls hoogere titels dan de gewone dorpshoofden. Zoo hebben zij in Banjoemas den titel van d ĕ m a n g; doch elders worden zij gewoonlijk k i a h i genoemd [5].

Wat de uitoefening der politie betreft, zijn de hoofden der vrije dorpen aan dezelfde voorschriften als die der andere gemeenten onderworpen; maar zij hebben geene bemoeienissen met de krachtens algemeene verordeningen geheven belastingen en de aan den lande te praesteeren diensten, waarvan hunne gemeenten zijn vrijgesteld. Zij hebben dus ook van de inning dier belastingen geene voordeelen. Daarentegen zijn de beperkende voorschriften omtrent het aantal der huisdienstplichtigen en omtrent de uitgestrektheid van het ambtelijke landbezit niet op hen toepasselijk. In sommige vrije dorpen beschouwen zij zich zelfs als de eenige zakelijk rechtheb-

[1] Vergl. Fokkens: De priesterschool, enz. p. 322, 324.

[2] Vergl. Hasselman, t. a. p., p. 97, en mijne verhandeling over de Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera, p. 74.

[3] Vergl. over het onderscheid tusschen „echte" en „onechte" kinderen in Midden-Java, Familie- en erfrecht, p. 488, 489.

[4] Men denke aan den overgang van den adel in de vrouwelijke lijn in Midden-Java. Zie Inlandsche rangen en titels, p. 23, 28, 32, 34, en vergl., over de afkomst van sommige hoofden, Fokkens: De priesterschool, p. 322; Hasselman, t. a. p., p. 82, 101; Inlandsche rangen en titels, p. 73 en vv.

[5] Zie Fokkens: Vrije desa's, p. 506, 509.

benden op den grond, en heeft de bevolking daarop alleen contractueele gebruiksrechten. Het gevolg van dezen toestand is, dat aan de hoofden der gemeenten in quaestie door de ingezetenen allerlei diensten en leveringen worden gepraesteerd, of betalingen worden gedaan, in de gewone Inlandsche gemeenten onbekend [1]. Daarentegen hebben die hoofden ook ambtsplichten na te komen, aan de gewone dorpshoofden vreemd. Waar de vrijstelling heeft plaats gehad met het oog op het onderhoud eener godsdienstschool, een bedehuis of eene begraafplaats, moeten zij als onderwijzer optreden, dan wel het bedehuis onderhouden, of bij de graven de noodige offers en offermalen doen plaats hebben. Bovendien zijn bijna alle hoofden van vrije dorpen, krachtens hun ambt, belast met de functiën van distriktsgeestelijken, d. w. z. niet slechts moeten zij in het gemeenschappelijke gebed, speciaal des Vrijdags, voorgaan; maar zij hebben ook de administratieve en rechterlijke bemoeienissen der distriktsgeestelijken na te komen, onder genot van de daaraan verbonden voordeelen [2].

Het dorpsbestuur is in den regel ongeveer samengesteld als in de omliggende niet-vrije dorpen. Alleen ontbreekt in gezegd bestuur de dorpsgeestelijke in de gemeenten, waar de hoofden met de functiën van distriktsgeestelijken zijn belast. Wat elders de dorpsgeestelijken doen, behoort in die gemeenten tot den werkkring van het hoofd zelf, bijgestaan, voor de minder belangrijke werkzaamheden, door assistenten, die allen door de gemeente moeten worden onderhouden. Zoo heeft het hoofd b.v. zijne hulponderwijzers aan de godsdienstschool, zijn ondergeschikt moskee-personeel, zijne dagelijks dienstdoende gravenbewakers, enz. Deze personen worden door het hoofd gekozen en ontslagen; de voordeelen aan hun ambt verbonden worden door hem vastgesteld, alles naar zijn subjectief gevoel van billijkheid, geleid door de plaatselijke gebruiken, zoo niet naar willekeur. Hetzelfde kan men zeggen van de leden van het dorpsbestuur, op wie evenmin de administratieve regelingen ten deze toepasselijk zijn, in de gewone gemeenten geldende. Het behoeft geen betoog, dat door een en ander het standpunt van de leden van het dorpsbestuur tegenover het hoofd in de vrije dorpen aanmerkelijk lager is, ja dat men eigenlijk aldaar

[1] Zie Eindresumé, dl. III, p. 27 en vv.; Hasselman, t. a. p., p. 98 en vv.

[2] Zie, over de functiën der hoofden als distriktsgeestelijken en de daaraan verbonden inkomsten: Moh. Geestelijkheid, p. 9 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 23, en over hunne andere ambtsplichten, Fokkens, t. a. p., p. 501 en vv.; Hasselman, t. a. p., p. 97.

niet eens van leden van het dorpsbestuur behoorde te spreken, doch alleen van beambten van het hoofd [1].

De rechtstoestand van de ingezetenen der vrije dorpen ondervindt uit den aard der zaak den weerslag van de hier geschetste afwijkingen van het gewone gemeentewezen. De belastingen en diensten, waarvan zij jegens den lande zijn vrijgesteld, drukken hen natuurlijk niet; maar daartegenover staan de leveringen en diensten, niet slechts aan het hoofd, zijne hulponderwijzers, hulpgeestelijken, hulpgravenbewakers, leden van het dorpsbestuur, enz. op te brengen, doch ook de zorg voor de schoolgebouwen, studentenkwartieren, bedehuizen, graven, enz., met levering van hetgeen voor het onderhoud van een en ander noodig is, alles ten definitieve ter appreciatie van het hoofd alleen. Slechts ingeval van ergerlijke misbruiken ten deze, in verband met de plaatselijke gebruiken, zoude bij het Europeesch of Inlandsch Bestuur kunnen worden geklaagd, en dit langs administratieven weg tusschenbeide kunnen komen, ja desnoods het hoofd kunnen doen afzetten. Er moet echter veel gebeuren, eer men daartoe overgaat. De godsdienstige opbrengsten, bekend onder de namen van d j a k a t en p i t r a h, elders alleen gegeven door hen, die zulks willen, worden over het algemeen in de vrije dorpen als gemeentelijke verplichtingen beschouwd. Het bijwonen van den Vrijdagdienst in de moskee is eveneens verplichtend voor hen, die volgens het Mohammedaansche recht in de termen daartoe vallen [2]. De dorpsvergaderingen, elders zulk een krachtig instrument van medebestuur der ingezetenen, worden in de vrije dorpen alleen belegd voor offermalen of andere ceremoniën. In één woord het hoofd is zoo goed als alleenheerscher [3].

Daarbij is in velen der vrije dorpen de bevolking nog gebonden aan tal van oude, elders niet of niet meer bekende gebruiken. Zoo vind ik van de vrije dorpen in Banjoemas vermeld, dat als verboden (p a l i) wordt beschouwd het planten van tabak, het verkoopen van gepelde rijst (b r a s), gekookte rijst (s ĕ g o e l), s i r i h en p i n a n g, het dragen van zekere patronen van b a ṭ i k, ja zelfs het gebruik van sommige woorden en uitdrukkingen [4]. In het dorp

[1] Zie, voor de plaatselijke bijzonderheden, Hasselman, t. a. p., p. 96 en vv., 102; Fokkens: De priesterschool, p. 332; Dezelfde: Vrije desa's, p. 501 en vv.

[2] Zie Hasselman, t. a. p., p. 101, 102, 103; Fokkens: De priesterschool, p. 333; Dezelfde: Vrije desa's, p. 501 en vv.; Eindresumé, dl. III, p. 27 en vv.

[3] Zie Hasselman, t. a. p., p. 101; Fokkens: De priesterschool, p. 331.

[4] Zie Hasselman, t. a. p., p. 95.

Tegalsari (Madioen) is het ongeoorloofd huizen te bouwen met djati-houten dakribben, dakbedekking of wanden, dan wel steenen huizen; terwijl het huis van het hoofd altijd denzelfden vorm, speciaal wat het dak betreft, moet behouden [1]. Met deze voorbeelden kan worden volstaan. Dat de nationale, maar door den Islâm verboden of althans afgekeurde, muziekinstrumenten en tooneelvertooningen in het gebied der meeste vrije dorpen niet zijn toegelaten, ligt in den aard van hunnen toestand van geestelijk territoir. Door dit alles hebben bedoelde dorpen een voorkomen, hetwelk sterk afwijkt van dat der omliggende gemeenten. Handel en industrie zijn er onbeteekenend. Er ligt over de ingezetenen veelal een kerksch, om niet te zeggen schijnheilig, waas, dat des te onaangenamer aandoet, dewijl de zedelijkheid, speciaal in vele vrije dorpen met godsdienstscholen, doch ook in anderen, te wenschen schijnt over te laten [2].

Niet slechts de geestelijken, gravenbewakers, onderwijzers en studenten geven in de vrije dorpen den indruk van te leven van hunne renten; maar de geheele gemeente maakt veelal dien indruk. De welvaart der ingezetenen is zeer verschillend. Waar de grond schraal, of het hoofd inhalig is, ontwaart men armoede en achteruitgang, hetgeen niet belet, dat dan toch veelal de aanleg van het dorp een min of meer voornaam karakter draagt. In het omgekeerde geval, of waar een groot aantal bedevaartgangers het heiligdom bezoeken, en hunne voeding, huisvesting, enz. ruim betalen, of zelfs waar de meestal arme studenten door hun groot aantal toch een zeker vertier doen ontstaan, is de economische toestand over het algemeen eerder beter dan minder goed, in vergelijking met de gewone gemeenten. Sommige hoofden verkeeren in bekrompen omstandigheden, niettegenstaande hunne bijzondere rechten op den grond en op den arbeid der ingezetenen hunner gemeente. Anderen hebben zich, om hun staat eenigszins te kunnen ophouden, in schulden moeten steken. De meesten echter staan, uit een economisch oogpunt, boven de gewone dorpshoofden, en leven dan ook op grooteren voet [3].

[1] Zie Fokkens: Vrije desa's, p. 489, 491.

[2] Zie: Het Mohammedaansche godsdienstonderwijs, enz., p. 521 en vv.

[3] Zie Hasselman, t. a. p., p. 94, 96, 102, 104; Fokkens: De priesterschool, p. 324, 331; Dezelfde: Vrije desa's, p. 506; Moh. Geestelijkheid, p. 16 noot 3.

NAAMGEVING IN INSULINDE,

DOOR

Dr. J. H. F. KOHLBRUGGE. [1]

Het dragen van een naam is een der meest verspreide en oudste ebruiken onder menschen; ik achtte het belangrijk te onderzoeken oe in Insulinde de naamgeving geschiedt, en of de daarbij bekende ebruiken wellicht eene verdeeling der volkeren in groepen zou eroorloven.

Hiervoor heb ik het onderwerp in eenige onderdeelen gesplitst, aar zoowel het aantal volkstammen als dat der bestaande gebruiken eer groot bleek te zijn. In de eerste plaats wensch ik dan de vraag e beantwoorden:

W a n n e e r b e g i n t d e m e n s c h e e n n a a m t e d r a g e n? 'oor alle volkeren geldt, dat dit reeds op zeer jeugdigen leeftijd eschiedt en wel dikwijls op vast bepaalde tijdstippen. Voor vele issen wij evenwel voldoende gegevens om na te gaan of de naam- eving aan bepaalde tijdstippen gebonden is, en slechts voor zeer einige staat vast dat dit zeker niet het geval is.

Bij de Rotineezen ontvangt het kind wel eens een naam reeds óór de geboorte om eene moeielijke bevalling te bespoedigen; men eronderstelt namelijk, dat het kind niet wil geboren worden omdat et nog geen naam heeft. Op de Sula-eilanden ontvangt het kind een aam voor men den navelstreng doorsnijdt. Van vele andere volkeren eten wij dat de naamgeving onmiddellijk na de geboorte plaats eeft, zoo bij Rotineezen, Papua's van Kaimani, Kajan's, Teng- ereezen (Java), en Alfoeren der Minahassa; bij de laatstgenoemden eschiedt dit overluid alsof men de sawangs (booze geesten) wil

---

[1] In de navolgende beschrijving zijn de bronnen niet genoemd om niet lkens in herhalingen en verwijzingen te vallen; men vindt ze aan het slot, olgens de eilanden of eilandengroepen gerangschikt, waardoor dus direct lijkt op wiens gezag de meègedeelde feiten berusten. Vele dank ik aan articuliere inlichtingen; ook de namen dezer deskundigen zijn bij de streken, aarop hunne mededeelingen betrekking hebben, genoemd.

doen hooren, dat het kind bekend is bij goden en menschen en zij het dus niet zullen komen kwellen of dooden. Spoedig na de geboorte geschiedt dit ook bij de Toradja's van Parigi en Todjo (voor men het kind in de wieg legt).

De derde dag is de dag der naamgeving op Nias, waar men ook den naam aan de bevolking bekend maakt; den derden of vierden dag kiest men op Savoe. Andere tijdsbepalingen zijn: bij het ophouden der bloeding der moeder (Ambon), vóór het afvallen van den navelstreng (Kisser), bij het afvallen van den navelstreng (Aroe, Babar, Wetar), den vijfden dag op Java, op den tweeden of vijfden dag in de Loeang-Sermatagroep, op den eersten, derden, zevenden of tienden dag in Holontalo, den achtsten dag in de binnenlanden van Timor, den vierden of achtsten dag bij de Karau-Batak's, die evenwel somtijds langer wachten, den zevenden dag bij de Badoej's, na tien dagen te Boeool, na 8—10 dagen bij de Papua's van Kaiser Wilhelmsland (N. Guinea). Minder bepaald is de tijd voor de naamgeving aan de kust van Timor; men is vrij, mits het slechts binnen de 40 dagen geschiedt, die de vrouw gebruikt om uit te rusten en gedurende welke zij het huis niet verlaten mag. Ook de Boegineezen en Makassaren geven een naam òf kort na de geboorte òf na veertig dagen. In Mandeling wacht men veertien dagen tot eene maand, afhankelijk van den gezondheidstoestand der moeder en een door den datoe (priester) te bepalen gunstigen dag. Op Ceram benoemt men het kind na drie dagen of na eene maand, op de Serang-lao-eilanden na veertig dagen, op de Kei-eilanden den dertigsten dag, als de moeder in de rivier gebaad heeft.

Op Boeroe en Bali wacht men tot het kind drie maanden oud is. De mohammedaansche Taboengkoe (Centraal-Celebes) geven het kind een naam in de vierde maand van zijn leven. In Bolaäng Mongondou en op de Watoebellagroep geeft men een naam zoodra het kind lachen kan; bij de heidensche Tolalakis als het kind zitten kan; de Tomoris (ook in Centraal-Celebes) verklaren slechts dat het kind een naam moet hebben voor het zitten kan. In den Romangararchipel wacht men tot het kind gespeend is, omdat het dan den naam, die als een titel wordt beschouwd, dragen kan, en de Papua's (Noefoereezen) wachten meestal tot het kind loopen kan.

Al geven de Kajan's van Noord-Borneo meestal kort na de geboorte eenen naam, zoo kan het toch onbepaald uitgesteld worden als de voorteekens niet gunstig zijn. Het orakel, dat men hiervoor

raadpleegt, is het kind zelf: men kittelt het met eene veer in den neus, niest het, dan kan men tot de naamgeving overgaan, niest het niet, dan wordt het onbepaald uitgesteld; het zoeken van een gunstigen dag komt trouwens ook bij andere volkeren voor (zie boven).

Geheel onverschillig voor den tijd van naamgeving zijn vele Toradja's in Centraal-Celebes. Zij haasten zich niet en wachten tot een toeval over den naam beslist, hetgeen ook wel eens direct na de geboorte geschieden kan. Ook de Alfoeren van Halmahera wachten soms langen tijd, en de Bataks van het Paneh- en Bilahstroomgebied doen 't zelfde. Om bijzondere redenen vermijdt het ook de Karau-Batak wel eens om aan het kind een naam te geven, en wel als vroeger geboren kinderen gestorven zijn. Vrienden en kennissen geven het dan meestal voorloopig eenen bijnaam, die later wel eens de blijvende naam wordt. In dezen zin, als voorbehoedmiddel tegen dood en ziekte, moeten wij ook het late naamgeven bij andere stammen verklaren, bijv. bij de Noefoereezen en de Alfoeren van Halmahera. Het is bij dezen moeielijk uit te maken of de naamgeving daar werkelijk zoolang uitgesteld wordt, dan of men slechts met het oog op de groote kindersterfte gedurende het eerste levensjaar, den naam vooreerst niet mag uitspreken. Bij de Dajaks van Noord-Borneo is het verboden den reeds gekozen naam uit te spreken, vóór het plechtige bad heeft plaats gehad dat aan de naamgeving vooraf moet gaan.

Heeft het kind eenen naam, dan is het met dezen en door dezen aan de booze geesten bekend; door het geen naam te geven of dien niet uit te spreken misleidt men die geesten en bewaart men de kinderen voor ziekte.

Deze opvatting, berustende op de meening dat ziekten, vooral die in het eerste levensjaar, aan geesten te wijten zijn, is in den Archipel zeer verbreid; wij komen daarop terug bij het bespreken der naamsveranderingen wegens ziekten of het verzwijgen van den naam, dien men zelf draagt. Dat voor deze volkeren de kindersterfte in het eerste levensjaar werkelijk zeer groot is, heb ik althans voor de gezonde en krachtige Tenggereezen aangetoond en zij is dus voor de andere zeer waarschijnlijk [1].

Zoolang het kind geen naam heeft wordt het "kind, kleine,

[1] Die Krankheiten eines Bergvolkes der Insel Java. Janus 1897. S. 8. „59 pCt. der Todesfälle fallen auf das erste Lebensjahr".

jongen of meisje" genoemd en zijn de volgende woorden gebruikelijk:

	Mannelijke kinderen.	Vrouwelijke kinderen.
Toradja's	kede	tomenga.
Alfoeren van Halmahera	popa	popa (kindje).
Boeroeneezen	tisoe	tisoe (kindje).
Papua's	kiki	kiki (kleine).
Balineezen	tjenik of tjerik	tjenik of tjerik (kleine).
Timor-Batak's	si kaki	si bóroe.
Karau-Batak's	si tongat	si bĕroe.
Batak's van het Paneh en Bila stroomgebied . .	si dalijan of si dalihen of si oentjok of si batoe.	si Taïng of si Taring of si Boetat.
Mandelingers	si dalijam of si batoe (steen)	si taeng si taring (stookplaats).

Uit het bovenstaande (ook uit de vrees voor naamgeving) blijkt wel voldoende dat de naamgeving bij deze volkeren aanduidt dat het kind een zelfstandig wezen geworden is; alleen wordt het begin der zelfstandigheid op zeer verschillende wijzen bepaald.

Bij het eene volk treedt de zelfstandigheid in, zoodra het kind van de placenta afgescheiden is, of men noemt den naam reeds voor men tot de doorsnijding overgaat; bij het andere volk begint de zelfstandigheid als de navelstreng afgevallen is en dus het laatste overblijfsel der vasthechting aan het moederlichaam verdwenen is, of als het kind het huis verlaten mag, wat dan meestal te samen valt met de reiniging der moeder [1] of gepaard gaat met de eerste aanraking der aarde. Weer anderen beschouwen het kind eerst als een volkomen mensch als het lachen kan, of gespeend is, of loopen of zitten kan.

De naamgeving is dus eene erkenning der zelfstandigheid en door dien naam is het dan bij menschen, goden en geesten bekend, waarom de naam dan ook dikwijls overluid bekend wordt gemaakt.

Treffend zegt Furness van de Kajan's: Before the formal ceremony of naming a child for instance has been performed, the child has

[1] De bovengenoemde dagen 5[de], 7[de] 40[ste] enz., laten zich direct in verband brengen met: het ophouden der bloeding, het afvallen van den navelstreng, het ophouden der afscheiding (lochien) der moeder enz.

no recognized place in the community and a mother in enumerating her childern would never think of mentioning one, that had died before it was named, even though it had lived a year.

Wie geeft den naam? Meestal zal de vader den naam van het kind bepalen, dat hij door deze handeling tevens als het zijne erkent. Op de Seranglao-eilanden laat de vader dan ook op het noemen van den naam de woorden volgen: „het is mijn kind.”

De vader alléén beslist in deze te Todjo (Celebes), bij de Toradjas van Centraal-Celebes en de meeste Maleiers van Midden-Sumatra ook die van Mandeling; ook bij de Papua's van Kaimani en Kaiser-Wilhelmsland en de Timoreezen. Bij andere volkeren raadpleegt de vader òf zijne vrouw zooals bij Tenggereezen, Javanen, Karau-Batak's, vele Dajak's (Furness), op Boeroe, Roti, Nias en in de Minahassa, òf de mannelijke familieleden (Batak's der Oostkust), òf de grootouders (Toradja's, bewoners van Boeroe en Roti en de Tolalakis van Centraal-Celebes). Op Java vraagt de vader ook wel eens de goedkeuring van alle mannelijke gasten, die op het feest der naamgeving gekomen zijn, hetgeen evenwel meer eene beleefdheid is, of hij raadpleegt den Mohammedaanschen priester, hetgeen ook in Todjo geschiedt. Bij de Badoej's geeft de poe-oen (priester) op verzoek der ouders den naam.

Andere volkeren laten het naamgeven geheel aan de grootouders over (Parigi, Talauer, Papuas van Noefoer), zoo deze nog leven; of aan de moeder (Halmahera, Watubela-eilanden); of de vader geeft namen aan de zoons, de moeder aan de dochters (Ceram, Tanembar, Timorlao-eilanden) [1] waarbij de vader door zijn broeder, de moeder door hare zuster vervangen kan worden (Loeang-Sermatagroep.)

In Lebong (midden-Sumatra) wordt de naam door de grootmoeder, door eene oudere tante, of door de moeder bepaald. Ook komt het voor dat de naamgeving geheel aan de familieleden is overgelaten (Kei-eilanders, Boegi's), waarbij de ouders uitdrukkelijk kunnen worden buitengesloten, daar anders het kind ziek zou worden (Wettar). Bij de Karau-Batak's heeft de vader alleen op den naam van het eerste kind geenen invloed, want zoo dit een jongen is, ontvangt het zijnen naam van de moeder (Kalin boeboe) of van den broeder der moeder of diens vrouw (de mami van den kleine). Is het een meisje dan geeft de bibi (tante van vaderskant) het een naam [2].

[1] Een dergelijk gebruik vindt men ook op de Talauer (zie beneden).

[2] Een dergelijk gebruik vindt men bij de Tenggereezen (zie beneden).

Bij eenige volkeren vindt men een peetvader, zoo op Savoe waar de ama hopo, die den naam geeft, ook het kind aanneemt, als de ouders mochten sterven. Bij de Dajak's wordt door het lot een peetoom bepaald, dien men den tweeden vader van het kind noemt. Hij moet het petekind af en toe bezoeken, en als het ouder geworden is op toewak tracteeren.

Bij de Toradja's komt het ook wel voor dat men een vreemdeling van aanzien verzoekt den naam van het kind te bepalen.

Zeer veel treft men ook het gebruik aan om den naam door een orakel of door het lot te doen bepalen.

De Dajak's van Z.-O. Borneo vullen op den dag van het geboortefeest eene kom met ongekookte rijst; zeven der oudste mannelijke ongehuwde bloedverwanten snijden ieder een stokje rotan van ongeveer een palm lengte en planten dat recht overeind in de kom met rijst. Aan ieder der zeven stokjes wordt door zijn eigenaar een naam gegeven. Vervolgens gaat de oudste der genoodigden — mits geen familielid zijnde — met die kom naar binnen bij de moeder van het kind; deze grijpt op goed geluk af een dier stokjes, en de zuigeling ontvangt nu den naam, dien men aan het stokje gegeven had. Hij, die aan dat stokje den naam gaf, is nu de tweede vader van het kind.

In Boeool schrijft de Kasisi drie namen op drie stukken papier en laat een daarvan door de moeder trekken. Op Bali neemt de priester een stuk lontarblad en schrijft daarop namen in verschillende richtingen, meestal de eerste de beste. Daarna hecht hij aan het lontarblad een stukje katoen vast, dat hij aansteekt en zoolang laat branden, totdat de lontar op den grond valt. Is dit geschied, dan bukt hij zich en onderzoekt nu welke naam rechts of links het dichtst bij of het verst af (al naargelang men vooraf bepaald heeft) van hem gelegen is. Deze naam is dan door de goden bepaald.

Eene andere wijze van loting is gebruikelijk op de Sula-eilanden, Ambon, Babar, Kisar en Aroe. De Duduku noemt eenen naam op Sula en vraagt het kind of het dien dragen wil. Schreeuwt het, dan is dit een bevestigend antwoord, zoo niet dan noemt men andere namen tot het kind antwoord gegeven heeft. Op Ambon en Aroe houdt men het kind voor de borst der moeder, de vader noemt achtereenvolgens eenige namen, de naam die genoemd werd op 't oogenblik dat het kind den tepel nam, blijft de naam van het kind; op Babar en Kisar is dit gebruik slechts eenigszins gewijzigd, in zoo verre dat men op Babar het kind voor de borst

eener vreemde vrouw houdt, en op beide eilanden de vader er niets mee te maken heeft. Op de Luang Sermatagroep verandert men den reeds gekozen naam als het kind bij de naamgeving schreit, tot dit niet meer geschiedt. Deze gebruiken toonen duidelijk hoe zeer voor deze volkeren zelfstandigheid en naamgeving gelijksoortige begrippen zijn, zooals wij boven reeds hebben uiteengezet.

Elders tracht men door een orakel zekerheid te krijgen dat de reeds gekozen naam goed is, en wel gaat men te werk als volgt.

De Kajan's (Furness) nemen het stuk rotan, dat men gebruikt heeft om het heilige vuur aan te leggen en buigen dit zoo dat de uiteinden elkander raken. Nu laat men de buiging wegbranden en past de beide stukken tegen elkander. Is het eene langer dan het andere, dan is de gekozene naam hierdoor goedgekeurd; zijn beide stukken van gelijke lengte, dan moet een andere naam gezocht worden.

Op Ceram raadpleegt men eene pinang, door die in tweeën te splijten en te kauwen; blijkt het dat het inwendige der schil rood is, dan is dit een slecht omen; of men splijt eene kalapanoot, laat de stukken vallen, en let er op hoe die vallen. Het laatstgenoemde orakel gebruiken ook de Kei-eilanders. Deze leggen de beide helften in eene wan, daarna bidt een der oudste bloedverwanten: Heer zon, vrouw maan, geesten der voorvaderen, vestigt uwe aandacht op deze kalapa", of "op deze ubis" als men twee ubis gebruikt. Voorts maakt men eene beweging met de wan dat de stukken (of de ubis) neervallen; vallen beide zijden open, dan is dit op Kei een slecht teeken op Ceram een goed teeken; valt de rechterhelft open en de linkerhelft dicht, dan is zulks op beide eilanden een goed teeken. Vallen beide met de bolle zijde naar boven, dan is dit op Kei een bewijs, dat de gekozen naam goed is. Zoo het orakel ongunstig was, dan kiest men eenen anderen naam en raadpleegt nu weder het orakel met eene nieuwe vrucht, tot het antwoord gunstig is.

Ook bij de Batak wenscht men zekerheid of de gekozen naam goed is, hiervoor neemt de tante van moederskant eenige rijstkorrels, en legt die in de linkerhand van de bibi (tante van vaderskant). Nu worden deze rijstkorrels geteld ; vormen zij een oneven getal, dan is de zaak in orde. Dan legt men eenige korrels in de rechterhand; vormen deze een even getal, dan is daarmede uitgemaakt dat de naam bij het kind past. Die wordt dan aan het kind bekend gemaakt met de vermaning niet ziek te worden.

Soms kan het met dit orakel lang duren voor een goede naam gevonden is, tenzij eene handige tante de korrels even of oneven weet te maken.

Ook bij de Rotineezen komt het wel eens voor dat men een orakel raadpleegt en wel bij eene moeielijke bevalling. Dan laat de vroedvrouw de familieleden bijeenroepen en deelt hun mede, dat het kind niet wil geboren worden omdat het geen naam heeft. Wordt de baring, na de nu plaats hebbende keus van een naam, niet bespoedigd, en is het leven der moeder in gevaar, dan neemt de Rotinees zijn toevlucht tot het oekoer sekai (het meten met de lans), waardoor de geesten der voorouders (nitoe) geraadpleegd worden. Vader of oom, of wie ook, neemt eene lans en steekt de punt daarvan in de deurpost aan den ingang van het huis. Nu vademt men de lans met uitgestrekte armen en noemt den naam van een der voorvaderen. Zoo de lansvademer met zijn middenvinger niet kan reiken tot aan de punt van de lans, die in de deurpost gestoken is, dan is dat een teeken, dat de nitoe niet instemmen met den naam, die genoemd werd. Men gaat voort op deze wijze met het bevademen der lans, tot men, bij het noemen der namen eensklaps, met den arm vergenoeg reiken kan en de deurpost wel aanraakt. Hierdoor weet men dan zeker dat die naam door de nitoe is aangewezen en ook gewenscht door het kind [1].

Waardoor wordt de keus van den naam bepaald? Dikwijls door de namen der voorouders, zooals op Roti. Vooral wanneer de vader of een der grootouders gedurende de zwangerschap stierf, zal men aan het kind den naam des (of der) overledenen geven. Ook op Flores verkiest men de namen van ouders en grootouders, eveneens op Savoe. Nog levende grootouders vernoemt men wel eens op Java, en wel ontvangt dan de kleinzoon den kindernaam des grootvaders, geldt het een meisje, dan den kindernaam der grootmoeder; ook op Gorontalo vernoemt men wel eens de nog levende grootouders en de Papua's van Kaiser-Wilhelmsland noemen een jongen naar den vader, een meisje naar de moeder als de gelijkenis groot is, ook noemt de vader zijn kind wel naar zijn besten vriend. Dit zijn evenwel uitzonderingen, als regel geldt dat grootouders slechts dan vernoemd worden als zij overleden zijn, levenden te vernoemen zou hun leven in gevaar brengen.

[1] Ook op Ceram is het meten van een stok „haikalipa" of „nauwa loha katou hata" als orakel bekend.

De Toradja's, de Papua's en de Talaureezen kiezen wel eens den naam van een overleden familielid opdat men door den voortlevenden naam den overledene niet zou vergeten; de Toboengkoe (Centraal-Celebes) mogen slechts de namen der overgrootouders aan de kinderen geven. De Talaureezen zullen voor mannelijke kinderen slechts de namen van mannelijke voorouders kiezen en voor meisjes die der vrouwelijke. Ook op Timor en bij de Boegi's worden voorouders wel eens vernoemd.

Daarentegen is het op het eiland Boeroe, Halmahera en in de Minahassa, en ook bij de Batak's streng verboden voorouders of overleden familieleden te vernoemen. Men vermijdt dit ook om deze reden, dat ouders dan de namen hunner kinderen niet zouden mogen uitspreken en ook de zusters en broeders van het kind dien naam niet zouden mogen noemen, daar de namen der ouders en oudere broeders en zusters pĕmali zijn, evenals de naam van een meerdere pĕmali is voor een mindere.

Zonder dat de ouders hunne namen aan de kinderen geven kunnen de namen der ouders toch invloed hebben op dien der kinderen. Zoo bestaan vele namen op Java uit twee deelen, twee gecombineerde kawiwoorden, wier verbinding dikwijls geheel willekeurig en zinloos is. Het eerste woord is als het ware de stam, men wijzigt slechts het tweede gedeelte en verkrijgt zoo eenen naam voor zijn kind, die dus ten deele met den vadersnaam overeenstemt. Daarom zal men in ééne dessa slechts een Parwirioredjo vinden, maar velen wier naam met Parwirio begint met zeer verschillende achtervoegsels als: sentono, diwirjo, disastro, dimedjo, taroeno, eudjojo, kromo, widjojo, mengålä, drånä, setjo en anderen; daarentegen kunnen de stamwoorden Karto, Dermo en anderen, weder varieeren door al de bovengenoemde achtervoegsels dus: Kartoredjo, Kartosentono, Dermoredjo enz.

De Boegi's geven dikwijls namen, die naar hun beteekenis synoniem zijn met dien der moeder. Bij de Batak's hebben wel eens alle kinderen uit één huisgezin synonieme of gelijksoortige namen, zooals: boom, stam, tak, blad.

Een zeer eigenaardig gebruik bestaat bij de Tenggereezen om de namen der ouders pasklaar te maken voor de kinderen, vooral voor de eerstgeboren kinderen. Den eersten zoon noemt men naar de moeder, de eerste dochter naar den vader, waarbij de naam, namelijk diens eindlettergreep, gewijzigd wordt, waardoor hij respectievelijk meer mannelijk of meer vrouwelijk klinkt.

De	dochter	van	Amir	heet	Amidah.
〃	〃	〃	Doer	〃	Doerimah.
〃	〃	〃	Giso	〃	Gisah.
〃	〃	〃	Garmo	〃	Garsi.
〃	zoon	〃	Djah	〃	Djahiman.
〃	〃	〃	Djimah	〃	Djimo.
〃	〃	〃	Warsinten	〃	Warso.
〃	〃	〃	Kasirah	〃	Kasiroen.

Nog sterker zijn de volgende wijzigingen, waarbij slechts de eerste twee letters der namen behouden blijven.

Alinodin	wordt	Alimah.	Ratni	wordt	Raiman
Gadri	〃	Gami.	Dasinten	〃	Darmin.
Batmo	〃	Basinah.			

Soms blijft slechts de beginletter onveranderd.

Boeroen	wordt	Bajinah.	Dasilah	wordt	Djaimin.
Adoen	〃	Amoenah.	Roepiah	〃	Radio.
Aiman.	〃	Anti.	Pina	〃	Paiman.
Ganawi	〃	Gimoek.	Ansirah	〃	Adin.
			Amirah	〃	Andarmo.

Verder gaat de wijziging niet; de eerste letter blijft steeds dezelfde; elk familievader verzint deze wijzigingen zelf. Soms noemt men meerdere kinderen naar een der ouders en kan een vader Namin twee dochters hebben, de eene Naimi, de andere Nainten.

Uit het bovenstaande mag men evenwel volstrekt niet afleiden, dat alle genoemde volkeren bij voorkeur voor hun kinderen de namen van ouders en grootouders gebruiken; dit mag slechts voor enkelen beweerd worden, als Rotineezen en Savoeneezen, bij de andere volkeren doen zich bij de naamgeving tal van andere invloeden veel sterker gelden.

Zeer groot is vooral de invloed van gebeurtenissen, die gedurende de bevalling of zwangerschap plaats grepen, hetzij zij deze direct influenceerden of verwijderd plaatsgrepen, maar toch betrekking hadden op het familieleven. Zoo noemt men op Halmahera het kind naar de laatste handeling der moeder voor de bevalling, of naar het laatste voorwerp dat zij hanteerde, of naar het werk dat den vader bezig hield, of de plaats waar de vader vertoefde. Ook krijgt het kind wel eens den naam van een belangrijk voorwerp, dat men kort van te voren kocht of verkregen heeft, naar het

bezoek van een voornaam persoon, de vruchten, die juist geoogst werden, eene aardbeving, die plaats greep enz.

Dikwijls drukken namen ook de vreugde of het gevoel der ouders uit: „de verlangde, de begeerde, de verwachte" zijn welbekende namen onder Bataks en de Maleiers van Midden-Sumatra.

Dezelfde gebruiken vindt men bij de bewoners van de Minahassa, Boeroe, van de Papua-landen, bij de Timoreezen, Boegi's, Karau-Batak's, Javanen.

Ook kan de naam bepaald worden door de lichaamshoedanigheden, in 't oogloopende kenmerken, of de gebreken van een kind. De naam duidt dan niet altijd de hoedanigheid zelf aan, maar een dier, dat die eigenschap in sterke mate bezit, dus met sarcasme of spot, als bij de Toradja's, ook op Boeroe, bijv. „weenend als een varken". Ook op Roti, Timor, in de Minahassa, bij de Boegi's, Karau Batak's, de Papua's van Kaiser Wilhelmsland en de Maleiers van Midden-Sumatra kan men hetzelfde opmerken.

Sommige volkeren schrikken er niet voor terug triviale, obscene namen te geven, zooals de woorden, die geslachtsdeelen aanduiden (Toradja, Javanen enz.), anderen verkiezen zelfs zulke platte namen met leelijke, vieze, onkiesche beteekenis. De bewoners van Nias meenen dat fraaie namen ziekten berokkenen, en daar deze op later leeftijd minder gevreesd worden, verandert men dan die namen in beter klinkende of ruilt ze tegen namen met schoonere beteekenis. Een schoone of grootsche naam is ook op Halmahera ongeluk brengende, „panas" [1].

Namen met mooie beteekenis treft men dikwijls bij meisjes in Midden-Sumatra (zie beneden).

Namen, die goede eigenschappen aanduiden, zijn niet alleen op Nias gewild, maar ook in de Minahassa, dikwijls omdat de vader meent die hoedanigheid zelf te bezitten. De Dajak kiest gaarne de namen van rijke menschen, of van hen, die een hoogen leeftijd bereikt hebben of titels van Europeanen. Ook de Boegi's kiezen gaarne namen van hoofden of rijke menschen. Daarentegen mag de bewoner van Bolaäng Mongondou de namen van vorsten of personen van koninklijken bloede niet gebruiken, ook de Karau-Batak laat de mooie en hoogdravende namen aan vorsten en priesters over [2].

---

[1] Dergelijk bijgeloof komt ook in Europa voor.

[2] Vroeger, ten deele nog heden, kende men in Europa (vooral in Duitschland) vele voornamen, die alleen door aanzienlijken gebruikt werden.

Namen, overeenstemmende met den weekdag of maand der geboorte, hoort men bij Tenggereezen, Javanen en Gorontaleezen [1].

Bij de Toradja's en op Boeroe en in Bolaäng Mongondou hoort men dikwijls als persoonennamen de namen van rivieren, dorpen bergen, boomen, planten, vruchten en dieren; de Papua's der Geelvinkbaai verkiezen plaatsnamen en vogelnamen, vooral den naam van den arend (mangangan), nooit die van bloemen of voorwerpen, die van Kaiser Wilhelmland noemen naar allerlei dieren of planten. De Rotineezen en Timoreezen noemen hun kinderen naar hemellichamen, windstreken, vruchten; ook gebruiken zij werkwoorden, die eene handeling aanduiden als namen, evenals voorwerpen en metalen. De Dajak kiest voor jongens meestal de namen van dieren, voor meisjes die van bloemen en sterren, verder hoort men er de namen van metalen en Hollandsche stoomschepen.

De variatie is dus onbeperkt, vooral ook onder de Bataks, wier namen kunnen zijn: zelfstandige naamwoorden, bijvoegelijke naamwoorden, voornaamwoorden, telwoorden, werkwoorden, voegwoorden, bijwoorden enz., soms samenstellingen, soms een geheele zin. Eene eigenaardige beperking legt de Batak zich evenwel op door de bepaling: dat de naam evenveel medeklinkers moet hebben als de naam van den geboortedag.

Uit het voorafgaande blijkt ook reeds voldoende, dat alle genoemde volkeren de beteekenis hunner namen zeer wel kennen, het zijn (evenals vroeger in Europa) gewone woorden hunner taal, of samengestelde woorden of korte volzinnen. Waar de beteekenis der namen niet meer verstaan wordt, daar is dit aan vreemden invloed of aan wijziging der taal toe te schrijven, evenals in Europa [2]. De Toradja, die den naam van een vreemdeling kiest, de Dajak, die zijn kind naar eene stoomboot doopt, de Alfoer, die christelijke namen overneemt en allen, die namen uit den Koran verkiezen, wat zeer veel voorkomt, verstaan natuurlijk de beteekenis dezer namen niet. Op Savoe slechts, waar elk aanzienlijk inlander een

[1] Sylvester in Duitschland voor kinderen, die op dien dag geboren werden en de namen der heiligen, die bij de geboortedagen behooren.

[2] Toch kennen vele Europeanen de beteekenis der namen, die zij aan hunne kinderen geven, en soms heeft die beteekenis ter dege invloed op de keus gehad. Ook het noemen van kinderen naar gebeurtenissen treft men onder Europeanen; een bekend voorbeeld is: Maria Tesselschade, waar de naam het verlies van een schip haars vaders aanduidt; ook Lucipara, de naam van een der dochters van generaal De Stuers, geboren na de schipbreuk op een der Luciparaeilanden in Mei 1837.

langen stamboom heeft, is de beteekenis van vele oude namen verloren gegaan, evenals bij ons, al moge de taalgeleerde in staat zijn die terug te vinden. Hetzelfde geldt van Java, waar vele namen kawiwoorden zijn, welke heilige taal door ongeletterden niet meer verstaan wordt.

Bij geen volk is de beteekenis der namen zoo geheel verloren gegaan als bij de Tenggereezen. Oorspronkelijk waren hunne namen oud-Javaansche, door de opzettelijke en geheel vrije wijziging van deze hebben zij alle beteekenis verloren en worden dagelijks nieuwe namen verzonnen, hun aantal is dan ook onbeperkt groot; ik verzamelde eens 800 in eenige weken tijds en had mijne lijst wel tot duizenden kunnen uitbreiden. In Europa kent men trouwens ook zulke wijzigingen en dikwijls met hetzelfde doel verzonnen: om eenen mannennaam in een vrouwennaam te veranderen of omgekeerd.

Dit gebruik veronderstelt natuurlijk dat er een verschil bestaat tusschen namen van vrouwen en die van mannen, zooals dit bij ons en ook op Java gebruikelijk is. Het onderscheid ligt óf in de beteekenis, óf in den klank, óf berust eenvoudig op gewoonte; toch treft men ook onder Javanen wel namen aan, die zoowel voor jongens als voor meisjes gebruikt worden. De Tenggereezen onderscheiden de namen naar de eindlettergrepen, maar ook zij hebben bij het onbegrensd variatievermogen hunner namen, vele, waarvan zij niet weten, of zij door mannen of door vrouwen gedragen moeten worden. Ook de Savoeneezen kennen verschillen voor de namen der beide geslachten, slechts weinige namen worden voor beide geslachten gebruikt.

De meeste andere volkeren kennen dit onderscheid niet, zoo de Toradja's van Posso en Parigi, de Alfoeren van Halmahera en Boeroe, de Rotineezen, Timoreezen en de Dajak's. Toch maakt de bewoner van Boeroe in zooverre een onderscheid, dat hij voor den naam, die eene vrouw aanduidt het prefix Moeka of Tina plaatst en verder gaarne namen van dingen kiest, die voor hem vrouwelijk zijn, als maan en bloem, terwijl namen aan dieren ontleend steeds mannen schijnen aan te duiden.

Op Halmahera plaatst men „Ngo" voor het woord, dat als vrouwennaam wordt gebezigd. De Dajak stemt daarin met den bewoner van Boeroe overeen, dat hij aan meisjes liefst namen van bloemen geeft, aan jongens, die van dieren; maar dit is volstrekt geen vaststaande regel. De Papua (Noefoereezen) maken volgens van

Hasselt verschil tusschen vrouwen- en mannennamen, maar hij deelde niet mede, waarin dit verschil bestaat [1].

Wilken vermeldt dat de Maleiers der Padangsche bovenlanden zich er op toeleggen welluidende namen voor meisjes te bedenken als: Si Sari-ati = de hartebloem, Si Reno-ati = het schoone hart, Si intan urai = het zuivere juweel, enz.

Laten wij thans nog nagaan of de beteekenis der namen ook eene voorspellende kan zijn of eenen wensch te kennen geeft.

Boven heb ik er reeds op gewezen dat de bewoners van Nias, die der Minahassa, de Dajak's en Boegi's gaarne namen geven met eene goede beteekenis, of die van rijke en machtige lieden, of van menschen, die eenen hoogen ouderdom bereikten; zij houden zulke namen voor gelukbrengend, geven ze dus met eenig bijgeloof. Pleyte zegt van de bewoners der Kei-eilanden, dat het hun er zeer om te doen is eenen gelukaanbrengenden naam te bedenken, maar het komt mij voor dat dit slechts slaat op het raadplegen van een orakel; niet op de goede beteekenis van het woord, dat als naam dienst moet doen.

Ook de Batak's (vooral vorsten en priesters), geven wel eens mooie namen, in de hoop dat de kinderen later aan de beteekenis van dien naam zullen beantwoorden. Zulke namen zijn voorspellende of verwachtende. De kleine man onder de Bataks zal een mager en ziekelijk kind ook wel Si Bolat (dik) noemen in de hoop dat het dik en vet moge worden. Waarschijnlijk geschiedt ook dit om de geesten door dien naam te misleiden. Zijn er evenwel in een huisgezin kinderen met mooie namen gestorven, dan geeft men aan een volgend kind een minder mooien naam. Daarin ligt dus, evenals bij die volkeren, die bij voorkeur of uit vrees leelijke namen geven, eene erkenning dat de naam terdege invloed op de toekomst van het kind heeft. Er zijn evenwel volkeren, die geen begrip hebben van de mogelijkheid van dergelijken invloed zooals de Tenggereezen, Rotineezen en Toradja's [2].

Andere eilanders kennen wel mooie en leelijke namen, maar geen goede of slechte (Java); sommigen zijn daarbij zoo onverschillig, dat zij, (alhoewel zij geen angst voor mooie namen hebben) hun kinderen namen geven als: varken, hond, wandluis, kippendrek, leelijkert (Boeroe).

[1] De Papua's van Bogadjim maken geen verschil tusschen mannelijke en vrouwelijke namen, die van Finschhafen wel (Hagen).

[2] In Europa is dit bijgeloof ter dege bekend.

Van veel meer beteekenis dan de naam is voor de toekomst van het kind de tijd waarop het geboren werd. Dit geldt ook voor Java, waar bijv. de Woekoe Sinto slecht is voor de geboorte, een in die woekoe geboren kind zal spoedig sterven en zullen de ouders daarom zulk een kind gaarne weggeven. Nog veel meer wordt hierop door de Karau-Batak's gelet; voor hen heeft bij de geboorte bijna elke dag, ja bijna elk uur zijne bijzondere beteekenis voor de toekomst van het kind [1].

Wij moeten nu nog de vraag beantwoorden: Is het Europeesche gebruik om meer dan een naam aan een kind te geven ook in Insulinde bekend?

Dat vele namen uit samengestelde woorden bestaan werd boven reeds gemeld; vooral de mooie, uit de Kawitaal afgeleide namen op Java zijn samenstellingen, maar ook de Papua houdt daarvan; de Batak niet minder, een geheele volzin kan bij hem naam worden. Twee namen, die geheel zelfstandig naast elkander staan kent men slechts op Roti, waar men wel eens twee namen van voorouders aan één kind geeft.

Bijnamen, die aan een tweeden naam doen denken, komen meer voor. Op Engano voeren de broeders en zusters na het overlijden van een jonger broertje of zusje den bijnaam Kenoekoe, na het overlijden van een volwassen broer of zuster „na-ija", na het overlijden van vader of moeder „ka howka"; een man voegt bij het overlijden van een vriend het woord „na-noah" bij zijnen naam, en na den dood der vrouw het woord „Koelija." Op Bali hebben vele kinderen bijnamen, die hunne volgorde of eventueele eerstgeboorte onder broeders en zusters aanwijzen. De Batak's gebruiken bijnamen bij het zangspel der jonge lieden.

Familienamen in onzen zin komen niet voor tenzij zij, zooals in de Minahassa, tegelijk met het christelijk geloof werden ingevoerd [2].

Wel zijn eenige volkeren in stammen verdeeld (zooals de Joden) en weet iedereen den naam van zijnen stam (marga) of onderdeel van dien stam (Enganeezen, Batak's, Maleiers van Midden-Sumatra), die wel eens ter verduidelijking achter den eigen naam gevoegd wordt. Op de eilanden Roti, Savoe en Timor heerscht het gebruik dat de vaders- of grootvadersnaam als „van" gebruikt wordt. Op

---

[1] Nadere opgaven vindt men in: Mededeel. v. h. Nederl. Zend. Gen.; het doet ons denken aan de horoscopen der sterrenwichelaars.

[2] Familienamen zijn ook bij ons eerst in deze eeuw algemeen geworden, zij waren in de middeleeuwen slechts onder hooggeplaatsten bekend.

Rotti en Timor is de naam van den grootvader de „van” van het kleinkind. Heet bijv. de jongen Koan, diens grootvader Tanggi, dan wordt die jongen Koan Tanggi genoemd, terwijl de vader bijv. Daë heet. Hierdoor kunnen zij hunne lange stamboomen ook beter onthouden. Op Savoe is bij wettige kinderen de vadersnaam „van”, bij onwettige de moedersnaam (evenals in Europa), ook zij hebben eeuwenoude stamboomen.

Vele Europeesche familienamen zijn op gelijke wijze ontstaan.

Op Savoe wordt wel eens de naam van een bloedverwant boven dien van den vader als „van” verkozen. Dit geschiedt als de voorafgaande kinderen stierven; door het nieuw geboren kind op eens andermans naam te zetten hoopt men het te behouden. Dit gebruik sluit aan bij een ander „het verwisselen der namen”, dat wij later zullen bespreken.

Plechtigheden bij de naamgeving. Bij vele volkeren gaat de naamgeving met eenige plechtigheden gepaard, waarvan ik thans zal trachten, een overzicht te geven.

In de eerste plaats moet een geschikte dag gekozen worden, als de dag niet door vaste regelen bepaald is. Dit kiezen van een gunstigen dag geschiedt bij de Karau-Batak's, Mandelingers en Timoreezen.

Het voornaamste is verder natuurlijk de feestmaaltijd, die bijna overal gevonden wordt behalve op Halmahera, Boeroe, in Balaäng Mongondou en bij de Tenggereezen. Soms is het feest grooter bij eerstgeboren kinderen (Mandeling).

Op vele eilanden van den Archipel bestaat daarnaast de gewoonte een bepaald dier voor het feest te slachten, meestal een varken (Timor, Savoe, Minahassa, Nias, Borneo). Een arme Dajak neemt in plaats van een varken wel eens eene kip, te Holontalo worden voor de naamgeving van een jongen twee bokken geslacht, voor die van een meisje eene geit. Op Boeroe neemt men steeds eene geit. Het vleesch of bloed dezer dieren wordt meestal in betrekking tot het kind gebracht, en wel òf door de toekomst van het kind uit de harten der dieren te voorspellen (Minahassa) óf door het kind met het vleesch of bloed der dieren aan te raken. Zoo was het vroeger in de Minahassa gebruikelijk, het ceremonieel eerst toe te passen als het kind reeds twee of drie maanden oud was; op sommige plaatsen bestond dan de plechtigheid hierin, dat de priester of walian een weinig rijst en varkensvleesch tusschen duim en wijsvinger nam en dat in den mond van het kind duwde, terwijl hij den

naam noemde. Bij de Toumpakĕwa doopt de walian den wijsvinger in het bloed van een varken en, terwijl hij het voorhoofd van het kind daarmee bestrijkt, noemt hij den naam van het kind, dien de ouders bepaald hebben.

Bij de Dajak's wordt, nadat de naam op de boven reeds vermelde wijze is bepaald, de pasgeborene bij den tweeden vader gebracht (peetoom), die hem den buik, het voorhoofd, den rug en de genitaliën met het bloed van een kip of, bij welgestelde lieden, met dat van een varken bestrijkt. Daarna neemt de vroedvrouw het kind op beide armen, neigt het driemaal ter aarde, waarna zij het driemaal boven haar hoofd heft. Vervolgens doet de tweede vader hetzelfde, waarmede de plechtigheid geeindigd is.

In Mandeling bestrijkt men het kind niet met bloed, maar wordt het met gekauwde kruiden bespogen, die de wichelaar (datoe) van te voren gewijd heeft om den slechten invloed der booze geesten tegen te gaan. Op Bali wordt het kind door den priester met gewijd water besprenkeld, waarna hij 's hemels zegen over het kind afsmeekt. De Dajak van Noord-Borneo besmeert het voorhoofd van het kind met de asch van het stokje, dat voor het orakel gediend heeft (zie boven), daarna wordt het kind met water overgoten en maakt men den naam bekend. Op de Kei-eilanden plakt men na de naamgeving eenige rijstkorrels op het voorhoofd en de gewrichten van het kind, opdat het spoedig helder van hoofd en sterk van ledematen worde.

De beteekenis der bovengenoemde gebruiken is m. i. van drieërlei aard. Het vleesch leggen in den mond van het kind duidt diens thans verkregen zelfstandigheid aan (het kan eten), hetgeen dáár nog meer uitkomt, waar de priester in de Minahassa, terwijl hij den door de ouders bepaalden naam noemt, aan een jongen eene tjidako (schaamtegordel), aan een meisje eenige koralen geeft. Het van Mandeling genoemde gebruik is voorspoed wenschend; het verband tusschen rijst en lichaamsgroei ligt voor de hand. Het bestrijken met bloed heeft wellicht eene symbolische beteekenis; eene reiniging wordt bedoeld, daar waar het kind voor de naamgeving in 't openbaar in de rivier gebaad of met water overgoten wordt. Daar de moeder onrein is, moet ook de vrucht haars lichaams gereinigd worden, die eerst daarna eenen naam dragen mag. Dit openbaar baden geschiedt bij de Batak's en Kajan's, en bij de Todjo's en Toboengkoe's van Midden-Celebes, waarbij de laatstgenoemden eenige erfstukken van overleden groot- of overgrootouders

in het badwater leggen. De Kajan's begieten het kind met water. Bij de Batak's begeeft de moeder zich met een gevolg van familieleden naar de rivier om het kind te baden.

Weren te Mandeling de bovengenoemde kruiden de booze geesten af, zoo bereikt de Karau-Batak hetzelfde door een groot mes mede naar de badplaats te nemen en een lap te verbranden. Bij het baden moet eerst het hoofd nat gemaakt worden.

Ook het scheren van het hoofdhaar, gebruikelijk op Savoe en Bali en ook, zoo al niet in verband met de naamgeving, elders bekend (Java), heeft m. i. de beteekenis eener reiniging.

Waar zulke reinigingen bekend zijn, mogen kind noch moeder zich voor dien tijd in 't openbaar vertoonen. Op Java, waar de naamgeving veel vroeger plaats heeft, zullen dan ook slechts mannen op het feest verschijnen, terwijl moeder en kind verborgen blijven. Voor den maaltijd zullen de Kjai Modin en daarna de andere gasten zich met een beetje sekar boreh bestrijken; wat dit zeggen wil, weten wij niet.

Eenige andere gebruiken mogen hier nog eene plaats vinden, behalve die, welke door den Islam of het Christendom ontstonden, en daarom hier geene vermelding behoeven.

Het overluid bekend maken van den naam is van Mandelingers, Kajan's en de bewoners der Minahassa en Keieilanden bekend, anderen zullen dit daarentegen uit vrees voor geesten nalaten. Daarbij houdt men in Mandeling tegelijkertijd een bord met rijst, kip en garnalen boven het hoofd van het kind, terwijl een der oudste mannelijke verwanten het kind op zijne verplichtingen wijst.

De Karau Batak's en anderen achten het noodig den naam aan het kind meê te deelen. Zoo knijpt de Batak het kind zachtjes in zijn oortje en zegt: Je heet si... (zoo en zoo), het is een mooie naam, nu mag je niet onwel worden. En nu blaast men Koeningspeeksel op het hoofd van het kind. Dus ook daar weder de angst dat de naam ziekte kan aanbrengen, omdat de naam het kind als een zelfstandig wezen aan de geesten bekend maakt.

Bij de Papua's ontvangt de grootmoeder gedurende het feest bijzonder veel eten voor de zorg, die zij aan het kind besteed heeft.

Elders is de naamgeving verbonden met de officieele erkenning van het kind door den vader; reeds werd hierop gewezen. De bewoners van de Seranglao-eilanden, van Aroe en Wetar laten het niet bij woorden, want de vader plant eenen boom, om zijne erkenning van het kind te doen blijken.

Een eigenaardig gebruik moet nog van Timor vermeld worden, dat ten doel schijnt te hebben de booze geesten af te weren, zooals vele eilanders het kind voor geesten veilig achten zoolang het geenen of een slechten naam heeft. Op Timor namelijk komen op een der veertig dagen, die de moeder in huis moet doorbrengen, op verzoek van den vader, de wederzijdsche familieleden bijeen om den dag voor de naamgeving te bepalen. Vijf dagen na den dag, waarop het kind eenen naam ontving, volgt het feest. Tevens wordt bij deze familievergadering bepaald, wat elk voor het feest zal bijdragen in rijst en varkens. Karbouwen mogen bij die gelegenheid niet gegeten worden, die zijn p e m a l i. Op den dag der naamgeving komen vijf vrouwen, bloedverwanten van den vader in het huis, waar moeder en kind liggen en koken daar rijst in eenen kleinen aarden pot. Met die rijst gaan zij daarna op de bale-bale zitten naast de jonge moeder en scheppen die rijst op een niroe (gevlochten, platte mand), nu eten zij de rijst met hunne handen zonder zout of toespijzen, want die zijn bij deze gelegenheid pemali. Gedurende het eten mogen zij slechts fluisterend spreken. Als de niroe leeg gegeten is, drukken zij allen met de handen in de niroe. Een der vrouwen neemt daarna den houten lepel waarmede men de rijst opgeschept heeft en krast vijfmaal met den lepel, in de leege niroe, waarna zij den lepel ophangt. Nu wordt ook de niroe opgehangen en stampen de vijf vrouwen eenmaal met den voet en op het geluid van dat stampen vallen allen in met dezen zang: Ho he kore [1], ko ko hare [2] koreh moroh moroh (gele tabak), ko ko hare; manoes manoes sah maroh maamoeït (er is sirih, maar er ontbreekt tabak) ko ko hare. Deze panton ziet op de huwelijksgift (beli), die gegeven moet worden voor jongens en ontvangen voor meisjes.

Nadat zij vijf maal deze panton gezongen hebben, ontvangt het kind eenen naam door den vader. Daarna wordt eene lans gebonden aan een der palen van het huis en worden vijf geweerschoten gelost tot teeken dat over vijf dagen feest zal zijn; gedurende deze vijf dagen mag het kind ook in huis niet rondgedragen worden. Voor dit feest begint wordt de pemali opgeheven door een offer aan de nitoe-nitoe te brengen en aan Oesi nenno. Is er een jongen geboren, dan moeten de vrouwen op den feestdag het haar opmaken

[1] Dit zijn voorafgaande of navolgende welluidendheidsklanken evenals „hong poekolon" op Java.

[2] Als „ho he kore" aanmerking boven.

zooals bij mannen gebruikelijk is, zij bezingen in pantons den lof van het pasgeboren kind. In Mandeling wordt het kind na het bad met bedak ingesmeerd, daarna houdt de moeder het kind vast en de datoe houdt een doelang met een grooten hoop rijst, die op bijzondere wijze is toebereid, boven het hoofd van het kind, roept onder het besprenkelen met water driemaal den levensgeest (tondi) van den jongen wereldburger aan en deelt dan mede dat het kind den door den vader bepaalden naam dragen zal, waarmede hij het geluk wenscht.

Eigenaardig is, dat op sommige eilanden het feest der naamgeving met dat der eerste aanraking der aarde gecombineerd wordt, welk laatste op Java afzonderlijk gevierd wordt. Deze combinatie treft men in het oostelijk deel van den Archipel, vooral op de Kei-eilanden aan; de détails zijn in het werk van Pleyte te vinden. Ik zie in de aanraking der aarde, die natuurlijk lijdelijk plaats heeft, mede een teeken, waardoor de verheffing van het kind tot een zelfstandig wezen wordt uitgedrukt.

Wij naderen thans een zeer gewichtig gebruik namelijk:

Het aannemen van den naam van het kind door de ouders (Karan anaq). Dit gebruik is bijna over den geheelen Archipel verbreid. Wilken wijdde er reeds eene studie aan. Evenwel meen ik het nogmaals te moeten behandelen, niet alleen omdat sedert vele nieuwe feiten bekend werden, maar vooral om reden ik overtuigd ben dat Wilken op een dwaalspoor geraakte, toen hij de hem bekende feiten verklaren wilde.

Het Karan anaq is van de volgende volkeren en eilanden bekend.

Toradja's van Centraal-Celebes en Parigi, de Alfoeren van Gorontalo, der Minahassa en der Molukken.

De bewoners van Ceram, der Kei-eilanden, der Soela-eilanden, van den Babar-archipel, van Kisar en Wetar.

De lieden van Loehoe, Gowa, de Boegi's en Makassaren, de bewoners van Savoe, Soembawa en Timor.

De Javanen, Tenggereezen, Badoej's en Balineezen.

De Dajak's en andere stammen van Borneo.

De Karau-Batak's en de Batak's van het Paneh- en Bilastroomgebied, de inboorlingen van Nias en Engano, de bewoners der Pasoemahlanden, der Padangsche Boven- en Benedenlanden, en de Redjangers.

Het gebruik wordt ook gevonden op de Philippijnen, Malakka en Madagaskar.

Slechts enkele stammen kunnen wij daar tegenover stellen, die dit gebruik niet kennen. Dit zijn de bewoners van Talauer, de

's van Noefoer, de Arfakkers, verder de Rotineezen. Bij de a's van Centraal-Celebes is het ook volstrekt geen regel, meer veel gevolgde gewoonte. Het is wel vreemd dat de Tomori aal-Celebes), wier zeden en gewoonten zooveel overeenkomst met die der Toradja's, het Karan anaq volstrekt niet kennen. p het eiland Boeroe schijnt men het niet aan te treffen.

ouders noemen zich dus: „vader van a, of moeder van a," j het woord vader of moeder voor of achter den naam van nd geplaatst kan worden.

r „vader" en „moeder" worden de volgende woorden kt.

assa.	Si ama ni (De vader van).	Si ina ni (De moeder van).
. . . .	umlee	rile (achter den naam)
Wetar	aman	ina „ „ „
. . . .	ejamam	renan „ „ „
. . . .	oema	djina
. . . .	ama	ina
eija in Binâuwe (Ma-aren)	oewa sâttoe of mangge of bapa	ammá
neezen	to (vantau)	da of indo
saren	mangge	
js	ajah	ambo
en en (Tenggereezen)	pak (van bapak)	bok (van embok)
Javaansch	rama	ramani
ezen	pan of nanang	mèn (ménèn van mémé)
(volgens Wijngaar-)	pa	nandei of amei (in de doesoen)
(volgens v. d. Tuuk)	opa ni of pan of ama ni	ina ni of nan, of na'i } al naar de beginletter der namen
ers der Padangsche enlanden	pa (bapa)	ma
. . . .	bapa	indoe
van Serawak . .	pa	ma (van ama)
van Sirambau (volgens St. John) . . .	ma	nu
. . . .	ama	ina
no	ama	
mah	pa	ma

De ouders noemen zich meestal naar het eerste kind en blijven diens naam voeren, hoeveel andere kinderen er ook mogen volgen; wij kennen evenwel eenige uitzonderingen op dezen regel.

De Toradja's noemen zich later dikwijls naar een jonger kind om zelf jonger te schijnen. Is het eerste kind van den Batak een meisje, dan noemt hij zich naar den oudsten zoon. De Niasser daarentegen noemt zich steeds naar den jongsten zoon en, zoo hij geen zoon heeft, dan naar de jongste dochter.

Bij de andere volkeren, waarbij de ouders den naam van het oudste kind voeren, blijven zij dikwijls dien naam behouden al is het kind overleden (Tenggereezen), vooral als geen ander kind volgde (Javanen), of zij nemen hun eigen naam weer aan om zich later naar het tweede kind te noemen, of zij noemen zich bij het overlijden van het eerste kind naar het tweede, als dit reeds geboren was (Oost-Java, Tenggereezen, Savoeneezen, Dajaks van Serawak). Op Engano en in de Pasoemahlanden neemt slechts de vader den naam van het kind aan, toch komt het ook daar meer voor, dat men bij wijze van beleefdheid ook de moeder als „ma si ano" aanspreekt, het is evenwel volstrekt geen vaststaand gebruik. Het wordt trouwens ook van de stammen uit Noord-Borneo (Serawak) gemeld, dat het noemen der ouders naar de kinderen bepaaldelijk uit beleefdheid geschiedt, zoodat de moeder slechts door de haar wel bekende, bevriende dorpgenooten bij haar eigen naam wordt genoemd. Bij de Papua's, die zich niet naar hun kinderen noemen, krijgt de moeder na de geboorte van het eerste kind den eeretitel „insos."

Daar de kinderen van den Savoenees het eigendom van de familie der vrouw zijn, zoolang hij den bruidschat (wĕli) niet betaald heeft, zoo mag de vader vóór deze afbetaling zich ook niet naar zijn kind noemen.

Bij de Batak's uit het Paneh- en Bilahstroomgebied worden de ouders, zoolang het kind nog geen naam heeft „vader van een zoon (dochter) en moeder van een zoon (dochter)" genoemd.

Het is algemeen bekend dat Wilken dit gebruik door de veronderstelling verklaarde, dat de vrouw vroeger communaal bezit was en de vader daarom geen aanverwant van het kind kon zijn, dat slechts der moeder toebehoorde, zooals er dan ook heden nog volkeren gevonden worden waar de kinderen uitsluitend naar de moeder genoemd worden. Het is evenwel nog eene onbeantwoorde vraag of dit een oorspronkelijk gebruik of een gevolg van zedelijken achteruitgang is. Natuurlijke kinderen worden ook op Savoe

naar de moeder genoemd, op Porto-Rico geschiedt dit geregeld onder de mestiezen voor alle kinderen, maar het is of een gevolg van eene overtreding der wetten (Savoe) of van demoralisatie van het volk (Porto-Rico). Wilken kwam tot zijne veronderstelling door den invloed der evolutieleer: aan het individueele huwelijk moest volgens deze wel een toestand voorafgegaan zijn, die communaal huwelijk, onder de dieren gebruikelijk, genoemd werd. Het is evenwel nog ver van bewezen dat het huwelijk, zooals wij het thans kennen, zich uit een zg. communaal huwelijk ontwikkeld moet hebben; andere ethnologen, zooals Ratzel, ontkennen zulks ten stelligste. Wilken bouwde zijne gevolgtrekkingen op dien hypothetischen grondslag op; op het communale huwelijk moest nu een toestand volgen van individueel huwelijk, waarbij evenwel de vrouwelijke verwantschap vooreerst bleef overwegen in het erfrecht, de kinderen dus niet van den vader erfden. In dit overgangsstadium moest nu de vader trachten zijn vaderschap te proclameeren, en dit kon hij niet beter doen, dan door zich, naar zijn kind, te noemen „vader van dat kind". Deze veronderstelling is al even hypothetisch als de eerste, want het is door niets bewezen dat het matriarchaat (het 2de stadium van Wilken) ouder is dan het patriarchaat. Dit daargelaten, is het van veel meer gewicht dat ons feiten bekend zijn, die tegen deze opvatting strijden.

Ten eerste het feit: dat bij de meeste volkeren ook de moeder naar het kind genoemd wordt. Wilken erkende dit bezwaar, maar nam aan dat later, toen de oorspronkelijke beteekenis geheel verloren was gegaan, het gebruik om zich naar het kind te noemen ook op de moeder werd toegepast. Daarentegen hebben wij boven gezien dat bij de Dajak's het zich noemen naar het kind meer eene beleefdheidsphrase is [1] en dit doet veronderstellen dat het eene eer is, nakomelingschap te hebben. De voorkeur, dien velen er aan geven, zich naar een zoon te noemen doet eveneens aan eene dergelijke opvatting denken, daar het meer eer is zoons dan dochters te hebben (een bijna bij alle menschen bestaande opvatting). Rationeel zou het trouwens bij de opvatting van Wilken zijn, als de vader zich naar al zijne kinderen te gelijk noemde of steeds na de geboorte van een kind van naam veranderde, hetgeen

[1] Hugh Low schrijft dan ook met recht: The curious practice of sinking their own name on the birth of the first child and being afterwards denomiminated by its name with the prefix of the particle Pa is strongly illustrative of their family pride.

alleen van Nias bekend is. Veel meer doet ook het Javaansche gebruik, om zich naar het overleden kind te blijven noemen als geen andere kinderen volgen, er aan denken, dat het eene eer, is vader of moeder te zijn of geweest te zijn; zooals de ongehuwde dan ook overal lager geschat, gewaardeerd wordt. Daarmede is geheel in overeenstemming dat de Papua, die zich niet naar zijn kind noemt, aan de jonge moeder den eeretitel „insos" geeft, en dat de Savoeneesche vader de eer om zich vader te noemen niet genieten mag alvorens hij den bruidschat betaald heeft; ook de gewoonte der Batak's om de ouders „vader of moeder van het kind" te noemen zoolang het kind nog geen naam heeft. Neumann zegt dan ook van den Batak: „Elke Batak is trotsch op het bezit van kinderen en de grootste vreugde ondervindt hij, wanneer hij zijn eerste kind verwekt heeft. Hij vindt het eene schande kinderloos te zijn. Ongehuwd staat dan ook gelijk aan onmondig, een ongehuwd man heeft geen stem, is geen staatsburger." Van de Mandelingers bericht Ris: „Een man zonder kinderen wordt niet voor vol aangezien, een kind te krijgen is het grootste geluk, de grootste eer." Op Bali wordt een vrouw zonder kinderen veracht. In het kind doet een der afgestorven familieleden voor de tweede maal zijn intocht in de wereld. De kinderlooze zal gedurende haar leven eene gescheidene zijn, na haar dood wordt zij veroordeeld duizenden jaren eene slang aan haar borst te koesteren. Het kind (de zoon) moet dan ook liefst op zijn grootvader gelijken, die in hem terugkeerde om bij de familie te blijven. Riedel schreef over de bewoners van Wetar: „Na de geboorte van een kind krijgen de ouders andere namen, omdat zij in de negari in eenen hoogeren rang zijn gekomen dan de ongehuwden of onvruchtbaren."

Alles pleit er voor dat de beteekenis van het Karan anaq deze is: men noemt zich naar zijn kind om er mee te pronken, omdat het eene eer is vader of moeder geworden te zijn; het staat dus gelijk met een eeretitel. Evenals nu bij ons een eeretitel niet door gelijkstaande familieleden en goede vrienden bij de toespraak gebruikt wordt maar slechts door hen, die ons niet nabestaan, zoo wordt ook in Midden-Sumatra en Borneo de moeder door vreemden wel naar haar kind genoemd, maar niet door haar oudere ooms en tantes (of dorpsgenooten op Borneo) die den meisjesnaam blijven gebruiken, daar zij geen eerbiedsbetuigingen verschuldigd zijn.

Deze verklaring van het Karan anaq is geheel in overeenstemming

met het andere gebruik om zijnen naam te veranderen bij allerlei gewichtige gebeurtenissen, zoodat ook onder die volkeren, die zich niet naar hunne kinderen noemen, toch bijna niemand sterven zal met den naam, dien hij bij de geboorte ontving.[1] Deze opmerking werd reeds door Wilken zelf gemaakt, maar hij staarde zich blind op zijne evolutionistische verklaring, waarin dit feit niet paste.

Hierop lettende kan men dus zeggen: de naam is als het kleed dat beantwoorden moet aan positie, stand of werkkring[2]; dat blijkt duidelijk zoo wij nagaan, wanneer men in Indonesië den naam verandert.

Bij de Papua's krijgt het meisje eenen nieuwen naam bij het intreden der puberteit, op Nias veranderen de kinderen ook van naam als ze den huwbaren leeftijd naderen of huwen, ze krijgen dan een mooier klinkenden naam dan de kindernaam was. Dit geldt vooral van de dochters, waarbij de naamsverandering met groote festiviteiten en meestal lang voor de huwbaarheid plaats heeft, om den schijn te vermijden dat men met zijne dochters te koop loopt.

De jongeling wordt na het huwelijk naar den Selawa genoemd. In Mandeling behouden de knapen den kindernaam tot ze door het huwelijk meerderjarig worden en ontvangen dan den eigenlijken naam; meisjes behouden den kindernaam altijd of leggen dien af als ze moeder worden (inang si N). In een ander bericht over de Mandelingers las ik dat de jonge lieden onder de notabelen bij huwbaarheid eenen titel ontvangen (galar). Dien titel verliest het meisje door het huwelijk en ruilt de man tegen den titel van zijn grootvader of oudoom. Bij de Aloengers in de Lampongs nemen mannen zoowel als vrouwen bij het huwelijk eenen nieuwen naam aan, die bij bekkenslag wordt afgekondigd.

De erftitel of de bijnaam "galar" is ook in het Menangkabosche bekend, maar slechts onder de aanzienlijken. Voor eenvoudige lieden wordt de galar door den naam van het kind vervangen. Daar de galar evenwel geen naam of familienaam is, wil ik hierop niet

---

[1] Eene uitzondering vormen de Badoejs, die als zij geen kinderen krijgen, hun namen nooit zullen veranderen, en de bewoners der L Kotta en Tanah datar in Midden-Sumatra, tenzij zij penghoeloe worden. Ook de Papua's van Kaimani veranderen hunne namen nooit.

[2] Deze opvatting bestaat trouwens ook in Europa bij naamsverandering, adelsverheffing enz.

nader ingaan, bijzonderheden vindt men in het werk van Van Hasselt. Ik leg er hier slechts den nadruk op, dat die galar, die eeretitel door het zich noemen naar zijn kind vervangen wordt, waardoor het „Karan anaq" dus ook de beteekenis van een eeretitel krijgt.

Onder de Batak's krijgen de jongelingen bij meerderjarigheid andere namen, die evenwel ook meer de beteekenis van titels hebben. Daarbij geldt het voor loffelijk den titel des grootvaders over te nemen, namelijk wanneer die reeds overleden is; den titel des vaders te dragen is verboden.

Ook in Bolaäng Mongondou verwisselen sommigen op later leeftijd hun naam met een mooieren, en ook de kinderen der Kajan's wijzigen hunnen naam als zij grooter worden en wel noemen zij zich naar het kind van den jongeren broeder of zuster van hun vader of moeder, en alsof deze neven of nichten hun kinderen waren met het voorvoegsel „Ma" (vader) „Nu" (moeder). Hebben de jongere broeders of zusters van de ouders geen kinderen, dan moeten zij hun kindernaam behouden tot zij zelf een kind hebben om er zich naar te noemen. Hebben daarentegen de jongere broeder of zuster der ouders kleinkinderen, dan noemt men zich naar deze met het voorvoegsel „Bai" (grootvader) „Muk" (grootmoeder). Spencer St. John voegt hieraan toe: „they are dignified by a change of name". Hier komt het al zeer sterk uit dat het Karan anak geen proclamatie van het vaderschap is, men is er trotsch op oom of tante te zijn en toont dit door naamsverandering, een trots die trouwens ook onder Europeanen niet onbekend is.

Zeer gebruikelijk is naamsverandering op Java. In Kediri en westwaarts verandert de Javaan zijnen naam na het huwelijk en wel volgens den wensch van den schoonvader, door het eerste gedeelte van diens naam over te nemen en het tweede te wijzigen (zie boven). Het wijzigen van den naam bij de geboorte van een kind is slechts bij mindere Javanen gebruikelijk (op Bali onder de soedras). Ook hieruit blijkt dat het Karan anaq gelijk staat met een titel, dien de aanzienlijken aannemen. Deze verwisselen gewoonlijk hun naam bij hun huwelijk of bij het aanvaarden eener betrekking, welke naam dan gewoonlijk uit twee kawiwoorden bestaat. Worden zij later tot een hoogeren rang bevorderd dan verwisselen ze dien naam vaak weder met een anderen, die nog voornamer klinkt, terwijl zij, wanneer zij hunnen rang verliezen, wel eens hun kindernaam weder aannemen (Wilken) om den ouden naam

geen oneer aan te doen [1]. Bij den Javaan is dus nog meer dan bij andere volkeren de naam een kleed, dat met de positie verandert. Behalve het Karan anaq kent men ook nog het Karan desâ, het zich noemen naar zijne geboorteplaats; ook in Europa niet onbekend.

Dit komt op Java voor bij oude eerwaardige lieden met het voorzetsel Kjahi. Zoo spreekt men van Kjahi Pånårågå en Kjahi Mådjå. Ook Niassers en Dajak's verwisselen gaarne hun naam tegen een anderen, als zij tot hooger aanzien gekomen zijn.

Uit het bovenstaande blijkt wel voldoende dat het zich noemen naar zijn kind volstrekt niet als eene proclamatie van het vaderschap behoeft beschouwd te worden, maar geheel past in den kring van andere naamsveranderingen, die aanduiden, dat iemands positie veranderd is; en dat eens menschen positie door de geboorte van een kind verandert, dat weten wij allen uit onze omgeving en van alle andere volkeren. Wat blijft er van de meeste menschen anders over dan de herinnering aan het feit, dat ook zij aan een kind het aanzijn gaven; veel meer vermelden toch onze stamboomen ook niet: hij werd geboren, hij stierf, hij gewon kinderen.

Het veranderen der namen. Vele volkeren in onzen archipel kennen ook nog andere redenen om tot naamsverandering over te gaan, die hier vermeld dienen te worden. De voornaamste en best bekende oorzaak is „ziekte”; daaraan ligt dan de gedachte ten grondslag de booze geesten te misleiden, zoodat zij na verandering van den naam hun slachtoffer niet herkennen. Dit doen de Toradja's (ook de Toboengkoe's van Centraal-Celebes), opdat de geesten de gevangene ziel zullen loslaten, ook de Gorontaleezen, die daarbij gaarne de namen van overleden schoonouders aannemen, de Talaureezen, die meenen, dat het zieke kind zijn eigen naam niet wil hebben „hij is warm in hem.” Op Halmahera verandert men den naam met hetzelfde doel meermalen, tot genezing of de dood volgt, zoo doen ook de Makassaren; de nieuwe namen herinneren dan dikwijls aan treffende gebeurtenissen gedurende de ziekte. Ook de Dajak's veranderen bij ziekte den naam der kinderen om de geesten te misleiden. Op Boeroe doet men dit niet alleen wegens ziekte maar steeds als men kwaden invloed vreest, op Java ook

[1] Dit herinnert ook aan het incognito reizen van vorsten in Europa of het bedrijven van minder lofwaardig geachte handelingen onder een pseudoniem, zooals vooral bij de geslachtsvermenging met lieden uit de volksklasse door veel aanzienlijker personen geschiedt.

bij misoogst en andere ongelukken. Veranderen zij den naam van het oudste kind wegens ziekte, dan moeten de ouders hunne namen natuurlijk ook weer in overeenstemming brengen met den nieuwen naam van het kind. Als de Karau-Batak den naam van een kind wegens ziekte verandert, dan kiest hij namen, die de tegenovergestelde beteekenis hebben van de oude, ook bij volwassenen kan dit wegens ziekte plaats hebben. De Rotineezen zullen slechts bij jonge kinderen beneden de vijf of zes jaren de namen wegens ziekte veranderen. Men verkiest dan den naam van iemand, die zoo veel jaren dood is als het kind jaren telt; het is duidelijk dat hiermede eene misleiding der geesten bedoeld wordt. In de Minahassa weet men de geesten op eene andere wijze te misleiden: men legt het zieke kind te vondeling, na vooraf met iemand afgesproken te hebben dat hij het vinden en verzorgen zal; zijn vele kinderen gestorven dan legt men ook een volgend kind te vondeling en noemt het dan ook „vondeling".

De Makassaren veranderen wel eens hunne namen na den dood der ouders om dezer namen te dragen en deze hierdoor aan de vergetelheid te ontrukken. De Rotineezen veranderen ook den naam van een kind, dat na de geboorte voortdurend schreit, men beproeft dan eenen anderen naam der voorouders te geven, omdat men meent dat het kind den eerstgegeven naam niet hebben wil. Blijft het huilen, dan is dit een teeken dat het kind naar een der nog levende bloedverwanten genoemd wil worden. Ook de Papua's van Mansinam veranderen hunne namen dikwijls, dit gaat gepaard met festiviteiten; eene verklaring, waarom zij zulks doen, willen zij evenwel niet geven en antwoorden slechts met het woord „hadat".

Evenmin weet men waarom de Enganees zijnen naam verandert, maar Oudemans beweert dat, zoo hij zulks doet, hij den naam van zijnen hond aanneemt. Andere Papua's, die van Kaimani, veranderen daarentegen hunne namen nooit; daartegenover, als een ander uiterste, staan de Toradja's, bij welk volk bijna ieder kind een tweeden naam heeft (pompeindo), doordien men het als neef van X. of nicht van X. door Ta of Tete voor den naam X. te plaatsen aanspreekt [1]. Daar nu de ouders naar hunne kinderen genoemd worden, zoo wordt dus bijna niemand bij zijn eigen naam aangesproken en behouden kinderen dikwijls hun pompeindo met

[1] Ook bij de Papuas van Kaiser Wilhelmland heeft iedereen een tweeden naam (gur); zij schijnen dien eerst aan te nemen als zij volwassen zijn. Anderen noemen hen bij dien naam, zij zelf mogen hem niet uitspreken.

het voorvoegsel Ta of Tete ook al krijgen zij later zelf kinderen. Bij vrouwen is de pompeindo of tweede naam niet zoo algemeen in gebruik, men ziet er althans niets in, om eene vrouw bij haar eigen naam toe te spreken. Kruijt, die deze gebruiken het eerst bekend maakte, voegde er aan toe, dat hij uit zijne gesprekken met de Toradja's den indruk kreeg dat de pompeindo dezelfde beteekenis als de oogsttaal der Toradja's heeft. Evenals men meent dat de geesten de gesprekken der menschen in de oogsttaal niet verstaan [1] en dus in deze gesprekken geen aanleiding kunnen vinden om den oogst te bederven, zoo mag men ook zijn eigen naam niet noemen en deze mag niet genoemd worden, opdat de aandacht der booze geesten niet op dien persoon gevestigd worde. Eene dergelijke oogsttaal is trouwens ook bij de Kajan's bekend (Furness). Men noemt op jacht nooit de namen der dingen, die men tracht te verkrijgen. Zoekt men kamfer dan duidt men dien bijv. aan als »het ding dat riekt« [2].

Bij de boven reeds besproken verklaring, die Wilken voor het Karan anaq gaf, maakt Kruijt de volgende opmerkingen: »Over het geheel genomen komt mij de verklaring van den oorsprong van dezen tweeden naam, zooals Prof. Wilken die geeft (het zij met bescheidenheid gezegd) vreemd voor Ik kan niet anders denken, of de primitiefste vorm van samenleving was, dat òf jongeling en meisje met elkander afspraken als man en vrouw te leven, òf dat deze samenleving door de ouders bepaald werd, zooals nog hier te Poso. In beide gevallen weet het gansche dorp, wie met N. N. als vrouw leeft, en dus behoeft de man bij eventueele geboorte van een kind zijn vaderschap niet te proclameeren. Wanneer men zich het primitieve huwelijk als een soort van vrije liefde voorstelt, dan zou zich meer dan één man als vader van het kind kunnen proclameeren. Opmerking verdient nog, dat slaven in de meeste gevallen hunnen eigen naam behouden, omdat het bij die lagere wezens, naar de gedachte der Alfoeren, er niet nauw op aan komt en het niet zoo erg is, als zij door booze geesten bezocht worden. Moest de pompeindo dienen om het vaderschap te proclameeren, dan zouden ongetwijfeld ook alle slaven, die kinderen hebben, naar hun kind worden genoemd. Wanneer voorts de pompeindo

---

[1] Dus een soort „dieventaal”, zou men het bij vergelijking met Europa kunnen noemen.

[2] Ook de Karan Bataks hebben eene oogsttaal (bij het kamferzoeken) ook de Sangireezen (zeeterm, sasahara), de Dajak's en anderen.

alleen diende om zich als vader van het kind kenbaar te maken, zou men dan ook niet meer haast maken met het geven van eenen naam aan het kind, terwijl toch bij alle volken van den Archipel eenige dagen over de geboorte heengaan, aleer op eenen naam wordt gezonnen. Te Poso maakt men er opvallend weinig haast meê, en het is streng „kapali" om over den naam van het kind te spreken, voordat het geboren is."

Deze opmerking van Kruijt kan ik slechts overnemen en er nog op wijzen dat er geheel andere middelen toegepast worden om het vaderschap te proclameeren, die wij reeds hebben leeren kennen.

Toch geloof ik, dat men niet mag aannemen, dat het zich noemen naar zijn kind overal verklaard kan worden als eene poging om de geesten te misleiden, zooals Kruijt genegen is te doen, al wil ik gaarne aannemen dat dit door de Toradja's thans in dien zin wordt opgevat. Want door zulks te doen zou men de aandacht der geesten op het kind vestigen, en aangenomen dat de Toradja niet in dien zin redeneert, zoo acht ik de boven gegeven verklaring, die op alle soorten naamsverandering bij alle volkeren van den archipel past, voor veel natuurlijker. Ook is de vrees voor het noemen van zijn eigen naam lang niet zoo algemeen verspreid als het gebruik om zich naar zijn kind te noemen.

Laten wij dus ook nog nagaan waar de vrees voor het noemen van namen bestaat.

Verboden namen.

De volgende namen zijn kapali [1].

Centraal-Celebes (Toradja).

Ouders, grootouders en andere nabestaande bloedverwanten, vooral schoonouders, van een overleden kaboesoenja (hoofd) en van het nog niet geboren kind.

Celebes (Toboengkoe).

Schoonouders, en naaste bloedverwanten der schoonouders.

Celebes (Tomori).

Schoonouders.

Celebes (Parigi).

Zie Toradja. Vooral schoonouders en aangehuwde familieleden.

Halmahera.

Schoonouders en jonge kinderen.

[1] Voor kapali zegt men op andere plaatsen in den archipel. kemali, pali, pamali, pèmali, kasipalli, saäli, sasi, tabu, poso, posan, pòtò, poton.

Noord Halmahera (Galelareezen).

Oudere leden der aangehuwde familie.

Boeroe.

Ouders, grootouders, schoonouders, oudere broeders, ook hooggeplaatsten.

Minahassa.

Schoonouders.

Balaäng Mongondou.

Ouders, schoonouders, oom, tante, radja. Rivieren, steenen, eilanden in de onmiddellijke nabijheid dier plaatsen [1].

Luang-Sermata groep.

Schoonouders voor den schoonzoon.

Aroe.

Schoonouders en schoonkinderen wederkeerig.

Borneo (Kajan's).

Ouders, indien overleden. Een oude naam, dien men door een nieuwen verving.

Borneo (Dajak's, olo ngadjoe Dajak).

Ouders, grootouders, hunne broers en zusters en andere voorouders, levend of dood.

Soela.

Kinderen voor zij loopen kunnen, zij zouden anders sterven.

Papua en Roti.

Namen, die men vroeger gedragen heeft.

Soemba.

Vorsten.

Bataklanden.

Ouders, ooms, tantes.

Zoover gaat de vrees voor het uitspreken dezer namen, dat men in Centraal-Celebes, op Halmahera en in de Minahassa ook in de gewone spreektaal het woord niet gebruiken mag, dat met den verboden naam overeenkomt. Heet bijv. de schoonvader "paard" dan mag men nooit meer het woord "paard" gebruiken en duidt dat dan aan door: "dier waarop gereden wordt" of "rijbeest" enz. Moet de naam des schoonvaders uitgesproken worden, dan doet men dit òf door een synoniem woord te gebruiken, òf door slechts

[1] Daarnaast zoude men tal van voorbeelden kunnen plaatsen, die toonen, dat men ook vele dieren niet bij hun naam noemen mag, zoo den tijger op Java en elders. „Spreek niet van den wolf" in Europa.

een gedeelte van den naam uit te spreken, òf dien een weinig te veranderen, òf men laat den naam door iemand anders, die tegenwoordig is, uitspreken. Vele Alfoeren vermijden zelfs de woorden, die een gelijken klank hebben met de namen hunner familiebetrekkingen vooral met den naam des schoonvaders. Heet deze dus Kalala, dan zal de schoonzoon ook het woord voor paard "Kawalo" niet mogen gebruiken.

Het is wel eigenaardig dat dit in het oosten zoo algemeen bekende gebruik in Ternate en Tidore onbekend is; evenwel zullen wij wel den daar heerschenden mohammedaanschen invloed ter verklaring mogen noemen.

Op de Aroe-eilanden noemt de schoonzoon zijne schoonouders naar den naam zijner vrouw met achtervoeging van oema (vader) of djina (moeder).

Het is moeielijk te beslissen, of deze gebruiken een soort eerbiedsbetuiging zijn of slechts aan de vrees voor de kwade geesten hun ontstaan te danken hebben. Maar al ware de laatstgenoemde oorzaak de oorspronkelijke, zoo heeft zij zich thans in elk geval met eerbied gecombineerd, daar op de meeste plaatsen slechts die namen kapali zijn, welke personen aanduiden, die aanspraak op eerbiedsbetuiging hebben. Is het noemen van namen gevaarlijk, dan zal men dat trouwens het eerst voor hen nalaten, die recht op onzen eerbied hebben, boven ons staan. Het gebruik in Insulinde heeft dan ook wel eenige overeenkomst met het algemeene Maleische, men kan ook wel zeggen Europeesche gebruik om personen van gewicht niet met hun naam maar met een titel aan te spreken. Deze titel kan aan de onderdanen of de verhouding tot de onderdanen ontleend zijn, welke verhouding met die van ouders, ooms, tantes, enz. vergeleken kan worden. Anderzijds kan de vrees voor kwade geesten van invloed geweest zijn, waarom het bij vele der genoemde volkeren ook kapali is zijn eigen naam te noemen. Vrees en eerbied zijn trouwens nauw verwante begrippen.

Kapali is de eigen naam onder de Toradja's en alle Dajak's (Kajan's, Olo-Ngadju's enz.), ook bij de Maleiers van Midden-Sumatra en in Atjeh geldt het voor onkiesch naar iemands naam te vragen en zal men het ook vermijden dien te noemen [1] Vraagt men zulk een naar zijn naam, dan antwoordt hij: "Vraag het X of Y",

[1] De tweede naam (gur) is ook voor den drager „kapali" in Kaiser Wilhelmland.

die tegenwoordig is, en zoo niemand tegenwoordig is, dan doet men wel naar den naam van zijn kind te vragen en hem dan „vader van N.N.” te noemen. Ook de bewoners van Bolaäng Mongondu noemen niet gaarne hun eigen namen, zij vinden het belachelijk zulks te doen en meenen zich, zoo zij het wel doen, als papegaaien te gedragen, die hun eigen naam telkens herhalen. De papegaai heet namelijk Kaleà, welk woord tevens eene nabootsing van zijn geschreeuw is. Hier is dus weer geen sprake van vrees en ik acht het niet onwaarschijnlijk dat wij ook hier slechts aan eene eerbiedsbetuiging, „achting voor zich zelf” denken moeten. Men schaamt zich zijnen eenvoudigen naam te noemen of te hooren noemen. Ook wij zouden het vreemd vinden als een vreemde ons naar den voornaam vroeg, dien een volwassen man als het ware kinderachtig vindt, — en beleedigend er meê genoemd te worden, wij hebben den familienaam als een soort titel er voor in de plaats gesteld, die aanduidt dat wij tot die en die stamgemeenschap behooren. Ik acht dit gevoel het primaire en niet de vrees, maar geloof dat de vrees er door personificatie van een gevoel bij kwam. Het is toch algemeen menschelijk een gevoel te personifieeren, en evenals de ziekte gedacht wordt in de gedaante van een kwaden geest, werd de dwang tot eerbied, dien men anderen en zich zelf schuldig is, of de bestraffing, die bij nalatigheid volgt, eveneens tot een geest, die wreekt en dien men dus vreest. Van de Niasser's en de Papua's van Kaiser Wilhelmland deelen de schrijvers dan ook mede dat zij het beleedigend achten naar hun naam gevraagd te worden, dus ook hier geen sprake van geesten, maar van gebrek aan eerbied. Ook de bewoners van het eiland Soemba zullen hun eigen naam niet noemen, maar dien door anderen laten noemen. Daar het hun tevens ongeoorloofd is de namen hunner vorsten uit te spreken, zoo noemen zij een vorst naar den naam van zijn eerst verkregen slaaf dus: Heer van N. (Oemboe lai Saroe = Heer van Saroe), ook noemt men den vorst wel naar zijn làndschap. Dien eerst-verkregen slaaf beschouwt de vorst dan ook als zijn „alter ego” voor wiens leven en gezondheid hij zeer bezorgd is, en die zich dan ook alles mag veroorloven. Ook hier zien wij dus weer eerbiedsbetuiging, evenals wij eerbiedig sprekende een vorst niet naar zijnen naam maar naar titel of landschap noemen. De eigenlijke naam is iets gemeenzaams, het zich noemen of genoemd worden naar landschap of kind is aan een titel gelijk te stellen en — zooals gezegd — voor de meeste menschen is het

vaderschap de eenige titel waarop zij aanspraak kunnen maken [1].

Op Boeroe is het niet kapali den eigen naam te noemen; en dit moet ons treffen van de bewoners van een eiland, omgeven door volkeren, waar zulks wel verboden is, terwijl dit verschil niet door vreemden invloed verklaard kan worden. Het noemen der namen van oudere familieleden is daarentegen wel kapali op Boeroe. Ook de Talaureezen zien er niets in hun eigen naam te noemen, zij spotten ook met het gebruik der andere Alfoeren om zich naar hunne kinderen te noemen. Boven noemde ik reeds de Tomori, die, ofschoon zij zoo dicht bij de Toradja's wonen, zich ook niet naar hunne kinderen noemen.

Deze uitzonderingen pleiten er m. i. voor, dat naamsveranderingen om welke redenen dan ook (behalve bij ziekte) meer op wellevendheid dan op bijgeloof (vrees voor geesten) berusten, want een bijgeloof (vooral zoo dit vrees wekt) is meestal veel algemeener verspreid dan een vorm van wellevendheid. De wellevendheidsvormen van Java zijn voor een groot deel specifiek Javaansch, de bijgeloovigheden der Javanen daarentegen zijn meestal aan de geheele Maleisch-Polynesische volkerengroep eigen.

Ware het „kapali-zijn" van vele namen enkel een uitvloeisel van vrees voor kwade geesten, dan zoude hiermede in strijd zijn dat men bij vele volkeren den naam van het kind met luide stem bekend maakt; dan zoude de vader zich ook niet naar zijn kind noemen en alzoo de aandacht der geesten nog meer op dit kind vestigen; ware het Karan anaq eene proklamatie van het vaderschap, dan zoude de vader steeds den naam van het kind bepalen, wat bij vele volkeren niet het geval is.

Uit bovenstaande beschouwingen blijkt overigens dat aan eene indeeling dezer volkeren in groepen volgens de hier behandelde

---

[1] Van de Papuas (Tamo) van Kaiser Wilhelmland wordt bericht dat zij zich na hun huwelijk „Mann der Frau" noemen, dus reeds eenen titel scheppen voor het vaderschap. Dat verder de ouders hunne kinderen gewoonlijk niet met hunne namen aanspreken, en de kinderen ook onderling dit niet doen, is wel een bewijs hoezeer men tracht namen te vermijden. De woorden broeder en zuster, oudere broeder, jongere broeder of zuster, dochter of zoon treden in plaats van de namen; ook kinderen van ooms en tantes worden (Sambang-Finschhafen), al naar gelang de eigen ouders jonger of ouder zijn dan oom en tante, als jongere of oudere broeder (zuster) aangesproken. Ook hier bespeurt men duidelijk een betoon van eerbied of gevoel van meerderheid.

gebruiken niet te denken valt; dat wij dezelfde gebruiken bij ver van elkander verwijderde stammen aantreffen, waardoor eene zekere eenheid of stamverwantschap aangeduid wordt.

Maar niet alleen eene stamverwantschap van deze volkeren volgt uit deze beschouwingen, maar evenzeer eene verwantschap met de Europeesche volkeren, of in 't kort: de eenheid van oorsprong van alle menschen. Alle gebruiken zijn variatiën van eenige algemeen menschelijke opvattingen, een resultaat, dat trouwens geheel in overeenstemming is met de hedendaagsche zienswijze van vele anthropologen en ethnologen.

Alvorens te eindigen, betuig ik mijnen hartelijken dank aan allen, die mij behulpzaam waren om de gebruiken der verschillende volkeren te leeren kennen, en waardoor in deze verhandeling tal van nog onbekende gebruiken en opvattingen besproken konden worden. Vooral ben ik tot dank verplicht aan de Heeren Alb. C. Kruijt, M. J. van Baarda, K. Storm, I. L. van Hasselt, I. F. Niks en G. Maan, die mijne vragen om inlichtingen zoo welwillend beantwoordden. Hunne namen vindt men in de Literatuuropgave terug, waardoor blijkt voor welke streken zij mij behulpzaam waren.

Utrecht, Februari 1900.

LITERATUUR.

Celebes.

Noord-Celebes, Alfoeren der Minahassa.

G. A. Wilken. Iets over de naamgeving onder de Alfoeren. Tijdschr. Bat. Gen. Dl. 22, 1875.

Holontalo.

J. G. F. Riedel. Tijdschr. Bat. Gen. Dl. 19, 1870.

Bolaäng Mongondou.

N. P. Wilken en J. A. Schwartz. Allerlei over het land en volk van B. M.

Mededeeling van het Nederl. Zend. Gen. Dl. 18, 1871.

Boewool.

J. G. F. Riedel. Het landschap Boewool. Tijdschr. Bat. Gen. Dl. 18, 1871.

Centraal-Celebes. Alfoeren van Posso, Todjo, Gorontalo, Talaureezen, Toradjas van Parigi, Tolalaki (Kandari), Toboengkoe, Tomori.

ALB. C. KRUIJT. Een en ander aangaande het leven van den Posso-Alfoer. Meded. van het Nederl. Zend. Gen. Dl. 40, bl. 271 en Dl. 42, bl. 436.

Vele particuliere inlichtingen van den Heer KRUIJT, zendeling te Posso aan schrijver dezes.

Zuid-Celebes. Makassaren.

Volgens inlichtingen ontvangen van den Heer G. MAAN, zendeling te Tannettîya in Binâuwe.

Boegineezen, voornamelijk die van Loêwoe.

Dr. B. F. MATTHES. Bijdragen tot de Ethnologie van Z.-Celebes. 1875, bl. 56.

Molukken.

Boeroe.

G. A. WILKEN. Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe. Verh. Batav. Gen. Dl. 38, 1875.

Uitvoerige inlichtingen, mij verstrekt door den Heer K. STORM, zendeling te Tifoe op Boeroe.

Sula-eilanden.

J. G. F. RIEDEL in Bijdr. Kon. Instit. 4e volgr. Dl. X., 3de stuk.

Boeroe, Ambon, Serang, Seranglao-archipel. Watubela-eilanden, Kei, Aroe, Tanembar, Timorlao, Luang-sermatagroep, Babar, Kisar, Wetar, Leti-moa, Lakor en Romanggroep.

J. G. F. RIEDEL. De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua. 's Gravenhage 1886.

Halmahera.

Dr. H. KERN. Woordenverwisseling in het Galelareesch. Bijdr. Kon. Inst. 5e volgr. Dl. V.

Particulier schrijven van den Heer M. J. VAN BAARDA, zendeling te Dorúme, distrikt Lolòda.

Kei-eilanden.

C. M. PLEYTE. Ethnographische beschrijving der Kei-eilanden (volgens mededeelingen v. d. Heer PLANTEN) Tijdschr. Aardr. Gen. Ser. II. Dl. 10.

Nieuw-Guinea.

Noordkust. Papoea's van Mansinam, Doreh enz.

Volgens een schrijven van den Heer I. L. VAN HASSELT, zendeling te Mansinam.

Zuid-West-kust. Papoea's van Kaimani.

Nieuw Guinea, in Bijdr. Kon. Inst. Nieuwe volgr. (1862) deel V.

stkust. Kaiser-Wilhelmland.

B. Hagen. Unter den Papua's in Deutsch Neu Guinea. Wiesbaden 1899.

Kleine Soendaeilanden.

est-Flores (Manggarai).

I. W. Meerburg. Dagboek gehouden gedurende zijne reis door het binnenland van Manggarai. Tijdschr. Bat. Gen. Dl. 36, 1893.

voe.

I. Wijngaarden. Zie onder Sumatra.

ti.

Particulier schrijven van den Heer J. F. Niks, zendeling te Koepang.

mor (Koepang).

Inlichtingen van den Heer Niks, bovengenoemd.

rgstreken van Z.-W. Timor.

J. S. G. Gramberg. Eene reis in de binnenlanden van Timor. Verhand. Bat. Gen. Dl. 36, 1872, blz. 212.

ali [1].

R. van Eck. Schetsen van het eiland Bali. Tijdschr. Ned.-Ind. 1880, blz. 411—412.

oemba.

Roos. Bijdrage tot de kennis van taal-, land- en volkenkunde v. h. eiland Soemba. Verh. Bat. Gen. Dl. 36 1872, bl. 70.

Java.

idden-Java.

C. Poensen. Iets over Javaansche naamgeving en eigennamen. Meded. Ned. Zend. Gen. Dl. 14, 1870, blz. 305.

ost-Java.

Eigen onderzoek.

nggereezen (Oost-Java).

Eigen onderzoek.

doejs (West-Java).

Dr. Jul. Jacobs. De Badoejs. 's Hage 1891.

Borneo.

O. Borneo (Dajaks).

M. Th. Perelaer. Ethnographische beschrijving der Dajaks, bl. 42.

rawak en N.-Borneo (Kajan's).

W. H. Furness. Folklore in Borneo. Pennsylvania 1899.

---

[1] Van Eck vertoefde vele jaren op Bali; op welke streek de door hem verekte gegevens betrekking hebben blijkt niet.

HUGH LOW. Serawak 1848, bl. 197.

SPENCER ST. JOHN. Life in the forest of the far East. Dl. 1, bl. 112 en 197.

W.-Borneo (Dajak's).

KÜHR. Schetsen uit Borneo's Westerafdeeling. Bijdr. Kon. Inst. 6e volgr. deel II.

Sumatra.

Bataklanden. Karau-Batak's.

J. WIJNGAARDEN. Iets over naamgeving en eigennamen bij de Karau-Bataks. Meded. v. h. Nederl. Zend. Gen. Dl. 38, 1894, bl. 311.

Mandeling, Oeloe en Pahantan.

HEIJTING. Beschrijving der onderafdeeling Groot-Mandeling en Batang-Natal. Tijdschr. Ned. Aard. Gen. S. II, Dl. 14.

RIS. De onderafdeeling Mandeling, Oeloe en Pahantan. Bijdr. Kon. Inst. 6e volgr. deel II.

Bataks Oostkust.

J. B. NEUMANN. Het Paneh- en Bilastroomgebied op het eiland Sumatra. Tijdschr. Aard. Gen. Ser. II, Dl. 3.

Midden-Sumatra.

A. L. VAN HASSELT. Volksbeschrijving van Midden-Sumatra. Leiden 1882.

Z.-Sumatra. Aboeng (Lampongs).

P. J. VETH. Tijdschr. Nederl. Aard. Gen. Serie I, Dl. 2, bl. 47.

Nias.

NIEUWENHUIZEN en ROSENBERG. Verslag omtrent het eiland Nias. Verhand. Bat. Gen. Dl. 30, 1863.

Engano.

J. WALLAND. Het eiland Engano. Tijdschr. Batav. Gen. Dl. 14, 1864 en Tijdschr. Nederl. Aardr. Gen. S. II, Dl. 6, bl. 144.

Atjeh.

E. B. KIELSTRA. Onder de Atjehers, blz. 146—47.

DE AFDEELING DOESSONLANDEN

(Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo).

DOOR

H. E. D. ENGELHARD.

Omstreeks 1870 werd door de Regeering aan de ambtenaren op de Buitenbezittingen eene vragenreeks voorgelegd betreffende de rechten der bevolking op de onbebouwde gronden in de Gouvernementslanden. De afdeeling Doessonlanden was toen nog nagenoeg onbekend, en de politieke toestanden (men denke slechts aan de onlusten, verwekt door Demang Mas Wangkang) lieten zeer veel te wenschen over. Geen wonder dus, dat al wat destijds omtrent genoemde afdeeling kon worden medegedeeld, weinig waarde heeft [1], en dat het voor mij, die vier jaren lang aan het hoofd dier afdeeling stond en daardoor gelegenheid had veel te doorgronden wat mijnen voorgangers onbekend moest blijven, eene dankbare taak was het vroeger gewenscht onderzoek weder op te vatten.

Niet alleen uit een politiek of wetenschappelijk oogpunt moest dit nuttig zijn. Nu kapitaal en ondernemingsgeest hunne blikken naar de Doessonlanden richtten, zoowel voor den land- als voor den mijnbouw, was het noodig, de juiste verhoudingen te kennen ter voorlichting van de ondernemers, die daarvan blijkens vele aanvragen wel allerminst op de hoogte waren. Maar al te dikwijls gingen zij uit van de stelling, dat Maleiers en Dajaks geenerlei rechten op hunne gronden konden doen gelden, dat het Gouvernement over deze de vrije beschikking had; de nieuwste kaarten, vervaardigd naar de door wijlen den controleur W. E. M. S. Aernout verzamelde gegevens waren hun onbekend. . . .

---

[1] Zie Résumé der van de verschillende besturende ambtenaren in de Residentie Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo ontvangen antwoorden op de verzameling van vragen, de regten betreffende welke in de onder direkt Gouvernementsgezag staande landen dier residentie door de bevolking op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend. Batavia, ter Landsdrukkerij 1876.

Wat die kaarten betreft, zoolang de Zuider- en Ooster afdeeling van Borneo nog niet topographisch is opgenomen, zullen ook daaraan nog wel fouten kleven, al zijn zij m. i. voor de practijk vrij voldoende.

Doch nu ter zake. Mij eenigszins houdende aan de volgorde, in de bovenbedoelde vragenreeks aangegeven, zal ik in de eerste plaats bespreken: in welke soorten de onbebouwde gronden kunnen worden onderscheiden, en welke benamingen daarbij voorkomen.

De onbebouwde gronden worden onderscheiden in de navolgende:

Himba (Mal. rimba) in de districten Beneden- en Oost-Doesson Katokan en in het distrikt Mengkatib Parak kajoe lakaoe geheeten. Dit zijn oude boschgronden, oerwouden.

Baling — in de onderafdeeling Boentok Lasi geheeten, — zijn jonge boschgronden, onderscheiden in baling toewa en baling moeda naar den ouderdom van het daarop staande hout.

Bahoe of verlaten ladanggronden, welke tot den natuurstaat beginnen te vervallen. Zij kunnen dus behoord hebben zoowel tot de himba als tot de baling.

Ook gras- en alang-alangvelden worden in de distrikten Boven- en Midden-Doesson zoo genoemd, maar in de onderafdeeling Boentok [1] heeten zij Padang. Zijn dergelijke gronden eerst sedert ongeveer acht tot tien jaren verlaten, zoodat zich daarop hoog struikgewas heeft ontwikkeld, dan noemt men ze bloekar.

Loewaoe — in het distrikt Mengkatib Gahagas — zijn moerasgronden, begroeid met oerwoud en nagenoeg het geheele jaar onder water staande. Zij worden aangetroffen, behalve in het geheele evengenoemde distrikt, nog in het zuidelijke en westelijke gedeelte van Oost-Doesson.

Taijap — in de distrikten Beneden en Oost-Doesson Daratan — zijn moerasgronden, nu eens droog vallende, dan weder onder water staande, naargelang van de weersgesteldheid. Dergelijke gronden vindt men overal in de geheele afdeeling, maar zij zijn nooit van eenige noemenswaardige uitgestrektheid. Het komt mij voor, dat de meeste dezer gronden gemakkelijk te draineeren zouden zijn.

[1] Kortheidshalve wordt deze benaming hier en verder gebruikt voor de „onderafdeelingen Beneden- en Oost Doesson en Mengkatib", waarvan Boentok de hoofdplaats is.

Pamatang zijn hooge gronden, welke nooit onder water staan.

Balanak — in de distrikten Beneden- en Oost-Doesson Koempai en in het distrikt Mengkatib Adjakan — zijn aangeslibte gronden. In Boven- en Midden-Doesson vindt men ze niet.

Goesoeng zijn zandgronden, ten eenenmale onvruchtbaar en meest langs de rivieroevers gelegen. In het distrikt Mengkatib komen zij niet voor; in de distrikten Beneden- en Oost-Doessan heeten zij Djoemoeng.

Djaoek — in de beide evengenoemde distrikten Djanah — zijn zure gronden, niet voorkomende in het distrikt Mengkatib, bestaande uit een dunne laag rottende blâren en daaronder zeer fijn, wit vochtig zand. Deze lagen zijn hoogstens een d.M. dik en strekken zich golvend soms over eene groote uitgestrektheid onder den bodem uit, soms aan de oppervlakte komende, soms ook ongeveer een M. diep daaronder blijvende. Duidelijk is dit bijv. te zien te Mardoejoeng, distrikt Oost-Doesson. Dergelijke gronden worden geacht ten eenenmale onvruchtbaar te zijn.

Boekit batoe zijn rotsen.

Batoe ampar zijn steenachtige gronden.

Pampang of Pantoi zijn rivieroevers of waarden.

Tanè-agong zijn begraafplaatsen.

Pĕnapaän, ook wel wadah pĕhadjatan geheeten, zijn offerplaatsen. Deze vindt men doorgaans aan de mondingen der rivieren, bij bijzonder gevormde rotsen of boomen, ook wel bij plaatsen in de rivieren, wegens de daar aanwezige stroomversnellingen of uit andere hoofde gevaarlijk voor de prauwvaart.

Kemaijoen of Laäng hoembang zijn bamboebosschen, maar deze vindt men alleen in het distrikt Boven-Doesson. Een uitgestrekt bosch ligt aan de Soeko-rivier achter Kampong Siroen.

Omtrent de producten, op en in de onbebouwde gronden gevonden, verzamelde ik de volgende aanteekeningen.

De deugdzaamste houtsoorten zijn: IJzerhout, in Midden-Doesson Onglin, in Beneden- en Oost-Doesson Tawoediën, in Mengkatib Tabaliën geheeten; verder Oempas, Kajoe batoe, Pangin, verschillende Madangsoorten, Tjangal, bij de kampongs Pepas en Sikan; Maladjihing; Marahatak; Soerĕ, zwart van kleur, in hoedanigheid het ebbenhout evenarende en alleen aangetroffen in het

gebied der Téwé-rivier en eindelijk het Koesi, waarvan alleen de soms kolossale bladwortels voor gebruik in aanmerking komen. Het hout daarvan is fraai donkerbruin van kleur maar zeer moeilijk te bewerken.

Al deze worden in het oerwoud aangetroffen en bij voorkeur gebezigd voor huispalen, vaartuigen en brugplanken. De volgende soorten leveren uitstekend timmerhout:

In de distrikten Boven- en Midden-Doesson: Lampong; tal van Lanan-soorten; Karamboekoe; Meroemboeng; Orai; Bansoei; Kalapé; Tampoeraoe; Hanjaloetoeng; Bantoengan; Mongsopat; Bantérang; Tinak-pampoeloe; Menjaraoe: Tontong; Bawang, aldus genoemd naar de kleur en de eigenaardige reuk van uien: Mansalioe; Banoewang-laring; Pararaoe; Bantoewé; Irat; Rĕsak, Boengoer enz.

In de onderafdeeling Boentok: Blangiran, Pirawos; Gĕlamsoorten: Rawali, Seloembar, Kapoenoga; Lanansoorten: Marsihoeng, Masintan, Simpoer, Alaban, Mengaris; Damar-poetih; Bangkirai; Ambalaoe; Merbaoe, Garoenggang enz.

Van deze soorten worden ook wel minder duurzame vaartuigen, zoomede planken voor den buitenwand van woningen en roeispanen vervaardigd.

Rossok is een in de bosschen veel voorkomende wilde kaneelsoort, waarvan de bast en de vruchten gegeten worden.

Van de harssoorten verdienen in de eerste plaats vermeld de zoozeer bekende Mata koetjing, welke te Moeara Téwé verhandeld wordt tegen f 18 tot f 30 per pikoel en te Bandjarmasin tegen f 25 tot f 40, en Boera of Tĕlan, een zeer inferieure soort, zwart of bruinzwart van kleur, welke laagsgewijze onder den grond — soms zeer diep — gevonden en uitsluitend tot verlichting der woningen van zeer minvermogenden of ver in het binnenland wonende Dajaks gebezigd wordt.

Andere soorten zijn Karamboekoe, Bensoei, Kalapé, Bèmbéré, Oerai, Lampong en Rĕsik, allen in de distrikten Boven- en Midden Doesson.

In de onderafdeeling Boentok: Paloean; Mihambang; Klesi; Hamboemoet, Karangan enz. De bekende, welriekende Menjan komt in deze afdeeling niet voor.

Van oneindig meer beteekenis zijn de getah — Nato of Njatoï — soorten, waarin vooral in de laatste jaren, wegens het stijgen der Europeesche marktprijzen, een zeer levendige handel gedreven

wordt [1]. De meest gewilde soorten zijn: A. de guttapercha opleverende als: 1°. Getah Samboen of Nato oeloei en Getah Bringin, beiden ter waarde van circa f 250 het pikoel; 2°. Getah Doejan ter waarde van ongeveer f 55; 3°. Getah Toendjoeng en Getah Hangkang, beiden ter waarde van ten naastenbij f 14; B. de caoutchouk of gomelastiek opleverende, als 1° Getah dangoe, ook wel Gitaän of Klimpit geheeten, van eene marktwaarde van van f 100 het pikoel; 2° de Kwětei ter waarde van ± f 70.

Rottansoorten [2]. Men onderscheidt twee soorten van rottan nam.: Wé roentihan en Wé Koesoeh, naar de wijze — roentih — waarop zij van den schors ontdaan worden alvorens in den handel gebracht. Tot de eersten behooren de meest gezochten voor de Europeesche markt, n.l. Héké of Taman — in het distrikt Mengkatib Saliah geheeten — Boejoeng, Tapah en Irit. Alle overigen zijn Wékoesoeh zooals: Semoeli, Bamboelaoe, Semoelidatai, Lintoeng, Mea, Noengkan, verder Manaoe, Sidong en Danan, allen ter dikte van ongeveer een mansarm; Djoewah en Persikan, beiden een duim dik, Tangkiris, Laloen, Toento, Ramoro enz.

Voor het vlechten van reepen ten behoeve der vlotten bedient men zich van zeer dunne rottansoorten, bestempeld met den alge-

---

[1] De inning van getah, de fijnste soorten niet uitgezonderd, geschiedt zoo roekeloos mogelijk, door de boomen eenvoudig om te kappen. Bij herhaling werd bij hoofden en bevolking er op aangedrongen om de exploitatie op dezelfde wijze te verrichten als in Suriname bij den Balataboom (= Eng. bullet tree) welke een naar men zegt, een uitstekend surrogaat voor Nato oeloei oplevert. In den bast worden schuin naar beneden toeloopende insnijdingen aangebracht, welke elkaar kruisen en waarlangs het sap afvloeit om onderaan opgevangen te worden. Dikwijls ook brengt men graatvormige insnijdingen in den stam.

Men toonde zich wel genegen deze wenken op te volgen bij boomen in de onmiddellijke nabijheid der kampong, maar ten aanzien van die in het oerwoud vreesde men dat anderen ze zouden omkappen, waardoor voor hen de groote winsten verloren zouden gaan.

Zeer zeldzaam worden de zoo dure guttapercha- en caoutchouk-soorten zuiver in den handel gebracht. De Maleische handelaren bedingen de levering der grootst mogelijke hoeveelheden tegen een minimum van geld of geldswaarde, met het gevolg dat de inzamelaar die soorten met andere ingredienten zoodanig vermengt dat zij, hoewel uitwendig daaraan niets te bespeuren is, soms totaal bedorven of onbruikbaar te Bandjarmasin worden aangebracht.

[2] Rottan heet in Boven- en Midden-Doesson Wé en in de onderafdeeling Boentok Oewai.

meenen naam van Wé-anak. Bij voorkeur gebruikt men daarvoor de Semoeli en Ikajangkis.

De Wé-djĕrĕnang, welke de onder den naam van drakenbloed bekende verfstof oplevert, komt alleen voor in de bovenstreken van het distrikt Oost-Doesson.

De bijen, welke was en honig opleveren, nestelen bij voorkeur op Kaladan, Djingah, Koepang, Poelantan, Djĕlapat en Wilasboomen. Zijn zij eenmaal daarin aanwezig, dan dragen die boomen in de distrikten Boven- en Midden-Doesson den naam van Poensi; in de onderafdeeling Boentok dien van tinggiran of tinggiran manji.

Vooral de landstreek, meer bekend onder den naam van Telokmĕrawé, grootendeels liggende in het distrikt Mengkatib, is bijzonder rijk aan produktieve tinggirans. Zelfs heb ik daar boomen gezien, waaraan meer dan 150 bijennesten werden geteld.

Luidens een brief dd. Juli 1860 van den civiel gezaghebber te Marabahan, gericht aan den w[d] Resident, bevonden zich toenmaals aldaar minstens 200 tinggirans, welke 's jaars een zuivere winst aan was — de honig niet medegerekend — van ongeveer f 1000 afwierpen.

De boomen, welke plantenvet opleveren zijn vooral: Masoepang bij de kampongs Pèpas, Paring-lahoeng, Boekoean of Roedjih en Sikan; verder Tingkawang; Tingkawang-tĕlor; Palépèk, Katiaoe en Mengkabang. De Katikoe-tandoek en Poentik worden alleen in de onderafdeeling Boentok aangetroffen.

Tot dusver schijnt bij den Europeeschen handel zeer weinig vraag naar dit artikel te zijn. Toch leveren de bosschen een verbazenden overvloed daarvan op, te veel voor de voorziening in de behoeften der bevolking.

Behalve als geneesmiddel wordt het door haar voornamelijk gebruikt als surrogaat voor braadolie.

In 1898 werden jonge plantjes van al deze boomen naar 's lands plantentuin te Buitenzorg gezonden.

Bamboe (hoembang) komt overvloedig en van allerhande soort in 't wild groeiende in de bosschen voor; aangeplant wordt zeer weinig. De meest gewilde soorten zijn: Bĕtoeng, alleen in de Téwéstreek, voornamelijk bij kampong Benangin; Porring; Tèlang, Tamiang, welke, gespleten en gevlochten, gebruikt wordt als omwanding voor woningen; Boekoean of Bamboe doeri; Bambaloèwang en Bakaharang.

Palmen zijn schaarsch en slechts vertegenwoordigd door de navolgende:

Hanaoe of Arènpalm. Noch de bereiding van touw uit de vezels, noch van drank of suiker uit het sap der vruchten, noch van confituren uit de jonge vruchten is bekend, ten minste men legt zich er niet op toe. Alleen de topblâren worden gebezigd als dekblad voor sigaretten. Deze palmsoort komt het meeste voor in de Téwéstreek waar hij, evenals de Nanga of Sĕgaoe — de welbekende roembia of Sagoboom — door Toemenggoeng Mangkoesari, naar men zegt, werd ingevoerd; maar van deze laatste weet men evenmin het zoo gezonde voedingsmiddel daaruit te winnen.

Van de Njiboeng of Niboeng — elders meer bekend als Tolla — worden latten vervaardigd ten behoeve van den huizenbouw.

Andere palmsoorten zijn nog de Binrang, de Sirang en de Pinang. Deze laatste komt voor als kultuurgewas en als voortbrengsel der bloekargronden.

Boomschors dient tot het vervaardigen van kleedingstukken en sirappen voor dakbedekking. Een menigte bastsoorten worden daartoe aangewend, maar de voorkeur verdienen Bangkirai, Lanan, Amiwaoe, Garoe en Galam.

Kleurstof leverende gewassen bestaan zoowel in boomen als slingerplanten en knolgewassen. De navolgende mogen hier vermeld worden: Kajoe hipang of Sapanhout; Ehang of Oewar, een boom uit welks bast een bruin zwarte kleur — tevens looistof voor touw- en houtwerk — gewonnen wordt; Bangkoedoe oetan en een wortel met name Koenjit wakai, welke een gele kleurstof oplevert. De overige koenjitsoorten worden aangeplant.

De navolgende knolgewassen worden genuttigd in tijden van groote schaarschte aan rijst en andere voedingsmiddelen: Ganrong (= mal: Gadoeng); Banai; Baïran; Oewéimpit en Lamajoet.

Medicinale planten. Als zoodanig komen hier in aanmerking: Wakai [1] Saboei of Pĕnawar sampai, bitter van smaak, een goed koortswerend middel naar men zegt; W. Mangkalagit; W. Moenoeng; W. Kalimpit; Batoesiké; Kĕnamoet; Latak najoe; Tĕmpĕlak noenoe; Tĕmpĕlak bĕné; Tèrak, Kwatik en Bangkirang.

De gewone dakbedekking is van boombast of hout, in den vorm van sirappen. Waar deze moeilijk verkrijgbaar zijn, bezigt men alangalang.

---

[1] Wakai beteekent klim- of slingerplant.

In de moerassige streken van het distrikt Mengkatib en op enkele plaatsen in de Téwé- en Lahei-rivieren groeit een rietsoort — Poeroen — waarvan zakken en matten gevlochten worden, zeer gezocht in den handel.

Verder dienen als nuttige gewassen te worden genoemd: verschillende soorten van wilde pisang, voorkomende op de bloekar- en zeer jonge balinggronden. Uit de vezels van den stam wordt door rooting zeer sterk touw bereid. Dit wordt ook verkregen uit de vezels van de Wakai Kliat en Wakai Ekat, waaraan men, voor vischtuig, de voorkeur geeft boven het eerste.

Voor hen, die zich lang in de bosschen moeten ophouden, leveren de Wakai Salampati, W. Labang, W. Gador en W. Sambaitandjong goede wilde sirih op, terwijl van de W. Pangaroija het overvloedige sap dient om bij gemis van water den dorst te stillen. Het sap daarvan is zeer overvloedig, helder, frisch en smakeloos.

De Hilat is een heestergewas, waarvan de versche, dus nog groene blâren, gebruikt worden als dekblak voor sigaretten.

Eindelijk verschaffen de talrijke mierennesten in de boomen een voortreffelijke kleefstof — kasipé — tot bevestiging van handvatsels aan wapens, werktuigen enz.

Vogelnestgrotten vindt men in menigte in het distrikt Midden-Doesson, n.l. aan de Boven-Téwérivier rondom het Angagebergte, in de buurt van Kampong Benangin. De meest produktieve zijn het eigendom van Toemenggoeng Mangkoesari en diens zwager Sahadan, distriktshoofd van Boven-Doesson; verder in het gebied der kampong Sampirang, mede aan den bovenloop der Téwé-rivier, en in de rotsen in het stroomgebied der Loeang (linker bronrivier der Téwé): in de streek genaamd Liang Djoekan, nabij kampong Toengka, aan den bovenloop der Montalatrivier en eindelijk in het gebied der kampongs Piuré en Lemo. Ook aan den bovenloop der Laheirivier op den berg Boeroeng Ngajoe, nabij de grenzen van het sultanaat Koetei, moeten zich vogelnestgrotten bevinden, het eigendom van eenige Paré-Dajaks aan de Mahakam. De opbrengst daarvan wordt bij den in de nabijheid daarvan wonenden Goesti Etêt, alias Pangeran Djaija Kasoema, tegen tabak, zout enz. ingeruild.

In het distrikt Boven-Doesson worden dergelijke grotten aangetroffen aan de Djaān- en Toehoeprivieren, de eerste een rechter, de laatste een linker-zijrivier der Barito, daar Moeroeng geheeten.

In de laatste jaren is de prijs der eetbare vogelnestjes zeer gedaald. Was die in 1897 te Moeara Téwé voor eerste kwaliteit nog f 25 het kati, tegenwoordig kon zij ter nauwernood f 15 halen.

Het dierenrijk levert o. m. rhinocerossen, bantengs, beren, tal van slangen en apensoorten en zeer fraaie vogels w. o. vermelding verdienen de welbekende parelfazant en de pauw, deze laatste voorzien van een witten, zilverglanzenden opstaanden kraag.

Zoover bekend bestaat de minerale rijkdom van den bodem in het navolgende.

Diamant. De vindplaatsen hiervan zijn voornamelijk de Mewien — linker-zijrivier der Barito — en de Djoeloei — rechter-bronrivier der Barito —, beiden in het distrikt Boven-Doesson; nergens anders naar 't schijnt.

Goud. Dit wordt bij lagen waterstand door middel van wassching gewonnen uit de bedding der Baritorivier of de daarin aanwezige zandplaten en droogten en uit hare bronrivieren in het distrikt Boven-Doesson. Daartoe bedient men zich van de doelang, zijnde een groot, diep houten bord of bak, die voortdurend in schommelende beweging wordt gehouden, terwijl het water er over stroomt. Dit is doorgaans het werk van vrouwen, kinderen en bejaarden, die daarmede per persoon een daggeld van f 0.10 tot f 0.30 verdienen.

In de Boesang en de Djoeloei wordt, naar men zegt, op die wijze dagelijks voor f 1 tot f 2.50 aan stofgoud gewonnen.

Het aldus gewonnen goud kost te Moeara Téwé f 70 de thail van 0.054 K.G.

Aan den bovenloop der Barito of Moeroengrivier schijnt het niet voor te komen.

Op enkele plaatsen in het districkt Midden-Doesson, welke van ouds her als goudhoudend bekend staan, als Boekaoe en Béloeng, achter kampong Malawakèn, wordt de grond uitgegraven en daarna gewasschen.

Antimonium. Tot dusver is dit alleen nog maar aangetroffen in den Midden- en Bovenloop der Laheirivier en hare zijrivieren. Daar komt het voor in den vorm van bijna zuiver antimoniumglans met sporen van lood en bismuth.

IJzer. Voorheen was de inlandsche ijzerindustrie zeer in bloei; maar met het toenemen van onzen invloed vermeerderde ook de concurrentie met de Europeesche ijzer- en staalwaren en daartegen was zij niet opgewassen. Het ijzererts werd toenmaals bewerkt op of nabij de vindplaatsen; en o. m. zijn thans nog te Boekaoe en bij

de monding der Montalatrivier de overblijfselen dier industrie te zien.

Toch blijft de bevolking hooge waarde hechten aan wapens, vooral mandaoe's, vervaardigd van inlandsch ijzer. Thans worden deze uit de Mahakam (Koetei) over land naar de Meroewai — linker zijrivier der Laoeng — aangevoerd, vanwaar zij verder hun weg vinden naar Boven- en Midden-Doesson.

Steenkolen. Hiervoor schijnt in deze afdeeling, speciaal de distrikten Boven- en Midden-Doesson, een groote toekomst te liggen. Steenkolenbeddingen vindt men in het distrikt Midden-Doesson:

1° aan de beide oevers der Baritorivier te Poensoeng Bara, Moekoet en Lowé; 2° aan den benedenloop der Laheirivier, voornamelijk aan de Soengei Poeroen en Soengei Inoeh; 3° aan den benedenloop der Téwé-rivier, in 't bizonder te Lampoei, Sikoei en Tadjoek; 4° aan dien der Lemorivier en hare linker- en rechterzijrivieren; 5° aan dien der Purérivier; 6° aan dien der Benanginrivier tegenover kampong Bintang Ninggi; 7° aan dien der Inoehrivier ten zuiden van kampong Boentok Ketjil, maar hier zijn zij naar men zegt van inferieure kwaliteit; 8° aan den bovenloop der Montalatrivier.

In het distrikt Beneden-Doesson worden, zoover nog bekend, alleen steenkolen aangetroffen aan den rechter-bovenloop der Ajoehrivier.

Volgens geruchten moet het distrikt Boven-Doesson rijk zijn aan steenkolen. Zeker is het dat zich te Bakanoen en te Moeara Oesoem hooge, steenkolen bevattende rotsen aan de oevers der Moeroeng bevinden.

De exploitatie van steenkolen is uitsluitend in handen van Maleische handelaren te Moeara Téwé, werkende met voorschotten, hoofdzakelijk van den kapitein-Chinees te Bandjarmasin.

De steenkolen, gelegen op de sub 1 tot 4 genoemde vindplaatsen — de overige schijnen nog niet de aandacht van den handel getrokken te hebben — worden alleen ontgonnen, voor zoover zij aan de oppervlakte liggen, door verwijdering der daarop rustende aardlaag. De uitgegraven steenkool wordt aan den oever opgestapeld, waar zij blijft liggen, blootgesteld aan de verschillende weersinvloeden, tot het vlot gereed is tot afvoer naar Bandjarmasin.

De daartoe bestemde boomstammen worden in den drogen tijd gekapt en bij zeer hoogen waterstand over het verdronken land of langs gezwollen beekjes naar de plaats van bestemming gesleept, waar zij tot een vlot worden saamgebonden, voorzien van een bamboe-hekwerk, waarbinnen de steenkool wordt opgeladen.

Gewoonlijk wordt per vlot 100, hoogstens 200 ton steenkolen afgevoerd; en om dit resultaat te bereiken heeft men doorgaans ruim een jaar tijd noodig.

Te Moeara Téwé kost de ton steenkolen f 4, te Bandjarmasin het dubbele.

Aardolie schijnt nergens anders aanwezig te zijn dan in de bergstreken van het distrikt Oost-Doesson. Bij zeer lagen waterstand der Barito rivier wordt in de bedding daarvan, vóór kampong Lémo, een bron gevonden waaruit een bruin wit vocht opborrelt; maar in hoever dit aardolie is kan niet gezegd. Zoover mij bekend, is deze vloeistof nooit onderzocht.

Zoutbronnen — Soepan geheeten — vindt men bij kampong Moeara Limpangan aan de boven-Téwérivier en aan de Toehoep-, de Boemban- en Menawien-rivieren, allen van het distrikt Boven-Doesson.

Daar wordt nog altijd zout gewonnen; maar in de Téwé heeft men dat bedrijf laten varen omdat, na het ontstaan van een meer geregelden toestand in deze afdeeling, voortdurend voldoende zout-aanvoeren van het pakhuis te Boentok plaats hadden.

Regel is, dat er geene onbebouwde gronden zijn, uitsluitend gebezigd voor de inzameling van sommige produkten.

Gebruikelijk is het evenwel om gronden, waarop deugdzaam hout, rottan en getahboomen in beduidende hoeveelheid voorkomen, niet te ontginnen, maar te reserveeren voor den houtkap en de inzameling der produkten.

Eene uitzondering hierop maakt — luidens den brief van Kiai Dĕmang Wangsa Negara aan den militairen kommandant te Marabahan dd. 23 Januari 1859 — de landstreek, gelegen in het distrikt Mengkatib, en langs den rechteroever der Baritorivier zich uitstrekkende van de Soengei Mĕrawé tot Soengei Poening. Zij munt uit door de menigte produktieve tinggirans (zie hetgeen boven omtrent was en honig werd medegedeeld), voor de exploitatie waarvan die landstreek wordt gereserveerd [1].

Afzonderlijk jachtterrein vindt men nergens. De jacht is vrij en het wild overvloedig, uitgezonderd in de moerassige bosschen van

[1] Vóór den grooten opstand van 1859 behoorde zij aan Toemenggoeng Soerapati, die daarvan werd ontzet luidens den brief van den militairen commandant te Marabahan dd. 1 Maart 1860 N° 30, gericht aan den Dĕmang Marta Djaija, Eerste hoofd van Karaoe. Tegenwoordig is zij in 't bezit van Demang Pati Anom, distrikshoofd van Mengkatib.

het distrikt Mengkatib. Afgebakende weideplaatsen heeft men ook niet, omdat het tamme vee schaarsch is. Buffels en runderen houdt men er alleen op na om bij groote feesten en plechtigheden te slachten.

Voor ontginningen zijn geen bepaalde gronden aangewezen; het staat een ieder vrij zijne tuinen en ladangs aan te leggen waar hij wil. Bij voorkeur kiest hij daartoe de gronden langs de rivieren; voor tuinen in de onmiddellijke nabijheid der kampongs; voor ladangs op hoogstens drie paal afstand van den oever.

De bevolking kent niet anders dan roofbouw. Een boschperceel wordt opengekapt en afgebrand en vervolgens beplant met padi en daartusschen allerlei gewassen tot voedsel, versnapering of van huishoudelijk belang als cassavesoorten, suikerriet, maïs, pisang, knolplanten, lombok, tèrong, komkommersoorten, kapas, indigo, tabak enz.

Dikwijls ook vindt men daarop medicinale planten, en gewassen waaraan het vermogen wordt toegeschreven de booze geesten van het veld verwijderd te houden en alzoo den eigenaar een goeden oogst te verzekeren.

Van wisselbouw heeft de bevolking hoegenaamd geen begrip. Na den padioogst wordt in Boven- en Midden-Doesson de ladang met al wat er op staat verlaten, om het volgende jaar hetzelfde werk op een andere plaats te hervatten.

Slechts de himbagronden acht men eerst na twee, soms na drie jaren uitgeput. De bloekargronden worden doorgaans na 8 à 10 jaren weer in gebruik genomen.

Zijn zij echter met alang-alang begroeid, dan worden zij niet meer in kultuur gebracht, omdat, met de gewone den inlander ten dienste staande middelen, die grassoort niet is uit te roeien en men opziet tegen de moeite van bewerking en schoonhouding.

In de onderafdeeling Boentok worden lage gronden, bij hoog water blank staande, — uitgezonderd diepe moerassen — 3 à 4 jaren achtereen bebouwd en daarna gedurende 5 à 6 jaren verlaten. Verreweg de meeste gronden zijn evenwel van regen afhankelijk: deze worden in den regel slechts voor 3 à 4 jaren in kultuur gehouden om daarna 5 tot 12 jaren braak te blijven, ten minste indien zij dan niet tot den toestand van oude bloekar of jonge baling zijn vervallen.

Omtrent de staatkundige en ethnographische verhoudingen der bevolking in de Doessonlanden kan het volgende worden medegedeeld.

De daar aangetroffen Dajaksche stammen zijn:

1° Biadjoe; 2° Sihong; 3° Maänjan; 4° Pakoe-karaoe; 5° Lawangan; 6° Doesson; 7° Bajau; 8° Toboeijan; 9° Siang; 10° Oets danoem en 11° Zwervende Oets. Verder heeft men Taboeijan Montalat, Taboeijan Boenoö of Lahei en Bajan Tengah; maar deze drie zijn hoogst waarschijnlijk geslachten, die zich in den loop der tijden van den hoofdstam gescheiden en verder zelfstandig ontwikkeld hebben. Eindelijk bestaan er nog Karawantan-Dajaks, maar grootendeels zijn deze reeds opgegaan in de overigen. Soms herkent men hen nog aan de taal. Van al de genoemde stammen is het land van herkomst onbekend naar men zegt, behalve van de Karawantan en Biadjoe, die van de Kapoeas moeten binnen gedrongen zijn.

Omtrent hunne verspreiding geeft de hierbij gevoegde kaart een overzicht.

Oorspronkelijk bewoonde een Dajaksche familie of boeboehau één huis, dat in verschillende afdeelingen verdeeld en veelal door een ijzerhouten palissadeering omgeven was. Zulke woningen of versterkingen, waarin 100 tot 200 soms meer zielen verblijf hielden, dragen den naam, in Boven- en Midden-Doesson van bètang; in de onderafdeeling Boentok van Baleh Pawangan of Baleh besaar.

Dergelijke versterkte plaatsen vindt men tegenwoordig nog alleen in Boven-Doesson, n.l. van den stam der Oets te Moeara Djoeloei onder hun hoofd Toemenggoeng Angi en, aan den rechteroever der Mĕroewai, nabij hare uitmonding in de Laoengrivier, van de Tèloe njarings onder hun hoofd Dalam bin Sangalang [1].

Overigens vindt men nog bètangs, maar zonder palissadeering, in geheel Boven-Doesson en in Midden-Doesson, benoorden de hoofdplaats Moeara Téwé [2]. Ten zuiden daarvan en in de onderafdeeling Boentok bestaat die gewoonte niet meer, maar scheiden de kinderen bij huwelijk uit de ouderlijke woning om er zelve een te betrekken.

Wat de administratieve indeeling betreft, — de Doessonlanden zijn verdeeld in twee onderafdeelingen, n.l. Moeara Téwé

[1] Deze laatste versterking werd ongeveer 50 jaren geleden opgericht op last van Soerapati, om het stroomgebied van de Laoeng, en daarmede dus ook Boven-Doesson, te beveiligen tegen de roof- en sneltochten der Dajaksche stammen van de boven-Mahakam of Koeteirivier.

[2] Eene uitzondering hierop maken de kampongs Nihan en Lahei I.

onder het direkt bestuur van den afdeelingschef, en Boentok met een kontroleur.

De eerste bestaat uit het distrikt Boven-Doesson met de twee onderdistrikten Siangmoeroeng en Laoeng en het distrikt Midden-Doesson met de onderdistrikten Téwé en Montalat; de tweede uit de distrikten Beneden-Doesson, Oost-Doesson en Mengkatib. In hoeverre de administratieve indeeling des lands samenvalt met die in stammen is eveneens op de kaart na te gaan.

Aan het hoofd der distrikten en onderdistrikten staan door het gouvernement bezoldigde inlandsche ambtenaren, die den titel hebben van „kiai" indien zij Mohammedanen, van „Demang" indien zij Dajaks zijn. Aan hen zijn de kamponghoofden of „pembekels" ondergeschikt.

Zooveel mogelijk worden de Dajaks en Maleiers van elkander gescheiden en onder hunne afzonderlijke hoofden gesteld [1].

---

[1] Toen deze afdeeling onder ons bestuur kwam werden er bijna geene Maleiers aangetroffen. Deze drongen eerst later binnen, en hun intocht stond in verhouding met de toeneming van onzen invloed. Zij, meestal handelaren van Marabahan (= Bekompai), vestigden zich eerst aan de Baritorivier, vervolgens aan hare groote zijrivieren, op plaatsen bizonder geschikt voor den handel, vanwaar zij de geheele landstreek, vooral de nabijgelegen stroomgebieden beheerschten, zooals te Bangkoeang, Tandjong-Djawa, Toempoenglaoeng, Moeara Téwé, Moeara Lahei II, Moeara Laoeng, Poeroe Tjahoe enz., waar resp. de Karoe, de Ajoeh, de Montalat, de Téwé, de Lahei, de Laoeng met de Boemban en de Soeko onder hunnen invloed kwamen. Vandaar drongen zij langs die rivieren in het binnenland en vestigden groote handelscentra, te Waloer aan de Montalat, te Moeara Benangin aan de Téwé, te Moeara Inoeh aan de Lahei, te Batoe boeah aan de Laoeng enz. Zij vermengden zich door huwelijk met de Dajaksche bevolking d. i. de „orang doesson" van alle stammen — de naam „Dajak" wordt beschouwd als een scheldnaam — en daaruit is een ras ontstaan dat met de Maleiers den godsdienst, n.l. den islam, met de Dajaks de zeden, gewoonten en gebruiken gemeen heeft en daarom met den naam van „Bekompai-Doesson" wordt bestempeld. Nagenoeg alle kamponghoofden in het distrikt Boven-Doesson behooren daartoe. Als hun hoogste vertegenwoordigers beschouwen zij Toemenggoeng Djidan, alias Radèn Depati Mangkoe Negara, zoon van wijlen Soerapati, mede uitgesloten van de amnestie, en Toemenggoeng Mangkoesari, vader van het tegenwoordig distriktshoofd van Midden-Doesson, voormalig ijverig aanhanger der sultanspartij, woonachtig te Moeara Benangin aan de Téwérivier.

Door hun verwantschap met Marabahan blijven zij die plaats beschouwen als het centrum van handel en godsdienst, zoodat zij daarmede voortdurend voeling houden.

Van de genoemde handelscentra en meer anderen nog in opkomst, dikwijls diep in 't binnenland, zoo goed als onbereikbaar voor den besturenden ambtenaar, gaat op de omliggende bevolking een overwegenden invloed uit, waarvan niet altijd gezegd kan worden dat hij ten gunste van ons bestuur is.

Het Maleische bestuur is ingericht volgens dat te Bandjarmasin en elders in de benedenlanden, zooals vastgesteld bij besluit van den Gouvernements-commissaris dd. 11 Juni 1860 N° 24. Van volkshoofden is natuurlijk in 't geheel geen sprake; anders is dit evenwel bij de Dajaks. Deze zijn van oudsher, gelijk boven vermeld, verdeeld in stammen, die zich gesplitst hebben in familiën. Aan het hoofd eener kampong moet, volgens de adat, iemand staan afkomstig van den eersten stamvader. Is zulk een persoon niet te vinden, dan wordt de keuze gevestigd op het naaste mannelijke lid, ook in de vrouwelijke linie. De betrekking is dus niet afhankelijk van eene verkiezing, maar erfelijk in het geslacht. Wegens de groote individualiteit, den Dajak eigen, is hij wars van elk éénhoofdig gezag en het kamponghoofd heeft mitsdien over zijne onderhoorigen een patriarchalen invloed, waaraan allen zich onvoorwaardelijk onderwerpen. Bij de afdoening van ingewikkelde geschillen roept hij een soort van adviseerend college bijeen, een raad van oudsten, van invloedrijke mannen, zooveel mogelijk uit dezelfde familie, anders uit denzelfden stam. Zij zijn altijd de steunpilaren der traditie, die zij mondeling bij de bevolking levendig houden.

Onder den steeds toenemenden invloed van ons centraliseerend gezag en, in 't gevolg daarvan, den islam, met zijne rustelooze propaganda, werd getracht in dat kampongbestuur verandering te brengen, door het in te richten als dat van de maleische bevolking. In 't algemeen kan gezegd worden, dat die poging geslaagd is in de kampongs langs de Barito, maar een gedeelte van Boven-Doesson, verder de kampongs langs de Toehoep, de Dahei, de Téwé, de Ajoeh en een deel van de Karaoe, zoomede de bergstreken van het distrikt Oost-Doesson zijn daarvan nog bevrijd gebleven. Toch moest ook daar het dorpsbestuur eenigermate worden gewijzigd in 't belang der administratie en eener geregelde belastingheffing.

Vorsten bestaan in deze afdeeling niet, tenzij men daartoe Goesti Mohamad Sĕman en zijn vollen neef, tevens schoonzoon, Goesti Mohamad Arsat, broeder van den verbannen Pangéran Parbatasari zou willen rekenen, waarvan de eerste bij Stbl. 1862 N° 119 uitgesloten is van de amnestie. Hij is de zoon van wijlen Pangéran Antassari, de pretendent van den Bandjarmasinsche troon en zetelt te Bras koening, aan de Mĕnawienrivier in het distrikt Boven-Doesson, waar hij een miniatuur hofhouding houdt en alle

gebruiken van het voormalige groote hof zijner voorouders zooveel doenlijk doet naleven.

Hoewel men hem en zijnen hofstoet als vreemdelingen beschouwt, wordt hij toch door hoofden en bevolking, ja zelfs door onze bezoldigde distriktshoofden, en door hen die uit de benedenstreken, vooral van Marabahan, daar ten handel komen, als vorst gehuldigd en met "Salira" d. i. Sultan aangesproken.

Hij heeft in de kampongs een eigen bestuur naast het onze; verleent titels van adeldom, als pangeran en dergelijke; heft belastingen en tollen in natura en in geld, ook van de boschproducten, en laat de zeer ruime woningen van hem en Goesti Arsat te Bras koening en aan de Riam Palembang (Boembanrivier) door de bevolking in heerendienst bouwen en onderhouden.

Eindelijk voert hij op zijne reizen te water aan den voorsteven van zijn vaartuig de gele sultansvlag met de halve maan.

De verhalen, dat hij en de zijnen een kommervol bestaan lijden, zijn allen leugenachtig en verspreid om het bestuur te misleiden.

De waarheid is dat het oude Bandjarmasinsche rijk verplaatst is naar het uitgestrekte distrikt Boven-Doesson [1], waar het op kleinere schaal is blijven voortbestaan.

Eindelijk vindt men nog aan den uitersten bovenloop der Laheirivier de afstammelingen en bloedverwanten van wijlen Goesti Djamal. Hun hoogste vertegenwoordiger is Goesti Etèt, alias Pangeran Djaija Kasoema. Door hunne voortdurende vermenging met Dajaksche vrouwen is van hun adeldom niet anders overgebleven dan hun titel, waarop zij zeer prat zijn.

De afstammelingen van al deze vorstentelgen dragen verschillende namen, naargelang van het huwelijk waaruit zij gesproten zijn. Als regel geldt dat de kinderen den stand des vaders volgen [2]. Huwt echter een goesti-vrouw met iemand buiten haren stand, een djabah, dan heeten de kinderen uit dat huwelijk a n d i n.

---

[1] De oppervlakte van dit distrikt is ten naastenbij 1030 vierk. Geogr. mijlen en dus ongeveer zoo groot als de geheele residentie Menado, doch met eene approximatieve bevolking van niet meer dan 16000 zielen.

[2] Eene uitzondering hierop maakt Pangeran Bandjarmas, de oudste zoon van den pretendent-Sultan, verwekt bij eene vrouw van zeer lage geboorte (dochter van een matroos op een ijzeren laadschouw). Zijn vader „goesti" zijnde volgens geboorte, had hij nooit den titel van „pangéran" mogen ontvangen. Hierin meen ik een bewijs temeer te zien, dat Goesti Mohamad Seman zich beschouwt als de wettige vorst in Boven-Doesson.

Van de kinderen der andins worden de mannelijke afstammelingen "a n a n g" en de vrouwelijke "g a l o h" genoemd.

De dajaksche bevolking kent geen adel, maar toch bestonden er tijdens het oude sultanaat. "d a m b o e n g's" d. z. afstammelingen van den Sultan of zijne naaste bloedverwanten, verwekt bij eene dajaksche bijzit, en deze titel bleef erfelijk in het geslacht tot heden toe.

Andere titels zijn nog in volgorde van het aanzien, daaraan toegekend, Pati, Toemenggoeng, Mangkoe, Singa en Djaga, welke alle zeer waarschijnlijk dateeren uit den Sultanstijd.

De inlandsche maatschappij word verdeeld in twee groote categorieën, n.l. vrije lieden — djabah — en onvrije. Tot de eersten behooren de ambtenaren en beambten in dienst van het Gouvernement; het kampongbestuur en zijne beambten; de volkshoofden der Dajaks; de geestelijkheid [1] waartoe ook de hadji's en de balians der Dajak's kunnen gebracht, de handelaren enz. Tot de overigen behooren de slaven of d j i p è n en de pandelingen of s ĕ r i n d i n g.

Ofschoon slavernij en pandelingschap reeds lang officieel zijn afgeschaft, is het nog verre dat hoofden en bevolking van die afschaffing doordrongen zijn, vooral in de ver van de bestuurszetel verwijderde streken, zooals de grenzen der omliggende vorstenlanden en het distrikt Boven-Doesson.

De groote schaarschte aan geld, vooral zilvergeld, als ruilmiddel en dientengevolge onbekendheid met de waarde daarvan, zijn oorzaak dat men tot slaven en pandelingen zijn toevlucht neemt als een gemakkelijk middel tot geldverkrijging, geldbelegging en schulddelging.

Ook de handelaren in Boven-Doesson maken een ruim gebruik van pandelingen om boschprodukten te doen inzamelen, omdat

---

[1] De pengoeloe te Moeara Téwé heeft een zeer eigenaardige positie. Volgens zijn aanstellingsbesluit is hij pengoeloe bij den landraad, dus adviseur en geen mufti, zooals volgens den Reg. Almanak 1900 dl. 2 bladz. 103 bij de landraden te Amoentai, Kendangan en Martapoera gevestigd, krachtens art. 12 ten tweede C van het Provisioneel reglement enz. vastgesteld bij besluit van den Gouv[ts] Commissaris dd. 11 Juni 1860 N° 24. Hij is ook geen distriktspengoeloe, als bedoeld in dat art. 2 ten tweede K. Toch matigt hij zich de rechten aan van een mufti en wordt zijn raad en advies ingewonnen, zoowel in Boven- en Midden-Doesson als in de onderafdeeling Boentok. Ook worden godsdienstzaken uit de geheele afdeeling te Moeara Téwé voor de geestelijke rechtbank gebracht. Zijne positie is dus ook even tweeslachtig als die der distriktshoofden in Boven-Doesson.

zij, groote waarden aan lijnwaden, rijst, zout, tabak, enz. ontvangen hebbende — berekend tegen minstens het dubbele van den marktprijs — niet in staat zijn die op andere wijze te betalen.

Verder bestaat in genoemd distrikt de zoogenaamde "adat siangmoeroeng", op grond waarvan de geringste overtreding gestraft wordt met exorbitant zware geldboeten, welke de schuldige nimmer kan voldoen, zoodat hij daarvoor pandeling wordt. Daar zijn schuld niet met zijn overlijden te niet gaat, maar met bijvoeging van woekerrenten op zijne erfgenamen overgaat, geraken deze dientengevolge in den toestand van slavernij.

Ook bestaan daar nog algemeen de tiwah- of doodenfeesten, gegeven ter eere van het overlijden van een aanzienlijk hoofd of eenig invloedrijk persoon, bij welke gelegenheid altijd menschenoffers worden gebracht. Daartoe worden doorgaans slaven van Koetei en Pasir, meestal Boegineezen, geruimen tijd te voren opgekocht, evenals men dat elders met vee gebruikelijk is te doen [1].

Het vorenstaande is, in zijn geheel, te beschouwen als eene "inleiding" op hetgeen thans volgt, waarbij de rechten der bevolking op de onbebouwde gronden het uitgangspunt vormen.

Ik merk hierbij al dadelijk op, dat het eigenlijk onjuist is, in dit verband van rechten op "gronden" te spreken; men zou eerder moeten spreken van de rechten, door de bevolking uitgeoefend op de bosschen enz., op het kamponggebied voorkomende.

De inheemsche bevolking, de Dajak, vindt bijna uitsluitend zijn bestaan in het inzamelen van boschprodukten, terwijl de flora en fauna der bosschen hem de noodige voedingsmiddelen verschaffen in allerhande boom- en aardvruchten, wortels enz., gevogelte, slangen, apen en diverse wilde dieren. Rijst verbouwt hij nooit

---

[1] Na den koop worden deze ongelukkigen aan handen en voeten gebonden, vastgelegd, bovendien dikwijls met beide voeten in een zwaar houten blok geplaatst om hun het ontvluchten te beletten. Op die wijze ondergaan zij een gevangenschap van ongeveer twee maanden, waarna zij hun vrijheid terug erlangen. Ofschoon bij den koop bewust van het lot dat hun wacht, schijnt het dat zij dan dat bewustzijn ten eenenmale verloren hebben — naar men zegt tengevolge van het hun toegediende voedsel — zoodat zij zelfs geene poging beproeven om hun leven door de vlucht te redden, ja zelfs elke poging in dien geest, door het bestuur of anderen in het werk gesteld, met minachting afwijzen, in de volle overtuiging dat zij niet gebruikt worden als slachtvee voor een tiwahfeest. Na afloop der plechtigheid worden hunne lijken begraven, maar hunne schedels bewaard.

voldoende voor eigen behoefte. Aanspraken op den grond kent hij dus niet; wel op de daarop staande bosschen, nuttige boomen, gewassen enz.

Eerst in de laatste jaren heeft hij, voornamelijk door de aanwezigheid van concessiejagers en andere personen, de waarde van den grond leeren begrijpen.

In het distrikt Midden-Doesson behooren de onbebouwde gronden alle tot het gebied eener kampong, zoodat daar geene gronden worden aangetroffen waarop niemand eenige aanspraak kan doen gelden. In de distrikten Beneden- en Oost-Doesson en Mengkatib zijn die gronden het communaal bezit van het distrikt, maar toch komen er stukken voor waarvan het niet bekend is tot welk gebied zij behooren. Niemand kan daarop aanspraak doen gelden, maar dit belet niet, dat ieder die er lust toe heeft, die gronden mag bebouwen of op eenige andere wijze daarvan partij trekken. Geschillen vloeien hieruit nooit voort, omdat de bevolking nog overvloedig over onbebouwde gronden beschikken kan.

Alle kampongs zonder onderscheid — met uitzondering van die in de binnenlanden van Boven-Doesson en den uitersten bovenloop der Téwérivier nabij de grenzen van het rijk Koetei — liggen aan groote voor prauwen bevaarbare rivieren. Daar langs strekt zich het gebied eener kampong uit, doorgaans tusschen de monding van twee beekjes: bijv. het gebied der kampong Nihan strekt zich uit langs den rechteroever der Barito, van Soengei Karamoean tot Sei Nihan. Daarna vindt men dat der kampong Lowé tot aan Sei Djoeloein en vervolgens dat der kampong Lahei I tot de monding van den gelijknamigen stroom. Zuidwaarts daarvan ligt het gebied der kampongs Logong en Ipoeh tot de Sei Malawakèn enz.

In het binnenland strekken zich deze kamponggebieden uit tot den oorsprong dier soengei's, meestal een waterscheiding; ofschoon daar ook wel bijzonder gevormde rotsen, boomen van eene bepaalde soort enz. als grenzen worden aangewezen.

Er zijn ook kamponggebieden, waartusschen de grenzen niet vastgesteld zijn, zooals de bovengenoemde kampongs Logong en Ipoeh; verder Boentok ketjil en Kĕmawèn, dan Bintang-Ninggi, Moeara Boetoeng en Mangkiam, eindelijk Paring lahoeng, Roedjih of Boekoean en Pèpas enz., alle van het distrikt Midden-Doesson.

Zij vormen elk een complex van gronden, waarop zich het geslacht heeft gevestigd, waarvan de familie- of kamponghoofden gezegd worden af te stammen, tusschen wie nog geene verdeeling van den grond heeft plaats gehad.

In het distrikt Boven-Doesson heerscht een onbeschrijfelijke verwarring ten aanzien der grenzen, zoowel van de kampongs als van de onderdistrikten, als gevolg van het gemis aan eenig geregeld bestuur.

Onbebouwde gronden, waarop door een bepaald persoon individueel bezitrecht wordt uitgeoefend, komen zeer veel voor. Dergelijke zijn de „tanah berdatoe", onderscheiden in alkahgronden. soengei of danaoe berdatoe en vogelnestgrotten [1].

De ladangs worden gewoonlijk door eenige personen samen aangelegd, d. w. z. de daartoe bestemde boschperceelen omgekapt en afgebrand, waarna ieder zijn eigen padi poot. Dikwijls blijft men daarna ter plaatse bij elkaar in de buurt wonen, om het gewas tegen wilde varkens of ander schadelijk gedierte zooveel mogelijk te beschermen.

Op de aldus tijdelijk ten behoeve van den ladangbouw geoccupeerde gronden verrijzen langzamerhand allerlei vruchtboomen, hetzij die geplant of uitgezaaid worden, wat zeldzaam is, hetzij zij vanzelf opschieten uit weggeworpen of door het gedierte overgebrachte zaden of vruchten.

In den regel staan de aldus opgegroeide vruchtboomen min of meer groepsgewijze bij elkaar, hetgeen „poelaoe" wordt genoemd. Wanneer dus verlaten ladanggronden tot den toestand van bloekar, baling of himba zijn teruggekeerd, kunnen daarin tal van „poelaoe's" gevonden worden.

Laat nu de oorspronkelijke ontginner of zijne erfgenamen bezitrechten daarop gelden, dan worden dergelijke gronden bestempeld met den naam van „alkah" [2]. Deze worden onderscheiden naar hetgeen daarop aangetroffen wordt, in alkah doekoh [3], d. z. gronden met vruchtboomen; alkah tinggiran wanji d. z. gronden met tinggirans enz. — Overdrachtelijk spreekt men ook van een soengei alkah of danaoe alkah, waarmede dan bedoeld wordt een soengei berdatoe of danaoe berdatoe.

Deze laatste bestaan uit riviertjes, gegraven kanaaltjes, tatah geheeten of meertjes, waarop rechten worden uitgeoefend ten aanzien van de vischvangst, de inzamelingen of den afvoer van bosch- of landbouwprodukten.

---

[1] In de onderafdeeling Boentok worden deze onderscheidingen der tanah berdatoe niet gemaakt.

[2] Eene verbastering van het maleische woord „chalkah".

[3] Doekoh = boomgaard.

Deze rechten heeten geërfd van de voorvaderen en worden door een ieder erkend en geeerbiedigd, behalve dikwijls door de Maleiers, waar het een zeer produktieve streek geldt. De grenzen dezer bezittingen zijn in algemeenen zin vrijwel bekend, maar niet beschreven; en van deze omstandigheid maken zij gebruik om, nadat zij in een kampong gevestigd en "eingebürgert" zijn, den eigenaar in moeilijkheden te wikkelen. De vogelnestgrotten behooren den eersten vinder, wiens rechten op zijne nakomelingschap overgaan.

Huur en verhuur, koop en verkoop zoomede verpanden en wegschenken der vermelde drie categorieën van tanah berdatoe komen voor, ofschoon zeldzaam.

Van deze individueel bezeten gronden, evenmin als van de zoo vischrijke soengei berdatoe en danaoe berdatoe bestaan geschreven stukken of tjaps uit den sultanstijd. Toch doet het besluit van den Resident van Soerakarta, Gouv[ts] commissaris voor de Zuider en Ooster Afd. van Borneo dd. Bandjarmasin 1860 N° 24 vermoeden, dat dergelijke kunnen hebben bestaan vóór den afstand dezer afdeeling aan het Gouvernement in 1826. Daarin leest men toch dat "het Gouvernement vasthoudt aan het recht, dat tot dusver ieder "nieuw optredend vorst van dat rijk zich voorbehoudt, om ten "aanzien der door zijnen voorganger toegekende apanages zoodanig "te beschikken als hij vermeende te behooren, enz."

Bij gemis aan geschreven documenten worden de grenzen dezer "tanah berdatoe" in het geheugen bewaard en aan het nageslacht overgeleverd.

Het is mij niet bekend geworden, dat ooit zoogenaamde "tanah radja", neutrale gronden, waarop de geschillen tusschen twee kampongs werden uitgevochten, bestaan hebben. Hoogstwaarschijnlijk is dat niet het geval geweest, want de dajaksche stammen in deze afdeeling waren primitief niets anders dan zwervende horden, zooals thans nog een deel der Oets in Centraal-Borneo. Geschillen werden eenvoudig beslecht door het houden van groote sneltochten, waarbij door beide partijen getracht werd het grootste aantal koppen machtig te worden. Zeker is het dat die tanah radja tegenwoordig nergens bestaan en het houden van sneltochten in onbruik is geraakt.

Ontgonnen, doch weer verlaten gronden worden geacht tot den staat van woestheid te zijn teruggekeerd als zij door den ontginner verlaten en wederom begroeid zijn met alang-alang, gras en

struikgewas of met jong opgaand hout bedekt, kortom als er geen sporen van vroegeren aanplant meer aanwezig zijn

Dit het geval zijnde, kan de eerste ontginner daarop altijd nog zijne rechten doen gelden.

Als maatstaf neemt men veelal de sirihplant en de cassave (ketella pohon), waarvan na circa twee jaren doorgaans niets meer te vinden is, en in de onderafdeeling Boentok de paggars rondom de ladangs. Zijn deze niet meer te vinden, vergaan of daaruit boomen gegroeid, dan wordt de grond geacht tot den vroegeren staat van woestheid te zijn teruggekeerd, wat gewoonlijk tusschen 5 tot 8 jaren het geval is. Daarna keeren die gronden terug tot het communaal bezit van de kampong — in de onderafdeeling Boentok, van het distrikt — waartoe zij behooren.

Eene uitzondering op deze regel maken de tanah berdatoe.

De regel is dat de onbebouwde gronden, tot eene kampong behoorende, een aaneengeschakeld geheel vormen, waarin enclaves liggen.

In den loop der tijden hebben zich vreemdelingen, d. w. z. personen van een anderen stam of Maleiers, vooral deze laatsten, in een kamponggebied gevestigd, waar zij geleidelijk, ja bijna onmerkbaar het oorspronkelijke element, den Dajak verdrongen of bekeerden, om vervolgens in hunne rechten te treden. Dit geschiedde bijv. in de landstreek behoorende tot het distrikt Mengkatib, vroeger bekend onder den naam van „negeri toedjoe” en gelegen aan den rechteroever der Barito-rivier tusschen de Soengei Mĕrawé en Soengei Poening; te Babai, distrikt Beneden-Doesson, door bekeering tot den islam van het hoofd Toemenggoeng Ibaoe en zijne gansche familie; te Moeara Montalat en Madjalit, ten gevolge der verplaatsing eener versterking in 1861 onder Kiai Rangga Niti Negara; te Moeara Lemo, distrikt Midden-Doesson, door tal van kleine plagerijen der Maleiers in de kampong, waardoor de Dajaks gedwongen werden te verhuizen naar de naburige kampong Piuré enz. In het distrikt Boven-Doesson heerscht ook in dit opzicht een grenzenlooze verwarring; bijv. de Dajaks der kampongs Teloe njaring en Tawéhooi, beiden aan den mond der Meroewai, linker zijrivier der Laoeng, en Teloe liaoe aan den uitersten bovenloop der Laoeng-rivier, behooren tot denzelfden stam en woonden eertijds in elkaars nabuurschap. Sedert hebben zich tusschen de beide eerstgenoemden en de laatsten tal van dajaksche, ja zelfs maleische kampongs geschoven, zooals Toembang Mĕroewai, Batoe boewa e. a.

Dergelijke vestigingen van vreemdelingen kunnen echter alleen plaats hebben met voorkennis en toestemming van het hoofd, tot wiens gebied het verlangde terrein behoort, na tevoren overeengekomen voorwaarden. Zoo kwam voorheen een uitgestrekt stuk grond aan de Soengei Madoero, rechter zijrivier der Barito, beneden kampong Toempoeng Laoeng, door koop van de daarop aanwezige „tanah berdatoe" in 't bezit van een dajaksch ingezetene der kampong Leong Naga, aan de Téwérivier.

Behalve het zooeven gemelde ten aanzien der „negeri toedjoe" — waartoe ook kampong Babai voornoemd behoorde — schijnen zich in de onderafdeeling Boentok zeer weinig of geen gevallen voorgedaan als boven omschreven. Wel hebben zich Maleiers van Amoentai, Kloewah, Marabahan en andere plaatsen uit de benedenstreken zich daar neergezet; ook vestigden zich enkele individuen van eenen stam op de gebruikelijke wijze in het gebied van een anderen, maar beduidenden invloed hebben zij op hunne omgeving niet uitgeoefend.

De hierbedoelde onbebouwde gronden zijn alle door vaste grenzen aangewezen. Zoover zij langs de groote rivieren gelegen zijn, bestaan die uit beekjes, ravijnen, rotsen, groote steenen, reusachtige of bijzonder gevormde boomen en dergelijke. In 't binnenland worden meestal waterscheidingen als grenzen aangenomen, maar berg- of heuveltoppen, rotsen enz. dienen ook wel daartoe [1]. Deze

---

[1] Ter verduidelijking volgen hier de grensomschrijvingen 1° der kampong Karingan aan de Téwérivier tegenover het civiel etablissement en 2° van het komplex Mangkiam, Bintangminggi, Moeara Boetoeng.

Ad I. Van Telok majang over de Saëng Boeng (Saëng = waterscheiding) naar Patoeng Besi (een reusachtige ijzerhoutboom) naar Oenoeö en afdalende naar de S^ei^ Kimsoei. Van hier naar de monding der S^ei^ Sikoei (linker zijrivier der Téwé), deze volgende tot hare bron op de Saëng Balang; van hier achtereenvolgens naar de bronnen der S^eis^ Pauran en Maranim over het Djangan gebergte langs de S^ei^ Inoeh naar Poensoeng Taboeijan en S^ei^ Tanrahim en langs de Liti naar den linkeroever der Barito.

Aan den rechter Barito-oever van de plaats gelegen tegenover Telok majang noordwaarts naar de S^ei^ Boekaoe en hare bron; daarna zuidwaarts naar de bronnen der S^ei^ Mangaris en de Telok Balang in de Rapènrivier; eindelijk naar de bron der S^ei^ Maté en deze afzakkende naar hare monding in de Barito.

Ad 2. Aan den linkeroever der Barito van den koesiboom, even ten noorden der kampong Boentok ketjil, recht oostwaarts tot de koesi Djarang, staande tusschen de bronnen der S^eis^ Panran en Inoeh; vervolgens de Saëng Mansi tot de bronnen der S^ei^ Taboeloeh en deze stroomaf tot hare monding.

Aan den rechteroever der Barito. De S^ei^ Boeloe even ten zuiden der Lemo-

grenzen kunnen echter door het bestuur niet worden gekontroleerd wegens de ontoegankelijkheid der binnenlanden en het totaal gemis aan kaarten. De eenig bestaande, door het topographisch bureau te Batavia samengesteld naar de opnamen van wijlen den kontroleur W. E. M. S. Aernout, zijn alle -- met uitzondering van een schetskaart van het distrikt Boven-Doesson — rivierkaarten van de Barito en détailkaarten van de voornaamste gedeelten harer zijrivieren [1]. Grensomschrijvingen, gegrift op lontar- of andere blâren, dan wel op metaal, heb ik nergens aangetroffen; zij worden eenvoudig in het geheugen der oudsten van het volk bewaard en mondeling aan het nageslacht overgeleverd. Gewoonlijk geschiedt dit eenmaal in de maand in tegenwoordigheid van alle ingezetenen, ook de jongeren. Dientengevolge geeft de grensbepaling van elk gebied hoogst zelden aanleiding tot moeilijkheden; en waar deze voorkomen worden zij gemakkelijk door het bestuur beeindigd, na belanghebbende hoofden en bevolking te hebben gehoord.

In de onderafdeeling Boentok bestaan geene vaste grenzen van de onbebouwde gronden, behoorende tot een kamponggebied. Het communaal bezit van den stam, het geslacht of de familie is daar overgegaan op het distrikt, d. i. de administratieve eenheid, hetgeen wel eens aanleiding geeft tot geschillen, vooral over het recht tot inzameling van boschprodukten en als gevolg daarvan het tiendrecht [2].

---

rivier, van hare monding tot haren oorsprong, gelegen op het Moelang-gebergte tusschen de bronnen der Seis Bĕnangin en Moelang (deze is een rechter zijrivier der Lemo) en van hier rechtuit naar de bronnen der Sei Pèmpèn op den berg Réwa en eindelijk, dit beekje volgende, tot zijne uitwatering in de Barito.

[1] Deze kaarten zijn:

De Barito-rivier met haar linker zijrivier de Lahei, schaal 1:70000.

De Menawien, de Laoeng, beiden van Boven-Doesson, en de Mengkatib-rivieren, schaal 1:100000.

De Téwé- en de Ajoe-hrivieren, schaal 1:20000.

De Montalat- en de Karaoe-rivieren, met de linker zijrivieren dezer laatste, de Toejaoe, de Pakoe en de Plantaoe, schaal 1:40000.

Verder heeft de heer Aernout nog eene kaart vervaardigd van den berg Boendang (distrikt Boven-Doesson), waarop het gelijknamig riviertje, zijtak der Laoeng, ontspringt. Die berg, een ware vesting, wordt door de Sultanspartij beschouwd als haar laatste bolwerk, waarheen de pretendent-sultan zou moeten wijken ingeval tegen hem eene militaire expeditie werd georganiseerd.

Ook deze kaart zal vermoedelijk bij het Topographisch bureau berusten.

[2] Deze toestand, in strijd met de adat, is zeker vreemd bij eene bevolking met beschaafde, zeer ontwikkelde, zuiver dajaksche hoofden. Hij werd in 't leven geroepen door den kapitein waarnemend civiel gezaghebber van Mara-

Alle bewoners eener kampong, behoorende tot denzelfden stam, hebben dezelfde rechten op de onbebouwde gronden tot die kampong behoorende. Uitgezonderd begraafplaatsen, heilige offerplaatsen en zoogenaamde tanah pamali, kan iedereen een stuk grond ontginnen waar hij wil en daarop planten wat hij wil, maar hij is verplicht dien binnen zekeren tijd te ontginnen, afhankelijk van de werkzaamheden der overige personen met wie hij samen een ladang aanlegt. Doet hij dat niet, dan vervalt zijn recht en kan een ander van die gronden gebruik maken, tenzij de eerste aantoont door omstandigheden van zijnen wil onafhankelijk, bijv.: ziekten van hem of zijn gezin, daarin te zijn verhinderd.

Kortom, hij mag met inachtneming der rechten van anderen en de hieronder te vermelden regelen, die gronden ontginnen, bebouwen, de daarop voorkomende produkten inzamelen en tot eigen gebruik aanwenden.

Formaliteiten worden bij dergelijke occupatie niet in acht genomen, dan alleen dat, indien iemand over een stuk onbebouwden grond zijner kampong wenscht te beschikken, hij daarvan aan het kamponghoofd kennis geeft met opgave van het doel, waartoe hij ze wil bezigen. Natuurlijk is dit altijd het beplanten met padi en andere voedingsgewassen.

Vooraf is hij verplicht merkteekens te stellen — tadjang geheeten — om de uitgestrektheid der gronden, die hij begeert, aan te wijzen, gewoonlijk bestaande uit omgekapte boomen, staken, steenen enz. Een onderzoek volgt, in hoever daarbij de verkregen rechten van anderen worden verkort, vooral of daartoe tanah berdatoe behooren. In de praktijk geschiedt dit doorgaans door den aanvrager zelf, omdat zijn belang medebrengt niet in moeilijkheden te

---

bahan, die op 17 Januari 1866 sub N° 52 den schriftelijken last gaf „dat „de voortbrengselen van den grond komen ten bate van het distrikt, waartoe „hij behoort; dat niemand die zal mogen exploiteeren, dan met toestemming „der betrokken hoofden, die gehouden zijn te zorgen dat zich daaruit geene „moeilijkheden ontwikkelen en dat niemand zijne eigendommen zal mogen „reclameeren, tenzij hij binnen het jaar naar dat distrikt verhuist, waar zij „gelegen zijn."

Den 9[en] Juli 1866 schreeft de Resident aan dien zelfden wd. civiel gezaghebber: „Het bezit van zoogenaamde tinggirans of wasboomen stelt volgens „de bestaande adat onder den inlander in dit gewest een eigendomsrecht daar, „dat door geen vruchtgebruik van een aantal jaren valt te vervreemden enz. „Uit het vorenstaande zal UEdG. hebben ontwaard, dat geen bestaande adat „direkt mag worden verworpen." Toch bleef de last van bedoelden kapitein gehandhaafd, welke zoo diep in de adat greep.

worden gewikkeld; want worden boomen, aanplantingen enz. door zijn schuld beschadigd of verwoest, dan is hij tot schadeloosstelling van den eigenaar verplicht. Staan er op het door hem gewenschte terrein nuttige boomen d. w. z. die deugdzame houtsoorten, hars, getah, tingkawan (boomvet) opleveren of andere gewassen zooals rottan enz., dan mag hij zich die toeeigenen.

Zij moeten daartoe vergunning vragen aan het hoofd der kampong, maar geweigerd mag die nooit worden.

Kosten zijn hieraan niet verbonden, maar gebruikelijk is het, dat men het kamponghoofd eenige kleine geschenken, doorgaans in vruchten, aanbiedt.

De ladangbouw, d. i. de rijstkultuur op droge, zooveel mogelijke maagdelijke gronden, regelt zich, evenals in de residentie Westerafdeeling van Borneo en andere gewesten van den Archipel, naar de Karangtika [1] d. i. het sterrebeeld der Plejaden. Naargelang van zijnen stand boven den horizon is het de tijd om himba, baling-toewa, baling-moeda of bloekar te kappen en af te branden, terwijl het padiplanten moet zijn afgeloopen als dat sterrebeeld culmineert, op gevaar van misgewas. Ofschoon men niet verplicht is den afgestanen grond in gebruik te nemen, is het toch gewoonte, indien men niet daartoe overgaat, hem weer ter beschikking van het hoofd, d. w. z. van de bewoners der kampong te stellen, hetgeen altijd moet geschieden voordat de tijd van planten voorbij is. Die teruggave behoort echter tot de zeldzaamheden, omdat de voorloopige werkzaamheden zooveel mogelijk tegelijkertijd plaats vinden en iedereen dus daartoe reeds gronden uitgezocht heeft.

Zij kunnen die gronden niet braak laten liggen, maar moeten daaraan de kenbaar gemaakte bestemming geven, omdat anders de rechten van anderen worden verkort, hetgeen „pangorèh taoen" wordt genoemd. De gronden kunnen ook gebezigd worden voor weideplaatsen of andere doeleinden, maar aan eerstbedoelden is vooreerst geene behoefte, omdat er geen veestapel van eenige beteekenis bestaat. Daarentegen wordt nimmer genoeg padi verbouwd ter voorziening in eigen behoefte, zoodat ontginningen van grond uitsluitend aan de kultuur van voedingsgewassen worden dienstbaar gemaakt.

De ontginner van een stuk onbebouwden grond verkrijgt door

[1] Iets over de dajaksche sterrekunde. Mededeeling van S. H. Schaank, kontroleur van Pamangkat (Resid. Westerafdeeling van Borneo).

die ontginning het recht om, met uitsluiting van ieder ander, die gronden te beplanten of tot eenig ander doeleinde te bezigen. De duur van dat recht hangt dus af van het doel, waartoe de gronden ontgonnen zijn. Zoo zal iemand, die een stuk onbebouwden grond met vruchtboomen heeft beplant, daarop zijne rechten kunnen doen gelden zoolang die boomen vruchtdragen en onderhouden worden; terwijl de rechten op de tot padivelden — ladangs — ontgonnen gronden eerst dan verloren gaan, als zij weer tot den staat van woestheid zijn teruggekeerd. De eerste ontginner krijgt het erfelijk individueel bezitrecht op de door hem ontgonnen gronden, en kan die als zoodanig verpanden, wegschenken, verkoopen of verhuren.

Onbebouwde gronden, behoorende tot eene kampong, kunnen niet aan andere kampongs worden afgestaan omdat zulks zou gelijk staan met eene verandering van de grens en de daarmede gepaard gaande vermindering der bestaanmiddelen van de ingezetenen der kampongs, d. w. z. van den communalen rijkdom van den stam of de familie. Wel kan door het kamponghoofd, na raadpleging der oudsten, vergunning gegeven worden tot den afstand van gronden aan personen uit andere kampongs. Die afstand kan zijn definitief of tijdelijk. In het eerste geval, om er bijv. een kampong te vestigen, zooals te Djoedjoe, aan den linkeroever der Lahei-rivier, zijnde een enclave in het gebied der kampong Lahei I. Dan wordt eene overeenkomst gesloten met de hoofden en de oudsten, die het terrein aanwijzen voor de vestiging, met bijbehoorende begraaf- en offerplaats. Nadat de grenzen door vaste teekenen of ijzerhouten palen zijn aangegeven, geschiedt de afstand, waarvan aan het bestuur wordt kennis gegeven.

Tijdelijk is die afstand, indien men in een ander kamponggebied ladangs verlangt aan te leggen of boschproducten in te zamelen, waartoe het verzoek nimmer wordt geweigerd. Men verkrijgt dan dezelfde gebruiksrechten op dien grond als de overige kampongbewoners, met dien verstande evenwel, dat de grond, met al de daaropstaande boomen, gewassen en aanplantingen tot de kampong terugkeert, indien men deze verlaat met het kennelijke doel nimmer daarin terug te keeren.

Dit laatste heeft voor tal van jaren plaats gehad met eenige lieden van het district Oost-Doesson, die zich metterwoon in Kampong Nihan, distrikt Midden-Doesson, hadden gevestigd, maar wier nageslacht naar het stamland terugkeerde. De vroegere eige-

naren, noch hunne erfgenamen of rechtsverkrijgenden kunnen op dien grond ooit meer eenige rechten doen gelden.

Van de onderafdeeling Boentok, waar het communaal bezit van den stam is overgegaan op het distrikt, zooals wij gezien hebben, wordt gezegd dat onbebouwde gronden niet aan andere kampongs, maar wel aan personen behoorende tot een vreemde kampong in hetzelfde distrikt ter ontginning kunnen worden gegeven.

De aanvrager voegt bij zijn mondeling gedaan verzoek om vergunning een geschenk aan het kamponghoofd, bestaande in een mandaoe, lans of geweer enz. In de onderafdeeling Boentok wordt niets betaald.

Geene bijzondere formaliteiten worden daarbij in acht genomen, dan dat, waar zulks gebruikelijk is, het kamponghoofd mondeling toestemming verleent tot de gevraagde ontginning.

De voorwaarden, waaronder die afstand in den regel plaats heeft, zijn, tenzij anders wordt overeengekomen, dat de aanvrager in de kampong moet verblijf houden, de daarop drukkende heerendiensten vervult, de belastingen betaalt, de gronden niet vervreemdt aan personen, niet behoorende tot denzelfden stam, tenzij met voorkennis en toestemming van het kamponghoofd, en dat de grond, met alles wat zich daarop bevindt, ook de vruchtboomen enz., zoodra hij dien verlaat, tot den gemeenschappelijken eigendom der kampong terugkeert.

Door een ontgonnen stuk grond te verlaten, tengevolge waarvan het geheel tot den staat van woestheid teruggekeerd is, verliest men daarop alle rechten. Dergelijke gronden komen dan weer ten bate van den communalen eigendom der kampong.

Als vreemdelingen worden beschouwd, afgescheiden van den godsdienst welken zij belijden, allen die niet tot denzelfden stam — in de onderafdeeling Boentok niet tot hetzelfde distrikt — behooren. Zij genieten dezelfde rechten tot ontginning der onbebouwde gronden als de bewoners der kampong zelf waar zij zich gevestigd hebben, mits zich onderwerpende aan de gebruikelijke of gestelde voorwaarden.

Die rechten bestaan daarin, dat zij al de produkten, welke de onbebouwde gronden opleveren, mogen inzamelen en die gronden zelve tot eigen gebruik kunnen ontginnen. Zij mogen dus daarop jagen, visschen en allerhande boschprodukten inzamelen, zoomede ladangs en tuinen aanleggen, goud, steenkolen en andere mineralen graven, zoutbronnen exploiteeren enz.

De voorwaarden waaronder die rechten verkregen worden, bestaan

in den regel hierin, dat zij zich in de kampong vestigen; gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan het inlandsche bestuur, i. c. het kamponghoofd; de belastingen betalen; de heerendiensten vervullen, en de gronden niet vervreemden, dan met voorkennis en toestemming van het kampongshoofd.

Door vestiging wordt niet alleen verstaan het wonen in de kampong, maar ook en vooral het huwelijk met een vrouw of meisje in de kampong, waardoor de kans ontstaat dat de stam niet in getalsterkte achteruit gaat. Met het oog hierop wordt wel eens de voorwaarde bij het huwelijk gemaakt, dat, bij het definitief verlaten der kampong, de moeder met de kinderen daarin zal achterblijven.

Dit geschiedde o. a. te Ipoeh, distrikt Midden-Doessoen met de vrouw en het kroost van een Chinees van Moeara Téwé, die naar Bandjarmasin terugkeerde.

In de kampong Lémo hebben zich eertijds kolonisten uit de Karaoestreek (distrikt Oost-Doesson) gevestigd, wier nazaten daar thans nog wonen en waaruit het bestuur der laatste tientallen jaren bij voorkeur de kamponghoofden koos.

Ik merk nog op, dat in deze afdeeling iemand door een lid eener kampong kan geadopteerd worden, waardoor hij dezelfde rechten verkrijgt als de overige kampongbewoners; dit middel wordt ook wel aangewend tot versterking van den stam.

Geene voorrechten, van welken aard ook, worden aan den eenen stand boven den anderen toegekend.

De vraag rijst thans, of de inlander eenig recht van beschikking over de onbebouwde gronden toekent aan ons Gouvernement.

Ter beantwoording van die vraag is het noodzakelijk — ook in verband, met hetgeen verder volgt — een overzicht te geven van de geschiedenis der hier besproken landen.

De Oost-Indische Compagnie beschouwde sedert 1787 het geheele Bandjarmasinsche rijk reeds als haar wettig eigendom, dat zij den Sultan bij wijze van leen had afgestaan om het voor haar te besturen. Zij beschouwde zich derhalve als souverein, maar de Sultan regeerde en behield zijnen invloed als meester van het gansche volk. De Resident daarentegen kon alleen in de nabijheid van onze forten zijn gezag doen gelden, dikwijls nog met veel moeite.

De lasten van het gewest overtroffen verre de baten en stegen gedurende het Engelsche tusschenbestuur — 1812 tot 1816 — dermate, dat zij 500.000 ropijnen hooger waren dan de ontvangsten.

Zoo stonden de zaken toen op 3 Januari 1817 het Gouvernement een nieuw kontrakt sloot met Sultan Sleman Almat Tamid Alalah, waarin, tot goedmaking der uitgaven voor de door hem verlangde bescherming, bij art. 5 bepaald werd, dat Z. H. „in vollen eigendom en souvereiniteit” afstand deed o. m. van „de gezamenlijke dajaksche provinciën.”

Onder deze benaming had de Sultan aan het Engelsche Gouvernement ook afgestaan o. m. de Doessonlanden, maar deze, diep in het binnenland liggende, hadden voor ons weinig waarde zonder een talrijk en kostbaar personeel, weshalve zijn verzoek om ze hem te laten, zeer gaarne werd ingewilligd, behoudens het recht van 't Gouvernement tot exploitatie der goud- en diamantmijnen en der bosschen.

Dit kontrakt werd op 13 September 1823 in dier voege gewijzigd dat de Sultan „in vollen eigendom” afstond „de Bekompai en Doesson” en in verband daarmede tevens vastgesteld dat die landen zullen worden geadministreerd gezamenlijk door het Gouvernement en den Sultan, die de inkomsten gelijkelijk zullen deelen; dat Z. H. zijn aandeel daarin als apanage zal schenken aan den tijdelijken rijksbestuurder, en dat de handel vrij zal zijn voor beider onderdanen, mits zich gedragende aan de bevelen, hun vanwege 't Gouvernement en den Sultan gegeven ten aanzien van hoofdgeld, tollen „of andere billijke inkomsten.”

Deze onbestemde regeling gaf aanleiding om bij art. 4 van het kontrakt, dd. 4 Mei 1826 gesloten met den nieuw optredenden Sultan, — den kroonprins panembahan Adam, — den afstand te bedingen van „het eiland Bekompai” enz. en „de landen algemeen bekend onder den naam van Doesson, waartoe behooren alle negorijen, welke aan den linker- en rechteroever der groote Doessonrivier gelegen zijn, beginnende van Mengkatib opwaarts tot aan de negorij Siang en vandaar benedenwaarts tot aan de monding der rivier van Marabahan.” In verband met dien afstand werd tevens bepaald, dat het Gouvernement van de inkomsten der Doesson jaarlijks aan den Sultan zou uitkeeren 2 pikoel was, 100 tjerana's en 100 pagaijons, en dat de rijksbestuurder Pangeran Mangkoe Boemi Nata van het Gouvernement jaarlijks een inkomen van 12000 ropijen zou genieten, om zijn verlies der inkomsten van de Doesson en Bekompai te vergoeden. Bij kontrakt dd. 18 Maart 1845 werden de grenzen van het geheele Gouvernementsgebied vastgesteld.

Het Gouvernement heeft dus nimmer het recht van souverein op deze

afdeeling gehad maar wel van eigendom, verkregen niet door verovering, maar door substitutie. Geen afstand van grond in eigendom kon en mocht plaats hebben zonder vrijwillige toestemming en medewerking daartoe van de eigenaren i. c. de opperhoofden der dajaksche bevolking, maar deze heeft niet plaats gehad, althans blijkt daarvan niets. De vorsten van Bandjarmasin, d. w. z. de vreemde maleische indringers, hebben zich nooit ingelaten of bemoeid met het patriarchale bestuur der dajaksche hoofden.

Dezen oefenden een onbeperkten invloed over hunne onderhoorigen, en beschikten vrij over den grond, evenals dat heden ten dage nog het geval is met ons onderdistriktshoofd Toemenggoeng Batang, ten opzichte van den volksstam der Siangs, terwijl genen zich uitsluitend bepaalden tot het heffen van belastingen in geld en in arbeid, en zich absoluut onthielden van elke beschikking over de onbebouwde gronden.

Te dien aanzien werden belanghebbenden bijv. tot het aanleggen van ladangs, het kappen van hout uit de bosschen, het vervaardigen van sirappen, het inzamelen van boschprodukten enz., voorzien van een reispas, verwezen naar de hoofden, met aanbeveling zich verder met hen te verstaan. Dit noemen hoofden en bevolking thans nog „koewassa orang, tida koewassa tanah.”

Dit recht, en geen ander, heeft dus het Gouvernement van Sultan Adam bij kontrakt overgenomen.

Het behoeft wel niet gezegd, dat de administratieve indeeling in distrikten toenmaals niet bestond, maar eerst in 't leven geroepen werd na den val van het Bandjarmasinsche vorstenhuis en de inlijving van het rijk bij het Nederlandsch-Indische grondgebied.

Toen werden in landstreken, waar geen opperhoofden meer bestonden, de familiehoofden van denzelfden stam zooveel mogelijk vereenigd, onder een algemeen hoofd met den titel van „Loerah” of „Eerste hoofd” welke titels later werden geconverteerd in die van distriktshoofd. Zij waren dus de ware volkshoofden, de patriarchen, aan wie — ieder wat betreft zijn gebied, — de beschikking over den grond toebehoorde.

Hield men bij den aanvang der grondlegging van ons direkt gezag streng vast aan het begrip van stamhoofd, zooals blijkt uit een der overwegingen van het besluit van den Resident van Soerakarta, Gouvernements-Commissaris voor de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. dd. 11 Juni 1860 n° 24, waarin te lezen staat „behoudens evenwel die van de twee zuiver dajaksche distrikten

Sihang en Patai, welke met het oog op dezer geringen omvang en de noodzakelijkheid om uit eene noodwendige eerbiediging der volksbegrippen, de hoofden voor die districten steeds te kiezen uit de geslachten, waarin het gezag erfelijk is" enz.; later kwam hierin verandering, toen de eerbiediging der volksbegrippen niet meer noodzakelijk werd geacht en de bezoldigde inlandsche hoofden moesten plaats maken voor inlandsche ambtenaren, wier positie niet meer erfelijk was in het geslacht.

De dajaksche kamponghoofden zijn dientengevolge de vertegenwoordigers geworden der geslachten en familieën, bij wie van oudsher de handhaving van het gewoonterecht, de adat, berustte. Zij zijn dus de ware volkshoofden gebleven en, ten aanzien der beschikking over den grond, in de plaats getreden der voormalige Eerste hoofden, Loerahs enz.

Hoewel sedert meer dan 70 jaren tot directe onderdanen van het Gouvernement verklaard, blijven hoofden en bevolking dit, evenals den uit de benedenstreken komenden Maleier, beschouwen als een vreemden indringer, tegen wien zij onmachtig zijn zich te verzetten.

Evenmin als het den Maleier ooit vergund was zich hunne gronden zonder hunne toestemming toe te eigenen en in gebruik te nemen, mag het Gouvernement dat doen. Wil dit dus de vrije beschikking daarover verkrijgen, hetzij ten behoeve van zichzelf voor den aanleg van openbare werken, den bouw van versterkingen enz., hetzij ten behoeve van anderen, dan behoort het zich te wenden tot de hoofden der kampongs, tot wier gebied de verlangde goederen behooren, om ze tegen eene vooraf te bepalen schadeloosstelling over te nemen.

In de onderafdeeling Boentok kent de inlander aan het Gouvernement, evenals aan iederen vreemdeling het recht toe om de onbebouwde gronden te ontginnen, maar niet om daarover te beschikken ten behoeve van anderen.

Wij hebben thans te onderzoeken, welke rechten de bewoners eener kampong kunnen doen gelden op de natuurlijke produkten, voorkomende op of in de gronden tot die kampong behoorende.

De leden van denzelfden stam — in de onderafdeeling Boentok, van hetzelfde distrikt — hebben het recht de natuurlijke produkten in te zamelen, voorkomende op de gronden, door den stam geoccupeerd of tot het distrikt behoorende, als getah, damar, rottan, was, honig

enz. Dit wordt beroesaha genoemd in den engeren zin van het woord; in uitgebreider beteekenis wordt daaronder ook ondergrondsche exploitatie verstaan, zooals het graven voor goud, steenkolen enz.

De eerste vinder van een vogelnestgrot of een nuttigen boom, waaronder bij voorkeur wordt verstaan een met bijennesten, — ook wel wasboom geheeten —, heeft daarop een individueel bezitrecht, waarmede hij naar goedvinden kan handelen. Hij is echter verplicht van zijn vondst aan het kamponghoofd kennis te geven en, om zijn recht op zulk een boom te handhaven, den omtrek daarvan tot een afstand van 1½ à 2 vadem schoon te houden van onkruid.

In de onderafdeeling Boentok moeten ook de eigendomsrechten in acht genomen worden, welke sommige personen hebben verkregen door het maken of schoonhouden en bevaarbaar maken van kleine diep landwaarts loopende gegraven kanaaltjes — tatah's — en soengeis. Op grond van dat recht mag de eigenaar het één tiende eischen van alle natuurlijke produkten, welke binnen 's lands gezameld, langs die tatah's en soengeis afgevoerd worden. Dit eigendomsrecht is erfelijk, maar geeft wel eens aanleiding tot geschillen.

Tot die inzameling van natuurlijke produkten, waaronder begrepen het jagen in de bosschen, heeft iedereen buiten het gebied zijner kampong, de vergunning noodig van het kamponghoofd, maar geweigerd wordt die nooit.

Daarvoor wordt niets betaald, dan alleen aan den eigenaar der soengei of tatah bovenbedoeld, waarlangs de produkten worden afgevoerd.

Op den delfstoffelijken rijkdom van den grond hebben zij dezelfde rechten als voor de bovengrondsche exploitatie; maar voor het goudwasschen in de bedding der Baritorivier en het winnen van zout uit de bronnen wordt geene vergunning vereischt.

Ondergrondsche ontginning door de dajaksche bevolking heeft niet plaats, zij heeft daarvan een afkeer.

Vreemdelingen mogen evenzeer de bedoelde natuurlijke produkten inzamelen, mits vergunning vragende aan het betrokken kamponghoofd. Deze wordt hun zeer zeldzaam geweigerd, maar daarvoor betalen zij de hassil, bedragende het één tiende van de opbrengst. Dit kan vooruit geschieden bij taxatie en heet dan „pamasokan”, maar doorgaans na afloop der inzameling, dit heet „tjoekai.”

Voor het jagen wordt de helft van de jacht afgestaan. Deze,

zoowel als de hassil, worden betaald aan het kamponghoofd, tot gelijke verdeeling met zijne onderhoorigen. In de onderafdeeling Boentok krijgt het kamponghoofd, onverschillig of hij vreemdeling is of niet het $\frac{1}{3}$ van de opbrengst, en de overige bewoners het $\frac{2}{3}$ gedeelte. In de districten Midden- en Boven-Doesson ontvangt hij, vreemdeling zijnde, maar gehuwd in de kampong, niets van de hassil, maar wel zijne kinderen.

In vroegere jaren kende men volstrekt niet de waarde der ondergrondsche voortbrengselen: maar sedert de Maleiers, na de vestiging van een geregeld bestuur, deze afdeeling in grooten getale zijn binnengedrongen, om in het distrikt Midden-Doesson naar steenkolen te graven, heeft men de beteekenis daarvan leeren begrijpen en is men begonnen ook daarvan de hassil te heffen.

Zooals boven gezegd erkent de inlander niet het recht van het Nederlandsche gouvernement, om over de onbebouwde gronden naar goedvinden te beschikken, dus evenmin het recht tot inzameling der daarop of daarin voorkomende natuurlijke produkten.

Thans overgaande tot de bespreking van het waterrecht, kunnen wij volstaan met de volgende opmerkingen.

In deze afdeeling worden geene rechten uitgeoefend op het water der bronnen, ontspringende op de onbebouwde gronden tot de eene of andere kampong behoorende.

De oevers der rivieren worden, zoolang het tegendeel niet blijkt, beschouwd als onbebouwde gronden.

Iedereen heeft een gelijk recht op het water der groote rivieren, d. w. z. om daarin naar hartelust te visschen, het tot eenig ander doel aan te wenden enz. Hiervan zijn natuurlijk de tatah, soengei berdatoe en danaoe berdatoe uitgezonderd.

In rivieren als Soengei Lemo, Soengei Piuré, Soengei Ajoeh enz. hebben de bewoners der nabijgelegen kampong het uitsluitende recht, voor gezamenlijke rekening daarin staketsels te plaatsen tot het vangen van visch.

Zoolang iemand op een ladang woont, heeft hij datzelfde recht ten aanzien van een in de nabijheid stroomend beekje en niemand mag daarin visschen langs zijne ladang.

Is iemand, ofschoon geen aan een beekje gelegen ladang bezittende, de eerste plaatser van een staketsel geweest, dan mag hij aan iedereen het visschen daarin verbieden over zekeren afstand, welke plaatselijk zeer verschilt.

Omtrent het winnen van goud uit de rivierbedding zie bl. 211.

Het zooeven vermelde is in hoofdzaak van toepassing op de meren, door die gronden geheel of gedeeltelijk ingesloten. Sommige meren behooren echter tot het communaal bezit eener kampong als: Danaoe Rendja en Danaoe Mangkap — beiden aan den rechteroever der Lahei-rivier — tot kampong Moeara Inoeh; Danoe Boetoeng — aan den rechter oever der Barito — tot kampong Moeara Boetoeng enz.

Omtrent het recht der vreemdelingen om daarin te visschen, geldt hetzelfde wat boven gezegd is ten aanzien van het recht om produkten in te zamelen. De eigen kampongbewoners mogen echter daaruit elken dag zooveel visch halen als noodig voor eigen behoefte. In het droge jaargetijde worden deze danaoe's ten algemeene nutte der kampong afgevischt, waarbij men zich bij voorkeur bedient van de akar ketoebah als middel om de visch te bedwelmen. Daar de Dajaks minder ervaren zijn in de vischvangst en hare hulpmiddelen, wordt het recht tot het afvisschen dier danaoes dikwijls aan vreemdelingen gegund, gewoonlijk Maleiers, tegen afstand van het een-tiende der opbrengst.

Moerassen, aangeslibde en drooggevallen gronden worden als onbebouwde gronden beschouwd, weshalve ook de daarvoor geldende gebruiken van toepassing zijn; met dien verstande, dat de beide laatstgenoemde soorten van gronden ten bate komen des eigenaars van den oever, indien deze bebouwd is. Drooggemaakte gronden worden niet aangetroffen. In de moerassen mag iedereen naar genoegen visschen, behalve als zij geheel door bebouwde gronden zijn ingesloten, in welk geval alleen de eigenaars daarvan het recht daartoe hebben.

Het is aan vreemdelingen niet veroorloofd, in de kleine rivieren en beekjes te visschen, omdat doorgaans anderen reeds daarop rechten uitoefenen. Wel mogen zij dat doen in de Barito en zijne groote zijrivieren, als de Laoeng, de Lahei, de Téwé, de Karaoe, de Patai, de Mengkatib, e. a. Hiervan wordt voornamelijk door personen van Marabahan en Bandjarmasin gebruik gemaakt om in het vischrijke gedeelte der Barito, tusschen de kampongs Mengkatib en Bangga iloeng naar de zoo gewilde bijawang te visschen, waarvan de kuit, zoowel versch als gezouten en gedroogd, een belangrijk handelsartikel uitmaakt.

Daarvoor vragen zij vergunning aan het kamponghoofd tot wiens gebied dat gedeelte der rivier behoort, en betalen zij het tiende van de vangst.

Daar de bevolking geene rechten uitoefent op de bronnen, ontspringende op de onbebouwde gronden, heeft iedere vreemdeling daarover de vrije beschikking, mits geen nadeel toebrengende aan de bezittingen van anderen.

Gelijk boven is aangetoond, kent de inlander aan het Gouvernement geene rechten toe tot beschikking over onbebouwde gronden. Maar dan rijst de vraag, of die beschikking, hetzij door de Regeering, hetzij door personen kan worden verkregen tegen billijke schadeloosstelling.

Om die vraag te beantwoorden, is het noodig vooraf een oogenblik stil te staan bij de hoofdbestaanmiddelen der dajaksche bevolking, namelijk: landbouw en handel te land, wordende de handel langs de rivieren uitsluitend gedreven door vreemdelingen, speciaal Maleiers.

De landbouw bestaat alleen in de kultuur van rijst op droge gronden (ladangs). Tusschen de padi worden allerhande voedingsgewassen geplant, als djagong, cassavesoorten, suikerriet, diverse moeskruiden om als toespijs te dienen enz. Sawahs zijn in deze afdeeling onbekend. Jaarlijks worden uitgestrekte perceelen boschgrond daaraan dienstbaar gemaakt en bij de zeer groote uitgestrektheid dezer afdeeling, in verband met de geringe dichtheid der bevolking, zijn daarvoor nog overvloedig gronden beschikbaar [1].

---

[1] De sterkte der bevolking bedroeg op ult° 1897:

Distrikten.	Mannen.	Vrouwen.	Aantal zielen.	Weerbare mannen.
Midden-Doesson . . .	4902	4886	9788	2568
Beneden-Doesson . . .	2044	2120	4164	766
Oost-Doesson	5811	6042	11853	2340
Mengkatib.	839	1028	1867	343
Afd. Doessonlanden . .	13596	14076	27672	6017

Hiervan komen voor de onderdistrikten in Midden-Doesson:

Montalat.	276	373	649	130
Téwé	814	786	1600	198

Het district Boven-Doesson is nog niet onder geregeld bestuur gebracht. Eenigszins betrouwbare cijfers daaromtrent konden niet worden verkregen. Naar hetgeen van hoofden, handelaren en andere daar bekende personen werd vernomen, moet de Boven-Doesson zwaar bevolkt zijn in evenredigheid van het overige dezer afdeeling. Deze berichten komen overeen met de rapporten van wijlen den kontroleur W. E. M. S. Aernout, die dat gebied in

De rijstkultuur, aldus gedreven, levert doorgaans schrale oogsten, althans volstrekt niet in evenredigheid tot de gebezigde hoeveelheid plantpadi (bibit), zoodat jaarlijks groote hoeveelheden rijst uit de benedenstreken worden aangevoerd om in de behoefte te voorzien [1].

De oorzaak daarvan ligt hoofdzakelijk in het feit, dat men het te bezwarend vindt te ver van de kampong maagdelijke boschgronden, geschikt voor de rijstkultuur, op te sporen en te ontginnen, terwijl de meer nabijgelegene uitgeput beginnen te raken.

In onmiddellijk verband met den landbouw staat de handel in boschproducten, waarvan de voorraden onuitputtelijk zijn. Wel is waar zijn er tegenwoordig groote uitgestrektheden waar bijv. alle kostbare getahboomen zijn uitgeroeid, maar overvloedig ontkiemen overal de jonge plantjes, zoodat het te verwachten is, dat na eenige tientallen van jaren de bodem weer daarmede bedekt zal zijn, ten minste als de boomen niet te jong gekapt worden om aan de steeds klimmende eischen van de Europeesche markt te voldoen.

Bij de onvoldoende padioogsten levert de inzamelende nijverheid een groote bron van inkomsten voor de bevolking, terwijl in het distrikt Boven-Doesson en in de streken aan der bovenloop der groote bevaarbare zijrivieren der Barito — waar overal groote schaarschte aan geld heerscht — hare voortbrengselen bovendien als ruilmiddel dienen ter verkrijging van rijst, zout, tabak, lijnwaden enz., welke artikelen haar door de slimme handelaren tegen

---

de jaren 1883—84 met zijne gewapende politiedienaren in alle richtingen, zoo te land als te water, doorkruist heeft.

In de laatste jaren heeft zich daarheen, vooral naar den uitersten bovenloop den Barito — aangelokt door de hooge, steeds stijgende prijzen van getah pertja en caoutchouc — een stroom van gelukzoekers gekeerd uit alle deelen van dit gewest om die handelsartikelen, waaromtrent de meest fabelachtige verhalen liepen, te winnen en af te voeren. Dientengevolge moet het bevolkingscijfer met circa 5000 vermeerderd zijn en thans ongeveer 16000 zielen bedragen.

De oppervlakte dezer afdeeling bedraagt ten naastenbij 1980 vierk. geogr. mijlen, waarvan voor het district Boven-Doesson circa 1030 vierk. geogr. mijlen. Bij gemis aan kaarten is de uitgestrektheid der bebouwde gronden in deze afdeeling zelfs niet bij benadering te gissen, zooveel te minder dus in evengenoemd distrikt, waar alle contrôle, hoe gering of onbeduidend, ten eenenmale wordt gemist.

[1] De padioogst bedroeg — uitgezonderd het district Boven-Doesson — in de jaren 1896 tot en met 1898 in pikoels resp. 6999, 6204 en 8339 of gemiddeld 7189 pikoel per jaar.

het dubbele of het drievoud der waarde, dikwijls meer, handig worden opgedrongen en in rekening gebracht [1].

Het is dus begrijpelijk dat de bevolking zeer ongaarne de gronden, waarvan hoofdzakelijk haar bestaan afhangt, voor altijd aan het Gouvernement dan wel aan particulieren afstaat, zelfs tegen een ruime schadeloosstelling in geld, tenzij voor haar tevens andere even rijk vloeiende bronnen van inkomsten worden geopend.

Zij gevoelt instinktmatig dat zij — bij het voortschrijden der Europeesche industrie en het toenemen van beschaving en ontwikke-

---

[1] Het is niet van belang ontbloot, hier een overzicht te geven van den omzet der voornaamste handelsartikelen te Moeara Téwé gedurende de jaren 1896—98.

Uitvoer.	Geld (gemunt).	Boschproducten in pikoels van 67.04 kilo.	Diversen ter waarde van
1896....	f 89916.—	13692.—	f 369941.—
1897....	f 129004.—	12126. -	f 317679.—
1898....	f 123227.—	4776.—	f 495086.—

De voornaamste boschproducten waren:

	Rottan.	Getahsoorten.	Eetbare vogelnestjes.	Steenkolen.
1896....	—	8067.—	6,13	6031 ton.
1897....	7323	1615.—	8,70	2784 „
1898....	3833	1415.—	4,11	2324 „

De uitvoer van rottan in 1896 geschiedde nog in bossen of „gĕloengs".

Invoer	Geld (gemunt)	Rijst (gepeld) in kilo's.	Zout in liters.	Lijnwaden ter waarde van	Diversen ter waarde van
1896	f 168891.—	1283854.—	54799.50	f 107315.—	f 191649.—
1897	f 126755.—	4281702.—	248098.40	f 182558.—	f 268729.—
1898	f 219809.—	1007171.—	137476.60	f 124568.—	f 299.150.—

Het zout wordt te Boentok in het pakhuis verkocht per kojang en onderdeelen daarvan. Bovenstaande herleiding in liters geschiedde naar den maatstaf opgegeven in den Regeerings-almanak van 1900 bladz. 564, namelijk één kojang = 30 pikoel = 2011 Liter en één pikoel = 67 Liter.

Zooals men ziet, waren de jaren 1897 en 1898 over het algemeen zeer gunstig voor den handel te Moeara Téwé. Dit was een gevolg van den ongekend hoogen waterstand in de Barito-rivier in 1897, welke geruimen tijd aanhield, zoodat men ruimschoots gelegenheid had alle opgestapelde voorraden af te voeren.

Zeer belemmerend voor den handel werkt de zoogenaamde „talian" d. i. het verbod, om gedurende eenigen tijd bepaalde plaatsen of streken te bezoeken. Het gaat uit van een of meer hoofden, en wordt bekend gemaakt door het ophangen op de verboden plaatsen van uitgeplozen jonge klapperblâren. Op overtreding van dit verbod zijn in Boven-Doesson zeer zware straffen gesteld.

Reeds bij art. 19 van het kontrakt dd. 4 Mei 1826 werd Sultan Adam de verplichting opgelegd de „talian" in zijn geheele rijk af te schaffen en tegen te gaan, maar niettemin bestaat zij nog, zij het dan wellicht niet in die mate als eertijds.

ling — hare voorvaderlijke adats moet prijs geven, maar tot zoolang verlangt zij, dat indien de afgestane grond wordt verlaten, hij weer terugkeert tot de kampong, waartoe hij behoord heeft. Hieruit blijkt dus dat er geene onbebouwde gronden voorkomen, welke hijzelf niet noodig heeft.

Ditzelfde doet zich voor in de onderafdeeling Boentok. Daar erkent de inlander wel het recht van het Gouvernement om de onbebouwde gronden te ontginnen, even als iedere vreemdeling, maar niet om daarover te beschikken ten behoeve van anderen. Ten allen tijde zal dus het Gouvernement tot schadeloosstelling verplicht zijn.

Indien het tot een afstand kwam, zou de inlander in deze geheele afdeeling aan het Gouvernement verre de voorkeur geven boven particulieren, omdat hij de zekerheid heeft dat zijn godsdienst, zijne zeden, gewoonten en gebruiken, kortom zijne voorvaderlijke instellingen zooveel mogelijk worden geeerbiedigd, wat van particulieren niet altijd kan worden gezegd.

In strijd met de in dit gewest en elders naar 't schijnt heerschende begrippen omtrent den kwaadaardigen inborst der Dajaks, zijn zij — zoover nog niet onder vreemde, voornamelijk maleische invloeden verbasterd of bedorven — een goed, zachtaardig, bescheiden en opgewekt volk. Vreemdelingen krijgen gemakkelijk een groot overwicht, vooral indien zij door bloed- of aanverwantschap met de Dajaks zijn verbonden.

Hoewel hunne zeden en gewoonten veel meer overeenkomen met die der Chineezen, die hen bovendien niet, gelijk de Maleiers, als heidenen, als onreinen verafschuwen, voelen de Dajaks zich toch meer aangetrokken tot de laatsten.

De redenen hiervan moeten m. i. voornamelijk gezocht worden in de twee hierna te vermelden omstandigheden. Het is den Chineezen nooit toegestaan zich in deze afdeeling te vestigen, tenzij tijdelijk in 't belang van 's lands-verpachte middelen of leverantien; terwijl de Maleiers, zelfs de voor ons gezag gevaarlijkste individuen, zich overal, ook in het distrikt Boven-Doesson, vrij mogen bewegen. Hiervan maken zij een ruim gebruik om de Chineezen — vaak hunne handelsconcurrenten —, waar zij zich vertoonen in discrediet te brengen. De vertegenwoordigers van beide rassen hebben dus nimmer gelegenheid gehad elkaar genoegzaam te leeren kennen om met elkaar te kunnen harmonieeren, evenals dat het geval is in het rijk Sambas der westerafdeeling van Borneo.

Zoowel Chineezen als Dajaks zijn zeer gehecht aan hunnen stam

en beide rassen beoogen steeds een versterking daarvan; maar juist daarom verdragen zij elkander niet. Aangezien nu van den afstand van grond aan Chineezen hunne vermenging met de dochteren des lands verwacht wordt, kan de Dajaksche bevolking daarvan niet anders dan de nadeelige gevolgen voor haren stam vreezen, en maakt zij ernstige bedenkingen om onder particulieren ook Chineezen te begrijpen. In de onderafdeeling Boentok bestaan die bezwaren naar men zegt echter niet.

Daar hoofden en bevolking tegenover vreemdelingen hunne minderheid voelen, vooral in de distrikten Midden- en Boven-Doesson en de eersten hun gezag tegenover hen niet weten te eerbiedigen, rekenen zij, bij de vestiging van particulieren, vast op de hulp en den steun van het Europeesche bestuur.

Andere vreemdelingen, bijv. Klingaleezen, Arabieren enz. komen in deze afdeeling niet voor.

Over het algemeen bestaat er weinig vooruitzicht, dat bij het in exploitatie brengen op eenigszins groote schaal van onbebouwde gronden in den omtrek daarvan voldoend werkvolk zal kunnen verkregen worden.

De Dajaks zijn niet lui, maar niet gewend aan geregelden arbeid [1]. Dit laatste geldt evenzeer van de Maleiers, maar zij zijn lui bovendien. Zij houden zich bij voorkeur bezig met het zooveel gemakkelijker handeldrijven met woekerwinsten; om den landbouw bekommeren zij zich niet dan noodgedwongen.

Liever dan met vast werk een flink daggeld te verdienen, verkiezen Dajaks en Maleiers beide het naar onze begrippen ongebonden leven in bosch of kampong.

Aanleiding voor eene andere levenswijze bestaat er voor hen niet; de uitgestrekte wildernissen voorzien direkt of indirekt ruimschoots in hunne behoeften. Tegen den aanvoer van vreemd werkvolk zouden bij de bevolking of hare hoofden geene bezwaren bestaan, mits dat vreemde werkvolk zich behoorlijk gedraagt, de vrouwen en huwbare dochters met rust laat, zich niet tegen de zeden en gewoonten vergrijpt en mits de belangen der oorspronkelijke bewoners voldoende tegenover dat werkvolk worden behartigd.

---

[1] De heer Liddelow van de concessie Sambas goldmines — in 1889 ingebracht in de naamlooze vennootschap West-Borneo-goud-maatschappij te Amsterdam — werkt te Boedok bij voorkeur met dajaksch werkvolk, dat, eenmaal behoorlijk geoefend, volstrekt geene moeilijkheden maakt, integendeel rustig en arbeidzaam is.

Thans doet zich eene zeer belangrijke vraag voor:

Zou de veiligheid der personen en goederen van de ondernemers, die zich op de onbebouwde gronden wenschen te vestigen, overal genoegzaam gewaarborgd kunnen worden?

Om hierop een antwoord te kunnen geven, is het noodig den toestand na te gaan van het distrikt Boven-Doesson, omdat daarvan de rust en de welvaart in deze geheele afdeeling, ja zelfs in zekere mate die in het geheele gewest afhangt.

Sedert de expeditie van 1859 houden zich daar op:

1°. De pretendent-Sultan, goesti Mohamad Sĕman kortweg goesti Matsĕman genoemd.

2°. De eenig overgebleven zoon van wijlen Soerapati, met name Toemenggoeng Djidan, alias Radhĕn Depati Mangkoe Negara.

3°. Goesti Mohamad Arsat, zoon van wijlen Pangeran Matsaït en schoonzoon des pretendents.

4°. Mohamad Napis, alias Pangeran Mangkoe Boemi.

5°. Pangeran Bandjarmas, zoon des pretendents.

6°. Tal van andere vorstentelgen van lageren rang en minderen invloed dan de evengenoemden.

Nooit hebben wij ons veel met dat district ingelaten; maar onze vroeger reeds geringe bemoeienis werd wel tot een minimum beperkt toen, nu 15 à 16 jaar geleden, als beginsel werd aangenomen het geheel aan zich-zelf over te laten [1]. Zoodra de sultanspartij de zekerheid had dat men haar ongemoeid liet, pleegde zij voorloopig van haar zijde geen daden van vijandelijkheid, maar van den anderen kant heeft zij ook nooit ernstig aan onderwerping gedacht. In werkelijkheid bleef de controleur te Boentok ten opzichte van het voornaamste deel zijner onderafdeeling geheel afhankelijk van het hoogst onbetrouwbaar districtshoofd Dakoeb, alias Radhen Djaja Kasoema, die voortdurend met den vijand heulde; het district Boven-Doesson, een uitgestrekt en vruchtbaar landschap, bleef overgegeven aan de sultanspartij, — m. i. zeer ten nadeele der toch gewenschte pacificatie.

Doch zoo wellicht voor genoemd beginsel destijds aannemelijke redenen waren aan te voeren, — moeilijk is daarmede te rijmen de aanstelling, een paar jaar later (Ind. Stbl. 1886 n° 227) van drie bezoldigde districtshoofden in de Boven-Doesson; daarvan was be-

[1] Zie o. a. *Het Nieuws van den Dag* van 16 Februari 1900, 2e blad, waar ook vermeld staat dat de Gouverneur-Generaal van Rees den last verstrekte „om den Pretendent-Sultan in de Boven-Doesson met rust te laten.”

zwaarlijk eenig nut te verwachten, gelijk beneden nog nader zal blijken.

De politieke toestand is dan ook jaren lang hoogst ongunstig gebleven.

Veel verbetering kwam daarin tijdelijk na mijne ontmoeting, den 17n Juni 1897, met den bovengenoemden Toemenggoeng Djidan; de eerste ontmoeting van hem met een bestuursambtenaar! Doch het wantrouwen bleef bestaan, en de pretendent ontzag zich niet, het bestuur te misleiden, ondanks de heiligste beloften die hij schriftelijk had gedaan.

Wellicht had dat wantrouwen gaandeweg kunnen verdwijnen, wanneer niet de komst te Moeara Teweh van den resident per stoomer *Barito*, op 5 September 1897, vergezeld van den luitenant-kolonel, gewestelijk militaire commandant en 25 Europeesche soldaten, daaraan grootelijks voedsel gegeven had. Die komst, niet door mij uitgelokt, veroorzaakte eene algemeene opschudding, — vooral toen in de Boven-Doesson, uit de naaste omgeving van den resident, het gerucht verspreid werd dat er meer troepen zouden komen en dat dan tegen de sultanspartij zou worden geageerd.

Sedert was natuurlijk elke poging tot pacificatie van het district vruchteloos, en de toestand moeielijker dan ooit.

De pretendent-Sultan en zijn aanhang blijven gevaarlijke elementen; zij verdienen niet het minste vertrouwen, en het is wel noodig dat op hunne handelingen nauwlettend wordt toegezien.

Ook de sociale toestand laat in dat distrikt nog uitermate veel te wenschen over. Hadden vóór het jaar 1884 reeds tal van onverlaten uit dit geheele gewest zich bij de sultanspartij geschaard, na dien tijd, — toen wij in hun oog groote zwakheid betoond hadden en ons niet meer met de Boven-Doesson schenen te durven bemoeien — was dat distrikt, meer dan vroeger, een veilige schuilplaats voor allen, die geen genoegen konden of wilden nemen met de steeds toenemende betere toestanden, zoowel in deze afdeeling als in de benedenlanden, namelijk legitimisten, fanatieken, woelgeesten, ontevredenen, gevluchte misdadigers, bankroetiers en dergelijke individuen.

De handelaren, wel verre van een eerlijken handel te drijven, vinden daar een overschoone gelegenheid tot uitoefening van hun bedrijf middels allerlei ongeoorloofde, onwettige en misdadige handelingen, ten koste voornamelijk der oorspronkelijke bevolking.

De vorstentelgen en het door hen ingestelde bestuur, personen door hen met weidsche titels begiftigd, vrouwen van eenigen rang

of aanzien, allen matigen zich gezag aan en ondermijnen dat der door ons aangestelde of ons goedgezinde hoofden. Een grenzenlooze verwarring en willekeur heerschen er, nog bevorderd door het ongestraft blijven van misdaden en het voortbestaan der verderfelijke adat siang-moeroeng.

Onze bezoldigde distriktshoofden, verstoken van den steun van het Europeesche bestuur; verstoken van de middelen om hun gezag te doen eerbiedigen; verstoken van alle kontrole van den afdeelingschef, stonden en staan nog machteloos daartegenover, en schikken zich in hunnen tweeslachtigen toestand zoo goed mogelijk, natuurlijk ten koste van het Gouvernement.

Op den thans gevolgden weg blijft het distrikt Boven-Doesson een lastpost, uit een financieel zoowel als uit een politiek oogpunt, en moeten de traktementen der distriktshoofden beschouwd worden als weggeworpen geld [1].

Deze politieke en sociale toestanden zijn wel innig, maar daarom nog niet onafscheidelijk aan elkaar verbonden. Wel oefenen zij op elkaar een overwegenden invloed, welke niet gering te achten is, maar elk afzonderlijk kunnen zij de grootste moeilijkheden aan eenen concessionaris veroorzaken.

Men vergete niet, dat de sultanspartij, allen die ons bestuur ongenegen of vijandig zijn en zij die voordeel trekken uit de bovenomschreven verwarde toestanden, de vestiging eener Europeesche industrie in hunne nabijheid met leede oogen aanschouwen. Ook moet in het oog gehouden worden, dat Europeesche ondernemingen in deze afdeeling voor hoofden en bevolking geheel nieuw zijn; waarmede zij nog ten eenenmale onbekend, waarvoor zij bevreesd zijn en een afschuw hebben; ja zelfs dat de omgang met andere Europeanen dan de besturende ambtenaren, hun ten eenenmale vreemd is en zij dien moeten leeren, zoo niet onder den invloed, althans in de onmiddellijke nabijheid van individuen van wie te dien aanzien weinig goeds te verwachten is.

Het bovenstaande geldt speciaal het distrikt Midden-Doesson,

[1] Volgens de reorganisatie van het gewest (Stbl. 1898, n° 178) bedragen de traktementen der distriktshoofden f 2880.— 's jaars, terwijl de belastingen, (hoofdgeld in het geheele distrikt en vertiening in de streken beneden de distrikshoofdplaats Moeara Laoeng) in 1898 totaal bedroegen ruim f 1959.— Gedurende mijne ontmoeting met Toemenggoeng Djidan vernam ik o. m. van hem, dat niet de helft de bevolking in de hoofdelijke belasting was aangeslagen en verreweg de meerderheid slechts f 0.05 tot f 0.25 per persoon opbracht in plaats van f 1.--, als bepaald bij art. 5 van Stbl. 1871 n° 301.

minder de ten zuiden daarvan gelegen distrikten Beneden-Doesson, Oost-Doesson en Mengkatib. Daar staan aan het hoofd trouwe, beproefde onderdanen van het Gouvernement; daar is mitsdien de invloed van de sultanspartij en hare aanhangers en kwaadwilligen onbeduidend, daar zijn de mindere hoofden en bevolking meer gewend aan den omgang van andere Europeanen als de besturende ambtenaren; daar is dus de veiligheid van personen en goederen beter gewaarborgd.

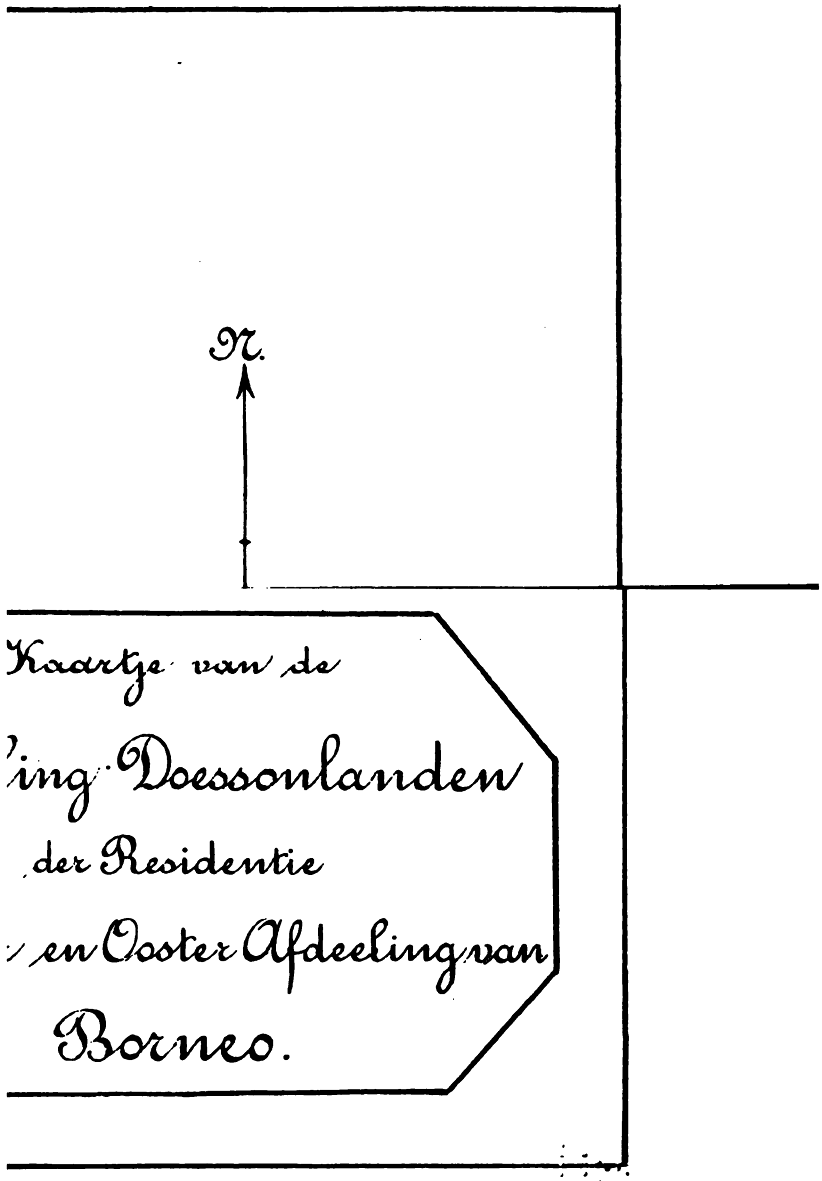
Dit beteekent niet, dat men in die distrikten of elders in de benedenstreken van dit gewest, absoluut veilig is voor de beide bedoelde invloeden. De jongste treurige gebeurtenissen te Kendangan op 25 September 1899 (zie *Javasche Courant* van 6 October 1899 n° 80) leeren ons dat zij zich, evenals in vroegere jaren, thans nog zelfs ginds kunnen doen gevoelen.

De invloed, welke van de sultanspartij en haren aanhang, en van den socialen toestand in Boven-Doesson uitgaat, is en blijft voor dit gewest in 't algemeen en deze afdeeling in 't bijzonder hoogst verderfelijk. Het wordt dus dringend noodig, dat de pacificatie van dat distrikt, waarnaar sedert 1860 vruchteloos is gestreefd, ernstig wordt ter hand genomen en men zich er niet van afmaakt, gelijk wel eens geschiedde, met het vergelijken der positie van den besturenden ambtenaar te Moeara Téwé met die van wijlen generaal Gordon te Karthoem!

Daartoe is in de eerste plaats noodig, loslating van het bovenbesproken beginsel van niet-bemocienis, ten einde steun te verschaffen aan onze distriktshoofden en aanrakingen te verkrijgen en te behouden met de mindere hoofden en bevolking; kortom om onzen invloedssfeer uit te breiden.

Alleen dan zal er mettertijd sprake kunnen zijn van openstelling van dat zoo rijke en vruchtbare landschap voor de Europeesche industrie; thans is de veiligheid der personen en goederen van de ondernemers, die zich op de onbebouwde gronden willen vestigen, in de eerste plaats in het distrikt Midden-Doesson, niet genoegzaam gewaarborgd.

De aanwezigheid in Boven-Doesson der afstammelingen van het oude Bandjarmasinsche vorstenhuis, in de eerste plaats Goesti Mohamed Sĕman en zijn energieken, zeer ontwikkelden schoonzoon Goesti Mohamed Arsat, kortweg Goesti Arsat genoemd — met wien ik tweemalen eene langdurige conferentie had — is een smeulend vuur, dat telkens opflikkert en onder gunstige omstandigheden, in een onbewaakt oogenblik, hier of daar in lichte laaie kan uitslaan.

N.
Kaartje van de
ing Doessonlanden
der Residentie
en Ooster Afdeeling van
Borneo.

MANGKUBUMI.

NGAJOGYAKARTA'S EERSTE SULTAN.

(Naar aanleiding van een Javaansch Handschrift.)

DOOR

C. POENSEN.

Het in hoofde dezes bedoelde Javaansche Handschrift — eene Babad — geeft ons van het karakter van Mangkubumi en eenige zijner tijdgenooten, alsook van verschillende gebeurtenissen uit zijnen tijd eene zoodanige voorstelling, dat het de moeite loont, die eens van naderbij te beschouwen, en met hetgeen vroegere en latere schrijvers ons meegedeeld hebben te vergelijken. Onze Babad op den voet volgende, zullen wij dus niet een aaneengeschakeld verhaal omtrent Mangkubumi en zijnen tijd kunnen geven, maar zal hetgeen de Babad bevat ons aanleiding geven tot het maken van opmerkingen en aanteekeningen, dat alles te zamen als eene bijdrage moge kunnen beschouwd worden tot betere kennis van de in zoovele opzichten voor Midden-Java en de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie belangrijke tweede helft der 18e eeuw, in welke Mangkubumi zeker de meest belangwekkende Javaansche persoonlijkheid kan genoemd worden.

Deze Babad, waarvan in onze „Bloemlezing uit Javaansche Prozageschriften" pag. 127—310 het begin en het laatste gedeelte werd opgenomen, begint met de opmerking, dat dit geschrift ter herinnering dient van hetgeen gebeurd is na den Chineesch-Javaanschen oorlog (1740—1743) en het herstel in zijne vorstelijke waardigheid van den Susuhunan Pakubuwana II, die begraven ligt te Lawejan. De schrijver denkt hier o. a. aan het feit, dat Pakubuwana II den rijkszetel van Kartasura naar Surakarta (Sala) overbracht in het begin van 1746/5 [1]

---

[1] Bij de Jonge, De Opkomst enz. VII (X) p. 33 heet het: 15 Doelkangidah 1670. — Zie: Dr. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, 5, p. 415 v.v. — In de Babad Gijanti I p. 10 wordt opgegeven Rĕbo, 17

Onze Babad is zéér kort over hetgeen aan de verdeeling des rijks in 1755 voorafging, om daarna zich geheel met Ngajogya's geschiedenis bezig te houden. Waar de schrijver Surakarta ter sprake brengt, is dit alleen dan het geval als er aanraking tusschen beide rijken ontstond. Ons Handschrift eindigt met de vervallen-verklaring van Amangkubuwana II (Sultan Sĕpuh), bij Proclamatie van Raffles dd. 28 Juni 1812, en zijne verbanning naar Penang, met de gelijktijdige verheffing van diens zoon den kroonprins tot sultan, bekend als Amangkubuwana III (Sultan Radja), die slechts tot 1814 regeerde [1].

Hoewel op het tijdstip, waarmee onze Babad begint, de Chineesch-Javaansche oorlog was afgeloopen, waren rust en orde toch nog volstrekt niet teruggekeerd in het land. Hoe zou 't ook anders kunnen? De met hulp der Compagnie weer op den troon herstelde Pakubuwana II was er waarlijk de man niet voor. Zoon van Amangkurat II (Sunan Prabu, 1719—1727), werd hij, één der jongste van 15 kinderen [2], nog slechts ongeveer 16 [3] jaar oud, in 1727 tot opvolger zijns vaders benoemd. „Wegens zijnen jeugdigen leeftijd werd zijne moeder Regentesse, eene doorslepene en heerschzuchtige vrouw, en had tot Rijksbestuurder nevens zich Raden Adipati Danurĕdja [4], een man die de medevoogdes doodelijk haatte, maar uit staatkunde niettemin medespande tot verderf van velen. Hij had den naam, van den vorigen vorst door vergift te hebben om-

---

Sura, Dje, 1670, welke datum ook niet in orde is. Dr. Brandes, passim, p. 436, meent dat op Woensdag-Kliwon 17 Februari 1745 de officieele verhuizing zal hebben plaats gehad, doch feitelijk was toen alles nog bij lange na niet gereed.

[1] Voor de geschiedenis van Surakarta, tevens die van Ngajogyakarta, vergelijke men ook de boven reeds genoemde belangwekkende Babad Gijanti van Jasadipura (R. Buning te Ngajogyakarta, 1866), waarvan slechts de 4 eerste deelen ter onzer beschikking stonden.

[2] En ook waren er nog 3 zonen van den in 1708 verbannen Sunan Mas, die evenals al de broeders van Pakubuwana II, begeerig de handen naar de vorstelijke waardigheid uitstrekten, of om allerlei oorzaak in opstand kwamen.

[3] J. Hageman JCz.: Geschiedenis enz. I. p. 187 zegt: „slechts 10 jaar oud", dat blijkbaar een schrijffout of vergissing is, want p. 202 laat hij hem sterven op 20 December 1749, oud 37 jaar. Hij werd dus geboren in 1712, en was in 1727 15 jaar, d. w. z. in zijn 16ᵉ jaar.

[4] Hij was in 1733 wegens samenspanning met de oproerige prinsen door de Compagnie naar Ceylon verbannen, doch in 1737 teruggekeerd.

gebracht, en wist zich in alle bochten te wringen naar het believen van den jeugdigen keizer. Er werd dus geene bediening begeven dan aan zijne aanhangers. Onder de handen van deze beide personen werd Pakubuwana II een voorbeeld van veinzerij. Spoedig ontstonden er dan ook een aantal hofkabalen en tweespalt onder de leden zijner familie" [1].

"Toen in 1741 de Chineezen, bij herhaling door 's Compagnie's troepen verslagen, naar de Binnenlanden kwamen, wisten zij in aanraking te komen met den Susuhunan. Hoewel aanvankelijk onzijdig willende blijven, werd hij door den Rijksbestierder Natakusuma aangespoord tot vijandig optreden tegen de Compagnie — niettegenstaande de strandregenten het hem afraadden — en beloofde hij hun ondersteuning bij het overvallen van 's Compagnie's posten te Dĕmak, Japara, Djuwana, Rĕmbang en Pasuruhan. En zoo geschiedde ook. De jonge vorst, ontslagen van de voogdij, zonder karakter, en volleerd in veinzerij en ontrouw, kwam overeen met de Chineezen, dat zij gezamenlijk de Hollanders van Java zouden verdrijven, ter belooning waarvoor de Sunan hun het bezit der stranden toedacht. De hollandsche kommandeur te Samarang Visscher werd gewaarschuwd voor des Susuhunans ontrouw door den Madureeschen prins Tjakraningrat IV, die zich aanbood tot hulp. De kommandeur hechtte aan die waarschuwingen echter geen geloof, ja, verzocht N. B. den Susuhunan zelf hulp tegen de Chineezen, onbewust van diens verraderij. De Susuhunan zond aanstonds een groot leger, dat reeds gereed stond, onder den Rijksbestierder Natakusuma naar Samarang, in schijn als hulp, doch inderdaad om onder dit voorwendsel openlijk met de Chineezen samen te spannen. Om echter de Hollanders te blinddoeken, gaf de Susuhunan verzekeringen van zijne goede gezindheid, en klaagde over den kommandant van Velzen te Kartasura, dat die hem van heulen met den vijand verdacht hield. De betuigingen van vriendschap hielden de ooren der Compagnie's dienaren gesloten voor de waarschuwingen, die onophoudelijk van den prins van Madura kwamen, totdat opeens het fort der Hollanders te Kartasura werd overrompeld, de bezetting ten deele vermoord ten deele tot het aannemen van den Islām gedwongen, en de officieren met stokken doodgeslagen werden." [2]

Maar het zoo listig beraamde verraad jegens de Compagnie werd

[1] Zoo oordeelt Hageman, *passim* p. 187.
[2] Hageman, *passim*, p. 191, 192.

verijdeld, en liep voor den even zwakken en vreesachtigen als valschen Susuhunan ongunstig af: hij zond gezanten naar Samarang, verzocht weer in vriendschap te worden aangenomen door de Compagnie, en verontschuldigde zich met vele voorwendsels. Harde voorwaarden ten gunste der Compagnie moest de Susuhunan den 11 November 1741 onderteekenen, waarna men hem weer als vriend erkende. Natakusuma was niettegenstaande al zijne leugens en veinzerij minder gelukkig. Hij werd in het fort te Samarang gelokt, gevangen genomen, en naar Ceylon verbannen.

Men weet, hoe in Juni 1742 Mas Garĕndi, een jongen van 12 jaar, zoon van Tapasana (een zoon van Sunan Mas), tot Keizer werd uitgeroepen; hoe de troepen van den Susuhunan onder aanvoering van Raden Arija Pringgalaja door de Chineezen verslagen werden; Pakubuwana II naar Panaraga vluchtte, alles achterlatende en gedwongen was zich in bosschen te verbergen om aan hun wraak te ontkomen. Maar er kwam hulp voor hem: Mas Garĕndi (Sunan Kuning) gaf zich 3 October 1743 aan de Compagnie over, die hem naar Ceylon verbande; en tegen de bedoelingen van den Madureeschen prins Tjakraningrat werd de Susuhunan weer op zijnen zetel te Kartasura hersteld. Maar Kartasura was nu voor hem een ongeluks-stad, en besloot hij dus zijne residentie naar het meer oostelijk — zeker voor dit doel niet zeer gunstig — gelegen Sala over te brengen, dat voortaan den meer geluk voorspellenden naam Surakarta-adiningrat zou dragen. Kartasura herkreeg toen weer haar ouden naam Wanakarta.

Het bovenstaande moge voldoende zijn, om ons op de hoogte van de tijdsomstandigheden te brengen waarmee onze Babad haar verhaal begint, en tevens den persoon van den Susuhunan Pakubuwana II te doen kennen. De voorstelling die onze Babad van zijn karakter geeft, is volkomen in overeenstemming met het bovenstaande, maar de Babad Gijanti is, door verzwijgen van het een of het ophemelend kleuren van het andere, doorgaande gunstiger, hoewel toch ook zij bij den aandachtigen lezer een indruk van zwakheid en weinig karakter achterlaat.

Den Rijksbestierder Raden Arija Pringgalaja, opvolger van Natakusuma, zullen wij in onze geschiedenis gedurig ontmoeten. Hij was de zwager en tevens de booze geest van zijnen vorst, omtrent wiens onwaar en onwaarachtig karakter alle schrijvers, zoowel Javaansche als Europeesche het vrij wel eens zijn; een man die,

van knoeierijen overtuigd, door zelfvergiftiging een einde aan zijn leven maakte. [1]

„Toen ter tijd nu — d. i. na den Chin. Jav. oorlog — waren er nog Kraman's. De één heette: Pangeran Surijakusuma, een zoon van Pangeran Rija, die verbannen werd; en de andere heette Panĕmbahan Pugĕr Martapura Waridan.” Een Kraman is een rebel, een oproerling, een man die zich tegen het wettig gezag verzet. In onze Babad wordt Mangkubumi geen enkele maal met deze benaming aangeduid Al de andere „rebellige” pangeran's, die zich in den grond der zaak om vrijwel gelijke of andere redenen op dezelfde wijze tegen hunnen vorst verzetten, en onrust en ellende onder het volk veroorzaakten, waren „kraman's”. Maar geen van hen bracht het er zoo goed af als Mangkubumi, die later zelfs sultan werd. En dat de latere pangeran Mangkunagara door den schrijver wèl een „kraman” wordt genoemd, niettegenstaande deze later toch ook nog een prinsdom machtig werd, wordt verklaard door den haat en de vijandschap, welke tusschen Mangkubumi en Mas Saïd ontstond en tot hunnen dood voortleefde. Onze schrijver nu, ten gunste van Mangkubumi schrijvende, deelt in die vijandige gezindheid jegens Mangkunagara, en teekent dan ook het karakter van dezen met de meest mogelijk hatelijke kleuren.

Pangeran Surijakusuma komt ook onder den naam: Pang. Prangwadana; of: Snsuhunan Adiprakoswa; of: Pang. Adipati Mangkunagara voor; onder Europeanen is hij nog beter bekend bij zijn jongelingsnaam Mas Saïd, of sedert 1757 als Prins Mangkunagara. Hij was een germain-neef van den Sunan Pakubuwana II en Mangkubumi; een zoon van dien Pangeran Mangkunagara (Pang. Rija,

[1] Vreede, Catalogus v. d. Jav. en Mad. Handschr., p. 88. — Er waren destijds twee Rijksbestierders. De eerste Rijksbestierder was Raden Arija Pringgalaja; de tweede Dipati Sindurĕdja. De Babad Gijanti noemt Pringgalaja: Mantri muka magaleng bupati; en Sindurĕdja: Patih lĕbĕt. — Zie ook: de Jonge, passim, VII (X) p. XL en XLI. — Louw, de derde Jav. Successie oorlog, p. 47. — Den 4[en] Juni 1751 stierf Sindurĕdja, en werd opgevolgd door Raden Adipati Suradiningrat, regent van Panaraga. Bij die gelegenheid werd bepaald, dat „al de landen bewesten Cadoeang en Samboyang” kwamen te sorteeren onder den eersten Rijksbestierder Pringgalaja, en „de oostelijke landen” onder den tweeden Rijksbestierder Suradiningrat. — In 1755 werd Pringgalaja, „die den vorst spels genoeg gemaakt had”, opgevolgd door den Adipati Mangkupradja. — De Jonge, passim, VII (X) p. 363.

een oudere halve broeder van Sunan Pakubuwana II) [1] die in 1730 [2] naar Ceylon werd verbannen en daar overleed; doch omtrent deze laatste bijzonderheid verschillen de in den Noot geciteerde schrijvers.

In 1724 geboren (gestorven 28 Dec. 1795), opgevoed en groot gebracht in eenen tijd van hofkabalen, tweespalt en onrust, hooren wij het eerst iets van hem sedert 1741, toen hij zich bij de opstandelingen aansloot. Aanvankelijk hield hij zich in het Sokawatische vooral op (waar ook zijne grootmoeder geboren was), en schijnt daar nog al grooten aanhang gehad te hebben, tot hij later elders, vooral in het Zuidergebergte, zich ophield. [3] Sedert den 19en Mei 1746 komt hij in nauwer verband met zijnen oom Mangkubumi, en spant met dezen samen tegen den Susuhunan; wordt door zijn huwelijk met de Kangdjĕng Ratu Bĕndara, dochter van Mangkubumi, dezen tot schoonzoon, en treedt als zijn Patih op; tot zij, door tusschen hen beiden „gerezen differentiën” [4] sedert 1752 zelfs vijandig tegenover elkander komen te staan; en de echtscheiding van Mangkunagara en Mangkubumi's dochter in 1763 beiden voor goed van elkander gescheiden hield. Een en ander zal ons later door onze Babad meer uitvoerig medegedeeld worden.

Onze Babad geeft ons doorloopend een hoogst ongunstigen indruk van het karakter van Mangkunagara. Mag tegeningenomenheid, ja vijandschap tot eene al te scherpe kleuring en partijdigheid van voorstelling den schrijver geleid hebben — 't is toch niet te ontkennen, dat de voorstelling van welken anderen schrijver ook, die hem doorgrond en goed gekend heeft, niet zoo heel veel met de zijne verschilt. „Schoon kleyn van postuur, het vuur en de vivaciteyt hem uyt de oogen straalt” [5] zegt Nic. Hartingh van hem verder: „Eerzuchtig, heerschzuchtig, valsch, leugenachtig, bij wijlen grof in zijn spreken, onbeschaamd, zonder vrees voor de Compagnie” altemaal trekken die ook in onze Babad gedurig

[1] De Jonge, passim, VI (IX) p. XII, XXVIII, 128; en VII (X) p. XLII, XLVII en 283 v.v. — Tijdschr. v. Ned. Ind. 1844, 3, p. 126. — Vreede, passim, p. 77 (Noot). — Louw, passim, p. 17.

[2] Hageman, pass. I § 120; of 1727; Louw, pass. p. 142; of 1728; de Jonge, pass. VII (X) p. 363?

[3] Louw, pass. p. 7. — Hageman, pass., I. p. 200.

[4] M. L. van Deventer: Geschiedenis der Nederlanders op Java, II, p. 173.

[5] Louw, passim, p. 17. — De Jonge, passim, VII (X), p. 363.

bevestiging vinden. Toch bewijst zijn jarenlang volhouden, en op den voorgrond treden boven andere (gelijkgezinde) familieleden, alsook de groote beteekenis van zijn persoon die hem door landgenoot en vreemdeling blijkbaar werd toegekend, dat hij een man van volharding en geestkracht, maar wiens geweten hem nooit in den weg zat, moet zijn geweest, met grooten aanhang onder de inlandsche bevolking, zoodat hij er ten slotte toch nog vrij goed afkomt, en onafhankelijk prins van het Mangkunagaransche gebied kon worden.

Van den anderen bovengenoemden „Kraman”, Pangeran Martapura weten wij minder. Hij was „een der rebellige prinsen”, en regent van Grobogan; koos in het begin van 1741 reeds de partij der Chineezen, zwierf in 1742 vooral in het Zuidergebergte rond, doch hield zich later voornamelijk in het Sokawatische en Grobogan op, „ja zelfs in Dĕmak, waar hy alles van d'onse verbrande, zonder men het hem beletten konde”. [1] Wij zien hem onder Mangkubumi samenspannen en samenwerken met Pangeran Adiwidjaja, Rångga, Panular, Singasari en Buminata. De Babad Gijanti I, p. 52 v.v. verhaalt verschillende lotgevallen van hem, ook dat hij zich bij Mangkubumi aansluit en met hem strijdt. Kortom — hij treedt na Mangkubumi en Mangkunagara eigenlijk nog het meest op den voorgrond, en schijnt een man met aanhang onder het volk en van invloed onder de andere Pangerans te zijn geweest. Zoo wist hij Mangkunagara te bewegen de vredesvoorstellen van den Susuhunan af te slaan, evenals diens aanbod hem zijne dochter ten huwelijk te geven. [2] En als aan Mangkubumi voorgesteld wordt vrede te sluiten, waarbij hem de 3000 bahu in het Sokawatische, en bovendien 30.000 bahu in de Måntjanagara worden toegezegd, slaat hij dit nog al verleidelijk aanbod af [3], vooral op aandrang van Martapura.

Op deze twee nu, Mas Saïd en Martapura, vestigt onze Babad het eerst onze aandacht. Daar er — zoo verhaalt zij — niemand was, die kon of wilde (durfde, Jav. purun) tegen hen ten strijde optrekken, deed de Susuhunan de belofte bekend maken, dat wie

[1] Louw, pass. p. 38, 60. — De Jonge, pass., VII (X), p. 54, 280.
[2] Vreede, pass., p. 79, 81.
[3] De Jonge, pass., VII (X), p. XL, XLI, 373, 51, 280. — Van Deventer, pass., II, p. 132. — Verhandel. Bat. Gen. 1830, XII, p. 76.

deze Kraman's zou kunnen ten onder brengen, geheel Sokawati tot belooning zou ontvangen, want daar was 't dat zij zich ophielden. Onder al de prinsen en bupati's was het alleen des vorsten jongere broeder, genaamd Pangeran Arija Amangkubumi die zich daartoe bereid verklaarde.

Mangkubumi — in zijne jeugd Raden Mas Sudjana geheeten [1] — „een petulante knaap uyt 's Vorsten broeders" naar van Imhoff [2] zich uitdrukte, was een broeder van den Susuhunan Pakubuwana II, en „zoon van Mangkurat II (1719—1727) buyten egt geteeld bij eene Ombok Adjeng Pietewatti, zynde eene gemeene vrouw, die bevorens haar kost met rongengen ofte danssen hadde moeten winnen." [3]

Onze Babad — en alle andere Babad's bijv. ook B. Gijanti I p. 41 — noemt Mangkubumi steeds „raji dalem" = 's Vorsten jongere broeder, en dus ook den vorst zijn „raka" = oudere broeder. Nu vernamen wij boven reeds, dat Pakubuwana II in 1712 (of 1711?) moet geboren zijn. Maar nu zegt Hageman, passim, 1, p. 199, dat Mangkubumi in 1710 werd geboren; en p. 219 dat de Sultan in 1792 overleed in den ouderdom van 82 jaar; dat ook weer op 1710 heenwijst. En onze Babad zegt, dat de Sultan bij zijn overlijden „op Zondag Kliwon, 1en Ruwah, jaar Dje, Mångsa 1, jaar 1718, oud was 83 jaar, 2 dagen." — Bij de Jonge, pass. IX (XII) p. 246 staat, dat de Sultan is overleden „den 24en Maart (Zaterdag), 's avonds ten 11 uure." Een en ander wijst er op, dat bij Hageman een fout moet schuilen [4]; niet bij de Javanen, als zij Mangkubumi den „raji" noemen. De Gouverneur v. d. Burgh schreef dd. 19 Sept. 1780 dan ook over „den thans bijna 65-jarigen Sultan" [5] dat ons brengt in 1715 of 1716.

Nicol. Hartingh — die Mangkubumi persoonlijk van nabij heeft leeren kennen, en wien men wel de eigenschap mag toekennen een

[1] Babad Gijanti I, p. 3.

[2] In het Generaal Verslag van den Gouv. Gen. G. W. van Imhoff en Rade van Indië aan de Bewindhebbers (Heeren XVII) van 31 Dec. 1746. — Louw, pass. p. 7. — De Jonge, pass., VII (X), p. 63.

[3] Uit de Secr. Resol. v. d. H. R. dd. 5 Juni 1753 (Landsarchief te Batavia) geciteerd bij Louw, pass., p. 76. — In de Babad Gijanti, I, p. 59 wordt ook door Martapura smalend in deze woorden over Mangkubumi's afkomst gesproken: „bibèqne kakang mas, bèbètte wong gendong sèniq", en verder: kakang mas bibèqne widjil kapundung". — Voor de beteekenis van bibeq, zie Wdb. i. v. bibi.

[4] Door 82 Jav. jaren als gelijk aan 82 Europ. jaren te rekenen.

[5] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 402. — En p. 85, IX (XII), schrijft J. Siberg, dd. 18 Sept. 1787, dat de Sultan toen „71 jaar oud" was.

Javaan te kunnen leeren kennen en naar waarheid te beoordeelen — teekent ons hem in 1761 [1] aldus: „Hij is beleefd, doorkneed van verstand, en kan bysonder veynsen, latende zich niet ligt iets uyt zyn hoofd praten, tenzy hem gezonde redenen overtuygen. Hy is hoogmoedig, egter splendiet en houdt het geld juyst in geen hooge waarde, ten minste hy employeert het heel schielyk, principeel aan zyn hofstoet, die superbe is en wel byzonder zyn guardes; ook heeft hy nog al wat van doen om zich als vorst te installeren en te brilleren; en zyne inkomsten zyn niet meerder dan van den Soesoehoenan, maar evenaren dezelven. Hy is een groot liefhebber van bouwen, het maken van fonteynen, grotwerken en waterleydingen die hy, schoon voltooid en niet naar zyn smaak vindende, terstond weder laat omverwerpen, waaraan ook al eenig geld vermorst. Ik voor my heb achting voor hem en geloove, byaldien hy maar wel behandeld wierd, dat, als men niet aan het zyne komt, de contracten onderhouden worden, en men niet veel nieuwigheden begint of proponeert dat alles kan en zal op den duur wel gaan. Hy is woordhoudend, waaromtrent hy tegen my discourerende wys eens gezegd heeft, eene aversie te hebben van zijn woord niet te houden, 'tgeen by de Hollanders al dikmaals gebeurde en al veel tot zyn verwydering had toegebragt, waarvan ik egter het contrarie debatteerde, zeggende, dat zulx absoluut onder de Grooten geen plaats had, 'twelk hy met een grimlachje beantwoordde, 'twelk al dikmaals zyn gewoonte is. Edoch zyne laatste rebellie is nergens anders door veroorzaakt, als dat men hem het beloofde Soecowatische onthield; 'twelk niet zoozeer het toedoen was van zyn broeder, den vorst, als wel van den doenmaligen ryksbestierder Pringalaya die toen ter tyde 't goude kalf was, hy zoude anders nooit tot zulke gedoentens zyn overgegaan, schoon het hem ook smertelyk viel te zien, dat de vorst het eene voor het andere na quyt raakte, waaruyt hy niet anders konde te gemoet zien, alsdat hy zekerlyk zoo hy langer ten hove bleef tot den bedelzak zou geraken, welke laatste de andere princen er wel toe gedwongen heeft, en dat zeggen bewaarheyd; of het nu met regt op dien prins is toegepast, het zeggen van onze Heeren en Meesters, dat men eene pad wel zoolang kan trappen, totdat hij piept, dunkt my wel geraden te zyn en juist gevallig genoegzaam op denzelfden tyd dat onze superieuren het zoo begrepen en dien prins voor geen rebel considereerden, was

[1] De Jonge, pass. VII (X) p. 365. — Louw, pass. p. 16.

ik bezig met de vredespreliminaires te sluyten. En waarlijk zijn bravoures en het verder Goddelyk bestel schynen de rechtvaardigheyd van zyne zaak te hebben beantwoord en de kroon op zyn hoofd te hebben gezet.″ En even te voren schreef Hartingh ook nog dit: ″Hy heeft drie vrouwen en had drie zoons; de oudste, die bywylen zinneloos was, ten minste veel onhebbelijkheden uytvoerde, heeft hy door vergif van kant geholpen, waaruyt na te gaan is, dat er met zyn Hoogh. niet te spelen is; en waarlyk dit heeft hy in zyn rebellenstand betoond.″

Met deze karakterteekening van Hartingh kunnen wij voorloopig volstaan, daar het volgende van zijne geschiedenis ons hem uit zijne daden wel nader zal leeren kennen. Zooveel echter is reeds blijkbaar, dat hij in karakter verre, zeer verre boven Mangkunagara behoort gesteld te worden, gelijk hij ook ten opzichte van de Compagnie een geheel ander standpunt innam, [1] dat gekenmerkt werd door het hooghouden van zijne positie (dat zoo dikwijls noodig was tegenover dienaren van de Compagnie), een gevoel van zelfstandigheid gepaard aan erkenning van hetgeen hij aan de Compagnie verschuldigd was, en trouw en eerlijk ten opzichte van aangegane contracten, zelfs tot in zijnen hoogen ouderdom, toen hij zijnen kinderen aanbeval, altijd zich aan de zijde der Compagnie te scharen. En zoo kon dan ook later Hageman (pass. I p. 219) schrijven, dat hij was ″een welmeenend vorst, bemind bij zijne onderdanen, getrouw aan de Compagnie, en een weldoener van zijn land. Zijne regeering van 1755—1792 bragt zijn gebied op een hoogen trap van welvaart, en toen hij in den ouderdom van 82 jaar overleed, werd hij algemeen betreurd.″ Deze reputatie — de overdrijving daargelaten — heeft Mangkubumi vrij algemeen behouden, waarvan o. a. Ds. Brumund [2] eenvoudig de weerklank gaf in zijne beschrijving van een bezoek aan Mangkubumi's graf te Imagiri. [3]

[1] Door Hageman, pass. I. p. 220 wordt „Mangkunagara's (evenals Mangkubumi's) bevriend zijn met de Compagnie" ongetwijfeld onjuist voorgesteld; zelfs de latere Mangkunagara is van den vroegeren Mas Saïd, den „Kraman", ook in dit opzicht niet onderscheiden.

[2] Indiana I. p. 234.

[3] In Babad Gijanti I. p. 3 heet 't van Mangkubumi: [illegible] ... [illegible]

In het boven reeds geciteerde „Generaal Verslag enz.” van 31 December 1746 [1] wordt opgemerkt, dat Mangkubumi „bevorens, nevens de ses [2], die nog in het land omswerven, die zich onder het getal der malcontenten gerangeert hebbende, doch ten laatsten weder aan het hoff gekomen en door den Soesoehoenang ook genereuselyk behandelt zynde, echter nog bleef continueeren met het op en aanhouden van eens zooveel huisgezinnen, als hem volgens zyne geboorte competeeren.” Wat er van dit laatste — de bekende Solo'sche leugen — zij, zullen wij straks vernemen. Het voorafgaande heeft ook Hageman (pass. I p. 199): in September 1743 kwam Mangkubumi weer in onderwerping, maar stoorde in 1744 andermaal de rust in het Groboganscche, ofschoon zonder gevolgen.

Door het boven medegedeelde uit onze Babad en de zoo-even geciteerde Europ. schrijvers blijkt, dat in 1745 Mangkubumi weer aan het hof verkeerde, daar hij anders bezwaarlijk aan het verlangen van den Susuhunan zou hebben kunnen voldoen. Omstreeks het einde van 1745 — naar het schijnt — deed de Susuhunan dan de belofte, dat wie die beide „Kraman's, Mas Saîd en Martapura” kon ten onder brengen, geheel Sokawati ten geschenke zou ontvangen. Onder al de prinsen en bupati's was het alleen 's vorsten broeder Pangeran Arija Amangkubumi, die zich daartoe bereid verklaarde. Hij viel de „Kraman's” aan, en overwon. Maar de Susuhunan stelde de vervulling zijner belofte uit, hoewel met vele eeden en betuigingen de verzekering gevende, dat hij zijn woord zou houden. Maar door listig overleg (Jav. akal) wist de Rijksbestierder Pringgalaja — wiens afgunst opgewekt was geworden door dat Mangkubumi dat geschenk van den vorst gekregen had — de bupati's aan te sporen, met hem vereenigd den Sunan over dat geschenk te spreken, bewerende, dat zulks zeer de jaloezie van al

[1] Ook bij Louw, pass. p. 6.

[2] Bijdragen T. L. en V.kunde, I., (1852), Reis v. d. Gouv.-Gen. van Imhoff over Java in 1746, geeft p. 403 op: „buyten Radeen Mas Saïd, den jongeren zoon van den op Ceilon overledenen Pangerang Mas Saïd Mancoenagara, nog wel vyff zwerven, te weten Boeminata, Singasari, Mas Ambia, Sabar en Goentoer.” Terwijl wij bij de Jonge, pass. VII (X) p. 177, d.d. 31 Dec. 1750 lezen aangaande den hoofdrebel Mangkubumi en „zijn aanhang de Pang. Mas Saïd of Mangkunagara, Pang. Singasari (Praboejoko, gewoonlijk, doch eigenlijk Prabudjaka) en Raden Sabar omstreeks Soerakarta; Pang. Rångga (of Poegĕr) en Panoelar in Boma en Bagelen; en Pang. Adiwidjaja in Kaḍoe. — De broeders enz. van Pakubuwana II kan men vinden in Babad Gijanti I. p. 40, 41.

de prinsen had levendig gemaakt, en zeker een oorzaak van bezwaren voor de dienstdoende prijaji's zou worden. De vorst, bij wien deze woorden ingang vonden, trok daarop zijn gegeven woord in, nam Sokawati terug, en liet aan Mangkubumi 1000 tjatjah grond, aan zijne met eeden en afgelegde beloften niet meer denkende. Mangkubumi werd deswege verbitterd; zijne liefde jegens zijnen vorstelijken broeder verdween, want zijn broeder was een vorst die zijn woord niet hield, en lichtvaardig speelde met eenmaal door hem bezworen beloften; daarbij in het geheel niet denkende aan de schaamte, de zorg en het harteleed zijns broeders. *Dit nu was de aanleidende oorzaak, dat Mangkubumi zich heimelijk (den 19den Mei 1746) van Surakarta verwijderde, en tegen zijnen broeder den Sunan vijandig durfde optreden.*

De Schrijver van onze Babad stelt — en terecht — deze gebeurtenis als eene zéér belangrijke voor. Hij — en ook Jasadipura, de Solo'sche schrijver van de Babad Gijanti — zegt uitdrukkelijk, dat de belofte van Sokawati aan Mangkubumi bepaald als belooning van den vorst is uitgegaan: en dus niet een door Mangkubumi gestelde voorwaarde of door hem afgedwongen geschenk was, zooals het wel eens is voorgesteld. Ook zegt hij — en alweer ook Jasadipura — niet, dat Pringgalaja voor zich zelf Sokawati begeerde, maar als reden van zijn verzet tegen dit geschenk, — hetzij dan geveinsd, of uit haat tegen Mangkubumi, of door welke andere beweegreden dan ook geleid — de jaloezie of afgunst der verschillende pangeran's en bupati's opgaf. Bij Mangkubumi was het de groote grief, dat de vorst „een leugenachtig vorst" was, wien hij geen vertrouwen meer kon schenken. En inderdaad — de zwakheid, de onwaarachtigheid van karakter in Pakubuwana II komt in deze gebeurtenis weer even duidelijk als vroeger en later aan den dag. Ware von Hohendorff een flinker en krachtiger persoonlijkheid geweest, een man beter berekend voor de overigens ongetwijfeld zeer moeilijke taak die hij nu te vervullen had, en hadde van Imhoff wat meer kennis van Javaansche personen en toestanden, en dus zich bewust van zijne onwetendheid wat meer voorzichtigheid en diplomatiek en politiek doorzicht bezeten, dan zou het nu zoo onhandig en ongeschikt optreden en handelen van deze twee mannen te Surakarta den 19en Mei 1746 Java en de Compagnie geen veeljarigen binnenlandschen oorlog bezorgd hebben; waarschijnlijk het Mataramsche rijk ook niet verbrokkeld zijn geworden; en daardoor de toestanden op Java, zoowel voor de Javanen als de Com-

pagnie veel eenvoudiger, in ieder geval geheel anders zijn geweest.

Jasadipura is in de Babad Gijanti I, p. 40 v.v. veel uitvoeriger dan onze Babad, doch verschilt in hoofdzaak niet met haar, hetgeen wel op te merken is, daar onze Babad van een Ngajogyakarta's standpunt, en de Babad Gijanti van een Surakarta's standpunt is geschreven. Ook bij Jasadipura zijn 't weer Pringgalaja en Sindurĕdja, die van van Imhoff verlangen, dat het apanage van Mangkubumi met 2000 tjatjah verminderd wierde, — hem dus 1000 tjatjah, d. i. nog altijd 400 tjatjah meer dan hij vroeger had zouden overblijven — en die 2000 tjatjah dan onder de andere pangeran's en santana's die nu gebrek leden verdeeld zouden worden. Von Hohendorff is 't daarmee eens, en van Imhoff beslist in dien geest, en laat von Hohendorff deze beslissing aan den vorst overbrengen, welke geheel buiten de zaak gehouden schijnt te zijn, en nu daarover zeer bedroefd is. Hij maakt bepaald bezwaar tegen deze beslissing, want hij had die 3000 tjatjah toch werkelijk als eene belooning voor aan het Rijk bewezen diensten geschonken. Doch van Imhoff was door de redeneeringen van Pringgalaja e. a. geheel ingepalmd, en stond er op dat 't zoo zou geschieden; en de vorst — te zwak van karakter en bevreesd voor den Gouv.-Generaal — gevoelde zich terstond gedrongen met van Imhoff's beslissing genoegen te nemen. 't Is de vraag wat van Imhoff gedaan zou hebben, als hij eens een ander man dan Pakubuwana II, bijv. een Mangkubumi, tegenover zich had gehad? 's Avonds ten zeven ure laat de vorst Mangkubumi bij zich ontbieden; vertelt hem wat de Gouv. Gen. had besloten; geeft zijne droefheid over dit besluit te kennen, doch tracht Mangkubumi te troosten met hem voor te spiegelen — waarin von Hohendorff alweer schijnt in te stemmen — dat als de Gouv. Gen. maar eenmaal weer vertrokken zou zijn, hij de volle 3000 tjatjah toch in bezit zou krijgen. Maar Mangkubumi laat zich door al dat gepraat niet van zijn plan afbrengen, en deelt den vorst zijn besluit mede, Surakarta te zullen verlaten. De Susuhunan geeft hem nog 3000 realen mee voor hem zelf en de zijnen, en bij het afscheid nemen weenen beiden. Thuis gekomen, geeft Mangkubumi bevelen om alles zonder opschudding of drukte tot een onmiddelijk vertrek in gereedheid te brengen. Na zijn vertrek kwam von Hohendorff bij den vorst; beiden doen zich zeer bedroefd voor; en de vorst zegt, door eenen brief nog eens te zullen trachten Mangkubumi tot terugkeeren te bewegen.

Den volgenden Vrijdag morgen vertrok, na een verblijf van zeven dagen, de Gouv. Gen., uitgeleide gedaan door de beide Rijksbestierders en de voornaamsten des rijks, om zijne reis naar Banjumas te vervolgen. Dien eigen morgen, in de vroegte, verliet Mangkubumi met de zijnen Surakarta, om zich naar het Sokawatische te begeven.

Men kent de voorstelling van het geval bij de Jonge, pass. VII (X) p. XL, die bij eenige overeenstemming toch eene — de appreciatie der feiten sterk wijzigende — eigenaardige kleuring aan het geheel geeft, en verschillende bijzonderheden vermeldt, waarvan bij onze javaansche schrijvers niets te vinden is. „De Soesoehoenan had Mangkubumi, naar het schijnt, het district Sokawati ten Noorden van de Solorivier òf toegezegd òf geschonken. Wanneer die schenking plaats heeft gehad, blijkt niet duidelijk; wel echter blijkt het, dat de Soesoehoenan die landen later weder op nieuw aan zijn Rijksbestierder òf wegschonk òf beloofde. Nu werd Mangkubumi zoowel door den Soesoehoenan als door de beide Rijksbestierders en den kommandant van het Comp.'s garnizoen te Soerakarta, von Hohendorff, bij van Imhoff aangeklaagd, van eens zooveel huisgezinnen of tjatjah onder zich te houden, dan hem volgens zijne geboorte en zijnen rang toekwamen. Deze beschuldiging kwam blijkbaar uit den koker van den Rijksbestierder Pringgalaja, die de landen van Sokawati hem geschonken wenschte in bezit te nemen, doch die door Mangkubumi, die eveneens beweerde die landen ten geschenke te hebben ontvangen, in bezit werden gehouden. De Gouv. Gen. van Imhoff, vermoedelijk niet voldoende ingelicht omtrent de wispelturigheid van den Soesoehoenan, en de daaruit ontstaande verwarring, minder nog, zoo het schijnt, bekend met den aard van inlandsche vorsten en grooten .... beging thans de onhandigheid van Mangkubumi, ten aanhoore van heel het hof [1], eene ernstige bestraffende vermaning te geven, en hem aan te manen, dat hij de tjatjah waarover verschil was, hadde terug te geven. Mangkubumi zweeg stil onder deze bestraffing" enz., waarop dan den volgenden nacht de vlucht van Mangkubumi volgde.

Merkwaardig is het, dat wij op de volgende bladzijde XLI bij de Jonge in het „Translaat" lezen: „Zoo ras was niet de Gouv. Gen. te Soerakarta aangekomen, of den Prins werd met goedvinden

[1] Later lezen wij de Jonge, pass. VII (X) p. 63 zelfs, dat van Imhoff dit deed „op des Soesoehoenangs eygen verzoek".

van den Landvoogd en in overleg met de Rijksgrooten het beheer van geheel het landschap Sokawati ontzegd, onder mededeeling, dat hij zich zou moeten vergenoegen met het behoud van 1000 tjatjah lands Deze beschikking welke lijnrecht in strijd was met de door den Keizer gedane belofte, bracht den prins tot het besluit om den nacht daarop Soerakarta te verlaten, en naar het Sokawatische te wijken." Men vergelijke hiermee nu ook nog eens de voorstelling van de oorzaak van Mangkubumi's vertrek van Surakarta bij de Jonge, pass. VII (X) p. 63 en 278; en dan zal men met ons erkennen, dat er blijkbaar van den beginne aan veel geknoeid en gelogen is!

Laat ons hier nu tevens eens nog even de aandacht vestigen op hetgeen een schrijver in het Tijdschr. v. N. Indië 1844, deel 3, p. 123 als zijne meening te lezen geeft: "Moeielijk valt het te beslissen, of deze beleedigingen — namelijk die waarvan wij boven bij de Jonge reeds hoorden die van Imhoff in de vergadering Mangkubumi aandeed — "de eenige ware oorzaken van den opstand van Mangkubumi zijn geweest, dan of deze moedige en schrandere prins dezelve niet veeleer ten dekmantel heeft genomen, om zijne eerzuchtige bedoelingen ten koste van zijnen zwakken broeder den Soesoehoenan Pakubuwana II te bevorderen; want wanneer wij in aanmerking nemen, dat de pangeran Mangkubumi reeds ten tijde van den Chineeschen oorlog het hof verlaten en zich *bij ons* gevoegd heeft, en dat hij nader in 1744 in het Grobogansche heeft rondgezworven, dan mogen wij vooronderstellen, dat hij reeds lang zijne wenschen op den troon van Mataram had gevestigd, maar dat het hem tot op dien tijd toe, slechts aan een voorwendsel heeft ontbroken, om daarvoor openlijk uit te komen."

De overige verschillen laten wij rusten, om alleen de aandacht te vestigen op hetgeen deze laatste Schrijver ons — wij weten niet op welken grond, — mededeelt, dat Mangkubumi "reeds ten tijde van den Chineesch-Javaanschen oorlog het hof had verlaten, en zich *bij ons* gevoegd heeft"; terwijl 't in het "Generaal Verslag enz." van 31 Dec. 1746 heet dat "Mangkubumi bevorens..... zich onder het getal der Malconten gerangeert had"; bij Hageman, pass. I p. 199 dat "Mangkubumi het aanvankelijk eveneens hield met de rebelleerende prinsen, in September 1743 weer in onderwerping kwam, maar in 1744 andermaal de rust in het Grobogansche verstoorde"; bij Vreede, pass. p. 80 is "in den oorlog tegen Mas Saïd en de overige rebelleerende prinsen Mang-

kubumi (van Sokawati uit) aan de zijde van zijnen broeder, den zwakken en ongelukkigen Pakubuwana"; hetgeen ook de Babad Gijanti aanleiding geeft te denken; terwijl het ten slotte bij Louw, pass. p. 16 heet, dat Mangkubumi "zich reeds meermalen met weinig vriendschappelijke bedoelingen van het hof verwijderd had, doch telkens was het weer tot eene verzoening gekomen." Zoo worden wij geneigd dat "*bij ons* gevoegd heeft" van het *Tijdschr. v. N.-I.* evenzeer tot eene legende te verklaren, als de — ook alléén van Europeesche zijde ons meegedeelde — "door van Imhoff aan Mangkubumi *ten aanhoore van geheel het hof* gegeven *ernstige bestraffende vermaning*". Nu is 't echter van meer belang op te merken, dat van Imhoff de zaak van Mangkubumi alléén met de Rijksbestierders en Rijksgrooten behandelde, zonder Pakubuwana te hooren, en dat hem — volgens de Babad Gijanti — de beslissing van van Imhoff per afgevaardigde wordt medegedeeld, en hij die weer aan Mangkubumi bekend maakt, bij welk onderhoud hij zich zeer bedroefd en mild toont. Zou hij alleen misschien het gevolg van van Imhoff's beslissing doorzien hebben? Doch hoe dit alles zich moge toegedragen hebben, hebben de "Babad's 't in ieder geval bij het rechte einde als zij Pakubuwana's woordbreuk de ware oorzaak van Mangkubumi's vertrek noemen.

Met Mangkubumi's vertrek van Surakarta was de teerling geworpen, en de oorlog aan Pakubuwana verklaard. Naar onze Babad verhaalt, begaf Mangkubumi zich eerst naar het Sokawatische, waar hij een groot leger verzamelde. De troepen van de beide "Kraman's" namen weer in aantal toe, doch Martapura leed een nederlaag. Mas Saïd hield zich in het Zuidergebergte op, den titel aannemende van Susuhunan Adi Prakoswa, doch werd ook door de vereenigde troepen van de Compagnie en den Susuhunan verslagen. Daarop begaf hij zich tot Mangkubumi in het Sokawatische, en sloot onder beloften en eedzwering een verbond met hem om gezamenlijk den Susuhunan te bestrijden. En Mangkubumi was zoo tevreden over Mas Saïd's "zich onderwerpen aan hem", dat hij hem daarna zijne dochter, de Kangdjĕng Ratu Bĕndara, ten huwelijk gaf.

Mangkubumi begaf zich daarop naar het Mataramsche, en trad daar als regeerend vorst op onder den titel kangdjĕng Sunan ing Mataram. Mas Saïd — hier voor het eerst Pangeran

Prang Wadana genoemd — werd tot Patih verheven met den titel: Pangeran Adipati Mangkunagara Wisesa.

Na verloop van eenigen tijd overleed Pakubuwana II, en werd begraven te Lawejan. [1] Hij werd opgevolgd door zijnen zoon Susuhunan Pakubuwana III, bijgenaamd Sunan Palijan Nagari.

Van nu af aan staat in onze Babad tegenover den „kangdjĕng Sunan ing Surakarta" steeds de „kangdjĕng Sunan ing Mataram".

De door Mangkubumi krachtig en dapper voortgezette strijd bracht Java in een droeven staat van onrust en verwarring; veroorzaakte aan de Compagnie veel zorg; en aan den handel veel verlies.

Den 1en November 1750 overleed de Gouv.-Generaal Baron van Imhoff, en werd opgevolgd door Jacob Mossel, onder wiens bestuur de Compagnie op gepaste wijze den Susuhunan te Surakarta wist te beduiden, dat en hoe deze vrede kon en moest sluiten met Mangkubumi.

Dientengevolge ontmoetten Susuhunan en Mangkubumi (nu Sultan) elkander te Gijanti. [2] Want ook de Sultan was bereid vrede te sluiten, mits von Hohendorff verwijderd wierde, en geen

---

[1] Omtrent den datum zijn 't ook niet alle schrijvers eens. Den 11en December 1749 draagt Pakubuwana het Rijk aan de Compagnie over. Den 15en December werd Pakubuwana III gehuldigd, en 16 December overlijdt Pakubuwana II. De Jonge, pass. VII (X) p. XLVI v.v. 153. Maar aldaar p. 156 is het 20 December 1749 's avonds 9 uur (zooals ook Hageman, pass. I. p. 187 heeft) en heeft de begravenis 21 December plaats. Dit laatste bericht is van von Hohendorff, en hij kon 't weten. — De overdracht van het Mataramsche Rijk aan de Compagnie door bemiddeling van von Hohendorff op 11 Dec. 1749 is te lezen bij de Jonge, pass., VII (X), p. 156—159, waar ook de Acte voorkomt. — En aldaar p. 361 kan men vinden, hoe Hartingh over Pakubuwana III oordeelde.

[2] Onze voornaamste bron voor de gebeurtenissen dezer dagen is natuurlijk het „Dagregister van Hartingh". Daar uit blijkt dat de voorstelling der feiten in die tijden voorgevallen — even als ook met andere gedurig het geval is — vrij troebel is geworden. De Susuhunan is *niet* te Gijanti geweest; den dag na de huldiging te Gijanti had de eerste ontmoeting van Susuhunan en Sultan, in tegenwoordigheid van Hartingh te Djatisari plaats, zooals verhaald wordt in het „Dagregister", bij Louw, pass., p. 110, 120, 121, halverwege Surakarta en Gijanti. Gijanti is „liggende op eene hoogte, digt onder het gebergte Lawoe, genoegsaam rondsom omgeven met eene rivier", (p. 112) ongeveer 12 paal ten oosten van Surakarta. — Bij Hageman, I, p. 205 vinden wij nog vermeld, dat de Susuhunan van Surakarta „zijn oom den Sultan te Kĕbakan Tjantel bij Djokja ontmoette, en sloot met hem, op overreding van Hartingh een band van vriendschap en vrede."

deelnam aan de nu noodige ernstige beraadslagingen. [1] De Hooge Regeering voldeed aan dit verlangen. En zoo had dan ook deze eerste ontmoeting in tegenwoordigheid van Hartingh en met de noodige voorzorgsmaatregelen, plaats. De heer Hartingh trad als plenipotentiaris van den Gouv.-Generaal en den Raad van Indië op [2], en slaagde volkomen in zijne pogingen, beide partijen tot eene schikking te brengen. Van beide zijden namen zij er genoegen mee, dat het Rijk in twee gelijke helften onder elkander zou verdeeld worden (Jav.: dipun sigar samångka). Volgens verklaring van den Gouverneur zou Surakarta als *oudste* (Jav. sĕpuh) en Ngajogya als *jongste* (Jav. anem) gelden Overeenkomstig het verlangen der Compagnie zou geen der beide vorsten den titelnaam Paku dragen. Den Sultan werd voorgesteld den titel kangdjĕng Sultan ing Mataram Amĕngku Buwana te voeren; en den Susuhunan dien van kangdjĕng Sunan ing Surakarta Amangku Buwana te blijven dragen. De titel Paku zou opgeborgen worden, (dipun simpĕn [3]) z. v. a. niet meer gevoerd, of afgeschaft worden, vereerd alsof hij strekte tot een voorwerp van de hoogste vereering. En verder gaf de heer Hartingh hun tevens de verklaring van hetgeen die beide titelnamen beteekenden. Een en ander was beiden vorsten tot vreugde en blijdschap en dankbaarheid [4].

Het bovenmedegedeelde is alles wat in onze Babad over de

---

[1] Zie over deze onderhandelingen en beraadslagingen de Jonge, pass. VII (X) p. 227 v. v. en Mangkubumi's ontmoeting met Hartogh te Padagangan op 22 September 1754 ald. p. 231 en 286 v. v. Vergel. ook het zonderlinge verhaal in Tijdschr. Bat. Gen. XLII, p. 135, v. v. getiteld: *Salsilah Bĕstaman enz.*

[2] de Jonge, pass. VII (X) p. 234.

[3] Prof. Vreede in Ind. Gids, Januari 1893, meent „er bedoeld is: alleen als eerenaam zou worden behouden."

[4] De Jonge, pass. VII (X) p. LXXIV v. v. — Het sluiten van het „Tractaat enz. te Gijanti" had plaats 13 Februari 1755, waarvan men den Jav. tekst als „Bijlage" achter onze Bloemlezing p. 305 vindt, en de redactie nog al te wenschen overlaat, terwijl de Holl. tekst bij de Jonge, pass. p. 298 voorkomt. Het ontwerp van dit Vredestractaat was door Hartingh opgesteld, en vóór de onderteekening door Hartingh aan Mangkubumi te Gijanti ter inzage gegeven, volgens Hartingh's Dagregister, ook bij Louw pass. p. 112. Reeds in September 1754 hadden er tusschen Hartingh en Mangkubumi te Padagangan samensprekingen over de voorwaarden tot het sluiten van den vrede plaats gehad; het voornaamste daarbij waren natuurlijk de eischen van Mangkubumi omtrent het grondgebied dat hem zou worden toegekend overeenkomstig den grondslag: dipun-sigar samångka, waaromtrent Hartingh ons alweer nauwkeurig inlicht.

gebeurtenissen, voorgevallen tusschen het einde van den Chineesch-Javaanschen oorlog en 13 Februari 1755 voorkomt, en waarvoor de Babad Gijanti eenige deelen noodig heeft. Later heeft onze schrijver echter nog gelegenheid andere feiten uit deze periode mede te deelen, en zullen wij daar dus nu niet verder op ingaan. Alleen nog eene enkele opmerking over het nu reeds verhaalde.

Allereerst merken wij op, dat Mangkubumi en Mas Saïd aanvankelijk ieder op eigen gelegenheid den strijd voeren, doch de laatste — na door de Compagnie verslagen te zijn — zich tot Mangkubumi wendt, en na plechtige beloften en eeden door dezen wordt aangenomen. M. a. w.: Mangkubumi zoekt niet de samenwerking met Mas Saïd, maar omgekeerd. En de Javaansche schrijver gebruikt daarbij dan ook het duidelijke woord *tĕluq*, dat: zich onderwerpen, en *ngabdi*, dat: dienen, bij iemand in dienst gaan beteekent. Trouwens, al den tijd van hun samengaan zien wij immer Mangkubumi als de oudste, de eerste optreden, die Mas Saïd onder zich, maar niet als zijn gelijke naast zich, en natuurlijk nog veel minder boven zich gevoelt. Hageman, pass. I p. 201 stelt beider vereeniging in 1747, dat juist kan zijn, hoewel 't ook in de tweede helft van 1746 kan zijn geweest Maar bij Louw, pass. p. 17 lezen wij: „Onmiddelijk na zijn vlucht gaf Mangkubumi hiervan kennis aan Mas Saïd, en van nu af gingen Oom en Neef gedurende 6 jaar zamen". Dat Mangkubumi dit bericht werkelijk aan Mas Saïd heeft gezonden, schijnt te blijken uit een Handschrift dat gezegd wordt opgesteld te zijn door twee voorname aanvoerders van den opstand onder inspiratie van Mangkubumi, en vertaald werd door den translateur van den Berg. Onze Babad zwijgt over dat bericht zenden, dat echter op zich zelf niets bewijst, hoewel de wijze waarop zij over het samenkomen van Mangkubumi en Mas Saïd schrijft, zich bijna daarmee niet laat rijmen. Men vindt dit bericht ook bij de Jonge, pass. VII (X) p. XLII in een Noot. Men vraagt zich natuurlijk af, hoe men zich de wederkeerige verhouding van Mangkubumi en Mas Saïd — nadat de eerste den laatste had aangevallen en verslagen, waardoor de quaestie Mangkubumi contra den Susuhunan was ontstaan — dan nu heeft voor te stellen? Bevatte die brief dan voorstellen van verzoening, en vergeten van het eenmaal gebeurde? Ook de Babad Gijanti I. p. 52 v.v. bericht ons, dat Mangkubumi eenen brief aan Mas Saïd zendt, met kennisgeving van het gebeurde. En Mas Saïd beantwoordt ook dien brief. De gezanten

van Mangkubumi gaan dan van Mas Saïd naar Pang. Buminata en Singasari, die nu ook besluiten zich bij Mangkubumi aan te sluiten — De „Groote Babad" bij Vreede, pass., p. 81 geeft ons omtrent deze zaak niets. — De beteekenis van de quaestie is natuurlijk, welke positie Mangkubumi tegenover Mas Saïd wilde innemen, maar tot de wetenschap waarvan wij toch niet geheel zullen kunnen komen zonder nauwkeurige kennis van den inhoud van dien brief; te meer dezelfde gezant, die Mas Saïd den brief bracht, tegelijk en onmiddelijk — met denzelfden of eenen anderen brief? — naar de Pangerans Buminata en Singasari doorging. Welke intusschen de verhouding tusschen Mangkubumi en Mas Saïd moge geweest zijn — komt ons de boven reeds geteekende door onze Babad het meest de waarheid nabij te zijn, voor. Maar het karakter van Mas Saïd kennende, behoeven wij volstrekt niet aan te nemen dat er in al zijne beloften en eeden aan Mangkubumi eenige oprechtheid was. Eigenbelang dreef hem nu evenals later, en de ondergeschikte rol dien hij nu bij Mangkubumi ging spelen, moest hem naar zijne plannen voeren tot de vervulling van zijne begeerten. Dat Mangkubumi zich naar het Sokawatische begaf deed hij natuurlijk niet ter wille van Mas Saïd, maar om zelf als meester op te treden in het gebied dat de Susuhunan hem geschonken had. Ja, wellicht heeft zich toen ook bij Mangkubumi het denkbeeld ontwikkeld, niet alleen als meester van Sokawati op te treden, maar niet te rusten voor hij als Sunan van Mataram zou zijn gehuldigd. Hoe dit nu ook zij — deze plannen waren lijnrecht in strijd met die van Mas Saïd, welke zich destijds in het Zuidergebergte ophoudende, reeds den titel van Susuhunan Adi Prakoswa had aangenomen, waaruit — evenals later bij herhaling — bleek, waartoe zich zijne begeerte uitstrekte. En zoo zien wij dan nu hier deze twee mannen — volkomen elkanders antipoden — tot elkander komen, beiden naar éénzelfde doelwit strevende, maar waarvan het bereiken door den éénen het falen van den anderen insluit. Het kan niet anders of deze twee moeten eenmaal weer elkander afstooten, en zal er dan eene vijandschap ontstaan, onverzoenlijk en bitter, grooter dan zij te voren zelfs denkbaar was. Merkwaardig is het nu na te gaan, hoe ieder van hen dat doelwit tracht te bereiken, en welke middelen hij daartoe aanwendt. Mas Saïd — den brief gelezen hebbende, onverschillig welke de inhoud daarvan was, het feit van het zenden van dien brief alleen als van belang beschouwende — zendt zijn antwoord, — dat wij, jammer genoeg!

niet kennen — en heeft dadelijk zijn plan gereed: hij gaat angabdi = in dienst bij zijnen oom; en doet dat zoo voortreffelijk, dat Mangkubumi tevreden was over anggennipun tĕluq = zijn zich onderworpen aan hem. Verblind en misleid door al de eeden en beloften van Mas Saïd, en het aanvankelijk met hem samenwerken, was de tevredenheid van Mangkubumi — die nu meende een gelukkige zet op het schaakbord gedaan te hebben, maar waarbij hij vergat met de geveinsdheid en leugenachtigheid van Mas Saïd rekening te houden — dan ook zoo groot — waarbij misschien wel eenige berekening was om hem te vaster aan zich te verbinden — dat hij Mas Saïd zijne dochter ten huwelijk gaf. Onze Babad-schrijver laat dit feit onmiddelijk op het voorgaande volgen, dat in het Sokawatische plaats had, nog vóór Mangkubumi in het Mataramsche als Sultan optrad, en Mangkunagara zijn Patih werd. Dit moet dus in de tweede helft van 1746 of eerste helft van 1747 zijn gebeurd.

Bij de Jonge, pass. VII (X) p. XLVII wordt als datum van het sluiten van dit huwelijk 11 December 1749 opgegeven; in navolging waarvan Louw, pass. p. 33 zegt: „denzelfden dag, waarop Pakubuwana II afstand van zijn rijk aan de Compagnie deed, en Mangkubumi zich tot Susuhunan van Mataram liet uitroepen . . . . werd *tegelijk* de band tusschen Mangkubumi en Mas Saïd vaster geknoopt door het huwelijk van den laatsten met de oudste dochter van Mangkubumi."

De Javaansche schrijvers, — want ook de „Groote Babad" volgens Vreede, pass. p. 80 geeft ons den indruk dat dit huwelijk al spoedig na Mangkubumi's komst in Sokawati plaats had — geven geen datums in hun geschriften, maar schijnen toch een vroegeren datum dan de Europeesche aan te nemen. Overigens is dit eene zaak van zeer ondergeschikt belang, waarmee wij ons nu niet langer behoeven bezig te houden, daar het feit des huwelijks, waar het alleen op aankomt, vast staat.

Wanneer heeft Mangkubumi zich opgeworpen als Sultan van Mataram? Onze Babad antwoordt: nadat Mangkubumi zich in het Sokawatische had gevestigd, en het huwelijk van zijne dochter voltrokken was, begaf hij zich naar het Mataramsche, waar hij als Kangdjĕng Sunan ing Mataram optrad. En het tijdsverloop tusschen dit optreden van Mangkubumi in Mataram en het overlijden van Pakubuwana II duidt de schrijver aan door de woorden: sarĕng antawis lami, dat wel vrij onbepaald is, doch ongeveer

z. v. a. = na verloop van (eenigen) tijd kan vertaald worden. Nemen wij nu het zoo even geciteerde bericht van de Jonge en anderen als juist aan, dan zou dit tijdsverloop van 11 tot 16 December 1749 geduurd hebben, dus slechts 5 à 6 dagen, dat wel wat kort voorkomt voor de in de Babad gebezigde woorden.

De Jonge stelt alzoo die huldiging op 11 December 1749. Ook Hageman I p. 202 plaatst dit feit op dezen datum; doch op de voorgaande bladzijde 201 zegt hij, *vóór* dat hij over de ziekte van Pakubuwana II gaat spreken: „Mangkubumi wierp zich tot Sultan van Mataram op, en poogde de Compagnie's dienaren over te halen, om hem te erkennen en te ondersteunen.” Dit schijnt niet met elkaar overeen te komen.

Maar nu vinden wij bij Louw, pass. p. 24 — evenals bij de Jonge, VII (X) p. XLVII — van die huldiging op 11 December 1749 gezegd: „waartoe Mangkubumi reeds in Juli van dat jaar de voorbereidende maatregelen begon te nemen.” Nu zouden wij zoo zeggen, dat het toch iets meer dan „voorbereidende maatregelen” waren, waarover de Majoor Faure [1] den 9e Juli 1749 aan von Hohendorff schreef, namelijk dat „er allerlei varieerende berichten inkwamen, doch dewelke tegenwoordig (d. i. *vóór* 9 Juli) eenparig daarop uitkomen, dat Mangkubumi zig *gepasseerden Maandag* als Susuhunan heeft doen uitroepen onder den naam van Amancoerat [2], en diensvolgens possessie van den Mattaramsche dalĕm (= vorstelijk verblijf) Jocjo genomen had.” [3] En de Regeering maakt in eene Missive dd. 29 Juli 1749 [4] aan von Hohendorff melding van „Mangkubumi's bezitneming van den dalĕm op Djokdjo [5] in de Mattaram en dat hij daar zig zoude toeeygenen den titul van Soesoehoenan Amancoerat, zig versterkende met weggeloopen slaven en ander gespuys.” En 11 September 1749 spreekt von Hohendorff [6] zelfs ook van Mangkubumi's aanstellinge van desselfs zoon tot Pangeran Adipatty Mattarm d. i. kroonprins.” Hoe strookt nu

---

[1] Louw pass. p. 20.

[2] Dit is natuurlijk eene vergissing.

[3] Trouwens p. 26 spreekt Louw zelf ook weer „van zijne (Mangkubumi's) eigen verheffing in Juli.”

[4] Louw, pass. p. 25.

[5] Djokdjo *bestond* dus destijds reeds. Dit blijkt ook bij de Jonge, pass VII (X) p. 181: „'t zoogenaamde hoff van Mancoeboemi omtrent Djokdjo.” — pag. 45.

[6] Louw, pass. p. 26.

hiermee [1], dat Mangkubumi „op denzelfden dag (d. i. 11 December 1749) waarop Pakubuwana II afstand van zijn rijk aan de Compagnie deed, zich tot Susuhunan van Mataram deed uitroepen. Het grootste deel van de Javaansche Grooten gaf zijne ingenomenheid met zoo stout een daad te kennen door hem als zoodanig te huldigen.„?

Naar den indruk dien al het gezegde geeft, en de conclusie daaruit af te leiden, te oordeelen, schijnt 't dat men zich den gang van zaken aldus heeft voor te stellen, waarmee de verwarring in de berichten verklaard wordt: reeds in 1747, onmiddelijk na zijn komst in het Mataramsche, verklaart Mangkubumi aan zijne omgeving en al het volk, de vorst van Mataram te zijn; en vestigt zich dus ook in de „vorstelijke dalĕm te Ngajogya„, in hoe langer hoe wijder kring wordt dit bekend, tot het in het begin 1749 zelfs aan de hoogere compagnie's dienaren bekend wordt, en in Juli 1749 aan de Hooge Regeering gerapporteerd werd. Van de tijdsgelegenheid gebruik makende, maakt Mangkubumi den 11^{en} December 1749 in grooter vergadering met veel luister en praal zijne huldiging tot Sultan van Mataram tot een publiek feit, met het bepaalde doel zulks ter kennisse van Compagnie en Susuhunan zou komen, tevens dienende tot protest tegen een afstand van het Rijk aan de Compagnie, waarbij hij eerst later zich neerlegde als een fait accompli. [2] Mangkubumi toonde door aldus te handelen volkomen op de hoogte te zijn van hetgeen er in het vorstelijk verblijf van den Susuhunan omging, en een niet geringe gave van politiek doorzicht te bezitten. Hij had door alzoo te handelen het hart van heel het volk voor zich ingenomen.

Aanvankelijk stelde Mangkubumi zich waarschijnlijk voor, den Susuhunan, zooal niet bij zijn leven, dan toch zeker bij zijnen dood te zullen vervangen in de regeering over Mataram, en daarom dan ook denzelfden titel als zijn broeder aannam: Susuhunan ing Mataram. In de „Groote Babad„ [3] wordt verhaald, dat „Mangkubumi na zijne vereeniging met Mangkunagara den titel „Pangeran Adipati Sokawati Senapati ing Prang Pramuka Djajeng-„rat aannam;„ blijkbaar een titel, die slechts zoolang dienst behoefde te doen, als hij nog geen Susuhunan ing Mataram was. Eerst in het Mataramsche draagt hij dezen laatsten titel.

---

[1] Louw, pass. p. 33.
[2] De Jonge, pass. VII (X) p. 153.
[3] Vreede, pass., p. 81.

Iets anders is de titel, dien Susuhunan en Sultan na het sluiten van het contract te Gijanti aannemen. Wij hebben het verhaal daarvan dat onze Babad geeft nog nergens aangetroffen. Het deel van de Babad Gijanti waarin Jasadipura over het gebeurde op 13 Februari 1755 zal handelen, hebben wij niet kunnen raadplegen. Maar [1] „de Jogja'sche Babad en Cod. 2191 der Leidsche Bibliotheek (zie Vreede, Catalog. bl. 112. 2. waar men leze: Amangku) geven promiscue, n.l. de eerste Amĕngkoe Boewana en de tweede Amangkoe [2] Boewana, wel te verstaan beide voor den titel van den Sultan van Jogja."

Onze Babad geeft later geene aanleiding op deze quaestie terug te komen, en zij is ook te onbeduidend om er lang bij stil te staan. Daar de Babad er echter over spreekt, en ook den heer Hartingh er bij te pas brengt, zouden wij zoo zeggen, dat er destijds toch zeker wel in dien geest iets verhandeld zal zijn, daar 't anders geheel onverklaard blijft, hoe onze Babad tot het beschrijven daarvan zou gekomen zijn. En de aanleiding tot die bespreking heeft dan ook zeker wel gelegen in het feit, dat Mangkubumi reeds vroeger als tegenkeizer dien titel had aangenomen. En zelfs bij gelegenheid van de samenkomst van Hartingh en Mangkubumi te Padagangan den 22en September 1754 blijkt ook die quaestie van den door Mangkubumi na het eventueele sluiten van den vrede te dragen titel reeds ter sprake te zijn gekomen. die de Jonge, pass. VII (X) p. 97. Intusschen hier gold het den titel Susuhunan of Sultan (en niet den naam Paku...; althans dit blijkt niet uit het verslag); en den 23en September had Hartingh dan ook geen bezwaar meer tegen den titel Susuhunan of Sultan, welken titel Mangkubumi in een schrijven van 28 September 1754 aan Hartingh beweerde reeds 5 jaren gevoerd te hebben. Louw, pass. p. 101).

Laat er ons hier ook aan herinneren dat Dr. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen XXXV. I. p. 128 heeft opgemerkt, dat „gedurende eenen zekeren tijd in eigennamen Paku en Mangku voor de Javanen volkomen gelijkwaardig is geweest. Onderscheid is er eerst

[1] Prof. Vreede in Ind. Gids, Januari 1893.

[2] Op zich zelf geeft — zooals een ieder weet die Javaansch schrift heeft gezien — het al of niet gebruiken van de Pĕpĕt in dergelijke woorden nog niet altijd zekerheid; alleen waar 't er om te doen is, zal de Javaan zich niet vergissen in het schrijven van mangku en mĕngku, als twee van elkaar te onderscheiden woorden.

weer gemaakt na het ontstaan van het rijk Yogyakarta". En later: "Nog geruimen tijd na zijne troonsbestijging in 1755 noemt zich de eerste Sultan van Yogyakarta Pakubuwana, en niet Mangkubuwana, zoo in zijne brieven en op zijn zegel." In het "Tractaat enz." van 1755 staat in den Javaanschen tekst: kangdjĕng Sultan Amĕngku Buwana Senapati ing Ngalaga Ngabdurrachman Sajiddin Panatagama Kalifat tollah; en de Hollandsche tekst, "de Tanslaatbrief enz." [1] heeft denzelfden titel; terwijl de vorst van Surakarta heet: Pakubuwana Senapati ing Ngalaga Ngabdurrachman Sajiddin Panatagama.

Boven vernamen wij uit onzen Babad, dat Mangkubumi genegen was vrede te sluiten, mits de heer von Hohendorff verwijderd wierde en geen deel nam aan de onderhandelingen. Inderdaad, wij mogen wel zeggen, dat de haat van Mangkubumi jegens von Hohendorff al even groot was als die jegens Pringgalaja. En daar bestond voor hem ook aanleiding toe! Jasadipura bezingt in de Babad Gijanti op hoogen toon [2] den lof van von Hohendorff; en 't is zeer wel mogelijk, dat de dichter ten rechte van de groote toegenegenheid van Pakubuwana jegens von Hohendorff hoog opgeeft, daar von Hohendorff 't ook zoo goed kon vinden met den Rijksbestierder Pringgalaja — die een zwager was van den Susuhunan — en deze op den vorst zulk eenen grooten invloed wist uit te oefenen. [3]

---

[1] Bij de Jonge, pass., VII (X), p. 298. — Omtrent de dateering van den Jav. tekst in onze Babad zij hier opgemerkt dat die luidt 13 Nov. 1746, dat eene verschrijving moet zijn voor 13 Febr. 1755.

[2] Babad Gijanti, I, p. 3 aldus: „Baron von Hohendorff pangkat kumĕṇḍan Major, tuhu wantĕr maring ngadjurit, tjukat tjakĕp ing karja, wasis ananudju, barang reh karsanarendra, kala bĕḍahipun kartasura nagri, katon sih sungkĕmira ing saparan tutpungkur sang ngadji, sĕdya labuh sabaja antaka, tan mambu jen bångsa sedje, ngĕsorkĕn sungkĕmipun, para wadya pungawa mantri marma sangĕt sihira, kangdjĕng sangngaprabu, mring wahu tuwan kumĕṇḍan, nganti karsa amuṇḍut kadang taruni, angadi kramanira enz."

[3] Pringgalaja was de booze geest voor Pakubuwana, die eindelijk begrijpende hoe hij onder de macht van dien man stond, den 7ᵉⁿ April 1754 aan den Gouv. Gen. J. Mossel, te Samarang zijnde, verzocht „van zijn Rijksbestierder Pringgalaja ontslagen te wezen", maar waarop de Gouv. Gen. antwoordde dat „die zaak thans niet konde afgedaan worden, zoo omdat de zaak der rebellen in crisis stonde, alsdat geen successeur daar toe wiste voor te dragen, welke daar meede gediend waare". — Louw, pass., p. 87

Intusschen dringt zich toch de vraag aan ons op: *Wanneer* heeft Mangkubumi dien eisch aangaande von Hohendorff gesteld? Immers den 13[en] Februari 1755 wordt het „Tractaat" geteekend; en 21 Maart 1754 hield von Hohendorff reeds op Gouverneur en Directeur van Java's Noord-Oostkust te Samarang te zijn „geene kans ziende om den opstand te doen eindigen." [1] Niet onwaarschijnlijk heeft de Babad-schrijver gedacht aan het feit, dat Mangkubumi reeds in October 1753 in eenen brief aan den Gouv.-Generaal schreef, dat hij zijne hulp inriep „omdat ik niet met den Edelen Heer van Samarang (d. i. von Hohendorff) in gevolge onser beyder begeerte kunnen eens worden of accordeeren," met de verklaring van beklach over de wijze waarop von Hohendorff hem behandelde. En in eenen volgenden brief verklaart hij onomwonden „onmogelijk met den Wel Edelen Heere Gouverneur en Directeur van Samarang te kunnen overeenkomen, mits denselven niets anders, soo wel in 't eene als het andere, mij is tegenstrevende, mijn nadeel en verderf is zoekende." [2] Tusschen October 1753, — of den datum van den volgenden brief — en 21 Maart 1754 moet dus het stellen van dien eisch geplaatst worden, en heeft dat vrij waarschijnlijk tot het aftreden van von Hohendorff geleid of althans daartoe meegewerkt, zoodat het aftreden van von Hohendorff niet alléén een van hem zelf uitgegaan verlangen beteekent. Pringgalaja was de vijand van Mangkubumi; von Hohendorff was vrij wel een instrument in de handen van Pringgalaja; en Mangkubumi begreep èn doorzag te goed, dat hij niets te hopen had, zoolang die twee mannen samenwerkten. Van zijn standpunt was het dus een wijze zet op von Hohendorff's verwijdering aan te dringen; in de gevolgen ook gelukkig voor de Compagnie en geheel Java.

Nadat onze Babad het „Vredestractaat enz." heeft meegedeeld, houdt de schrijver zich bezig met een zestal „pamundut" (= verzoek; ook: eisch) uitvoerig te behandelen, waarin hij aanleiding vindt, verschillende vroegere gebeurtenissen te memoreeren. Hier — en waarlijk niet hier alleen — is het lastig en vervelend, dat de schrijver niet wat meer gevoel voor historische nauwkeurigheid en chronologie toont te bezitten. Geen enkele Babad — zoover wij weten — geeft zulk een bijeengevoegd zestal „verzoeken" op.

[1] Hageman, passim, I, p. 203.
[2] Louw, pass., p. 71, 72.

Verspreid komen zij grootendeels ook bij anderen voor. Wij stellen ons de zaak dan ook zóó voor, dat de schrijver dit zestal, bij verschillende gelegenheden, inzonderheid gedurende de onderhandelingen met Hartingh, in 1754 en 1755 voorgedragen, bij elkaar heeft gevoegd, en de redenen en bewijzen ter ondersteuning van elk verzoek bij de besprekingen aangevoerd, op schrift heeft gesteld. Wij houden 't er voor, dat de bron waaruit hij geput heeft, officieel genoemd kan worden, waarmee natuurlijk nog niet gezegd is, dat èn de bron èn de reproductie ongeschonden en onpartijdige waarheid bevatten. De officieele waarheid heeft maar al te vaak een binnen- en buitenkant. De schrijver zegt ons, dat hij den draad van zijn verhaal, afgebroken door de mededeeling van den tekst van het „Vredestractaat", weer opnemende, terugkeert tot den tijd „toen de Sultan aan den Gouv.-Generaal opdroeg over te brengen een zestal „pamundut". Daarmee bedoelt hij natuurlijk Hartingh, wien hij dit opdroeg, al weten wij ook dat hij reeds vroeger bijv. het 4^{e} verzoek had voorgedragen.

Het *eerste verzoek* betrof: een jonger broeder van Mangkubumi, Pangeran Bintara. Deze was vijandig tegen zijnen ouderen broeder Mangkubumi opgetreden; verbitterde hem gedurig; bij herhaling belovende zich aan hem te zullen onderwerpen had hij hem telkenmale bedrogen. Want Mangkubumi was vroeger een Lurah Santana [1]. Pangeran Bintara was toen onoprecht jegens hem, en wilde zelf als vorst regeeren. Verslagen in den strijd, vluchtte Pangeran Bintara naar het oosten. Toen gaf de Sultan de zaak aan den Gouv.-Generaal over. Pangeran Bintara werd daarop naar Soerabaja ontboden, onder het voorgeven der Compagnie dat zij hem op den troon zou helpen. Zoo liep hij in den val, en werd naar Banda verbannen.

Wat weten wij van dien jongen broeder Pangeran Bintara? In de Babad Gijanti I p. 40 vraagt de Gouv.-Gen. van Imhoff — en dit vroeg hij in 1746 — aan Pringgalaja, hoeveel broeders de Susuhunan heeft? En antwoordt Pringgalaja: „van zijn oudere broeders is nog één in leven, de Pang. Danupaja. De andere *acht* zijn allen jonger: Pang. Arija Adinagara, P. Adiwidjaja, P. Mang-

[1] Een Lurah Santana is een door den vorst aangewezen, meestal een oudere, zoon, die als „oudste" door al de andere prinsen wordt geëerd, en die dan ook voor aller belangen waakt en in den bres springt.

kubumi, P. Arija Rångga, P. Mataram, P. Silarong, P. Panular, P. Ngabehi, een neef, zoon van een ouderen broeder van den vorst. Dan waren er nog twee die vijandig gezind waren, en zich ophielden op den berg Sĕmbujan, de P. Buminata en P. Singasari. Zoo ook twee neven van den vorst, Mangkunagara en Pamot." — En eenige regels verder zegt hij: "P. Adinagara en P. Arija Mataram zijn Lurah Santana." — Onder al deze namen vinden wij geen P. Bintara; ook niet dat Mangkubumi Lurah Santana was geweest. Nu lezen wij echter bij de Jonge, VII (X) p. 229, waarbij op te merken valt, dat daarvan de Gouv.-Gen. J. Mossel de schrijver is, dd. 31 Dec. 1754: "terwijl Bintoro of P. Boeminata naar het Blorasche afzakkende is". Dit moet slaan op gebeurtenissen in de eerste helft van 1754. En bij Vreede, pass. p. 86 wordt meegedeeld dat Mangkubumi "Pang. Adipati Bintara uitzendt om Dĕmak te onderwerpen", terwijl p. 88 wordt verhaald, dat "van de opstandelingen Pang. van Bintara in onderwerping komt, en naar Banda verbannen wordt". Dit laatste doelt blijkbaar op dezelfde feiten als onze Babad vermeldt. En als Mossel spreekt van "Bintoro *of* Boeminata" dan zal hij daarmee willen te kennen geven, niet zeker te weten welke van die twee Pangerans naar het Blorasche afzakkende is. Maar hoe kon hij van P. Buminata zoo spreken, daar wij bij de Jonge VII (X) p. 157 — ook bij Louw, pag. 35 geciteerd — lezen in een schrijven van von Hohendorff dd. 21 Dec. 1749, dat deze "Buminata, broeder van den voorsz. verklaarden Kroonprins" tegelijk met den "P. Adinagara, nevens dess. zoon; den P. Danupaja; en den Pang. Ingabey, nevens desselvs broeder gearresteerd werden" op den 15 December 1749; terwijl "P. Singasari tot Cadoean is en aldaar ook in goede bewaring werd gehouden". Zou Mossel dan van die arrestatie van P. Buminata in 1749 niets geweten of daaraan niet gedacht hebben; of werd P. Buminata daarna weer vrij gelaten? Maar zooveel schijnt vast te staan, dat P. Bintara in de eerste helft van 1754 oostwaarts vlucht, om in den verderen loop des jaars in handen van de Compagnie te vallen — en dit op welke wijze? laten wij onbesproken — en vervolgens naar Banda verbannen te worden.

Het *tweede verzoek*. De Sultan verlangt, dat de Tumĕnggung Judanagara te Banjumas zijn Rijksbe-

stierder (Jav. pĕpatih) worde, zoowel om zijne intellectueele bekwaamheden en karakter, als wegens zijne kennis en geschiktheid voor het officieele verkeer met de Compagnie. Dit verzoek wordt toegestaan, en den Tumĕnggung als Rijksbestierder den titelnaam Danurĕdja geschonken.

Het verzoek schijnt eenvoudig en onschuldig te zijn; doch wie bekend is met de inzichten en bedoelingen van de Regeering ten opzichte van Banjumas, en dat zij achter het verzoek van Mangkubumi misschien bijbedoelingen van vèr-strekkende gevolgen vermoedde, zal begrijpen, waarom Hartingh zich zooveel moeite gaf — en op hooger last zich ook wel moest getroosten, — om Mangkubumi van zijn verlangen te doen afzien, doch hem niet gelukte, wijl Mangkubumi te zeer er op gesteld was, dat Judanagara zijn Patih werd. En persoonlijk zag Hartingh er ook waarschijnlijk niet zooveel bedenkelijks in, al was Judanagara ook uit Banjumas afkomstig en zelfs gehuwd met eene zuster van Mangkubumi [1]: ja, kon hij zelfs veel ten gunste van dit verzoek gevoelen. In Judanagara zag hij ten rechte een vriend van de Compagnie, en doet deze keuze van Mangkubumi een gunstig licht vallen op zijne gezindheid ten opzichte van de Compagnie. Immers in het laatst van Dec. 1750 zien wij Judanagara met van Ossenberch aan de zijde van de Compagnie strijden (Louw, pass. p. 41); en verklaarde Hartingh in zijn „Dagregister” (Louw, pass. p. 114) dat verzoek nog altijd wantrouwende „toch te moeten erkennen: de betoonde trouw van dien regent gedurende de troubelen van den oorlog, dan eens de noodsakelykheyt voor 's Comp.'s belangen, dat men aan het Hoff van desen vorst, die nu zoo kort eerst van den grootsten rebel en vijand tot inkeer gekomen zijnde, 's Comp.'s vriend geworden is, hadde een vertrouwd, deugdsaam, eerlyk en schrander man, waarop in cas van ongeval staat te maken en altoos te vertrouwen is;” daar er bovendien geen andere, even geschikte personen waren, kon Hartingh „na gemoede en conscientie te werk gaande, niemand daartoe capabelder en voor de belangen van de Compagnie secuurder, nog vertrouwder persoon in de presente omstandigheden uyt vinden”. Donderdag 13 Februari 1755, werd dan ook, onmiddelijk na de huldiging van Mangkubumi tot Sultan van Ngajogyakarta, Judanagara geïnstalleerd als Rijksbestierder [2].

[1] De Jonge, passim, VIII (XI), p. 172.
[2] De Jonge, pass., VII (X), p. 366.

Het *derde verzoek.* De Compagnie moge aan het corps Balineezen Kartijasa vergiffenis schenken, en dat geen letsel doen. Hartingh stemde dat verzoek toe, en schonk vergiffenis.

Er waren zoowel bij 's Compagnies troepen als bij Mangkubumi Balineezen, die hulp verleenden in den oorlog. Zoo zien wij hen bijv. bij Mangkubumi bij de belegering van Dĕmak in 1747 en ook in latere gevechten.

Het *vierde verzoek.* Raden Adipati Pringgalaja te Surakarta mocht ontslagen worden. De heer Hartingh weigerde aan dit verzoek te voldoen.

Dit verzoek komt ook, evenals het tweede, in Codic. 2191 der Leidsche Bibliotheek voor [1].

Bij herhaling verzocht Mangkubumi dat Pringgalaja mocht ontslagen worden, daar hij hem als de oorzaak van alle verdriet en ellende in het Rijk beschouwde. En in dezen haat deelden ongeveer al de pangerans te Surakarta; ja, de heer Hartingh schreef zelfs over „de onverzoenlijke haat, die een ieder (te Surakarta) heeft tegens den al te intresanten rijksbestierder, radeen adipatty Pringgalaja [2]". Bij herhaling moest de heer Hartingh hem wegens zijne dubbelzinnige wijze van handelen ernstig onderhouden [3]. En ten overvloede hooren wij den Susuhunan Pakubuwana III zelf den Gouv. Gen. J. Mossel dd. 7 April 1754 het verzoek doen, van Pringgalaja verlost te mogen worden. Het werd hem geweigerd! De Compagnie bleef Pringgalaja handhaven, wij vermoeden, niet omdat zij zoo ingenomen was met Pringgalaja, of hem zoo volkomen vertrouwde, maar omdat haar wantrouwen jegens Pringgalaja wat minder sterk was dan tegen Susuhunan en pangerans te zamen; en hij geslepener en handiger was in zijn optreden dan al de anderen te zamen.

Onze Babad-schrijver laat Mangkubumi dan ook lang aan het woord om dit verzoek te rechtvaardigen en te verdedigen. Hij haalt daarbij de geschiedenis van jaren her op, om te bewijzen hoe valsch en listiglijk en eigenbaatzuchtig Pringgalaja altijd geïntrigeerd had tegen hem en anderen, en hij den vorst bedroog en ophitste. Wij zullen den schrijver in dit lange betoog — dat nog al eens

[1] Vreede, Ind. Gids, Januari 1893.
[2] Louw, pass., p. 106.
[3] Louw, p. 56, 110.

andere dingen te pas brengt, die wij zoo zouden zeggen dat nu juist niet zoo direct met hetgeen te bewijzen was in verband staan — niet volgen, doch alleen enkele bijzonderheden die hij vermeldt ter sprake brengen, welke tot een betere kennis van de historie dier dagen ons kunnen dienen.

Allereerst begint hij natuurlijk er aan te herinneren, hoe Pringgalaja de oorzaak was, dat de vorst Mangkubumi het beloofde Sokawati weer ontnam, en dien ten gevolge de band der liefde tusschen den vorst en Mangkubumi verbroken werd. Hierover hebben wij vroeger reeds gesproken. En de schrijver gaat dan voort: toen Sunan Kuning [1] in October 1743 verbannen werd, traden de Pang. Prangwadana (Mas Saïd) en Adipati Martapura Waridan (Panĕmbahan Pugĕr) als k r a m a n's op in het Sokawatische, en brachten Java in een staat van verwoesting en wanorde. Een schoonzoon van den laatste, genaamd Surijanagara stelde hij tot zijn patih aan. En dan was er destijds nog een rebellen-hoofdman, genaamd Suradigdaja, ons van elders onbekend. Deze, eerst met Martapura samenspannende, begon, na het optreden van Mangkubumi in het Sokawatische zich dubbelzinnig tegenover Martapura te gedragen, en sloot zich ten slotte bij Mangkubumi aan, met wien hij Martapura versloeg. Nu had de Susuhunan beloofd, dat dengeen, die deze k r a m a n's kon ten onder brengen, het land Sokawati zou geschonken worden. Mangkubumi had daaraan voldaan; hem werd Sokawati dus geschonken. Maar Pringgalaja wist den vorst te belezen. De vorst ontbood Mangkubumi. Deze schijnt reeds begrepen te hebben, wat er gaande was; althans hij begon achterdocht te koesteren, en kwam niet zelf, maar zond zijne B i b i [2] naar Surakarta, om voor hem bij den vorst het woord te doen. De Susuhunan vroeg haar, waarom zijn broeder wantrouwen koesterde en niet zelf kwam? Zij antwoordde, dat zij kwam om van den vorst een duidelijk en afdoend antwoord te ontvangen ter geruststelling van Mangkubumi. Gesteld, dat hij nu reeds zelf kwam, wijl er nog geen afdoend woord van den vorst was, en het ware eens het geval

[1] Dezelfde als Mas Garĕndi, ook wel Susuhunan Mangkurat genoemd, de tegenKeizer gedurende den Chin. Jav. oorlog; een kleinzoon van Mangkurat Mas = Sunan Pintjang of Sunan Mas, die regeerde van 3 Sept. 1703—19 Juni 1704; en in 1708 naar Ceylon verbannen werd, waar hij in 1782 overleed. De Jonge, p a s s., VII (X), p. 278, 364. Louw, p a s s. p. 76. Vreede, C a t a l o g., p. 79.

[2] B i b i = moei, tante (vaders of moeders jongere zuster). Zoo worden ook de Sĕlir's van Javaansche grooten, ook door haar eigen kinderen, genoemd.

dat er eenige verandering in de gedane toezegging was gemaakt, dan zou dat Mangkubumi in een netelige positie brengen. Zij stonden toch tegenover elkaar als vorst en onderdaan; en was hij dus bevreesd den vorst om de vervulling van zijne gedane toezegging te manen. Toen de vorst haar dit had hooren zeggen, geraakte zijn gemoed vol door de liefde die hij jegens zijnen broeder koesterde, en zeide, dat het nu eenmaal zijne gedane toezegging was, dat al wie die kraman's zou ten onder brengen en doen verdwijnen, tot belooning geheel Sokawati zou ontvangen. En dat heeft nu mijn eigen broeder gedaan! Goddank! Duizendmaal geluk daarmee! — Geheel Sokawati werd toen op nieuw aan Mangkubumi geschonken, benevens de waardigheid van Santana-Midji. De vorst bevestigde deze beloften met een eed; en zelfs de heer von Hohendorff — die daarbij schijnt te pas gekomen te zijn — verklaarde er voor in te staan, dat deze belofte zou nagekomen worden; ja, ook hij bevestigde dit met een eed, en dat hij, die deze overeenkomst of belofte verbrak, het onderste boven gekeerd mocht worden; dat zijn hoofd tot voet en zijn voet tot hoofd mocht worden! Zóó ernstig en oprecht meenden die twee mannen wat zij beloofden! [1]

En toch — toch werd Mangkubumi bedrogen! Dit was een gevolg van den haat, waarmee Pringgalaja jegens Mangkubumi bezield was. Hij kon het niet verdragen, dat de vorst zijnen broeder zoo genegen was, en dat die broeder alles deed wat hij kon om den vorst te behagen en zijne toegenegenheid te vergelden. Niet, dat die haat nu pas was geboren! Neen! Toen de vorst zijnen rijkszetel van Kartasura naar Surakarta wenschte te verplaatsen, was het Mangkubumi die alles voor hem regelde en in orde bracht. Maar juist daardoor werd Pringgalaja hoe langer hoe meer met woede en nijd vervuld, meenende dat hij op die wijze een patih zonder nut werd, daar er nu een ander was, die tot steun en bescherming des Rijks strekte. Toen begon hij allerlei kwaad gerucht omtrent Mangkubumi uit te strooien, en alles in het werk te stellen, opdat Mangkubumi op zou houden in den gunst van den vorst te staan. En ziehier eene proeve van de valschheid van Pringgalaja om zijn doel te bereiken. Mangkubumi hield het toezicht over de werkzaamheden in de kalaton (het paleis voor den vorst). Nu wist hij Mangkubumi over te halen, dat hij het toezicht over het werk in de Lodji (bestemd voor den vertegenwoordiger van de Compagnie)

[1] Deze gebeurtenis schijnt vóór den 19en Mei 1746 plaats te hebben gehad.

op zich zou nemen; dan zou hij geëerd worden, op een stoel mogen zitten, brood en gebak eten, zoeten wijn drinken, en vruchten op water of brandewijn hem gepresenteerd worden. Mangkubumi liet zich overhalen, en nam het toezicht over het werk in de Lodji op zich. Wat deed nu Pringgalaja? Hij ging dit aan den vorst meedeelen, daarbij opmerkende dat hij zich daar ongerust over maakte. Wie weet — men kon niet weten — misschien zou hij zich al te nauw bij den heer von Hohendorff aansluiten! Zeker, zij waren elkaar wel gelijk in bekwaamheid; alleen maar Mangkubumi mocht eens door vleitaal ingepalmd worden! Naar de zegswijze: gunagunanning ngaguna, daarmee te kennen gevende, onder den betooverenden invloed van een behendig vleier komen! En zóó zouden die twee tot één worden! [1] Aldus waren de listige draaierijen van Pringgalaja, opdat het hart van den vorst van Mangkubumi zou losraken en er eene klove tusschen hen beiden zou komen. Dan zou er ook niets komen van een huwelijk tusschen Raden Mas Goesti en eene dochter van Mangkubumi, waartoe kort vóór dat Pringgalaja zoo sprak tot den vorst, bij dezen het plan bestond; en op die wijze wist Pringgalaja nu ook al de aanzienlijksten des Rijks, en ook von Hohendorff voor zijn plan te winnen, dat Sokawati weer aan Mangkubumi ontnomen zou worden. De Gouv.-Gen. van Imhoff zou te Surakarta komen, en hem die zaak voorgelegd worden. Nog te Samarang zijnde, ging de Susuhunan zelf derwaarts, om zijne opwachting bij den Gouv.-Gen. te maken, want hij was met die komst van den Gouv.-Gen. wel wat in verlegenheid, daar hij zeer goed begreep, bij de Compagnie nu juist niet al te gunstig aangeschreven te staan, en toch desniettegenstaande door haar was geholpen, waarom hij zich dan ook zeer deemoedig aanstelde.

Toen dan de Gouv.-Gen. te Surakarta aangekomen was, werd hem al spoedig de zaak van Sokawati voorgedragen, zooals wij vroeger reeds vernomen hebben Alleen deze bijzonderheid nog uit onze Babad, dat toen Mangkubumi den Susuhunan zijn eigen belofte ernstig onder het oog bracht, de vorst zich achter den Gouv.-Gen. verschool, zeggende, dat hij aan die beslissing van den Gouv.-Gen. geen deel had; dat deze zelf het zoo beslist had. En nu moest broeder maar genoegen nemen met 1000 tjatjah; dat was voldoende; het was toch reeds meer dan broeder vroeger had;

---

[1] Jav.: dados kalĕbĕttan roningtunggil.

en dan konden die 2000 tjatjah onder zijne familieleden verdeeld worden; hij durfde nu niet weer bij den Gouv.-Gen. op die zaak terug komen. En ook Pringgalaja was van die gedachten, zeggende: „Uwe Majesteit heeft volkomen gelijk! Uw broeder heeft nu een apanage van 1000 tjatjah. Onder al de Santana's is er geen die zooveel heeft, behalve de Lurah Santana die 1500 heeft." Kortom — de Babad Gijanti geeft wel meer bijzonderheden, — zelfs de toezegging dat Mangkubumi toch nog die volle 3000 tjatjah zou krijgen, als de Gouv.-Gen. maar eerst weer weg was! — doch voor het oogenblik komt bij beiden de zaak op hetzelfde neer; en wordt de indruk alleen sterker, dat van Imhoff werkelijk de beslissing genomen heeft, zonder den Susuhunan te hooren, of wel aan zijn advies waarde te hechten.

Nog eene bijzonderheid uit onze Babad, dat niet in overeenstemming met het boven geciteerde uit de Babad Gijanti is. Toen de Susuhunan had vernomen dat Mangkubumi des nachts vertrokken was, gaf hij er den Gouv.-Gen. onmiddellijk kennis van. Deze verschrok buitengewoon, en was zeer ongerust. Nog bij nacht vertrok hij naar Samarang, bevreesd onder weg aangehouden te zullen worden. In zijn hart vertrouwde hij den Susuhunan nog niet, hem verdenkende samen te spannen met Mangkubumi; hij was bang geworden voor het bedriegelijk karakter der Javanen. Dien eigen nacht was hij te Samarang terug! In dit verhaal vergist onze Babad-schrijver zich blijkbaar.

Dat Pringgalaja en de zijnen den vluchtenden Mangkubumi niet wilden nazetten laat zich begrijpen. Maar anders was het bij de Santana's. Die gevoelden zich in twijfel wat te doen, doch geneigd het voorbeeld van Mangkubumi te volgen [1], daar zij het streven en de bedoelingen van Pringgalaja en von Hohendorff niet langer konden aanzien. Daarom verlieten de Pang. Adiwidjaja [2], Pang. Tjakranagara, en Pang. Mangkukusuma des nachts Surakarta, en volgden Mangkubumi naar het Sokawatische. Maar de achtergebleven Santana's werden, hoe onschuldig ook, met hunne vrouwen en hunne kinderen door von Hohendorff gevangen genomen, evenals de zonen en dochteren van wijlen den Pang. Ngabehi. Alleen de Santana's, die vroeger reeds weggegaan waren, namel. Pang. Prabu, Pang. Bintara en Pang. Silarong ontkwamen daaraan.

[1] Jav.: sampun mĕdang miring = als een hellend zwaard. (?)

[2] Alleen Pang. Adiwidjaja vinden wij bij Jasadipura (boven uit de Babad Gijanti geciteerd) terug.

En nu laat onze Babad op dien naam Pang. Silarong onmiddelijk volgen: „Maar Pang. Silarong was reeds overleden.” De berichten aangaande dezen pangeran zijn niet allen eensluidend. Volgens onze Babad was Pang. Silarong gehuwd met eene dochter van den Tumĕnggung van Panaraga. Nu schijnt het, dat Pang. Silarong dit huwelijk had aangegaan in de hoop dat zijn schoonvader hem zou helpen in het verkrijgen van de vorstelijke waardigheid. Althans toen het huwelijk gesloten was, verzocht Pang. Silarong met aandrang zijnen schoonvader om diens invloed en medewerking ter bereiking van zijn doel, doch deze ontkende en loochende dat hij ooit zoo iets aan hem beloofd had. In zijn wrok daarover doorstak Pang. Silarong zijne vrouw, zoodat zij stierf. Deswege gegriefd, nam zijn schoonvader hem gevangen, en leverde hem aan den Susuhunan uit als een onderdanig huldeblijk om zijne gunst te winnen. Pang. Silarong werd daarop door worging ter dood gebracht.

Maar in „Verhandel. Bat. Gen.” XII, waar wij Pang. Silarong p. 106 tegelijk met Pang. Mangkubumi, Pang. Rångga, en Pang. Prangwadana in November 1743 bij den Sunan te Kartasura ontmoeten, „wordende minnelijk van hem ontvangen”, wordt later p. 134 gezegd: „In dit jaar 1748 verloren de rebellen een hunner voornaamste hoofden en voorstanders, namelijk Pang. Silarong.... De Raden Adipati van Panaraga.... kreeg hem in de landen der Måntjanagara's gevangen, en werd door hem aan den heer von Hohendorff, die toen daar met ons leger tegenwoordig was, overgegeven,.... doch des avonds wanneer dezelve door den regent aan den heer von H...... was overgegeven, werd hij zelf gekwetst, en stierf kort daarop aan zijne wonden.” En dit verhaal komt weer wat meer overeen met hetgeen Prof. Vreede (Ind. Gids. pass.) ons mededeelt, dat „in de „Groote Babad” p. 22 wordt verhaald, dat Pang. Silarong.... door den Dipati van Pranaraga gevangen genomen en geboeid overgeleverd werd aan von Hohendorff (toen te Djipang).... Pang. Silarong wilde, schijnt het, den Makassaarschen schildwacht, die hem bewaakte, overrompelen, doch werd door de toegesnelde soldaten met geweerkolven doodgeslagen. (pinoporran, en later ginĕbuggan ing Sindjata).”

En nu was er nog een Pangeran Bĕlater, die iets onmogelijks in zijne dwaasheid begeerde, namel. een Kampuh parangrusaq en een tjalana tjinḍegubĕggan te mogen dragen. De Susuhunan maakte zich over dit verzoek erg boos. Maar het bleek dat de pangeran krankzinnig was. Hij werd dus gevat, en te

Imagiri gebracht, om daar aan het voeteneinde der graven van zijn voorvaderen te verblijven, en door den zegenrijken invoed der overledenen van zijne ziekte te herstellen. Maar die hield niet op; zelfs werd hij nog meer met bovenmenschelijke krachten (jav. s a q t i) begaafd, zoodat hij slechts over het slot van de poort der begraafplaats behoefde te wrijven, om deze van zelf te zien opengaan. Toen dit den Susuhunan bekend werd, liet hij door worging een eind aan het leven van zijnen broeder maken.

Wie deze Pang. Bĕlater overigens is geweest weten wij niet, en kan hij ons dus al heel weinig belang inboezemen. En waartoe het verhaal van dezen krankzinnigen pangeran in dit verband dient is ons niet duidelijk. Dat hij de dwaasheid had een paar kleedingstukken te willen dragen, die hij volgens geboorte en stand niet mocht dragen, is zoo eenvoudig Javaansch mogelijk, maar daarom juist een afdoend bewijs voor zijne krankzinnigheid. En zoo ook dat verblijf op geëerde graven tot herstel van gezondheid dat in de Javaansche wereld niets vreemds is; maar dat hij daardoor nog meer bovenmenschelijke krachten (Jav. s a q t i) deelachtig wordt, zoodat hij iets kon doen wat een gewoon mensch onmogelijk is, moge een praatje van een fantaseerenden grafbewaarder zijn geweest, dat eene lichtgeloovige menigte gaarne oververtelde; en dat zulk een man daarna toch nog geworgd wordt, geeft ons een inzicht in Javaansche begrippen omtrent krankzinnigheid, en een treffende voorstelling van het intellectueel en spriritueel leven des Javaanschen volks.

Intusschen komen wij door dit verhaaltje, evenals het nu volgende, te weten, hoe het met die pangerans alzoo ging; van den Pang. Danupaja (als oudere broeder van den Susuhunan ons bekend) en Pang. Prabu (ook boven reeds genoemd) vertelt de schrijver, dat de eerste ten gevolge van ziekte overleed, na in zijn leven zich beneden zijne waardigheid gedragen te hebben (Jav. l a k u n i ṣ ṭ a); en de tweede zich onledig hield met het bezoeken (Jav. t i r a k a t) van gewijde graven, en rondzwerven in bosschen, en van wien men niet wist of hij leefde of dood was.

Al de overgebleven pangerans werden naar Ceylon verbannen, omdat men van oordeel was, dat zij ongetwijfeld ook wel oproerig zouden worden.

Intusschen werd de toestand te Surakarta droevig. Niet alleen de leden der vorstelijke familie, maar ook onderscheidene bupati's van oude, onvervalschte Mataramsche origine verlieten de hoofdplaats, en begaven zich naar het Sokawatische. Mangkubumi beschouwde Pring-

galaja als de oorzaak van al die ellende, reden waarom hij zoozeer aandrong op zijn ontslag. Maar de Compagnie wilde daarvan niet hooren. Hartingh gaf als reden van die weigering op, dat Pringgalaja geen onderdaan was van den Sultan; hij behoefde hem niet te onderhouden; Pringgalaja was voor den Sultan onverschillig (de Sultan had niets met hem te maken). Ja, ging nu ook nog op het gemoed van Mangkubumi werken door hem ten voorbeelde te wijzen op de handelwijze van zijnen grootvader Pakubuwana I, die zijnen patih Sumabrata vergiffenis schonk en 1000 tjatjah, hoewel deze toch ook eene oorzaak van verdriet voor zijnen grootvader was geweest. En buitendien: in het „Vredestractaat" hadden partijen verklaard vergiffenis te schenken. Dit laatste argument vooral was een prachtige dooddoender om een verstandig verzoek dwazelijk van de hand te wijzen als voor inwilliging onvatbaar.

Het *vijfde verzoek.* De Sultan verzoekt vrijheid van handelen tegenover Mangkunagara.

Prof. Vreede (in Ind. Gids. pass.) teekent hierbij aan: Dit verzoek, hoewel meer bepaald eerst vermeld als eene uitdrukkelijke voorwaarde, die de Sultan stelde nà den vrede tijdens de laatste bijeenkomsten tot uitvoering van het „Tractaat", vindt men ook o. a. in G. B. XV. p. 299

Over dit „Verzoek", waarop de Sultan later nog dikwijls terugkwam, wijdt onze Babad nog veel uitvoeriger uit dan over het voorgaande. Mangkunagara wordt weer, evenals vroeger en later, in al de slechtheid van zijn karakter voorgesteld. De volgorde der vermelde feiten is in 't kort deze: Mangkunagara, verslagen door de troepen der Compagnie en die van Surakarta, begeeft zich van het Zuidergebergte naar Sokawati, en sluit zich bij Mangkubumi aan; wordt Mangkubumi's schoonzoon, dan aangesteld tot Mangkubumi's patih met den titel Pang. Adipati Mangkunagara Wisesa, en door Mangkubumi behandeld als ware hij zijn oudste zoon; Mangkunagara toont de gedachte te koesteren, Mangkubumi na zijn overlijden als vorst te willen opvolgen. Maar Mangkubumi, daar niets van willende weten, stelde toen zijnen zoon tot Pang. Adipati Anom (= kroonprins) aan. Dit ontstemde Mangkunagara, die nu door zijne houding en spreken gedurig Mangkubumi's toorn opwekte, doch deze schenkt hem telkenmale vergiffenis. Alom in den lande was men bevreesd voor Mangkunagara, berucht om zijnen

trotschen en wreeden aard. Zoo bijv. doorstak hij den Tumĕnggung Surabrata te Pranaraga, en Suradimĕnggala te Djipang, en worgde hij Mangkupradja, ongetwijfeld omdat zij als trouwe aanhangers in de gunst stonden van Mangkubumi. Te Bumidja (?) had destijds Pang. Adiwidjaja [1]) het gezag in handen, maar werd door de troepen van Samarang gedood. Zijn zoon Tumĕnggung Natajuda volgde hem op, maar was nog een knaap. De Sultan onderwierp Pakalongan en Tĕgal. De Tumĕnggung Djaningrat (Djajaningrat) te Pakalongan stond door zijne onderwerping in gunst bij Mangkubumi, die hem den naam van zijnen vader Pangeran Natakusuma gaf. [2] Mangkubumi trok daarop van de eene plaats naar de andere: regeerde als vorst over Mataram, en hield zijne hofhouding te Pabrĕqan. Daar kwam Mangunonĕng [3] zijne opwachting bij hem maken, doch werd niet ontvangen. Want tijdens hij, oud-patih van Sunan Kuning, te Tĕgal door de Compagnie gevangen werd gehouden, werd hij losgelaten op de belofte, zijnen invloed op Mangkubumi te zullen uitoefenen ten voordeele van de Compagnie, waarbij Adipati Pragola van Paṭi hem met goeden raad ten dienste was. In het Mataramsche gekomen, werd hij verraden, gevangen genomen, en gekrist, en zijn lijk wreedaardig mishandeld. Mangkubumi had daarin eene gelegenheid zich op hem te wreken, en hem zijne lage handelingen betaald te zetten, die hij vroeger bij de verovering van Kartasura jegens de vrouwen van Mangkubumi's broeder Pakubuwana II had bedreven. En vooral Mangkunagara, evenzeer op Mangunonĕng verbitterd, toonde bij diezelfde gelegenheid in het onmenschelijk mishandelen van het lijk zijn wreedaardig en gemeen karakter. [4]

Te Surakarta was het destijds droevig gesteld [5], en vele San-

[1] Een broeder van Mangkubumi. Vreede, Catalog., p. 84, 85. De Jonge, pass., VII (X), p. 177. Verhandel. Bat. Gen., XII, p. 144, 173. — Louw, pass., 38, 60, 65. 128—130. — Babad Gijanti, I, p. 40.

[2] Zie aanteekening op p. 145 in onze Bloemlezing enz., p. XIX en XX. — De Jonge, pass., VII (X), p. 279, 349, 350. — Vreede, pass., p. 91.

[3] Vreede, pass., p. 82. — Hageman, pass., I, p. 193. De Jonge, pass., VII (X), p. 278, 364. — Louw, pass., p. 76.

[4] Jav.: Mangunonĕng wahu dipunkĕbintjih, gaḍahannipun dipunmasin, mangka ampillan datĕng ing pundi pundi botĕn kantun, badannipun sakodjur dipundaḍahing kapĕtaq pijambaq pijambaq, sarta dipuntĕngĕrri medjan sadaja.

[5] Babad: „Nagari Surakarta potjappannipun kantun saümbing pajung. Suprandossipun botĕn bĕḍah, kados sasmita jen baḍe palijan nagari. Kala samantĕn santana tuwin bupati katah kang tĕluq ambaliq datĕng

tana's, Bupati's, en allerlei hofbeambten sloten zich bij Mangkubumi aan Mangkunagara maakte het zijnen schoonvader lastig door zijn heerschzuchtig en zelfzuchtig karakter, daar hij 't niet verdragen kon, als iemand in de gunst van Mangkubumi stond. Zijne vermetelheid en verwaandheid kenden geene grenzen.

Er was een Mantrilĕbĕt, Djajaprameja geheeten. Mangkunagara nam (schaakte jav. dipun ewat) zijne vrouw tot zich, hetgeen zijne echtgenoote, de kangdjĕng Ratu Bĕndara zeer griefde, maar haar vader Mangkubumi trachtte haar tot bedaren te brengen. Toen ging Mangkunagara nog verder in zijn opzet. Des Vrijdags werd er in zijne woning gerinkelrooid en gedanst (Jav. najubban). Daar Mangkunagara zijnen schoonvader maar al lastig viel om de belofte zijn opvolger te zullen worden, doch deze geweigerd werd, begon hij zijnen schoonvader in het bestuur tegen te werken; ook trachtte hij de dienaren van hunnen vorst af te trekken, en voor zich te winnen, zoodat er zelfs meer waren die bij Mangkunagara hun opwachting maakten dan bij zijnen schoonvader. Zelfs had hij de stoutheid zijnen schoonvader te verzoeken, dat eenige gunstelingen van dezen, alsook een militair corps, pradjurit lĕbĕt, onder zijne bevelen zouden geplaatst worden. Kortom — in alles toonde hij zich van het paleis meester te willen maken, om welke reden hij ook verzocht, dat Mas Rånggaprawirasantika en Raden Djajengrana aan hem geheel toegestaan zouden worden. Maar deze mannen bleven den vorst getrouw, en bleven dag en nacht in het paleis, bevreesd naar hunne woning te gaan, daar Mangkunagara hen dan zeker uit den weg zou laten ruimen. Daar hem alzoo het een en het ander geweigerd werd, koelde hij zijn hart aan zijne vrouw, door haar te verbitteren, te beleedigen en het leven op allerlei wijze zuur te maken. Zelfs ontnam hij haar hare bezittingen, voorgevende die met dobbelen verloren te hebben. Trouwens dobbelpartijen waren aan de orde van den dag, waarbij de prijaji's het gelach moesten betalen, doch die door vrees voor hem zich niet durfden terugtrekken. Wij zullen over al deze en andere onhebbelijkheden en lage handelingen van Mangkunagara maar verder zwijgen. Het gevolg er van was, dat Mangkubumi en Mankunagara elkander bijna niet meer ontmoetten. Het schijnt, dat Mangkunagara het

---

ing Matawis, punapa malih abdi krija gamĕl liman pĕdjah uṇḍagi srati pangukir gĕṇḍing kĕmassan djaraga tuwin palawidja tjebol butju badjang wusdentĕnnja ing lĕmbat inggih datĕng Matawis."

tot een openlijke breuk tusschen hem en zijnen schoonvader wilde doen komen. Toen de laatste daartegen op zijn hoede was, nam hij zelf het initiatief, door van de Bupati's afscheid te nemen, om naar de vorstelijke mâṅtjanagara ten strijde te trekken, onder het voorgeven in het belang des rijks. Zijne vrouw nam hij mede, daar deze hem misschien nog van dienst zou kunnen zijn. Toen Mangkubumi dit ter oore kwam, bracht hij een leger bijeen, daar hij de plannen van Mangkunagara wel doorzag.

Het werd te Surakarta en bij de Compagnie bekend, dat Mangkubumi en Mangkunagara in onmin met elkaar leefden. Men besloot daarvan partij te trekken, en bracht een leger te zamen, waarmee men den vijand hoopte ten onder te brengen. Mangkubumi verliet zijn verblijf te Kabanaran dat hij in brand stak.

De „kleine man" was van dat alles eigenlijk alweer het kind van de rekening. De veldtocht liep voor de vereenigde troepen zonder succes af. De Compagnie's troepen hadden veel verliezen geleden en keerden naar Samarang terug.

Mangkubumi en Mangkunagara zetten hunnen onderlingen strijd voort, nu in het Pranaragasche. Met levendige kleuren beschrijft de B a b a d een gevecht, waarin de stelling der troepen van Mangkubumi (in de vlakte) zeer ongunstig, en die der troepen van Mangkunagara (op de helling van het gebergte) zeer gunstig was. Het leger van Mangkubumi werd als beregend met kogels en pijlen, zoodat hij veel dooden en gewonden had. Pang. Kusumajuda — een jonger broeder van Mangkubumi — sneuvelde. Mangkubumi nam zelf deel aan den strijd. Van zijn pajung bleef geen vingerbreed heel, maar hij zelf werd door den Almachtige beschermd, zoodat hem geen pijl of kogel trof. Het gevecht werd intusschen hachelijk voor hem. Maar door Gods beschikking kreeg hij hulp in den persoon van Mangkunagara's patih Danawarsa [1], die tot Mangkunagara zeide, dat het nu natuurlijk zeer gemakkelijk zou zijn Mangkubumi te dooden. Maar dat zou toch niet verstandig zijn. Als Mangkunagara later als vorst zou regeeren, kon hij zijnen schoonvader als ambteloos persoon rustig in Sokawati laten leven met een apanage van 100 tjatjah, dat geen verlies te achten was. En Mangkunagara vond dien raad goed! De strijd werd intusschen toch voortgezet, bij welke gelegenheid Mangkunagara's patih Danawarsa tegen het vallen van den avond door den Mantrikalang Bradjadĕnta met een lans in

[1] Vreede, p a s s., p. 86.

den arm gewond werd, en bewusteloos van zijn paard viel, doch door zijne volgelingen buiten het gevecht werd gebracht. De hierdoor ontstane ontsteltenis onder de Mangkunagaransche troepen en de invallende duisternis deden den strijd eindigen. Mangkubumi was zeer terneergeslagen door schaamte en hartzeer; te meer hij ook reeds van te voren het bericht had ontvangen, dat zijn zoon, de kroonprins, die met zijnen oom Pang. Martalaja met de zorg voor Madioen belast was, door Mangkunagara, al vóór den slag in Pranaraga, op de vlucht was geslagen, zonder dat men wist waar hij zich bevond. [1] Ook Raden Djajengrana werd in het Zuidergebergte door Mangkunagara verslagen, en op wreedaardige wijze gedood, daar Mangkunagara zeer verbitterd op hem was.

Dit alles — en nog zooveel meer — was de reden, waarom Mangkubumi verzocht tegen Mangkunagara vijandig te mogen optreden, zonder dat de Compagnie er zich mede bemoeide. Maar deze bleef maar aldoor beleefd zonder een bepaald antwoord te geven; het had er alles van alsof de Compagnie ook Mangkunagara nog een gunst wilde bewijzen, waardoor zij hem later als een wapen ter bestrijding van Mangkubumi zou kunnen gebruiken, gesteld Mangkubumi eens in strijd met het „Vredestractaat” mocht handelen. Maar zij wist alleen nog maar niet, waar zij Mangkunagara zou plaatsen.

Nu releveert de Babad nog een ander feit uit den tijd vóór het sluiten van den vrede. Het schijnt dat de schrijver Mangkubumi wil voorstellen, alsof hij met de Compagnie wilde samenwerken ter bevrediging van Java, maar dat die samenwerking van 's Compagnie's zijde te wenschen overliet, wijl zij scheen te gevoelen niet in staat te zijn Java tot rust en orde te brengen. Toen nu Mangkubumi in moeielijkheden verkeerde, zond de Compagnie twee Mantri's, zeer bekwame mannen; de één heette kjaï Saradipa en de ander, een Buginees, kjaï Wirasraja, die de Sultan, na het sluiten van den vrede in zijnen dienst nam. Het hoofd van het gezantschap was een Arabier, genaamd Tuwan Sajid Bĕsar [2], voorzien van

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. 228, 229.

[2] Vreede, pass., p. 86, 87. — De Jonge, pass., VII (X), p. LXXII, 307, 372. — Verhandel. Bat. Gen., XII, p. 181—193. — Louw, pass., p. 74, 83, 85, 86, 89, 93. — Als men de verschillende schrifturen, vooral de officieele, naleest, vraagt men onwillekeurig: hebben wij hier met een Arabier of een Turk te doen? Of zoo iemand van Batavia? En is de geheele zending wel iets meer dan eene komedie-vertooning geweest, waarvan het resultaat vrij twijfelachtig was. De Babad-schrijver schijnt met dit gezantschap nog al weg te loopen, zeker omdat de Sultan die twee leden in zijnen dienst wist te krijgen. En dit pleit zeker niet tegen hem.

een volmacht van den Sultan van Rum, om alle zaken op Java te regelen, en de gemoederen der vorstelijke personen te Surakarta en Ngajogyakarta door gepaste raadgevingen tot rust en vrede te brengen. Bij zijne komst werd Tuwan Sajid Bĕsar door de beide vorsten luisterrijk onthaald en geëerd, want zij twijfelden er volstrekt niet aan dat hij een edelman van Arabië was, blijkbaar uit zijne buitengewone kennis, en vorstelijk, ontzach inboezemend voorkomen en optreden. De beide Susuhunans volgden dan ook al de raadgevingen van Tuwan Sajid Bĕsar op.

Desniettegenstaande waren er slechte lieden — d. w. z. Mangkunagara c. s. — die kwaad stookten, en trachtten het sluiten van den vrede te doen mislukken. Maar het zou ongepast zijn, dat alles nu nog op schrift te brengen, daar de vorsten met elkaar in vrede bleven tot op heden; en ook omdat de Edelheer Hartingh, toen de beide vorsten elkaar te Gijanti ontmoetten, de beraadslagingen leidde [1]. De beide vorsten, en ook andere vorstelijke personen, schonken daarna allerlei geschenken in goederen en vrouwen. Ook de Panĕmbahan van Madura gaf schoone vrouwen. Toch deed hij dit met een teleurgesteld hart en onvervulde hoop, daar hij naar zijne bedoeling en streven geene verbittering kon teweeg brengen. In het geheim steunde en hielp hij Mangkunagara in den strijd, om de Compagnie in ongelegenheid te brengen, en de onrust en verwarring op Java te bestendigen.

Het geheele betoog toont, hoe groot de haat van Mangkubumi jegens Mangkunagara moet zijn geweest, en hij gaarne, nu de vrede met de Compagnie gesloten was, zich op hem wilde wreken. Dat daartoe ook wel zal bijgedragen hebben de teleurgestelde verwachting van Mangkubumi, dat Mangkunagara hem bij zijne ondernemingen zou steunen, en het doel van zijn streven zou helpen bereiken, is zeer wel waarschijnlijk. Maar een eer- en zelfzuchtig, karakterloos man als Mangkunagara toonde te zijn, liet zich niet tot zulk een ondergeschikte rol voor de allereerst zich zelf bedoelende plannen van Mangkubumi gebruiken. Gedurende al den tijd van het samenwerken, zien wij telkens, en al voortgaande duidelijker aan het licht komen waarom het Mangkunagara eigenlijk te doen was. Daartoe sluit hij zich bij Mangkubumi aan, wordt zijn patih, zijn schoonzoon, en wil hij kroonprins worden, om hem in de regeering van het toekomstige rijk op te volgen, zoo niet hem al

[1] Jav.: ing kang minăngka ḍalang.

vroeger van den troon te stooten. Maar hij had in Mangkubumi zijnen man gevonden. Uit het geheele verloop der geschiedenis blijkt, dat de vijandschap tusschen die twee mannen zich langzamerhand ontwikkelende, wel tot eene uitbarsting moest komen. Deze vijandschap is zeker niet plotseling ontstaan, en heeft ook niet in een bepaald feit haren oorsprong. [1] Zij is veelmeer de natuurlijke oplossing van het al te nauw zich aan elkander verbinden van twee dergelijke persoonlijkheden; maar van welke Mangkubumi zonder twijfel de voortreffelijkste was niet alleen, maar ook de dupe. Tegenover den karakterloozen, gemeenen en valschen Mangkunagara wordt Mangkubumi tot een nobel figuur.

Het *zesde verzoek.* Terugroepen van de door Pakubuwana II naar Ceylon verbannen Santana's, voorzoover zij nog in leven waren.

De voornaamste onder deze bannelingen was de Adipati Natakusuma. Dit verzoek vond bij de Compagnie een gunstig onthaal, en beloofde zij daaraan te zullen voldoen. Alleen bepaalde de Compagnie, dat al was de Sultan Natakusuma nog zoo genegen, hij hem nooit met eenig bestuursgezach zou mogen bekleeden, want vroeger had hij de vriendschap tusschen de Compagnie en den vorst verstoord. De Sultan beloofde, Natakusuma slechts ambteloos als een pinisĕpuh, een oudste en geëerde persoonlijkheid, zou leven.

Eenige bladzijden later deelt de schrijver ons mede, dat de Compagnie werkelijk naar Ceylon zond, om de verbannen Santana's naar Java terug te brengen. Alleen Raden Mas Ratakareta, zoon van Pang. Rija, [2] werd daarvan uitgezonderd, en overgebracht naar de Kaap de Goede Hoop. Pang. Natakusuma gaf terstond aan de Compagnie te kennen, dat als het de Susuhunan van Surakarta was, die om zijne terugzending verzocht, hij zeer bepaald niet wenschte terug te keeren. Toen hem echter werd verzekerd dat het Pang. Arija Mangkubumi was die hem ontbood, en die nu als vorst te Ngajogyakarta regeerde, dankte hij God daarvoor.

Nadat zij te Ngajogyakarta waren aangekomen, en een ieder zijne bestemming was aangewezen, werd Pang. Natakusuma met

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. LXXI, 227, 280, 284, 295, 363, 386 (de Noot). — Vreede, pass., p. 84, 85.

[2] Hageman, pass., I, p. 188. — Louw, pass. p. 2, 17. — De Jonge, pass., VII (X), p. XLII, 35. — Over die verbanning zie Vreede, pass., p. 77.

den naam van Pang. Djuru vereerd. Zijn beide zoons die met hem teruggekeerd waren heetten Pang. Natadjaja en Pang. Djajakusuma. De zonen van wijlen den insgelijks verbannen Pang. Ngabehi die terugkeerden, heetten Pang. Silarong, Pang. Pamot, en Pang. Bĕlater. Pang. Pamot werd verheven tot Hoofd-dipati, en door den Sultan die hem zeer genegen was tot schoonzoon genomen, door hem te laten [1] trouwen met zijne dochter de kangdjĕng Ratu Bĕndara die van Mangkunagara gescheiden was. Tevens schonk de Sultan hem den naam Pang. Arija Dipanagara.

Na de bespreking van de boven medegedeelde zes pamuṇḍut's, gaat de Babad voort met te verhalen, dat de Sultan — na het sluiten van den vrede — het woud Bringan liet ontginnen, waar reeds een gehucht was, genaamd Patjeṭoqqan. [2] Deze plaats werd ingericht tot eene vorstelijke residentie; ook werden woningen voor de bupati's gebouwd. De schrijver vergeet niet te melden, dat er veel wild gedierte zich in dat woud ophield, doch nu naar andere bosschen of naar het gebergte de vlucht nam. Intusschen wel een bewijs dat het een oud bosch was.

Omtrent dit woud bestond eene astrologische vooruitberekening uit den tijd van een voorvader van Kjaï Mangandjaja. Die voorvader bezat eene „Handleiding om door astrologische figuren te berekenen wat er in later tijden gebeuren zou.” [3] Daardoor wist hij dat dit woud eene stad (Jav. kiṭa) zou worden, want in dat woud was reeds eene versterkte plaats (Jav. kiṭa kĕkodjor) te zien. En hoewel 't er in zijn dagen nog in 't geheel niets van had (er op geleek), dat dit zoo eenmaal zou geschieden, had die voorvader van Kjaï Mangandjaja toch alreeds steenen (voor het paleis) gevormd, als een huldebetoon aan den vorst, die daar later zou regeeren.

Terwijl men nu bezig was met het ontginnen van dit woud, had de Sultan zijn verblijf te Gamping. In de Babad Gijanti I, p. 48 heet het: „de berg (Jav. gunung) Gamping [4], waar de „kraman” Raden Mas Guntur, die den naam Pangeran Surjadikusuma aangenomen had, en zoon van Pang. Ngabehi Raden Mas

[1] In de eerste helft van 1765 — de Jonge, pass., VIII (XI), p. 171, 403 — nadat de echtscheiding einde 1763 had plaats gehad. De Jonge, aldaar p. 47, 55. — IX (XII), p, 86. — Vreede, pass. p. 97, 98.

[2] Jav.: wana Bringan ḍĕkahipun anama Patjeṭoqqan.

[3] Jav.: pakĕm nama nudjum ramal.

[4] Ook bij Vreede, pass., p. 87, 88.

Sudira, zich met een groot leger gekampeerd had.” Gamping lag zóó nabij Ngajogya, dat de Sultan iederen namiddag een bezoek op het werk kon brengen.

In die dagen werd een broeder van den Sultan, Pang. Tjakranagara zwaar ziek en stierf. De Sultan was daar zeer bedroefd over, want hij was één van zijn drie broeders, die hem in zijne moeielijke dagen overal trouw gevolgd waren, en nog niet genoten hadden van de rust en voorspoed, die nu hun deel zouden worden. Maar hij troostte zich met de overweging dat de Almachtige het zoo beschikt had.

Toen het paleis gereed was verhuisde de Sultan naar de stad *Ngajogyakarta adiningrat*.

De streek, waar de Sultan zijn rijkszetel en hoofdstad vestigde, was voor hem geen onbekende; zij was door geschiedenis en overlevering gewijd. Door de Babad Gijanti (zang 185) weten wij dat reeds Sunan Mangkurat (welke is niet te zeggen) daar een dalĕm had, genaamd Gĕrdjitawati; die Pakubuwana II later den naam Ajogya gaf. Maar in 1751 werd zij door Majoor Feber gesloopt. Zoo kunnen wij begrijpen, dat in 1742 Mas Garĕndi = Sunan Kuning daar resideerde; dat in 1744 de Gouv.-Gen. van Imhoff daar een bezoek wilde brengen, en kon spreken van „deze zeer geëxtendeerde muuren van des Susuhunan's dalĕm”; en dat von Hohendorff en Toutlemonde in 1751 „met vereende magt verder het Mataramsche indrong tot aan 't zoogenaamde hoff van Mancoeboemi omtrent Djokdjo, welke sterkte men vermeesterde”; waardoor 't begrijpelijk wordt, dat onze Babad van de boven geciteerde „versterkte of ommuurde plaats” (Jav. kiṭa kĕkodjor) in het woud Bringan kon spreken; en tevens het ontstaan van de legende, dat ki Mangandjaja's voorvader, wetende dat zij een kiṭa zou worden, daar „steenen voor het paleis van den later daar regeerenden vorst kon vormen” op grond van zijne vooruitberekening door astrologische figuren, verklaard. Zoo werkten de natuurlijke gesteldheid der plaats, geschiedenis, godsdienstige vereering, en eigen levenservaring mede, om Mangkubumi dit Ajogya — waar hij in 1747 en 1749 zich alreeds als „Susuhunan ing Mataram” had geproclameerd — als de van zelf sprekende plaats zijner residentie te verkiezen; en in navolging van een „Surakarta adiningrat” deze residentie „Ngajogyakarta adiningrat” te noemen.[1]

[1] Zie vooral Dr. Brandes' verhandeling in Tijdschr. Bat. Gen., XXXVII, 5, p. 438 vv.

Intusschen — Mangkunagara liet den Sultan nog niet met rust. Hoe of waardoor zegt de Schrijver niet; maar wel dat de Sultan besloot met een leger tegen Mangkunagara op te trekken. Oostwaarts optrekkende, kwam hij een anderen weg in te slaan (Jav. kĕslisibban) dan hij moest gaan, waarvan Mangkunagara gebruik makende, terstond rechtsomkeer ging (Jav. nĕkuq), en op Ngajogya aanrukte. Hij omsingelde de stad, van plan zijne schoonmoeder de Kangdjĕng Ratu Kantjana gevankelijk weg te voeren. De gemalinnen van den Sultan vluchtten in de Lodji, toen nog slechts uit stammen van kokos- en arenpalmen (Jav. glugu)[1] samengesteld. Door den dapperen tegenstand van 's Compagnie's troepen onder hunnen Kommandant kon Mangkunagara het fort (Jav. bètèng) evenmin stormenderhand innemen als zich van het paleis meester maken, dat door inlandsche troepen onder den dapperen kapitein Kèngsĕr (Keyzer?), een jonger broeder van kapitein Tollong[2], verdedigd werd. De Mangkunagaransche troepen trokken terug, en gingen de woningen der bupati's, die met den Sultan ten oorlog getrokken waren, verwoesten en in brand steken. Alleen de Schrijver Sindusastra was wegens ziekte thuis gebleven. Hij werd omsingeld en doodgestoken. Maar toen men hen daarop met kogels uit de Lodji beschoot, stoven zij uit-elkaar, en vluchtten in verwarring westwaarts.[3]

Toen nu de Sultan door den Kraton-beambte (Jav. Kĕtanggung) genaamd Djajapangrantjab vernam, dat de kraton omsingeld was, — doch de man maakte het nog erger door te vertellen, dat de geheele kraton met alle daartoe behoorende gebouwen verwoest en verbrand was — keerde de Sultan in grooten toorn met allen spoed terug. Toen hij nu was aangekomen, en vond dat er van 't geheele verhaal van Djajapangrantjab niets aan was, werd zijn toorn tegen dezen nog heviger, te meer hij, voorgevende ziek te zijn, dat niet het geval was, niet mede ten strijde uitgetrokken was. De Sultan liet hem lippen en ooren afsnijden.

Den strijd niet willende opgeven, trok de Sultan eenige dagen later weer uit, trof Mangkunagara aan, waarop een moorddadig gevecht in het bosch Sima[4] plaats had, waarbij hem 's Compagnie's

[1] Over dit fort, de Lodji, zullen wij lager uitvoeriger te handelen hebben.

[2] De Jonge, pass. VII (X), p. 308 „inlandsche kapitein Tollang". — Verhandel. Bat. Gen., XII, p. 194.

[3] Verhandel. Bat. Gen., XII, p. 219 vv.

[4] Vreede, pass., p. 89.

troepen onder kapitein Donkel [1] bijstonden. Ook de Rijksbestierder Danurĕdja, die allen man opgeroepen had, nam deel aan den strijd, maar de Sultan zelf voerde het opperbevel. De troepen van Mangkunagara werden vernietigd, en hij zelf vluchtte te voet, vergezeld van zijne vrouw.

Nagezet, begaf Mangkunagara zich met zijne vrouw in een ravijn. Het ongeluk wilde, dat bij het afdalen zijne kris uit de scheede gleed, en hem verwondde, zoodat hij met moeite voortging, en aldoor den arm om zijne vrouw geslagen hield. Nu was er een Lurah-Kĕtanggung, genaamd Djajadirana, die gezien had dat Mangkunagara gevlucht was zonder gevolg, en in het ravijn afgedaald. Hij zette hem tot in het ravijn na, haalde hem in, en dreigde hem met een lans. Want hij was begeerig naar de door den Sultan gedane belofte, dat wie Mangkunagara mocht vatten en dooden, een apanage van 1000 karja en zeven baḍaja's als belooning zou ontvangen. Den lans dreigende naar Mangkunagara opheffende, zag Mangkunagara naar hem om, en sprak hem aan, hem er aan herinnerende, hoe hij eerst Magang in de kapatihan en daarna Lurah Kĕtanggung was geworden door hem, Mangkunagara, zonder dat de Sultan er zich mee bemoeid had, dan alleen er zijne toestemming aan te verleenen. Deze woorden hoorende, werd Djajadirana innerlijk zeer getroffen; daarbij moe van het dreigend ophouden van den lans, en ziende dat Mangkunagara's vrouw weende, wendde hij zich af alsof er niemand was of hij niemand zag. Maar hij deed zoo, omdat 't nu eenmaal door God bepaald was, dat Mangkunagara nu nog niet zou sterven, en nog veel zou moeten ondervinden. Kort daarop kwam Mangkunagara's patih Danawarsa met drie man die hem zochten, en hem ondersteunende in het gaan vluchtten zij met hem. Toen zij reeds verre waren, had Djajadirana — die den patih niet schijnt gezien te hebben — er vreeselijk spijt van Mangkunagara toch maar niet gedood te hebben, gedachtig aan de grootte der belooning; hij keerde terug, maar er was niemand meer. En in dit geheele geval zag de Schrijver het bewijs voor het nog van kracht zijnde oude voorschrift (Jav. ilaïla), voor kjai Bujut van Karanglo, die, kjaï Ajĕng Pamanahan ontvangen en onthaald hebbende, door dezen tot hem gezegd was, dat hij en al zijne nakomelingen — waartoe Djajadirana schijnt behoord te hebben — wel in het geluk van ki Pamanahan zou deelen, maar

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. LXXVIII, 286. Verhandel. Bat. Gen., XII, p. 194.

het hun niet toegestaan was, den titel Mas of Raden te dragen, of Bupati die een staatsie-pajung voert [1].

De Sultan zocht nog dikwijls Mangkunagara te treffen, maar het was alsof deze verdwenen (Jav. m u s n a) was. De Schrijver looft de hoogheid des Sultans, en het geluk des volks onder zijn bestuur.

De Compagnie droeg vervolgens den Resident (Jav. U p r u p) Beuman [2] op, te trachten tot eene verzoening van Mangkunagara met den Susuhunan te Surakarta te komen, gebruik makende van den benarden toestand waarin Mangkunagara destijds verkeerde. De Susuhunan zou hem te Surakarta laten wonen, en hem als ambteloos burger 4000 tjatjah geven, dat voor den vorst niet zooveel te beteekenen had; en zijn oom de Sultan zou dan dit plan niet kunnen verijdelen, daar deze er wel geen gegrond bezwaar tegen kon inbrengen. De Resident Beuman wist daarop ook al de Bupati's voor het plan te winnen, hun beduidende dat het rustig verblijf van Mangkunagara te Surakarta tevens het Rijk ten goede zou komen. Zij spraken er dus den Susuhunan in dien geest over, maar deze was daar — en wij zouden zoo zeggen, gansch natuurlijk, daar hij alweer het gelag betalen moest — zeer tegen, daar hij wilde vermijden den toorn des Sultans op te wekken. 't Kan zijn dat hij dit gezegd heeft, maar voor zich zelf zal hij er dan wel degelijker gronden voor gehad hebben. De Bupati's moesten hem dus het plan van de Compagnie smakelijk maken — m. a. w. de bittere pil wat vergulden. Zij wezen er den vorst op, dat de Compagnie 't overigens zelf maar moest weten wat zij verlangde en welke de gevolgen daarvan konden zijn; want zij, Susuhunan en Sultan, waren zooveel als de twee echtgenooten (Jav. m a r u) van éénen man, de Compagnie. 't Zou den vorst tot bescherming dienen bij mogelijke quaesties of oorlog met Ngajogya. Ook zeiden sommigen, [3] dat de Susuhunan en Mangkunagara te vergelijken waren bij eene pajung en haar stok. De pajung beteekende, bescherming, i. c. de Susuhunan; de stok was Mangkunagara. Of ook: als de paaltjes op

---

[1] Het verhaal komt voor in de B a b a d T a n a h D j a w i van Meinsma (1874), p. 113, 114, waar 't de Sunan van Kalidjaga is, die dit tot Ki Pamanahan aangaande Ki Karanglo en zijne afstammelingen zeide.

[2] Vreede, p a s s., p. 91.

[3] Jav.: s a k i n g t j ĕ t a n i n g d j å n g k a p a l a k i j a h. In de B a b a d T a n a h D j a w i, p. 176, heet het: t i j a n g p e t a n g i l a d u n i p a l a q p a l a k i j a h.

het graf van Sultan Chamdjata en Umarmaja [1], die niet gescheiden konden worden. Want Ngajogya bleef toch eene eeuwige oorzaak van bezorgdheid. En ook als Mangkunagara wat verkeerds deed, dan was de Compagnie daarvoor verantwoordelijk te stellen, want zij had 't alzoo bevolen. Er ging dan ook een brief naar Mangkunagara die zijn verblijf te Pangumbaran had, welke door Javaansche en Europeesche gezanten overgebracht werd. Mangkunagara, die zich zeer ongelukkig gevoelde, en er genoeg van had met zijnen schoonvader te strijden, en daarbij bedenkende dat hij wel eens zijnen vader over zee naar Ceylon zou kunnen nagezonden worden, was dus de brief zeer welkom. Hij beantwoordde dien naar men wenschte, te kennen gevende dat hij de Compagnie verzocht om de belofte, als jongste zoon beschouwd en behandeld te worden. Daarop kwam weder toestemmend antwoord; en toen Compagnie, Susuhunan en Mangkunagara tot overeenstemming waren gekomen, maakte Mangkunagara zijne opwachting te Soerakarta, tegemoetgegaan door Bupati's en vertegenwoordigers van de Compagnie. Hij verkreeg de waardigheid van pinisĕpuh amardika met een apanage van 4000 karja; werd beschouwd als officier in dienst van Surakarta ingeval Ngajogya een oorlog tegen Surakarta zou willen ondernemen; doch hij mocht geen deel aan regeeringszaken nemen. Zijne vrouw de Kangdjĕng Ratu Bĕndara zou insgelijks aan den Susuhunan onderworpen zijn; bij garĕbĕg's en officieele gelegenheden aan het hof zou zij als hofdame moeten tegenwoordig zijn [2].

De Sultan was natuurlijk zeer ontstemd over deze handeling, en beklaagde er zich over bij de Compagnie; vroeger was Java onder de beide vorsten volgens contract verdeeld; en nu kwam het er op uit, dat de Susuhunan beider gemeenschappelijken vijand ging onderhouden. De Sultan begreep niets van dat beleid der Compagnie. Het schijnt dat hij deze regeling wantrouwde, en er de bedoe-

---

[1] Vreede, Ind. Gids. Met Sultan Kamdjata is zeker Kamdyah of Ambyah, de held der Menak (Mal. Hamzab), ook hier met zijn onafscheidelijken Oemar Maja, bedoeld.

[2] Jav.: kang sarta dipunbombongbombong minångka pradjurittingnagari, dipunbuhakĕn jen wontĕn bab prakawis gawat saking Matawis mĕnggah pakartiningprang. Wondene mĕnggah pranatanningnagari pangeran Mangkunagara botĕn kènging ngudoni. Kangdjĕng ratu bĕndara inggih botĕn pisah tumut ngawula, kang sarta dipunprĕdi paraqqannipun garĕbĕg utawi samuwan inggih malĕbĕt maraq.

ling achter zocht, om Susuhunan en Mangkunagara te gebruiken tegen hem [1].

De Compagnie antwoordde hem zeer vriendelijk maar beslist. Die geheele handeling was niets anders dan bijv. water gieten op een brandend vuur om dat te blusschen; voornamelijk om een oorzaak van strijd, ellende en armoede des volks uit den weg te ruimen. Zij had alzoo volkomen in overeenstemming met het Contract gehandeld, ja dat zelfs nagekomen. En een vorst was gehouden de welvaart en rust van zijn volk te bevorderen. De Compagnie zou veel liever zich alleen met haar handeldrijven bezig houden, en het bestuur des volks aan de vorsten overlaten. De leden der Regeering waren niet als de vorsten van Java geboortig. Toch hadden zij veel medelijden met de Javanen. Daarbij was Mangkunagara een volle neef van den Sultan, door hem tot schoonzoon aangenomen; en al had hij ook tegen den Sultan geoorloogd, hield hij toch niet op van zijn eigen vleesch en bloed te zijn. Nog meer: ook de godsdienst schreef zulk eene verzoenende wijze van handelen voor. En buitendien: Mangkunagara kwam nu niet voor rekening van den Sultan; de Susuhunan, in hem eenen broeder en zijne vrouw eene zuster ziende, was het die voor beiden zorgde. Zelfs zou het voor den Sultan iets voortreffelijks zijn, als hij nu ook iets voor zijne dochter bijdroeg. Waarin had dan nu de Susuhunan misdaan? Hij moest er veeleer om geprezen worden. En krachtens datzelfde beginsel had ook de Compagnie beloofd, de naar Ceylon verbannen Santana's te zullen terugbrengen naar Java. Dat zij nu nog niet — 't was al geruimen tijd geleden dat de Compagnie de belofte gedaan had — teruggekeerd waren, was omdat Ceylon zoo ver over zee gelegen was, en de vaart naar Java tegen den wind in ging. Maar als zij aangekomen waren, zouden zij terstond doorgezonden worden. Boven hebben wij reeds medegedeeld dat de Santana's werkelijk teruggekeerd zijn.

Men ziet, dat het der Compagnie niet aan argumenten ontbrak, al kon de Sultan door al die redeneeringen bezwaarlijk overtuigd worden; maar hij hield zich vriendelijk. [2]

---

[1] Bij de Jonge, pass., VIII (XI), p. LIII lezen wij dan ook: „In hunne oogen mogt Mangcoe Nagara een noodzakelijk kwaad op Java zijn, waarmee de Sultan in toom werd gehouden." Ald. p. 307, 308, 35, 47, 348, 349.

[2] Men vergelijke met het bovenstaande wat de Gouv.-Gen. J. Mossel en Raden van Indië schreven dd. 31 Dec. 1757; in de bijzonderheden zijn nog al interessante verschillen. De Jonge, pass., VII (X), p. 314—316. Susuhunan en Sultan beide treden daar in een nog al verschillend licht op.

Helaas, daar kwamen weer klachten van zijne dochter, door Mangkunagara geplaagd en gesard, haar verwijtende zoo weinig ten huwelijk meegebracht te hebben, zoodat hij er al heel weinig voordeel bij had, eene prinses getrouwd te hebben. Zijn schoonvader had haar palanquindragers en de upatjara's voor eene prinses moeten meegeven. En de Sultan zond dan ook onmiddellijk gouden upatjara's en palanquindragers, en schonk bovendien nog het Kamagĕttansche tot hun onderhoud [1]. Ngabehi Baurĕqsa en een Europeesche ordonnants belastte hij met het overbrengen van een en ander. Met een schaterend gelach en minachtende spot nam Mangkunagara een en ander in ontvangst; hij stelde zich zoo onbehoorlijk aan, dat de gezanten het niet konden verdragen, en verlof verzochten huiswaarts te keeren. Toen zij den Sultan verslag van hunne reis hadden gedaan, was hij zeer bedroefd en trok het zich sterk aan.

En het leven van zijne dochter de kangdjĕng Ratu Bĕndara werd er ook niet gelukkiger op; zij kwijnde van hartzeer, en had een gevoel alsof zij Mangkunagara's vrouw niet zou kunnen blijven. Zij verzocht hem verlof hare ouders te mogen bezoeken, daar zij zoo sterk naar hen verlangde. Op hare reis werd zij begeleid door den patih en aanzienlijke inlandsche ambtenaren. Toen zij geruimen tijd te Ngajogya was geweest en er aan terugkeeren gedacht moest worden, weigerde zij, aan haren vader te kennen gevende, dat zij er genoeg van had, en niet in staat was langer met Mangkunagara te leven.

Toen deze dat vernam, bracht hij de zaak onmiddelijk bij den Directeur W. H. van Ossenberch te Samarang, opvolger van den heer Hartingh [2], in behandeling. De heer Beuman was toen nog Resident te Surakarta. Deze bepleitte de zaak ten gunste van Mangkunagara, want hij was zeer bevriend (Jav.: sobat bĕlengket) met hem, en hield veel van hem omdat hij hem met geschenken en beloften overlaadde. Daarom was hij ook ernstig bezig den Sultan in het ongelijk gesteld te krijgen en Mangkunagara te verheffen. De heer van Ossenberch was daarover zeer boos op Beuman, en noemde hem een domme, vermetele dwaas (Jav.: tijang tjumĕnṭaka) [3], die Mangkunagara prees en den

[1] Dit geschenk van het Kamagĕttansche treedt bij de Jonge, pass.. VII (X), p. 363 wel in een eenigszins ander licht op.

[2] Vreede, p. 94.

[3] Zie hier hoe de schrijver van Ossenberch laat spreken: apa arĕp ambodoqake tuwan idlir alting, tamtu dèwèqqe anĕmu

Sultan laakte; de heer van Ossenberch daarentegen prees zeer den Sultan en minachtte Mangkunagara. En de Schrijver besluit met de woorden van van Ossenberch tot Beuman: "Neem je in acht, en probeer het niet kwaad van den Sultan van Ngajogyakarta te spreken." De heer Beuman zweeg daarop. Maar de heer van Ossenberch liet de zaak haar geregelden loop hebben, en drong bij den Sultan aan. (Jav. notol). Maar deze wilde zich niet met deze zaak bemoeien, want zijne dochter had er den leeftijd voor zelf te moeten beslissen. De Kangdjĕng Ratu Bĕndara, vergezeld van bupati's, ging toen zelf eene aanklacht tegen haren man (Jav. rapaq) indienen bij den Gouverneur te Samarang. [1] In het Kantor agĕng werd zij, begeleid door den heer Donkel, door den Gouverneur ontvangen, en droeg zij met beleid zeer gepast hare zaak voor. Zij verklaarde eene sterke antipathie tegen Mangkunagara te hebben, en niet in staat te zijn met hem te leven. De Gouverneur beweerde, dat Mangkunagara haar nog altijd lief had, van geene schuld zich bewust. Ook nam Mangkunagara er geen genoegen mee, dat zijne vrouw van hem was weggeloopen, en nu tegengehouden werd terug te keeren; hij verlangde nu de vervulling van de bij het sluiten van het huwelijk overeengekomen belofte: als de Kangdjĕng Ratu Bĕndara haar huwelijk wettig wilde laten ontbinden, door het geld terug te betalen waarvoor zij gekocht was (Jav. mantjal), dan verzocht hij als pamantjal een grondgebied. (Jav. nagari). Tegen dezen eisch had de Rijksbestierder Danurĕdja heel wat in te brengen. In het huwelijk is het alleen maar het streven van man en vrouw, dat zij, met elkaar overeenstemmende, zich gelukkig gevoelen. Als nu zijne vrouw een afkeer van hem heeft, en hij den moed zou hebben dwang te gebruiken, dan had hij daar toch geen recht toe. En dat hij een pamantjal in grondgebied verzocht, dat was een zich ten onrechte als eens vorsten zoon voor te doen (of: omdat hij meent eens vorsten zoon te zijn?), daar zulks toch volstrekt niet op het recht steunt. En dan herinnert hij aan de lage behandeling haar door Mangkunagara aangedaan, en hoe hij

tjilaka, wong esuq sore sedje kĕtjappe digunggunggunggung jen mĕtu nĕpsune pangeran Mangkunagara kumpĕni ora wĕgah sagĕṇḍinge, taqupamaqake balanganning djanggĕl djagung bae tamtu malĕsat.

[1] Merkwaardig is van Ossenberch's schrijven, (de Jonge, pass., VIII (XI), p. 33) waar hij verklaart dat de Kangdjĕng Ratu Bĕndara „van haren man was afgegaan, van welke zij om eenige kleynagting haar aangedaan eene aversie had."

haren vader beschaamd had gemaakt. Al wilde men dat met hoeveel grondgebied ook afkoopen, zou zulks toch wel nooit te vergoeden zijn. Wat de Sultan betreft, die verlangt niets anders dan dat er naar een modus vivendi zou gezocht worden; door middel van oorlog een einde aan de zaak te maken wilde hij volstrekt niet; want Zijne Majesteit had een nobel hart. Al zijne verwachting was alleen maar van den heer Gouverneur.

Toen de Gouverneur dit antwoord van den Rijksbestierder had vernomen, maakte hij een einde aan de geheele zaak, door te verklaren, dat de Kangdjĕng Ratu Bĕndara gescheiden was van Mangkunagara; dat het grondgebied van Magĕttan weer zou teruggegeven worden, evenals alles wat het eigendom van de Kangdjĕng Ratu Bĕndara was.

Deze keerde daarop met haar gevolg weer naar Ngajogya terug [1].

En nu volgt er iets zonderlings. De Gouverneur droeg bij herhaling aan den heer (Jav. U p r u p) Dongkĕl [2] op den Sultan uit te noodigen aan den kapitein (Jav. U p r u p) Beuman een p r a t o ṇ ḍ a (een teeken, een stoffelijk blijk van ingenomenheid en toegenegenheid, een cadeau) te schenken, zóó als hij zelf dat goed vond, opdat hij gekalmeerd (Jav. l i l i h) zou worden. Als hij toch nog ondeugend (Jav. n a k a l) bleef, welnu dan beloofde de Gouverneur dat verder voor zijne rekening te nemen. De Sultan voegde zich naar dit verlangen, en schonk den heer Beuman eene kris. En de heer Beuman was daar zeer dankbaar voor, had spijt over hetgeen hij had gedaan, en verzocht vergiffenis.

Bij hun vertrek van Samarang drukte de Gouverneur de heeren Beuman en Donkel zeer ernstig op het hart, toch zeer voorzichtig te zijn in hun beschermen (bewaken) van de beide aan hunne zorgen toevertrouwde vorsten [3].

't Was niet zoo heel lang na de echtscheiding, in het begin van 1765, dat de Kangdjĕng Ratu Bĕndara de echtgenoote werd van den boven reeds genoemden van Ceylon teruggekeerden Pangeran Pamot, nu Pangeran Arija Dipanagara geheeten.

---

[1] Vreede, p a s s., p. 96.

[2] De „brave Majoor Donkel" werd, na zijn overlijden in 1761 op verzoek van den Sultan, opgevolgd door den Koopman van der Sluys. De Jonge; p a s s., VII (X), p. 369.

[3] Zie bij de Jonge, p a s s., VII (X), p. 368, Hartingh's voorstelling van Beuman, die vrij wat gunstiger is dan die van onzen B a b a d-schrijver; als ook p. 394, 395 den nog al anders beschreven gang van de echtscheiding, hare aanleiding en haren afloop, die plaats had in het einde van 1763.

In het bovenstaande relaas hebben wij in het kort weergegeven, wat de Babad zoo breedsprakig verhaalt aangaande den strijd tusschen den Sultan en Mangkunagara, tot op de echtscheiding van den laatsten en de Kangdjĕng Ratu Bĕndara Onze Babad stelt in deze periode, evenals altijd, den Sultan in een gunstig daglicht tegenover Mangkunagara voor; en mag men al van oordeel zijn, dat de voorstelling in haar geheel niet van eenzijdigheid en vooringenomenheid geheel en al vrij te pleiten is, — in de teekening van kapitein Beuman zelfs een weinig fantastisch — dit neemt niet weg, dat onze Europeesche Schrijvers, van welke sommigen nog al hoog van de eer- en heerschzucht en het prikkelbaar karakter van den Sultan opgeven, toch lang niet allen gunstig over Mangkunagara oordeelen. Wij zouden dan ook meenen, dat de voorstelling der feiten — en daaronder vooral die welke aanleiding gaven tot de echtscheiding — bij de Javaansche Schrijvers een groot deel waarheid bevatten. Zoo lezen wij bijv. bij de Jonge, pass. VIII (XI) p. XXXVII als zijn oordeel: „De handelwijze des Sultans jegens zijn schoonzoon, door de Ratoe Bendoro aan diens huis en liefde te onttrekken, was geschikt en berekend om Mangcoe Nagara tot vertwijfeling te brengen. Daarmede niet tevreden, tartte hij dezen uit, door diens onderhoorigen aan te houden, hem met een inval op zijne van den Soesoehoenan verkregen landen te bedreigen, en eindelijk bij de Compagnie aan te dringen op zijne verwijdering uit Java. — „Was het bij dit alles te verwonderen" — riep van der Burgh uit — „dat de pangerang ook nu en dan getragt heeft den Sultan een trek te spelen?"" Wij zouden meenen, dat deze geheele voorstelling — grootendeels, zoo niet geheel en alleen berustende op het oordeel van den Gouverneur en Directeur J. R. van der Burgh in 1780, [1] die zich [2] zelf toen al moest verdedigen tegen hen die hem „van eenzijdigheid beschuldigd en verdacht gehouden hebben, de partij van den pangerang aan te kleven en tegen den Sultan te trekken" — gekenmerkt wordt door gebrek aan kennis van feiten en personen, en ook onbevangenheid van oordeel; eene voorstelling die historisch evenmin geheel waar *kan* zijn, als die, welke wij bij de Jonge, pass. VII (X) p. 394 lezen van die danspartij en het daarop gevolgde vertrek van de Ratu Bĕndara. Er geschiedde ongetwijfeld veel onder de Javanen, waarvan de Europeesche gezaghebbers, zelfs

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 395 vv.
[2] De Jonge, ald. p. 406.

een man als Hartingh — laat staan een van der Burgh, die zooveel later optrad, en niet als Hartingh, en van Ossenberch, die gebeurtenissen mee doorleefd had — volstrekt niets, of zeer verdraaid en verknoeid voorgesteld, ook al soms door ontrouwe ondergeschikte ambtenaren, afwisten; en psychologisch is de Javaansche voorstelling ook veel aannemelijker, zelfs al wil men gaarne toegeven dat zij hier en daar de feiten anders voorstelt dan zij werkelijk hebben plaats gegrepen, en niet vrij te spreken is van partijdigheid en al te vrij spel laten aan de zucht tot verdichten. Zelfs het fantastisch geteekende tafereeltje betreffende Beuman en den Gouverneur te Samarang geeft veel te denken. Beuman was blijkbaar geen vriend van den Sultan, maar te Surakarta wist men hoe met hem te kunnen handelen. Is het dan zoo bevreemdend, dat de Sultan — die, zooals uit geheel zijn levensloop blijkt, niet tegen het intrigeeren, huichelen en liegen van Mangkunagara was opgewassen — over het vrijlaten van Mangkunagara en het hem schenken van 4000 tjatjah zich bij de Compagnie beklaagt, en er een daad van 's Compagnie's zijde, misschien wel een ontrouw samenspannen met Susuhunan en Mangkunagara te zamen, tegen hem, Sultan, gericht, in ziet? Toch legt hij er zich bij neer, doet geen enkele daad van vijandschap, ja, geeft zelfs aan den al heel vreemd optredenden Beuman, om geen scherper uitdrukking te gebruiken, een pratoṇḍa; om al spoedig weer door Mangkunagara zelf geprikkeld en zwaar beleedigd te worden, wiens zoo ontzettend hoog opgeven, zelfs onder het storten van tranen, van zijne innige liefde jegens de Kangdjĕng Ratu Bĕndara bij de Europeesche gezagvoerende authoriteiten — en door hen ook als oprecht gemeend wordt aangenomen — ons, zooal niet geheel, toch zeker voor $\frac{99}{100}$ deel eenvoudig als huichelarij voorkomt. Vrij zonderling komt 't ons althans voor, dat een Gouverneur als de heer van Ossenberch, die zelf in 1763 het zijne deed om de echtscheiding tot stand te doen komen, in 1765 in allen ernst kon schrijven: „Wat overreding ik ook in het werk heb gesteld, wat vermogens ik ook heb aangewend, zoo is en blijft hij (Mangkunagara) in dat gevoelen, dat zijne lieve gemalinne de Ratoe Bĕndoro, des Sultans dogter, tegen haren zin en genoegen en alleen door dwang van haren vader aangehouden werd, dewelke hem nog waarlijk zoude beminnen, zoo teeder als de prins haar lief heeft. Alles wat hij verzoekt, is om zijne waarde Bendoro weer te verkrijgen, en hij komt nooit bij den Soesoehoenang noch bij den Resident Beuman, of zijn mond loopt over van liefdebetuigingen

wegens zijne verloren gemalinne, waarvan zijn harte vol is.″ En wel bleek des ″pangerangs onverzettelijke genegenheid voor de Ratoe Bendoro, welker slaapplaats nog ledig blijft staan, zonder dat iemand zich verstouten durft dezelve te gebruyken of aan te raken.″ De Sultan zou dan ook een geheel ander man moeten zijn geweest dan hij werkelijk was, om — geprikkeld en tot woede gebracht door allerlei lage en valsche handelingen — niet tot zijnen dood toe met een innigen en vurigen haat jegens Mangkunagara bezield te zijn, zoodat hij er bij herhaling op kan aandringen, dat de rust en vrede niet zouden kunnen herleven zonder Mangkunagara's verdwijning. Voor de rust van des Sultans hart zou deze zeker wel gewenscht zijn geweest. Maar de Compagnie zag de zaken anders in! Was dit te betreuren of niet? Het verder verloop der geschiedenis leert ons, dat Mangkunagara wel ophield een ″kraman″ te zijn, maar daarmee zijn slecht karakter niet verloren of zijne onhebbelijke manieren afgelegd had. De heer van der Burgh — op wiens oordeel over Sultan, Susuhunan en Mangkunagara eigenlijk de geheele voorstelling van deze vorstelijke personen in het 24ᵉ Hoofdstuk van de Jonge, pass. VIII (XI) berust — moge een bekwaam Gouverneur zijn geweest, hij toont toch duidelijk zich al te zeer door zijne sympathiën en antipathiën te hebben laten leiden, die zonder twijfel invloed hebben uitgeoefend op zijne beschouwingen van personen en waardeering van feiten. Zoo werden de zwakheid en karakterloosheid van Surakarta's Susuhunan bijna tot eene deugd en blijken van goede vriendschap verheven, terwijl hem alles wat de Sultan, onder den invloed van een prikkelbaar en zich zelf bewust — zeker door eerzucht sterk gevoed maar toch oprecht — karakter deed, verdacht voorkomt.

Sedert zijne troonbestijging in 1755 was voor Mangkubumi een nieuw levenstijdperk aangebroken. Hij had nu, wel niet geheel, maar toch voor een groot deel het doel van zijn veeljarig streven bereikt; en was zijne eerzucht in zooverre bevredigd, dat hij als zelfstandig vorst, als *kangdjĕng Sultan Amĕngku Buwana Senapati ing ngalaga Ngabdurrahman Sajiddin Panatagama Kalifattollah* over het Rijk Ngajogyakarta regeerde.

Met zijnen Neef, den Susuhunan te Surakarta leefde hij op eenen voet van vrede, al was dat uit den aard der zaak ook niet in hartelijke vriendschap.

De Compagnie was gelukkig den vrede op Java hersteld te hebben, en de Sultan had van die zijde allerminst iets te vreezen, als hij zich maar aan de Contracten hield, en voorzichtig gedroeg. Met de onderlinge verhouding van Ngajogyakarta en Surakarta bemoeide de Compagnie zich liefst zoo min mogelijk. En al liet die verhouding ook te wenschen over, dat achtte de Compagnie nog zoo ongelukkig niet, dewijl „het geensints met de belangen der Maatsch. quadreert, dat de vorsten dezes lands volmaakt eensgezind zijn en harmonieren, zoo zullen wij ons ook geen moeite geven om de verstandhouding tusschen hen verder te cultiveren, dan noodig is om alle publieque oneenigheden voor te komen of te weeren.” [1] En sedert de meer nauwe banden, die hem met Mangkunagara verbonden, ten laatste geheel verbroken waren door de echtscheiding van zijne dochter, behoefde de Sultan ook van die zijde niet meer last te hebben dan waartoe hij zelf mocht aanleiding geven, daar Mangkunagara zijnerzijds wel zou voortgaan met twiststoken en kuipen, — en dat zelfs bij herhaling ook werkelijk op bedenkelijke wijze heeft gedaan, zoodat de onderlinge vrede bijna verstoord werd — maar het daarbij toch telkenmale zou blijken dat hij te machteloos was om krachtig en naar zijne bedoelingen doeltreffend op te treden, en in al welke gevallen de Sultan op den steun van de Compagnie zou kunnen rekenen, als 's Compagnie's dienaren maar bekwame en eerlijke, trouwe landsdienaren waren, en zijn zoo licht ontvlambaar gemoed, zijn onverzoenlijke haat tegen Mangkunagara, en eene naar het schijnt met het toenemen zijner jaren minder gunstige ontwikkeling van de schaduwzijde van zijn natuurlijk karakter tot overdreven eerzucht, prikkelbaarheid, achterdocht en stijfhoofdigheid, gepaard met eene zonderlinge zwakheid jegens zijne kinderen, en vooral den kroonprins, voornamelijk in zijne laatste levensjaren, hem niet tot dwaze of verkeerde handelingen zouden voeren.

De Sultan zou zich dus nu voortaan geheel aan de belangen en bevestiging van zijn rijk en volk kunnen wijden, en toonen waartoe hij in die richting bekwaam en in staat was. Het zouden natuurlijk Europeesche schrijvers moeten zijn die ons daaromtrent konden inlichten. Doch ook zij doen dat niet. Treft men al eens eene enkele zinsnede aan, die zeer in het algemeen, en dan gewoonlijk ook iets gunstigs zegt ten aanzien van hetgeen de Sultan voor zijn land en volk deed en was, en verneemt men van ambtelijke zijde

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 47.

als in het voorbijgaan dat zijn bestuur en behandeling van staatszaken flinker en correcter was dan dat te Surakarta — de weinige ons van elders bekende bijzonderheden van wetgeving en bestuur daargelaten — behandelen de officieele bescheiden alleen die onderwerpen inzooverre zij in betrekking tot 's Compagnie's politiek en hare eigen handelsbelangen stonden.

Over den toestand des volks gedurende zijne regeering kunnen wij dus eigenlijk niets vernemen, en ons alleen bezighouden met den persoon des Sultans, waarbij dan zijne kinderen — van welke hij veel verdriet en weinig vreugde beleefde — vooral ter sprake moeten komen. Wij willen dus allereerst vernemen, hoe de elkaar opvolgende Gouverneurs te Samarang hem voorstellen, en daarna de Babad aan het woord laten komen.

Wat de heer Hartingh, dd. 26 October 1761 schreef hebben wij boven reeds vernomen. Hij werd opgevolgd door den heer Willem Hendrik van Ossenberch. die bij zijn aftreden dd. 13 Mei 1765 schreef:[1] „De Sultan, van wien ik thans behoor te spreken, hofhoudende tot Djocdjocarta, die een vorst is dewelk veel schranderder dan de Soesoehoenang is, maar aan de andere zijde ook in het geheel die goedaardigheid en inschikkelijkheid niet bezit, en Z. H. moet als glas, dat is met de grootste voorzichtigheid behandeld worden, want op het minste dat hem voorkomt en met zijn zinlijkheid of concepten, die zomwijlen al wat dwars zijn, niet overeenkomt, is hij aanstonds onvergenoegd, en dan kan hij zig wel 14 dagen of langer in zijn Dalĕm als opsluyten, zonder zelfs den rijksbestierder te willen hooren; want eens een besluyt genomen hebbende, blijft hij daar onverzettelijk en met eene onvergeeflijke stijfhoofdigheid op staan, zonder dat eenige persuasien Z. H. daarvan kunnen doen afstappen, totdat hij ziet en ondervindt dat het onmogelijk is. Hoezeer men mij voornamelijk in den Oosthoek heeft trachten in verbeelding te brengen, dat Z. H. slegts op zijne luymen ligt, om bij gelegenheid tegen de Ed. Comp. en den Soesoehoenang de wapenen op te vatten, en alle zijne betuygingen van vriendschap en vredelievendheid slegts geveinst waren, dat Zijne Hoogheid, dan wel zijne hovelingen, met Praboedjoco, Malayoe Coesoema en andere weerspannelingen in verband leven, zijn mij echter nog nooit bewyzen voorgekomen, waardoor ik mijn zegel aan dat sentiment zou willen hangen, integendeel stel ik vast, dat de Sultan om zyns en zyns kinderen belangens willen,

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 85.

nooyt van het attachement der Ed. Comp. zal afstappen, schoon ik niet zou durven negeren, want daarvan heb ik de ondervinding, dat die vorst, hetzy met hulp, hetzy met convenientie van d'Ed. Maatsch. gaarne Mancoenagara en alle dezijnen met wortel en tak zoude willen uitroeyen, de wrok dien Z. H. tegen dezen prins voedt, tot nog toe onverzoenlijk schynt, en niet als met den dood of verbanninge te zullen eyndigen. Daarenboven begint de vorst jaren te krygen, in welke de rust altoos boven den kryg en desselfs gevolgen gesteld wordt, en ik heb reden om vast te stellen dat Z. H. alle zyne wenschen zoude vervuld zien byaldien de successie van het Mattaramsche ryk op zijn geliefden zoon, den Pangerang Adipattie, onveranderlyk gevestigd was.

Dat zyne hovelingen wel met de rebellen om de eene of andere oorzaak, zouden kunnen corresponderen, wil ik niet geheel ontkennen; doch op wat fundament men zulks den Vorst zoude attribueren, weet ik niet, ja, zelfs is my van ter zyde verteld, dat Z. H. de Sultan, zoodra de Kroonprins tot zyne mannelyke jaren gekomen is, genegen zoude wezen zyn gebied af te leggen en het zynen zoon op te dragen, zoo hy zulks maar kon verkrygen, en dan zyne nog overige levensdagen in rust en in priesterlyke bezigheden door te brengen, in den Oembol of lustplaats, die met veel kosten vervaardigd wordt.„

De opvolgende Gouverneur Johannes Vos schreef [1] bij zijn aftreden dd. 24 Juli 1771: „Hoe de Sultan, die althans 56 jaren en 4 maanden oud en nog al tusschenbeyde redelyk gezond is, zig doorgaans laat kennen van een allerwelmeenendste en pacificqste gezindhyd te zyn, dicteeren de successive aparte brieven aan Haar HoogEds., en de presente constitute der zaaken boven reeds geremarqueert. Het meer byzondere van zyn karakter, in comparatie van den Kyzer, al by de twee jongste nagelatene memories (namelijk van Hartingh en van Ossenberch) ampel beschreven, heb ik sulx thans niet nodig; en buyten de affaire van de Ratoe Bendora, die hy, tot groot depiet van den pangerang Mancoe Nagara en de Keyzer, met den pangerang Diepanagara a° 1765 liet trouwen, en echter zig van woordbreking aanneemelyk daaromtrent [2] heeft vry-

[1] De Jonge, *pass.*, VIII (XI), p. 171.

[2] Van Ossenberch had namel. (de Jonge, *pass.* VIII (XI), p. 33) geschreven: „hebbende ik naderhand nog ter naauwernood kunnen uytwerken, dat men aan het Hoff van den Sultan beloofd heeft, haar niet uyt te huwelyken aan een anderen prins, zoolang Mancoenagara leeft."

geplyt, heb ik hem althoos door betooninge tot redelykhyt kunnen brengen, daar hy toch zelden zonder fundament iets poseert, en zyn ryksbestierder Danoeredja by vlagen, en nadat de zaaken omtrent de benoodigthyd van zyn advies en kennis het medebrengen, credit houd, zynde de betrekking door de dood van Danoeredjas vrouw, die 's Vorsten zuster was, wel niet zoo sterk; dog het op handen zynde huwelyk tusschen Danoeredjas dogters, uyt dat bed gesprooten, met een natuurlyke zoon van den Sulthan, en vice versa dat van een zoon van Danoeredja uyt desselfs presente vrouw, met een natuurlyke dogter van den Vorst, schynt die band weder te versterken, te meer de Vorst my dit ook zelfs als hem aangenaam bedeelt heeft en boven dit al die minister zig vol trouw en yver voor de Compagnie op den duur gedraagt, en ook althoos getoont by deselve zyn uytzigt van vyligheyd gehouden te hebben, indien het by den Vorst niet had willen lukken."

En den 19en September 1780 schreef [1] de heer Johannes Robert van der Burgh van den "thans bijna 65 jarigen Sulthan" dat hy "heeft een achtbaar voorkomen en vorstelijke houding, en is ook een verstandig man, maar teffens een capricieux en driftig mensch, met wien het dikwyls ongemakkelyk is om te gaan; want altoos bedacht zynde op alles wat zyn glorie en eerzugt koestert, is hy ook altyd er op uit, om zig boven den Keizer te doen gelden, en iets te winnen waardoor zyn grootheid uiterlyk vermeerderd en zyn afhankelykheid verminderd word, en als men hem daarin tegengaat of zyn wil niet geeft, word hy ligt gemelyk en laat sich dan somwylen in veele dagen nog spreeken, nog zien. Met hem dadelyk in zyn passie tegen te gaan, vordert men nooit, en met hem door Keyzers voorbeeld te persuadeeren verliest men altyd; maar ik heb, dan eens met billyke vertoogen en gezonde reedenen, en dan eens met my uiterlyk aan zyn gemelykheid niet te storen en te laten uitpruilen, wel wat op hem gewonnen, dan dat is my ook niet altoos gelukt, doende als hy onverzettelyk blyft, en niet toegeven wil, om dat te ontleggen, doorgaans tegenverzoeken, die hy vooraf weet dat men niet inwilligen kan. Ik heb des niet te min agting voor hem, en Uw Ed. zal ondervinden dat hy vermogens heeft om die een ieder te inspireeren, en oogenblikken waarin hy zeer innemende kan wezen, en vol is van erkentennisse aan de Maatschappye voor zijn teegenwoordige welvaart en grootheyd. Egter ievert hy, als voorzegd, om zyn aanzien en vermogen te

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 402.

vermeerderen, en in alles de gewoontens zyner voorvaderen in te voeren en te volgen, en dus ook dat van zijne onderdanen zooveel te vergen als zy maar immers draagen kunnen, op fundament van de by de Oostersche Vorsten staatkundige regel, dat het gemakkelyk is een arm volk te regeeren."

Maar vier bladzijden vroeger vloeiden uit dezelfde pen die deze laatste regels schreef de daarmee toch niet volmaakt overeenkomende woorden "dat de magt van Soesoehoenan en Sultan en hun vermogen, door den aanwas en welvaart van hunne onderdanen en landen, tans grooter is als voorheen, en nog dagelyks toeneemd."

De totaal-indruk, dien deze getuigenissen van vier ambtelijke "Memories" — welke wij zonder eenige kantteekening hebben overgenomen, waartoe anders nog aleens gelegenheid zou zijn geweest, zelfs die van den heer van der Burgh — bij ons achterlaten, is zeker in het algemeen niet ongunstig ten opzichte van den persoon en het karakter des Sultans; ook niet tegenover zijne onderdanen, die *als Javanen door een Javaansch vorst geregeerd en bestuurd zullen zijn geworden*, en "in aanwas en welvaart" dan ook vooruitgingen. Hageman zegt (I p. 219) later zelfs, dat hij "bragt zijn gebied op een hoogen trap van welvaart," en "werd later bij zijn overlijden algemeen betreurd." Uit een schrijven van den Gouverneur P. G. van Overstraten, dd. Samarang 3 November 1792 (bij de Jonge, pass. IX (XII) p. 294) vernemen wij, dat de Compagnie "uit het Djocjocartasche meer indigo kreeg dan uit het Souracartasche [1].

Ook de Babad-schrijvers geven ons geen bericht omtrent het binnenlandsch bestuur en den toestand des volks. Eigenlijk kent de Babad-schrijver geen "onderdanen"; hij kent alleen "Vorsten en hunne familie" tot wier grootheid en heerlijkheid de "onderdanen" behooren. Van daar dat ieder "onderdaan" een "abdi dalĕm", een "kawula", d. i. dienaar heet. De Babad-schrijver — als man van en voor het hof — komt daarom niet verder dan van tijd tot tijd eens even als in het voorbijgaan aan te teekenen, dat "het rijk welvarend, bloeiend en volkrijk" werd, en — vooral in poëzie — dat "voedsel en kleeding goedkoop en overvloedig verkrijgbaar waren"; dat "al wat geplant werd voorspoedig zich ontwikkelde en vrucht droeg"; en ook wel dat een vorst het een of ander wetboek liet afkondigen, die in den regel zeer rechtvaardig en zeer mild-

[1] Men zie ook: Verhandeling over de vragen enz. door Mr. S. C. Nederburgh (1802), p. 173. — Tijdschr. v. N. I., III, p. 210, 211. — Idem, VI, 3, p. 129, 130.

dadig is — kortom: ook dit alles eigenlijk alweer op den luister en de grootheid van den vorst uitloopende; al hetgeen niet wegneemt, dat men soms zeer zonderlinge en bedenkelijke daden en handelingen van hem weet te verhalen, die nog wel eens tegelijk gezegd wordt godsdienstig en ijverig in het waarnemen van zijn godsdienstplichten te zijn. Zoolang de „Kraman's" er zijn, zoolang er „oorlog" was, heerschten ellende, armoede, droefheid. Maar zoodra is er geen „oorlog", en zijn de „Kraman's" verdwenen, of het volk is al vrij spoedig weer welvarend en prospereert. Wij kunnen ons zoo voorstellen, welke de mate en waarde dier welvaart in den loop der 18e eeuw, en eigenlijk nog in de 19e eeuw op Java was en nog is.

Het beweeglijke, in spanning houdende en piquante in het leven van Mangkubumi is met zijne huldiging tot Sultan en het onafhankelijk prins worden van Mangkunagara eigenlijk afgeloopen. De guerilla-oorlog met al zijne avonturen, ook ellende; het zich nu hier dan daar vertoonen van eenen vijand, die de Compagnie heel wat zorg en nadeel veroorzaakte, en verslagen al spoedig weer plotseling elders optreedt, doch ook wel eens eene overwinning behaalt; onder dit alles door het optreden, intrigueren, doch ten laatste voor Mangkubumi onderdoen van Mangkunagara — dat alles is nu afgeloopen en voorbij. Mangkubumi is als Sultan tot rust gekomen, leeft en werkt nu verder alleen voor zich zelf en zijne familie, omgeven van zijn eigen onderdanen, en heeft onze B a b a d nu verder, in bijna fragmentarischen stijl, niet anders dan allerlei bijzonderheden uit het hof- en familieleven des Sultans te verhalen, waartoe wij ook de twisten met Mangkunagara kunnen rekenen, die zoo nu en dan de Compagnie's dienaren met zorg en kommer vervulden.

Zoo allereerst de korte mededeeling dat vele bupati's tot Pangeran Djuru (de van Ceylon teruggekeerde Pangeran Natakusuma) kwamen, om hem, overeenkomstig het verlangen van den Sultan, onderdaniglijk en beleefd te verzoeken, zoo goed te willen zijn, hen te onderrichten hoe zij den vorst het best zouden kunnen dienen. Door zijne reis naar en verblijf te Ceylon had hij wereld- en menschenkennis opgedaan, hetgeen, gevoegd bij zijne vroegere ervaringen, hem uitnemend in staat stelde, den prijaji's en Santana's te zeggen, hoe zij zich tegenover de Compagnie — met welke hij

altijd op goeden voet wenschte te leven — en de Europeanen in het algemeen behoorden te gedragen. En zijn persoonlijk karakter en verruimde blik maakten hem zeker ook geschikt hun aanwijzingen te geven voor het bestuur des volks. Het was zeker een verstandig inzicht dat den Sultan er toe leidde dezen prins alzoo aan zich te verbinden, en zijne — vroeger reeds vermeldde — belofte aan de Compagnie te vervullen, dat Natakusuma slechts ambteloos als een pinisĕpuh zou leven.

Deze Pangeran Djuru zal een wijs en politiek man zijn geweest, daar de Sultan hem in dezen tijd ook belastte met eene zending naar het hof te Surakarta; naar de Schrijver het uitdrukt om zijne opwachting daar te gaan maken [1]; waartoe of waarom zegt de Schrijver niet. Bij zijn komst te Surakarta scheen de Susuhunan wat verlegen te zijn [2], maar hij trachtte dat door vriendelijkheid te verbergen. Ook bracht hij een bezoek aan Pangeran Mangkunagara, die hem tot een feestmaaltijd had genoodigd, hoewel "zijn grootvader [3] daar niet heel veel zin in had, waarschijnlijk omdat hij dezen Pangeran te goed kende. Toen dan ook Pangeran Mangkunagara wèl gedronken had [4], begon hij smalende den spot te drijven met Pang. Djuru en zijnen naam "Djuru", daar toch vele en velerlei personen, zoo goede als slechte waarvan hij de slechte bijzonder accentueerde, zoo genoemd worden. Het waren natuurlijk niet anders dan beleedigende aardigheden, hatelijkheden, aan het adres van Pang. Djuru en den Sultan; doch Pang. Djuru, die zoo wijs was geweest niet te veel te drinken, bezat genoeg takt die waardig en kort maar toch vrij stekelig te beantwoorden Hierdoor liep dit woordenspel gelukkig dan ook nog vrij kalm af; zoo, dat Pangeran Mangkunagara op eens den inval kreeg, bij hem te informeeren naar den welstand van zijnen vader. Pang. Djuru antwoordde, dat die naar de Kaap de Goede Hoop was verwijderd; overigens kon hij niets zeggen. Pang. Mangkunagara onderdrukte zijn tranen, was zeer aangedaan, en gevoelde zich klein [5].

Pang. Djuru keerde vervolgens naar Ngajogya terug, en deed den Sultan verslag van zijne reis. De Sultan was zeer verblijd.

Uit dit relaas krijgen wij zoo den indruk, dat dit bezoek niet

[1] Vreede, pass., p. 91, 92.
[2] Jav.: asĕmu lingsĕm.
[3] Jav.: ing kang ejang.
[4] Jav.: sĕmu wuru.
[5] Jav. apĕs.

anders dan een beleefdheidsbezoek is geweest bij gelegenheid van des pangeran's behouden terugkeer van Ceylon. Wij herinneren ons ook, dat hij nog op Ceylon zijnde weigerde terug te keeren naar Java als het de Susuhunan was die zijn terugkomst verzocht had. Dit teekent de verhoudingen van beide personen, en was zijne reis naar Surakarta zeker niet louter voor zijn pleizier. Het zal wel veelmeer een politiek inzicht zijn geweest dat Sultan en Pang. Djuru tot deze betooning van beleefdheid en streven naar welwillende onderlinge verhoudingen bewoog.

De Sultan heeft veel verdriet door zijne kinderen gehad. Hij had er een groot aantal; doch slechts een enkele kon hij met ingenomenheid aanzien. De Babad-schrijver brengt ons allereerst in kennis met de twee oudsten zijner zoons, den Pangeran Ngabehi en Pang. Adipati; en eenen veel jongeren Bĕndara Raden Mas Sokawati.

De Pangeran Ngabehi was de oudste, maar „een onechte" zoon van den Sultan [1]. Hij was zeer onbedreven in literaire kennis [2], en misdroeg zich zoodanig in het paleis [3], dat hij den toorn zijns vaders zich op den hals haalde, die, naar men zeide, hem zelfs wilde dooden. Maar de Pang. Djuru kwam hier tusschenbeiden, waarop de Sultan besloot, zijnen zoon aan de leiding van dezen Pangeran toe te vertrouwen. Hij ontnam hem echter zijne upatjara; verbood hem eene pajung te voeren of prinselijke kleeding te dragen, en ontnam hem het corps Pradjurit Djajengastra. Hij zou voortaan slechts als een Santana mogen leven. De prins onderwierp zich daaraan, en wist zich te schikken in zijn lot, waarmee hij zoo goed als verdwijnt van het tooneel der geschiedenis.

Het is deze Pang. Ngabehi, van wien de Gouverneur J. R. van der Burgh dd. 19 September 1780 [4] schreef, dat hij „43 jaar out is, zuchtende onder de ongenade zyns vaders, in een sobere toestand."

Den op dezen Pangeran volgenden zoon stelt de Babad ons onmiddelijk voor als Putra dalĕm Pangeran Dipati; deze was toen

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 36, 350.

[2] Jav.: sangĕt kirang limpat ing sĕstra.

[3] Jav.: purun angrĕmbas ing lulut.

[4] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 403. — Ook „Memorie" van Siberg, dd. 18 Sept. 1787, bij de Jonge, pass., IX (XII), p. 86.

kroonprins. Het waren deze twee oudste zoons die assisteerden [1] zoowel bij de samenkomst van Hartingh en Mangkubumi te Padagangan als bij de huldiging van Mangkubumi tot Sultan te Gijanti [2]

Verder noemt de Babad hier den Pangeran Natakusuma, welken wij later zullen ontmoeten.

De Pangeran Dipati wordt ons door de Babad voorgesteld als een zoon die zijnen vader ontzachlijk veel verdriet aandeed. Behalve zijne onkunde aangaande de Jav. literatuur [3], was hij buitengemeen trots en verwaand; handelde dikwijls tegen de aanwijzingen zijns vaders, of begaf zich naar de tolpoort, waar hij zich met chineesche vrouwen afgaf, dat tot allerlei onaangenaamheden leidde. Ook begaf hij zich naar de Barabuḍur om de duizend beelden te zien [4], hoewel 't reeds eene voorspelling van de voorvaderen was, dat als een prins die beelden zag, deze plotseling ongelukkig zou worden [5], want daar was een beeltenis bij, voorstellende een satrija in een kooi opgesloten; en nu was het het noodlot van den Pangeran Dipati, dat hij dit beeld volstrekt wilde zien. Later begaf hij zich naar de Kaḍu, waar hij een recht ontuchtig leven leidde [6]. Zijn vader had daar veel verdriet door, daar 't zoo ergerlijk was, dat het zelfs ter oore van den Gouverneur te Samarang kwam, en deze den Sultan daarover onderhield. Beschaamd en toornig zond de Sultan eenige bupati's lĕbĕt met gewapenden, om den Pangeran Adipati aan te zeggen naar Ngajogya terug te keeren; zoo hij niet goedschiks wilde, dan met geweld, desnoods dood. De Pangeran ging mee; werd door zijnen vader heel goed ontvangen, maar weldra werd hij ziek, kreeg bloedspuwingen en stierf. En hierop laat de Babad-schrijver onmiddelijk volgen: saking pakewĕddipun kadamĕl wados. Nu schreef de Gouverneur-Generaal J. Mossel dd. 30 December 1758 [7]: „zynde Zyn Hoogheits oudste zoon den Pangerang Adipatty Hamancoenagara overleden.” Doch de Gouverneur N. Hartingh schreef dd. 26 October 1761 [8]: „Des Sultans oudste

[1] Hartingh's „Dagregister” bij Louw, pass., p. 112.
[2] De Jonge, pass., VII (X), p. 364.
[3] Jav.: dereng priksa sĕstra lukita.
[4] Jav.: ningalli rĕtja sewu.
[5] Jav. dumadaqqan apĕs.
[6] Jav.: rujah rujah amuṇḍut estri kados andĕkĕm ajam kemawon.
[7] De Jonge, pass., VII (X), p. 320.
[8] De Jonge, pass., VII (X), p. 365. — Vreede, pass., p. 93.

zoon die bywylen zinneloos was, ten minsten veel onhebbelijkheden uytvoerde, heeft de Sultan door vergif van kant geholpen." Dit laatste kan ons tot commentaar dienen van hetgeen de Babad-schrijver in bedekte termen laat vermoeden.

Geen wonder, dat de Sultan zich uitermate bedroefd gevoelde "ziende die twee zoons, van welke geen van beiden hij iets wist te maken. Ernstig was het zijne bede tot den Almachtige, dat hem een zoon mocht geschonken worden, die verstandig was en eenen grooten geest bezat." — En het scheen wel, alsof hem dat geluk geschonken werd in den Bĕndara Raden Mas Sokawati, op wien hij al zijne liefde overbracht, daar hij een zeer schoon en vorstelijk voorkomen bezat, en ook een vorstelijk karakter scheen te bezitten. Bovendien was hij voorzien van een roode moedervlak [1].

Deze prins was, volgens onze Babad, een zoon van een jongere zuster (= aḍi) van Pang. Rångga [2], die hij den Sultan tot echtgenoote gegeven had onder belofte aan hem Pang. Rångga, dat als hij eenen zoon bij haar kreeg, deze tot kroonprins zou verheven worden. En zoo geschiedde dan ook dat hij tot Pangeran Adipati Anom voorbestemd werd, en zijne moeder den titelnaam van Ratu Kadipaten verleend werd. [3] Intusschen bestond toen voor den Sultan het bezwaar, hoe 't nu aan te leggen met zijnen ouderen zoon, die reeds tot kroonprins benoemd was geworden. De dood van dezen — dien wij zoo even vernomen hebben — gaf de gewenschte oplossing, en hief alle bezwaren op. Dezen zoon werd dus den titelnaam *Pangeran Adipati Anom Amĕngku Nagara ing kang sudigbya maharadja putra narendra.* Al de Santana's, ook die van den overleden kroonprins, werden aan hem ondergeschikt verklaard. [4]

Deze nu. tot kroonprins voorbestemde, en later ook daartoe verheven [5], zoon van den Sultan, was — naar men zegt — geboren op den berg Sundara in Kaḍu, nabij de desa Tĕlahap, gedurende

---

[1] Jav.: den baṇḍanni toh marus.

[2] Deze moet een oudere broeder van den Sultan zijn geweest, want hij was een uwa van den Raden Mas. Hij komt ook voor in de boven geciteerde opgave in de Babad Gijanti, I, p. 40. Maar hoe kan dan de aḍi van Pang. Rångga de vrouw van zijn jongeren broeder den Sultan zijn?

[3] Jav.: andalĕm wetan.

[4] Jav.: katraq sami dipun ĕṇḍaq.

[5] Dit zal in 1758 zijn geschied.

den oorlog in pl. m. 1749, waarom hij in zijne jeugd ook Raden Mas Sundara werd genoemd. Dat hij werkelijk in pl. m. 1749 moet geboren zijn, blijkt uit de verschillende „Memories” van de Gouverneurs te Samarang. Zoo schreef Hartingh dd. 26 October 1761 [1]: „De Sultan heeft drie vrouwen, egter uyt geen hooge stammen geboren, een zoontje van omstreeks 10 à 11 jaren, die reeds ook al den naam voert van Pangerang Adipatty Anom, en wordt alomme voor kroonprins gereguleerd, waaraan Haar HoogEdelh. haar segul ook hebben gelieven te hangen, bij brieven van 11 December 1758. Dat prinsje is gesproten uyt eene gemeene [2] vrouw als in den oorlog daarmede getrouwd zynde, echter den titel voert van Ratu Maas.” — Den 24en Juli 1771 schreef de Gouverneur Vos [2]: „Des Sulthans zoon, de kroonprins, thans 22 jaar oud, is getrouwt met een dogter van Pangerang Pacoediningrat, die een zoon was van de bekend ryksbestierder Notto Coesoema; hy heeft er geen kinderen by in het leven; ik moet van hem getuigen dat hy zig seer wel gouverneert, en by myn tyd geen traces zyn geexteerd, waarvan men voor deese reden vondt hem te verdenken, en dat wat na het stoute en vindicative hebben zoude.” — De Gouverneur van der Burgh schreef dd. 19 September 1780 [3]: „De Sulthan heeft twee” (volgens Hartingh drie, en volgens Siberg vier) „vrouwen gehad, van welke er nog maar een leeft, zijnde de Ratoe Kadipatten, moeder van zyn geliefste zoon de kroonprins Pangerang Adipatty Anum Mangcoenagara, tans 31 jaar oud.” — En de Gouverneur Siberg schreef dd. 18 September 1787 [4]: „van de twee vrouwen die hy gehad heeft” (maar op de volgende pag. 86 spreekt hij van „de vier egte vrouwen en verscheydene bywyven”) „is nog in leven de Ratoe Kadipatten, moeder van zyn zoo teeder geliefden soon, den kroonprins Pangerang Adipatti Anom Mancoenagara, thans 38 jaren oud.”

Dat naar de voorstelling van onze Babad de Sultan aanvankelijk zijne liefde aan dezen zoon schonk, en op hem al zijne hoop voor de toekomst bouwde, laat zich begrijpen. Maar hoe deze liefde nog zoo lang heeft kunnen voortduren, of liever: voor de buiten-

---

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. 364.

[2] Eene aḍi (?) van Pangeran Rångga kan men geene „gemeene” vrouw noemen. Hartingh schijnt niet geweten te hebben, dat zij een familielid van den Sultan was.

[3] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 402.

[4] De Jonge. pass., IX (XII), p. 85.

wereld door hem geveinsd werd — in aanmerking genomen het karakter en de handelingen van dezen zoon — is alleen te verklaren door de vroeger gegeven belofte aan Pangeran Rångga en het bestaan van zijne moeder de Ratu Kadipaten; en misschien ook de vrees voor eenen nieuwen successieoorlog; want al blijft de Sultan hem ook ten einde toe als kroonprins handhaven en voor de buitenwereld eeren, had hij toch blijkbaar al sedert vele jaren al zijne liefde en vertrouwen aan eenen anderen zoon, den Pangeran Natakusuma geschonken, over wien wij straks nader zullen hooren. Toch treft het onze aandacht, — al verwondert het ons ook niet, daar het veel heeft van een elkaar naschrijven; of een bewijs levert, hoe de Sultan de meer intieme zaken van zijn familieleven ook voor de Gouverneurs wist te cacheren — hoe de elkaar opvolgende Gouverneurs zich over dien prins als "den geliefsten" of "teeder geliefden zoon" van den Sultan uitlaten, welke voorstelling toch zoo geheel in strijd is met wat de — in deze zeker beter ingelichte — Babad zegt. En in het blootleggen van de schaduwzijde in het karakter van den kroonprins verschillen toch in den grond der zaak de Europeesche bronnen niet veel van de Javaansche. Zoo zegt de Gouverneur van der Burgh [1], dat de kroonprins "zyn verstand en oordeel wel heeft, dog een trotze, verwaande Javaan is, en nog weinig blyken heeft gegeven, dat veel goeds van hem te wagten is, maar wel dat hy zwanger gaat met begeertens tot de kroon, en het denkbeeld koestert dat al wat hij wil geschieden moet, of anders neigd om zig gevoelig te toonen en uit te spatten, zooals hy in 1778 heeft gedaan, door in stilte misnoegd het hoff te verlaten en eenige dagen rond te zwerven, mitsgaders intusschen een van 's Keysers tolpoorten te laaten spolieeren en afbranden, alleen maar omdat zyn vader niet aanstonts bewilligde in zijn begeeren om hem de dogter van zeekeren korts bevoorens omgekomen Pangerang Rongo ter vrouwe te geven, niettegenstaande hy toen reeds 3 vrouwen en een vry grooter getal bywyven hadt. De Sulthan heeft daarop toe — en hem die vrouw gegeven, en alzoo getoond dat hy zyn zoon viert, waarscheinelijk omdat hy hem reeds te veel gezag en vermoogen gegeven heeft om hem anders te bedwingen." — Ook onze Babad bespreekt dit geval, en komen wij daar nog nader op terug. — En onder verwijzing naar deze voorstelling van van der Burgh schreef de Gouv.

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 402.

Siberg [1]: „Bij de nagelaten Memorie van den Heer van der Burgh § 10 wordt deselve niet voordeelig beschreven, maar nu hy meer jaren en ondervinding heeft, moet ik hem het regt doen van te seggen, als dat syn gedrag en wandel thans vry geschikter is, en in 't algemeen meer gesien en geacht wordt dan voorheen; dog op verre na het verstand van den Sulthan zyn vader niet hebbende, zoo zal de troon veelal zyn luister verliezen, wanneer hy die komt te beklimmen." — Kort en krachtig laat zich de kapitein ter zee A. Kuvel uit in een rapport over zijn bezoek aan de hoven van Soerakarta en Djokjokerta [2] dd. 28 October 1788: „de kroonprins van Djokjokerta schijnt ons toe nog vrij onbeschaafd en met den Europeër niet zeer gemeensaam te wezen en merkelijk verschillend van den nu tot keizer verheven voormaligen kroonprins van Souracarta, die de vriendelijkheid zelve is." — Onze Babad stelt hem niet beter voor; ja eigenlijk nog minder goed, of liever slechter, dan al de geciteerde schrijvers. Vóór dat de Babad echter met hare beschrijving van dezen kroonprins, en ook van andere kinderen van den Sultan, voortgaat, deelt zij ons enkele niet samenhangende voorvallen uit dit tijdperk mee, die voor ons grootendeels de waarde hebben eener karakter-teekening van dien tijd.

Allereerst een kort bericht betreffende Uprup Dongkĕl; d. i. de bekende kapitein Donkel. Reeds in Augustus 1754 had Hartingh hem als adjudant (tegelijk met den koopman Breton en Tollong en een tolk) [3] tot Mangkubumi afgevaardigd om over de vredesvoorwaarden te onderhandelen; hij was tegenwoordig bij de samenkomsten van Hartingh en Mangkubumi te Padagangan in September 1754; was ook tegenwoordig bij de plechtigheden te Gijanti in 1755, en Lid der Verdeelings Commissie als een der gemachtigden van Mangkubumi; en had overigens wegens finantieele — en andere zaken met den Sultan veelvuldige aanraking. Ook was hij tegenwoordig bij de onderwerping van Mas Saïd in 1757 in het gevolg van Hartingh, en had toen den rang van Majoor. Hartingh noemt hem [4] „den braven Majoor Donkel". Omtrent hem nu deelt de Babad mede, dat hij om de pacht van een tolpoort en de vogel-

[1] De Jonge, pass., IX (XII), p. 85.
[2] De Jonge, pass., IX (XII) p. 150.
[3] Louw, pass., p. 91 enz.
[4] De Jonge, pass., VII (X), p. 369.

nestjes verzocht. [1] Zijn verzoek werd geweigerd. Hij was daarover zeer beschaamd. Daarop stierf hij. Maar zijn opvolger, Uprup Pan Druwis [2] werd een en ander op zijn verzoek geschonken. Omtrent dit geval teekent de Babad verder aan: „want vroeger was er al over beraadslaagd, maar was er niemand die aannam de pacht op te brengen. Zelfs de Uprup Pan Druwis gebruikte als persoon achter welken hij zich verschool (Jav. mawi wrana; of: waardoor hij onbekend bleef) eenen Javaan, genaamd Tumĕnggung Sabandar (Mal.: Sjahbandar) Rĕqsanagara, en den Kapitein der Chineezen. De Sultan gevoelde zich daarom zeer aangedaan (Jav.: ngungun) na den dood van Uprup Dongkĕl, bedenkende dat hij achter was gesteld bij zijnen opvolger, door aan zijn verzoek om die pacht niet te voldoen. En nog grooter werd zijne droefheid, toen hij aan Dongkĕl's braafheid dacht, en dat hij hem alreeds gekend had, van dat hij nog pas korporaal was tot hij wegens zijne uitnemende diensten tot Uprup was bevorderd."

En nu verhaalt de Babad, dat er later een officier was, genaamd kapitein Djangkung, die door zijnen slaaf vermoord werd, omdat zijn heer hem nogal hardhandig behandelde, hetgeen hij niet kon verdragen, daar hij tevens de schoonvader van den kapitein was, aangezien deze zijne dochter tot guṇḍiq had genomen. De slaaf werd gevat, en de Sultan beraadslaagde over het geval met den Rijksbestierder, de Najaka's, Panghulu en Ulĕma's; want aangezien de moordenaar een Islamiet, en de vermoorde een Europeaan, d. i. een Niet-Islamiet, was, deed zich de vraag voor, welken straf in dit geval de moordenaar moest ondergaan? Hoe de zaak uitgemaakt werd en afliep vertelt de Babad niet. Wel het oordeel van den Panghulu, dat als beiden Islamieten

[1] Jav.: nuwun anggaḍuh bandar tuwin sarangburung. — Blijkens de „Memorie" van den Gouverneur van Ossenberch (de Jonge, pass., VIII (XI), p. 38) was de pacht der vogelnestjes aan de vorsten afgestaan, die dezelve gemeenlijk voor drie jaren verpagten. (Tijdschr. v. Ned. Indië, III, p. 210). Dat een vertegenwoordiger der Compagnie wel meer deze en dergelijke particuliere, winst-aanbrengende ondernemingen behartigde is bekend. In het werk van de Jonge kan men daar interessante voorbeelden van vinden.

[2] Hartingh schrijft 26 October 1761 (de Jonge, pass. VII (X) p. 369) dat te Ngajogya „legt als Resident de koopman Van der Sluys, waarom de Vorst mits het overlyden van den braven Majoor Donkel zelf heeft verzogt".

waren, de straf kisas, (doodstraf) was; maar nu kon het slechts eene boete, (bloedprijs) zijn, door de Regeering te bepalen. [1]

Eenigen tijd daarna besloot de Sultan tot het bouwen van een steenen Lodji (fort), daar tot nu toe een van *glugu,* kokos- of arèn-stammen, had gediend. Iederen dag ging de Sultan naar het werk zien. Toen dit klaar was, werden er vier wachten voor aangesteld, geheeten: de Westelijke, Djajawisesa; de Oostelijke, Djajaprajitnja; de Noordelijke, Djajaparusa; en de Zuidelijke, Djajaprakoswanningprang.

Inderdaad — eene bevreemdende mededeeling voor ieder, die met het werk van *de Jonge* bekend is. De heer Hartingh schreef alreeds dd. 26 October 1761 [2]: „Ons volk of guarnisoen vatten post in een benting of opgeworpen vijfhoek van aarde door palissaden ondersteund, dog de woningen zijn altemaal van bamboezen en atap, dus ligt aan brand geëxponeerd, egter is er nog al een graft om gegraven en ligt meer als een canonschoot van 's Vorsten dalĕm, voorzien van 9 pds. oude yzeren canons van 4 ℔ bals en eenige Coehoorns handmortiertjes, waaruyt nu en dan al een schootje moet geschieden, alzoo de Sulthan, daar wel voor is, als hy uytgaat en de vastigheyt passeert, of zyne vrouwen of moeder, ook by ontfangst van brieven, en er extra opstaat als van ouds gebruykelyk, 'tgeen al wat kruyt wegneemt, dog stel nog al wel zoolang met zulke kleynigheden te paayen zullen zyn, want Zyn Hoogheid als eens voorgeslagen zynde, dat het zoo hoog op stok liep, zoo beantwoordde hy dit naar zyne gewoonte grimlachende: het manqueert immers de Compagnie nog aan geen kruyt.

„Ziedaar, Mynheer en Vriend! hetgeen UFd. insgelyks zult dienen gade te slaan, bij desselfs opreyze ten minste om die benting wat vaster te maken; wenschelyk was het dat alle canons uyt de bovenlanden waren, edoch men kan niet altoos zooals men wil en dit is de oorzaak, dat het nog niet geschied is."

Hartingh's opvolger, de heer van Ossenberch schreef dd. 13

---

[1] Jav.: dĕstun namung dijat istidjajadding nagari. — Het vóórlaatste woord zal wel zijn het Arab. إسْتِزَادَة = *istidjadat* = verhooging, vermeerdering (van een bedrag). De verhoogde bloedprijs is verschuldigd omdat de doodslag met opzet (préméditation) heeft plaats gehad. Zie Mr. L. W. C. van den Berg in Fath al-Qarib etc. p. 543—567.

[2] De Jonge, pass., VII (X), p. 369.

Mei 1765 [1]: „Lang werk heeft men gehad, en ik heb myn aanzien ten hove zoowel als successive door brieven den Sulthan ernstig verzogt om tot securiteyt van 's Compagnie's dienaren te Djokjocarta een benting of fortres te helpen willen extrueren; dog altoos te vergeefs. Men heeft wel reeds een jaar of twee geleden begonnen de zoogenaamde logie in aarden wallen te besluyten; dog de aarde te stoffig en zandig zynde, konde niet houden, zoodat eyndelyk de Vorst te rade is geworden, op myne herhaalde instantien, rondsomme de woning der Europesen en waaraan zij thans bezig zyn, een steenen fortres te laten bouwen, zoo hegt en sterk, naar de teekening die de ingenieur Frans Haak daarvan gemaakt heeft, als er eenige op Java te vinden is; terwyl de noodsakelykheid vereysschen zal, derwaarts eenig meerder canon te laten voeren, want daarvan is men byna geheel destituut.

Men zal dus in het toekomende voor het guarnisoen zooveel bekommering niet behoeven te hebben, als ik wel gehad heb wanneer ik voor eene rupture vreesde, dewijl er toen niets was hetgeen eenige dekking konde geven, ja zy waren veel veyliger in een open veld, dan in die zoogenaamde logie.”

Dit verhaal klopt voor een deel met wat de **Babad** zoo even beschreef. Maar [2] den 31^en^ December 1765 — dus 7 maanden later — luidt 't in den jaarbrief aan de Bewindhebbers der Gen. Oost-Indische Compagnie: „hebbende de Sulthan zelfs, om zijne welgezindheid te toonen, het dikwyls gereitereerd verzoek geaccordeerd, en ook gelast de noodige materialen byeen te brengen, tot het bouwen van een fortres te Dokjokarta, met welkers extructie men daar thans yverig bezig is; hebbende wy de ministers nevens den resident aan dat hoff by meergem. onze letteren van den 9^den^ April aanbevolen, den vorst met alle vriendelykheid te animeren tot de spoedige volbouwing van hetzelve, om bij eenigen kwaden aanslag in der tyd eene secure retraite te hebben, en zig daarin te kunnen mainteneren; blykende by 's Gouverneurs aparten brief van 15 November, dat er apparentie was om het fortres in het volgende najaar in eene complete ordre te zullen zien.”

De Lodji was dus toen *nog niet* klaar! En 24 Juli 1771 [3] ook nog niet, toen de heer Vos schreef: „met het steenen fort te Djocjokarta na mate van den tyd die er tusschen verloopen is

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 36.
[2] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 45.
[3] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 173.

weinig vordering gemaakt zynde, heb ik daar, na Haar HoogEd. besluyt op de Memorie van den heer Hartingh, niet zeer op gedrongen, te meer wyl de vorst dagelijxs zelfs aan het bouwen was, en deswegens zo wel zyn excuses maakt . . . . gelyk men nu te Djokjo ook met ernst staat voort te varen.„

Jawel! Maar 31 December 1774 [1] — weer 3½ jaar later — hooren wij weer het oude gezang: „Met den opbouw der logien te Souracarta en Djocjocarta wordt yverig voortgevaren.„

En weer 6 jaar later evenzoo de heer van der Burgh dd. 19 September 1780 [2], dat te Surakarta het fort klaar was, „dog een gelyke logie, welke al 14 à 15 jaaren te Djocjokarta onder handen is, is er nog niet voltooid, door dat de Sulthan by continuatie zyne onderhoorigen bezig houdt met voor zyn vermaak te bouwen, weder af te breken, en te herbouwen, en zyn zoon de kroonprins hem daarin volgt. Egter houden de meeste dienaren er reeds huis in, en de punten zijn bezet met veertig stukken 3 en 4 ponders, alle van de Compagnie.„

Den 5en September 1781 [3] vond de heer Siberg „het fort in eene zeer goede staat en order, en ook in zooverre volbouwd dat het alleen in deselve aan de voltooying der opperhoofdwoningen en de besolderingen van eenige andere gebouwen nog kwam te ontbreken.„

Doch 18 September 1787 [4] klaagt de heer Siberg weer: „Met den aanbouw der logie te Djocjocarta gaat het minder voorspoedig, doordien de Sulthan by continuatie voor eigen vermaak bouwt, dan met dat alles egter zal deselve denkelyk binnen twee jaren volkomen voltooid zijn.„

Of dat ook zoo uitgekomen is, weten wij niet, doch dan zal het in ieder geval 28 jaar zijn, dat men over dat fort is bezig geweest! Een tijd van geduldsoefening voor 's Compagnies dienaren, die te doen hadden met eenen Sultan, die zoo ongeveer precies deed als hij goed achtte.

Na den heer van der Sluys trad als Resident te Ngajogya de heer Jan Lapro op, „dewelke de rang van koopman heeft, en

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 273.
[2] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 417.
[3] De Jonge, pass., IX (XII), p. 5.
[4] De Jonge, pass., IX (XII), p. 91.

Haar HoogEdelh. hebben gelast hem by provisie daar alleen te laten; en schynt vooralsnog by den Vorst en Ryksbestierder hoogst bemind te zijn ″ [1] Zoo verhaalt de heer Gouverneur van Ossenberch 13 Mei 1765. Onze Babad teekent hier aan, dat tijdens dezen resident een klein voorval te Ngajogya plaats had, naar aanleiding van zijne gunḍiq, die de Pangeran Dĕmang tot zich had genomen en verborgen gehouden in de desa. Deze vrouw was zeer schoon, en telkens als er bij den resident eene partij gegeven werd, moest zij de pangerans bedienen, hetgeen tot de kennismaking aanleiding had gegeven. De resident liet haar overal zoeken, maar zij werd niet gevonden. Hij verdacht den Pangeran Natakusuma haar tot zich genomen te hebben, maar deze, erkennende dat hij wel eens met haar gescherscht had, ontkende toch beslist dat hij aan het geval schuldig was; ook toen de resident zeide, dat als hij werkelijk zin in haar had, het maar openhartig moest zeggen, en hij zou haar aan hem afstaan. Ten slotte bleek het dan ook, dat de Pangeran Dĕmang de schuldige was. Toen de Sultan daarvan kennis kreeg, was hij zeer boos, en gaf den pangeran gedurende eenige dagen arrest. De resident was daar zeer dankbaar voor, en den Sultan te meer genegen.

Dit geval kunnen wij verder laten voor hetgeen het is. Intusschen kwamen wij weer met twee zoons van den Sultan in kennis. Allereerst Pangeran Dĕmang. De Gouverneur J. R. van der Burgh schreef dd. 19 September 1780 [2], dat hij ″de tweede onechte zoon van den Sultan was, toen 24 à 25 jaren oud, de titul van Pangerang Dĕmang voert, en veel slegte qualiteiten toegekend worden.″ Hij was ″getrouwd met een dogter van den ryksbestierder den raden Adepatti Danoeredja, die in 't generaal aan 't Djocjocartasche hof het minste wordt geagt, zynde hy een kwaadaardig en ondernemend subject, die in onderscheidene gevallen daarvan blyken gegeven heeft, en by sterfgeval of eenige troubles de eerste zou wezen die het hoofd sou opsteken, en daarom dan ook in 't oog mag gehouden worden.″ [3] Wij zullen hem later nog wel eens ontmoeten, doch hij heeft overigens een te geringe rol in de geschiedenis gespeeld, om langer bij hem stil te staan.

Van meer beteekenis is voor ons de Pangeran Natakusuma. Als

---

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 36.

[2] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 403.

[3] J. Siberg, dd. 18 September 1787 bij de Jonge, pass., IX (XII), p. 86; p. 245.

hij de zoon van den Sultan is, van welken Hartingh 26 October 1761 schreef [1]: „oud zoo ik stel 20 jaren, waarvan de Sultan veel houdt, is doux van opslag en vriendelijk voor het uyterlijke”, dan moet hij omstreeks 1742 geboren zijn, en daar hij als Pangeran Adipati Paku Alam den 4^{n} October 1829 door zijnen zoon werd opgevolgd, moet hij ongeveer 86 à 87 jaar oud zijn geworden. Hij was een zoon van den Sultan en de Raden Aju Sĕngara, van Kaḍu. In Deel X—XII van de Jonge's werk komt niets bijzonders over hem voor. Alleen treffen wij hem Deel IX (XII) p. 244 in gezelschap van de andere pangerans aan; en lezen wij p. 245, dat de „pangeran Pringgalaja, zoon van den Kroonprins, ook onder de hand door de Pangerang's Natakusuma en Dĕmang, om zich tegen de verheffing van zijnen broeder den pangeran Mangkubumi tot kroonprins te verzetten „werd aangespoord;” [2] en bij Vreede, pass. p. 96 wordt hij ook in denzelfden geest voorgesteld als „een handlanger van Mangkunagara.” Onze Babad — en ook Europeesche schrijvers — spreken in eenen geheel anderen geest over hem. De Sultan hield ten slotte het meest van dezen zoon, en had hij daartoe nog genoeg geest- en wilskracht bezeten, dan zou hij Natakusuma ongetwijfeld tot zijn opvolger hebben benoemd. Wij zullen hem later nog dikwijls genoeg ontmoeten om hem te leeren kennen, en het laatste gedeelte van onzen Babad in de „Bloemlezing enz.” p. 178—304 geeft ons nader bericht omtrent hem tot zijne verheffing tot Pang. Adip. Pakualam dd. 1 Maart 1813.

Destijds — zoo verhaalt de Babad — was het Rijk zeer welvarend en bloeiend. Alleen — eene kleinigheid — waren er nog „kraman's.” Den Santana's werd toen aangezegd, tot hen uit te trekken en hen ten onder te brengen. In het Zuidergebergte hield zich op Warikusuma. Deze werd gevat, in een mand (Jav brondjong) geplaatst, waarin hij met een tijger moest vechten, en dat zijnen dood ten gevolge had.

In Kaḍu hield zich de „Kraman” Ki Sĕtjajuda op, bijgenaamd Panĕmbahan Kowaq. Tegen dezen trok de Raden Tumĕnggung Natajuda uit. Ook hij werd gevangen genomen en onthoofd. Zijne vrouw, de Raden Aju Pantjurran, werd gevankelijk naar Ngajogya

---

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. 365.
[2] De Jonge, pass., IX (XII), p. 264, 265.

gebracht, waarover de Sultan verblijd was. Vervolgens werd zij aan den Pangeran Silarong overgegeven, wijl die haar schoonvader was. De schrijver teekent hierbij aan, dat zij zich vroeger aan Ki Sĕtjajuda tot vrouw aangeboden had [1]. Zij was eene afstammelinge uit 't Mangkuratsche huis.

Dan was er nog een van het Mangkuratsche huis, genaamd Raden Suwardja; hij was een zwager van Kjaï Tumĕnggung Martalaja en jonger broeder van de Raden Aju Tjândrakusuma. Aanvankelijk zwierf hij rond, hield zich veel bij gewijde graven op, en wierp zich toen als "Kraman" op; zoo verkreeg hij eenigen aanhang. Zijn zwager Ki Martalaja werd met zijne gevangenneming belast. Nu had Raden Suwardja zich door middel van eene Sĕlir van Ki Martalaja, en die hem ook was gevolgd, weten meester te maken van een piek van Martalaja, genaamd Karobatoq, die buitengemeen krachtig van werking was. Ki Martalaja vond Raden Suwardja, en kwam tegenover des "kraman's" patih, genaamd Sastra (Sètra —) juda te staan, die de lans Karobatoq in de hand hield. Toen Ki Martalaja dit zag, was hij zeer in zorg, steeg van zijn paard, en naderde den patih te voet, die te paard bleef zitten. Plotseling boog het paard zich voor ki Martalaja; de lans Karobatoq ontviel aan de hand van den patih ter aarde, waarop ki Martalaja zich terstond van haar meester maakte, en den patih er mee doorstak, zoodat hij aan zijne wonden stierf. De "Kraman" zakte toen met de zijnen af, en verspreidden zij zich in bosschen en valleien. Maar hij werd toch gevangen genomen, naar Ngajogya gebracht, gekerkerd en door worging gedood.

Nu geeft de Babad ons eene opgave van de kinderen die de Sultan destijds had, doch alleen die welke gehuwd of huwbaar waren.

1°. Bij zijne echtgenoote van Panaraga. Deze was de moeder van Pangeran Dĕmang [2].

2°. Bij die van Kaḑu had hij vier kinderen; namelijk: eene dochter, gehuwd met Tumĕnggung Danukusuma, den zoon van den Rijksbestierder: eene dochter gehuwd met Raden Mangundirdja van Kraranggan [3]; een zoon, Pangeran Arija Natakusuma; en nog

[1] Jav.: ngunggahunggahi.

[2] Volgens de Jonge, pass. IX (XII) p. 86 gehuwd met eene dochter van den Rijksbestierder Danurĕdja.

[3] Van rângga.

eene dochter, de jongste, gehuwd met den Kaḍu'schen Raden Tumĕnggung Natajuda.

3°. Bij die van Kudus: eene dochter, gehuwd met Raden Sasradiningrat, zoon van Tumĕnggung Sasranagara.

4°. Bij die van Gaḍing: een zoon, genaamd Pangeran Dipasånta, die zwak van denkvermogen was.

Overigens waren de jongere kinderen van den Sultan nog vele [1].

De kroonprins van Ngajogya begaf zich met groot gevolg, waaronder de voornaamste bupati's, des Sultans vertrouweling ki Tumĕnggung Sindurĕdja, en 12 Europeesche dragonders, naar Surakarta, om eene prinses, de tweede dochter des Susuhunans te zien met het oog op een eventueel te sluiten huwelijk. Te Surakarta ontving men hem met alle pracht, de prinses was vorstelijk uitgedost; maar haar voorkomen beviel den kroonprins toch niet, zoodat hij besloot van haar af te zien. Intusschen, de Susuhunan zelf, niettegenstaande hij den kroonprins naar behooren ontving, was niet ingenomen met het huwelijk; ook al omdat de Compagnie er niet mee ingenomen was of instemde; maar vooral om Mangkunagara, die er verschrikkelijk veel op tegen had, dat Susuhunan en Sultan elkanders *besan* zouden worden, in welke vermaagschapping hij eene mogelijke verzoening ten zijnen nadeele zag, en wellicht een toekomstige vereeniging der rijken van Surakarta en Ngajogya onder den kroonprins van Ngajogya. Bovendien overwoog hij, dat de kroonprins een neef (Jav. kapènaqqan) van Raden Rångga en zijne moeder eene Sokawati'sche was. Hij zag in hem een erf- en doodvijand.

Gedurende zijn verblijf te Surakarta werd een feest gegeven, waarbij het bijna tot een vechtpartij (Jav. kĕrĕngan) tusschen Mangkunagara en den Uprup (Beuman) kwam. Van te voren had de kroonprins reeds te kennen gegeven, dat hij geen drank (Jav. awis) wilde drinken of dansen (Jav. bĕqsa) omdat hij er niet van hield, en zich in het dansen nog niet had geoefend. Toch wilde Mangkunagara den kroonprins daartoe aanzetten, maar deze bleef er bij volstrekt te weigeren, zoodat er een erg gekibbel (Jav. garĕdjĕggan) ontstond, waar zich de resident mee moest bemoeien om den vrede te herstellen.

[1] De Jonge, pass., VII (X), p. 364, 365. — VIII (XI) p. 172, 402, 403. — IX (XII), p. 85, 86.

Na een vierdaagsch verblijf vertrok de kroonprins weer naar Ngajogya. Kort na zijn terugkomst nam hij tot vrouw (Jav. radenaju sĕpuh) eene dochter van Raden Tumĕnggung Sasrawinata, en nog eene (als anem), eene verwante van Pangeran Djuru, de dochter van Pakuningrat.

Over dit bezoek aan Surakarta en het bij die gelegenheid voorgevallene is heel wat te doen geweest. De voorstelling van het geval is bij Javaansche en Europeesche schrijvers niet volkomen eensluidend. Volgens onze Babad is het weer *Mangkunagara* die zich onhebbelijk aanstelt; eene andere zegt, dat „bij gelegenheid van een der feesten, waar de drank de zinnen had beneveld, o. a. door *Beuman* de kroonprins wordt gehoond, omdat hij geen arak wilde drinken of dansen. Deze scène geeft aanleiding tot hooge onaangenaamheden, doch ten slotte wordt de zaak ook door *Mangkunagara* (*N. B.!*) en de Ratu Bĕndara bijgelegd, welke laatste den kroonprins met zijne bruid naar Jogja vergezelt," [1] van welke laatste bijzonderheid onze Babad in het geheel niet spreekt. Trouwens de geheele voorstelling van het geval schijnt ons verder van de waarheid verwijderd te zijn dan die van onze Babad, ook al wil men bij de eene Babad aan een Mangkunagaransche, en de andere een Pakualamansche tendentie denken. Dat de Europeesche Schrijvers omtrent de details van het geval vrij wel onbetrouwbaar geacht moeten worden door het troebelige der bronnen waaruit zij hebben moeten putten, spreekt wel van zelf [2].

Nu wordt er gesproken van eenen asceet [3] te Djadjar, genaamd Pangeran Rånggа Natapradja. De Compagnie schijnt dezen niet al te best vertrouwd te hebben, en drong er bij den Sultan op aan, dat hij hem zijne geestelijke waardigheid zou ontnemen, en alzoo onschadelijk maken. De Schrijver zegt het wel niet, maar uit het verhaal zou men opmaken, dat de Sultan hem toen tot zich te Ngajogya genomen heeft, om hem te sparen; doch nu werd de pangeran zelf de oorzaak van zijn ongeluk, door den Sultan te vertoornen, want deze had hem opgedragen mede uit te trekken tegen bupati's in de Måntjånagari onder aanvoering van den Raden Rånggaprawiradirdja. Maar hij weigerde, en verzette zich, ten

[1] Vreede, pass., p. 96.

[2] Jonge, pass., VII (X), p. 394, 395. — VIII (XI) p. 32, 46.

[3] Jav.: ri sang paṇḍita ing Djadjar.... punika anrĕgu(?) ḍatĕng kumpĕni.

gevolge waarvan hij gedood werd door den Tumĕnggung Wirjanagara. Zijn lijk werd de gewone eer bewezen, en nadat het in eene lijkwade gewikkeld was [1], nevens de graven zijner voorvaderen ter aarde besteld. Zijne vrouw en kinderen werden gevangen genomen, zijne levende have (Jav. radjakaja) werd buitgemaakt; evenals zijne zegen-aanbrengende reliquien. Ook was er bij zijne vrouw nog een Raden Sumajuda. Deze werd levend gevat. Toen hij tot den Sultan was gebracht werd deze zeer ontroerd. Hij schonk hem vergiffenis, en stelde hem tot ḍĕmang van eene desa aan. Ook was er nog eene zeer schoone dochter van Pang. Rånggа. Het had er alles van alsof de Sultan haar voor zich verlangde. Maar de Kangdjĕng Ratu Kadipaten — die nu alléén in het paleis was, daar de Kangdjĕng Ratu Kantjana reeds overleden was — maakte zich daar zeer ongerust over, en verzette zich er tegen dat zij nog eene echtgenoote (Jav. maru) naast zich zou krijgen, zoodat de Sultan van zijn voornemen afzag. De Ratu Kadipaten drong er toen bij haren zoon den kroonprins op aan, dat deze dit meisje voor zich tot vrouw zou verzoeken; en daar had hij ook wel ooren naar, bedenkende „dat hij haar liever tot vrouw dan tot schoonmoeder had.” Maar de Sultan wilde daar niets van weten. De kroonprins, daarover ontstemd en boos, verliet de stad gevolgd van al zijne ondergeschikten, en ging plunderende en roovende de desa's door, en bracht eene Chineesche tolpoort in rep en roer. De Sultan, dit hoorende, gevoelde zich in groote ongelegenheid door het gedrag zijns zoons, liet hem ontbieden, en stond hem toe, het begeerde meisje als jongste vrouw (Jav. nem pijambaq) tot zich te nemen. Maar het duurde niet lang, of zij beviel hem niet meer, waarop hij haar aan Pangeran Serang tot vrouw gaf. De Sultan had intusschen zeer veel hartzeer over het gedrag van zijnen zoon, te meer die Pangeran Rångga van Djadjar een afstammeling was van den Sunan van Kalidjaga [2].

Het geheele geval wordt ons nog duidelijker door de „Memorie”

---

[1] Jav. Kinappin; in Soend. Holl. Wdb. van A. Geerdink: Kapani = lijklaken, doodkleed: in een doodkleed gewikkeld. In Bijdr. T.-, L.- en V.kunde, V, 10 (deel XLIV), door Dr. H. H. Juynboll. كَفَن = Arab. = doodskleed. — Jav. ulĕs, lawon. — تَكْفِين Arab. = in een lijkkleed wikkelen.

[2] Eene beschrijving van zijn graf te Kadilangu, ± 1 paal van Dĕmaq, vindt men in de Reizen van Raden Purwa Lĕlana, I, p. 222. — Babad T. Djawi (1874), p. 31, 48, 73.

van den Gouverneur J. R. van der Burgh [1], waar hij § 10 schrijft, dat de kroonprins »het denkbeeld koestert, dat al wat hij wil geschieden moet, of anders neigd om zig gevoelig te toonen en uit te spatten, zooals hij in 1778 heeft gedaan, door in stilte misnoegd het hoff te verlaten, en eenige dagen rond te zwerven, mitsgaders intusschen een van 's Keyzers tolpoorten te laten spolieeren en afbranden, alleen maar omdat zyn vader niet aanstonts bewilligde in zyn begeeren om hem de dogter van zeekeren korts bevoorens omgekoomen Pangerang Rongo ter vrouwe te geven, niettegenstaande hy toen reeds 3 vrouwen en een vry grooter getal bywyven hadt. De Sultan heeft daarop toe — en hem die vrouw gegeven, en alzoo getoond dat hy zyn zoon viert, waarscheinelyk omdat hy hem reeds te veel gezag en vermoogen gegeven heeft, om hem anders te dwingen.«

En in § 26 schrijft hij betreffende den Pangeran Rångga, dien hij tot »de arme princen, malcontente hovelingen en dweepers rekent, die uit hoofde van hun geboorte en rang of door schynheiligheid invloed op het ligtgeloovige gemeen hebbende, dat weeten in te neemen en te verleiden, en zulke zullen er ook wel altoos wezen; zoo lange Java blijft. Met haastig beraamde en spoedig ten uitvoer gebragte maatregelen, heb ik eenige doen succumbeeren, en andere in haar voornemens gestuit, en dat dient te geschieden, voor dat zy veel aanhang krygen en eenig voordeel behaalen, dog is my egter niet gelukt met zeekeren geestelyken Pangerang Rongo en zijne zoons; hy zelfs is in een toevallige rencontre met volk van den Sulthan omgekoomen, en zyn oudste zoon is gesneuveld in een actie met de Samarangsche dragonders in het Děmaksche« enz., waar hij verder handelt over de andere leden van die familie. Verder het vermoeden uitsprekende dat zij »eene schuilplaats in het Djipangsche hebben, onder Raden Rongo Prowiro Dirdjo, hoofd van Sulthans Mantjanagaras en zijn zwager, mitsgaders oom van den Mattaramschen kroonprins, dan geloove ik nogtans niet, dat de vorst daarvan weet, maar wel zyn evengenoemde zoon, die met een dogter van den aflyvigen Pangerang Rongo is getrouwd, en by my gesuspecteerd word die weerspannigen onder de hand te protegeeren.«

De heer Siberg brengt die familieleden van Pangeran Rångga later, dd. 18 September 1787 [2] nog eens ter sprake, als hij in zijne

[1] De Jonge, pass. VIII (XI) p. 402.
[2] De Jonge, pass., IX (XII), p. 86, 91.

„Memorie" § 27 spreekt over rustverstoorders op Java, dat „het geslacht van zeekere geestelyke pangerang Rongo zich tamelyk stil gehouden hebben . . . . en voor het vervolg ook niet zooveel te vreezen is, nu de Djocjocartasche kroonprins zyne vrouw, dochter van den aflyvigen pangerang Rongo verlaten heeft (nu eenige maanden geleden), en dus in die familie minder belang stelt." Eenige regels verder spreekt hij van „dat op Java onder den naam van Djadjar rondzwervende geslacht."

Nu is er sprake van eenige *pusaka's*, namelijk de kĕndil kjaï Sijĕm; een kleedingstuk, genaamd Kulambi Ontakusuma [1]; eene kris kjaï Lar Bango; een lans kjaï Panatabångsa, die de Sultan met grooten optocht, waaraan hij zelf een oogenblik deelnam, naar Ngadilangu liet overbrengen. En dan was de Sultan ook nog in het bezit gekomen van eene kris kjaï Sangkĕlat [2], en een piek kjaï Palered. Van de kris wordt verhaald, dat een hengelaar te Pamantingan aan de Zuidzee die had opgehaald bij zijn hengelen, en mee naar huis genomen. Daarop bleek dat een ieder die deze kris in bewaring had, ziek werd, eene eigenschap, naar de voorzegging, aan deze kris eigen, om haar daardoor als een vorstelijke pusaka te doen kennen. Men bood haar dus den Sultan aan.

De beschrijving is verder verward. Het is bekend, dat de piek kjaï Palered te Ngajogya is. O. a. kan men in de Babad Tanah Djawi (1874) p. 101 lezen, dat Raden Ngabehi Loringpasar ook een piek kjaï Palered ten strijde meenam.

Nu wordt er verhaald van den Pangeran Natakusuma, over wien boven reeds sprake was, [3] dat de sultan van dezen zoon meer hield, dan van eenig ander zijner kinderen, zelfs den kroonprins. In prinselijke kleeding overtrof hij zelfs den Pangeran Ngabehi. Hij had vele pieken en krissen, en het korps Pradjurit Trunakinanti en vele wapenen onder zijn bestuur.

De Raden Rångga Prawiradirdja [4] bood, om daardoor nauwer aan

[1] Babad Tanah Djawi, (1874), p. 40, 48, 190.

[2] Babad Tanah Djawi, (1874), p. 10, 46 en 49 wordt ook een kris van den vorm Sangkĕlat genoemd, het eigendom van den Sunan van Bonang.

[3] Jav. ing kang ngĕmong Raden Ajuler, sampun kados kang ibu pijambaq.

[4] Dezelfde die bij Vreede, pass., p. 94, als Wadana Patih te Groboggan voorkomt; en p. 95 den Pangeran Singasari in de Kaḍiri bestrijdt.

den vorst verbonden te worden, zijne dochter den Sultan aan, om haar Natakusuma tot vrouw te geven. Maar de Sultan wilde daar niet in treden. Daarop verzocht de Raden Rångga, dat zij dan met eenen panakawan van den Sultan, genaamd Raden Natadiwirja mocht trouwen en deze tot bupati aangesteld worden. Dit vond de Sultan goed. Voor Natakusuma verkoos toen de Sultan de jongste dochter van den Tumĕnggung Sasrawinata, eene jongere zuster van de Raden Aju Adipati Sēpuh, d. i. eene vrouw van den kroonprins, tot vrouw, hetgeen de Sultan ook gepast achtte, daar de oudere zoon, d. i. de kroonprins, dan de oudste dochter, en de jongere zoon eene jongere dochter tot vrouw kreeg. Uit de buitengewone feestelijkheid bij het sluiten van dit huwelijk bleek weer de voorliefde van den Sultan voor Pangeran Natakusuma, en zijn tact en doorzicht om juist dit meisje hem tot vrouw te geven.

Een ander bewijs van 's Vorsten groote liefde jegens Pangeran Natakusuma was, dat toen hij de Edelheeren Pan dĕr Bor (= van der Burgh) en J. Siberg [1] tot gasten had, hij aan deze twee heeren in het bijzonder zijnen zoon Pangeran Natakusuma aanbeval en toevertrouwde.

De toenmalige Uprup te Ngajogya werd opgevolgd door den heer J. M. van Rhijn. [2] In zijne dagen had er een klein voorval plaats. Een zoon van den marktmeester (Jav. tåṇḍa pĕkĕn), genaamd Nja Hi Pĕti, te Kĕbonbulu, verstoutte zich een baṭiq-patroon, genaamd parangrusaq, te dragen, dat alleen door den Vorst gedragen kan worden. De Lurah (= het hoofd) van de Pradjurit Mantri Lĕbĕt verbood hem dit baṭiq-patroon te dragen; de geheele kampung geraakte zoodanig in rep en roer, dat men elkander zelfs te lijf ging. Zoodra de Resident dit hoorde, werd hij zeer boos, liet den Lurah gevangen nemen, in de gevangenis zetten en afstraffen. Maar nu werd ook de Sultan, toen hij dit laatste hoorde, zeer boos; hij eischte den Lurah terstond op; maar de Resident weigerde. De Sultan — blijkbaar niet van halve maatregelen houdende — liet toen gewapende troepen zich in de Lodji Bulu opstellen. De Pradjurit Måntjanagara stonden onder aanvoering van Pangeran Raden Rångga Prawiradirdja; de Bupati's Djawi en Lĕbēt, de troepen

[1] In 1780 werd de heer J. R. van der Burgh als Gouverneur en Directeur van Java's Noord-oostkust opgevolgd door J. Siberg.

[2] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 413. Dit was in 1780.

van het paleis en die van den kroonprins stelden zich in de Lodji op, onder aanvoering van den Sultan zelf.

De Sultan beschouwde de handeling van den Resident als in strijd met het Contract, tusschen hem en de Compagnie gesloten; hij had volstrekt geen plan zich tegen de Compagnie te verzetten; maar dan behoorde men ook van weerszijde de bepalingen van het Contract na te komen. De Rijksbestierder was echter over dit krasse optreden radeloos, en deed zijn best den toorn des Sultans wat tot bedaren te brengen; daarop ging hij den Resident spreken, en wist dezen te bewegen, hem van zijn ongelijk overtuigende, den Lurah vrij te laten. En daarmee was deze zaak gelukkig tot een goed einde gebracht; eene kleine bijdrage om het karakter van den Sultan te leeren kennen. Hij gaf niets toe waar het eene quaestie gold, die zijne vorstelijke eer en waardigheid zou kunnen kwetsen. En in dit geval was ongetwijfeld het recht aan zijne zijde, en het optreden van den Resident vrij onhandig.

Niet lang daarna werd tot zijn opvolger de heer W. H. van IJsseldijk [1] als eerste resident te Ngajogya aangesteld, een man van wien met lof gesproken wordt over den tact waarmee hij overeenkomstig het Tractaat de goede verstandhouding tusschen Compagnie en Sultan wist te bewaren.

Onder zijn bestuur had o. a. het volgende nietige voorval plaats. Bij gelegenheid van eenen Garĕbĕg wilde het ongeluk, dat toen de Sultan naar het paleis terugkeerde, een dienstdoend Europeesch officier door den blanken sabel van eenen den Sultan begeleidenden Lurah van de Pradjurit Midjikartijasa, genaamd Baüsasra, zoon van den Tumĕnggung Sasranagara, eene ernstige dijwond kreeg. De Sultan toonde zijne rechtvaardigheid door het straffen van dezen Inlandschen officier, waardoor de goede verstandhouding met den resident nog versterkt werd; terwijl hij den Europeeschen officier, wiens wond spoedig genezen was, vele cadeaux, en 500 rejalen, en een schoon rijpaard schonk.

Nu wordt er verhaald dat Batavia door de Engelschen in het

[1] In 1786 (tot 1799), blijkens de Jonge, p a s s., IX (XII), p. 90, waar ook de heer J. Siberg van hem dd. 16 September 1787 getuigt, dat „die nog maar één jaar aldaar resident, egter door yver en vlyt en in 't wel waarnemen van zyn dienst veel genoegen heeft gegeven, terwijl hij teffens by den Sultan in aansien en agting is". — Zie ook a l d. p. 412, 435, 464, 556, 560.

nauw werd gebracht. Surakarta en Ngajogyakarta zouden, op verzoek van de Compagnie, ieder 1000 man leveren. Zij zouden tegelijk optrekken. De troepen van Ngajogya stonden onder het bevel van Raden Tumĕnggung Natajuda en twee bupati's lĕbĕt, genaamd Kjaï Tumĕnggung Mangundipura en Pangeran Dipakusuma, een zoon van wijlen Pang. Silarong; de manschappen van de kadipaten stonden onder de patih's Wiraguna en Baürĕqsa. Na verloop van twee jaar keerden deze troepen terug, zonder met de Engelschen in aanraking te zijn geweest, daar die geen aanval deden en weer vertrokken.

Dit geval [1] wordt beschreven door Hageman. (pass. I p. 211), doch hij geeft „4000 man van den Keizer", zonder van Ngajogya te spreken. Maar bij de Jonge, pass. IX (XII) p. 1 v.v. kan men het uitvoeriger tot in bijzonderheden vinden. Later kwam dergelijk militair hulpbetoon nog eens ter sprake. Zie ald. p. 209, 263.

De Sultan besloot rondom de kraton een vestingmuur te laten bouwen. Zeer veel menschen werkten daaraan, allen met gelijke lust en ijver [2]. De bupati's beleenden hunne krisscheeden om er steenen en kalk voor te koopen. De kroonprins hield het toezicht op het werk. Maar hij deed dat zoo scherp, zette zooveel haast achter het werk, daarbij niemand sparende, zoodat men zelfs een jongen van vijf jaar zag aandragen, dat de Sultan buitengewoon getroffen was over het doen van zijnen zoon.

De resident van IJsseldijk gaf van deze zaak kennis aan de Regeering. Hij werd naar Batavia ontboden, en ontving eene berisping, daar men achter deze werkzaamheden geheime vijandige bedoelingen zag, en hij had moeten voorkomen en tegenhouden. Maar hij verdedigde zich zoo goed, dat de Regeering er in berustte, en hij kon terug gaan naar Ngajogya. Al hetgeen den Schrijver aanleiding geeft den lof van des residents voortreffelijke eigenschappen van verstand en hart te bezingen.

Maar nu ontstond er weer een verschil tusschen Kroonprins en Sultan. De Kroonprins was eigenzinnig en deed gedurig dingen tegen den wil zijns vaders. Zoo liet de Sultan gajamboomen langs

[1] Het had in 1781 plaats, onder den Gouv.-Gen. W. A. Alting. (Hij was Gouv.-Gen. van 1 September 1780—2 November 1796.)

[2] Jav.: Kadosdene sampun anĕtĕppi djangkannipun, banon serang (serong?) tiga warna, mas suwasa salaka.

de wegen buiten de muren planten tot schaduw op den weg ten gerieve van het publiek. Maar de Kroonprins was daartegen „omdat die boomen de kogels in hun loop zouden belemmeren," waaraan de Sultan niet dacht, omdat hij met geene oorlogzuchtige bedoelingen die muren liet bouwen; en al ware het ook het geval, dat er kogels moesten verschoten worden, zouden die wel hunnen weg vinden. De pangeran Dipanagara koos in dezen twist de zijde van den Sultan, en bespotte den Kroonprins, hem allerlei hatelijkheden zeggende. Maar de Kroonprins zette toch zijn wil door. Het publiek, het voltooide werk aanschouwende, beschouwde dat als eene vermeerdering van de macht van den Kroonprins. Het duurde dan ook niet lang, of de Sultan wilde zich in het geheel niet meer in het paleis ophouden, maar trok zich terug in den tuin, om met zijnen zoon niet in aanraking te komen.

Op zekeren dag kwam er een krankzinnige de Kaḍaton binnen om zich meester te maken van de piek Kjaï Muntab die in de piekenstander stond. Maar hij werd omsingeld en afgemaakt.

Onaangenamer was het voor den Kroonprins dat twee zijner panakawan's zich misdroegen met Sĕlir's in het paleis. Zij werden wel afgemaakt, maar de kroonprins was toch erg tegenover zijnen vader beschaamd over het geval. De schrijver noemt dit geval een „sasmita", een voorspellend teeken! Gelijk hij het voorgaande een „tjoba", een proef noemt.

Destijds deden zich dag aan dag verschillen voor tusschen den Sultan en den kroonprins; deze gaf bevelen lijnrecht in strijd met die van den Sultan. Ook den Rijksbestierder Danurĕdja maakte hij het leven zuur door het geven van bevelen omtrent de „gugur gunung" zonder hem te raadplegen; ook den „kleinen man" maakte hij het met het bewerken van zijnen tuin zoo zwaar, dat men er zich over beklaagde. En de Sultan — nu, ja! maakte er zich zeer boos over, maar.... hij maakte den Rijksbestierder tot slachtoffer van zijnen toorn en sloeg hem, opdat „zijn zoon bang zou worden"! Het staat er: supados ing kang putra adjriha. [1] — En ook de andere prinsen maakten den vorst boos, wijl zij ook al

[1] Jav.: ing kang dados bĕbantĕn asĕmman dĕduka dalĕm raden adipati Danurĕdja ngantos kaästa dipungĕbaggi supados ing kang putra adjriha, anamung ing kang putra kangdjĕng gusti angĕtulli anggĕppipun mĕkatĕn, langkung langkung karsannipun pijambaq amala pĕpatihipun, botĕu andukani sarirannipun-

onverschillig werden omtrent hun opgedragen werkzaamheden. [1] En in zijnen toorn, de prinsen bestraffend toesprekende, sprak hij over den kroonprins als de "botjah ing Sokawati", de knaap van Sokawati, die wat hij was en had, dat geheel en alleen aan den Sultan te danken had. Dit hoorde en begreep de kroonprins, en hij vergat het niet.

Daarna geraakten de Kroonprins en Mangkunagara met elkander in geschil. Over en weer wisten zij zich meester te maken van hun wajang-spelers en sĕlir's. Een zekere Pamatangrana diende daarbij den kroonprins van Ngajogya als tusschenpersoon, terwijl Mangkunagara drie panakawan's uitzond om lieden van Ngajogya over te halen naar het Mangkunagaransche over te komen. En dit gelukte ook vrij wel. Met name worden genoemd twee sĕlir's van Raden Rija Sindurĕdja, Boq Gaḍing en Boq Gambir, die zich heimelijk naar het Mangkunagaransche begaven. Toen nu om hare terugzending werd verzocht, werd dat verzoek smadelijk van de hand gewezen De Sultan, van dit alles hoorende, werd zeer boos, en had de Compagnie [2] hem niet tegengehouden, dan zouden er zeker ernstige gebeurtenissen plaats gehad hebben. Maar de Kroonprins wist zich daarop weer meester te maken van twee sĕlir's van Mangkunagara, genaamd Boq Lara Tanbijah en Gantijah; alweer door middel van de slimheid (Jav. djuliggipun) van Pamatangrana.

Het bovenstaande is het kort begrip van hetgeen natuurlijk zich gedurende verscheidene jaren voordeed. Maar het houdt verband met het volgende. De kroonprins had een vrouwelijk corps pradjurit opgericht, bestaande uit 44 personen, waarvoor hij die vrouwen van de bevolking nam, welke hem aanstonden [3], dat natuurlijk heel wat ontstemming teweeg bracht. Die twee sĕlir's van Mangkunagara stelde hij tot Lurah's van dat corps aan, en gaf haar den naam Raden Rĕnggawati en Sĕstrawati.

Deze geheele zaak geeft den Schrijver weer aanleiding zich scherp

[1] Jav.: sami andikaqakĕn anjambut damĕl anggarap djagang margi toja.

[2] De Schrijver gebruikt meermalen de benaming Compagnie, waarbij hij dan denkt aan dienaren van de Compagnie, hetzij Resident, Gouverneur of kommandant, en dan verder ook de Regeering te Batavia.

[3] Jav.: punika andadossakĕn kasusahannipun ing nagari sabab jen amunḍut estri kados andĕkĕp ajam kemawon.

uit te laten over de verwaandheid, hoogmoed en vermetelheid van den Kroonprins, die zich blijkbaar sterk gevoelde zelfs tegenover den Sultan zijnen vader, wien hij het niet vergaf, dat hij hem dien „botjah van Sokawati” had genoemd. Hij was niet bang voor den Sultan!

Vooral tegenover Pangeran Arija Natakusuma was hij zeer verbitterd. Dit was trouwens al sedert het leven van den overleden kroonprins het geval. De vrees, dat Natakusuma wel eens de opvolger van zijnen vader zou kunnen worden, had hem er alreeds toe gebracht, te trachten zijnen oom (Jav. uwa) kjaï Rångga over te halen, den Sultan te bewegen, hem nu reeds de regeering over te geven en tot Sultan te verheffen; maar kjaï Rångga wilde daar niets van weten, doch zeide hem borg te blijven dat hij, en niet Natakusuma zijnen vader als Sultan zou opvolgen.

Het was den Kroonprins nu om niets anders te doen dan zijne broeders te laten gevoelen, dat hij kroonprins was, en zij hem als zoodanig zouden erkennen en de verplichte eer bewijzen. Raden Mangundirĕdja [1] stond destijds nog aan het hoofd van de Nijakalĕbĕt. Kjaï Sindurĕdja was overleden, en opgevolgd door zijnen zoon Mangunḍipura, maar deze kreeg slechts (waarschijnlijk door toedoen van den kroonprins omdat hij geen vriend van hem was) de helft van het apanage van zijnen vader. Vooral Natakusuma was het op wien de kroonprins het gemunt had, en gedurig had hij dan ook 't een of ander op hem aan te merken. Mangundirdja sprak er toen den Sultan over, dat de kroonprins er op stond, dat Natakusuma hem (meerdere) hulde en eere zou bewijzen. De Sultan — de waardigheid van den kroonprins als zoodanig willende hoog houden — antwoordde, dat de kroonprins gelijk had; de een zoowel als de ander behoorde trouw en oprecht te zijn, en wie begon met verkeerd te handelen zou geen geluk wedervaren. Daarop ontbood hij Natakusuma, bemoedigde hem, en spoorde hem tot onderdanigheid jegens den Kroonprins aan. Hij was daartoe bereid. Aan het einde van het gesprek [2] was de Sultan zoo aangedaan, dat hij zijnen

[1] Ook Mangundirdja gespeld. Hij was een zoon van Kjaï Rångga, en volgde dezen na zijnen dood op als Wadana Måntjanagara. Raden Tumĕnggung Sasradiningrat werd Wadana Gĕḍongtĕngĕn.

[2] De Sultan zeide o. a.: Sira pinurih sabijantu kalawan kang mas-mu ki adipati paḍa paḍa anibaqna udjar katĕmĕnnan, ananging jen ki adipati nora sumpah ingsun ija ora anglilani, sira amiturutta bae dening sĕkarĕng ngreh ing sadulur tuwa iku wadjib dadi gĕgĕntenning-

omhelsde en bij herhaling kuste. Hopende voor den vervolge de gewenschte verhouding tusschen kroonprins en Natakusuma te vestigen, had hij het volgende middel bedacht, daarmede voldoende aan het verlangen van den kroonprins. Natakusuma moest met twee getuigen, Raden Mangundirdja en den Panghulu Kjaï Ibrahim om de gebeden te doen, zich naar den kroonprins begeven, ten einde elkander den eed van wederkeerige trouw en oprechtheid te doen. Dit geschiedde, en Natakusuma gevoelde zich verruimd van hart. Intusschen was en bleef hij toch een doorn in het oog van den kroonprins, en de Sultan werd met de toeneming zijner jaren hoe langer hoe zwakker, ja, machteloozer, tegenover den kroonprins.

Pangeran Mankunagara droeg nog altijd leed over het verlies van de beide Sĕlir's, die de Kroonprins te Ngajogya tot zich had genomen en volstandig weigerde terug te zenden. Hij verzocht nu aan den Gouverneur te Samarang verlof om de rust en vrede in Ngajogya te verstoren en het land onveilig te maken. (Jav. riwaq riwuq). Natuurlijk stond de Gouverneur dit niet toe, doch beloofde te trachten de zaak in der minne in orde te brengen. Toen de Kroonprins nu vernam, dat de Compagnie die zaak wilde ter hand nemen, en de Sultan blijkbaar in deze zaak zich bij de Compagnie aansloot, omdat hij beslist weigerde trouweloos genoemd te kunnen worden, gevoelde hij zich gekrenkt en beleedigd door

---

sun, mapan paḍa anaq ing ratu jen ḍasar bangĕt densikara kang aparing adil, ing kang maha kuwasa ḍewe, [1]an uwis ana lupijanne, ingsun iki dene putra djadjar ora dadi pangeran adipati, ananging uwaqmu ki raka sunan kang sumare ing lawéjan bangĕt sikara mĕnjang ingsun, saka pitulunge kang maha agung oleh nagara sĕparo amarga kumpĕni asih, apadene ing nalika ejangamu bujut, ejang sinuhun pakubuwana bangĕt gonne asikara uwa sunan mangkuratmas, ing wĕkassanne ija sagĕd angungkil karaton, iku saka ngadille kang maha kuwasa, dumadaqqan kagungan pradjurït sirrullah ing satanah djawa sumĕmbah kabeh sarta kumpĕni asih. Lan karodene maneh, jen uwong sumĕdya wani marang ing ratune, mângka tanpa nalar iku wis ora mĕsṭi ora wĕnang, ing kuna kuna ĕndi ana kraman kang anulus, iku djĕnĕnge wong mungkar bangĕt ora wĕru ing tĕngĕrran, mĕsṭi jen anĕmu tjilakaningbumi. Deze woorden doen ons den Sultan, alsook zijne verhouding tot de beide prinsen volkomen kennen.

zijnen vader; en maakte zich met zijn onderhoorigen en amazonen uit de voeten naar het woud Bĕḍojo (Jav. ing wana bĕḍojo), waar hij in tenten ging logeeren. De Schrijver merkt hierbij op, dat de kroonprins buitengewoon ondeugend en vermetel was, en voor niemand eenige vrees of achting koesterde sedert den dood van zijnen oom (Jav. uwa) kjaï Rångga. De Sultan gevoelde zich intusschen in groote moeielijkheid; te meer hij toen ziek was, zoodat hij zich in sterk-afkeurenden zin over het gedrag van zijnen zoon uitliet, waardoor hij in ongelegenheid werd gebracht [1]. Hij ontbood daarop den patih van den Kroonprins, kjaï Wiraguna, die vol vreezen en beven voor den Sultan verscheen, en door dezen geducht, zelfs handtastelijk onder handen werd genomen; vervolgens gelastte hij hem, onmiddelijk naar den kroonprins te gaan, en dezen aan te zeggen, dat hij terstond terug moest keeren met zijn patih; gebeurde dit niet, dan zou hij Natakusuma tot hem zenden; en als hij dan nog niet gehoorzaamde, zou hij opgehouden hebben kroonprins te zijn, en vervangen worden door Natakusuma. Kjaï Wiraguna vertrok, en de kroonprins voldeed aan het bevel zijns vaders. Hij keerde huiswaarts maar gaf voor ziek te zijn, zoodat hij zijnen vader niet ontmoette. Dit verhinderde intusschen niet, dat er dag en nacht in zijne residentie de gamĕllan gespeeld werd. De beide Sĕlir's van Mangkunagara weken niet van zijne zijde, dat als een bewijs van hare liefde jegens hem moest gelden; en hij hoopte zulk eenen invloed op zijnen vader te zullen hebben, dat ook deze hem zou steunen in het geven van een weigerend antwoord, als de heer van Reede te Samarang [2] om de terugzending dier Sĕlir's mocht verzoeken.

Daar de Sultan den kroonprins geen bezoek wilde brengen, zond hij den Rijksbestierder Danurĕdja om den prins tot reden te brengen,

[1] De Schrijver merkt nog op: dados wontĕn paribasan, anaq molah, bapa kĕpraḍah, punika jĕqtos, dening polahipun anaq ing kang dĕlurung kĕkosoddan ing tijang sĕpuh, jen wontĕn nĕpsunipun mangkunagra nĕmpuh bĕleh pisan anuntĕn ngĕntassi inggih galibĕddan wontĕn ing ngarsanipun ing kang sinuwun, botĕn wĕlas ḍumatĕng ing sudarma pamundjungipun panas apĕrih. Zie W.d.b. i. v. [illegible] en Winter's Zamenspraken II.

[2] De Gouverneur J. F. van Rheede tot den Parkeler was, sedert 2 November 1796, de opvolger van P. G. van Overstraten (1 September 1791—2 November 1796). Samarang zal hier een schrijtfout voor Surakarta zijn, waar destijds van Rheede resident was.

aangezien de Compagnie er op stond dat hij de Sĕlir's zou terugzenden. De kroonprins gaf ten antwoord, dat wat er ook van mocht komen, hij volharden zou in zijne weigering. Mocht er oorlog door komen — „goed! ik ben bereid!” En de Sultan .... 't klinkt vreemd; maar, dit antwoord vernemende, nam er volkomen genoegen mee![1] Daarop gaf hij den prinsen bevel, hunne opwachting bij den kroonprins te maken, die hen ook plechtstatig ontving met de beide Sĕlir's aan zijne zijde, en omgeven door de amazonen „als pĕnganten bij gelegenheid van de tĕmu!” Verder werd pangeran Natakusuma gelast, dat als de kroonprins voor zijn genoegen naar Purwarĕdja of Rĕdjawinangun ging, hem aan het hoofd der pradjurit-kĕtanggĕl te begeleiden, en des nachts de wacht te houden. Maar de kroonprins was daar toch niet erg mee ingenomen, zoodat hij nu en dan bij nacht naar de stad terugkeerde. En de Sultan was weer buitengewoon ontroerd. (Jav. sakĕlangkung ngungun) Hij werd minder, en zijn zoon hoe langer hoe sterker tegenover hem.

De Schrijver breekt hier zijn verhaal af, om — evenals wij boven reeds eene opgave van de toenmalige gehuwde kinderen des Sultans hebben gekregen — nu weder eene dergelijke opsomming van zijne kinderen en die van den kroonprins te geven.

1°. Bij zijne gemalin van Madiun: Pang. Kusumajuda en Adiwidjaja.

2°. Bij die van Balambangan; Pang. Arija Panular.

3°. Bij eene Sĕlir (Jav. Kelangĕnan), hem door de Compagnie als een bewijs van toegenegenheid geschonken tijdens de verovering van Banjuwangi[2]: opgave ontbreekt.

4°. Bij die van Rema in Sulastri[3]: Pang. Mangkukusuma; en eene dochter die uitgehuwd werd met Raden Tirtadiwirdja.

5°. Bij die van Sĕruni in Bagĕlen: Pang. Adikusuma, die zeer milddadig was; en eene dochter, gehuwd met Pringgalaja van Sala; en dan nog een jongsten zoon, Pangeran Balitar.

[1] Jav.: ing kang sinuwun kangdjĕng Sultan sarĕng mirĕng sakĕlangkung ḍangan ing kang panggalih sarta angandika, jen mangkono mantĕp kasuranne ing prang apa kang kinarĕppake wong akĕndĕl mono.

[2] Jav.: Kĕlangĕnan saking kumpĕni ing kang atur pratonḍa ḍumatĕng ing kang sinuwun kangdjĕng Sultan ing nalika bĕḍahipun nagari ing tojawangi.

[3] Jav.: Saking ngrema tanah ing sulastri.

6°. Bij die van Pawidjennan: Pangeran Dipasana.
7°. Bij die van Kaḍu: Pang. Danupaja en Săntakusuma.
8°. Bij eene halfbloed Chineesche: Pang. Dipawidjaja.

Te zamen had de Sultan 13 zonen, en 10 dochteren die allen met hoogaanzienlijke prijaji's huwden. Van al die kinderen hield de Sultan het meest van die van de zeer schoone Radenaju Pakuwati, de dochter van den Tumĕnggung Wirjanagara.

De kroonprins echter overtrof in deze zijnen vader zeer [1]. Zijne zonen en dochteren waren 68 in getal. Bij de Radenajusĕpuh had hij 2 zonen en 3 dochters. De Sultan hield zeer veel van den oudsten dezer 2 zoons, en gaf hem den naam [2] Pangeran Arija Mangkubumi, dien hij zelf droeg toen de Sultan nog Santana was.

Deze naam gaf vroeger aanleiding tot ernstige onderhandelingen tusschen Ngajogya en Surakarta, waarin ook 's Compagnie's vertegenwoordigers gemengd werden. Pangeran Mangkunagara had eenen kleinzoon (eenen zoon van Pangeran Arija Prabudjaja), die bestemd was zijnen grootvader op te volgen, den naam Pangeran Arija Mangkubumi gegeven. Toen dit te Ngajogya algemeen bekend werd, was de Sultan zeer boos. De Compagnie was toen zoo handig, aan Mangkunagara den raad te geven, zijn kleinzoon dien naam niet te geven, maar hem te noemen Pangeran Arija Prabu Surya aprangwadana naar zijnen grootvader, zoodat Mangkubumi voor Ngajogya bewaard bleef, en de zoon van den kroonprins daar dien zou dragen, terwijl diens jongere broeder dan Buminata zou heeten. Beide partijen namen genoegen met deze schikking, en beschouwden die namen als zegen-aanbrengende namen. (Jav. bĕrkah).

De quaestie over dezen naam was èn voor Surakarta èn voor Ngajogya èn voor de Compagnie eene ernstige geworden door de houding die de Sultan aannam, en de vrees dat er weer een oorlog door zou ontstaan. Van Javaansch standpunt, namelijk Sultan contra Mangkunagara, was het meer dan eene bloote naamsquaestie; het was een aan het licht treden van het voortlevend antagonisme en den naijver bij Sultan en Mangkunagara: een opleven van den strijd over de heerschappij. Hoe de zaak overigens opgevat werd door den Gouverneur te Samarang en de Regeering te Batavia, kan men uitvoerig lezen in: de Jonge, pass. IX (XII) p. 151 v.v.

---

[1] Jav.: De Kroonprins Katjarijos anglangkungi anggennipun dĕrman apuputra.
[2] Dit was een nama bĕrkattan.

tijdens den Gouverneur-Generaal W. A. Alting, dd. 14 November 1788; voorts a l d. in een schrijven van den Gouverneur J. Greeve te Samarang dd. 4 September 1790, pag. 192 v.v. Uit onze Babad blijkt niet, dat ook de Susuhunan in de zaak betrokken was, doch de zooeven bedoelde Hollandsche brieven laten daaromtrent geen twijfel toe.

Overigens wordt er van den kroonprins te Ngajogya nog bericht, dat hij bij de Radenaju Anem slechts *één* zoon had, genaamd Pangeran Mangkudiningrat, en nog eenige anderen bij Sĕlir's.

Nu verzocht de kroonprins aan den Sultan dat al die zoons van hem den titel van *Pangeran* zou geschonken worden. Ook trachtte hij Pangeran Natakusuma over te halen met hem aan den Sultan het verzoek te doen, dat Pangeran Dipakusuma, daar deze eene afstammeling van het Mangkurattausche huis was, geen corps pradjurit's onder zich zou hebben, en buiten het paleis zou wonen. Des Maandags ging dan ook de kroonprins, vergezeld van Pangeran Ngabehi en Pang. Natakusuma, zijne opwachting maken bij den Sultan, en droeg het verzoek voor. Maar de Sultan weigerde aan het verlangen van den kroonprins te voldoen, zeker wel omdat hij te goed doorzag wat het streven en de bedoeling van den kroonprins daarbij was. Maar de kroonprins zette op allerlei wijze zijnen strijd tegen zijn vader voort. Zoo had de Sultan eenen tjariq, genaamd Sĕtrawiguna welken hij zeer genegen was. De man behartigde trouw de belangen van den vorst [1], weshalve de bevolking morrende kwaad over hem sprak. Toen dit den Pangeran Adipati ter oore kwam, trachtte hij ook dien tjariq den voet te lichten. Deze verwijderde zich daarop heimelijk tot groote teleurstelling van den Sultan. En zoo werd dan ook ten laatste Pangeran Dipakusuma toch uit het paleis verwijderd, en aangesteld tot Wadanagĕḍong, zoodat hij uit de nabijheid van den vorst verwijderd was. Raden Sasradiningrat werd weder Wadana måntjanagara. Dit alles wil zeggen: de Kroonprins had alweer eene overwinning op den Sultan behaald, en het gebrek aan geestkracht bij den Sultan was daardoor weer op nieuw aan het licht gekomen. Een waarlijk, droevige geschiedenis in allerlei opzicht! Alle bupati's, die zich verkleefd aan hunnen Vorst toonden, werden stelselmatig van hem verwijderd, daar de kroonprins hen als zijne persoonlijke vijanden beschouwde,

[1] Jav. jen wontĕn sabin kalĕmpit pinantjas sumĕdja kakaja ḍumatĕng ing ratu.

hetgeen den ouden vader te meer een groot, gedurig terugkeerend hartzeer was, daar het zijn eigen, vroeger zoo geliefden, en altijd zoo gevierden en de hand boven het hoofd gehouden zoon was die hem dit alles berokkende. Al de bijzonderheden daarvan — in zich zelf nu voor ons van al heel weinig historisch belang, zelfs door de schrikkelijke breedsprakigheid des Schrijvers uiterst vervelend te lezen — zijn in hun geheel toch kostelijke bijdragen tot de kennis van het vorstelijk familieleven dier dagen op Java, en het karakter der personen die meer of minder onze belangstelling gaande maken, waaronder in de eerste plaats de Sultan en de zoon die hem opgevolgd heeft.

Van den Pangeran Natakusuma wordt ons bericht, dat hij zich voortdurend met de studie van de Javaansche literatuur, de politiek en de staatsinstellingen des Rijks bezig hield. Hij bediende zich daarbij voornamelijk van drie personen; namelijk Pangeran Dipanagara, Raden Tumĕnggung Natajuda, en den Rijksbestierder Danurĕdja, die zeer met hem was ingenomen, en goede raad gaf hoe zich te gedragen om de achting en liefde des volks te verwerven; in zijn vertrouwelijk spreken zich zeer ongunstig uitlatende over de verwaten en trotsche houding van den kroonprins. De Pangeran Dipanagara — de van Ceylon teruggekeerde banneling — was hem een literaire en politieke mentor; hij wist hem ook precies het onderscheid tusschen de Engelschen en Hollanders uiteen te zetten. Daar is voor ons *in deze onze dagen* iets frappants in, als wij hem de veronderstelling hooren uitspreken, dat Java wel eens in de macht der Engelschen zou kunnen komen. Hij laat zich zeer voorzichtig uit: „boq manawi bilih ing tĕmbe tanah djawi kanggennan tijang inglan.” Welnu — „hun aard is als de sterke, snelle loop des waters, d. i. driftig, voortvarend, vurig, ijverig, overmoedig, een doel goed en standvastig in het oog houdend (Jav. bantĕr); als een daarheen vliegende kogel bewegen zij zich voorwaarts; met moed en geestdrift trekken zij ten oorlog; als hunne begeerte zich tot iets uitstrekt, dan maken zij zich door oorlog er ook meester van; zij zijn buitengemeen geweldig in hunne dapperheid. De Hollanders zijn geheel anders; zij treden buitengemeen bekwaam, handig op; zijn kneedbaar (? Jav. ulĕt), geduldig, bedaard, zacht van aard, en trachten door redeneeren hun doel te bereiken, zooals het bijv. bij het visschen gaat: de visch wordt gevangen als het water helder en stil is. Niet alzoo de Engelschen: met geweld komen zij aanstormen (Jav. gaprag

gaprug?), tot den strijd uitdagende. Daarom — de Javaansche vorsten moeten later op hunne hoede en voorzichtig zijn." — De Pangeran Natakusuma was den heeren zeer dankbaar voor hunne onderrichtingen. Zijne latere geschiedenis toont, dat hij dit onderwijs goed ter harte heeft genomen.

De verschillende bupati's gevoelden eenen grooten afkeer jegens den kroonprins; zij haatten hem, doch waren tevens bang voor hem; wat hij gebood, deden zij uit vreeze voor den Sultan. Als hij een wajang-wong-voorstelling of een badaja-partij gaf, kwamen zij alleen omdat zij gedwongen werden te komen. Alleen de Pangeran Dipanagara durfde zich weleens aan het verlangen van den kroonprins onttrekken. En dit gaf dan weleens aanleiding tot eenen woordenstrijd met den kroonprins; eens liet hij zich zelfs ontvallen, dat hij hoopte het niet te beleven dat de kroonprins zijnen vader in de regeering zou opvolgen. Niet lang daarna werd Pangeran Dipanagara zwaar ziek, dat benevens de susah, zorg, die hij had, de oorzaak van zijnen dood werd. Hij liet geenen zoon na, maar had als zoon aangenomen den Raden Tumĕnggung Timur — den tweeden zoon van den Kroonprins en de Radenaju Sĕpuh — welke hem als Hoofd-bupati opvolgde, terwijl Pangeran Djajakusuma dezen als Kliwon verving.

Destijds was er een verre bloedverwant van den Pangeran Ngabehi, die dikwijls in de desa Djuwangi in Gagattan op roof (Jav. ngampaq) uitging. Gevangen genomen, vroeg de Sultan het oordeel der vergadering van bupati's, om hem tot straf met eenen tijger te laten vechten. Een der bupati's zeide, dat dit bezwaarlijk zou gaan, en weigerde (Jav. mopo) het voorstel van den vorst goed te keuren. Hij gaf als reden op, dat Pangeran Ngabehi dan wel niet langer zijne opwachting zou maken ten hove. De Sultan was door deze opmerking beschaamd en werd boos. Wat zou hij nu doen? Het was vroeger immers toch aleens voorgekomen, dat iemand tot de Kadipaten behoorende, die straf had ondergaan; en toch bleef de Pangeran Adipati zijne opwachting maken. Hoeveel te meer dan anderen! Maar de Tumĕnggung Wiraguna — deze was de patih van den kroonprins — merkte op, dat dit een ander geval was; want de kroonprins zou later over alle onderdanen van Ngajogya het bewind voeren, en allen dus zijne onderdanen zijn. De Sultan zweeg een wijle, en nam ten slotte den raad van den Tumĕnggung Wiraguna aan, al de bupati's gelastende zich gewonnen te geven "sabab kukum punika botĕn angangge sĕmuwan.

Geruimen tijd daarna had Pangeran Natakusuma een zoon bij de Garwapadmi. De Sultan hield van dezen kleinzoon meer, dan van eenigen zoon van den kroonprins, welke uit jaloerschheid daar zeer ontevreden over was [1].

Na al deze bijzonderheden uit de familie van den Sultan breedvoeriger dan wij boven meedeelden beschreven te hebben, komt de Schrijver op het geval van de Mangkunagaransche sĕlir's terug. Mangkunagara kon het maar niet verduren dat die Sĕlir's hem maar niet terug gegeven werden, zelfs niet met de beloofde hulp van eenen Resident en Gouverneur. Hij had tegenover Ngajogya eenen nederlaag geleden. Nu zou hij door listen en lagen zijn doel trachten te bereiken. Hij liet nu alom het praatje uitstrooien dat die Sĕlir's toch maar gemeene vrouwen waren. Hetgeen niet belette, dat hij onafgebroken op een middel zon om ze te ontvoeren; en zich dikwijls op de borst sloeg uit woede jegens den kroonprins te Ngajogya. Destijds was de heer Willem Adriaan Palm eerste resident te Surakarta [2], en blijkbaar goede vrienden met Mangkunagara. Mangkunagara gebruikte hem dus om Ngajogya in onrust te brengen, en ook zijne Sĕlir's terug te krijgen. En nu brengt de Schrijver ons in een weefsel van intrigues Mangkunagara — en de heeren Palm en Lange — waardig. Uit dit verhaal kan het misschien ook duidelijk worden, hoe de Groote Babad "Natakusuma een handlanger van Mangkunagara" kon noemen, dat blijkbaar zoo ongemotiveerd mogelijk is.

Om het karakter van de personen te leeren kennen, die in deze geschiedenis op den voorgrond treden, moeten wij een weinig

[1] Jav. pramila timurkawĕngkrĕ ing sĕsiku jenpantjen dados lĕlampahan mångsa bĕbaḍeja.

[2] De Jonge, pass., IX (XII), p. 90, 124, 125. In 1787 was de heer W. A. Palm te Solo, doch wordt het volgende jaar als overleden vermeld. ald. p. 161, 162. Hij werd opgevolgd door Andries Hartsinck, die den 16[en] October 1788 weer ontslagen werd. Ald. p. 171—175. Deze twee mannen blijken een paar ellendige residenten te zijn geweest. De heer Baron van Rheede volgde Hartsinck op als Resident te Surakarta, en werd later Gouverneur te Samarang.

Naar de Babad zegt, stierf Palm — en met hem kapitein Lange te Ngajogya dien wij straks nader zullen leeren kennen — door het drinken van *èr-kras*, (de Babad zegt sanalika ladjĕng pĕdjah = terstond stierven zij), na door den resident te Ngajogya van IJseldijk met scherpe woorden berispt te zijn geworden.

uitvoerig mededeelen, wat de Babad-schrijver, blijkbaar goed ingelicht, ons nu verder geeft. Mangkunagara wist den Resident te Surakarta voor zijne plannen te winnen en dischte hem dus allerlei leugenachtige verhalen als waarheid op. Zoo vertelde hij hem, dat de Pangeran Arija Natakusuma te Ngajogya een goed bekende van hem was, drukke briefwisseling met hem had, doch zij nimmer hunne brieven met hunnen waren naam onderteekenden; en dat Natakusuma hem had beloofd dat, aangezien zijn zuster de kangdjĕng Ratu Bĕndara — d. i. de van Mangkunagara gescheiden vrouw — nu weduwe was geworden, haar zou weten te bepraten tot Mangkunagara terug te keeren; en waartoe Mangkunagara hem zelfs een ring had gezonden ten bewijze dat Natakusuma waarlijk namens Mangkunagara tot haar kon spreken. Voorts vertelde hij hem hoeveel de Sultan van Natakusuma hield, en dezen zoo mogelijk in plaats van den kroonprins gaarne tot opvolger zou hebben. De toeleg is nu duidelijk: er moest onrust, onderlinge verdeeldheid, wantrouwen en strijd te Ngajogya verwekt worden. En Tuwan Palm wilde gaarne tot bereiking van Mangkunagara's doel zijne medewerking verleenen, „want als er onrust te Ngajogya kwam, zou hij wel zorgen daaruit groote winsten te trekken.” Daartoe wist hij een uitstekend middel te bedenken, dat later bleek juist gekozen te zijn In den Kapitein Lange te Ngajogya had hij eenen goeden vriend, en deze wist een recht Macchiavellistisch plan te ontwerpen. Hij had eenen bediende (Jav. buḍaq, ook: slaaf), een Javaan, genaamd ki Suradipa, getrouwd met eene dochter van eene weduwe genaamd Njaï Djagajuda. Eene tweede dochter van haar was getrouwd met iemand van het Natakusumansche, eenen pradjurit-truna-kinanti, genaamd Trunaprakosa. Daar Njaï Djagajuda weduwe was, en dus door hare schoonzoons onderhouden werd, ging zij natuurlijk gedurig heen en weder uit de Lodji naar het Natakusumansche en omgekeerd.

Deze weduwe nu werd met geld en goud omgekocht door kapitein Lange. Zij moest haren schoonzoon Trunaprakosa aanklagen, en bekennen te weten dat haar schoonzoon zeer dikwijls door Pangeran Natakusuma in het geheim naar Pangeran Mangkunagara werd gezonden om brieven over en weder te brengen.

In deze dagen was de heer van IJsseldijk resident te Ngajogya. Hoewel tot nu toe een persoonlijk en bepaald vriend van Natakusuma zijnde, kon hij hem, na door de listige, leugenachtige voorstellingen van kapitein Lange „verschalkt” te zijn, bezwaarlijk helpend tegemoetkomen. Er was wantrouwen in zijne ziel gewekt, bedrogen

door al de leugens van kapitein Lange. Hij zond den 2[en] Resident, de heer van den Berg [1] naar het Natakusumansche, waar hij zich regelrecht naar de woning van Trunawidanti, den chef (Jav. L u r a h) van Trunaprakosa begaf. Hij gaf voor een paard van hem te willen koopen, en stelde hem voor mede naar de Lodji te gaan, daarbij Trunaprakosa als getuige medenemende. In de Lodji gekomen werden beide mannen tegelijk gevangen genomen. Toen zij ondervraagd werden, trad Njaï Djagajuda als aanklaagster op, verklarende dat zij met haar eigen oogen had gezien en eigen ooren had gehoord, dat haar schoonzoon en zijn Lurah dikwijls naar het Mangkunagaransche gezonden werden; dat de Kangdjĕng Ratu Bĕndara mede samenspande, en innig verlangde naar haren vroegeren gemaal terug te keeren. En dat het Pangeran Natakusuma was, die haar daartoe had weten over te halen, omdat Mangkunagara hem had beloofd hem te zullen helpen om kroonprins van Ngajogya te worden. De beide gevangen genomen mannen wisten niet hoe zij 't hadden; zij zagen verbaasd op — wij zouden zeggen — „alsof zij het te Keulen hoorden donderen.”

De Resident gaf aan de bupati's kennis, dat hij die twee mannen van het Natakusumansche had gevangen genomen, en het vaststond dat Pangeran Natakusuma en Mangkunagara, eenstemmig in hun grooten haat jegens den kroonprins, van plan waren, den staat van zaken in het Ngajogya'sche om te keeren. De bupati's waren er onmiddellijk op bedacht zich ten strijde toe te rusten. Maar de Rijksbestierder Danurĕdja (zijn menschen kennende, en meer dan waarschijnlijk wel een duister voorgevoel hebbende dat er wat kwaads gebrouwen werd, daar hij, zooals wij boven reeds vernamen, te zeer met Natakusuma ingenomen was, en hem te goed kende om iets van dat alles te gelooven) zond onmiddellijk den Raden Tumĕnggung Natajuda naar Natakusuma om hem op de hoogte van de zaak te brengen, en te verzoeken niet al te gebelgd te zijn, dat men zijn menschen had gevangen genomen. Daarop begaf hij zich naar de Lodji om te verzoeken, die twee arrestanten als zoodanig aan hem uit te leveren; de zaak zou dan haar voortgang kunnen hebben overeenkomstig het recht. Onder den invloed der woorden van den Rijksbestierder gaf de Resident, ook al uit medelijden met Natakusuma, hem de gevangenen over. Alleen — zoo

[1] De tweede Resident, de heer Gerardus van den Berg volgde in 1799 den heer van IJsseldijk als eersten Resident op. De Jonge, p a s s., IX (XII), p. 560.

sprak de Resident — hij moest de zaak goed onderzoeken, om tot klaarheid te komen en den draad van het verraad in handen te krijgen. Maar Njaï Djagajuda zou de Resident in de Lodji vasthouden. Den schildwacht werden strenge bevelen gegeven; kapitein Lange zelf zou toezicht uitoefenen.

Pangeran Natakusuma kon niet spreken van aandoening toen hij de geheele toedracht der zaak had vernomen. *Hij*, met Mangkunagara in zulk eene verhouding staan! 't Was onmogelijk! Met Mangkunagara die hem en zijn nageslacht tot eeuwige vijand was! Maar — geeft de schrijver te kennen — maar hij doorzag dat hem een strik werd gespannen!

En nu, zie! Njaï Djagajuda wist toch te ontsnappen! 't Was, alsof zij door onzichtbaar te worden (Jav. m u s n a) heimelijk zich kon verwijderen. De schrijver zegt uitdrukkelijk: Men verhaalt, dat de hollandsche schildwacht belezen was; hij hield zich alsof hij niet zag, dat Njaï Djagajuda de Lodji verliet; als in eenen vasten slaap knikte hij met het hoofd maar al voorover, terwijl Njaï Djagajuda hem snel passeerende de Lodji verliet.

Toen het ontdekt werd dat de gevangene ontsnapt was, geraakte de Lodji in rep en roer! De Resident zond in alle richtingen menschen uit om haar op te sporen. Twee honderd rijksdaalders werd beloofd aan den persoon die haar vond. Tevergeefs doorzochten en verspiedden Hollanders en Javanen het Natakusumansche. Ook Pangeran Natakusuma zond overal menschen heen; ook al met beloften van zeer groote belooning. Na verloop van zeven dagen was nog geen spoor van de weduwe gevonden.

Nu... K a t j a r i j o s. Er wordt verhaald, zegt de schrijver, alsof hij ons voorbereiden wil op de lectuur van een verhaal dat in zijne inkleeding ons op iets geheimzinnigs in het geval wil wijzen, doch waarvan hij zelf misschien niet weet wat te moeten denken... en nu was er een man van het Natakusumansche genaamd Trunatjampaka; ten zuiden van de stad zijnde, kwam hem een oud man (Jav. t i j a n g k a k i-k a k i) tegen, die hem de geheime mededeeling deed (Jav. m a n g s i t; ook: i n h e t o o r f l u i s t e r e n) dat al doorzocht men ook in het inwendige der aarde, men de weduwe toch niet zou vinden; al maakte men zich ook onzichtbaar in een boomblad, zou men haar toch niet gewaar worden. Maar als er zeven dagen verloopen zouden zijn, zou de tijd daar zijn haar te kunnen vinden; als zij dan geroepen werd (Jav. u n d a n g en later t j ĕ l u q) door (Jav. i n g, ook wel door een

ander praepositie te vertalen, bijv. in) een waluh kĕṇṭi — (d. i. een peervormige kalabas met harde schil) — zou zij gewis gevonden worden. De geheimzinnige oude gaf Trunatjampaka zulk eene vrucht, en... verdween. (Jav. kados musna.)

Trunatjampaka deed alzoo; riep de weduwe, de vrucht nauwkeurig en oplettend van alle zijden bekijkende (Jav. ngliling ing waluh kĕṇṭi). Na eene wijle kwam hij haar tegen (Jav. kapĕṭuq), en omhelsde zij hem, want Trunatjampaka was een jonger broeder van haren schoonzoon; daarom kende zij hem; maar zij gedroeg zich als een slaapwandelaarster; alsof zij droomde, alsof zij erg duizelig was, aanhoudend het hoofd draaiende en naar rechts en links ziende. Hij nam haar vervolgens op, en droeg (Jav. genḍong) haar huiswaarts.

Toen nu Ni Djagajuda gevonden was, verdween alle hartzeer bij Pang. Natakusuma; hij was vroolijk en opgeruimd, at smakelijk en liet de gamĕllan slaan. Daarop ondervroeg hij haar naar haar afkeurenswaardig gedrag in de Lodji. Opgeruimd bracht hij nu een bezoek aan den Kroonprins. Beiden zagen in, dat al het voorgevallene een listig bedrijf van Mangkunagara was om hen tegen elkaar op te zetten en tegelijk te verpletteren. De Sultan was zeer bedroefd over het geheele geval. De Resident, vernomen hebbende dat de weduwe gevat was door Natakusuma, liet door zijnen boekhouder (Jav. bĕkahur) aan den Rijksbestierder kennisgeven, dat Njaï Djagajuda, die eene ijlhoofdige (Jav. tijang dalĕming) bleek te zijn, gevonden, en hare zaak, daar deze verward en duister was (Jav. bawur) was afgedaan, en niet verder in behandeling zou komen. Overigens moest de Sultan zich het geval maar niet al te zeer aantrekken, want de prinsen waren trouw (Jav. tuhu) van hart. De Rijksbestierder liet de beide gevangenen vrij, en door den Tumĕnggung Natajuda naar het Natakusumansche terugbrengen. Natakusuma stelde den kroonprins voor, deze twee mannen den Sultan voor te dragen ter benoeming tot eenige ambtelijke waardigheid, daar het recht was dat een Vorst onschuldig gestraften goedgunstig hielp. Maar daar wilde de Kroonprins niets van hooren, omdat ook van zijne volgelingen er weleens een iets dergelijks was overkomen, zonder dat hem iets geschonken werd. Maar Pang. Natakusuma stond versteld over zulk een antwoord, want dit was toch eene geheel andere zaak, dan die waaraan de kroonprins dacht, want dat waren schurken en dieven (Jav. bangsat djahat), die verdacht werden van een diefstal.

De Sultan ontbood vervolgens de beide prinsen en den Rijksbestierder Danurĕdja en wees er hen op dat het geheele geval hun eene aanwijzing moest zijn, zich nauw aan de Compagnie te houden tegenover Mangkunagara, en zij met elkaar in goede verstandhouding moesten leven. Aan Natakusuma droeg hij inzonderheid de zorg voor de Kangdjĕng Ratu Bĕndara op. En den Kroonprins beval hij bijzondere zorg voor zijnen zoon Mangkubumi te dragen, opdat deze zich behoorlijk gedroeg tegenover Natakusuma, wien de Sultan zeer prees, zooals hij, wel wat onhandig, wel meer deed in tegenwoordigheid van den kroonprins, en ook nu weer bij dezen niet in goede aarde viel, daar hij er, natuurlijk, uit opmaakte, dat Natakusuma in de hoogte werd gestoken om hem te lager te doen dalen. De Sultan bemerkte dit, en het weer willende goed maken, liet hem zijnen zoon Mangkubumi ontbieden; liet dezen dicht bij zijnen oom Natakusuma plaats nemen, en gaf hem eenen ring ten geschenke. De Sultan voleindigde zijne vermaningen aan zijne beide zonen; waarop de kroonprins, het woord nemende, zijnen zoon op zijn Oom Natakusuma wees, wien hij als zijnen vader moest eeren. Natakusuma was zeer dankbaar en de Sultan liet hen vertrekken.

De Sultan — naar het schijnt uit eigen beweging — gaf daarop aan Trunawidanti en Trunaprakosa eene belooning; en ook Trunatjampaka kreeg geld en eene kris. Ook de Kroonprins — en dit hadden wij naar het reeds gehoorde ook niet verwacht — gaf hun eene belooning. Njaï Djagajuda werd in het paleis in bewaring gehouden.

Intusschen bleef de kroonprins den Pangeran Natakusuma toch aanhoudend met wantrouwen bejegenen; 't scheen wel alsof hij altijd quaesties met hem moest hebben. Nu, aanleiding daartoe was genoeg te vinden. Zoo bij gelegenheid dat Ngajogya's ruiterij geoefend werd, en ook het amazonen-corps met den kroonprins aan het hoofd, schitterend in goud en juweelen uitgedost, mede uittrok, tot groote ergernis van den Sultan, die naar het schouwspel was komen zien. De Sultan liet zich over de gedragingen van den Kroonprins vrij scherp uit, tegelijk het gedrag van Pang. Natakusuma prijzende. Dit hoorde de Kangdjĕng Ratu Kadipaten, werd er door gegriefd, en bracht het haren zoon den kroonprins over, welke daarover nijdig werd, en al spoedig in de kleeding van Natakusuma iets afkeurenswaardigs had gevonden, dat hem aanleiding gaf, den Pangeran door Raden Tumĕnggung Natajuda eene vermaning of berisping te doen toekomen. Maar Pang. Natakusuma trok er zich

niets van aan. Daarop was er weer eene aanleiding voor den kroonprins om te toornen. De Pang. Natakusuma had eenen pepertuin in de desa Kuwarassan. De Sultan en de Resident brachten een bezoek aan dien tuin. Dit kon de kroonprins niet goed zetten, want — naar zijne opvatting — was 't bij dit bezoek niet om den tuin, maar om den persoon van Pang. Natakusuma te doen. Zijn eigen, des kroonprinsen tuin was zoo schoon als het hemelsche paradijs (Jav. kaswargan), en toch werd deze door zijnen vader niet waardig geacht door hem betreden te worden. Zoo werd de Kroonprins gedurig met wantrouwen jegens Pang. Natakusuma vervuld! Wat zou dat later geven — vraagt de Schrijver — als hij eenmaal zelf aan de regeering was? — Weldra was er weer eene nieuwe aanleiding tot ergernis. Pang. Natakusuma was in het bezit van een bijzonder mooien gĕmaq, — een vogel, veel gelijkende op den kwartel, inzonderheid het wijfje, dat men onder het houden van weddenschappen laat vechten — die als onoverwinbaar in den strijd (Jav. wuḍu mambĕq) geroemd werd. De kroonprins gaf last voor hem een dergelijk exemplaar te zoeken; en als de gezondenen er geen vonden, zouden zij tot straf beboet worden, want het ging niet aan, dat de lieden van het Natakusumansche knapper zouden blijken dan die van de Kadipaten. Nu was er iemand die hem meedeelde, dat die vogel van Pang. Natakusuma te voren aan eenen koopman had behoord, en zijne dienaren reeds in onderhandeling met dien man waren, toen een ondergeschikte van Natakusuma een hooger bod deed, en de vogel in het bezit van Natakusuma overging. Nu werd de kroonprins nog nijdiger, want het was iets ongehoords, en een bewijs van de verwaandheid van Pang. Natakusuma die zoo iets durfde bestaan, daar *zijn* menschen toch alreeds in onderhandeling waren met den vogelkoopman. De patih van den kroonprins, Wiraguna, kreeg nu den gelukkigen inval zelf naar Pang. Natakusuma te gaan, om met hem over het geval te spreken, en hem te bewegen dien vogel den kroonprins aan te bieden, daar hij, Wiraguna, anders door 's Prinsen toorn zou getroffen worden. Pang. Natakusuma lachte om het geval, doch besloot den kroonprins zijnen gĕmaq aan te bieden. Kjaï Wiraguna, overgelukkig, ging met den vogel tot den kroonprins. Maar zie — daar bedankte de kroonprins voor! Hij zag al weer wat achter die aanbieding. Hij vergeleek deze bij het geval, dat een meisje, bestemd voor een ouderen broeder door den jongeren tot vrouw werd genomen. En dat wilde hij niet. Kjaï Wiraguna was sprakeloos door droef-

heid [1]. Pang. Natakusuma hield zich verder stil, en trok zich geen van deze dingen aan.

Toch had daarop een vechtpartij van gĕmaq's in de kaḍaton plaats, die den kroonprins weer eens aanleiding gaf zijnen vader onaangenaam te zijn. Het deel der winst dat — naar gewoonte — de aanrichter van zulk eene gelegenheid (Jav. tjutjuq) ontvangt, en in dit geval dus de kroonprins, achtte deze goed (Jav. prajogi) zijnen vader aan te bieden, doch — natuurlijk — door hem met verontwaardiging werd afgewezen [2].

Het zijn geen grootsche of hartverheffende tafereelen die de Babad ons in al deze voorvallen beschrijft. Zij zouden zelfs voor ons erg nietig en vervelend zijn, ware het niet, dat zij — zooals wij boven reeds te kennen gaven — kostelijke bijdragen leverden tot onze kennis van personen, die zulk een hooge positie onder hun volk ingenomen hebben. De twee eerste Sultans van Ngajogya en het eerste hoofd van het Pakualamansche prinsdom leeren wij hier vooral in hun karakter en persoonlijke waarde kennen, waar de berichten van Europeesche, civiele of militaire, schrijvers, welke die Javaansche vorstelijke personen maar zeer betrekkelijk en in bijzondere verhoudingen en voorvallen konden leeren kennen, hen ons van een ander standpunt beschouwd en van eene andere zijde kunnen voorstellen. Doch alleen zoo kunnen wij ons eenig bij benadering volkomen beeld van die personen vormen.

De Babad bericht ons dat sedert 1755 reeds negenmaal eene verwisseling van Patih te Surakarta had plaats gehad. Jammer, dat het slechts eene bloote lijst van namen is, zonder eene enkele bijzonderheid, bijv. jaartal, gebeurtenis, of wat anders er bij te vermelden. 1°. Pringgalaja [3]; 2°. Mangkupradja [4]; 3°. Sasradiningrat [5];

[1] Jav.: andjĕtung sarta gĕrĕng-gĕrĕng ngusap ḍaḍanipun.

[2] Jav.: tjutjuqqipun suwang sĕḍuwit dipungalih prijogi katur ḍumatĕng ing kang rama, ananging ing kang rama sinuwun kangdjĕng sultan botĕn karsa kaüpameqakĕn djĕnang dados ḍawah ing siti putra kakung kĕkoja arta ḍumatĕng ing rama, amung kawangsullan pangandika trima.

[3] In 1755 werd Pringgalaja opgevolgd door Mangkupradja.

[4] De Jonge, VIII (XI), p. 54.

[5] De Jonge, VIII (XI), p. 170, 411. — IX (XII), p. 9, 25.

4°. Sindurĕdja [1]; 5°. Djajadiningrat [2]; 6°. Mangkupradja; 7°. Danuningrat; 8°. Tjakranagara, en 9°. Sasradiningrat weder. „Er wordt verhaald, dat te Surakarta buitengemeen dikwijls verwisseling van Patih plaats had; te Ngajogyakarta bleef Danurĕdja Patih tot in hoogen ouderdom [3]; toen hij vervangen werd, was Sindurĕdja (N°. 4 boven) te Surakarta Patih". Doch hierin zal de Babad zich vergissen.

Reeds bij herhaling vernamen wij het een en ander over het amazonen-corps [4] van den kroonprins van Ngajogya. Nu deed zich het geval voor, dat drie Sĕlir's van den Pangeran Kusumajuda dezen heimelijk verlieten. Eene daarvan, genaamd Gĕnawati, werd door den kroonprins aan het amazonen-corps toegevoegd; de beide anderen begaven zich weer naar het paleis, want de Sultan had haar vroeger aan Pang. Kusumajuda geschonken. Dat de kroonprins zich die eene had toegeëigend was den Sultan tot ergernis, en deed hem besluiten, den kroonprins een gepast voorbeeld te geven, hoe hij had behooren te handelen; hij zond de twee in het paleis zich bevindende Sĕlir's, onder geleide van Njaï Adisana, naar Pangeran Natakusuma, om ze aan Pang. Kusumajuda terug te geven. En zoo geschiedde. Maar Pang. Kusumajuda had er geen vrede mee, dat zijn broeder de kroonprins die eene behield, zoodat Pangeran Natakusuma besloot tot den Kroonprins te gaan om met hem over deze zaak te spreken. Maar de Kroonprins beweerde, dat die vrouwen waren weggeloopen, omdat Pangeran Kusumajuda haar mishandelde, en tot wien anders zoude zij nu haar toevlucht nemen dan tot hem den Kroonprins? Wilde die Sĕlir nu toch terugkeeren, goed! dan kon hij haar nu tegelijk meenemen [5], maar — daar mocht geen dwang bij gebruikt worden,

---

[1] De Jonge, IX (XII), p. 25.

[2] De Jonge, IX (XII), p. 89, 145. Aangesteld in 1785. Id. p. 412 lezen wij: „om zijne rijksbestuurder Djaja Ningrat als zoodanig te ontslaan, en daartoe *weder* aan te stellen den Tommongong Sosro Widjojo, onder den titel en naam van Radeen Addipatti Mangcoe Pradja". Dit verklaart het terugkeeren van den naam Mangkupradja.

[3] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 412. — IX (XII), p. 89, 259, 264. In 1792 was Danurĕdja 79 jaar oud; ald. p. 265. — Raden Tumĕnggung Natajuda zou hem opvolgen. ald. p. 264, 434, 435, 455, 560.

[4] Jav.: De Kroonprins langkung kasĕngsĕm pradjurit estri amilihi tijang estri ing kang aju kuning.

[5] Jav.: tijang taqsih wĕtah botĕn gĕmpil botĕn tjuwil.

als zij mocht weigeren. Dan bleef zij bij den kroonprins, en wilde Pang. Kusumajuda dan schadevergoeding hebben, welnu! hij was bereid die te geven. Kortom — Pang. Natakusuma moest menig hard en beleedigend woord aan zijn eigen adres hooren, doch het eind was, zooals wel te voorzien was, dat hij afscheid kon nemen en heengaan zonder de Sĕlir! De Sultan schonk Pang. Kusumajuda daarop eene bloedverwante van de Radenaju Adipati tot vrouw. [1]

De Kroonprins voortgaande in zijne ijdelheid, ging met zijn amazonen-corps verschillende tochten maken. Zoo begaf hij zich ook eens, gevolgd van al de Santana's, met zijn corps, dravende en galoppeerende [2], naar Dĕlanggu. De Santana's, hem niet kunnende bijhouden, kwamen kalm achteraan, met de zonnescherm wegens de hitte boven het hoofd. [3] De kroonprins, aan het hoofd zijner vrouwenschaar zonder songsong (zonnescherm) voortgaande, zich omkeerende zag tot zijne verontwaardiging dat de Santana's doodkalm onder hun songsong een heel eind achter waren. Daarover vertoornd, zond hij onmiddelijk Raden Sumadiwirja om den Santana's deswege eene berisping toe te dienen, die daarop onmiddelijk de zonnescherm dicht deden. 's Middags ten 4 uur te Dĕlanggu aangekomen, overnachtte men daar. De ḍĕmang van Dĕlanggu ging onmiddellijk daarvan kennis geven te Surakarta. Daar geraakte men in opschudding en ging zich uitrusten. De Sunan wilde Pang. Arija Mangkunagara tot den kroonprins zenden om opheldering over deze onverwachte komst te vragen. Maar de Resident verzette zich daar beslist tegen; doch zond eenen brief aan den heer van IJsseldijk te Ngajogya. Toen de kroonprins en gevolg vernam, dat Pang. Mangkunagara met gewapende troepen naar Dĕlanggu zou optrekken, geraakte men in verlegenheid en trok met haast naar Ngajogya terug. Alleen Pang. Natakusuma met de zijnen volgden kalm en bedaard, langs geheel den weg dien hij ging aan de bevolking geld gevende voor offermaaltijden en zingende. Het was 's nachts ten twee ure dat hij zijne woning bereikte. De kroonprins gevoelde zich zeer beschaamd tegenover zijnen jongeren broeder Natakusuma.

Den volgenden morgen ontbood de Resident den Rijksbestuurder Danurĕdja, en gaf hem te kennen, dat het door de Compagnie

[1] Jav.: dipunkramaqakĕn angsal santananipun radenaju adipati.

[2] Jav.: lĕlantjarran lĕlampahipun djodjog njongklang.

[3] Jav.: sami dipunsongsongi.

verboden was, dat de Kroonprins op die wijze zonder voorafgaande kennisgeving naar Dĕlanggu ging, daar dit tot het gebied van Surakarta behoorde. De Rijksbestierder bracht deze kennisgeving aan den kroonprins over, waarop deze een schriftelijk antwoord zond, in zoodanige bewoording gesteld, dat de Resident den brief in toorn wegwierp. De Sultan, van een en ander hoorende, was zeer beschaamd. Hij ontbood den Tumĕnggung Mangundipura, dien hij zeide, hoe hij den kroonprins beschouwde; stelde zijne handelingen voor als die van iemand die wel veel drukte maakte, maar als het er op aankwam niets deed; 't was alles maar ijdel vertoon. Hoe geheel anders was hij zelf toen hij nog jong was! De Tumĕnggung zeide niets; maakte alleen maar een sĕmbah en vertrok.

Nu bedacht de Sultan den Kroonprins in zijne slechte neigingen aan te sporen, om er hem genoeg van te doen krijgen, en tot verbetering te brengen, (Jav. d i p u n l u l u), en zeide hem een uitstapje naar Bojalali, (18 paal van Surakarta), en Salatiga te maken [1], waarbij hem alle Santana's zouden vergezellen. Hij voldeed aan dit verlangen, doch de Resident ging ook mee. Slechts eenmaal maakte hij dit uitstapje; hij had er genoeg van. Een tweede tocht, weer in het gezelschap van den Resident, ging westwaarts naar Badjong of Bodjong (?). De schrijver zegt, dat daarna het exerceeren van het amazonecorps minder werd De Sultan bracht zich echter zijne eigen jeugd voor den geest; van zijnen zoon was het nu openbaar geworden, dat hij klein van moed was. Wat zou Mangkunagara lachen! [2]

Maar nu werd des Sultans toorn tegen de Compagnie opgewekt, daar hij meende dat zij Pang. Mangkunagara maar in alles wat hij wilde en deed zijn gang liet gaan. Welke [bedoelingen had de Compagnie? Te Batavia pleegde men raad, hoe des Sultans toorn te doen ophouden. En men besloot als gezanten twee Idlir Laut (bedoeld zijn de kapitein ter zee A. Kuvel en kapitein Lucas [3])

---

[1] Jav.: s u p a d o s b ĕ w e r a p r i q s a i n g p a p a n.

[2] Het is deze tocht naar Dĕlanggu, waarvan sprake is bij de Jonge, p a s s., IX (XII), p. 153 v.v. Beide beschrijvingen van het verloop dezer tocht hebben punten van overeenkomst; maar, als de voorstelling der B a b a d juist is, had men er te Surakarta, Samarang, en dus ook te Batavia, al zeer overdreven, en in den grond der zaak geheel verkeerde voorstellingen van. In ieder geval gelooven wij, dat de Sultan beter geteekend wordt door de B a b a d, dan door de voorstellingen van Hartsinck en Greeve en hunne Solosche vrienden.

[3] De Jonge, p a s s., IX (XII), p. XI, 133, 145, v.v.

naar Surakarta en Ngajogyakarta te zenden. Den 23en Sept. 1788 verlieten zij daartoe Samarang, kwamen den 25en te Surakarta, en in het begin van October te Ngajogya, vanwaar zij den 11en October weer vertrokken. Zij werden door den kroonprins een eindweegs [1] tegemoet gegaan, en door den Sultan, omgeven van al de Santana's en Rijksgrooten op de Sitinggil met grooten praal ontvangen. De heer van den Berg fungeerde aan de feestmaaltijden als tolk; en ook de heer van IJsseldijk zette aan het bezoek allen mogelijken luister bij. De schrijver verhaalt, dat de gezanten in hunne samensprekingen alle moeielijkheden uit den weg trachtten te ruimen. Door zich te houden aan het gesloten contract zoude Java bevestigd worden. Dat contract was voor de Compagnie het richtsnoer van al hare handelingen. Als Surakarta en Ngajogyakarta zeer nauw aan elkander verbonden waren (Jav. s a n g ĕ t r a k ĕ t t i p u n) zou dat wantrouwen wekken; de Compagnie raadde dit niet aan; en zoo ook niet, om van elkander verwijderd gescheiden te leven (Jav. r ĕ n g g a n g); misschien zou dat ten gevolge hebben dat de rust op Java verstoord zou worden; het een zoowel als het ander moest gematigd zijn, en in goede gemeenschap met de Compagnie; Sultan en Susuhunan regeerden beiden als zelfstandige vorsten; ieders rechten waren door de Compagnie, die voor alles en allen waakte, (Jav. d j a g i) voor beiden vastgesteld, opdat geen van beiden op des anderen rechten inbreuk zou kunnen maken, of zich onrechtmatig van het bezit des anderen meester zou maken, ook niet van hetgeen van de Compagnie was. De Sultan antwoordde hierop, dat hij vroeger, en nu, en ook in den vervolge, altijd genoegen nam en zou nemen met het bestier van de Compagnie; hij vergat niet dat de Compagnie de *pinisĕpuh*, de d j a k s a, degene was tot wie hij zich te richten had. Alleen Mangkunagara, die zich anders voordeed dan hij was, en den Susuhunan geestelijk onder zijne macht had [2], deze was het die hem nijdig maakte. Waren er dan drie vorsten op Java? In het Contract was slechts bepaald, dat Java in twee gelijke deelen zou gedeeld worden. Mangkunagara was slechts een ondergeschikte (Jav. b a t u r) van den Susuhunan. Eenmaal op dit onderwerp gekomen, kunnen wij het zoo begrijpen, dat de driftige, prikkelbare, bejaarde Sultan zoo warm werd, dat hij zelfs den heer van Ysseldijk gedurig een klap gaf (Jav. a n g g a b l o g g i). De heer Kuvel nam toen het woord, en zeide, dat

[1] Jav.: w o n t ĕ n i n g r ĕ q s a n a g a r a n.

[2] Jav.: a n g ĕ ḍ o q a n o p e n g a n j u q m a i n g S u s u h u n a n.

wat Mangkunagara betrof, ten tijde van den heer Arnold Alting [1] alles nauwkeurig schriftelijk was vastgesteld. Hij teekende de verhoudingen aldus: bijv. mijn buurman (Jav. t ĕ t å n g g a) heeft een tijger; hij heeft hem in een hok afgezonderd; het dier houdt zich rustig, en wordt door mijnen buurman zelf onderhouden. Maar zijn jongere broeder, mijn zoon [2], is ondeugend, en sart [3] den tijger; deze gaat dan aan het krabben met zijn nagels en slaat zijn klauw uit. Het gevolg is dat er een rechtzaak uit voortkomt. Als die zaak nu door het gerecht behandeld wordt, wie zal dan in het gelijk gesteld worden? Heeft de eigenaar van den tijger, of die hem gesard heeft, ongelijk?

De Sultan werd kalm. Nadat de heeren eene wandeling hadden gemaakt, namen zij afscheid en vertrokken.

Nauwelijks waren zij weg, of de Sultan ontbood zijne zonen; hij had zich nog niet eens ontkleed. Toen zij gekomen waren, en de Sultan zijn kùlambi wilde uittrekken, kwam de kroonprins naar voren om hem te helpen, maar de Sultan stond hem dat niet toe, en verlangde dat Pang. Natakusuma hem zou helpen, daar deze dit gewoon was te doen. Terwijl hij zijnen vader hielp, gevoelde Natakusuma zich niets op zijn gemak, daar hij aan het geheele voorkomen van den kroonprins kon zien, dat die zich beschaamd gemaakt gevoelde. Maar ook den Sultan was dit niet ontgaan, en zocht hem door hem af te leiden tot kalmte te brengen, en trachtte dit ongemerkt te doen door het gesprek op de bekwaamheid van de beide heeren — de Idlir laut — te brengen. Daarop liet hij uit de (eene) Babad lezen het verhaal van den Susuhunan Pakubuwana I, tijdens hij nog Pang. Pugĕr heette [4], en door eene betoovering getroffen werd. Doch al spoedig liet de Sultan met dit lezen ophouden, eu gaf den prinsen hun afscheid. Buiten gekomen, zeide de kroonprins: „Wat wilde vader toch, dat hij, nog vermoeid, de Babad wilde lezen? Hij is erg verlegen [5]; hetgeen gelezen werd

[1] Mr. Willem Arnold Alting, Gouverneur-Generaal van 1 September 1780 — 2 November 1796.

[2] Jav.: a ḍ e n n i p u n a n a q k u l a, dat evengoed kan vertaald worden: de jongere broeder van mijn zoon.

[3] Jav.: n g u ṭ a q u ṭ i q = sarren? Volg. W. d. b. met eenig voorwerp (den tijger) gedurig stooten, aanraken, naar hem steken.

[4] Paku Buwana I (1704—1709), broeder van Mangkuratmas, zoon van Mangkurat I, boven bij het 4e verzoek van Mangkubumi reeds genoemd, heette als Pangeran *Puger*. Welk geval hier, k a l a k ĕ ḍ a t ĕ n g a n t ĕ n u n g p u n i k a, bedoeld wordt, weten wij niet.

[5] Jav. heeft: s a n g ĕ t s u m ĕ l a waarvoor wij s u m ĕ l a n g lezen.

was niet fraai (Jav. endah, schoon). 't Is iets gewoons, dat Pugĕr door eene betoovering werd vervoerd [1]. Of moest dat als eene vermaning tot voorbeeld strekken? Hoe veel te meer doet dit de Almachtige als hij later een vorst tot machteloosheid (Jav. ginandjar apĕs) laat vervallen! Zelfs van de Hollanders, die vroeger zoo machtig en krachtig waren, is nu hun vermogen wonderen te doen [2] verminderd." De Pang. Natakusuma antwoordde: De gedachte van broeder schijnt wel juist te zijn. Maar wij behooren op onze hoede te zijn. Want dat vader de Sultan ons ontbood, was alleen maar dat wij er aan zouden denken, en het niet vergeten."

De kroonprins antwoordde niet; hij grimlachte (Jav. mesĕm, of: glimlachte?) slechts.

De Sultan bedacht een corps dansers [3] samen te stellen en dat prachtig uit te rusten. Toen dit geoefend en goed uitgedost was, sprak hij er de prinsen en ook den heer van IJsseldijk over, het naar Surakarta te zenden, opdat de Susuhunan er kennis mee zou maken; als een teeken dat God hem gezegend had, en hij in goede verstandhouding met den Susuhunan wenschte te leven. Ten opzichte van Mangkunagara werden de noodige voorzorgen genomen, en aan het gezantschap goed voorgehouden hoe zij zich te gedragen hadden. Alleen de kroonprins had er bezwaren tegen, bevreesd dat het op eene vernedering voor Ngajogya zou uitloopen. Maar de Sultan was daar niet zoo bang voor; en al ware het ook, dat de uitkomst tot verschil zou leiden, had hij niets te vreezen; daar hij in den geest van de Compagnie handelde, en hij met goede bedoelingen bezield was, en de Susuhunan zou beginnen met verkeerd te handelen. In 't kort — al de Rijksgrooten stemden met den Sultan in: en blijkbaar wist de Sultan ook den heer van IJsseldijk voor zijn plan te winnen, want die schreef eenen brief aan zijnen Collega te Surakarta, welke den Susuhunan met de zaak in kennis stelde, en deze vond het goed. Het gezelschap vertrok. Alles ging naar wensch; alleen Mangkunagara verbood zijn menschen

[1] Jav. heeft dipunlarag tĕnung. Wij geven onze vertaling voor eene betere.

[2] Jav. istidjrad, wonderdaad van eenen ongeloovige; dus letterlijk: zijn nu hun wonderdaden verminderd (suda).

[3] Jav.: Karsa jasa lĕlangĕn kawiraganning bĕqsa abdi dalĕm njutra akalijan trunadjaja.

naar de voorstellingen te gaan zien. Toch stond den Susuhunan het geval erg tegen; doch hij ontving het gezelschap; liet het echter maar *éénmaal* optreden, gaf het toen een geschenk in geld, en liet het weer huiswaarts keeren, zijnen dank den Sultan zijnen oom aanbiedende.

Hebben wij in deze daad van den Sultan een daad te zien om op goeden voet met den Susuhunan te leven, zoo blijkt tevens dat Mangkunagara was en bleef het groote struikelblok. Met zijnen invloed op den Susuhunan, en het karakter van dezen, was er van eene wederzijdsche toenadering om tot goede vriendschap te komen, al zeer weinig te hopen. En zoo moest ook deze poging daartoe van den Sultan wel zonder vrucht blijven.

Wij komen nu tot belangrijker voorvallen, die de Babad uitvoerig behandelt.

Allereerst het overlijden van den Susuhunan Pakubuwana III [1] den 25en [2] September 1788, na eene regeering van 39 jaren, oud 52 jaar. Aldus volgens Hageman, pass. I p. 218 § 178. Hij zou dus in 1736 geboren moeten zijn, en 13 jaar oud toen hij de regeering aanvaardde. Maar 26 October 1761 schreef Nic. Hartingh [3], dat de Susuhunan „is een goedaardig mensch, maar wat versuft en verfonfaait, naar de ordinaire mode der inlandsche jonge prinsen, egter heldert hij als pas 30 jaren op.” Dan zou hij ± 1731 geboren zijn, en 18 jaar zijn geweest bij de aanvaarding der regeering [4]. Hij is ook bekend onder de benaming: Sunan Sumare ing Imagiri; en daar onder zijne regeering de verdeeling des Rijks plaats had, wordt hij ook genoemd: Sunan palijan nagari. Ziehier het oordeel van den Gouverneur W. H. van Ossenberch over dezen vorst [5]: „De Soesoehoenang is een vorst de goedaardigheid zelve, en zoo onverbrekelijk aan de Maatschappij verknogt, dat men, mensche-

---

[1] De Jonge, pass., IX (XII), p. 147, 161.

[2] Uit de Jonge, pass., IX (XII), p. 147 blijkt, dat het den 26en September was, des avonds ten omstreeks half elf ure.

[3] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 361.

[4] Louw, pass. p. 32: „In het journaal door den Gouv.-Gen. Mossel aangehouden, op zijne reis naar Samarang in 1754 wordt de toenmalige Susuhunan 21 jaar oud genoemd; in 1749 had hij dus den ouderdom van ongeveer 16 jaar bereikt”, en was volgens dit bericht dus in ± 1733 geboren.

[5] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 31.

lykerwyze gesproken, nooit van Z. H. eenig attentaat ten nadeele van d'Ed. Maatschappij te wagten heeft; edoch hoe goedaardig en zagtzinnig de vorst ook zy, en hoe onnoozel of eenvoudig men hem in vorige tyden mag geagt hebben, heeft Z. H. by mynen tyd meer dan eenmaal getoond, dat hij betreffende het poinct van honneur niet onverschillig is en hetselve wel weet te bewaren; het is zeker, hoe toegevend die vorst ook geoordeeld werd, niets aan iemand toegeeft, zoo het zyn gezag en majesteit maar eenigermate aangaat, ja zedert hy zyne vorige gemalin, des Panĕmbahans zuster, die de meesteresse speelde en eene regte mannin over haar gemaal was, ten huyze en hove heeft uytgedaan, schynt de vorst meer en meer op te lugten, een regt keyzerlyk gezag te voeren over zyne onderdanen, en zich met nadruk te mainteneren tegens alle zoorten van kleynachting die hem zoude konnen worden aangedaan. Ik heb nimmer meer van dien vorst iets kunnen verzoeken of Z. H. was aanstonds altoos even bereydwillig van my zulks te accorderen, behalven het uythuwelyken van zyne tweede dochter aan den Pangerang Addipatty van de Mattaram" enz. — En de heer J. R. van der Burgh is het [1] met deze voorstelling vrij wel eens; men zou zoo zeggen, blijkbaar onder den indruk van de zoo pas genoten lectuur van van Ossenberch's Memorie.

Pakubuwana IV (1788—1820), ook Sunan Bagus genaamd, volgde zijnen vader op. In velerlei opzicht was hij een ander man dan zijn vader. Hageman (pass. I p. 219, § 178) teekent hem waarlijk niet te ongunstig, laat ons zeggen: veel te gunstig, als hij schrijft: "oud 21 jaren, was hij schrander van geest, vol vuur, schoon doch zeer vreesachtig, geveinsd en ondernemend. Zonder ondervinding liet hij zich al spoedig leiden door vleijers, die hem diets maakten, dat hij ligtelijk Batavia zou kunnen veroveren en zijne aangeboren denkbeelden van grootheid botvieren."

Onze Babad teekent hem aldus: Tijdens de aanvaarding der regeering de Sultan asisijan kalijan ing kang wajah. De jonge vorst was van eene andere inborst dan zijn overleden vader. Hij was van aard *adigung* [2], z. v. a. trots op zijne hoogheid en ingebeeld, zoodat hij zich durfde verzetten tegen den Sultan (Jav. ing kang ejang genoemd), en tegen de Compagnie, door de

[1] De Jonge, pass., VIII (XI), p. 399. — Ook IX (XII), p. X.

[2] Vergelijk de Wulangreh in onze Bloemlezing enz. p. 103: adigung iku wataqqing gadjah.... si gadjah ngandĕllake gĕḍe ḍuwurre.

ophitsing van zijnen oom (Jav. uwa) Pang. Mangkunagara, die hem vleide en ophemelde. Tegen de Compagnie smeedde hij plannen, een afkeer van haar hebbende, van plan het rijk in zijn geheel voor zich terug te vorderen. Daarbij verbond hij zeer nauw aan zich Lĕbe's, d. w. z. desa-geestelijken, hier meer bepaaldelijk mohammadaansche leeraars, die zeiden door berekening waarzeggingen te kunnen doen. [1] Zij heetten: Bahman, Dursaleh, en Wiradigdja; dezen waren de voornaamsten (Jav. gĕgĕḍug; belhamels); zij beloofden den Sunan Java weer tot één geheel onder zijn bestuur te brengen. Het Rijk Ngajogya vergeleken zij bij rijpe vruchten; men behoefde den boom slechts te schudden, om ze van zelf ter aarde te doen vallen. En mocht de Compagnie daar hare goedkeuring niet aan hechten, of bezwaren in den weg leggen, dan, zoo beloofde Wiradigdja, zou hij wel zorgen dat de kanonnen in de Lodji verstopt zouden zijn, zoodat men er niet mee kon schieten; ja, al de kanonnen zouden smelten en als tot water worden, en weggedreven worden naar zee. Een oudere broeder van Wiradigdja, die aan de samenspanning deelnam, werd door den Susuhunan met den naam Pangeran Panĕngah begiftigd. [2] „Dan was er nog een krankzinnige bupati (Jav.: bupati sakit ewah), genaamd Ki Kĕnḍuruwan, die zeide voorspellingen te kunnen doen. [3] Volgens zijne astrologische berekening was Ngajogya als een terug te vorderen Ngastina; het was slechts een voor eenen tijd in gebruik gegeven rijk. Bij vergelijking was de Susuhunan de Panḍawa's; Ngajogya was als Ngastina; zeker zou dat rijk tot den Sunan terug keeren.

Door deze en dergelijke redeneeringen gevoelde de Susuhunan zich groot.

Het bericht van dit alles werd alom verspreid, en ook te Ngajogya bekend.

Door bovenstaande beschrijving der Babad krijgen wij eenen indruk van het bedenkelijke der toestanden in Surakarta en aan het hof aldaar; en ook eene goede voorstelling van de personen

[1] Jav.: Lĕbe ing kang asring ametangi tijang adjang baṭoq suru ḍeḍulang.

[2] Deze persoon zal bedoeld zijn bij de Jonge, pass. IX (XII), p. 170: „dat de vorst zelfs een dier twee Paapen: den Radeen Santrie had verheven tot Radeen Tommonggong".

[3] Deze meer hollandsche wijze van uitdrukken voor het Jav. der Babad: ngakĕn tĕsdiq gadah ngelmi ladun (d. w. z. ilåduni) udjum ramal. Zie boven p. 266.

met welke wij hier voornamelijk te doen hebben; en gedurende een paar jaar zooveel over zich hebben doen spreken. Die Lĕbe's met hun wondervermogen en voorspellingskunst zijn niets anders dan hunne geestverwanten de Javaansche Guru's of Kjaï-kjaï's met hun ngelmu, die wij ook in onzen tijd nog op Java kunnen leeren kennen. In tijden van godsdienstige opwekking of politieke spanning zijn dat voor de Regeering gevaarlijke sujetten, van welke men zich hoe eer hoe beter meester behoort te maken en hen te verwijderen. Met hunne verdwijning zal de onrust en het oproerig verzet gebroken zijn en van zelf verdwijnen en doodloopen. Voor de Compagnie bestond destijds vooral het gevaarlijke daarin, dat de Sunan zich van hen bediende, om zijne politieke doeleinden te bereiken. En dat Pakubuwana IV zich van hen bediende — iets dat van eenen man als Ngajogya's Sultan bijna ondenkbaar is — geeft ons een goeden blik op zijne gemoedsgesteldheid en karakter. Het valsche, onbetrouwbare, onware en onwaarachtige, misschien ook tevens dweepachtige, maar altijd allerminst ridderlijke karakter van dezen Sunan met zijn sterk geprononceerden afkeer van de Europeanen — waardoor hij zich tot het einde zijner regeering heeft gekenmerkt — maakte hem juist geschikt zich van dergelijke personen en middelen te bedienen, waar persoonlijke moed en kracht hem ten eenenmale ontbraken.

Dit alles wetende, treft ons eene voorstelling als wij vinden bij de Jonge, pass. IX (XII) p. 166 v.v., waar de Gouv.-Gen. W. A. Alting en Rade van Indië aan de Bewindhebbers der Gen. O.-I. Compagnie, naar aanleiding van eene Missive van den Gouverneur Jan Greeve schrijven over eenen »Nabie of eersten priester van den keizer, welke gezegd had, dat de tegenwoordige keizer niet doen zoude zooals zyn vader gedaan had, gevende de hand aan Heydenen die spek aaten, daarmeede de Europeesen meenende, en dat dezelve goed vriend was met de kroonprins van Djocjocarta, en dagelyks tyding kreeg van en conferentie hield met Mangcoe Nogoro.« Men moet toch erkennen, dat 's Compagnie's dienaren al zeer gebrekkig op de hoogte waren van het meer intieme leven der Inlanders. Ook waren zij al zeer slecht ingelicht omtrent de onderlinge verhouding en betrekking die er tusschen Sunan, Sultan, Kroonprins en Mangkunagara bestonden. Met de Babad naast zich is het vermakelijk daar te lezen »dat zich zekere Paap in den Dalm bevond, met naam Radeen Santrie, en nog een genaamd Bachman, die den Vorst alles wys maakten, en

waaraan hij zoodanig verknogt was, dat zelfs de Panghoeloes of Priesters den vorst gewaarschuwd hadden dat deeze twee bedriegers waren, die hem een valsche leer leerden, dat hy als een vorst en Mahomettaan zijnde daaraan geen geloof moest slaan, onder voorhouding teevens dat zyn Vader die bedriegers ook bevoorens van Souracarta had weggejaagd, en wat de Compagnie eindelijk daarvan moest denken; dog dat de vorst daarop gerepliceerd had, wat gaat U zulks aan, ik doe immers geen kwaad! Dat gem. Hartsinck (d. i. de 1e Resident te Surakarta) zijn Ed. onder anderen ook bedeeld had, dat Mangcoe Nogoro hem de voornoemde zaak verhaald had, onder te kennen gave, dat men die Radeen Santrie en Bachman stilletjes van kant moest laten helpen, enz.« — Met dit bij Mangkunagara om inlichting gaan — aangenomen dat gem. Hartsinck hier oprecht is tegenover zijnen Gouverneur — was men eenvoudig bij den duivel ter biecht gekomen. Bij hem zou men nooit achter het fijne der zaak komen, daar hij ook nu wel weer in troebel water zal hebben gevischt! Trouwens diezelfde gem. Hartsinck was een zonderling vertegenwoordiger van de Compagnie; en was 't een geluk, dat Jan Greeve een beter begrip van de positie van 's Compagnies 1en Resident te Surakarta had, zoodat deze geheele geschiedenis voor Hartsinck een zeer onaangenaam maar welverdiend einde had. Zijn ontslag volgde al zeer spoedig!

Toen de Sultan van al die vèr-reikende plannen van Surakarta's vorst hoorde, was hij — natuurlijk! — zeer vertoornd. Hij riep eene groote vergadering van al de prinsen en bupati's te zamen, stelde hun den staat van zaken voor oogen, en verlangde te weten, hoe zij gezind waren en zich zouden gedragen? Allen deden daarop den eed van trouw aan hunnen vorst, en verklaarden dat zij volkomen bereid waren ten oorlog te trekken. Danurĕdja de Rijksbestierder sprak den vorst daarbij moed in; »hij behoefde geen vrees te koesteren, mits hij maar eendrachtig verbonden bleef aan de Compagnie; deze was de buitengemeen machtige djaqsa, in staat ten onder te brengen die van plan was de maatschappelijke orde te verstoren.« De kroonprins viel hierop in: »Dat gaat niet, in deze zaken op de Compagnie te vertouwen. Zij streeft immers alleen maar naar winst!« — De Sultan zeide daarop toornig, hem het zwijgen opleggende: »Billijkerwijs behoordet gij eerst naar hem te luisteren! Hij heeft nog niet eens gedaan met spreken, en gij maakt er al aanmerkingen op. De Adipati is een bejaard man; gij waart er nog niet, toen hij

reeds gewoon was voor de belangen van zijnen vorst te zorgen (Jav. momong) en die der Compagnie. Bij slot van rekening heeft de mensch slechts zijn toevlucht tot Gods beschikkingen te nemen; de mensch beweegt zich slechts naar Gods welbehagen." — Daarop liet de Sultan de vergadering uiteen gaan, allen aanbevelende waakzaam te zijn. Alleen de Kroonprins en Pangeran Natakusuma moesten nog blijven. De Sultan stelde toen aan den Kroonprins voor, zijne zuster de Kangdjĕng Ratu Bĕndara, aangezien zij nu weduwe was, en zijne oudste, eenige zuster was, den titel van Ratudipati te geven, en dat dit algemeen bekend (Jav. misuwur) wierde in Surakarta. Ten tweede wenschte de Sultan, dat Pangeran Natakusuma boven Pangeran Ngabehi gesteld zou worden, hoewel deze zoo veel ouder was dan hij, en hem dan toegestaan wierde zich dienovereenkomstig te kleeden. Hij stond in bekwaamheid toch verre boven Pang. Ngabehi, en bezat veel meer de geschiktheid voor het verkeer met de vreemde bupati's die den Gouverneur vergezelden op zijne hofreizen. Hij zou dan een belangrijke steun voor den kroonprins zijn als die eenmaal de teugels des bewinds in handen had, bekwaam aan het hoofd van gezantschappen te staan. Ontstond er eene quaestie, dan kon aan hem het beleid daarvan toevertrouwd worden. Tevens had de Sultan dan de gelegenheid de vroeger door hem gedane beloften (Jav. kĕkudangan, maar waarvan wij overigens niets weten) te vervullen. Stemde de kroonprins met dit voorstel in, dan zou hij Pang. Natakusuma aan zich verbinden, en deze hem als zijnen vorst met onderdanigheid dienen, en in moeielijke tijden tot steun verstrekken. En dit alles kon tot bloei en voorspoed des rijks leiden.

De kroonprins bewaarde hierop geruimen tijd het stilzwijgen, doch gaf ten slotte te kennen, dat hij weigerde (Jav. mopo); daar waren te veel bezwaren tegen, en maar gering het nut er van; alleen zijn broeder en zuster zouden blijde zijn, en al de anderen afgunstig. Onder meer was ook dit een reden voor hem er tegen te zijn, dat zijne eigen vrouw slechts den titel Den Aju Adipati droeg, waarin later voor hem een bezwaar zou gelegen zijn, hoe daarin te voorzien.

De Sultan, verdrietig en verstoord, gelaste hem maar verder te zwijgen; en zeide dat er niets van zou gebeuren. Pang. Natakusuma gaf hij eenige troostwoorden, en vermaande hem zijnen broeder trouw als zijn vorst te dienen. Doch wat de zaak met Surakarta betrof, Ngajogyakarta wilde niet onder Surakarta staan; en zoolang

hij, Sultan er was, zou dit ook niet gebeuren; Surakarta zou ook wel niet onder Ngajogyakarta willen staan. Zoodat er van het een zoo min als van het ander iets zou komen.

Pang. Natakusuma gaf nogmaals te kennen, dat hij zijnen broeder trouw zou blijven, waarop zij vertrokken De Sultan gevoelde zich onaangenaam gestemd, en tobde er over, daar hij wel begreep, dat het slot van de rekening in het nadeel van Natakusuma zou zijn.

Om nu weer tot Surakarta terug te keeren: de Susuhunan ging hoe langer hoe verder voort aan zich te verbinden personen die droomen en gezichten hadden, als ook bezetenen (voor Jav. tijang kasuruppan), en menschen die allerlei beuzelpraat en sprookjes vertelden. Wiradigdja bewerkte de inwoners van Surakarta. [1] Maar de Rijksbestierder Djajaningrat had hartzeer en was in zorg en vrees voor de Compagnie; op geene van zijne raadgevingen werd door den Vorst acht geslagen. Alleen Mangkunagara was uiterst blijde; daarbij stookte hij erg wegens zijn groote haat jegens den Kroonprins. Hij stelde zich voor, dat als de Compagnie in de zaken mocht willen ingrijpen, het hem gemakkelijk zou vallen, zich buiten het geschil te houden van eenen onmogelijken man (dit voor Jav. tijang dede) die als vorst regeerde. Als er maatschappelijke onrusten (Jav. rĕrĕsahan) waren, zou hij zich in het gedrang begeven om zijn slag te slaan, en dan ten bate van zijne kinderen en kleinkinderen werken. Er waren er wel geen twee — meent de Babadschrijver — die als Mangkunagara de huichelaar speelden. 's Morgens en 's avonds kwam hij in de kraton, en gaf daar les hoe zich van een ander land meester te maken; en mocht daar dan quaestie door ontstaan, dan beloofde hij den vijand in den oorlog te verslaan; zelfs als de Compagnie boos werd, stond hij borg voor de gevolgen. De Sunan beijverde zich zeer hem goed te onthalen, want zijn Oom was hem van groot nut. Daarop gaf de Susuhunan last zich meester te maken van Ngajogya's grondgebied; de prinsen van het Mangkunagaransche, met de Tumĕnggung's van de Surakarta'sche Måntjanagari moesten zich meester maken van Sokawati, Padjang en het Zuidergebergte tot aan de grenzen van Mataram.

Toen de Sultan hiervan kennis kreeg, gaf hij bevel insgelijks van Surakarta's grondgebied zich meester te maken; de Westelijke landen Kaḍu en Bagĕlen werden geheel leeg geplunderd, en alle

[1] Jav.: Kados gujĕng solahipun tĕtijang dul, odjrat tuwin tĕleḍeq djalĕr, para bupati tumut empraq alĕnggut lĕnggut kados ugi sĕngkalanningnagari.

werkbare mannen naar Ngajogya opgeroepen. De verwarring was groot; menschen van Ngajogya, dicht bij het Surakarta'sche grondgebied wonende, onderwierpen zich aan Surakarta; en de Surakartanen die dichtbij Ngajogya woonden begaven zich op garĕbĕg-dagen naar Ngajogya. Het over en weer zich van elkanders grondgebied meestermaken werd hoe langer hoe ernstiger; naar men zeide: »een bergstroompje wordt een waterval.« Van Mangkunagaransche zijde sneuvelde de aanvoerder ki Djajatirta van Kadjorran; van Ngajogyasche zijde sneuvelde Raden Sumajuda, en een santana van Kapuṇḍung, genaamd Raden Sumadikara.

Maar nu ging de Compagnie er zich mee bemoeien, en onderzoeken wie met dat rooven en plunderen een begin had gemaakt. Deze bleek nu Mangkunagara te zijn, maar hij waschte zijn handen in onschuld, (Jav. singlar), zeggende dat hij eenvoudig op last van zijnen Vorst had gehandeld; die was de schuldige en mopperde erg, niet tevreden met de verdeeling van de Compagnie, en in zijne verwatenheid het rijk in zijn geheel zich weer wilde toeeigenen. De heeren van Reede en van IJsseldijk deden verslag van hun onderzoek aan den Gouverneur te Samarang, Jan Greeve. Deze begaf zich daarop onmiddelijk naar Surakarta om zelf de zaken te onderzoeken. De Rijksbestierder van Ngajogya werd naar Surakarta ontboden, en werd vergezeld van Raden Tumĕnggung Natajuda. Daarop had eene vergadering (Jav. bĕgadring) plaats. De vraag was: Wie was begonnen met zich van desa's, tot des anderen grongebied behoorende, meester te maken? Maar men geraakte met elkaar aan het twisten. Van Surakarta'sche zijde werd ontkend de eerste te zijn geweest; en die van Ngajogya beschuldigden Surakarta. Danurĕdja verzocht aan den Gouverneur recht wegens den dood van de Dĕmang's van Waru en Kapuṇḍung. Maar Surakarta'sch Rijksbestierder beweerde juist het omgekeerde: dat er vele desabewoners van Surakarta waren gedood, en er veel vee, rijst, eenden, kippen, buffels en koeien geroofd was. Zelfs had men onderdanen van Surakarta eene halfjaarlijksche storting van de padjĕg te Ngajogya laten opbrengen. Ook Pang. Mangkunagara had zijne bezwaren; hij betoogde dat hij als onderdaan van Surakarta, zich ook aan de zijde van Surakarta schaarde; en bracht tegen den kroonprins van Ngajogya eene beschuldiging in, daar hij geen genoegen nam met diens beleedigende woorden; dat hij recht verzocht wegens de vernederende behandeling hem door den kroonprins aangedaan, alzoo eene oude zaak weer oprakelende.

De heer Greeve verkeerde in eene moeielijke positie. De Babad-schrijver merkt op, dat 't hem bij de geheele behandeling der zaak maar alleen te doen was om alle quaesties uit de wereld te helpen, doch — zonder daarop verder in te gaan — verhaalt hij terstond, dat de Susuhunan onverwacht met het schriftelijk verzoek voor den dag kwam (Jav. amĕmuṇḍut), dat de Compagnie zich zou verbinden, terstond na het overlijden van den Sultan, het Rijk Ngajogya in drie deelen te splitsen [1]; de Susuhunan begeerde niets voor zich zelf; maar er waren te Ngajogya veel prinsen, en wie van hen de Compagnie zou uitkiezen was hem hetzelfde, als het Rijk maar in drieën gedeeld werd [2]. En als de Gouverneur te Samarang dan het een of het ander te bevelen had, dan zou de Susuhunan de vorst zijn, die als Pinisĕpuh die bevelen zou ontvangen, om die dan verder aan de drie Ngajogyasche vorsten over te brengen. En verder zou in zaken van den Landraad, en allerlei huwelijksaangelegenheden, tot de bevoegdheid van den Panghulu behoorende, de Panghulu van Ngajogya de agreatie (Jav. idin) van den Panghulu te Surakarta verzoeken.

Toen de Gouverneur Greeve van dit schriftelijk verzoek kennis had genomen, was hij zeer boos en teleurgesteld; hij beschouwde het als een brief van iemand die raaskalt (Jav. andalĕming). Wat hij verder met dezen brief gedaan heeft, verhaalt de Babad niet; men krijgt zoo den indruk dat hij er geen antwoord op heeft gegeven, en hem zelfs geheim heeft gehouden. Althans de Babad gaat onmiddellijk voort met te verhalen, dat de Gouverneur daarop (Jav. ladjĕng) vertrok naar Ngajogya, vergezeld van den Raden Adipati Danurĕdja en Raden Tumĕnggung Natajuda. Onder weg zeide hij tot Danurĕdja, dat de Susuhunan in alles wat hij verlangde niet open en rond voor den dag kwam [3]; dat hij, Danurĕdja op zijn hoede moest zijn; en den Sultan moest voorhouden, niets te doen als daar nog geen bevel van de Compagnie was; wie zich tegen het bestuur van den Gouverneur zou verzetten, zou zekerlijk ongelukkig worden, . want beiden werden geacht kinderen van de Compagnie te zijn (Jav. putraningkumpĕni). De Sultan moest niet hooggevoelende juichen, allerlei berichten rondstrooiende opdat er quaesties zouden ontstaan, zijn tegenpartijder (Jav. maru) uit-

[1] Jav.: nagari ladjĕnga dipunpratiga.
[2] Jav.: anggennipun pinaratiga.
[3] Jav.: De Gouverneur paring priqsa jen Sultan angaṇḍut rukun sĕbarang karsanipun botĕn pasadja.

lachende. Dit zou geen nobele (Jav. u t a m i) manier van handelen zijn. Het beste was bij de Compagnie bescherming en toevlucht te zoeken. Allerlei goeden raad gaf hij, opdat de Sultan zich maar geheel op de Compagnie zou verlaten. En ook den heer van IJsseldijk spoorde hij bij herhaling aan, te zorgen, dat Danurĕdja den Sultan niet stoutmoedig maakte, want het was nog niet te zeggen, wat van de ondeugendheid (Jav. p a n a k a l l i p u n, stoutheid) van den Sunan te Surakarta te moeten denken. Als die aan den dag zou zijn gekomen, dan was het gemakkelijk; dan zullen er zekerlijk terstond bevelen van Samarang komen.

Te Ngajogya gekomen, ontmoette hij den Sultan; maar behandelde geen zaken; hij maakte alleen maar een einde aan het zich meester maken van grondgebied tot Surakarta behoorende, en vermaakte zich. Na een oponthoud van twee dagen vertrok hij weer naar Samarang.

De Sunan te Surakarta ging hoe langer hoe verder in zijn hoogmoedswaan; hij gevoelde zich alsof de Compagnie hem ontzag en bang voor hem was. Ook Wiradigdja en de zijnen gingen maar al voort snoevende te vertellen, dat de Compagnie bang was, en geheel Java weldra onder den Sunan zou zijn vereenigd. Ook van de pusaka's te Ngajogya zou men zich meester maken, zonder ondergraving; alleen maar door het opzeggen van hun (dieven-) formulier *Limunantara;* door de krachtige werking van het opzeggen van die formule (Jav. m a t ĕ q a d j i l i m u n a n t a r a) konden zij zich in de aarde begeven, of tot boven in het uitspansel (Jav. l a n g i t b i r u, de blauwe hemel) opstijgen; al ware het ook dat iemand hen bemerkte, zou die door de kracht hunner ngelmu (Jav. p r a b a w a, wonderkracht) getroffen worden, door een oogenblikkelijken schrik bevangen en bang worden. Waren die pusaka's eenmaal in hun bezit, dan bleef alleen nog maar het wegjagen van de menschen over. Men verhaalt, dat al wat Kjaï Bahman en Wiradigdja voorstelden opgevolgd werd; en ieder Surakartaan deed maar alles wat zij bevalen, omdat men bang was voor de gunstelingen van den Vorst

Intusschen was de scheiding tusschen de Compagnie en den Sunan groot geworden; de resident was huiverig zich naar de kraton te begeven. Pang. Mangkunagara volgde nu eene andere gedragslijn; hij verloochende den Sunan, ontweek hem en trachtte naar de gunst der Compagnie. Daar ging geen dag voorbij dat hij niet naar de Lodji ging. Ten slotte geraakte de Vorst zoo in de zaken verward, dat hij er zich niet uit los kon maken. Maar hij had

zich vast voorgenomen het voor zijne dienaren op te nemen, en had hun beloofd, als de Compagnie hunne uitlevering mocht verlangen, te zullen weigeren hen over te geven, zelfs al zou er oorlog door ontstaan. Hij vertrouwde geheel op de bovenmenschelijke krachten (Jav. kasĕqten) van Wiradigdja. Deze beweerde dat hij een tooverpaard (Jav. kapal sulappan) bezat, groen van haar, en dat het door de lucht kon vliegen, want het was een gevleugeld paard (Jav. kapal sĕmbarani); zijn voeder was wolken en wind; iederen nacht, zeide W., bewoog hij zich in de lucht boven de Lodji. In werkelijkheid — merkt de Babad op — was het een paard van leder om er mee te goochelen. Alle Surakartanen scholden Wiradigdja uit (Jav. dipunpisuhi), maar er was niemand die den Vorst over hem durfde te spreken, daar hij zich toch niet aan iemands woorden zou storen, en de ellende er maar te grooter door zou worden; Wiradigdja stijfde den Vorst immers maar al in zijne begeerte naar grootheid. Nog wat anders: van te voren hield men er te Surakarta veel van de Europeesche kleederdracht te volgen. Maar nu werden al die kleederen op voorstel van Wiradigdja verbrand, die beweerde dat deze kleederdracht den geloovige onrein maakte, want zij was de kleeding van belijders van eenen anderen godsdienst.

De Compagnie was uitermate beschaamd (Jav. anglangkungi wirang lingsĕm.) werd toornig, en belegerde de stad. Van den Sunan werd kortweg beslist geëischt, dat hij zijne gunstelingen zou uitleveren. Deed hij dat, wie weet? misschien zou er dan nog vergiffenis voor hem zijn! Maar volhardde hij, dan zou gewis zijn kraton verdelgd worden, en was het onverbiddelijk vast besluit, dat hij den naam „Vriend" zou verliezen, en hem geene vergiffenis meer zou geschonken worden. De Regeering te Batavia zond weldra een Idlir Laut, het bevel voerende over een compagnie landtroepen, genaamd Johan Ritman [1], een alom beroemd belegeraar van steden, de opperbevelhebber van Zijne Majesteit den Koning van Holland [2]. Hij vertrok met 10.000 man; ook voerde hij de hulptroepen van de Oostelijke stranddistricten onder de hoofden (Jav. gĕdĕḍug)

---

[1] Jav.: de Compagnie utussan idlir laut angrèhakĕn kumpĕni ḍarat anama Johan Ritman. Deze schijnt te zijn de kapitein Hartman, bij de Jonge, pass., IX (XII), p. 209. En p. 226 wordt ook nog „de Capitein Burgemeester, als het generaal commando over de Djocjosche magt van de Compagnie en den Sultan hebbende" genoemd.

[2] Jav.: Kangdjĕng Radja Nagari Wĕlandi.

van Sampang en Surabaja aan; terwijl hij ook van den Sultan van Ngajogya hulptroepen kreeg onder een derde deel der bupati's [1]. Hij stelde zijne manschappen te Kĕḍawung op; de Pangeran Mangkudiningrat met de pradjurit lĕbĕt onder aanvoering van Kjaï Tumĕnggung Mangundipura legerden zich te Dĕlimas; terwijl de Måntjanagaransche troepen van Ngajogya zich ten Oosten van den bĕnawan opstelden. Zoo werd Surakarta geheel omsingeld en ingesloten [2], dat geen ontkomen mogelijk was. De Sunan begon zich al ongerust te maken en den moed te verliezen. De Madureezen hadden vereenigd hun tijdelijk verblijf [3] in het Mangkunagaransche. Daardoor geraakte de Sunan geheel en al van streek. Het was met hem niet veel anders dan zijne gunstelingen. De Lĕbe's en Wiradigdja zagen er ook bleek uit en knipoogden [4]; zij omringden den vorst als een slang om zijn lichaam, en baden hem dat hij mocht volhouden. Maar de Sunan had in zijn hart toch erg berouw, doch vroeg zich zelf af, wie hem later nog zou vertrouwen als hij deze mannen nu verstootte? Hij deed zich dus voor, alsof hij volkomen gerust en kalm was. Hij gaf bevel de gamĕllan te slaan; dat niemand stoornis moest verwekken (? Jav. m u n a s a k a); niemand bang moest zijn of den moed verliezen; de Sunan was niet van plan tegenstand te bieden, of vijandig tegen de Compagnie op te treden; zelfs vaardigde hij eene proclamatie uit, dat wie van zijne onderdanen, bloedverwanten of vrienden onder de belegeraars uit de Stranddistricten of van Ngajogya had, het veroorloofd was die als gasten te onthalen.

De heer Kommandeur Johan Ritman hield zich maar stil in de Lodji, nauwkeurig toeziende op hetgeen de Sunan mocht ondernemen. Hij smeedde allerlei plannen, die hij als schrikaanjagende berichten liet verbreiden; zooals, dat deze heer Gouverneur in het bezit was van bovenmenschelijke wetenschap en krachten; dat hij in staat was iemands neusgaten te scheeren met kogels zonder de huid er van te raken; en kogels (natuurlijk van den vijand) kon bevelen, dat zij tot gruis uit elkander vielen [5].

[1] Jav.: p a r a b u p a t i s a p r a t i g a n.

[2] Jav.: d i p u n k ĕ p u n g w a k u l b i n a j a m a n g a p.

[3] Jav.: K u m p u l m o ṇ ḍ o q.

[4] Jav.: s a m p u n b i j a s k ĕ ṭ i p k ĕ ṭ i p.

[5] Deze geheele vertaling wordt gaarne voor eene betere gegeven van het Jav.: s a g ĕ d a n j u k u r l o n g i n g i r u n g k a l a j a n m i m i s, k u l i t t i p u n b o t ĕ n k ĕ p a r a s, l a n s a g ĕ d a m a r e n t a h p e l o r d i p u n p r o ṭ o l l i s a k i n g k ĕ ḍ i q.

De ingezetenen van Surakarta begonnen intusschen den moed te verliezen en zich ongerust te maken; zij waren in groote verlegenheid. Ki Wiradigdja, Mandum, Bahman, Nursaleh, en hunne geheele partij beschouwde men als de oorzaak van alles, en schold men uit. Ook aangaande den Sunan vroeg men onder elkander of hij niet dacht aan zijne kinderen, dat hij zoo lichtvaardig zijne vorstelijke waardigheid wegwierp, niet in staat weerstand te bieden aan den kommandeur Johan Ritman, vereenigd met den Sultan van Ngajogya, wien men vergeleek met een gevleugelde olifant in het luchtruim zwevende. [1]

Na het boven besproken bezoek van den Gouverneur Greeve te Ngajogya belegde de Sultan eene vergadering met al de prinsen en bupati's. Toen de Sultan in de vergadering kwam, ontbrak alleen nog Pang. Natakusuma; doch de Sultan zeide tot den Kroonprins op zijne komst nog te zullen wachten, o. a. tot verontschuldiging aanvoerende, dat de Pang. Natakusuma nog bedroefd zou zijn wegens het overlijden van zijne moeder de Kangdjĕng Radenaju Ler. Maar de Kroonprins maakte eene sĕmbah, zijne ergernis nauwelijks kunnende bedwingen, daarbij de opmerking makende, waartoe dan eigenlijk al de aanwezigen dienden, als er zooveel gewicht aan zijne komst gehecht werd, dat men met het beraadslagen zou wachten tot Pang. Natakusuma tegenwoordig was. Doch al spoedig kwam hij, en werd hij gewenkt zich wat te haasten. De Sultan begon toen met mede te deelen, dat de Compagnie verlangde, dat Ngajogya zou trachten Surakarta beangst (Jav. ambĕbiḍung?) te maken en schrik aan te jagen, zoodat men daar besluiteloos zou worden door verlegenheid (Jav. supados kuwur). De kroonprins merkte toen op, dat naar het oordeel van al de prinsen zij allen ten strijde uitgezonden moesten worden, en de vorst zelf later zou volgen [2]. Waarop de Sultan repliceerde, dat hij zeer zeker mee zou uittrekken, gewapend met de kris Kjaï Bontit, die na zijnen dood moest overgaan op Pang. Natakusuma. Deze merkte op, dat het het beste was zich terstond te gedragen naar al wat de Generaal zou bevelen. »Als Uwe Majesteit den strijd wint, en Surakarta inneemt, zal dat tot aanwinst van grondgebied leiden. Het zou dus het beste zijn, dat alle man maar tegelijk optrok; bij gedeelten

[1] Vergel. Winter's Jav. Zam. II p. 11 N° 71: [illegible] waaraan onze Babad nog toevoegt: [illegible]

[2] Jav.: minångka padju ing wingking.

zou zonder nut zijn; daarbij zou het het beste zijn in de slagorde Mangkarabyuha [1] op te trekken. Zoo zou men ook de overeenkomst met de Compagnie, elkander vereenigd steunende, nakomen. En als er dan als belooning [2] grondgebied werd verkregen, alles onder den Sultan vereenigende, zou het niet duur gekocht zijn, als daarvoor ten bloede gestreden werd." — Allen die dit hoorden bewaarden het stilzwijgen.

Alleen de resident antwoordde glimlachende, met een "ja!" maar van eene wijziging of verandering der grenzen van beide rijken kon nooit iets komen, daar de Compagnie die eenmaal vastgesteld had. De vorst die ondeugend (Jav. nakal) was, zou vervangen worden door zijnen erfelijken opvolger.

De Sultan gevoelde zich verblijd, en een zijdelingschen blik op den kroonprins werpende, wees hem op Natakusuma. De resident merkte nog op, dat hij niet durfde vast te stellen wat de Regeering zou beslissen; men had alleen maar op te volgen, wat zij verlangde; wie weet, later, als het werk afgeloopen zou zijn, dan zou men het voordeel (de winst [3]) verkrijgen. Pangeran Natakusuma zeide daarop, dat men juist daarom niet van plan was aan de beslissingen der Compagnie te ontduiken [4]; als de Sunan werkelijk ondeugend (Jav. nakal) was, en den strijd won, zou hij gewisselijk Ngajogya willen verdelgen (Jav. numpĕs).

De Sultan, door dit zeggen nog meer verblijd, gaf toen bevel, dat de prinsen zouden optrekken naar Goṇḍang; maar verder niets zouden ondernemen, zoolang er nog geen bevelen van de Compagnie waren; zij mochten zich noch van Surakartasch grondgebied meester maken, noch om voedsel aan de bevolking verzoeken; dat mocht volstrekt niet; want het was nog altijd maar het streven den Sunan van Surakarta tot inkeer te brengen, en hij levensgenade zou verzoeken. Den Pangeran Ngabehi gelastte hij, aangezien hij de oudste was, zijnen broeder Natakusuma van raad en voorlichting te dienen. (Jav. momong). De kroonprins stelde daarop voor, dat als tot den aanval in den strijd besloten was, de Pang. Ngabehi door het Noorden, en Pang. Natakusuma door het Zuiden zou optrekken. De Sultan lachte hartelijk, en zeide: "Die arme Ngabehi! [5]. Het

[1] Jav.: Benaming van eene slagorde in den vorm van kreeftsscharen.
[2] Jav.: epah nagari.
[3] Jav.: putus karya ḍapĕt untung.
[4] Of: zich te onttrekken. De tekst geeft alleen ngontjatti zonder meer.
[5] Jav.: mĕsaqakĕn pangeran ngabehi.

is veel beter, dat Pang. Natakusuma door het Noorden tot den aanval optrekt; want dan kon hij den strijd aanbinden tegen den als onoverwinnelijk geachten Mangkunagara!" De Sultan wees er daarbij op, dat het in dit geval er niets toe deed, of men oud of jong was, daar alleen Hjang Suqma Purba zijne dienaren ten tooneele voerde; de kanonnen, kogels en kruid van Surakarta waren ten opzichte van hunne werking afhankelijk van den Almachtige. De heer van IJsseldijk was zeer ingenomen met de redeneering van den Sultan, daar die blijk gaf van een behoedzaam en dapper strijder te zijn, waardig bij de Compagnie in eere te zijn. Daarbij kwam men met elkander tot vaste afspraak omtrent den dag dat de prinsen op marsch zouden gaan, waarop de vergadering gesloten werd.

De verdeeling der troepen onder de verschillende prinsen werd toen geregeld, en op den bepaalden dag trokken zij onder kanongebulder en begroet door den resident uit, het eerst naar Tangkissan waar men rustte, en daarop naar Goṇḍang. De troepen, die alreeds onder pang. Mangkudiningrat en Kjaï Mangundipura te Dĕlimas gelegerd waren, vereenigden zich ook bij die te Goṇḍang. Alleen die te Kaḍawung gelegerd waren, moesten daar blijven, onder aanvoering van den Tumĕnggung Danukusuma, Djajawinata en Adinagara, met de pradjurit lĕbĕt. Ook trok eene Europeesche brigade uit onder bevel van den luitenant Smit. De Rija Sindurĕdja te Pulahwatu werd tevens belast met het waken tegen ongeregeldheden in de desa. Kjaï Mangundipura ontving daarop de lastgeving van den Sultan, dat Pang. Natakusuma als opperbevelhebber over de troepen en gevolmachtigde (Jav p u l m a q,) van den Sultan zou optreden, en alle zaken, ook die van wege de Compagnie, aan Natakusuma moesten aangediend en door hem behandeld worden. Pang. Ngabehi verklaarde terstond aan Natakusuma, dat hij, hoewel de oudere, toch volkomen zich aan deze beschikking van den Sultan onderwierp. Maar nu begon Pang. Natakusuma zich in zeer moeielijke omstandigheden (Jav. n g l a n g k u n g i r u b ĕ d) te gevoelen, toen hij zich in de legerplaats bevond, daar hij vernam, dat de Susuhunan van Surakarta reeds bevreesd (Jav. k ĕ m b a) was; alleen Mangkunagara hem nog altijd in verlegenheid hield, dat hij misschien moeielijkheden zou veroorzaken (Jav. n g r i w u q) omdat deze zich teleurgesteld gevoelde. Weinig dagen daarna kwam dit ook precies zoo uit; Mangkunagara zond er roovers (Jav. b a d j a g g ĕ ṇ ṭ o) op uit, om de proviand van de

troepen te Gonḍang te stelen. Het gelukte Natakusuma echter den aanvoerder der roovers in handen te krijgen, en liet hem tegelijk krissen.

Iedereu middag liet Natakusuma de troepen excerceeren, waarbij hij zelf, te paard of te voet, tegenwoordig was met het geweer in de hand en patroontasch om. Dit wekte het vertrouwen en den moed van de troepen; en de Sultan alles hoorende was in de wolken van blijdschap. Ook onderdanen van Surakarta kwamen hem hulde bewijzen, waaronder Mantri's, desahoofden (Jav. Bĕkĕl ḍusun) en Tumĕnggung's voor welke hun panĕkar's als tusschenpersonen optraden, belovende, dat als het tot eenen strijd kwam, zij hem zouden bijstaan, en van den Sunan afvallig zouden worden om tot Ngajogya over te gaan. Uit voorzichtigheid maakten zij echter alleen des avonds hunne opwachting, zorgende dat het niemand bemerkte, zelfs de Santana's niet. Ook boden zij al de Natakusumansche mannen mondkost aan.

Na eenige dagen kwam er door Kjaï Tumĕnggung Mangundipura een brief van Rija Sindurĕdja, meldende dat de Padjangers zich allen onderwierpen; aan de troepen te Gonḍang mondkost aanboden, en gereed waren met de wapens om mee te strijden. Rija Sindurĕdja — zeker aan het zooeven vermelde denkende, of daarvan gehoord hebbende — beklaagde zich daarover, daar hij meende, dat dit alles in strijd was met het bevel van de Compagnie en van den Sultan, die verboden hadden Surakarta's onderdanen eenigen overlast aan te doen. Tenzij het overeenkomstig nadere bevelen van den Sultan was, in welk geval hij ook zoo zou handelen. Hij verzocht dus om inlichting. Al de prinsen waren aanwezig, toen de brief aangeboden werd. Pang. Natakusuma las den brief, zeide niets, en gaf hem aan zijnen dienaar. Pang. Ngabehi vroeg daarop aan kjaï Mangundipura wat dat voor een brief was, daar zijn inhoud niet aan allen meegedeeld werd; of die iets geheims bevatte? Kjaï Mangundipura, aangezien hij er naar gevraagd werd, vertelde hem openhartig wat er in stond, en wij boven reeds vernamen. Pang. Ngabehi, dit vernemende, was geheel ontstemd, en gaf zijne afkeuring te kennen over die wijze van optreden van Pang. Natakusuma, waarin hij volstrekt niet gekend was, en dat tegen de bevelen van den Sultan was. Ook zijne ondergeschikten hadden gebrek geleden, daar zij niets van de desabevolking mochten eischen. Pang. Natakusuma glimlachte, en zeide tot zijnen broeder, dat hij niet verlegen moest zijn, daar hij zich zelf alleen verantwoordelijk stelde

voor hetgeen hij gedaan had; maar tot Kjaï Mangundipura trad hij krasser op; dat zijn mannen vrijwillig eenige versnaperingen waren aangeboden, en er niets van de bevolking geëischt was, of iemand iets gewelddadig ontnomen. Pangeran Ngabehi gevoelde, dat hij niet in staat was zijnen broeder te raden, en dat de prinsen nu maar liever teruggeroepen moesten worden, daar er hier in de desa niets voor hen te doen was. Kjaï Tumĕnggung Mangundipura zond terstond iemand met eenen brief aan den Rijksbestierder Danurĕdja, om den Sultan van deszelfs inhoud kennis te geven, en dezen omtrent de handelingen der prinsen in te lichten.

De Surakartanen, van alle kanten door belegeraars ingesloten, en vernemende dat de Ngajogya'sche prinsen gelegerd waren te Goṇḍang, onder het opperbevel van Pangeran Natakusuma, met eenen rooden vlag [1] waarin de woorden: Dulpaqqar gĕgĕḍuggipun tijang pradjurit Trunakinanti, geraakten in angst en verlegenheid. Daarbij kwam, dat nu de heer Johan Ritman aan den Sunan de uitlevering vroeg van Wiradigdja en zijn 4 volgelingen op staanden voet; hij gaf hem drie uur tijd; dan moest de zaak uit zijn. De Sunan was verlegen en sprakeloos door bezorgdheid en schaamte, daar hij zich nu eenmaal verbonden had hen te beschermen; maar wat zou het gevolg zijn, als hij weigerde? Zijn Oom (Jav. p a m a n), een jongere broeder van wijlen zijn vader, genaamd Pangeran Purbaja, trachtte hem met tranen en vele redenen te bewegen, zijne gunstelingen maar uit te leveren. Ook zijne grootmoeder (Jav. e j a n g) Radenaju agĕng trachtte hem daartoe te bewegen. Het einde was, dat hij besloot, Pang. Purbaja als middelaar te gebruiken, en de Compagnie voor te stellen hem uitstel te verleenen opdat hij niet al te zeer beschaamd gemaakt zou worden; dat de Ngajogyasche troepen eerst naar huis zouden terugkeeren; en de Compagnie zou beloven, dat als hij die menschen had uitgeleverd, zij hem oprecht vergiffenis zou schenken, niet dubbelhartig zou handelen; en dat er eenen eed zou gedaan worden, zoowel door Pang. Mangkunagara »die zoo dikwijls huichelachtig en bedriegelijk had gehandeld«, als de kroonprins van Ngajogya »die de oorzaak was van al de onrust«; alsook dat de vergiffenis der Compagnie zou blijven voortduren voor zijne nakomelingen. Pang. Purbaja ging met deze voorstellen onmiddelijk naar de Lodji. Na die medegedeeld te hebben, werd onmiddelijk Pang. Mangkunagara

---

[1] Jav.: m a ẉ i g a n d o r a a b r i t i n g k a n g a t j i r i enz.

ontboden. Gekomen moest hij den verlangden eed zweeren; toen hem den Korān boven het hoofd gehouden werd, bewoog hij zich daaronder van rechts naar links en luid lachende; hij beloofde geen onrust te zullen verwekken en zich geheel aan het beleid der Compagnie te onderwerpen. Toen verzocht hij dat ook de Sultan een eed zou doen. Maar de heer Ritman antwoordde, dat er met den Sultan geen quaestie bestond, en het dus niet recht zou zijn als ook van hem een eed gevorderd werd: alleen van den kroonprins, die met hem alleen eene oorzaak van quaesties en begin van twist [1] was geweest, zou ook een eed gevergd worden.

De heer Ritman zond daarop eenen ordonnans naar Ngajogya met eenen brief aan den heer van IJsseldijk. Deze, den brief ontvangen hebbende, begaf zich met spoed naar den Sultan, en deelde hem mede, dat de Compagnie een einde had gemaakt aan allen twist (Jav. K ĕ s t o r i); de Sunan zich aan de Compagnie had onderworpen, en om vergiffenis had verzocht, welke hem uit medelijden met Java ook geschonken was; alsook dat hij de personen die hem zoo zeer ten kwade hadden geleid, namel. Wiradigdja, Kĕnḍuruwan, Panĕngah en de Santri's aan de Compagnie zou uitleveren. Daarom verzocht hij den Sultan de prinsen terstond van Gonḍang terug te roepen. Behalve dit moest de kroonprins vrede sluiten met Pang. Mangkunagara, daar het begin der rustverstoring van deze twee prijaji's was uitgegaan; de Compagnie verlangde dat zij beiden een oprechten eed zouden doen; zoo de Kroonprins dit mocht weigeren, zou de Compagnie dit beschouwen als verzet tegen haar bevelen. De Sultan voldeed onmiddelijk aan dit verlangen, en noodigde daartoe ook den kroonprins uit. En ook deze was daartoe terstond bereid, daar hij zich in het nauw gebracht scheen te gevoelen door Pang. Natakusuma, omtrent wien hij zich buitengewoon ongerust maakte, dat hij misschien uit het Padjangsche niet zou willen terugkeeren; want zijn wijze van optreden en handelen stond hem niet aan, en kwam hem zeer verdacht voor. Hij was dus bereid en deed den eed. Daarop merkte hij op, dat het het beste was, dat de prinsen teruggeroepen zouden worden. De Sultan glimlachte; en gelastte Danurĕdja eenen brief aan Pang. Natakusuma te zenden, waarin hem bevolen werd met de troepen terug te keeren. Maar de troepen werd daarop nog niet toegestaan [2] terug te keeren zoo-

[1] Jav.: k a n g p a ḍ a d a d i w i t i n g p r a k a r a p u r w a n i n g k ĕ s t o r i k a r o p a n g e r a n ḍ e w e.

[2] De bedoeling zal wel zijn: *niet onmiddelijk* na het ontvangen van den brief, maar enz.

lang de Sunan zijne gunstelingen nog niet had uitgeleverd. Deze brief werd per postiljon (Jav. p a s l i j u n) naar Goṇḍang verzonden. Toen de prinsen en de troepen dit bericht vernamen, waren zij uitgelaten van vreugde, daar zij sterk naar huis en gezin verlangden (Jav. k a n g ĕ n). Men sloeg op bĕṇḍe en beri en trommel dat 't oorverdoovend was. Pang. Natakusuma was — naar de B a b a d het voorstelt — niet zeer ingenomen met dezen afloop der zaak. Toen de troepen vertrokken om naar huis terug te keeren, volgde hij langzaam, en sprak niet veel onder weg.

Dit vertrekken van het leger schijnt ons niet in overeenstemming met den inhoud van den brief om te wachten tot de Sunan zijne gunstelingen had uitgeleverd. Maar de Schrijver licht ons daaromtrent niet nader in; en misschien was het wegens dat overhaast vertrek, dat niet juist overeen kwam met het bevel, dat Pang. Natakusuma ontevreden was. Dicht bij de stad gekomen, begon men weer te trommelen en getier te maken, waarop Pang. Natakusuma gelastte daarmee op te houden. Dit verbod gaf tot eene korte woordenwisseling aanleiding tusschen hem en Pang. Ngabehi, welke die uiting van vreugde en blijdschap geheel natuurlijk achtte. In de stad gekomen, ging Pang. Natakusuma eerst even in de Lodji aan, en daarna huiswaarts om al spoedig naar de Kraton ontboden te worden. Daar werden allen geluk gewenscht. „De Sultan scheen te lachen, ziende dat zijn jongste zoon zich erg in zorg gevoelde (Jav. s a n g ĕ t s u s a h g a l i h i p u n)". Daarop kregen zij hun afscheid.

De kroonprins gaf daarop last aan de Santana's om den dag en de sangat uit te kiezen om te verhuizen. Hij zelf nam tijdelijk zijnen intrek bij zijnen zoon; en Pang. Natakusuma in de woning van eenen Kaüm.[1]

[1] De Jav. tekst luidt aldus waarom dat verhuizen plaats had: [illegible]

Van Surakarta wordt verhaald, dat Pangeran Purbaja Wiradigdja, Bahman, Nursaleh, Panĕngah en Kanḍuruwan [1] gevangen nam, de beide armen op den rug aan een stuk bamboe vast liet binden, en ze met ketenen aan elkander verbond. De schrijver zegt dat zij staroogden (Jav. kĕlop kĕlop). De Sunan kon het niet aanzien of er van hooren uit schaamte. De Santana's vergezelden Pang. Purbaja bij het transporteeren van de gevangenen naar de Lodji. De heer Johan Ritman was uitermate verheugd; hij stond van zijnen stoel op, gaf Wiradigdja een stoot (stomp) met de vuist, en zeide hem nu eens door het luchtruim te gaan vliegen. Wiradigdja weende en kermde, en zeide: „Ik ben een gering onderdaan (Jav. tijang alit), een slachtoffer van den Vorst; leven en dood stel ik ter uwer beschikking, daar ik in uwe macht ben." Nadat de gevangenen waren weggevoerd om verbannen te worden naar den Overwal [2], begaven de heer Ritman en de Resident zich naar het paleis; troffen daar den Sunan aan, die hun ieder een kus gaf; hij was geheel vermurwd bij de ontmoeting. Daar de Compagnie zeer tevreden was over hetgeen Pang. Purbaja had verricht, stelde zij als bewijs daarvan hem volkomen gelijk met den Rijksbestierder, zoodat hij met dezen alle rijkszaken zou behandelen, en tot gids en voorlichting (raadsman) zou dienen bij de Compagnie.

De heer Ritman begaf zich vervolgens naar Ngajogya, om den Sultan een bezoek te brengen, die daar zeer ingenomen mee was. De troepen van Kaḍawung werden ontbonden, en keerde de heer Ritman naar Samarang terug. Daar werd feest gevierd. [3] Doch na

[illegible]

[1] De Jonge, pass., IX (XII), p. 227 werden „vijf Paapen" uitgeleverd 26 November 1790. — P. 225 worden genoemd: Raden Santri, Wiranarĕdja, en Sĕtjana pura; te zamen p. 217 „zeven stuks" genoemd, maar p. 219 zijn het weer „de acht Papen, die zijne gevestigde raadslieden zijn"; doch in de Noot wordt het weer „7 personen". — Zoo ook Vreede, pass. p. 111.

[2] Zie voorgaande Noot.

[3] Jav.: anuntĕn pista angĕtawissakĕn maludjaggipun ing kang galih, wondene tuwan idlir djan grepe kungsut sakĕlangkung wirangipun amung antawis tigang dintĕn kalajan anggennipun pista tuwan idlir djohan ritman wau ladjĕng pĕdjah, badannipun gosong sadaja.

verloop van drie dagen overleed de heer Ritman; zijn lichaam was geheel met blauwe plekken bedekt.

Nog geen drie maanden had Pang. Purbaja deel genomen aan de behandeling van de staatszaken, toen ook hij plotseling stierf. (Jav. sedanipun kĕdadaq). [1]

Het boven medegedeelde aan de Babad ontleende relaas aangaande de toenmalige onrust en beroeringen in Midden-Java wordt bij de Jonge [2] te uitvoerig beschreven om hier over te nemen of nader te bespreken. Ware de Babad-schrijver wat beter historicus geweest, en ook chronologisch wat meer exact, dan zou deze Javaansche voorstelling ons — in verband met hetgeen Europeesche schrijvers ons geven — in staat stellen eene vrij volkomen duidelijke voorstelling te vormen van het geheele verloop der feiten. Merkwaardig is 't, hoe de Compagnie er wezenlijk ernstig over dacht (de Jonge, ald. p. 219) Mangkunagara tot Keizer van Solo te verheffen, ingeval de Sunan er toe mocht komen, met zijne gunstelingen de kraton te verlaten en te vluchten. Het behoefde er gelukkig niet toe te komen, omdat de Sunan zich onderwierp aan de eischen der Compagnie; maar het feit blijft er niettemin opmerkelijk om; te meer het geheele plan grootendeels berustte op het goed vertrouwen dat men in het doen van een eed, en eene zoogenaamde bevrediging van den Sultan en den Pangeran stelde. Toch blijkt uit het geheele verloop der gebeurtenissen (die de Compagnie f 63946.10 hebben gekost) hoezeer Mangkunagara wist te intrigeeren, te veinzen, en de Compagnies dienaren te bedriegen.

---

[1] Zou omtrent dit „plotseling" in het onmiddelijk voorafgaande ook eenige verklaring zijn te vinden? „Katjarijos ing waqtu punika wau pangeran purbaja agĕng galihipun sababdening amisesa nagari tijang nagari ing sala adjrih sumujut sadaja, wĕkassan kangdjĕng sunan anguṇḍut rukuu datĕng ing kang paman, dening awaq kumpĕni sangking lingsĕmmipun ing kang galih dados sumĕlang amargi ing kang paman wau sangĕt rumĕngkahipun, dereng wontĕn tigang wulan pangeran purbaja anggennipun tumut angrĕmbatnagari katjrijos sedanipun kĕdadaq.

[2] Zie de Jonge, pass., IX (XII), p. 151—155, 165—175, 180, 189—195, 209—228, 233—235. — Vreede, pass., p. 111. — Over den resident Palm, p. 161, 162; en Andries Hartsinck, p. 161, 166—175. Hij werd opgevolgd door van Reede, door wiens beleid, met samenwerking van den heer van IJsseldijk, onder de verstandige leiding van den Gouverneur te Samarang Jan Greeve aan al die beroeringen een einde werd gemaakt.

Enfin — 31 December 1791 kon het in den »Jaarbrief« geschreven worden »dat de gereezene onlusten op Java ten beste waren geschikt, en de vreede op eene glorieuse en reputatieuse wyze voor de Comp. hersteld was geworden, en dat de Keyzer het oprechtste berouw en leedwezen over zijne begaane misstappen gevoelde en na de herstelling van Comp. liefde en vriendschap yverig hoopte en wenschte.«

Wij zijn tot de laatste levensdagen van den eertijds zoo krachtigen, nu geheel verzwakten en door zorg en verdriet afgematten Sultan gekomen. Het was een betrekkelijk langzaam lichamelijk en geestelijk wegsterven. Wat de Babad-schrijver ons nog — behalve het feit van zijn overlijden — te melden heeft, is niet veel bijzonders; het ontleent voor ons voornamelijk zijne waarde daaraan, dat het alweer niet geheel te versmaden bijdragen levert tot de kennis van den persoon des Sultans in zijnen hoogen ouderdom, zijn huiselijk en familieleven, en het karakter van zijne kinderen, van welke wij eenigen in de latere geschiedenis nog op den voorgrond zullen zien treden.

Zoo allereerst een zonderling verhaal over wat er eens in de slaapkamer van den Sultan in zijn paviljoen in den tuin achter het paleis, waar hij zich al sedert jaren zoo gaarne ophield, gebeurde. Op zekeren dag werd daar eens alles onderste boven en door elkander geworpen, geheel verwoest gevonden. Daar de sluiting van het vertrek volkomen ongeschonden en in orde werd bevonden, dacht men — natuurlijk! — aan eenen inbreker begaafd met bovenmenschelijke krachten (Jav. saqti); eenen persoon in het bezit van eene ngelmu dus. De Sultan was daar vreeselijk boos om! De bupati's namen alle personen, die zich in onthouding op eenzame plaatsen of gewijde graven ophielden, gevangen, aan handen en voeten gebonden. Een van deze personen, genaamd Ki Ammattahir, werd gekrist; toch kon men hem niet dooden!

In diezelfde dagen was er eene Maganganjar, afkomstig uit het Mangkunagaransche. Zij werd belast met het dragen van de vorstelijke sieraden of staatsiestukken van den Sultan. Maar Njaï Rĕqsanala, de Lurah-Kaparaq, had verzuimd haar den eed van trouw af te nemen; zij bleek alzoo onachtzaam en lichtvaardig te zijn, daar zij onmogelijk niet bekend zou zijn met de bestaande verhoudingen tusschen Ngajogya en Surakarta of Mangkunagara. Deswege werd

aan alle pradjurit-lĕbĕt het bevel gegeven, haar met de vlakke hand het hoofd tot gruis te slaan [1] dat zij stierf [2].

Met den Sultan was het toen gesteld als met de zon wanneer zij naar het Westen daalt. Daarbij werd de hem al sedert jaren kwellende zorg voor den Pang. Natakusuma allereerst, maar ook voor zijne andere kinderen, en het Rijk in het algemeen, na zijnen dood, hoe langer hoe grooter en zwaarder, wegens het verschil (Jav. gèsèh) dat er bestond tusschen hem en den kroonprins, die in niets het zijnen vader wilde gewonnen geven. Al sedert lang, maar nu vooral, nu hij zijn einde voelde naderen, verlangde hij dat al zijne kinderen vereenigd zouden worden onder het bestuur (Jav. Karèh) van Pang. Natakusuma. Al de jongere prinsen moesten te zamen zich bij Pang. Natakusuma met der woon vestigen. Alleen de Pangeran Dĕmang, de Pangeran Ngabehi zou als oudere, zonder bestuur, als Putra-nidji, blijven bestaan. Het doel van den Sultan met die regeling is duidelijk: als al de prinsen, onder de verstandige en zachte leiding van Pang. Natakusuma, met hem en met elkander vereenigd en eensgezind waren, zouden zij elkander steunen en sterk zijn tegenover den kroonprins. De Sultan had leering genoeg opgedaan uit zijne eigen geschiedenis en die van zijne familie, om goed te weten, wat er van de prinsen en het Rijk zou worden, als de eensgezindheid en tevredenheid verdwenen. En daar bestond toch door het ellendige karakter van den kroonprins zoo ontzettend veel gevaar voor!

Hetgeen uit vroegere besprekingen van deze zelfde regeling was gebleken, deed zich ook nu weer voor: de kroonprins verklaarde zich beslist tegen deze regeling! Hij verlangde dat de prinsen in twee groepen zouden verdeeld worden. Lurah-Kering (links) zou Pangeran Ngabehi zijn, en Lurah-Kanan (rechts) Pangeran Natakusuma, alzoo de gewoonte van oudsher voortzettende. Zelfs al waren zij reeds naar het Natakusumansche verhuisd (Jav. kĕladjĕng ngalih mangetan) zouden zij toch alzoo verdeeld worden. De

---

[1] Jav.: Andikaqakĕn anaboqqi abdi pradjurit lĕbĕt sadaja ngantos pĕdjah rĕnjuh sirahipun.

[2] De schrijver besluit dit verhaal met de opmerking: wĕqtu punika sawĕg tĕmbe mupakattipun karsanipun ing kang sinuwun kangdjĕng sultan, malah saking antawissipun karaton dados kĕkalih gĕntossan andurdjanani pandung pinandungan, malah pandungipun botĕn mawi iribban, sanadyan dipunbudjunga winaös tuwin dipunsandjata inggih purun kemawon, mila wĕradin sami prajitnanipun.

Sultan was over dit zeggen van den kroonprins zeer ontroerd; hij begreep, dat de kroonprins zijne bedoeling had doorzien; dat deze zijn plan ook zou doorzetten, en gevoelde zich — als altijd helaas! — te zwak tegenover hem! Hij zeide dus: „Nu, goed! Gij zult mij opvolgen als Sultan, en gij moet 't nu maar zelf weten!" Hij stelde de belangen van het Rijk, de onderdanen en al de prinsen in zijne handen. Alleen moest hij Pangeran Natakusuma nooit van zich verwijderen. Als deze prins verbitterd werd, zou dat voor hem als regeerend vorst een ramp zijn. De kroonprins gaf daarop, zeer onvriendelijk, te kennen, dat dit eene zaak was die hem zelf aanging. Gesteld, alle prinsen werden onder Pangeran Natakusuma vereenigd, dan was het niet te zeggen, hoe zij zich later tegenover hem zouden houden. De Sultan was bekommerd en bedroefd, doch zeide geen woord. De verdeeling door den kroonprins bedoeld, werd ingevoerd [1]. Maar Pang. Natakusuma wenschte niet in aanmerking genomen te worden; hij wilde slechts bevelen ontvangen, want hij keurde die regeling af. De kroonprins moest het zelf maar weten.

In zijne bezorgdheid over het lot van zijne kinderen ontbood de Sultan Kjaï Mangundipura, en zond hem tot Pangeran Natakusuma om hem mede te deelen, dat zijn vader toch al zijne jongere broeders aan zijne goede zorg aanbeval [2], hopende dat zij in staat zouden zijn, den kroonprins later als vorst te kunnen dienen. Pang. Natakusuma zeide tot Kjaï Mangundipura, aan het verlangen zijns vaders te zullen voldoen; doch stelde hem al het bezwarende in deze zaak duidelijk voor; als vorst zou de kroonprins de macht bezitten, en niet hij om te bevelen; hij kon alleen maar goeden raad geven; en zij onderling elkander leiden. Gesteld, hij gaf eens het een of ander bevel aan zijne broeders; ongetwijfeld zou dit onmiddelijk den naijver zijns broeders opwekken. Het stond in de macht van zijnen broeder de prinsen gelukkig of ongelukkig te maken; want hij bezat daartoe de macht. Kjaï Mangundipura bracht het antwoord van Natakusuma aan den Vorst over. Deze antwoordde: „Wie zou op de woorden van Natakusuma eenige

[1] De schrijver schijnt ons hier niet duidelijk te zijn. Hij zegt: ing kang dados bĕkĕllipun pangeran ngabehi ing kang raji pangeran natakusuma, pangeran adikusuma békĕl santana tĕngĕn wondene pangeran natakusuma wahu botĕn karsa enz. Er schijnt iets uitgevallen te zijn.

[2] Jav.: anitippakĕn ing kang raji raji.

aanmerking kunnen maken?" Hij was zeer behoedzaam en voorzichtig! Overigens beval hij alles den Almachtige aan! Wie na zijnen dood zich gedroeg zooals het betaamde, zou het welgaan; wie trouweloosheid pleegde, zou zich zelf straffen.

Vooral door het hartzeer en de bezorgheid die den vorst kwelden, werd zijne ziekte hoe langer hoe erger [1]; hij kon zelfs niet meer rijden, maar moest in eene draagstoel — eene tanḍu lawaq — vervoerd worden. Op zekeren dag ontbood hij den resident van IJsseldijk, den kroonprins, den Rijksbestierder Danurĕdja en Pang. Natakusuma. Dezen laatsten schonk hij de Kris [2] kjaï Buntit, eene beveiligingskris in den oorlog, en die tevens de eigenschap bezat te kunnen maken, dat al was de bezitter ook aanvankelijk geen geliefd persoon, zoodra hij in het bezit van deze kris was gekomen, ook terstond een bestendig geliefde persoonlijkheid zou worden; de vorst gaf hem nu deze kris, omdat hij wel niet lang meer zou leven, en de Almachtige hem weldra zou oproepen. De Kroonprins nam hierop terstond het woord, door Natakusuma er aan te herinneren, dat hij de woorden zijns vaders niet verkeerd moest opvatten: de kracht van die kris maakte hem krachtig om te *dienen;* dapper in den strijd als *de vorst* hem daartoe had uitgezonden. Natakusuma antwoordde niet; hij nam, weenende, de kris eerbiedig in ontvangst. De kroonprins merkte hem toen weer op, dat het niet voegzaam was, vader zoo bij toeneming aldoor maar in zorg en twijfel over de toekomst verkeerde; dat was gebrek aan vertrouwen op Allah. Ook de heer van IJsseldijk weende. Tot Danurĕdja zeide de vorst: "Danurĕdja! wij beiden zijn de kaki-kaki [3] die waken voor het rijk; wie van ons de langstlevende zal zijn, zal alléén komen te staan voor de zorg des rijks en de achterblijvenden." Danurĕdja, diep geroerd en weenende, antwoordde: "O mijn heer en Koning! Dat Uw zegen mij geworde! Ik heb slechts alles wat Uwe Majesteit mij gebood en mij nooit zwaar was, met eerbiedige onderdanigheid volbracht. Maar het is mijne bede, dat ik, na den dag dat Uwe Majesteit mocht komen te sterven, geen nieuwen dag meer zal beleven. Ik gevoel mij niet in staat

[1] Jav.: sangsaja awulih gĕrahipun botĕn sagĕd anitih titijan, sabab ing kang gĕrah suku.

[2] Voor den Sultan was deze kris een pusaka tĕlĕnging galih z. v. a.: innig geliefde pusaka. Een tĕtumballingngaprang.

[3] Jav.: kaki-kaki = bejaard, oud man. Wij zouden het hier in figuurlijken zin voor: de vaders, of grootvaders des rijks willen vertalen, om meer den aandoenlijken toon des gespreks weer te geven.

U te overleven. Uwe Majesteit heeft mij zoo rijkelijk met Hare gaven begunstigd, dat ik geen behoefte meer gevoel aan nieuwe. De ons overlevende kinderen laat ik verder alles over." [1] De Kroonprins zeide berispende: "Dat is verkeerd van U, Oom Danurĕdja! Dat zou een zich van het leven berooven zijn zonder naar anderen om te zien. Als Oom de langstlevende zal zijn, zal hij ook voor mij waken. (Jav. momong)." Danurĕdja boog eerbiedig, maar antwoordde niet. Hij dacht bij zich zelf: "Als hij later regeert, ja! Maar hoe zou hem iets voorgedragen kunnen worden? Hoe zou een verwaand man die daarbij dom van nature is, het iemand aangenaam kunnen maken? Het is de trots van eenen prijaji, dat hij wordt geacht, en men hem toegeeft (Jav. kogung); dan telt hij de bezwaren van den dienst niet." De Sultan, de gelaatsuitdrukking van Kjaï Danurĕdja bemerkende, was buitengewoon ontroerd, en zeide tot den heer van IJsseldijk, dat hij de belangen des rijks aan de zorg van de Compagnie aanbeval; zij bleef zichzelf gelijk, was onveranderlijk, standvastig, en veranderde niet gedurig van beginsel (of: gezindheid). [2] Waarop de resident den Sultan te kennen gaf, dat hij niet bezorgd behoefde te zijn; zoolang hij leefde en in dienst der Compagnie zou zijn, zou hij voor Ngajogyakarta blijven waken; en als de kroonprins als vorst aan de Compagnie getrouw bleef en hem als een vriend beschouwde, zou hij den vorst en het rijk blijven dienen; hij zou steeds indachtig blijven, hoe groote toegenegenheid de Sultan hem bewezen had, en hem, zijne vrouw en kinderen had welgedaan [3]. De Sultan, hevig ontroerd, wien deze woorden door de ziel sneden, omhelsde den heer van IJsseldijk, en zeide tot den kroonprins: "Gij hoort 't, mijn zoon! Alzoo is de heilige belofte (Jav. prasĕtya) van uwen vriend!" De kroonprins: "Jawel, als hij maar zich getrouw houdt aan hetgeen gewoonte (Jav. adat) is." De resident, deze woorden hoorende, gevoelde zich vreeselijk teleurgesteld.

De Sultan gaf daarop allen hun afscheid; maar de kroonprins bleef alleen achter, en zeide tot zijnen vader, dat deze aan Natakusuma reeds twee krissen had gegeven; maar hij zou aan Natakusuma

---

[1] Jav.: anaq putu ing kang wingking mångsa boronga.

[2] Dit laatste wordt gaarne gegeven voor eene betere vertaling van: de Compagnie ora kĕna gojang aminḍa tradju kumala.

[3] De Schrijver laat hierop volgen: uprup isalḍiq sipattipun wĕlandi, ananging manahipun kawongan sĕgawon inggih ladjĕng dipunsrobeqna kemawon.

zeggen, hem eene daarvan, genaamd Maësa gĕndari, te geven; hij zou dit dan aan allen bekend maken, want zijne broeders waren vele [1]. De Sultan knikte toestemmend, zeggende dat hij het zelf maar moest weten, als het maar eene goede regeling (Jav. parnata) was. Zijn broeder zou er wel niet door gegriefd worden. Toen de kroonprins daarop in de Srimanganti kwam, trof hij daar Natakusuma en Danurĕdja op hem wachtende aan. Deze twee waren daar in een ernstig gesprek met elkaar over den kroonprins; Danurĕdja vermaande Natakusuma toch vooral op zijn hoede en voorzichtig te zijn, en hem allerlei goeden raad te geven. De kroonprins gaf voor van den Sultan het bevel ontvangen te hebben, van Natakusuma de kris Maësa gĕndari op te eischen, opdat de zegenende kracht (Jav. sawab) van die kris aan al hunne broeders ten goede zou komen. Pangeran Natakusuma gaf hem de kris over.

Eenige dagen daarna kwam een Idlir Laut, een zee-officier den Sultan een bezoek brengen, om naar zijnen welstand te informeeren. De Sultan ontving hem zittende in eene draagstoel, maar begaf zich niet mede in de Lodji. Het feest (Jav. pista) in de Lodji werd alleen bijgewoond door de prinsen en bupati's. Na een verblijf van drie dagen keerde de Idlir Laut weer terug. Nu wordt verhaald dat de Idlir Laut aan den Sultan eenen witten, met lange in klissen neerhangende haren, en ongemeen sterken tijger ten geschenke had aangeboden; buffels en koeien, die tot hem werden gebracht, verscheurde hij met zijne nagels tot reepen, en verslond ze. De Sultan, de verhalen over dien tijger hoorende, wilde zich door eigen aanschouwing van de waarheid daarvan overtuigen, door den tijger te laten vechten met eenen buffel. Hij vergat voor een oogenblik dat hij ziek was, en zou zich in een draagstoel naar het terrein laten brengen. Den volgenden morgen zou het gevecht plaats hebben.

En zoo geschiedde ook. Maar .... daarvoor moest weer het een en ander geregeld worden. De kroonprins was verhinderd zijne opwachting te komen maken, daar hij juist aan eene oogziekte leed — in ernst of voorgewend laat zich niet uitmaken, maar het laatste schijnt de schrijver te willen laten vermoeden. Toen gelastte de Sultan dat Pangeran Ngabehi en Natakusuma hem zouden begeleiden. De eerste had daar veel pleizier in, maar Pang. Nata-

[1] Jav.: ladjĕng kula wradinnakĕn sabab saḍereqipun kaṭah.

kusuma had, uit voorzichtigheid, bezwaren. Het nut er van zou maar gering zijn; de witte tijger mocht eens in zijne woede en verbazende kracht losbreken, waardoor allicht ongelukken konden voorkomen; maar het hoofdbezwaar was wel, dat de kroonprins niet mee zou gaan, en hij kende zijn karakter; 't zou weer wat onaangenaams ten gevolge hebben. Hij stelde Kjaï Mangundipura dus voor, dat niet hij maar de zoon van den kroonprins Mas Pangeran Mangkubumi zijnen grootvader zou begeleiden. En de Sultan, die naar aanleiding van dit voorstel een langdurig gesprek met Kjaï Mangundipura had, vond dit voorstel van Natakusuma goed, tot groote gerust每stelling van hem.

Het gevecht van den tijger met eenen buffel had plaats, en liep naar wensch af: de tijger werd door den buffel overwonnen, tot groote vreugde des Sultans. En ook de Resident maakte hem gelukkig door zijne blijdschap over dezen afloop te kennen te geven, en hem tevens den gedooden tijger ten geschenke te verzoeken, waaraan de Sultan onmiddelijk voldeed. Ook de eigenaar van den buffel ontving een geschenk. De kroonprins informeerde daarop wie den Sultan op zijnen tocht begeleid hadden. Toen hij vernam, dat zijn eigen zoon met diens oom dit hadden gedaan, was hij jegens Natakusuma daar zeer dankbaar voor.

Te Ngajogya begon men zich destijds ongerust te maken over de ziekte van den Sultan, wijl daarin maar geene verbetering kwam [1]. Medicijnen, zelfs Chineesche, hielpen niets. De Sultan besloot toen zich voor eenigen tijd naar Krapyaq te begeven. De prinsen en prinsessen waakten afwisselend bij hem. Maar de kroonprins, wiens oogziekte beterende was, vond het aangenamer in zijn buitenverblijf te Purwarĕdja te logeeren. Zijne zuster, de Kangdjĕng Ratu Bĕndara vond dat niet goed, en sprak hem er over. Zij koesterde de vrees, dat Pang. Natakusuma, zich steeds in de nabijheid van den Sultan bevindende, als diens gunsteling, wel eens diens opvolger zou kunnen worden [2]. En zij zou toch zoo gaarne zien, dat haar broeder — die met haar dezelfde moeder had — ook zijns vaders opvolger zou worden. Haar broeder zou beter en voorzichtiger doen, als hij ook naar Krapyaq ging. De kroonprins, hevig ontsteld (Jav. kumĕsar) en ongerust gemaakt door dit

[1] De Gouv.-Gen. P. G. van Overstraten schreef d.d. 25 April 1792 — de Jonge, pass., IX (XII), p. 242 v.v. — uitvoerig over de ziekte en het overlijden van den Sultan.

[2] Jav.: Kaḍawuhana pulung radja.

gesprek met zijne zuster, was haar zeer dankbaar, en vertrok naar Krapyaq, gevolgd van zijne pradjuritestri. Na verloop van een paar dagen ontbood de Sultan hem, hij sprak hem op eenigszins droevigen toon half berispend, half vermanend toe, om toch niet zoo geheel in aardsch genot en geluk op te gaan; maar bedachtzaam en voorzichtig te zijn, daar God den mensch zijn aardsch geluk, als een tijdelijk toevertrouwd goed, wel eens ontnemen kan. Maar de kroonprins vatte de bedoeling van des Sultans woorden verkeerd op, alsof deze hem wilde bespotten. Hij boog zich, doch zag met een grimmigen blik van ter zijde den Sultan aan. Dit bemerkende, trachtte zijn vader hem weer met vleiende woorden vriendelijk te stemmen.

Hoewel Pang. Natakusuma door den kroonprins op eenigen afstand van zijnen vader werd gehouden, zond hij toch in het geheim om personen die misschien in staat zouden zijn zijn vader beter te maken. Maar de medicijnen hadden niet de minste uitwerking. Het was blijkbaar met den Sultan als met de zon als die op het punt is in het Westen te verdwijnen. Ten slotte zond Natakusuma twee vertrouwden, genaamd Ngabehi Trunaprabawa en Kjaï Najalĕqsana naar Lobang tot eenen zich daar bevindenden geëerden kluizenaar (Jav. b ĕ n t u r k a s u t a p a n n i p u n), genaamd Kjaï Wanasalam om medicijnen. Maar deze wilde die niet geven. Vol hoogen lof en eerbied jegens den Sultan verhief hij diens uitnemendheid en voortreffelijkheid, doch kon niets voor hem doen; zijn levenseinde was bepaald, en hoopte nu alleen maar dat de Almachtige hem den overgang in de gewesten der eeuwigheid licht zou maken. Met de beste heil- en zegenwenschen zond hij de beide afgezanten terug. Natakusuma ontving met ontroering dit bericht van den kluizenaar en weende zeer.

De Sultan ging hard achteruit, en de kroonprins meende dat hij nu alle gezag en macht in handen moest nemen en handelde dienovereenkomstig. Gunstelingen zijns vaders, die hij verdacht, liet hij gevangen nemen; en zelfs één, een Palawidjakartijasa, genaamd Djaka Mĕrtju — voor wien de Sultan zelfs nog om vergiffenis verzocht — liet hij ter dood brengen, en al zijne goederen — want hij was rijk — werden geroofd (Jav. r i n a j a h). Andere personen werden verbannen naar Kĕbarejan; of uit den dienst ontslagen; ook werden er doodgemarteld (? Jav. d i p u n b e ṭ e t t i). Dit alles vernemende, bedroefde den Sultan zeer, en maakte hem zijne laatste levensuren niet lichter. Hij verlangde weer naar zijn paleis

te Ngajogya terug. Daar kwam de Resident hem gedurig bezoeken, de Secretaris hield tijdelijk verblijf in de Srimĕnganti. De kroonprins stelde toen een nauwkeurig onderzoek in naar al de bezittingen zijns vaders, en eischte alle sleutels op. Alle dienaren zijns vaders moesten het paleis verlaten, evenals al de prinsen; alleen zijn eigen vertrouwde personen mochten zich daar ophouden. Ook werd niemand toegelaten om den Sultan een bezoek van belangstelling te brengen (Jav. n g l a j a d); alle deuren werden gesloten. Intusschen ging de Kroonprins iederen morgen de alun-alun rond om te zien naar het verbeteren van het terrein, en dat meer geschikt te maken voor paardrijden, het geven van tournooispelen, of het excerseeren van de pradjurit-estri. Onder de prinsen heerschte ongerustheid en bezorgdheid voor de toekomst. Pang. Natakusuma zich geheel aan zijne droefheid en bezorgdheid overgevende, zag men in het geheel niet; doch de kroonprins liet hem onafgebroken bespionneeren. De Resident liet door den heer van den Berg onophoudelijk naar den toestand van den Sultan vragen. Buiten het paleis stonden de troepen met geladen geweer of met ontblootte pieken, in verwarring en onrust zich om het paleis bewegende. Op een gegeven oogenblik kwam de moeder van den kroonprins binnen, en kreeg een indruk alsof de Sultan reeds overleden was. Zij gaf daarvan kennis aan den Secretaris, die zich haastte den Resident bericht te zenden. Met groote haast begaf de heer van IJsseldijk zich naar het paleis; buiten adem kwam hij binnen, met papier en potlood bij zich; en zond terstond eenen bode met bericht naar Samarang. Toen hij bemerkte, dat de Sultan nog bedaard (Jav. s a r e h) ademhaalde, was hij zeer ontevreden, en vroeg wie verteld had dat de Sultan reeds overleden was? Daar het stervensuur des Sultans bleek te naderen, liet de kroonprins al de prinsen en prinsessen binnenkomen, om hunnen vader hulde te bewijzen en afscheid van hem te nemen. Na afloop daarvan moesten zij zich verwijderen, en begaven zich naar de Srimĕnganti. De deuren van het paleis werden weder gesloten; alleen de prinsessen mochten blijven. Kort daarop, des avonds ten elf ure van Zondag-kliwon, den 1[en] van Ruwah, het jaar Dje, 1[e] Mångsa, Jav. jaartal 1718 (d. i. Zaterdag-avond 24 Maart 1792) overleed de Sultan in den ouderdom van 83 jaar 2 dagen. [1] Terwijl het lijk de gewone eer werd bewezen, ontstond er eene volkomen stilte in de natuur,

[1] Zie boven p. 230. — Dagregister van Mr. P. G. van Overstraten van 20 Maart—15 April 1792. Tijdschr. v. I. T. L. en V. kunde XXVII afl. 4.

zoodat geen boomblad zich bewoog; bij het opgaan der zon toonde haar stralende glans; alleen waren er buitengewoon veel kindjĕng's (benaming van een fraai, velerlei gekleurd, viervleugelig insect) die als het ware het luchtruim en de stad Ngajogya vulden; een teeken van de nagedachtenis aan het uitnemend leven van den vorst.

In groote pracht en praal werd den volgenden dag het stoffelijk overschot naar Imagiri vervoerd, gevolgd van prinsen en bupati's, Javaansche en Europeesche troepen, en eene ontelbare menigte volks. De heer en mevrouw van IJsseldijk volgden den stoet tot Gaḍing. De Pangeran Natakusuma en Pangeran Ngabehi mochten, op last van den kroonprins slechts volgen tot Karangkunṭi. Het gedrag en de houding van den kroonprins kort voor en onmiddelijk na het overlijden van den Sultan waren geheel overeenkomstig zijn karakter, dat is: onwaardig, en beloofden niet veel goeds voor de toekomst. Wellicht hebben wij later gelegenheid ook hem als Sultan te doen kennen. Zeker verre, zeer verre staat hij beneden zijnen vader. Deze was, onder zijne landgenooten, een voortreffelijk man en vorst; een man van karakter; trouw aan zijn woord; oprecht vriend der Compagnie; eerzuchtig en hooggevoelende; en — hierin eene niet — ongewone volkskaraktertrek vertoonende — zwak, veel te zwak tegenover zijne kinderen, waardoor hij gedurig zonderling en onverstandig kon handelen; voor hem eene oorzaak van veel verdriet en zorg; de hoofdoorzaak van een voor hem droevig einde zijns levens, doch dat ons niet kan beletten, rekening houdende met zijnen oorsprong, ontwikkeling en levenservaringen, zijne nagedachtenis in eere te houden.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET MAHÂYÂNA OP JAVA.

Opmerkingen naar aanleiding van Grünwedel's „Mythologie du Buddhisme au Tibet et en Mongolie."

DOOR

C. M. PLEYTE.

Onder den titel „Mythologie du Buddhisme au Tibet et en Mongolie, basée sur la collection Lamaïque du Prince Oukhtomsky" verscheen dezer dagen bij de bekende uitgeversfirma F. A. Brockhaus te Leipzig een hoogst belangrijk werk van den welbekenden, Duitschen ethno-philoloog, Prof. Dr. Albert Grünwedel, leider der Indische Afdeeling van het Königliches Museum für Völkerkunde te Berlijn. [1] Alle belangstellenden in het Buddhisme, zoo hier als in Indië, zullen zeker met belangstelling van het verschijnen van dit werk, dat naast een groote menigte van keurig uitgevoerde gravures een schat van tot nog toe onbekende gegevens bevat, kennis nemen, wijl het menig onvoldoend toegelicht punt tot klaarheid brengt. Waar van de iconographie der Noordelijke Buddhistische Kerk nog betrekkelijk zoo weinig bekend is, moet iedere poging daartoe nieuwe bijdragen te leveren dankbaar worden erkend. Grootelijks heeft de heer Grünwedel de wetenschap op dit punt dan ook aan zich verplicht, door bronnen te doen vloeien, die voorheen gesloten zijn gebleven. Hij opent tal van nieuwe gezichtspunten die den blik, ook met betrekking tot onze Oost, aanmerkelijk verruimen. Het is dan ook om deze reden, dat wij hier ter plaatse van zijn jongste geschrift, zij het dan ook slechts kortelijk, wenschen te gewagen, evenwel zonder daarbij tegelijkertijd de taak van criticus te aanvaarden. De heer Grünwedel toch staat als auteur op Buddhistisch gebied, getuige zijn vroegere studiën waarvan wij hier alleen het keurige „Handbuch der Buddhistischen Kunst in Indien" en zijn „Buddhistische Studien", waarin de Dschataka-voorstellingen op de verglaasde tegels van den Mañgalatschetî-tempel te Pagan

[1] De oorspronkelijke uitgaaf is in het Duitsch, en getiteld „Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei. Führer durch die Lamaistische Sammlung des Fürsten E. Uchtomskij". Zij verscheen tegelijk met de Fransche vertaling bij Brockhaus.

verklaard worden, noemen, te goed bekend dan dat wij ons het recht zouden mogen aanmatigen, over zijn werk een oordeel uit te spreken. Iets anders is het evenwel — en dit is hetgeen wij ons ten doel hebben gesteld — aan te toonen, op welke wijze zijn „Mythologie" aan de studie van het Buddhisme van den Indischen Archipel kan dienstbaar gemaakt worden. Maar alvorens hiertoe over te gaan, mogen een paar bijzonderheden met betrekking tot het tot stand komen van het boek en een korte inhoudsopgaaf daarvan niet misplaatst heeten.

De door zijn reizen in het Oosten in gezelschap van den tegenwoordigen Keizer aller Russen welbekende Prins Hesper Oechtomski, bracht bij zijn terugkeer te St. Petersburg onder meer een nagenoeg volledig Buddhistisch pantheon mede, dat door hem in Noord-Tibet en Mongolië bijeengebracht was. Ten einde deze verzameling, die ettelijke honderden beelden zoo van Buddha's, Bodhisatva's, Heiligen en Kerkvaders als van goede en booze geesten en daarnevens een groot aantal schilderijen en tempelgereedschappen bevat, algemeen toegankelijk te maken, stelde hij haar te Parijs in de Russische afdeeling op het Trocadéro ten toon om evenwel al spoedig gedwongen te worden een deel ervan, de zoogenaamde „Yi-dam", beschermgoden, te verwijderen, wegens het aanstootlijk vermaak dat zij het meerendeel der bezoekers verschaften, die onder het ten beste geven van zeer obscoene aardigheden zich daarvoor letterlijk verdrongen.

Was op die wijze het omvangrijke en grootendeels nieuwe materiaal voor velen beschikbaar geworden, een nog grooter aantal belangstellenden zou niet in de gelegenheid wezen, het te Parijs te komen bestudeeren. Toch lag het in des verzamelaars bedoeling het pantheon in zoo groot mogelijken kring bekend te maken en daartoe was het dat hij een beroep deed op den heer Grünwedel, die zich bereid verklaarde, de publicatie ervan te ondernemen. Het oorspronkelijke plan was, eenvoudig een descriptieven catalogus te geven, doch de heer Grünwedel heeft gemeend zich daartoe niet te moeten bepalen, maar, door ook in het Berlijnsch Museum voornoemd aanwezige voorwerpen, zoowel als in oudere publicaties afgebeelde in zijn beschrijving op te nemen, deze een meer algemeen karakter te geven. Ook heeft hij niet verzuimd zijn uitgebreide kennis van de Tibetaansche litteratuur daarbij te pas te brengen, na de daarin vervatte gegevens getoetst te hebben aan Mongoolsche en Chineesche bronnen waarbij zijn collega Dr. Müller hem getrouw de behulpzame hand bood. Aldus ontstond een werk dat in de

eerste plaats een menigte feiten bevat, die men elders te vergeefs zal zoeken en ten tweede een bloemlezing is uit het beste waarover in beeld aangaande het Mahâyâna wordt beschikt.

Het werk wordt ingeleid door een voorwoord van den verzamelaar, dat in zeer lezenswaardigen vorm eenige algemeene beschouwingen aangaande het Buddhisme bevat, gebaseerd op eigen waarneming van den veel bereisden Prins, die bijna de geheele Buddhistische wereld bezocht heeft. Daarna komt de heer Grünwedel aan het woord, om, na zich aangaande de door hem gevolgde wijze van transcriptie verantwoord te hebben, vluchtig de ontwikkeling van het Buddhistisch pantheon in Indië te schetsen, na daartoe vooraf eenige historische bijzonderheden te hebben medegedeeld. Daarbij sluit zich dan aan een iconographie, voor zoover deze op het huidige oogenblik kan gegeven worden, gedeeltelijk op teksten steunend en gedeeltelijk volgens afbeeldingen opgesteld. Hoofdstuk II behandelt de geestelijkheid; allereerst maken wij daarin dus kennis met Nâgârjuna, den legendarischen stichter der Noordelijke Kerk, omtrent welken, behalve de reeds bekende Chineesche overlevering, nog een Tibetaansche wordt verhaald, vooral daarom te belangrijker wijl in deze behalve een groot aantal godennamen, ook hymnen ter verheerlijking dier goden zijn vervat, die nadere inlichtingen omtrent hun invloedssfeer geven. Want had het oudere Buddhisme de Hindoesche goden eenigszins op den achtergrond gedrongen, anders was dit met het jongere, bepaaldelijk met de Noordelijke Kerk het geval, die hen als beschermers van leer en godsdienst opnam en als zoodanig vereert. Gepaard daarmede gaat een uiteenzetting van de ontwikkeling van het geloof aan de magische kracht van het „Woord” en de plastische uitdrukking daarvan in formulen en houding der handen — mudrâ —, die tot het door de Yoga-school gepredikte Tantrisme leidde. Vervolgens worden de Indische heiligen behandeld, daarna die, welke meer bepaaldelijk als stichters van het Buddhisme in Tibet vereerd worden, waarna wordt aangetoond hoe zich onder hun invloed en voorlichting het Lamaïsme ontwikkelde. Ten slotte betreden wij het terrein der goden, wien het derde hoofdstuk is gewijd, hetwelk uit den aard der zaak voor de kennis van het Buddhisme op Java het meest van belang is. Immers nagenoeg alles wat daaromtrent bekend werd is gebaseerd op afbeeldingen op tempelruïnen voorkomende, alsmede op sporadisch hier en daar opgedolven opschriften en beelden, welke laatste dikwijls zoo

beschadigd zijn, dat slechts bij benadering kan bepaald worden, wie zij voorstellen. Vooral wordt dit moeilijk wanneer men daartoe alleen over beschrijvingen te beschikken heeft, aangezien deze gewoonlijk te subjectief zijn om volgens deze voorwerpen te durven determineeren. Kan men evenwel vergelijkingsmateriaal in natura of in effigie raadplegen, dan wordt deze taak zeer verlicht niet alleen, doch komt men vaak tot verrassende resultaten, gelijk enkele voorbeelden hieronder nader zullen doen zien.

Het geluk heeft ons gediend dat wij tijdens een langdurig verblijf te Parijs in de gelegenheid waren, de verzameling van Prins Oechtomski grondig te bestudeeren, waarbij ons werd toegestaan, waar wij dit wenschten, aanteekeningen te maken. Hiermede beoogden wij deze dienstbaar te maken aan het determineeren van de talrijke Buddhistische beelden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, waarmede wij een tiental jaren geleden, op het voetspoor van den deugdelijken catalogus door den heer Groeneveldt van de Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap vervaardigd, een aanvang hadden gemaakt. Veler identiteit kon aan de hand van dit werk reeds voorloopig worden vastgesteld en werd nader bevestigd, nadat wij ons te Batavia persoonlijk hadden kunnen overtuigen met welke nauwgezetheid de heer Groeneveldt zich van zijn taak gekweten heeft. Menig stuk, voorheen slechts als Buddha zonder meer aangeduid, mocht dan ook als deze of gene Bodhisatva aangemerkt en als zoodanig beschreven worden. Niettemin bleven er nog vele beelden over die op hun etiket wachtten, doch van deze konden er thans weder verscheidene terecht worden gebracht zoowel door vergelijking met origineelen der verzameling Oechtomski als tengevolge der voortreffelijke toelichtingen door den heer Grünwedel op de meest typische stukken daarvan gegeven. Het gevolg hiervan was dat op het oogenblik de Buddhistische beelden van 's Rijks-Museum van Oudheden voor het grootste gedeelte zijn gedetermineerd; slechts enkelen die noch in de zooeven genoemde verzameling noch in het Musée Guimet tegenhangers gevonden hebben, blijven te bestemmen over, zoodat de Indische afdeeling van voormeld Museum, daar de Hindoesche beelden reeds vroeger door ons behandeld werden, thans een geheel ander aanzien gekregen heeft, dan de catalogus van wijlen Dr. Leemans, die van 1885 dateert, doet vermoeden. [1]

---

[1] „Beschrijving van de Indische Oudheden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden". Leiden. 1885. Het Voorbericht geteekend C. L. — De

Intusschen zou men kunnen vragen, mogen Chineesche, Tibetaansche en Japansche verzamelingen van Buddhistische beelden ter determinatie van gelijksoortige uit den Indischen Archipel afkomstig, worden gebezigd? Het antwoord daarop geven reeds de werken van de heeren Groeneveldt en IJzerman, die beiden, dit blijkt genoegzaam uit de inleiding tot hun geschriften, met vrucht, bij het vaststellen der identiteit van de laatsten het hedendaagsche Mahâyâna daarbij geraadpleegd hebben. Evenwel, zoo trots deze omstandigheid daaraan nog twijfel mocht bestaan, dan zij in herinnering gebracht dat China reeds in de vierde eeuw het Mahâyâna aanvaardde, terwijl het Buddhisme eerst omstreeks de vijfde of zesde zijn weg naar Java vond, dat is omstreeks denzelfden tijd als waarin het in Japan en Tibet werd ingevoerd. Doch afgescheiden hiervan heeft het toeval gewild, dat aanhangers dezer leer hunne meening te dezen opzichte zouden uitspreken, die, het zij hier aanstonds bijgevoegd, volkomen eensluidend was. Daar dit geheel spontaan geschiedde, kan het gewenscht zijn, de omstandigheid waarbij dit plaats had, mede te deelen.

Het was 15 Maart geweest en de officieele opening der tentoonstelling had plaats gevonden. Niettemin heerschte overal nog een grenzelooze wanorde en de luttele bezoekers der terreinen baadden in modder of stof, al naar gelang het oog van den dag betraand of lachend op den chaos nederblikte. Onze koloniale afdeeling was evenwel een heel eind op streek; reeds boorde Tjandi Sari de spitsen van zijn dagobs in den aether en zijn nog onbezoedelde, grijsgele kleur stak geestig af tegen het ontluikend groen. Ook de voor dezen gelegen terrassen waren gereed en de in de opstaande wanden daarvan aangebrachte bas-reliëfs van Bôrô-budur, in stemmig grijzen toon gehouden, kwamen op hun voordeeligst uit. Kortom alles te zamen droeg nog volkomen het kenmerk van nieuwheid en frischheid, dat echter jammer genoeg maar al te ras onder de verzengende stralen van een bijna tropische voorjaarszon en wolken stofs zou verdwijnen.

In deze dagen ontvingen wij op zekeren ochtend een bezoek van Prins Oechtomski die, vergezeld van twee Boeriatische Grooten onze Vihâra en de zooeven genoemde reliëfs wenschten te bezichtigen. Beiden waren Buddhisten, meer in het bijzonder aanhangers van het Lamaïsme. Wij gingen dus langs den Tjandi en de ver-

bedoelde behandeling der Hindoesche beelden is nog niet in druk verschenen, doch het resultaat er van reeds bij de beelden van het Museum aangebracht.

schillende beeldengroepen, waarbij wij de noodige uitlegging gaven, die door den heer Oechtomski werd vertaald, waarna hij ons de zienswijze zijner gasten overbracht. Het bleek daarbij al spoedig dat beide Aziaten geenszins vreemdelingen in de iconographie van hun godsdienst waren, zoodat wij met belangstelling hunne opmerkingen volgden, vooral waar deze eigenaardigheden in deze of gene afbeelding betroffen. Daaruit werd ons duidelijk, dat de bij onze archeologen gangbare verklaringen daarvan ook de hunne waren en dus dat voorstellingen voorheen door Javaansche Buddhisten vervaardigd ook door hedendaagsche beleiders van het Mahâyâna begrepen worden. Iets anders ware ook niet wel te verwachten, doch wat ons meer trof, was dat zij van de reliëfs op den buitenkant van de vestibule van Tjandi Sari, die, gelijk bekend is aan Tjandi Plaosan zijn ontleend, verklaarden dat deze oudtijds even goed in Noord-Tibet als op Java konden zijn gemaakt. Zij determineerden deze als Maitreya en beloofden zoo dadelijk daarvan het bewijs te leveren. Daartoe vroegen zij ons naar de Russische afdeeling, die aan de onze grensde, mede te gaan en toonden ons daar in de collectie Oechtomski een bronzen beeldje van dezen Bodhisatva, dat daarmede, getuige de afbeelding op bladzijde 124 bij den heer Grünwedel afgebeeld, een treffende gelijkenis vertoont. Wij zagen toen de verzameling, die nog niet geheel opgesteld was, voor de eerste maal en konden dadelijk een groot aantal beeldjes opmerken, die zoozeer op Javaansche bronsjes geleken, dat slechts een zeer nauwkeurige beschouwing ons kon overtuigen, dat wij niet met deze te doen hadden. Ook lieten zich daaronder aanstonds verscheidene aanwijzen, die alle kenteekenen van Hindoesche goden droegen, als: den drietand, het derde oog in het voorhoofd en dergelijke emblemata meer, zoodat het niet moeilijk was er direct een Yama, een Kâla en een Bhairava uit te grijpen. Zij waren echter ook van eenige essentiëele versierselen voorzien, waardoor het noodig geworden was, hen bij het Buddhistisch pantheon in te lijven. Het was echter juist aangaande deze, dat wij, wijl zij het minst bekend zijn, bijzonderheden wenschten te vernemen en deze werden ons in ruime mate verstrekt; doch aangezien wij tijdens het bezichtigen geen gelegenheid hadden dienaangaande alles wat ons werd verteld, op te teekenen, verzochten wij Prins Oechtomski later nog eens met ons de collectie daartoe te willen doorgaan. Het was bij deze gelegenheid, dat ons werd medegedeeld, dat de heer Grünwedel een catalogus ervan onderhanden had, waarom hij ons in overweging

gaf het verschijnen daarvan af te wachten, daar deze veel meer zou geven dan hij zelf, hoewel de verzamelaar, ons kon mededeelen en dus beter tot het doel zou leiden. Dat dit inderdaad het geval is geweest, zullen wij thans door eenige voorbeelden staven, waartoe wij den catalogus der Indische afdeeling van 's Rijks Museum van Oudheden tot uitgangspunt nemen. Gelijk bekend is, wordt daarin het thans verouderde systeem aangenomen, de voorwerpen naar de grondstof waaruit zij vervaardigd zijn, te onderscheiden. In casu bestaat de verdeeling derhalve in die van steenen en metalen beelden. Van de eerste soort zijn er 150 aanwezig, van de laatste 250, zonder daaronder de zoogenaamde Polynesische mede te tellen. Onder de eerste soort komt geen enkel Buddhistisch beeld voor, te opmerkelijker wijl deze evenmin schaars op Java zijn als Hindoesche, zoodat het voor de hand lag, dat daaronder eenige onjuiste determinaties moesten schuilen. Een nader onderzoek heeft dan ook inderdaad aangetoond, dat hoewel het meerendeel Hindoesche beelden zijn, Buddhistische niet geheel ontbreken, waaronder zelfs enkelen, zooals uit de thans volgende opsomming daarvan blijken zal, die geenszins van belang ontbloot zijn. Ten einde het overzicht daarvan en contrôle gemakkelijk te maken, zoomede om vervallen in herhalingen te voorkomen, vermelden wij hier slechts het nommer dat de beelden in den catalogus dragen zoomede hun ouden naam, daarachter volgen dan de nieuwe en de kenmerken, die oorzaak waren, dat zij onder het Buddhistisch pantheon werden gerangschikt.

Aangaande de pose waarin de beelden gezeten zijn, die wij gemeend hebben eveneens te moeten opgeven, zij vermeld, dat wij deze volgens Waddell's welbekend „Lamaism” bestemden [1], terwijl aangaande de m u d r â valt op te merken, dat wij daartoe grootendeels de door den heer Groeneveldt daarvoor opgegeven namen hebben gebezigd, zonder daarmede echter de verantwoordelijkheid van de juistheid dier benamingen te aanvaarden. In de m u d r â's toch is een oneindige verscheidenheid waar te nemen en van hare namen is nog zoo goed als niets bekend. Zoolang wij nog niet in het bezit zijn van vertalingen van werken gelijk bijv. Sâdhanamâlâtantra of Kâlacakratantrarâja, die aangaande deze minutieuse beschrijvingen bevatten, blijft alle nadere bestemming onmogelijk en hebben wij ons derhalve tot enkele hoofdtypen moeten bepalen.

[1] L. A. Waddell. The Buddhism of Tibet or Lamaism. London, 1895.

STEENEN BEELDEN.

.	Benaming in den catalogus.	Nieuwe benaming.	Houding der beenen.	Houding der handen.	Opmerkingen.
	Visjnoe	Amitâbha	sub-actieve pose	dhyâna	Geopende lotos op de handen.
	Visjnoe	Akshobhya	sub-actieve pose	bhûmisparça.	26 pendant.
	Visjnoe	Ratnasambhava	„	varadâ	
	Visjnoe	Vairocana	„	dharmacakra	
	Visjnoe	„	„	„	
	Visjnoe	Maitreya	„	predikend	
	Laksjmi	Prajñâpâramitâ	diamanten pose	dharmacakra	Boek op de lotos.
	Laksjmi	Bhaishajya-guru?	sub-actieve pose	predikend	
	Laksjmi	Locanâ	„	bhûmisparça	
	Siva	Mañjuçrî	bodhisatva pose	bhûmisparça	Zwaard in de rechterhand.
	Hoofd van Siva	Avalokiteçvara			Amitâbha in het haar.
	Maha-kali	Bhṛikuṭî	zie beschrijving blz. 377.		
h		Amitâbha	diamanten pose	dhyâna	Bedelnap? op de handen.
g		Pâṇḍarâ	„	„	„

METALEN BEELDEN.

	Siva	Dharmapâla	staande		
	Boeddha	Çâkyamuni	„	r. abhaya l. houdt het gewaad.	
	Boeddha	„	„	r. } als boven l. }	
	Boeddha	„	„	r. } als voren l. }	
a		„	„	r. predikend	
	Boeddha	„	„	r. abhaya l. = 34.	
	Boeddha	„	„	„	
a		„	„		Vlammen aureool.
	Boeddha	„	„	r. abhaya	
	Boeddha	„	„	r. varadâ	
	Boeddha	„	„	l. abhaya r. çaran	
	Boeddha	„	diamanten pose	r. predikend	

N°.	Benaming in den catalogus.	Nieuwe benaming.	Houding der beenen.	Houding der handen.	OPMERKINGEN.
61	Boeddha	Çâkyamuni	diamanten pose	r. predikend l. bhûmisparça	
63*f*		"	"	dharmacakra	
74*a*	Boeddha	"	Maitreya pose	"	Eerste prediking te Benares.
74*b*	Boeddha	"	"	"	
79*m*		"	"	"	
47	Boeddha	Vairocana	diamanten pose	"	Hieraan gelijk zijn M 48, 49, 49*a*, 49*b*, 60 en 62.
63*g*		"	"	Zie Nippon, T blz. 52.	XVIII, tekst II.
63*h*		"	"	dharmacakra	Hieraan gelijk zijn M 63*j*, 64, 65, 68, 74*d*.
74*e*	Boeddha	"	sub-actieve pose	"	
74*f*	Boeddha	"	diamanten pose	"	Gelijk 63*g*.
106*j*	Boeddha	"	"	"	"
107*a*	Boeddha	Vairocana en Vajradhâtvîçvarî	sub-actieve pose	"	Met opschrift in oud-Jav.: VEROCANÂ.
111	Godin	Vajradhâtvîçvarî	"		
51	Boeddha	Akshobhya	diamanten pose	bhûmisparça	
59	Boeddha	"	sub-actieve pose	"	Knopje op de linkerhand.
63*c*		"	"	"	Hieraan gelijk zijn M 70 en 106*b*.
67	Boeddha	"	diamanten pose	"	Hieraan gelijk zijn M 69, 71, 74, 74*c*, 74*h*, 74*i* en 74*l*.
110	Vrouwelijke Boeddha	Locanâ	sub-actieve pose	"	
58	Boeddha	Ratnasambhava	diamanten pose	varadâ	Hieraan gelijk zijn M 63*d*, 66 en 72.
49*c*		Amitâbha	"	dhyâna	Hieraan gelijk zijn M 49*d*, 55 en 63*a*.
52	Boeddha	"	sub-actieve pose	"	Hieraan gelijk zijn M 63*b*, 106*a*.
109*a*		Pâṇḍarâ	"		Knopje op de handen.

N°.	Benaming in den catalogus.	Nieuwe benaming.	Houding der beenen.	Houding der handen.	Opmerkingen.
53	Boeddha	Amoghasiddhi	diamanten pose	abhaya	Hieraan gelijk M 54 en 56.
73	Boeddha	Amoghasiddhi	„	„	Met zonnescherm.
75	Boeddha	Maitreya	staande	r. varadâ l. lotos	Grünwedel, F. 100.
79a	Boeddha	„	„	„	Voeten ontbreken.
79b	Boeddha	„	diamanten pose	r. varadâ	
106h	Boeddha	„	betoovering pose	r. predikend l. „	
143a		„	staande	r. varadâ	Grünwedel, F. 99.
98	Boeddha	Vajrapâṇi	betoovering pose	varadâ	liggende vajra.
99	Boeddha	„	„	„	„
106c	Boeddha	„	sub-actieve pose	predikend	staande vajra.
D2/3		„	betoovering pose	varadâ	liggende vajra.
76	Boeddha	„	staande.	predikend	staande vajra.
1*	Visjnoe	Padmapâṇi of Avalokiteçvara	„		10 armen.
2	Visjnoe	„	„		8 armen.
6	Visjnoe	„	„		4 armen. Hiermede zijn gelijk M 5, 11, 12, 13 en 13c.
14	Visjnoe	„	sub-actieve pose	r. varadâ l. abhaya	4 armen.
79d		„	diamanten pose	varadâ	Linkerarm achter het lijf.
79j		„	„	„	„
79k		„	sub-actieve pose	„	Hiermede zijn gelijk M 82, 83, 85, 87, 88, 90, 106f, D 2/4.
95	Boeddha	„	betoovering pose		Hiermede zijn gelijk M 63k, 79k, 79g, 96, 106g.
79i		Çakti	sub-actieve-pose	varadâ	Hiermede gelijk M 23?, 92, 108a, 108b, 109.
108	Vrouwelijke Boeddha	Prajñâpâramitâ	diamanten pose	dharmacakra	
89	Boeddha	„	„	varadâ	
79c		Vaiçravaṇa	„	varadâ predikend	Geldpotten op het voetstuk.
22	Laksjmi	Kurukullâ?	sub-actieve pose	dhyâna	„

Ziehier in tabellarisch overzicht het resultaat der vergelijking. Intusschen mag het wenschelijk heeten omtrent enkele beelden te vermelden op welke feiten de nieuwe definitie daarvan berust. Met betrekking tot de steenen beelden valt dienaangaande weinig mede te deelen, daar de kenmerken, die deze tot Buddhistische stempelen, zoo duidelijk aanwezig zijn, dat alle twijfel daaromtrent wordt buiten gesloten. Slechts het onder N° 56 genoemde beeld van Bhṛikuṭî maakt op dezen regel, gelijk wij straks zullen zien, een uitzondering, wijl men dit voor een Hindoesch zou houden. Zelfs het prachtige hiernevens afgebeelde vrouwebeeldje, onder N° 33 als Laksjmi in den catalogus vermeld, is met een zoo duidelijk zichtbare ûrṇâ toegerust, dat men zich onwillekeurig afvraagt, hoe het mogelijk geweest is daarin Vishṇu's gemalin te zien. Fig. I. Dit neemt evenwel niet weg dat wij van den naam Prajñâpâramitâ, dien het thans draagt, rekenschap verschuldigd zijn. Deze berust op het eenige determinatief-teeken, dat er aan valt waar te nemen, te weten een palmbladboek met een kruiselings daaromheen gewonden snoer gesloten, dat op de geopende lotosbloem ligt wier stengel ter linkerzijde van het beeld omhoogrijst. Prof. Grünwedel, wien wij ter toetsing onzer meening, een photographie van het beeldje toezonden, heeft deze ook op grond daarvan bevestigd. Immers dit boek, hetwelk wij te zijner tijd ook als attribuut van Avalokiteçvara in de gedaante van Amoghapâça zullen aantreffen, is Nâgârjuna's gelijknamige, voornaamste geschrift, de Prajñâpâramitâ of „de aan gene zijde der wereld aangekomen wijsheid" gelijk de vertaling van den titel luidt, hetwelk hem door de Nâga's, die het volgens de overlevering uit den mond van Gautama Buddha zelf opteekenden, werd gedicteerd, wijl thans het geslacht was opgekomen dat den inhoud ervan kon verstaan. In gezegd beeld hebben wij dus de çakti van den Âdibuddha voor ons of, in andere woorden, de volmaakte wijsheid, dat is de door hem bezielde natuur. Geen wonder derhalve dat de maker ervan aan de uitvoering van zijne schepping de meest mogelijke zorg heeft besteed; dat hij een kunstenaar van den eersten rang was bewijst de majesteit die er uit spreekt. Zelfs den hedendaagschen beschouwer brengt zij in verrukking, getuige de opgewonden beschrijvingen die over het beeld verschenen, nadat de heerlijke conceptie, door haar in afgietsel te Parijs ten toon te stellen meer algemeen was bekend gemaakt. Doch niet alleen den Westerling boeit zij, ook de aandacht van den hedendaagschen Javaan heeft zij getrokken, die, wijl de oorspronkelijke

Fig. I.

* Mus. v. Oudh. 33.

Prajñâpâramitâ.

beteekenis van het beeld bij hem in vergetelheid geraakt was, daarvan een nieuwe verklaring uitdacht, welke door hem in dezen dichterlijken vorm werd gegoten.

„Een Balinees, genaamd Kiaay Palayin, begaf zich op reis naar het westen, met zijne vrouw en zijne beide kinderen, en zette zich op Java in een groot onbebouwd stuk land neder, en begon hetzelve te bebouwen. Van tijd tot tijd kwamen er meer huisgezinnen zich hier nederzetten, zoo dat Kiaay Palayin, als stichter van deze kolonie, eindelijk dacht, dat het noodzakelijk was, dat er een van de bewoners van de kolonie tot hoofd werd benoemd, waarom hij al het volk liet vergaderen en hen alstoen op deze wijze aansprak:"

„„Het is noodzakelijk, mijne kinderen, dat een onzer tot hoofd over ons allen worde aangesteld, hetwelk door stemmen zal dienen te geschieden, en hij zal ons aller beschermer moeten zijn: dus laat ons dien verkiezen, welke onder ons de beste is.""

„Het door Kiaay Palayin voorgestelde werd door het volk goedgekeurd, en Kiaay Palayin werd door meerderheid van stemmen tot koning verkozen en men gaf hem den naam van Kiaay Bezaar Palayin."

„Na verloop van eenigen tijd liet Kiaay Bezaar Palayin het volk weder vergaderen, en zeide, dat, daar die kolonie steeds aangroeide, het noodzakelijk werd, dat men een hoofdplaats oprichtte, en met naburige hoofden een verbond maakte: waarom hij dan een hoofd van Mendang Kemoelan(g), genaamd Hardi, ging bezoeken."

„Toen Kiaay Bezaar Palayin op weg was, kwam Hardi hem te gemoet, en gaf hem de hand, en zij maakten een verbond."

„Kiaay Bezaar Palayin had vijf vrouwen. Een dezer vrouwen, en wel die bij welke hij het meest sliep, werd zwanger, waardoor de vier overige vertoornd werden, en zij gingen aan Kiaay Bezaar Palayin zeggen, dat die vrouw niet door hem maar door een ander bezwangerd was. Kiaay Bezaar Palayin werd hierover zeer toornig: evenwel om zich te overtuigen liet hij zijne zwangere vrouw bij hem komen, en vroeg haar, door wien zij bezwangerd was: waarop zij antwoordde: „door U, Kiaay Bezaar Palayin." Deze verklaring nog niet genoegzaam oordeelende, vroeg hij haar met de zwaarste eeden nogmaals, wie haar bezwangerd had: zij bleef echter bij haar eerste antwoord. Nu zeide hij: „indien het mijn kind is, dat gij onder uw hart draagt, zal het geboren worden: doch indien het mijn kind niet is, zal het in water veranderen en indien gij een meisje ter wereld brengt, zal het Si-Dedes genaamd worden, en wanneer gij een jongen baart, zult gij hem noemen zoo gij wilt."

„Kiaay Palayin ging Hardi weder een bezoek geven. Naar huis willende gaan waren beiden zeer aangedaan, daar zij elkander nimmer dachten te ontmoeten. „Ga, Palayin”, zeide Hardi, „laat ons één worden, laat ons één worden en elkander bijstaan.””

„Kiaay Bezaar Palayin te huis komende, vernam, dat zijne vrouw in de kraam — *hiatus* — was overleden, na een jongen ter wereld te hebben gebragt. Kiaay Bezaar Palayin over dit ongeluk zeer bedroefd zijnde, verzocht hij Hardi om bij hem te willen komen, om hem te troosten, die dan ook spoedig kwam. Het kind werd Jokko loloe genaamd.”

„Hardi keerde na eenigen tijd weder terug en te huis komende vernam hij dat een zijner vrouwen bevallen was van een zeer schoon meisje, hetwelk Si-Dedes genaamd werd. Nadat de beide voormelde kinderen reeds aan elkander ten huwelijk waren verloofd, kreeg Jokko loloe de pokken, waardoor zijn gezicht zeer werd geschonden, en hij zijn linker oog verloor.”

„Na het trouwen, toen Si-Dedes haren man zag, werd zij zeer droevig, daar zij met een man op het nauwst verbonden was, welken zij afschuwelijk vond: waarom zij zich in een vijver verdronk. Haar man, dit hoorende, volgde, zeer bedroefd, haar voorbeeld, en de vaders lieten tot nagedachtenis van het ongelukkige paar, twee beelden vervaardigen, beide jongelieden voorstellende.” [1]

Aldus luidt de legende aangaande Putri Ḍeḍes, welke, schoon zij in de zamân budô speelt, van latere vinding moet zijn. [2]

[1] Bovenstaand verhaal, dat wij copie conform met het archiefstuk van het Rijks Museum van Oudheden hebben wedergegeven, werd door den heer D. Monnereau, Assistent Resident van Malang, in 1819 met het vrouwebeeld aan Prof. C. Reinwardt gezonden, die beide aan genoemd Museum ten geschenke gaf. Uit het begeleidend schrijven van den Heer M. aan Prof. Reinwardt blijkt dat bij het beeld van de prinses een tweede zeer geschonden gevonden werd, Jokko loloe voorstellend, dat evenwel, wegens den ontredderden staat waarin het verkeerde, niet is overgezonden.

[2] In den brief van den heer Monnereau wordt ook gewag gemaakt van het Javaansche manuscript der legende, dat hij van den „Radien Bepattie” van Malang kreeg. Ook dit werd door hem aan Prof. Reinwardt gezonden, die het echter behield. Met het oog op de spelling der eigennamen is dit te betreuren, daar wij thans aangaande deze in gissingen moeten vervallen. Dedes zal wellicht ḍeḍes moeten gelezen worden, zoodat de naam der prinses dan beteekent „muskus”. Dĕḍĕs is echter ook mogelijk, zie: Brandes, Pararaton, blz. 46. Zoo ook is in Jokko gemakkelijk Djôkô te herkennen, doch loloe levert eenig bezwaar op. Intusschen gelooven wij niet ver mis te tasten, wanneer wij daarvoor lolå, in de plaats stellen, waardoor zijn naam dan zou beduiden „Djôkô, de wees”, en dus slechts een zinspeling zijn op den dood zijner moeder bij zijn geboorte.

Doch afgescheiden hiervan is zij een aardige uiting van den eerbied, dien de huidige Javaan zoo gaarne aan de overblijfselen van het Hindoeisme bewijst [1] en die het o. a. noodig maakte bij het Durgâbeeld in Tjandi Prambanan een gedrukt bevelschrift op te hangen, waarbij het zalven van genoemd beeld met borèh op straffe van boete verboden wordt.

Het zooeven genoemde Prajñâpâramitâ-beeldje heeft langen tijd als unicum gegolden, derhalve dient aanstonds vermeld te worden, dat het dit geenszins is, aangezien het Rijks Museum van Oudheden onder M 108 een identiek in brons bezit, dat met het steenen tot zelfs in de geringste bijzonderheden nauwkeurig overeenstemt en nog een derde, M 89, eveneens van metaal, dat slechts voor zoover het de houding der handen en de ligging van het boek betreft, daarmede eenig verschil vertoont. Beide eerstgenoemde maken de dharmacakramudrâ, het laatste echter houdt de linker in de varadâ, terwijl de rechter den lotosstengel, die zich bij de anderen om den arm slingert, omklemt. Het boek, dat bij de eerste overdwars op de lotosbloem ligt, is bij dit laatste overlangs geplaatst. Beider laatste herkomst is onbekend; M 108 werd aangekocht van de firma D. Boer te 's Hage, die het uit de nalatenschap Bagman had overgenomen en M 89 heeft voorheen deel van den inventaris van 's Rijks Ethnographisch Museum uitgemaakt. [2]

---

[1] Persoonlijk waren wij hiervan tijdens een bezoek aan den Bôrô budur getuigen, toen wij dezen eenige dagen na het Javaansche Nieuwjaar bezochten. Op zekeren morgen namelijk, terwijl wij in afwachting van den heer Melville, die met een photographietoestel van Moentilan zou komen, nabij den voet van den dagob, die het heiligdom bekroont, naar hem zaten uit te kijken, zagen wij een inlander naar boven klimmen met in de eene hand het welbekende pakje van pisangblad, gevuld met rijst en toespijs en in de andere eenige tjĕmpaka-bloemen. Wij waren achter eenige steenen gezeten zoodat hij ons niet zien kon en dus ook niet vermoedde, dat hij bespied werd. Op het bovenste terras gekomen, hurkte hij onder het maken van een sĕmbah in de richting van den dagob neder en begaf hij zich, steeds hurkend voortschrijdend, naar de daarin bestaande opening, waarvoor hij weder een sĕmbah maakte. Vervolgens stond hij op en legde de medegebrachte bloemen en spijzen voor het Buddhabeeld, dat zich daarbinnen, hoewel tot aan de schouders in den grond weggezonken, bevindt, neder. Daarna hurkte hij opnieuw en knielde neder om al biddend Buddha's voorhoofd driemaal met het zijne te beroeren. Gereed stond hij op en ging hij al hurkend den afgelegden weg naar de trap terug daarbij steeds het gelaat naar den dagob toegekeerd houdend om na een laatsten groet op te staan en te vertrekken.

[2] Moeilijk te rijmen met het feit dat 's Rijks Ethnographisch Museum in der tijd, en terecht, zijn Javaansche oudheden ten behoeve van 's Rijks

Een ander beeld, dat onze aandacht vraagt, is N° 29, Maitreya, hetwelk een tegenhanger vindt onder M 106*h* der bronscollectie. De determinatie van deze twee berust op de houding der handen. Eerstgenoemd heeft de rechterhand in predikende houding voor de borst en de linker in de bhûmisparçamudrâ, laatstgenoemd de rechter in de predikende houding doch de linker in de çaranmudrâ, d. i. de beschermende of schuilplaats verleenende. Verdere kenmerken ontbreken, zoodat een nader onderzoek gewenscht blijft, daar misschien alsdan zal blijken dat het beter is deze Bhaishajyaguru te noemen. N° 36 daarentegen is ontwijfelbaar de çakti van Akshobhya, in de eerste plaats wijl het volkomen op de beelden van dezen Bodhisatva gelijkt, waarmede ook de mudrâ bhûmisparça overeenstemt en ten tweede omdat het van een paar duidelijk zichtbare vrouwenborsten voorzien is. Het beeld is dus Locanâ, gelijk het bronsje M 110, dat dezelfde kenmerken draagt. Dit geldt ook voor N°. 86*g*, hetwelk een vrouwelijke Amitâbha is en derhalve Pâṇḍarâ moet zijn. Intusschen is bij dit beeld zoowel als bij den Amitâbha N°. 86*h* aan het voorwerp, dat op de in den schoot liggende handen is geplaatst een knopvormige verdikking waar te nemen. De mogelijkheid is derhalve niet uitgesloten dat dit attribuut instede van den bedelnap de ambrosiaschaal is en dus dat de maker Amitâbha in de gedaante van Amitâyus heeft willen afbeelden. Ongelukkigerwijs geeft het gelijkvormige beeldje in brons M 109*a* dienaangaande ook geen uitsluitsel, daar het voorwerp ook bij dat exemplaar onkenbaar is, zoodat het voorloopig veiliger mag heeten de onderhavige beelden als eerstgenoemden Dhyâni buddha en zijn çakti op te vatten en niet als voorstellingen van Amitâyus en gade. [1]

Afzonderlijke vermelding verdient ook N°. 46, het beeld van Mañjuçrî, dat met het bekende prachtexemplaar van dien Bodhisatva in het Königl. Museum für Völkerkunde te Berlijn het tweede is, dat in steen bekend wordt. Des te meer is het uit dezen hoofde te

Museum van Oudheden heeft moeten afstaan, is de omstandigheid dat eerstgenoemde instelling zich later weder op het verzamelen van deze is gaan toeleggen, gelijk kan blijken uit het aanvaarden van een aantal Javaansche bronzen eertijds het eigendom van den Oud Gouverneur-Generaal van Landsberge en vermeld in den Catalogus der tentoonstelling van 1883, Gr. II, blz. 331, N° 32. Een onnoodige en ongewenschte splitsing van gelijksoortig materiaal is, zoo dit zich, trots de op het verzamelen van genoemde instellingen bestaande bepalingen herhaalt, daarvan een onvermijdelijk gevolg.

[1] Groeneveldt, Catalogus. blz. 70.

betreuren, dat het niet beter tegen den tand des tijds is bestand gebleken en vrijwel verweerde, terwijl het zwaardlemmer bij het handvat is afgebroken En eindelijk, om hiermede tevens van de steenen beelden af te stappen, zij nog op het Bhṛikuṭî-beeld gewezen, N°. 56, tot op het oogenblik het tweede van deze godin, dat van Java bekend werd. [1] Het beeld is gelukkig uitstekend bewaard en laat toe de voornaamste détails goed te onderscheiden. Wij vinden Bhṛikuṭî hier voorgesteld met twee oogen op de gewone wijze geplaatst en een derde, hoewel zeer beschadigd in het voorhoofd en in half knielende houding op twee lijken gezeten. Zij draagt een diadeem en een halssnoer van doodshoofden en is met vier armen aan weerszijden toegerust, waarvan de onderste links een bekkeneel en de daarop volgende het achterste lijk bij de haren vasthoudt. De beide andere voeren een boog en het worgkoord. Ter rechterzijde zijn de handen gewapend met een pijl, een zwaard een drietand en een olifantenhaak op welks spits de çaṅkha staat. De uitvoerige verhandeling door Prof. Grünwedel vroeger aan deze godin gewijd, sluit allen twijfel aangaande de identiteit van dit beeld uit.

En thans de bronzen beelden. Reeds in den catalogus worden deze, met een enkele uitzondering Boeddha genoemd; uit de tabel wordt voldoende duidelijk in welken zin dit „Boeddha" moet opgevat worden. Daar evenwel ook onder deze enkele voor Java nieuwe typen aangetroffen worden, dienen wij bij enkele exemplaren stil te staan. Zoo is dit noodzakelijk bij M 74a een waar prachtstuk en vrij gaaf. Het stelt Çâkyamuni voor op de padmâsana op een troon gezeten in de Maitreya pose en leunend tegen een scherm dat oorspronkelijk vermoedelijk door een zonnescherm werd overschaduwd. De troon is vierkant en rust op een voetstuk, links en rechts gedragen door een leeuw, die op den rug van een olifant staat. Tegen de voorplaat van het voetstuk is midden in het rad aangebracht waarnaar aan iedere zijde daarvan een gazelle kijkt. Uit het rad rijst een lotos omhoog op wier bloem de voeten van Çâkya rusten. Het geheel is dus een voorstelling in brons van Çâkya's eerste preek in het Gazellenwoud te Benares en stemt

[1] Het eerste, dat van Java bekend werd, is het vrouwenbeeld van Tjandi Tumpang, thans te Batavia in het Arch. Museum als n° 112*a* aanwezig; zie Notulen Bat. Gen. 1893, p. 60, 73 en 162. Draagt in Nâgarî-karakters op het achterstuk de inscriptie „Bhṛkuṭi", d. i. „de vrouw met opgetrokken wenkbrauwen".

volkomen overeen met afbeeldingen van dezelfde gebeurtenis van elders bekend [1], doch van Java nog niet vermeld. Insgelijks is dit voor het vijftal Maitreya's waar, onder welke M 143a een nagenoeg getrouwe kopie is van het door Prof. Grünwedel als Fig. 99 afgebeelde figuurtje, terwijl de M 79a en 75 met Fig. 100 bij Prof. Grünwedel zooveel overeenkomst vertoonen, dat hun identiteit daarmede niet te loochenen valt. N°. 106h daarentegen gelijkt meer op Fig. 97, doch is in de lalita-pose afgebeeld, heeft de rechterhand op de knie en draagt bovendien een makuṭa, doch M 76b evenaart weder Fig. 99 schoon het eerste staat en de laatste in de diamanten pose is gezeten. Belangrijk mag ook het vinden van twee volkomen gelijke afbeeldingen van Vajradhâtvîçvarî, de çakti van Vairocana heeten; het zijn de nommers M 107a en 111. Bij het eerstgenoemde maakt de çakti deel uit van een groep den Dhyâni-buddha en zijn gade voorstellende, beide gezeten op een met twee lotoskussens bedekten troon, die aan de binnenzijde in Oud-Javaansch het door den Hoogleeraar Kern geverifiëerde opschrift **Verocanâ** draagt; het laatste is hiervan een getrouwe nabootsing. Hetzelfde blijkt het geval te zijn met betrekking tot de Vajrapâṇi-beeldjes die nu eens een staanden, dan weder een liggenden vajra op de lotos, die naast hen ontspruit, hebben. Fig. II. Ook M 76 vertoont een opvallende gelijkenis met Fig. 102 links bij den heer Grünwedel, zoodat veilig mag aangenomen worden, dat zij Vajrapâṇi voorstellen.

Wij komen nu tot Padmapâṇi of Avalokiteçvara, waarschijnlijk in zoo vele exemplaren vertegenwoordigd, wijl deze Bodhisatva als schepper en bestuurder van het tegenwoordige heelal beschouwd wordt. Wij treffen hem dan ook in tal van vormen aan, zoowel staande als zittend, nu eens met tien, dan met acht of vier handen, doch het menigvuldigst met twee armen, wier emblemata, voor zooveel dit de meerarmige beeldjes betreft bij M 1, 5, 6, 11, 12, 13 en 13c nog aanwezig zijn. Deze rubriek heeft ook zonder uitzondering het Amitâbha-beeldje in het haar. De distinctieven zijn bij M 1, 5, 6 en 13 in de linker-bovenhand het reeds vroeger genoemde boek, de Prajñâpâramitâ, hetwelk bij M 11 en 13c door de çaṅkha vervangen is, en in de rechter bovenhand de rozenkrans. De linker onderhand van M 6 en 12 omklemt de amṛtâ-flesch en de rechter vertoont bij bijna allen

[1] Waddell, Lamaism in Tibet. blz. 134.

Fig. II.

Mus. v. Oudh. M. 1063.

Vajrapâṇi.

Fig. III.

Rijks Mus. v. Oudh. M. 25.

Dharmapâla
(voorzijde).

Fig. IV.

Rijks Mus. v. Oudh. M. 25.

Dharmapâla
(achterzijde).

de varadâmudrâ. Eigenaardig is verder, dat tot deze groep ook een zes- en twee vierarmige vrouwenbeeldjes gerekend moeten worden, die dus kennelijk de zeer populaire çakti, van dezen Bodhisatva zijn. Niet onopgemerkt mag echter blijven, dat M 6 sprekend op Fig. 106 bij Prof. Grünwedel gelijkt, welk beeld door hem als Amoghapâça wordt beschreven. De mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat de meerarmige Avalokiteçvara's meer bepaaldelijk Amoghapâça voorstellen, waaruit dan zou volgen dat de tweearmige, alle in de varadâmudrâ gezeten, Avalokiteçvara in meer engeren zin moeten aanduiden. Van deze laatste soort zijn er niet minder dan zes en twintig voorhanden.

Nieuw voor het Javaansch-buddhistische pantheon is mede Vaiçravaṇa, de Buddhistische Kuvera, van welken god een beeldje onder M 79*c* voorhanden is, dat hem voorstelt in de diamanten pose met de rechterhand de varadâmudrâ makend. In het Hindoesch pantheon zit hij gewoonlijk in de lalita-pose, waarbij de rechtervoet op een pot met geld rust, terwijl rond zijn zetel dergelijke potten zijn aangebracht. Dit laatste is ook bij dit beeldje het geval, doch wijl de voet, die anders de pot afsluit, thans onder het lijf ligt, is de pot niet langer gesloten en vloeit dus over waarbij de uitstroomende geldstukken naar rechts rollen. Op een zelfde voetstuk zittend, ook met geldpotten versierd, komt onder M 22 een vierarmig vrouwenbeeldje voor, wier beide onderste handen de dhyânamudrâ maken doch wier bovenste de emblemen, die zij vasthielden, missen. In verband met het voetstuk en de vier armen zouden wij dit figuurtje voor een afbeelding van Kurukullâ mogen houden, doch het is ongelukkigerwijs te zeer beschadigd, dan dat daaromtrent zekerheid kon verkregen worden. Ten slotte eindelijk kunnen wij nog op een ten deele uitstekend geconserveerden Dharmapâla M 25 wijzen waarvan een reproductie hierbij gaat. Fig. III en IV [1]. Zooals daarop te zien is, heeft deze beschermer van den godsdienst vijf hoofden, vier met de rugzijden tegen elkaar gekeerd en een er boven, verder heeft hij acht armen wier attributen helaas verloren gingen, doch waarvan de tweede rechts van onder den greep van een zwaard omkneld houdt, eindelijk een derde oog in het voorhoofd en *een snoer van Amitâbha-beeldjes om den hals*. Welken naam wij het beeldje moeten geven is nog

[1] Het beeldje werd indertijd door wijlen Generaal Elout als kostbare antiquiteit van Java aan Mevrouw Elout gezonden, die het na het overlijden van den Generaal aan het Museum schonk.

een open vraag, misschien stelt het Vajrapâṇi, wijl deze onder de oudste dharmapâla's reeds voorkomt voor, doch het noodige vergelijkingsmateriaal om dit uit te maken, stond niet tot onze beschikking. Toch is het beeld desniettegenstaande van bijzonder belang, minder wijl het misschien een unicum uit Java is, dan wel omdat het tastbaar aantoont, en dit is in verband met hetgeen omtrent het Mahâyâna onzer Oost reeds bekend werd, van zeer veel gewicht, dat ook het Tantrisme niet alleen aldaar wortel schoot, doch zelfs zoozeer was doorgedrongen, dat inlandsche kunstenaars, en geenszins de minsten, hun krachten aan beelden, die dit te voorschijn riep beproefden, en, zooals het fraaie voorwerp doet zien, met het beste gevolg.

Met deze opmerkingen wenschen wij te volstaan op gevaar af van te moeten hooren, dat het werk naar aanleiding waarvan wij deze konden maken, te weinig door ons op den voorgrond werd gesteld. Doch beter dan den inhoud ervan uitvoerig te schetsen, hebben wij het geacht aan te toonen, welke leering er uit te trekken valt aangaande het Buddhisme van den Indischen Archipel en hoezeer het derhalve aanspoort tot eigen onderzoekingen op een gebied, dat óók eenmaal wellicht millioenen belijders van het Buddhisme heeft voortgebracht. Want hetgeen wij gaven, is slechts een greep uit het omvangrijke materiaal en niets in vergelijking van wat met betrekking tot de reusachtige massa nog onverklaarde facta, die op Java voor het grijpen liggen, mag verwacht worden. Daarom worde het werk dan ook in ieders belangstelling aanbevolen, hij zij vakman of leek, wijl het beiden zal blijken een nuttige raadsman te wezen. Velen, tot nog toe niet in de gelegenheid, zich eenigermate met de iconographie van een zoo interessant godsdienststelsel als het Mahâyâna vertrouwd te maken, baant het daartoe den weg, die hen vanzelf zal leiden tot de begeerte om bij het beschouwen van overblijfselen uit een beroemde periode onzer Indische bezittingen, dieper in het wezen daarvan door te dringen, hetgeen aan de studie van de archeologie onzer kolonien slechts kan ten goede komen.

Leiden, September.

EEN JAVAANSCH SPREKENDE BEVOLKING IN DE PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

DOOR

R. A. KERN.

't Is wellicht niet bekend, dat in een vergeten hoekje der Preanger-Regentschappen een Javaansch sprekende bevolking wordt aangetroffen. Hiermee wordt niet bedoeld de Javaansche kolonisatie in 't Zuiden van 't district Tjikĕmbulan der afdeeling Sukapura, waar een tiental jaren geleden een proef is genomen van hoogerhand, welke wel eenig resultaat heeft gehad. De streek, die schrijver op 't oog heeft, is eveneens gelegen in de afdeeling Sukapura en beslaat slechts een kleine oppervlakte.

Van 't gebergte, dat de westelijke helft der afdeeling beslaat, strekt zich een keten uit, Oostwaarts, dan Zuid-Oostwaarts ombuigend, die voorbij Kaliputjang de zee bereikt. Ten Noorden van dien keten liggen de vlakke, aangeslibde gronden, waardoor de Tjitanduj met haar zijrivieren stroomt, ten Zuiden ligt een vlak kustland, gevormd door aanslibbing van de rivieren, die van 't zooeven genoemd gebergte Zuidwaarts stroomen naar zee. In 't middengedeelte van dien keten is de Javaansch sprekende bevolking te vinden en wel in de desa's Pasawahan, Tjigajam, Tjitjapar, Tjibogo, Kĕdungwuluh en Panjutran van 't distrikt Kawasen, de desa's Kalidjati, Maratiga, Sidamulih, Bandjarsari en Sĕlakambang van Tjikĕmbulan. Doch ook in dit kleine gebied zijn Sundasche kampongs te midden der Javaansche; 't meest Javaansch zijn Pasawahan en de desa's die tot Tjikĕmbulan behooren.

De bevolking zelve weet niets omtrent haar afkomst; zij meent, dat haar voorvaderen lang geleden uit Java daar een volksplanting hebben gevestigd.

Dit schijnt me niet geheel juist. De hierbijgaande verhalen, waarvan één de bekende geschiedenis van den aap en de schildpad,

zijn in 't daar gesproken Javaansch opgesteld. De zinbouw is Sundaasch; 't is Sundaasch gedacht en 't geeft geheel den indruk van Sundaasch, waarin veel woorden door Javaansche zijn vervangen weliswaar, maar toch Sundaasch in den grond.

Waarschijnlijker lijkt mij dan ook, dat in een tijd, toen nog slechts de hoogere (berg-) streken bewoond werden, zich Javanen uit Banjumas met de oorspronkelijke, geringe bevolking hebben vermengd. De Preanger-Regentschappen waren te schaars bevolkt, dan dat verhuizing van Sundaneezen naar deze streek te verwachten was; bovendien was de band, die 't rijk van Mataram met Kawasen, Galuh en daaromtrent gelegen streken verbond, hechter dan met de eigenlijke Preanger. De vlakke streken ten Zuiden en Noorden van dit gebergte worden thans door Sundaneezen bewoond, doch m. i. is dat nog een tamelijk jonge bevolking; wat 't Zuiden betreft heeft zij zich van 't Westen Oostwaarts uitgebreid en wat 't Noorden aangaat ('t land waardoor de Tjitanduj en haar zijrivieren vloeien), deze streken zijn nog thans zoo laag en moerassig, zoo vaak overstroomd. dat in aanmerking genomen de groote hoeveelheden slib, jaarlijks aangevoerd, mag worden aangenomen, dat zij in een niet ver verleden nog onbewoonbaar waren.

Hierdoor zou dan verklaard wezen, hoe een Sundasche, Javaansch sprekende bevolking wordt aangetroffen, omsloten door een, die Sundaasch spreekt.

De taal toont te veel overeenkomst met 't Javaansch van Banjumas om aan volksplantingen uit verre oorden door den Susuhunan bewerkstelligd, te gelooven; 't verkeer tusschen de besproken streken — in 't gebergte, dus uitteraard meer afgezonderd — en Banjumas heden ten dage is te gering om aan te nemen, dat later eigenaardigheden van 't Javaansch van Banjumas zijn ingeslopen.

De letters, ook de klinkers, worden geheel als in 't Sundaasch uitgesproken; de uitspraak der woorden is als in 't Sundaasch. Zachte medeklinkers aan 't eind van een woord worden dus gehoord, ook de *k*; er is geen onderscheid tusschen dentale en linguale *d* en *t*. Sundasche woorden met eu-klank zijn meest onveranderd gebleven, soms is de eu verkort tot ĕ. Alleen wordt de *h* aan 't begin van een woord, als in 't Javaansch, niet uitgesproken, bv. Indĕsan voor Hindĕsan. Er wordt wel eenig onderscheid gemaakt tusschen kasar en lĕmĕs, in de voornaamwoorden o. a., doch Javaansche krâmâwoorden zijn zeldzaam; opmerkelijk is, dat de causatief-uitgang a k ĕ n luidt en a k e ongebruikelijk is. 't Lĕmĕs

van a k ĕ n zou ĕ n a zijn. De jussieve beteekenis wordt althans niet in 't oog gehouden. A l u n g is meer lĕmĕs dan b a b i t, enz. Al deze onderscheidingen lijken willekeurig.

Wordt 't bez. vrnw. *é* of de transitief-uitgang *i* gehecht aan een wordt, gesloten door een Wignjan, dan heeft omzetting plaats, dus u m a è h voor u m a h e, met duidelijk uitgesproken h-aspiratie.

Verder komen zoowel Javaansche afleidingen van Sundasche grondwoorden voor als omgekeerd, bv. ngasong*i*, *nga*gogoroh.

't Gebruik van oud-Javaansche woorden zou er op wijzen, dat de Javaansche nederzetting reeds oud is, bv. kuja voor kujah, sadidik voor saṭiṭiq.

Ten slotte nog de opmerking, dat Sundasche woorden en hun Javaansche synoniemen willekeurig door elkaar gebruikt worden en op zuiver spreken in 't geheel niet gelet wordt.

April 1900.

Kadang koera gan[1] kadang kĕtek.

Ana sidji kadang koera, gan sidji kadang kĕtek. Kadang koera ngomong ka sikadang kĕtek, kije pokke; djere[2] kadang kura maring si kadang kĕtek: „Aju, njong[3] pada nandur winih gĕdang." Djere kadang kĕtek: „Aju!" Kadang kura takon maning maring kadang kĕtek: „Ko[4] arĕp nandoer apananè"?[5] Sumaure kadang kĕtek: „Aku arĕp nandur djantunge, supaja gĕlis kapangan boewaeh"[6]. Djere kadang kĕtek: „Akumah arĕp nandur anakke[7] bae." Sing kono kĕbat mĕrĕsihi lĕmaeh[8], kira-kira masup rong-witĕn. Wis bĕrĕsih lĕmaeh, kĕbat goleti[9] winijeh[10]. Kadang kura met anakke, kadang kĕtek met djantunge. Kĕbat pada detandur[11]. Wis olih tĕlu patang dina kadang kĕtek njampeur ming kadang kura, djere kadang kĕtek: „Kadang kura, aju urang nliki[12] kĕbon." Kadang kura sumaur, sumaure: „Aju!" Sing kono bral pada ming kĕbon. Wis kadug[13] ming kĕbon, kadang kĕtek taku ming kadang kura: „Wis kajaprijen nunumu[14]? Kadang kura sumaur: „Nunungku tĕmene[15] nongtot[16] godonge." Kadang kura takon ming kadang kĕtek: „Nunumu wis kajaprijen? „Sumaure kadang kĕtek: „Nunungkumah atung-atung[17] majan"[18]. Sing kono pada mulih maning

[1] Gan = Lan.

[2] Djere = S. Tjek.

[3] (I) Njong en Aku worden door elkaar gebruikt.

[4] Ko steeds voor Kowe.

[5] Apanane = S. Naonnana.

[6] Buwaeh voor Buwahe.

[7] Anak gĕdang. Uitlooper van de pisang, zooals die zich aan den voet van den stam ontwikkelt.

[8] Lĕmaeh voor Lĕmahe. In Mĕrĕsihi heeft geen omzetting van Wignjan en i plaats.

[9] Goleti. Opzoeken, zoeken.

[10] Winijeh voor Winihe.

[11] De voor Di.

[12] Nliki = S. Nendjoan (Tilik).

[13] Kadug = S. Tĕpi.

[14] Nunu = S. anu.

[15] Tĕmene of Tĕmbene gebruikt in den zin van S. Nĕmbe.

[16] Nongtot. Uitkomen, te voorschijn komen.

[17] Atung zou een mooier woord zijn voor djantung (?)

[18] Majan, verbastering van Mawon?

maring saumah-umaeh. [1] Wis olih tĕlung dina limang dina, kadang kĕtek njampeur maning ming kadang kura. Djere kadang kĕtek: ″Kadang kura, aju, urang nliki kĕbon.″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Aju!″ Sing kono bral pada ming kĕbon. Wis kadug kĕbon kadang kĕtek takon ming kadang kura: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Nunungku tĕmene ligar godonge.″ Kadang kura takon ming kadang kĕtek: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Sumaure kadang kĕtek: ″Nunungkumah atung-atung majan.″ Sing kono pada mulih maning saumah-umaeh. Wis olih sapuluh dina kadang kĕtek njampeur maning ming kadang kura; djere kadang kĕtek: ″Kadang kura, aju, urang nliki kĕbon.″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Aju!″ Sing kono bral pada ming kĕbon. Wis kadug ming kĕbon kadang kĕtek takon ming kadang kura: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Nunungku tĕmene tjumawene.″ [2] Kadang kura takon ming kadang kĕtek: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Sumaure kadang kĕtek: ″Nunungku atung-atung majan.″ Sing kono pada mulih ming saumah-umaeh. Wis olih rong puluh dina kadang kĕtek njampeur maning ming kadang kura, djere kadang kĕtek: ″Kadang kura, aju, urang nliki kĕbon.″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Aju!″ Sing kono bral pada ming kĕbon; wis kadug ming kĕbon kadang kĕtek takon ming kadang kura: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Nunungku tĕmbene mĕpĕt.″ [3] Kadang kura takon ming kadang kĕtek: ″Wis prijen nunumu?″ Sumaure: ″Nunungku tĕmene rĕp matĕng″; saijane rĕp bosok. Sing kono pada mulih saumah-umaeh. Wis olih sawulan, kadang kĕtek njampeur maning ming kadang kura, djere kadang kĕtek: ″Kadang kura, aju, urang nliki kĕbon.″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Aju!″ Sing kono bral pada ming kĕbon, wis kadug ming kĕbon kadang kĕtek takon ming kadang kura: ″Wis kajaprijen nunumu?″ Kadang kura sumaur, sumaure: ″Nunungku tĕmbene nundjuk wulan.″ Kadang kura takon

---

[1] Umaeh voor Umahe.

[2] Tjumawene. Fase in de groei van de pisang, hier als de vruchtknop zich begint te zetten; elders is Tjumawene, als de vruchtknop reeds voor den dag is gekomen, doch zich nog niet geopend heeft.

[3] Van de pisang gezegd, beteekent Mĕpĕt, dat er geen nieuwe bladeren meer aankomen en dus 't eerstvolgende, dat te voorschijn zal komen, de bloemtros is.

[4] Nundjuk wulan, fase in de groei van de pisang, als de top van de bloemknop te voorschijn is gekomen (geen Sundaasch).

ming kadang kětek: „Wis kajaprijen nunumu?" — „Nunungku těmene matěng." Sing kono pada mulih saumah-umaeh. „Wis olih rong wulan kadang kětek njampeur maning ming kadang kura, djere kadang ketek: „Kadang kura, aju, urang nliki kěbon." Kadang kura sumaur, sumaure: „Aju." Sing kono bral pada ming kěbon; wis kadug ming kěbon, kadang kětek takon ming kadang kura; djere kadang kětek: „Kadang kura, wis kajaprijen nunumu?" Kadang kura sumaur, sumaure: „Nunungku těmbene ngarundaj. [1] Kadang kura takoñi maning ding [2] kadang kětek: „Nunumu wis kajaprijen?" Kadang kětek sumaur, sumaure: „Nunungku kajane wis bosok." Sing kono pada mulih maning ming saumah-umaeh. Wis olih sawulan, kadang kětek njampeur maning ming kadang kura, djere kadang kětek: „Kadang kura, aju, urang nliki kěbon." Kadang kura sumaur, saure: „Aju!" Sing kono bral pada ming kěbon; wis kadug ming kěbon kadang kětek takon ming kadang kura: „Wis kajaprijen nunumu?" — „Těmbene kuning gědang (a) kumah; nunumu? djere kadang kura. — „Nunungku wis ěntok ding ulěr." Sing kono pada mulih maning ming saumah-umaeh. Nang dadalan, pada raragěman kadang kura gan kadang kětek. Djere kadang kura: „Esuk [3], kadang kětek, urang ming kěbon maning."

Djere kadang kětek: „Rěp [4] apa akumah ming kěbon, gědange wis ěntok ding ulěr." Djere kadang kura: „Kadjon [5] teuing, wis ěntok ding ulěr ge, aku bae djuk [6] pangmet-ěna kuwe gědang, da akumah ora bisa menek." Djere kadang kětek: „Gělěm bae, ari deburuwih [7] mah, mal ija [8] oramah." — „Dewei [9] bae gědange ding aku." Ari esukna kadang kětek njampeur ming kadang kura: „Aju, kadang kura, urang met gědang, ěnggawa wadaeh go nang duhur." Bral pada ming kěbon. Djere kadang kura: Kije, gawa kamutine, ěnggo wadaeh." Kadang kětek kěbat desorendang ding kadang kětek; barang těka kěbat menek met gědang. Ari kamu-

---

[1] Ngarundaj. Fase in de groei van de pisang als de bloemknop zich begint om te buigen.

[2] Ding steeds voor Ing.

[3] Besuk wordt als meer lěměs beschouwd dan esuk.

[4] Rěp = Arěp.

[5] Kadjon voor Kadjeun.

[6] Djuk, oempang basa voor?

[7] Deburuwih voor Diburuhi.

[8] Mal ija = Moal ěnja.

[9] Dewei. Hieruit volgt, dat als grondwoord we beschouwd wordt, anders zou 't luiden deweěh.

tine [1] debolongi, gĕdange morodjol ming ĕndep. Kadang kura mĕnĕng nang ĕndep, bari gawe lombang, ĕnggo wadah gĕdang sing duhur, sing morodjol sing kamuti, pit-plos, pit-plos [2] ming ĕndep, masup [3] ming lombang. Kadug ming ĕntokke, kara tĕlu, kĕbat de-urugi lombange ding kadang kura, sing tĕlu degawa ding kadang kĕtek; sing loro dekĕmpit, sing sidji de groegoet. Ari wis ĕntok sing tĕlu ĕndĕlĕng ming djĕro kamuti, bĕt suwung. Djere kadang kĕtek: Ming ngĕndi kije gĕdang sing akeh; mikine aku sing arĕp warĕg gĕdang, ming ngĕndi monoh. [4] Kĕbat g(o)leti si kadang kura, bali maning ming kĕbon; wis tĕka ming kĕbon kadang kĕtek gĕgĕrowan [5], pokke: „Kadang kura, apa?" Tjulak-tjileuk si kadang kĕtek: „Nangngĕndi kuwe sa-kadang kura? bĕt ora ka-dĕlĕng, bok nang kandjut pĕli." [6] Degĕprek [7] kandjut pĕline kadang kĕtek ding dewekke. Kĕbat desusuti, wis gĕmĕt kĕbat dedagang-akĕn ming nini Gurinda; ding nini Gurinda detuku ding djae, omonge kadang kĕtek, lĕnga wangi, nu mantak detuku ding nini Gurinda. Sakadang kĕtek kĕbat menek bari mangani djae, bari ngawih kaja kije kawijeh seuhah-seuhah: „Mangan djae ladang nanah, paweweh nini Gurinda." Deomeh kuwe kadang kĕtek ding nini Gurinda: „Bongan ngagogoroh [8] ming aku"; kaja kije ngome-eh. „Matamu, ĕndasmu, ngagogoroh bae ming aku, djor lunga de-adoh!" Kĕbat kadang kĕtek lunga alas-alasan [9]; patĕmu maning gan kadang kura, mĕnĕng nang kene. Djere kadang kura: „Lagi nunggoni gong, duwene Patra Guru." Djere kadang kĕtek: „Aku pengin nabuh." — „Ah, ĕmong [10], bok de-omeh ding sing duwe." Djere kadang kĕtek: „Abong sapisan bae." — „Kaja kuwe ja kaja

---

[1] Kamuti. Proviandmandje, van gĕbangblad gevlochten, meegenomen naar de sawah, op reis. In vorm gelijkend op een mandje, zooals wel door liefhebbers van visschen gebruikt wordt.

[2] Pit-plos, van neervallende voorwerpen.

[3] Masup. half Jav. half Sund. [masuq, asup].

[4] Monoh korrespondeert met S. kitu of kituh, een geliefde stoplap.

[5] Gĕgĕrowan, niet gĕgĕroan. Terwijl de Sundaneezen 2 opvolgende klinkers scheiden, worden in bedoelde streek en min of meer 't geheele Oosten van Sukapura de klinkers door een fonetischen overslag verbonden als in 't Jav.

[6] „Bok nang kandjut pĕli," de verteller bedoelt de verdwenen pisangs.

[7] Gĕprek is geen Sund.; Jav.? Wat 't beteekent, is uit de gevolgen duidelijk.

[8] Ngagogoroh. Sund. vorm van Jav. grondwoord, in 't Sund. onbekend. Beteekenis als in 't Jav.

[9] Alas-alasan. Jav. grondwoord, afleiding Sund., want 't woord beteekent: door de wildernis (leuleuweungan).

[10] Ĕmong = Embung.

kuwe [1], tapi aku pengin de-alung-akĕn dingin ding ĕko.„ Lung, de-alung-akĕn [2] njangsang nang kaju pagĕrit. Kĕbat mĕnĕng nang kono. Kadang kĕtek nabuh gong; ari detabuh, brĕngĕngĕng, kuwe tatawon bibite njauti [3] ming kadang kĕtek, ora kongsi mati. Kĕbat maning ming kadang kura: „Kadang kura, ko lagi ngapa, mĕnĕng nang kono?„ Kadang kura sumaur: „Lagi nunggoni indĕsan, sing duwe Patra Guru.„ Djere kadang kura: „Adja, bok deomeh ding sing duwe.„ Djere kadang kĕtek: „Abong, euj! samedĕng [4] bae.„ Djere kadang kura: „Denekĕn [5] ding aku, tapi aku pengin de-alung-akĕn dingin.„ Lung dealung-akĕn ding kadang kĕtek; kĕtek deasongi [6] panuduh, kagĕntjet [8] panuduweh [7], tapi ora matimah; saijana dudu indĕsan, kuwe kaju pagĕrit. Kĕbat maning njusul kadang kura, katĕmu maning. Djere kadang kĕtek: „Lagi ngapa, kadang kura mĕnĕng nang kono?„ Sumaure kakang kura: „Lagi nunggoni bĕbĕr [9] ban, kae geneng [10], bĕlang kaja kae, doewene Patra Guru.„ Djere kadang kĕtek: „Aku nilih [11] samedĕng.„ Saijane dudu bĕbĕr, kuwe ula wĕlang. Sok, denekĕn ding sakadang kura. „Tapi aku pengin debabitakĕn dingin.„ Lung debabitakĕn, kĕbat kuwe bĕbĕr de-adjari, bĕs seuseut, tjangkenge arĕp pĕgat ding ula, meh mati. Kadang kĕtek kĕbat maning njusul kadang kura; patĕmu maning. Djere kading kĕtek: „Lagi ngapa, kadang kura, mĕnĕng nang kono?„ Djere kadang kura: „Lagi nunggoni wĕdak kagungannane Patra Guru.„ Djere kadang kĕtek: „Aku djaluk sadidik.„ — „Kop bae, tapi aku alung-ĕna dingin.„ Lung dealungĕna. Kuwe wĕdak deanggo ding kadang kĕtek. Ĕh, bĕt mambu tai, da saijane tai. Kadang kura katĕmu ding sing arĕp duwe gawe. Djere sing arĕp duwe gawe. „Lah kije injong kabĕnĕran arĕp duwe gawe, durung duwe baris iwak, nĕmu kura gĕde-gĕde.„

---

[1] Deze zin beteekent: Al is 't ook zoo (dat ik door B. G. gestraft zal worden), verlang ik toch.

[2] 't Grondwoord alung komt, voor zoover mij bekend, niet voor in 't Jav.

[3] Njauti beteekent hier met gewijzigde beteekenis: steken.

[4] Samedĕng. Een oogenblik.

[5] Denekĕn = Dibikeun (van Weh?)

[6] Grondwoord asong mij in Jav. onbekend.

[8] Panuduh = Jav. Patuduh-wijsvinger. In 't Sund. is panuduh alleen: terechtwijzing, aanwijzing.

[7] Ka-gĕntjet, 't zelfde als Kapĕntjet, beide goed Sund.

[9] Bĕbĕr (Sund. Beubeur) ban, leeren gordel.

[10] Geneng = Sund. Geuning.

[11] Nilih = Jav. Njilih.

Kĕbat detuntun ming dukuh, dekandangi. Kadang kĕtek njusul maning ming kadang kura, tĕmu lagi deberok, arĕp desumbĕleh. [1] Djere kadang kĕtek: "Lah, kadang kura, puwas ajeuna manggih kasusah." Kadang kura sumaur: "Ĕm, dudu olih kasusah, aku arĕp dekawin-akĕn; geura ĕngke kadĕlĕng wadonne bagus gan kuning." "Gantijan bae atuh ding aku, arĕp ari ijamah rĕp dekawin-akĕn gan sing bagus." Djere kadang kura: "Seg, tapi aku alung-akĕn dingin." Lung de-alung-ĕna; kadang kĕtek sup masup ming kurumbung [2] tjakke [3] kadang kura. Ari esukke djere sing duwe gawe: "Kĕbat botjah, gawa pangujun [4] gan gagaman sing landĕp ĕnggo njumbĕleh kura." Kadang kĕtek kĕbat mamatijanan [5], awakke kaku, matane degurumut sĕmut gatĕl, kaja sing mati saijane. Ari tĕka morono sing arĕp njumbĕleh: "Geneng wis mati gan tjilik geneng mĕngkomah, buwang bae marana de-adoh." Lung debuwang ming alas tĕgal pandjalin. Luputna bae, ora anggo njumbĕleh kura, ngan saana-anane bae, njumbĕleh ajam bae sakira-kirane. Sing kono kadang kĕtek njusul maning ming kadang kura; katĕmu kadang kura lagi ngagantung uneuk pandjalin. Djere kadang kĕtek: "Lah, kadang kura, puwas rĕp modar katjantel [6] ding uneuk pandjalin." Kadang kura sumaur: "Ĕm, dudu sirĕp mati, puguh [7] lagi ajun-ajunan kaja kije enak, ko ora kabita?" Djere kadang kĕtek: "Ja, kabita bae, ari ijamah enak, age aku ngadjari." — "Seg", djere kadang kura, "tapi aku babit-akĕn dingin." Lung debabitakĕn. Kadang kĕtek kĕbat njantel-akĕn dewek ming uneuk; sing detjantel-akĕn beuheunge. Atuh, kĕbat bae mati nang kono kuwe kĕtek mah.

Kadang kura mah ora mati sote [8], dudu beuheunge, sing detjantel-akĕn, gegebenge. [9] Kĕbat kadug ming mĕngko, kadang kura anane nang ngĕndep [10] bae, da de-alung-akĕn ming ngĕndep bangijeñe [11] ding kadang kĕtek. Kadang kĕtek da mati nang duhur,

---

[1] 't Jav. Wb. geeft alleen njambĕlet.
[2] Kurumbung. Sund. Mand zonder bodem (ng. Kĕrĕmbĕng), omrastering.
[3] Tjak = Sund. Urut.
[4] Pangujun. Bundel touw.
[5] Mamatijanan. Zich dood houden, vorm Sund. (papaehanan).
[6] Uitgesproken: Katjantel, niet Kĕtjantel.
[7] Puguh in de Sund. beteekenis van In waarheid.
[8] Sote voor Soteh.
[9] Gegebeng = Zijde (nl. lichaam).
[10] Ĕndep verbastering van Jav. Enḍeq.
[11] Bangijen = Baheula en ook Bareto.

kadug ming mĕngkone, turune ge sok nang duhur, da wĕdijeun ding kadang kura. Kadang kura mah, kadug ming mĕngko[1] oge, ora nana sing gĕlĕm ngalah-akĕn ming kadang kuramah, sato sakabeëh.

— — —

Dongeng kĕtek gan sapi gan gogor bĕgang[2].

Dina hidji waktu ana gogor ngimpi mangan sapi kuru; wis ngimpi kĕbat njaba ming ngalas-ngalas sedjen; dumadakan nĕmu sapi bĕgang. Tidinja ngomong gogor: »Ja, kije panganĕn aku, sapi kuru, sing kasĕbut nang impen aku.« Sumaure sapi: »Ja, kula papanganan kita, tapi kula arĕp tatakon ming gogor kuru, mĕnding mĕndi iwak sing gurih gan sing bĕgang, enak-enakke.« Djawabe gogor: »Enak sing gurih tibatan sing bĕgangmah.«

Djawabe sapi: »Ja, ari enak sing lĕmumah, ingkeun kula, adja depangan mĕngko ming kita; djaluk antara ming kita, antara lima wulan atawa nĕm wulan, sing lĕmu dingin; wis lĕmumah, pasrah badan kula ming kita.« Djawab maning gogor ming sapi: »Lawas-lawasmah gila, bok minggat, ora kapangan ming aku.« Djawab maning sapi ming gogor: »Ari gilamah minggat, sĕlah[3] nang sukĕt sing akeh; ana gĕlis lĕmu, kula wis lĕmumah pasrah ming kita, depangan ming kita enak gurih, da aro lĕmu ikih.« Djawabe gogor: »Ja, seg, aku turut ming omongmu.« Gantjange digawa ming sukĕt sing akeh disĕlah nang sukĕt akeh gan tĕgal ori. Beuki lawas eta sapi susah, sawab wis lĕmu, tangtu gĕlis depangan ming gogor; lagi ngomong ana kĕtek nang ori.

Omonge kĕtek: »Ding apa, sapi, dewek ngomong.« Djawabe sapi: »Kula lagi susah, arĕp depangan ming gogor.« Kĕtek tatakon sapi: »Parijen asale, sapi, maneng[4] rek depangan ming gogor?« — »Asale bangijenne, gogor turu ngimpi mangan sapi kuru, kabuktijan ja kula, lagi mamangan sukĕt katĕmu ding gogor; kaja kuwe

[1] Ing mĕngko = ing mĕngkono.

[2] Bĕgang = Mager.

[3] Njĕlah = S. Neundeun. Sĕsĕlahan = S. Teuteundeunan, wat voor iemand gereserveerd is.

[4] Maneng = S. Maneh.

asale, kĕtek, kula teh.″ — Ari djawabe kĕtek: ″Keun, sapi, kaula [1] sing madoni ming gogor samogo-mogo [2] bae mah, supaja ko kudu turut ming aku sa-omongku.″

Gantjange sapi kĕbat dekolontongi, kĕbat dekongkorongi [3] ding tambang ding kĕtek. Wis dekolontongi, dekongkorongi ding kĕtek.

Tĕka gogor kuru, sing duwe sĕsĕlahan bangijen teja. Wis kadug pĕrdjangdjijannane, nĕm wulan teja [4], tapi kaget gogor, dumeh ana kolontongannane gan kongkorongi [5]. Detakoni ming gogor: ″Sapi! sapa, sapi, sing ngolontongi gan ngongkorongi ko.″ Djawab sapi: ″Si sakadang kĕtek sing ngolontongan aku.″ — Parejen ngomong si kĕtek, sababe wani ngolontongi, omongi [6] kĕtek ming ko?″ — ″Adja anut ming gogor, adja depangan ming gogor, adja gĕlĕm padune, parijen [7] aku!″ djere kadang kĕtek.″ — Ora lawas tĕtĕmu kĕtek gan gogor lagi ngomong Wis tĕmuteh, takon gogor ming kĕtek: ″Ja, ko sing ngomong ming sapi kaja kuwe?″ Djawabe kĕtek: ″Ja kula, sing ngomongi kaja kuwe.″ Ngomongi kĕtek: ″Mĕngko mowal [8] dewekĕn sapi ming ko, gogor!″

Gogor aseng padu ming kĕtek, aseng padu ming radja; trus mĕrĕk ming radja gogor gan kĕtek. Wis kadug ming umaeh radja, ngomong djaluk deputus ming radja-radja, kĕtek, gogor, sapi mĕrĕk kabeh.

″Arĕp apa, gogor, monjet, sapi, pada tamĕka ming aku?″ omonge radja kaja kuwe. Sumaur si kĕtek gan gogor: ″Kula djaluk ming putus ming kita radja-radja.″ Gantjange radja-radja kongkon niliki ming lid-lid arĕp mutus sing padu. Wis tĕka pada ngarijung radja-radja lid-lid. Kĕtek tĕngah-tĕngah deputus, gawe akal ngantuk, tjĕtjĕkĕlan ming sasaka bari angkog-angkogan [9]. Gantjange desĕntak ding radja: ″Ding ngapa ko, kĕtek, lagi depariksa, angkog-

---

[1] Voor kaula moest eigenlijk aku staan.

[2] Samogo- mogo = Samono-mono [van mĕngkono (?) = Sund. Sakitu?]

[3] Ngongkorongi. Jav. vorm van Sund. grondwoord.

[4] Teja in 't Sund. tea.

[5] Dit Kongkorongi is zonderling, misschien is bedoeld Kongkoronge of Kongkorongannane.

[6] Ngolontongi en Ngolontongan worden hier dooreen gebruikt.

[7] Omongi voor Ngomongi?

[8] Parijen aku. Zooals ik zal doen, laat 't maar aan mij over (kumaha dewek bae).

[9] Mowal iň 't Sund. Moal Dewekĕn ng. Dewei.

[10] Angkog-angkogan = Met zijn achterste wippen, gezegd bv. van een klein kind, dat op handen en voeten steunt en zijn derrière op en neer beweegt.

angkogan. Djawab kĕtek: „Puguh [1], kula ngimpi dĕdĕmĕnan gan wadon radja gogor." Kĕbat deomeh ming radja kĕtek, sumaur: „Ora karuwan lalawora, adja deandĕl, impen riwan [2], goroh!" — „Impen kula gorog, impen gogor ge goroh; pengin mangan sapi kuru." Gantjange kuwe prĕkara ngubar radja-radja; deubarĕna impen kĕtek gan gogor; sapi salamĕt ora kapangan ming gogor.

[1] Puguh, in de Sund. beteekenis te nemen.

[2] Riwan = Sund. Ririwa. Spook, geest. In tegenstelling met de kwaad in den zin hebbende Djurig's zijn de Ririwa's onschadelijk.

Riwan komt in 't Jav. Wb. niet voor.

EENE OUDJAVAANSCHE VERTALING VAN INDISCHE SPREUKEN

DOOR

Dr. H. H. JUYNBOLL.

Er zijn twee Oudjavaansche prozageschriften, die den titel Sârasamuccaya voeren. Het eene is een wetboek, waarvan de Leidsche Universiteitsbibliotheek drie HSS. bezit (cod. 3407[a], 3458[m] en 3697). Het andere is een tutur of zedekundig geschrift, bestaande uit Indische spreuken, gevolgd door eene Oudjavaansche vertaling. Ook hiervan vindt men drie HSS. in de Leidsche bibliotheek (cod. 3458[i], 3458[k] en 3458[l]). De meeste dezer spreuken zijn aan het Mahâbhârata ontleend, niet alleen aan de parwan's wier O. J. vertaling bewaard gebleven is, als het Âdi- en het Udyogaparwan, doch ook aan parwan's, wier O. J. vertaling reeds in Friederich's tijd verloren gegaan was, b.v. het Anuçâsana- en het Açwamedhaparwan. Daar de aangehaalde Sanskritverzen door vergelijking met het Mahâbhârata of met Böhtlingk's Indische Sprüche meestal te herstellen zijn, voor zoover zij corrupt zijn, en de Oudjavaansche vertaling meestal vrij nauwkeurig is, is dit geschrift uit een lexicographisch oogpunt niet van belang ontbloot. Ter nadere kenschetsing laten wij er hier eenige uittreksels uit volgen.

In het begin leest men, hoe bhagawân Wararuci de sâra (quintessens) van de aṣṭâdaça parwwa (d. i. het Mahâbhârata) verzamelde: Bhagawân Wararuci mupulakĕn sâra-sâra sang hyang Aṣṭâdaçaparwwa, gawe bhagawân Byâsa. Hierbij wordt een Sanskritvers aangehaald, dat men terug vindt in het Âdiparwan, çloka 2328[b] en 2329[a]:

Yathâ samudro hi mahân yathâ ca Himawân giriḥ,
ubho ratnawidhi [1] kyato tathâ Bhâratam ucyate.

---

[1] Lees nidhi.

In het Âdiparwan staat echter:

yathâ samudro bhagawân yathâ Merur mahâgiriḥ
ubhau khyâtau ratnanidhî tathâ Bhâratam ucyate.

Hieruit ziet men, dat de Calcutta-editie hier afwijkt van den tekst, dien de O. J. vertaler gebruikt heeft; de O. J. vertaling ervan luidt: Nihan kottaman ira, kadyangga ning tasik lâwan gunung Himawân, an kalyan mâs maṇi sarwwa mûlya, mangkana ta sakweh ning aji, Bhâratakathâ ginawe nira.

De bedoeling, dat het Mahâbhârata een juweelkistje genoemd en met den oceaan en den Meru vergeleken wordt, is dus door den O. J. vertaler begrepen.

Eenige regels verder wordt een dergelijk vers aangehaald, dat eveneens de strekking heeft, om de voortreffelijkheid van het Mahâbhârata te betoogen, en dat men ook in het Âdiparwan vindt (çloka 647):

Çrutwâ twidam upâkyânam, çrawyam anyan na rodhyate [1],
pungskokilarutaṃ çrutwâ rukṣâ dhwângkṣasya wâg iwa.

Dit vers luidt in de Calcutta-editie evenzoo, behalve dat men daar in plaats van rutam leest: giram. De O. J. vertaling hiervan is: Yan hana sira tlas rumĕngö rasa niki sang hyang aji, pisaningu juga sirâhyuna rumĕngwa kathântara, tĕkâ ring gita weṇu winadi, kadyangga ning wwang rumĕngö suçabda ning kuwong, huwus rumĕsĕp ri hati langĕn ing swaranya, amangun harṣa ning citta, tan hana ganti nikâhyuna rumĕngwârĕs ning çabda ning gagak.

Ook hier is de bedoeling van den schrijver door den vertaler begrepen. Tevens blijkt uit de vertaling, dat pisaningu moet beteekenen: „hoe zou” en tan hana ganti: „er is geen kans.”

Wenden wij ons thans tot den eigenlijken inhoud, dan zien wij bv. op pag. 5 van cod. 3458[1] een Sanskritvers aangehaald, dat men bijna woordelijk terugvindt in n° 5134 van Böhtlingk's Indische Sprüche:

Yathâ yathâ hi puruṣaḥ kalyâṇe ramate manaḥ,
tathâ tathâsya sidhyanti sarwârthâ nâtra sangçayaḥ.

Bij Böhtlingk leest men in plaats van ramate (verheugt zich): kurute en in plaats van sidhyanti sarwârthâ staat: sar-

[1] Lees rocyate.

wârthâḥ sidhyante. De O. J. vertaling hiervan luidt: Salwiraning wwang kaniṣṭa madhyamottama tuwi, yâwat gawai hayu kajĕnĕk ni hatinya, niyata siddha ning sasinadhyanya.

Bij vergelijking hiervan met Böhtlingk's Duitsche vertaling zal men zien, dat er geen groot verschil tusschen beide bestaat, behoudens de uitweiding van den O. J. vertaler, die ter verklaring van salwiraning (een ieder die) er nog bijvoegt: kaniṣṭa madhyamottama tuwi. Dit vers is ontleend aan het Udyogaparwan (Mahâbhârata, V, 1223).

Een vers uit hetzelfde parwan (1513 b en 1514 a) wordt aangehaald op pag. 6 van cod. 3458[1] (vgl. Böhtlingk's Indische Sprüche 1628);

Kântâre wanadurgeṣu kṛcchrâswâpatsu sambhrame,
udyateṣu ca çastreṣu nâsti dharmawatâṃ bhayaṃ.

In het Indische origineel leest men in plaats van dharmawatâm (van deugdzamen): sattwawatâm. Dat hier echter werkelijk het eerste woord bedoeld is, blijkt uit de O. J. vertaling: Ri hlĕt, ring alas, ring pringga, ring laya, salwir ning duḥkahetu, paprangan kunang, tar tka juga ikang bhaya ri sang dharmika.

Deze vertaling geeft wel in hoofdzaak den inhoud weer, doch is toch niet geheel juist. Kântâra bv., door Böhtlingk vertaald met »Urwald« is iets anders dan het O. J. hĕlĕt, dat »tusschenruimte« beteekent. Waarschijnlijk heeft de vertaler gedacht aan antara.

Niet alleen spreuken uit het Mahâbhârata, doch ook uit andere werken vindt men in deze verzameling. Zoo wordt op pag. 7 van cod. 3458[1] een vers uit het Pañcatantra (ed. Kosegarten I, 181) aangehaald (vgl. Indische Sprüche 4179):

Pûrwe wayasi yaḥ çântaḥ sa çânta iti me matiḥ
dhâtuṣu ksîyamâneṣu çamaḥ kasya na widyate.

In plaats van widyate heeft de Indische tekst jâyate. De O. J. vertaling luidt: Ikâng upasaman rarai tikang sinanggah upaçama, âpan jâti ng upaçama an katkan tuha, ri kṣaya ning dhâtu ngke ring çarira. Deze vertaling is juist.

Ook verzen uit den Hitopadeça vindt men hier aangehaald, bv. III, 85 (ed. Schlegel) of Indische Sprüche 5514:

Yuwaiwa dharmaçîlaḥ syâd anityam khalu jîwitam,
ko hi jânâti kasyâdya mṛtyusenâ patiṣyati.

Hier is het verschil met den Indischen tekst grooter, want

daar staat in plaats van mṛtyusena patiṣyati (het leger van den dood zal overvallen): mṛtyukâlo bhawiṣyati (het zal de tijd van den dood zijn). Dit komt meer overeen met de O J. vertaling: Mangkenya rarai ta pwa kita'n lĕkasa gawai dharmmasâdhana, âpan anitya iking hurip, syapa kari wruha ri tĕka ning pati, syapa kawruhana tĕka ning patinya wih.

Hier geeft de vertaler dus den laatsten regel van het vers op twee verschillende manieren weer.

Soms treft men hier spreuken aan, waarvan alleen het begin elders voorkomt, b.v. op p. 18:

Ahingsâ satyawacanam sarwwabhûteṣu cârjawam,
kṣamo caiwâpramâdaç ca yasyaite sasuk(h)î bhawet.

Dit herinnert aan Ind. Spr. 823 of M. Bh. XIII, 6414:

Ahiṁsâ satyawacanaṃ sarwabhûtânukampanam,
çamo dânaṃ yathâçakti gârhasthyo dharma uttamaḥ.

De O. Jav. vertaling van het boven aangehaalde vers luidt: Ahingsâ, satya, si tan kira-kira kahalâ ning sarwwa prâṇî, si klâu(ta), si tan palĕh-palĕh, sang makadṛbya ikâ kabaih, sira prasiddha ning suka ngaran ira.

Hier is tan palĕh-palĕh de O. J. vertaling van het Skr. apramâda (bedachtzaamheid). In het O. Jav. Râm. III, 65 wordt palĕpalĕh in het Balin. verkeerd weergegeven met hampura (vergeven): Wadwâ doṣanya palĕpalĕh, is „een leger dat zich aan plichtverzuim schuldig maakt.” Op een andere plaats van hetzelfde gedicht (XXIV, 24) heeft de Balin. vertaling jangka-jangka, waarvan de beteekenis onbekend is: Yadi'n palĕh-palĕh pilih kita pulih panumpala nikâ kunĕng mamĕnanga, indien gij echter soms onachtzaam zijt, dan zal het einde zijn dat hij overwint. De woorden palĕh, pilih en pulih, die elkaar opvolgen, zijn een voorbeeld van alliteratie.

In het volgende vers uit het Pañcatantra, dat ook in de Indische spreuken voorkomt (3549) wijkt ook het slot af van de editie van Kosegarten. Het staat hier op p. 46:

Nâcc(h)âdayati kopînaṃ na dangçamaçakâpaham,
çunaḥ pucc(h)am iwânarthaṃ jñânam anyâyawartinaḥ.

In de editie luidt dit vers (III, 98):

Nâcchâdayati kaupînaṃ na daṃçamaçakâpaham.
çunaḥ puccham iwa wyarthaṃ pâṇḍityaṃ dharmawarjitaṃ.

Zeer uitvoerig is de O. J. vertaling: Yadyapin sang hyang samyagjñâna kawruhan ikang wwang duççîla, wyarthâ ta rakwa sira, âpan tan wnang sira manĕkâkĕn ing swasâdhya, ya tan rinakṣa ring çiṣṭâcâra, kadyanggâ nîkû ning sṛgâla, tan panaputi, tan kupina, tan pamurud dangça maçaka, alu lalĕr, adi, mangkana ta sang hyang samyagjñana, an ungguh irikang wwang duççîla.

Hier heeft blijkbaar de O. J. vertaler het Skr. woord kaupîna (schaamdeel) niet begrepen en gedacht aan het O. J. kopina in den zin van schaamgordel, zooals het o. a. in den Tantu Panggĕlaran voorkomt. Adi is hier het Skr. âdi in samenstellingen en beteekent dus: enzoovoorts.

Op dezelfde pagina wordt M.Bh. XII, 6760 aangehaald, doch eenigszins gewijzigd:

Yathâ dhenusahasreṣu watso windati mâtaram.
tathâ çubhâçubhaṃ karmma karttâram anugacc(h)ati.

In het M.Bh. XII, 6760 en Pañcatantra II, 134 (ed. Koseg.) staat in plaats van çubhâçubham (goed of slecht) pûrwakṛtaṃ (vroeger verricht). Dit komt meer overeen met de O. J. vertaling, die luidt: Tatan anggâ tan kabhuktya ikang pûrwwakarmmaphala de nikang makakarmma ya, mwang tan kemuran dumunung irikang karttâ ngûni, kadi krama nikang anak ning lĕmbu tan kemuran umet kawwîtanya, yadyan mâtusa ikang lĕmbu sḍang amisusup amora nikâ rawitnya, mengĕt juga ya tan kemur awitnya.

Ook hier ziet men weder, hoe de vertaler de bedoeling van het origineel goed begrepen heeft. Omtrent de woordbeteekenissen blijkt nog, dat tatan anggâ, dat gewoonlijk beteekent „ongenegen zijn, niet willen”, hier „onfeilbaar” of Skr. awaçya moet beteekenen, terwijl tan kemuran blijkens het verband „zonder zich te vergissen moet beteekenen [1].

Het laatste vers, dat in dit HS. (cod. 3458[1]) aangehaald wordt is Mahâbhârata, XI, 72b en 73a of Böhtlingk Ind. Spr. 4627:

Bhaiṣajyam etad.duḥkasya yad etan nânucintayet,
cintyamânaṃ hi na wyeti bhûyaç câpi prawartate.

In de editie leest men in plaats van prawartate prawardhate (neemt toe). De O. Jav. vertaling is: Nyang prasiddha tambâ ning prihati, kramanya, ikang wastu hilang, lunghâ, mâti,

[1] Zie ook dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, I, p. 385, s. v.

tan siddha kârjjananya kunang, ya tikâ tan angĕn-angĕnĕn, âpan apagĕh rakĕt nikâ ri hati yan inangĕn-angĕn, rumakĕt pwa ya [1]; mangkin awuwuh kramanya, ya tânuwuhakĕn prihati, matangnyan haywa ikâ inangĕn-angĕn.

De vertaler geeft, zooals men ziet, eene omschrijving van prihati, de vertaling van duḥkha, in de volgende woorden, die ingeleid worden door kramanya. De dubbele negatie in de woorden na wyeti geeft de vertaler weer door het positieve apagĕh rakĕt.

Cod. 3458i eindigt met Mahâbhârata, XII, 6763 of Ind. Spr. 6342:

Çakunânâm yathâkâçe matsyânâm iwa codake
padam yathâ na dṛçyeta tathâ jñânawidâṃ gati(ḥ).

In plaats van jñânawidâm leest men bij Böhtlingk, III, p. 352 puṇyakṛtâm (van de deugdzamen), doch op eene andere plaats (M.Bh. XII, 12156) staat evenals hier jñânawidâm. De O. J. vertaling luidt: Tatan kna linakṣaṇan, tanpakatonan, luput winikalpa, jñâna nikâ sang jñânî ngaran ira, kadyangga ning tapak ing manuk anglayang ring âkâça, tan katon tapaknya ring langit, mwang ikan tan katon tapaknya ring wwe.

De Sanskritwoorden na dṛçyeta worden dus achtereenvolgens op drie verschillende wijzen weergegeven door den vertaler. Hij gebruikt voor »visch« hetzelfde woord als in het Maleisch.

Het bovenstaande is voldoende, om een denkbeeld te geven van deze spreukenverzameling, die vrij oud moet zijn, zooals blijkt uit de taal. Het is merkwaardig, dat de Sanskritverzen, die in andere Oudjavaansche werken, als het Mahâbhârata, Brahmâṇḍapurâṇa en Uttarakâṇḍa, meestal zoo corrupt zijn, hier zoo goed bewaard zijn gebleven.

---

[1] Hier eindigt cod. 3458l. Het volgende is aangehaald uit cod. 3458i.

Die Sprachen der Sakei und Semang auf Malacca und ihr Verhältnis zu den Mon-Khmer-Sprachen [1]

VON

P. W. SCHMIDT. S. V. D.

[1]) Es ist mir eine angenehme Pflicht, auch hier meinen verbindlichsten Dank abzustatten den Herren K. Himly in Wiesbaden, Prof. Dr. Grünwedel in Berlin und Prof. Dr. R. Martin in Zürich, deren liebenswürdigem Entgegenkommen ich bedeutende Förderung meiner Arbeit zu danken habe, Herrn K. Himly bezüglich der Mon-Khmer-Sprachen, deren vortrefflicher Kenner er ist, Herrn Prof. Dr. Grünwedel für seine Angabe und Beihülfe in Beschaffung der Literatur und Herrn Prof. Dr. Martin, der im vergangenen Jahre eine Forschungsreise auf Malacca machte, für seine wertvollen Angaben auf dem anthropologischen und ethnologischen Gebiete.

EINFÜHRUNG.

„Viel bedeutsamer als diese Berührungen mit dem Annamitischen sind die unleugbaren Beziehungen unseres monosyllabischen Khasi-Mon-Khmēr-Stammes mit den Kolh-Sprachen, dem Nancowry und den Dialecten der Urbewohner Malaccas. Unerlaubt wäre es, daraus sofort eine Urverwandtschaft mit diesen z. Th. hervorragend polly-syllabischen Sprachen ableiten zu wollen." So schreibt E. KUHN gegen den Schluss seiner „Beiträge zur Sprachenkunde Hinterindiens" (Sitzgsb. d. k. bayer. Ac. d. W., phil.-hist. 11. 1899 I. p. 219 ff). Er lässt also die Frage noch offen, ob zwischen der Gruppe Khasi-Mon-Khmēr und den Kolh-Sprachen, dem Nancowry und den Dialecten der Ureinwohner Malaccas eine innere Sprachverwandtschaft bestehe oder ob die sich vorfindenden Uebereinstimmungen bloss auf äusserer Beeinflussung beruhen.

Einige Jahre später — 1894 — stellte E. OTTO BLAGDEN im Journal of the Straits Branch 27 p. 21—56, ohne, wie es scheint, von Kuhns Arbeit etwas zu wissen, eine noch etwas eingehendere Vergleichung des Wortschatzes der Sprachen der Ureinwohner von Malacca mit demjenigen der Mon-Khmēr (-Anam-) Sprachen an. Aber wie schon der Titel seiner Arbeit, „Early Indo-Chinese Influence in the Malay Peninsula, as illustrated by some of the Dialects of the Aboriginal Tribes" anzeigt, wagt auch er aus den Uebereinstimmungen, die er constatieren kann, zunächst noch nicht auf eine innere Zusammengehörigkeit der Sprachen der Ureinwohner Malaccas mit den Mon-Khmēr (-Anam-) Sprachen zu schliessen: „But even to assume that the aboriginal dialects are cognate languages which should be classified in the Mon-Annam family would be going further than our evidence justifies us in doing".

Weder Blagden und noch weniger Kuhn hatten das gesammte Material berücksichtigt, das bezüglich der Sprachen der Ureinwohner von Malacca vorhanden ist. Die vorliegende Arbeit nun will dieses ganze Material zusammenfassen und versuchen, ob sich mit dem-

selben nicht die bislang bezüglich dieser Sprachen bestehende Ungewissheit lösen und die genealogische Stellung derselben mit Sicherheit ermitteln lasse. Dafür ist es notwendig, zuerst die Verhältnisse dieser Sprachen in sich darzulegen, eine Aufgabe, die schon Arbeit und Raum genug erfordert, da eine umfassende Arbeit darüber bisher noch nicht vorlag. Diese Darlegung wird den ersten Teil meiner Arbeit zu bilden haben, während die Sprachvergleichung dann dem zweiten Teil zufällt.

I. TEIL.

Wortschatz und Grammatik der Sakei- und Semang-Sprachen.

Der erste Teil, der die Verhältnisse der Sakei- und Semang-Sprachen in sich darlegen soll, verzichtet gleich von vornherein darauf, dabei den Anforderungen nach allen Seiten hin gerecht zu werden, die man heutzutage an die wissenschaftliche Darstellung der Verhältnisse einer Sprache zu stellen gewohnt und berechtigt ist — einfach aus dem Grunde, weil das Material, das zur Beurteilung dieser Sprachen vorliegt, sowohl in Bezug auf Quantität, als auch mehrfach betreffs der Qualität hierfür durchaus unzureichend ist. Wenn ich trotzdem überhaupt an die Behandlung dieser Sprachen heranging, so geschah es desshalb, weil ich glaubte, dass bei sorgfältiger Bearbeitung des Materials sich doch wenigstens eine gewisse Grundlage für die Weiterarbeit gewinnen lassen würde, was dann zugleich wieder eine Anregung zur Herbeischaffung weiteren Materials an Ort und Stelle selbst geben möchte, eine Arbeit, deren baldige Inangriffnahme ja um so nötiger ist, als die Stämme, welche diese Sprachen reden, mit schnellen Schritten ihrem völligen Erlöschen entgegengehen und ihre Angehörigen bereits nur mehr nach Hunderten zählen.

1. Abschnitt.

Die Quellen des Materials.

Die Quellen, denen das Material für die folgenden Untersuchungen entnommen werden muss, hat ziemlich vollständig Alb. Grünwedel

in Bd. 3, Teil 2 der Veröffentlichungen aus d. K. Museum für Völkerkunde in Berlin (1894), p. 145 zusammengestellt. Ausserdem finden sich noch in der oben angeführten Abhandlung Blagden's: Semang bei Begbie, The Malayan Peninsula pp. 14—18 („No locality is given, and it seems doubtful whether this may not be a Sakei dialect"), dann eine Anzahl Besisi-Wörter und einige wenige Malacca-Jakoon- und Mentra-Wörter, von Blagden selbst gesammelt. Zu all dem ist dann noch nachzutragen: Besisi-Dialect by W. W. Skeat in Journ. of the Straits Branch Nro: 30, p. 13—31 und Sakei in Perak von J: Low in Journ. of the Indian Archipelago, old ser. IV. p. 431.

Damit ergiebt sich die folgende Reihe von Quellen, zu deren kürzeren Bezeichnung ich die von Grünwedel eingeführten Siglen beibehalte; die bei Grünwedel nicht vorhandenen Quellen füge ich an den gegebenen Stellen mit den entsprechenden Siglen ein:

1. B. N. = Ōraṅ Bĕnūa bei T. J. Newbold, Political and statistical account of the British settlements in the straits of Malacca, London 1839 II, p. 369—434.
2. B. St. = Ōraṅ Bĕnūa in de Manuscripten von Hrolf Vaughan Stevens (vgl. Veröffentl. d. K. Museums f. Völkerk. zu Berlin Bd. 2 u. 3).
3. Bers. B. = Bersisi bei Blagden, Journ. of the Straits Br. 27 p. 27 ff.
4. Bers. St. = Bersisi in den Manuscr. von H. V. Stevens s. 2.
5. Bers. Sk. = Bersisi bei W. W. Skeat, Journ. of the Str. Br. 30 p. 13 ff.
6. Bl. Cl. = Blanya Sakei bei Hugh Clifford, Journ. of the Str. Br. 24, p. 13 ff.
7. Ch. S. = Chendariaṅ Sakei collected by W. F. B. Paul, Journ. of the Str. Br. 5, p. 129 ff.
8. Dj. M. = Djakun von Madek, Journ. of the Str. Br. 8, p. 9.
9. Dj. St. = Djakun bei H. V. Stevens s. 2.
10. J. B. = Jakun bei Blagden, s. 3.
11. J. M. = eine kurze Liste von „Jakoon"-Wörtern aus Raffles: bei Marsden, Miscell. Essays.
12. J S. N. = „Jooroo"-Semang bei Newbold, s. 1.
13. J S. R. = „ „ bei Roberts, Embassy to the eastern courts of Cochinchina, Siam, Muscat, (als

Sammler angegeben: Mr. Maigny). Ferner bei Marsden, Miscellan Ess., (als Sammler J. Anderson genannt).

14. K. = Semang bei Klaproth, Journ. Asiatique 12, p. 241—243.

15. K. St. = Kenaboy bei Stevens, s. 2.

16. K. S. = Kinta-Sakei collected by C. Speedy, Journ. of the Str. Br. 5, p. 129 ff.

17. M. B_1 = Mĕntĕra-Glossen (Mantra) bei Borie, Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde 10, p. 439 ff.

18. M. B_2 = Mentra bei Blagden, s. 3.

19. Or. S. = Ōrang Sembrong, Journ. of the Str. Br. 7, p. 94 ff.

20. P. = Palon bei Miklouho-Maclay, Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk. 23 = Journ. of the Str. Br. 1, p. 38 ff.

21. P K. = Pantang Kapur, Journ. of the Str. Br. 26, p. 41 ff [1]).

22. P S. = Pērak-Semang, collected by D. D. Daly (in the district near Kĕnĕriṅ), Journ. of the Str. Br. 5, p. 129 ff.

23. *P S. = Pērak Semang, ungenannter Sammler, ebendort.

24. Q S. N. = „Quedah"-Semang bei Newbold s. 1.

25. Q S. R. = „ „ bei Roberts, s. 13 (als Sam̄ler angegeben: Mc. Lunes), ebenso bei Crawford, History of the Indian Archipelago, Edinburgh 1820 Nro: 12, ferner bei Marsden, Misc. Essays.

26. S. Cl. = Sĕnoi bei H. Clifford, s. 6.

27. Sadan Cl. = Semang von Sadang, ausgestorbener Stamm, ein paar Wörter bei H. Clifford, s. 6.

28. Sak. K. = „Sakaya S. Kerbou" bei L. de Morgan, Bulletin de la société normande de géographie, Rouen, 7, 1885, p. 434 ff., wieder abgedruckt in L. de

[1]) Aus dieser Quelle, die ausser zahlreichen malayischen Wörtem ganz offensichtlich eine Reihe von Mystificationen enthält, habe ich nur sehr wenige Formen entnom̄en, und zwar nur solche, die durch ander weitiges Vorkommen eine Bestätigung haben,

Morgan, Exploration dans la presqu'île malaise (royaumes de Pérak et de Petani) Paris 1886, Abteilg. Linguistique.

29. Sak. P. = Sakei in Pērak (Sakei Jina) bei J Jow., Journ. of the Indian Archipelago, old series IV p. 431.
30. Sak. R. = „Sakaye S. Raya" bei L. de Morgan, s. 28.
31. Sak. S. = „Sakei of Serting" bei Blagden, s. 3.
32. S J = „Semang of Jjoh" collected by Frank A. Swettenham, Journ. of the Str. Br. 5, p. 129 ff.
33. Si. St. = Ōrang Sĭnoi bei Stevens, s. 28.
34. Sl. Cl. = Slim-Sakei bei Clifford, s. 6.
35. S. St. = „Semang" bei Stevens, s. 2.
36. Söm = „Sömañ" bei L. de Morgan, s. 28.
37. S U S = „Semang of Ulu Sĕlāma" collected by R. D. Hewett, Journ. of the Str. Br. 5, p. 129 ff.
38. T = Tomlin, a list of Samang words: „Stück aus dem Malacca observer aus einem Artikel über Tomlin's Missionsreise", (Königl. Bibliothek zu Berlin).
39. T. Cl. = „Tĕmbe'" bei Clifford, s. 6.
40. T. St. = Ōrañ Tūmīor bei Stevens, s. 2.
41. U I = Ulu Indau bei Miklouho-Maclay, s. 19.
42. U K = Ulu Kĕlantan „ „ „ „
43. U P = Ulu Pĕtāni „ „ „ „

Der Wert der hier angeführten Quellen ist nun ein sehr verschiedener. Sie sind zunächst durchgängig blosse Wörtersammlungen; Texte finden sich nur in Gestalt einiger kurzer Sätze bei Bers Sk, S Cl und Sak P; je ein, etwas längeres, Stück Text bringen Sak K, Sak R und Söm, der allerdings ziemlich zweifelhaften Wertes ist. — Der grössere Teil der Wörtersammlungen ist dazu noch ziemlich geringen Umfanges; grösseren Umfang haben nur B N, Bers Sk, Sak K, Sak R, S St, Söm und T; von mitterem Umfang sind J S N, J S R, P S, Q S N, Q S R, S Cl (und T Cl). — Dazu kommt dann noch, dass ein ganz beträchtlicher Teil der in den Verzeichnissen enthaltenen Wörter malayischen Ursprunges ist. Endlich wird der Wert des Mitgeteilten auch noch beeinträchtigt durch die vielfach sehr mangelhafte Weise der Aussprachebezeichnung. Befriedigend ist in dieser Beziehung eigentlich nur Clifford (Bl Cl, S Cl, Sl Cl, T Cl); auch Hewett (S U S), Tomlin (T) und Skeat (Bers Sk) befleissigen sich einer gewissen Sorgfalt, gelangen aber nicht zu einer

gleichmässig durchgeführten Schätzung der Laute. L. de Morgan (Sak K, Sak R, Söm) giebt sich zwar viele Mühe und bringt eine lange Auseinandersetzung über die Aussprache; aber auch er führt seine Bezeichnung bei den einzelnen Wörtern nicht consequent durch. Zudem ist er in einzelnen Dingen absolut unverständlich, so wenn er zuerst aufführt. „son nazal, exemple: orañ, señhoï" dahinter aber in Klammern: „ñ espagnol" und ebenso etwas später: „ñ = ñ espagnol". Aus der Vergleichung mit andern Wortverzeichnissen ergiebt sich allerdings, dass in den weitaus meisten Fällen sein ñ = ṅ = nasalem n sein wird; mehrere Fälle aber sind doch auch vorhanden, wo es wahrscheinlich = thatsächlichem „ñ espagnol" = ń = palatalem n sein wird, dessen Vorhandensein in diesen Sprachen von andern Verzeichnissen deutlich bezeugt wird. Ich habe es indess durchgängig = ṅ gesetzt, worauf ich hier ausdrücklich aufmerksam mache. Das Weitere über die Orthographie bringe ich am Schlusse dieses Abschnittes. — Hervorzuheben ist schliesslich auch noch, dass unter der verhältnissmässig grossen Zahl von Wörtern, die Morgan in seinen drei Verzeichnissen Sak K, Sak R, Söm bringt, manche Angaben offenbar unrichtig, andere ungenau sind, wie aus der Vergleichung mit den anderen Verzeichnissen sich ergiebt. Aehnliches ist auch für die Wörter zu sagen, die H. V. Stevens giebt, so dass dann auch für die bei ihm sehr zahlreichen Fälle, wo aus den anderen Verzeichnissen die Wörter zur Controle nicht vorhanden sind, eine gewisse Unzuverlässigkeit bleibt.

Die auf den ersten Blick als ziemlich gross sich darstellende Zahl der Quellen wird in Wirklichkeit vermindert durch die Thatsache, dass mehrere derselben vollkommen oder nahezu identisch sind. Ueber diesen Punkt, wie überhaupt über den Zusammenhang der einzelnen Quellen hatte schon Grünwedel (Veröffentl. Bd. 3, p. 145 ff.) das Folgende bemerkt: „J S N, Q S N, J S R, Q S R, Crawfurd, Marsden, Klaproth (= K) sind also nur als eine Quelle zu betrachten, welche am besten von Klaproth und Newbold vertreten ist. R aber fusst zweifellos auf derselben Quelle wie N., vgl. wunganeg R gegenüber wung aneg (Kind) bei N., er hat viele Druckfehler, z. B. mahu (Ei) gegenüber maku (N.) Fehler wie kabis z. v. teeth bei R statt death machen den Eindruck, als ob Dictate vorlägen. R hat einige Worte mehr vgl. tee man, talila earthquake, saa hair, myi ill, welche Wörter der sorgfältige N als bedenklich weggelassen zu haben scheint."

Diese Aufstellungen nun bedürfen nach verschiedenen Seiten hin

einer Präcisierung. Zunächst sind natürlich J S N, Q S N, J S R, Q S R und K nur in bibliographischer Hinsicht „eine Quelle"; innerlich gehören zusammen einerseits J S N und J S R und andrerseits Q S N, Q S R und K.

Das Verhältnis von J S N zu J S R stellt sich nun in folgenden Thatsachen dar: 1) J S R hat gegenüber J S N ein Plus von einigen 11 Wörtern; weshalb N gegen dieselben hätte misstrauisch sein sollen, ist mir nicht recht ersichtlich; 2) J S N schreibt beständig chau (Zehe), wo J S R stets das doch gewiss richtigere chan hat, überhaupt sind die Druckfehler von u für n bei N häufiger: kau (father), wau (dog), sau (deer); einmal hat N richtig lemun (Zahn) gegen R lemum, dagegen ein anderes Mal R richtig tenut (Mund) gegen N temut. Im Nachteil ist ferner R gegenüber N mit pal (ear) gegenüber N pol, mit ceam (salt) geg. N glam, mit milkatok (sun) geg. N mitkatok; dagegen ist N im Nachteil mit karmoio (sic! earth) geg. R. karmon, mit siut (ebb) geg. R suit. So kann ich also keinen besonderen Vorrang an Sorgfalt bei N entdecken, vielmehr scheinen R e'el (smooth, vgl. K iil) geg. N eel, R pèe (body) geg. N pee, R s'am geg. N sam den Eindruck grösserer Genauigkeit zu machen. Fatal wäre allerdings für R das von Grünwedel angeführte kabis = teeth statt = death. Indes wäre das doch wohl nur als Druckfehler anzusehen, da ja wohl kaum ein Engländer ein aus dem Munde eines Engländers gesprochenes death als teeth würde hören können. Dass es nur ein blosser Druckfehler ist, ergiebt sich mit Evidenz daraus, dass unmittelbar darauf die mit death correspondierenden Wörter life, sick, fever folgen, während erst später zwischen mouth und tongue auch tooth erscheint. Dieser Verstoss wird dann vollständig wett gemacht durch J S N koad = blood statt des richtigen belly, warüber die Aufklärung weiter unten. S. 10.

Das Verhältnis von Q S N zu Q S R spricht sich in folgenden Puncten aus: 1) Q S N hat gegenüber Q S R ein Plus von circa 17 Wörtern, darunter sämmtliche Pronomina, Adverbia und Präpositionen; wogegen Q S R nur ein Plus von 1 Wort aufzuweisen scheint; danach wäre es also nicht richtig, ganz allgemein zu sagen: „R hat einige Worte mehr"; 2) bezüglich der Sorgfalt der Orthographie erscheint hier allerdings R durchgängig im Nachteil: N tumkal (man), R teunkal; N kachik (moon), R kachit; N muk (nose), R neak; N mitkatok (sun), R mil-

katok; N hannying (coal), R mannying. Eigentümlich ist, dass R zweimal für ein (richtiges) j (= ğ) bei N ein Z eintreten lässt: N panjuk (clothes), R panzah; N gajeh (elephant), R gazah.

Ebenso wie Q S N (R) steht auch K in keinem näheren Verhältnis zu J S N (R). Das Verhältnis von K zu Q S N dagegen — dass von K zu Q S R kann füglich übergangen werden — komt in folgenden Thatsachen zum Ausdruck: 1) K hat gegenüber Q S N ein Plus von circa 29 Wörtern, Q S N geg. K ein solches von circa 18; dazu ist noch zu bemerken, dass K in 11 Fällen, wo Q S N nur eine Form aufweist, neben dieser noch 2—3—4 Nebenformen anführt, auch gehört hierhin, dass, während Q S R nur inak = brother und Q S N nur be = younger brother hat, K dagegen sowohl inak = frère aîné, als auch bi = frère cadet aufweist; 2) dagegen ist die Schreibweise beider, mit Abrechnung dessen, dass K französische, Q S N englische Orthographie anwendet, eine auffallend gleiche; die wenigen Abweichungen erklären sich leicht als Schreib- resp. Druckfehler: Q S N galu (bee), K gala; Q S N panjak (clothes), K pandjouk, Q S N sungai (river) K sungsaï. Die Sonderbarkeit, dass Q S N chėong = blood setzt, statt = belly, ebenso wie er bei J S N koad = blood setzt, erklärt sich durch ein Versehen des Setzers: koad und cheong sind die Wörter, die bei N p. 422 zuerst auf bee = galu folgen, aber statt sie zu dem gemäss der alphabetischen Ordnung unmittelbar nach bee folgenden belly zu setzen, setzt er sie zu dem erst später folgenden blood, was dadurch erleichtert wird, dass bei den dazwischen liegenden Wörtern die Colonnen J S und Q S keine Wörter aufweisen.

Fassen wir das über diese drei Gruppen Festgestellte zusammen, so ergiebt sich das Folgende: Sowohl J S N und J S R, als auch Q S N, Q S R und K sind im Wesentlichen identisch und sind nicht als selbständige Zeugen nebeneinander zu führen. Ich werde sie deshalb auch nur unter den respectiven Siglen J S, wie Q S—K citieren und nur wo sich Formen finden, die einer der (5) Quellen ausschliesslich angehören, die specielle Bezeichnung N und R hinzusetzen.

Bei näherer Betrachtung stellt sich aber nun bald heraus, dass auch B N seine Beziehungen hat und zwar nach zwei Seiten hin, nach T und nach Bers Sk. Da aber T und Bers Sk zu einander keine Beziehung haben, so ergiebt sich, dass die ziemlich

umfangreiche Wörterliste bei B N aus — wenigstens — zwei, von einander ganz unabhängigen Wörtersammlungen zusammengesetzt ist, von denen die eine zu T, die andere zu Bers Sk in Beziehung steht.

Was zunächst das Verhältnis von B N zu T angeht, so zeigt es sich in folgenden Thatsachen: 1) die Wörter, welche bei T sich finden, hat mit Ausnahme von circa 35 (von denen 7—8 malayische Lehnwörter) auch B N; 2) die Schreibweise beider ist im Wesentlichen gleich, Abweichungen sind folgende: a) T gebraucht einige Male noch englisches o o, wo B N u hat: T koot (belly), B N kut; dagegen hat T ein é, wo B N englisches ai zeigt: T chép (to catch), B N chaip; T jél (to bathe), B N jail, und ähnlich T ei (e) gegenüber B N i: T kapo-ĕi (to fly), B N kapoi, T lu-ei (to climb) B N lui; T pulo-e (star) B N puloi; b) im allgemeinen ist T sorgfältiger in der Aussprachebezeichnung, da er sehr häufig die Kürzebezeichnung beisetzt (seltener die der Länge), die B N vollständig unterlässt; dann auch trennt T häufig ganz conform der Sprechweise dieser Stämme (vgl., was Clifford darüber sagt, unten p.) die Wörter in ihre einzelnen Silben, was B N auch niemals thut: T chi-oh (to eat) B N chio, T ko-i (head) B N koi etc.; ferner bezeichnet T öfter das diesen Sprachen eigentümliche plötzliche Abbrechen am Schluss eines Wortes, was wiederum B unterlässt: T bāla'h (ivory), B N bala, T naba'h (large) B N naba; c) dieses Urteil der grösseren Sorgfalt scheint mir auch nicht beeinträchtigt zu werden durch die Thatsache, dass B N die malayischen Lehnwörter auf den ersten Blick richtiger als T zu bieten scheint, in all diesen Fällen scheint mir vielmehr eine Annäherung des B N an das Schrift-Malayisch vor sich gegangen zu sein, während T die Worte (in englischer Orthographie) so aufzeichnete, wie sie ihm im Munde der Eingeborenen klangen, vgl. dafür besonders: T botu'k (stone), B N battu (siehe das Cliffordsche Gesetz p.) T padang (sword), B N pedang, T lumbu (cow) B N lembu, T bŭbbŭt (cloth) B N bubat; d) etwas bedeutendere Abweichungen sind die folgenden: T jup (evening) B N gup, T wang-ba-tauh (rivulet) B N wang-bak, T abu-an (good) B N baian, T gir-bauh (river) B N gir bak, T undang (to fear) B N antong neben T anteung (to be affraid), T halek (small, little) B N halka, T kardun (crab), B N kertah, T agab (rhinoceros) B N arak, T ngak (to sit) B N angah, T shah (father) B N zaza; in

den meisten dieser Fälle, besonders den zwei ersten wird T wiederum das Richtigere haben; e) endlich ist auch noch anzuführen, dass in verschiedenen Fällen teils bei gleichen, teils bei etwas abweichenden Wortformen die Bedeutung derselben durch verschiedene Synonyme oder selbst in durchaus abweichender Weise gegeben wird: T midap (mountain und hill) B N (bloss mountain), T tunbot (night) und tunbout (darkness) B N tambut (darkness), T däh (to run) B N da (to be), T boha (storm) B N burwa (wind). — Die vorgeführten Thatsachen scheinen mir den doppelten Schluss zu erlauben: 1) T ist demselben Dialect angehörig wie eine Reihe von Wörtern bei B N (= B N_1); 2) beide stammen aber nicht aus derselben schriftlichen Quelle. Obwohl danach also das Verhältniss von T zu B N, ein anderes ist als das von Q S zu K, so werde ich doch auch hier beide als eine Quelle anführen und die bei den gemeinsamen Wörter stets unter der Sigle T—B N citieren, indem ich nur wo B N abweichende Formen hat, diese in Klammern ( ) beifüge.

Die Beziehung von Bers Sk zu B N ist etwas anderer Art, als die von T zu B N. Bers Sk ist ein ziemlich umfangreiches Verzeichnis und so darf es nicht auffallen, dass gegen 150 Wörter — die malayischen Lehnwörter noch nicht mitgerechnet — sich bei B N überhaupt nicht finden. Es bleiben dann aber circa 50 Wörter, die so unverkennbar auf eine Reihe von Wörtern bei B N (= B N_2) hinweisen, dass die Annahme einer näheren Beziehung zwischen beiden unabweisbar ist. Auch hier zeigt sich nun B N gegenüber dem anderen Teile als der ungenauere. Längen- und Kürzenzeichen, bei Bers Sk sehr reichlich angewendet, fehlen bei B N_2 wieder gänzlich, ebenso wiederum das Zeichen für plötzliches Abbrechen am Schluss: Bers Sk hi' (thou, you) B N hi, Bers S K näkē' (that) B N nako, oder für den leichten Vorschlag zu Beginn des Wortes: Bers Sk 'long (wood) vgl. 'long, d'long (tree) B N lung. Bedeutendere Abweichungen sind: Bers Sk chumbeh (arm) B N chumair (upper arm), Bers Sk 'rok, rhōk (leaf) B N laluk, Bers Sk jong (foot) B N chong (feet), Bers Sk lem (good) B N limah, Bers Sk chelong (back), B N chilohar (behind), und ähnliche Fälle liessen sich noch manche anführen. Aus den hier vorgelegten Thatsachen aber lässt sich schon mit genügender Sicherheit ersehen, dass Bers Sk denselben Dialect wiedergiebt wie B N_2. Dazu stimmt es ja auch, dass W. W. Skeat das Vocabular eben eines Besisi-Dialect wiedergiebt und

dass Newbold (l. c. II p. 418) schreibt: „the Belanda and Besisik... These two tribes with whom J had an opportunity of conversing through the medium of a Malay who understood the language". [1]) Ich werde sie also auch unter einer Sigle Bers Sk—B N zusammen fassen, soweit nur die Gleichheit der Formen es erlaubt. Die Annahme, dass beide aus einer gleichen schriftlichen Quelle geschöpft haben sollten, wird schon allein dadurch hinfällig, dass W. W. Skeat, wie mir Herr Prof. R. Martin in Zürich mitteilt, mit ihm zu gleicher Zeit bei den Bersisi war und dort seine Aufnahmen machte.

Danach bleibt dann von B N noch eine Anzahl von etwa 120 Wörtern übrig, von denen ungefähr 40 noch durch Entsprechungen bei anderen Quellen sich hinreichend legitimieren. Die übrigen 80 dagegen bilden eine Gruppe, die sowohl durch ihre teilweise sonderbare Bildung, als auch durch die bei ihr sich findenden für diese Sprachengruppe aber sonst unerhörten Consonanten z und f sich eigentümlich abheben und in ihrer Echtheit ziemlich verdächtigt dastehen.

Was die Beziehungen der anderen Quellen zu einander angeht, so stellt sich heraus, dass die bei Blagden unter „Semang" angeführten aus „Begbie, The Malayan Peninsula" stammenden Wörter vollkom̄en, bis in die Einzelheiten der Schreibweise hinein, identisch sind mit den Wörtern bei T. Ich habe desshalb diese „Quelle" auch in dem Quellenverzeichnis schon nicht aufgeführt und werde auch späterhin keine Notiz mehr davon nehmen. Herr Prof. Dr. Grünwedel spricht in einem Briefe an mich die Ansicht aus, T sei nur der Correcturbogen zu einer Abhandlung, die vielleicht nie erschienen sei. Ob T also nicht der „Correcturbogen" zu

---

[1]) Man dürfte nun allerdings nicht weiter schliessen, dass der andere Teil von B N, der wie oben gezeigt, = T ist, Beland a-Material darstellte. T trägt ausdrücklich die Ueberschrift: „a list of Semang words", wie auch das vollständig gleiche bei Blagden resp. Begbie angeführte Material als Semang bezeichnet wird. Die Belanda aber werden, wie anderwärts, so auch bei Newbold selbst schon (II p. 369 u. 382) den Semang gegenüber gestellt, von welch letzteren Newbold schreibt: „Of the Semang J have not had an opportunity of personally judging (p. 377)." Um so rätselhafter ist es freilich, wie er, nachdem er von J S und Q S so genau angiebt, woher er sie erhalten und sie auch getrennt anführt, nun die Semangwörter (= T), die er nicht selbst gesammelt, so zusammenwerfen konnte mit den von ihm selbst resp. seinem malayischen Interpreten gesammelten Wörtern, ohne auch nur mit einer Silbe anzudeuten, woher er sie bekommen.

„Begbie, The Malayan Peninsula" ist? Da mir dieses Werk nicht erreichbar war, habe ich die Frage nicht entscheiden können.

Besisi bei Blagden (Bers B) ist ganz deutlich der gleiche Dialect wie Bers Sk—B N. Formen jedoch wie blēu (thigh) gegenüber Bers Sk bĕlö, bĕlūh; li$_k$ (to get up) gegenüber Bers Sk lek (to get up from sleep), cha dēu (to drink) geg. Bers Sk chedo, lemo$_n$ (tooth) geg. Bers Sk to lĕmoi, dū (to walk) geg. Bers Sk (to run) zeigen indes, dass Blagden seine Wörter durchaus selbständig gesammelt hat. Das geht auch noch daraus hervor, dass Blagden einige Formen bringt, die bei Bers Sk vollständig oder doch in gleicher Bedeutung nicht vorhanden sind: Bers B tuh (breasts, female) Bers Sk tuh (milk), Bers B bĕlau (blowpipe) fehlt gänzlich bei Bers Sk, Bers Sk tē (earth) findet sich bei Bers Sk nur in teh gempar (to quake, of the earth), für „earth" allein giebt Bers Sk chok an.

Die Schreibweise der einzelnen Quellen ist die allerverschiedenste: englische, französische und deutsche, dazu dann bei einigen eigens aufgestellte Systeme. So schwierig es auch sein und so viele Unzukömmlichkeiten es in einzelnen Fällen auch mit sich bringen mag, diese grosse Verschiedenheit auf eine einheitliche Schreibweise zurückzuführen, so scheint mir das doch bei einer vergleichenden Arbeit unabweisbar, da es sonst nicht möglich wäre, in diesem Wirwarr der Schreibungen klar zu sehen.

Deutsche Schreibweise wird von Miklouho-Maclay (P, U I, U K, U P) angewandt. Französische verwendet Klaproth (K) und — mit einigen Eigenheiten — Morgan (Sak K, Sak R, Söm); auch *P S scheint sie zu gebrauchen, vgl. *P S agose zu P S agos *P S pille zu P S pil, *P S bulousse zu P S bulus, *P S be-ka-au zu P S bakau; allerdings würden Fälle wie chip (to go), chioke (dog) wieder auf englische Schreibweise hinweisen, wenn man nicht nachlässige Substitution des richtigen č durch ein š annehmen möchte, s. auch p. 498. Alle übrigen Quellen legen entweder durchgängig oder doch im Grossen und Ganzen die englische Aussprache zu Grunde, besonders ist dies bezüglich de Aufzeichnungen von Stevens (Bers St, M St, Si St, S St, T St) her vorzuheben. Es machen sich dann natürlich bei diesen all d unangenehmen Folgen geltend, welche bei Vocabularien fremd Sprachen, die in englischer Schreibweise abgefasst sind, auch so sich zeigen: nahezu gänzliche Unmöglichkeit einer wissenschaftl genauen Fixierung der Vocale und in einzelnen Fällen (so bei

auch Schwanken bezüglich des Wertes der Consonanten. Nur Clifford, einigermassen auch Blagden und Hewett, macht eine rühmliche Ausnahme mit seiner genauen Angabe der Vocale; es ist nur zu bedauern, dass sein Verzeichnis nicht so umfangreich ist, man könnte sonst in allen zweifelhaften Fällen sich leicht an ihm orientieren.

Im Folgenden lege ich überall das Transscriptionssystem von Fr. Müller zugrunde, nur dass ich statt seines dž das ǧ verwende. Bei den Vocalen kann ich mich aus dem schon berührten Grunde auf die genauere Nuancierung der Qualität nicht einlassen; ich bemerke nur noch, dass ich Morgan's ö in Vorschlagssilben = ĕ setze.

2. Abschnitt.

Das Material.

1. *Abteilung.*

Wortverzeichniss.

Bei der Anlage der Wortverzeichnisses habe ich die Vorzüge der alphabetischen Anordnung mit denjenigen der Anordnung nach Stämmen zu vereinigen gesucht. Die letztere schien mir notwendig, weil erst durch sie die Beziehungen der einzelnen Dialecte resp. Quellen voll und ganz zu Tage treten, und der geringe Umfang des vorliegenden Materials die weitgehendste Ausnützung desselben notwendig macht. Ich bin mir zwar bewusst, wie schwierig gerade diese Anordnung nach Stämen ist, doppelt schwierig bei Sprachen, in denen wie bei den vorliegenden die Präfixbildung eine so bedeutsame Rolle spielt. Die Grundsätze, die ich bezüglich der Anerkennung der Präfixe beobachte, lege ich p. 506 dar; bei der Beschaffenheit des jetzt zur Verfügung stehenden Materials glaubte ich darin nicht weitergehen zu sollen, künde es aber selbst schon an, dass bei erweiterter Kenntnis des Wortschatzes dieser Sprachen vieles als mit Präfixen versehen sich herausstellen wird, was ich hier noch als einheitliche Bildung behandele. Im allgemeinen habe ich nur wirklich vorkomende Formen als „Stamformen" aufgestellt; welche unter den verschiedenen ich als Stamform aufstellen sollte, darüber konnte ich mich noch nicht auf sichere constante Sätze stützen, da ja über den Lautwandel dieser Sprachen noch gar

nichts festzustellen ist; ich habe meistens die exacteren Quellen wie Clifford, Hewett, auch Skeat dabei bevorzugt. Wo ich eine hypothetische Stammform creire, habe ich sie durch eckige Klammern [ ] kenntlich gemacht.

In practischer Hinsicht bemerke ich noch, dass ein Fragezeigen vor einer Form meinen Zweifel ausdrücken soll, ob sie zu dem betreffenden Stamm, unter den sie eingereiht ist, auch wirklich gehöre; ein Fragezeichen hinter einer Form soll andeuten, dass mir die Bedeutung derselben von dem betreffenden Autor nicht richtig wiedergegeben zu sein scheint. Ganz ausgelassen habe ich alle malayischen Lehnwörter, die ich nur für die Feststellung der Lautverhältnisse später teilweise heranziehe. Da indess die malayischen Wörter bei der Herübernahme durch vielfache Verstümmelung schwer kenntlich werden, so mag hie und da noch eines stehen geblieben sein, zweifelhafte Fälle sind als solche kenntlich gemacht. Eine Schwierigkeit ergiebt sich indess noch darin, dass die Sakei- und Semangsprachen, wie die Mon-Khmēr-Sprachen überhaupt, auch durch innere Beziehungen mit dem Malayischen wie mit den anderen indonesischen (und austronesischen) Sprachen in Verbindung stehen, und also vielfach die Frage zur Entscheidung steht, ob die Gleichheit oder Ähnlichkeit der Wortform auf diese inneren Beziehungen oder auf äussere Entlehnung zurückzuführen ist.

Bei der Anlage des Wortverzeichnisses haben mir die beiden „Glossare", in die Grünwedel (l. c. p. 145 ff.) das ihm erreichbare Material zusammengefasst hat, wesentliche Dienste geleistet. Wenn in demselben auch absolute Vollständigkeit nicht erreicht worden ist, so dass ein Zurückgehen auf die Quellen noch immer notwendig bleibt, so kann das nicht in Betracht kommen bei dem Umstande, dass ja bis zu dem Stadium, zu dem Grünwedel die Arbeit geführt hat, diese eine so unendlich mühsame und verwickelte und dabei doch fast gänzlich äusserlich mechanische ist und des stimulierenden inneren Interesses entbehrt. Ich bin den Glossaren zu grossem Dank verpflichtet, den ich auch hier noch zum Ausdruck gebracht haben möchte.

A.

a'ā' s. N. 1.

a. aban B N (T haban) handsome.

b. abu-an T (B N baian) good.

abat M B_1 seulement; sans intention, sans réalité.

a. abāt Sak K habit, étoffe.

b. ābat S Cl, Bl Cl clothes.

c. ābat^{n} T Cl „

d. abān Sak R Kleidung.

e. ābau Sl Cl clothes.

abuh s. 125 b.

äbuk s. 110 c.

ačī s. 131 h.

a. ad U K, U P, spear.

b ad S St Speer aus Bambus.

at S St Wurfspeer.

ät „ Schwert, vielmehr eine Art kurzer Speer.

ad-ī S St Schaft des Speeres. (?)

(Es unterliegt natürlich keinem Zweifel, dass hier nur verschiedene Schreibweisen *desselben* Wortes vorliegen.)

adä s. 226 a.

ade s. „ „

ad-ī s. 4 b.

ad'i s. 395 f.

a. adon Sak K elephant.

b. adōrn Söm „

c. ahdoṅ *P S „

d. aton U P „

e. atēk S St „

f. mēntoṅ K S „

ag s. 865 f.

1) *a.* āgāp S Cl, Bl Cl rhinoceros.

b. āgap T Cl „

d. agab T (B N arak) rhinoceros.

e. hagāb Sak K „

f. hagab U K „

g. hagap P S [2], S U S „

h. hagāp Söm „

i. ahgam *P S „

k. kawap S St „ (s. Veröffentlichungen III. p. 137).

l. bačikop K S rhinoceros.

m. sĕğāp Sl Cl „

n. s'nkrat P K „

aghät s. 389 c.

ağī-ade s. 370 b und 226 a.

7. *a.* äh U K, U P father.

b. ē (ai) Q S—K, S U S father.

ähĕi-lok s. 152 c.

ahdoṅ s. 5 c.

ahgam s. 6 i.

8. ah-ğiop Söm attaquer.

9. ahig U K breast.

10. ähir Sak K tirer.

ah-nu s. 22 c.

ähop s. 1068 c.

äh-rod s. 987 a.

11. ahuṅut P S night, to day vgl. 1197 b.

12. äχō Sak K suivre.

aieṅ s. 340 d.

ajä s. 488 e.

aje s. 392 b; 488 d, f.

13. ajei, ajei-us U P smoke.

ajiṅ s. 340 d.

ajoṅ s. 997 d.

14. ajōt Sak K avec, et („aus

B N arak und P K s'nkrat erklären sich wohl dadurch, dass das g in agap germassen sich einem j nähert; bezüglich des Endkonsonanten s. 503; bei l, m n ist das Präfix s(ĕ), bei n noch mit Infigierung; Wechsel von g und ğ, wie m kommt öfter vor.

female rhinoceros.

Sanskrit yukta?" Grünwedel).

15. ak Söm arc.
akki s. 799 a.

16. akou Bers Sk to cough.

17. akoṅ S St Mundstück des Blasrohrs.

18. ale[n]t Bers Sk to shine.

19. alö „ „ more.

20. *a*. am S St Brustwarze.
b. leṅ-am S St Milch des Weibes.
amä s. 714 e.
amĕa' s. 131 k.
ame s. 714 f, g.

21. ämoi Sak K entrer.
ampi s. 803 a.
ampkot s. 616 c.
an s. 25 b; 273 c; 275 c; 869 c.

22. *a*. ana, anu Sak K ici.
b. hānā „ celui-là. (?)
c. ahnu Söm ici; nu-neiṅ, hanuseiṅ, autrefois.
änĕa s. 131 l.

23. ančelik B N cloud.
angah s. 331 g.
ango s. 823 c.
anlai s. 356 c.
änmăn-mo s. 25 m.
ánnoi s. 327 i.

24. ano-kompo U I leg.
anten s. 1141 h.
antiṅ s. „ i.
antoṅ s. 841 b.
antöṅ s. „ „
anu s. 22 a.

25. *a*. aṅ ¹) Bers Sk to gape.
b. an K bouche (ban [= han?] Q S—K Mund, vgl. 887.
c. haṅ V K teeth (?); s. auch l.
d. haṅ-nis V P mouth s. 498 d.
e. hain P S „
f. hein S U S „
g. liaṅ S I „
h. ṅiaṅṅ Söm bouche.
i. ṅiak Sak K „
k. n' nag[n] S St Loch in der Flöte.
l. hajan-moh U K nostril.
m. ănmăn-mo U I „
aṅah s. 677 c.

26. *a*. aṅgu J S N charcoal (J S R auggu!).
b. hănjiṅ Q S N charcoal (Q S R mănjiṅ).
c. öṅoṅ-ōš Söm braise s. 1215.
d. reṅhou Sak K „
aṅki, aṅkiko s. 799 a.

27. aṅkob S St ausrupfen (Haar).
'aṅ-soṅ s. 1063.

28. apeṅ P S day
apil s. 932 c.

29. apok bulō Sak K sac à bétel vgl. Malay.: buloh = Bambus.

30. ap-teh S St Grabestock mit vier Spitzen.

31. arāl Sak K, Sak R occupé.
arak s. 6 d.
arğiš s. 385 d.

32. arnib T weak.

33. ās P S thunder.
ās s. 1215 f, l.

34. ăsin-us U K smoke s. 1215.
at, ät s. 4 b.
atāp s. 1178 b.
ateï s. 1110 i.
atel s. „ k.

¹) Die Grundbedeutung dieser Wurzel ist „offen stehen", „Oeffnung", „Loch"; also dann, wie d: haṅ-nis = „Loch der Zähne" = „Mund" und wie bei l: hajan-moh = „Loch der Nase".

atob s. 1178 l.
atui s. 1194 b.
). *a.* auan, Sak K, Sak R Bambus.
b. auen Söm „
c. auen-sonor Sak K Bambusart = malay. tĕmījañ.
auñ s. 869 a.

36. äuōk Sak K sortir.
aus s. 1215 k.
auva kanit. N 10 d.
āwañ s. 1216 f.
awē s. 873 b.
awunta tik s. 1216 g.

B.

bá s. 62 b.
7. [ba Vater, Onkel].
a. mba P, U I father.
b. m'bai „ „ „
c. ĕmbei Or S „
d. bī S Cl „
e. bĕγ T Cl „
f. ba Sak K oncle.
g. ibah Bers Sk uncle.
h (?) ba- Ch S präfix male.
). *a.* bā Dj St to go.
b. bate [1]) Sak K, Sak R porter (aller) (?)
c. badä [1]) Sak R ici (?)
d. badih K venir.
e. bē T Cl to come.
f. beh Sak P to go.
g. bē-mādo [1]) Söm accompagner (?), arriver, venir.
h. peh S I to come.
i. pe Belend. St weggehen (?)
). *a.* ba B N (T bāh) mother.
b. bō Sak K, Söm mère, maman; bo-auā Söm tante.
c. bō T Cl mother.
d. bōh J S „
e (?) bii U P „

40. *a.* bā Belend. St to give.
b. ban Dj St „ „
bäbe s. 63 c.
ba' bo' s. 105 a.
babuh-keuat s. 105 d und 651 c.
41. bačel Bers Sk bullfrog.
bačikop s. 6 l.
42. badagañ B N ebb.
badä s. 38 c 226.
43. badē J S R hog.
badeh s. 38 u. 226 b.
badih s. 38 d u. 226 d.
44. baduot B N roe (animal).
45. bagä Sak K papillon.
46. bag-i S St Haarknoten am Hinterhaupt.
47. bağia Sak K lance (en bois), point de lance.
48. bağu Bers S K sarong.
bah s. 39 a.
bāhañap s. 889 f.
bahoi s. 432 c; 433 b.
baian s. 1 b.
bāk s. 869 b.
49. bakandō Sak K bossu vgl. malay. boñkol.
50. *a.* bakau P S S St flower.
b. bekao *P S „
c. (?) pabohoje B N flower.

[1]) Die Formen sind zu zerlegen in: ba-te, ba-dä = „kommen „hier(hin) 226; ähnlich f: bē-mā-do = „komen zu hier" s. 226.

bakli s. 99 g.
bāku s. 636 l.
bala s, 51; 52 b.
balah s. 52 b.
51. bāla'h T ivory (B N bala).
52. *a.* balañ [1]) T—B N leg.
b. bălah T thigh (B N bala).
c. bĕlūh, bĕlö Bers Sk thigh.
d. blēu Bers B.
e. bloue ketiñ S St thigh, upper leg.
f. bĕlu Sak R cuisse.
g. bèlō „ K „
h. bĕlō, blō Söm „
i. belañ [1]) J S N arm, upper (J S R arm).
k. bălĭñ T arms (B N beliñ arm, upper).
l. beliñ S St Oberarm.
m. blin U K arm.
n. bleg[n] Bers B arm (biceps).
o. (?) sapal Sak K haut du bras.
p. (?) sāpal Söm „ „ „
baleh s. 687 c.
53. balei Söm objet, paquet vgl. Malay.: belit, Umhüllung.
54. băler, bălu S St viele.
balhut s. 904 f.
55. balik Sak K ciel (?) vgl. Malay.: balik Kehrseite, Gegenteil.
bălĭñ s. 52 k.
balon s. 99 h.
balteñ s. 76 c.
bălu s. 54.
ban s. 25 b; 40 b.
56. banjeñ Bers Sk musical instrument (bamboo with strings to it).
bāñ s. 762 b.
57. *a.* bāp S St hydrosaurus.
b. bĕbap Dj M frog („appears to be a generic one for frog").
bar s. 113 c.
58. *a.* bara Sak R cloison.
b. barā Sak K poutre.
59. bāruh Dj M coast, vgl. Malay.: bāroh, trockenes Land am Fusse eines Berges.
bateao s. 248 g.
bateu s. 248 n.
batiao s. 248 g.
60. bauag S St Affe = Malay bĕrūk.
61. bau au, bau bau Bers Sk sea (B N sabqu: Druckfehler für: sabau?).
bē s. 38 e.
62. *a.* bē S Cl very.
b. bö, bă Bers Sk apparently.
bē s. 38 e.
63. *a.* bē Dj M not.
b. bēh P K not.
c. bäbe Söm non (très précis).
d. bök Bers Sk don't.
64. bē-ālah Dj M weak.
bebap s. 57 b.
65. *a.* bečū Bers Sk plump, fat.
b. (?) tö-bĕčut Sak R eau sale.
c. (?) bučōt „ K „ „

[1]) Die Wörter für „Bein" und „Arm" sind allerdings dadurch genügend unterschieden, dass bei letzteren der hellere Vocal e, i in der zweiten Silbe constant ist und auch die Nasalierung des Auslautes (s. besonders n: bleg[n]) ist entschiedener. Indes die Gleichheit von Formen wie a und i scheint mir doch gemeinschaftlichen Ursprung anzudeuten. Die Grundbedeutung des gemeinsamen Stammes scheint „das Weiche", „Fleischige" zu sein, da sowohl am Arm wie am Bein der obere Teil damit bezeichnet wird.

5. bĕdeṅ Bers Sk to fall of a tree.
7. bedjohoh M B_1 danser.
bed-lod s. 924 b.
beē s. 746 d.
8. beg Sak K, Söm bei, um herum.
9. bēgas Bers Sk swift.
bĕgiäk s. 99 c.
bĕğok s. 371 c.
beh s. 38 f.
bēh s. 746 c.
behīm s. 402 g.
beiš s. 655 e oder 941 b.
0. bĕkā Söm casser.
1. bekai M B appeler.
bēkao s. 50 b.
bĕkät s. 897 k.
bekead s. 897 g.
bekog 1 s. 99 f.
bekuⁿ 1 s. „ „
bĕkun s. 651 k.
2. bĕkuⁿt, bĕkūt Bers Sk to blunt.
bel-ahuol s. 438 c.
belaṅ s. 52 i.
3. *a.* bĕlau S Cl, Bers B blowpipe.
b. belāu S I „
c. blau Bers Sk, S U S, U K, U P blowpipe.
d. blāu P S blowpipe.
e. blao Sak k, Söm sarbacanne.
f. blāhū T Cl blowpipe.
g. blahau (sic!) U I „
h. blaue S St, Si St „
i. bĕlo Sak R sarbacanne.
k. (?) lo Sak K tube extérieure de la sarbacanne.
l. lelork^en (= belork^en ?) T St blowpipe.
m. malan Dj St blowpipe.
4. belet S St Hölle = Sanskrit: prēta. Veröffentlich g. III p. 178.
75. *a.* belhäg Sak K crier.
b. bĕlhäp Söm „
beliṅ s. 52 k. u. l.
bĕlo s. 73 i.
bĕlō s. 52 g u. h.
bĕlö s. 52 c.
belōṅ s. 702 b.
beltau s. 904 d.
76. *a.* belteg S U S black.
b. biltek S St „
c. balteṅ K „ (Q. S. beltiṅ).
d. belteṅ J S „
e. brteiṅ Söm noir.
f. blĕtēṅ S I black.
g. blĕhen (!) Sak R noir.
belteṅ s. 76 d.
beltiṅ s. 76 c.
bĕlu s. 52 f.
bĕlūh s. 52 c.
77. *a.* bĕluš T Cl spear. [1])
b. bulus P S, *P S, Söm Lanze.
c. buluss Sak K lance.
be-mado s. 38 f.
78. *a.* benum U K mountain.
b. bnum P „
c. benum U I „
d. (?) buhu S I „
e. (?) tabiṅ Q S „
79. beṅ-hēr S St Halsband.
80. *a.* beol S St Flugpropfen des Pfeiles.
b. brul Si St, T St Flugpropfen des Pfeiles, wenn er aus Rōtan gemacht ist.
81. berdaboṅ Bers Sk to crawl (of a child).

---

[1]) Herr Prof. Kern macht mich auf Javan. bulus Tagalog bulos Lanze, Biko schspeer aufmerksam.

82. bē-rōt Dj M weak.
bĕγ s. 37 e.

83. [bes, sammeln].
a. sebes M B_1 ramasser, cueillir.
b. nesbis, nĕsĕbis Söm chercher.
(-)

84. bet S St Rindenband für Steinbeile.

85. bēt S Cl, Bl Cl, Sl Cl to sleep.
beteu s. 248 p.

86. betit U I leg.

87. *a.* bewa S St Wind vgl. „b'awaire" = Winde Veröffentl. III p. 133.
b. bewa S U S wind.
c. boha T storm (B N būwa wind).
d. bioh J S wind.
bi s. 880 e.
bĭ s. 37 d.

88. biadu Söm s'arrêter.
biäk s. 99 c.
biče s. 504 k.
biĕul s. N 5.
bie s. 746 e.
bie s. „ f.
bieg s. 99 d.

89. bīet S St Tapir.

90. *a.* bigā Sak K, Söm nombreux, beaucoup, plus encore.
b. biga-ğānon Sak K toujours.

91. bigāp, bigōp Sak R patate (tapioca, malay. ubi kaju).

92. bĭğog S Cl wet.

93. bīhē S St to watch.
bihih s. 95 d.
bii s. 39 e.

94. bi-in Name des Gottes der alten Ōrañ Bĕlēndas, s. Veröffentl. II p. 128.

95. [bīk, voll].
a. tĕbīk Sak K, Söm plein.
b. tĕbuñ Sak R „
c. mbuñ Bers B full.
d. bīhīh, līhīh Bers Sk full (satisfied or gorged with food).
biltek s. 76 b.
bilut s. 713 a.

96. biñuñ Sak K laid.
bioh r. 87 d.
biok s. 99 b.

97. birpenhat S St wohlriechend (Blume).

98. bis U P hog.
biteu s. 248 o.

99. *a.* biūg [1]) S Cl white, green, blue, mauve.
b. biok Bers Sk white of hair.
c. biäk Sak R blanc.
d. biēg Söm blanc, vert; hoü biek, eau claire s. 869.
e. bĕgiäk Sak K blanc, vert.
f. beku^{n} l beko^{g} l Bers Sk white, whitish.
g. bakli, K jaune.
h. balon K vert.

100. biūku Dj M a freshwater turtle (vielleicht = 99?).

---

[1]) Clifford bemerkt, dass alle hellen Farben: grün, blau etc. unter „weiss" zusammengefasst würden, ebenso wie die dunklen unter „schwarz" und die mittleren: gelb, orange etc. unter „rot". Was die äussere Form betrifft, so ist als Grundform wohl f: beku^{n} l, beko^{g} l zu statuieren; diesem steht am nächsten einerseits e: bĕgäk. wohl fortgefallen, andrerseits g: bakli, wo das ṅ resp. g (= k) fortgeblieben. Alle übrigen Formen haben zugleich l und ṅ, g (k) abgestossen; nur h: balon hat l behalten und beide k verloren.

blahan s. 73 g.
blahü s. 73 f.
blah-läg s. 676 b.
1. blāmōr Sak R chanter = Malay.: bilaṅ + mor Nase (s = sprechen durch die Nase? s. 676 b.)
blao s. 73 e.
blau s. 73 c.
blāu s. 73 d.
blauc s. 73 h.
blegⁿ s. 52 n.
blĕhen s. 76 g.
bletеṅ s. 76 f.
bleu s. 52 d.
blio-detä s. 693 a.
blō s. 52 h.
bloue ketiṅ s. 52 i.
. bluke T. Wald.
bnkät s. 897 i.
bnum s. 78 b.
. *a.* bo Sak K grand.
b. hibu Söm „ ; hoṅ hibu fleuve (= Wasser grosses); s. auch c.
c. naba'h T great (B N naba).
d. tēbū S U S large.
e. (?) nĕbuok Söm se lever, grandir (plantes).
. bo Q S N—K du.
. [bo, weiblich].
a. ba'bo' T Cl female.
b. bobō P S female, woman; gob-bobo wife, woman s. 322 c.
c. seṅhoi-bābō Som feme s. 1034; kuot-babō fille s. 651.
d. senhoi-babō Sak K feme s. 1034; babuh-köuat Sak K fille.
bō s. 39 b, c.
bö s. 62 b.

106. boaliṅ J S R thumb.
bobo s. 105 b.
107. [bog ?].
a. bog-tiūēḥ Söm embouchure de rivière s. 248 k.
b. bōk-tuağät Sak K embouchure de petite rivière (?) s. 248 r.
108. bögnan Sak R ceinture de l'étui à flèche de sarbacanne.
böh s. 39 d.
boha s. 87 c.
109. *a.* bois Bers Sk sugarcane (B N buh).
b. bus bĕtäk Sak K canne à sucre, s. N 3 b.
c. buss Sak R canne à sucre.
bok-tuağät s. 107 b.
110. *a.* bok Sak R attacher.
b. rimbok Sak R attacher.
c. äbuk „ K „
d. nĕgbuk Söm „
e. kabök, kăbög Bers Sk to bind (B N kabuk).
f. (?) ča-ā bok M St ein Harz = malay. „Kedünong").
g. tabuh Sak K ajouter; hampta buk encore.
h. taboh Söm ajouter.
bök s. 63 d.
boṅ s. 122 d.
111. böṅ Bers Sk fall of a tree.
112. böṅ „ „ spider.
113. *a.* bor S Cl good, pretty.
b. bor Sak R bon à manger, beau, gai; bor mĕnanan, bon; bor munanan, meilleur, vaut mieux; bor, nettoyer, retrouver la santé.
c. bar Sak P handsome, good.
114. bort S Cl to catch.

botä s. 1110 s.

115. bote-čan S St grosse Zehe s. 373 k.

116. brardo M St to rest.

117. bräš Sak R bamboo (petite espèce).

brečät s. 191 l.

118. *a.* bri P, Ul forest.
b. dĕbrī Söm jungle, forêt.
c. dĕbī P S „
d. d'bri Jakun Simpei. Journ. of Str. Br. 26 p. 55.
e. (?) daven U P forest.
f. 'mbri Bers B jungle.
g. mĕri „ Sk forest.

119. brim Sak R combien.

120. briṅkil B N elephant vgl. 118?

121. broit Bers Sk to pass.

brteiṅ s. 76 e.

brul s. 80 b.

122. *a.* bu J S milk; bou J S R nipple.
b. bū S U S to drink.
c. bu-batsu (= batiu!) U K to drink (= trinken Wasser s. 248).
d. bōṅ Bers Sk to drink.

123. bubo T weak.

bučot s. 65 c.

budh 897 e.

124. būdū Bers Sk toadpole.

125. *a.* buh Sak K papa.
b. ābuh Sak R papa.
c. buk Söm „
d. (?) p'hak K „

buhu s. 78 d.

buhum 402 f.

126. buj B N head.

127. *a.* buju S St Pandanus = malay.: beṅ kūaṅ.
b. puju Sak R plante à faire des nattes.

buk s. 125 c.

bukät s. 897 h.

128. *a.* bul Sak R vomir.
b. bul Bers Sk sick; bul-bauwau, sea-sick; bul-pele, sick from eating fruits.

bulus s. 77 b.

bulusš s. 77 c.

buṅhut s. 389 b.

129. bu-os M St long ago.

130. burr Söm légume.

bŭs s. 109 b.

bŭs-bĕtäk s. 109 b.

busš s. 109 c.

but s. 897 d, e.

bŭwa 87 c.

Č.

131. *a.* ča' S Cl, T Cl to eat.
b. či S U S „
c. či U P. „
d. čioh T (B N čio) to eat. (B čuču to drink (?)
e. čača Bers Sk to eat; ča'-doh, to drink (B N čedo. Bers B ča deu s. 218).
f. čečā Sak K manger, nourriture, bétel (?)
g. čečā Sak R, Söm manger.
h. ačī U K to eat.
i. eğe, eğeğeh P S to eat.
k. amča' S Cl „ „
l₁ ūnčā Sak R nourriture.
l₂ nčecā Sak K „

m. inčā S St defecation.
n. int'a, int'e U I to eat.
o. incih T food (B N inči food [boiled rice]).

---

p. mači S I to eat.
q. mači S St to eat; mači kebës, hungrig, Hunger.
r. năčā Bers Sk, Bers B to eat; načā mudut, to smoke cigarretts.
s. načā Bers Sk, provisions.

---

t. toğē *PS to eat.
u. kačā preu Bers St to eat.
v. kačah us (uis) Bers Sk to burn (intr.) s. 1215.

---

w. ča'na' S Cl, T Cl cooked rice.
x. čahna Sak K riz = pādi.

---

y. ğo-oh Dj M (P K) to drink vgl. e.
z. ğo-oi Dj St to drink vgl. e.
x d'a-o U I „ „
ča s. 208 d.
čä s. 150 f.
ča-übok s. 110 f.
132. ča'aiṅt Bers Sk rubbish.
čab s. 141 e.
čāb s. 141 d.
133. čači Sak K jouer.
ča-dēu s. 131 e.
ča'doh s. „ „
134. čädčud Sak K cultiver.
čäg-lük s. 152 b.
135. *a.* čahak Sak R patate = malay: „ubi kladi".
b. ubi-gak Söm patate = malay: „ubi kladi".
čahna s. 131 x.
čaharu s. N 4.
čäkä s. 155 b.
136. čakāh Söm poussière.
čakop s. 156 b.
čakweṅ s. 147 c.
137. *b.* čäl Sak K abscès.
čäm s. 198 f.
138. *a.* čamā Sak R caverne, trou.
b. čiom Sak R creuser.
c. čom Bers Sk to dig.
d. humo Sak K caverne, trou, creuser.
čan s. 373 k.
ča'na's 131 w.
139. *a.* čanampah S St äusserer Tubus des Blasrohres von der Verbindung bis zum eingravierten Stück (?)
b. čanampahi S St graviertes Stück des Blasrohrs (?)
čankulan s. 173 b.
140. *a.* čano Sak R vor.
b. čanu Sak R autrefois.
c. čaṅu „ aller en avant.
čanük s. 1036 c.
caṅgei s.. 375 c.
čaṅteṅ s. 217 e.
čaṅu s. 140 c.
141. *a.* čap T—B N to hold.
b. čěp T to catch (B N čaip).
c. čiāp Sak R saisir.
d. čāb Söm tenir.
e. čab S St to hold; mačeb, anfassen, Handgriff e. Waffe.
f (?) čapä Sak K part, portion.
g (?) čiapä „ R „ „
čap s. 115 c.
čäp s. 198 k.
čapä 141 s. f.
čäpčīp s. 206 h.
142. *a.* čärük Söm avant-bras.
b. čärek Sak K „
c. čërük „ R „

143. *a.* čaräp Söm boue, sal.
b. (?) bičar S St Krätze.
čärek s. 112 b.

144. čaroi Sak K riz.

145. *a.* čas *P S, Q S [1]) — K, S U S hand.
b. čass S I hand.
c. čas S St finger (?); čap, [2]) hand from wrist; mal-čas, thumb; en-čas, ein Mass = 4 Finger breit.

146. čas K cuisse.

147. [čat, abhauen, abschneiden].
a. emčah Sak R couper une arbre.
b. ča-tebo U P to cut s. 1081 g.
c. čakweń U K „
d. (?) gëčat Sak R détruire, ruiner.
e. (?) čehuh Sak R casser, briser; čeöh, endomager.
f. (?) ečäk Sak K casser, briser.
čät s. 191 h.
čatebo s. 147 b.

148. ča'tuk" T Cl (?) many.
čau s. 208 c.
čaüń s. 177 b.

149. *a.* čauok Sak K Gipfel; cervelle (?).
b. čauäk Sak K Gipfel.

150. *a.* če Söm vermine (pou).
b. čä Sak K, Sak R vermine (pou).
če' s. 188 a.
čebä s. 193 c.
čečä s. 131 f, g.
čečl s. 307 b.
čedań s. 241 d.

151. *a.* čednad Sak R plante.
b. čenut Sak K „
čedo s. 131 e.
čedoń s. 241 c.

152. *a.* čeg Q S N—K to kill.
b. čäg-lük Sak K meurtre vgl. luka S Cl wound = malay.: lūka.
c. ähči-lok Sak K tuer.
d. nĕg-čop Söm „
čëgen s. 178 e.
čegüam s. 130 b.
čehäm s. 191 e.

153. čehā S St to laugh (ha-ha!)
čehen s. 191 c.
čehet s. 191 g.
čehuh s. 147 e.
čeim s. 198 d.

154. ček B N = malay.: padi.

155. *a.* cekē P S large.
b. čeke Söm gros, gras; cäkä, pleine lune (?)

156. *a.* čĕkop Sak R écorce d'arbre.
b. čakop Sak K „ „
c. čükop Söm Bedeckung ?, auf? (von Kleidern).

157. *a.* čeldīk Sak K rapide.
b. čindik Sak R „

158. [čĕl, čëleh Holz, Brennholz].
a. čëleher Dj M Brennholz.
b. čuleh-api Bers Sk matches.
c. čel-os S St. Kerbe für die Sehne des Bogens (?) vgl. f; s. 1215.
d. čenal-us S St Bambusteil, an welchem die Haut

---

[1]) Q S R hat zwar čas bei „nipple" stehen, es ist aber kein Zweifel, dass es einige Zeilen tiefer bei „hand" stehen muss.

[2]) Doch wohl Druckfehler.

behufs späterer Schwärzung abgerieben (?), s. 1215.
e. čenil S St Feuerstab.
f. čel-os „ Sehne am Bogen (ist ein durch gespleisstes Stück Bambus.)
159. a. kom-čelio, ğelio Bers Sk let me see, consider (= ruhig (sitzen), sehen s. 591).
b. čulio B N to see.
čelo s. 187 b.
čelo-bate s. 161 d.
160. čeloń S St wilder Hund.
161. a. čĕloń Bers Sk back (B N čilohā, behind).
b. čĕlon Bers B back.
c. čĕlon Sak R dos.
d. čelo-bate Sak K, Sak R rapporter s. 38 b.
čel-os s. 158 e, f.
162. a. čĕlui, čului Bers Sk to descend.
b. čiloh Sak R descendre.
c. čilok batu Sak? tomber en cascade.
čeluk s. 175 c.
čem s. 198 e.
čemuⁿt s. 716 k.
163. a. čembeh Bers Sk arm, skin (?) of forearm (B N čumĕh forearm).
b. čeneń S St forearm.
164. čĕnä Söm insecte (bête quelconque petite).
čenal-us s. 158 d.
čen s. 198 g.
165. a. čendeja U I hut.
b. čendia Dj M house.
c. čniak P K hut (pondok).
d. jieh T „
čenduk s. 272 c.
čeneń s. 163 b.
166. čenhā S St breast.
167. čĕnīb Bers Sk after, behind.
čenil s. 158 e.
168. čenjaus P S nail.
169. čennekis S St unvergifteter Bogenpfeil.
170. a. čĕnoi S Cl a post.
b. čenoi Sak R poutre verticale.
171. čenoid T short.
čenut s. 151 b.
172. čeńarä Sak R planter.
173. a. čeńkol T Cl pillow.
b. čankulan B N pillow.
174. a. čeńkop [1]) Sak K couvercle de grand étui de flèche de sarbacanne.
b. gĕrnkok Si St cap of the dart case.
175. a. čeń-ul [2]) S Cl crimson, orange, yellow, brown, red.
b. čeńluk Sak R rouge.
c. čĕluk „ K bleu (?)
176. čeńot P K seed.
177. a. čeoń Dj M star.
b. čaüń B N „
178. a. čeoń Q S [3]) — K belly.
b. čuń K ventre.
c. čuń S St stomach; tapias-čuń, Magenleiden, Kneifen im Magen. s. 1144.

[1]) Ist wahrscheinlich identisch mit 156.
[2]) Vgl. die Anmerkung zu 99.
[3]) Bezüglich Q S N s. p. 408.

d. ĕčoṅ S U S belly.
e. čĕgᵉⁿ U P belly.
179\. *a.* čeōt Dj M (P K) stone; büah-čeöt, muscat ball.
b. seok [1]) S St Steinmeissel (?)
c. čitte [1]) „ Steinbeil (?)
čeöh s. 147 e.
čép 141 b.
čep s. 198 i.
čepčäp s. 206 f.
čepčep s. „ g.
čepčep-neiṅneiṅ s. 206 g.
čepčip mönä-tiueh s. 206 g.
čeräk s. 142 e.
čĕraṅ s. 184 f.
180\. čĕrdä Sak K actif.
181\. čerdī „ dur.
182\. čĕro Sak K, Söm faim.
čero s. 183 b, c.
čeron 184 e.
čeröṅ s. 184 b.
183\. *a.* čerū Ch S mat.
b. čĕro Sak R natte.
c. čĕro Söm noix de coco (?)
184\. *a.* čĕrükⁿ [2]) S Cl high.
b. čeröṅ, seröṅ Bers Sk lofty.
c. seroṅ batuk Bers Sk cavity (in rock) [batuk = malay.: bātu].
d. sĕroṅ, roṅ' Bers Sk pit.
e. čĕron Sak R hoch.
f. čĕraṅ „ long.
g. tsĕran „ hoch.
h. ğĕrōk T Cl high.
i. ğĕrōⁿ Bers Sk deep.
k. ğerö' „ B „
l. ğĕrō Sak K long, loin.
m. jeräk Söm long.
n. ghire „ haut.
o. ğelöṅ, ğilöṅ Bers Sk long.
p. ğĕlo Söm caverne, trou.
q. dielo Sak K hoch.
r. lun „ Bergspitze.
185\. čĕrun Sak R appeler.
186\. čerup Sak K (poutre) solive.
187\. *a.* čerus Sak R Seite (eines Menschen, eines Berges (?)
b. čĕlo Sak R Seite (eines Berges) (?)
188\. *a.* čĕs, čĕ' Bers Sk upas, vgl. 1165.
b. čiš Bers St, Ipook-poison.
c. kjäs K St īpuh.
d. (?) punlaš T St poison.
189\. četik B N to watch.
čet-niät s. 191 m.
190\. čhen Bers Sk point of a weapon.
čhim s. 198 c.

[1]) Beide Ausdrücke besagen wohl nichts weiter als „Stein".
[2]) Dieser Stamm bietet einen interessanten Beleg für die Volubilität der Aussprachen. Die Grundbedeutung ist ganz gleich dem lateinischen „altus", also = „hoch und „tief", dazu dann aber auch noch, wie f, l, m, n, o zu beweisen scheinen, neben der verticalen Längenausdehnung auch noch die horizontale bezeichnend. Ich habe die verschiedenen Formen in drei Gruppen geteilt, nicht als ob ich den Bedeutungswechsel, der sich, oberflächlich betrachtet, zeigt, mit der Eigenart dieser Gruppen verbunden dächte. Ich glaube vielmehr, dass hier nur Verschiedenheiten der Aussprache vorliegen [1]) Wechsel von č u. ğ [2]) Wechsel von r u. l; bezüglich des letzteren Wechsels ist darauf aufmerksam zu machen, dass das weichere l nur in Verbindung mit dem ebenfalls weichen ğ auftritt, nicht mit r. Als eigentlicher Stamm könnte vielleicht das in d u. r vorkommende roṅ, lun betrachtet werden.

91. *a.* čhin Bers Sk to cooke.
b. čīn „ B „
c. čehen Sak R brûler, rôtir.
d. čiähem „ kochen.
e. čehäm Sak K cuire.
f. čep-čäp „ kochen.
g. čehēt „ cuire.
h. čät Söm „
i. in-čen Söm kochen.
k. nāhčiät Sak K cuire.
l. brečät „ R „
m. čet-niät R salt.
n. (?) čiā Sak K flamme.
o. (?) no-čā Söm „
či s. 131 c ;
či 131 b.
čiai s. 1090 d.

92. čiāñ Bers Sk in front.
čiap s. 206 c.
čiāp s. 141 c.
čiapä s. 141 g.
čiau s. 208 e.
čiba s. 193 d.
čibā s. 206 m.
čībā-dä s. 206 n.
čiba-doi s. 206 p.
čibä-täh s. 206 o.

93. *a.* čibak S I hill.
b. čubak Q S mountain.
c. čebā S St „
d. čiba S U S „

94. čid-wād S St klettern mit geraden Füssen.

95. [čih, schelten].
a. kāčih Bers Sk rage, anger, to rail, to abuse.
b. činčiñ T anger.
c. (?) čiñčeñ Sak K sourcils (? = zusammengezogene Augenbrauen ?)

96. čihībe S St Bindeglied am Blasrohr.
čihoe s. 370 b.

197. *a.* čik Sak P elephant.
b. čiō Sak R „
čiloh s. 162 b.
čiloha s. 161 a.
čilok batu s. 162 c.

198. *a.* čim Bers Sk, Bers St bird (B N čim mărak, peacock).
b. čīm Bers B swallow (?)
c. čhim „ Sk bird.
d. čeim P S bird.
e. čem Söm, *P S Vogel (čem Söm, hibou (?); čēm Söm pigeon (?))
f. čäm Sak R oiseau.
g. čen *P S bird.
h. čimeoi S St Argus pheasant. s. Veröffentl. III p. 116.
i. čēp S Cl, T Cl bird.
k. čäp Sak K oiseau.
čim-matro s. 206 s.
čim-ma-tui s. 206 q, r.
čim-mo-te s. 206 t.
čim-pid-mö s. 198 und 716.
čim-tūm s. 370 d.
čīn s. 191 b.
čīn s. 370 d.

199. činbeg S St Palmenart = malay.: bërtam.
čindīk s. 157 b.
čiñčeñ s. 195 c.
činčiñ s. 195 b.

200. činiñ-neñ S St Armband aus Pälas vgl. 163 *b.*

201. činnih T—B N tiger; auch Name des Todesgeistes für die Frauen, s. Veröffentl. III p. 107.

202. činos S St Rotanring des Blasrohr.

203. čiñkar S Cl flooring.

čio s. 131 d.
čiö s. 197 b.
čioh s. 131 d.
čioke s. 208 o.
čiom s. 138 b.
čiōm s. 217 d.
čioṅ s. 217 d.
204. čiōṅ Sak R cerf (petit).
205. čiōp Sak R pousser.
čiōp s. 206 c.
206. *a*. čip P S, Sak P, U P to go.
b. čīp *PS, SCl, TCl „ Sak K arriver, venir.
c. čiüp T to go, čiap to walk (B N čiop).
d. čup K aller, S I, S U S to go.
e. (?)ği Belend. St weggehen.
f. čepčīp Sak R aller en avant(?); čepčäp, chemin, sentier(?); čepčīp putput, aller à la chasse avec la sarbacanne; ğo čipčip, partir, s. 380 a.
g. čepčep Sak K chemin, sentier(?); čepčēp neiṅ-neiṅ, aller en avant s. 798 c; čepčīp mönä-tiüčḥ couper une riviere s. 248 l; ğō čepčep, partir s. 380.
h. čäpčīp sënlu Söm aller à la chasse avec la sarbacanne.
i. ečip P S to go.
k. ja šib VK „
l. nëbčip Söm, aller, partir, sortir; nopčip, permission(?), porter (aller); nepčīp diäno, arriver, venir s. 242 *b*; nepčip-či-kui, chemin, sentier, route s. 226 *c*.
m. čibā [1]) Sak R arriver, venir.
n. čibā-dü [1]) Sak R approcher, s. 226.
o. čibä-täh [1]) Söm rapporter (?).
p. čiba-doi [1]) U K Komm! s. 1194.
q. čīp-ma-tui Söm là (= gehen zu da s. 715 u. 1194 b).
r. čim-ma-tui [2]) Sak R par-ci, par là (?) vgl. q.
s. čim-ma-tro (?) [2]) R par-ci, par là (?) vgl. q.
t. čim-mo-te [2]) R haut pays (?) s. 1110 w.
čiš s. 188 b.
čitte s. 179 c.
207. čittor S St Husten.
čiuṅ s. 217 c.
čiüp s. 206 c.
č'lek s. 676 c.
208. *a*. čo' S Cl, Bl Cl, Sl Cl dog.
b. čoh Bers Sk (B N čūh) „
c. čau „ dog.
d. ča Bers B „
e. čiau, d'aun U I dog.
f. t'au P dog.
g. čū P S „

[1]) Wie diese Formen beurteilt werden sollen, ist mir zweifelhaft. Vielleicht liegt eine Verbindung von čip mit ba (s. 38) vor, insofern čip mehr das physische Gehen (Spanisch andar) und ba mehr das Gehen auf ein Ziel zu bedeutet (Span. ir.)
[2]) Hier ist čim, wie q zeigt, natürlich Assimilation an das folgende ma.

h. čuo Sak R chien.
i. čüuō, čüuā Sak K chien.
k. čuā Söm chien.
l. čūor T Cl dog.
m. čor B N „
n. mĭnčor Dj M (P K) dog.
o. čioke *P S dog.
p. kōjok Or. S. „
q. kojak B N „
r. koih „ „
čo' s. 214 c.
čō s. 214 d; 1003 l.
čöbā Sak R embouchure.
čoh s. 208 b.
čoh S Cl to void.
čoh T to speak (B N ičoh).
čōhh Bers Sk feverish.
čohok s. 214 a.
čohūh s. 214 b.
a. čoi Sak K ulcère.
b. čoik Söm „
a. čok Bers Sk to go (B N čohok).
b. cŏhūh Sk to meet.
c. čo' Bers Bo to go.
d. čō „ St to walk.
e. (?) o-hōh, o-ohōk Bers Sk to come.
čok Bers Sk earth.
čōk s. 1003 k.
čōk S Cl to stab.
a. čōk^{n} S Cl rôtan, root.
b. čoṅ, čōṅ Bers Sk rattan; čūṅ, a creeper.
c. čiuṅ Bers B climbing rattan.
d. čioṅ Sak R rôtan; čiōm, emballer, empaqueter (mit Rôtan!).
e. čaṅteń Sak R liake.
f. ičog S St Rotan für Steinbeile.
g. čōs (?) Si St cord belt.

h. (?) sāg S St Wurzel.
i. (?) teṅtak Sak K racine.
218. čokoh Sak K adversité, juron.
čom s. 138 c; 220 c.
čöm s. 220 c.
čoṅ, čōṅ s. 217 b.
219. čōṅ Bers S K hill.
čoṅkor s. 375 b.
220. *a.* čo'oṅ Bers S K to burn (paper etc.).
b. čo'oṅ Bers B to bake.
c. čom, čöm SSt anzünden.
d. nem-čōm Söm allumer
čor s. 208 m.
221. čōket S St Steinmesser vgl. 179.
čōs s. 217 g.
čü s. 208 g.
čuā s. 208 k.
222. čuaṅ Sak R faim.
čubak s. 193 b.
čuck s. 702 u.
čuča s. 131 e.
čue s. 702 w.
čūh s. 208 b.
čuk s. 702 u.
čūk s. 1003 i.
čükop s. 156 c.
čuleh-api s. 158 b.
čulio s. 159 b.
čului s. 162 a.
čumēh s. 163 a.
223. čumok B N island
čun s. 373 k.
čuṅ s. 178 l, c.
čūṅ s. 217 b.
224. čuṅ K battre.
čuo s. 208 h.
čūor s. 208 l.
čup s. 206 d.
čüuā, čüuō s. 208 i.
225. *a.* ču'ut, su'ut Bers S K rotten (in kleine Stücke?).
b. ma'čut S Cl, small, little.

c. mačut Ch S small.
d. mečieṅ Sak K petit.
e. (?) mačis T-BN low.
f. (?) esent P S little.
g. (?) esen Söm wenig
i. (?) hedet Bers B small.
k. (?) ğīt, ğēt Bers S K thin.

D.

226. [da, hier] [1]).
a. de Sak R ici; badä ici s. 38; adä, ade, ceci, celui-ci; aği-ade, aujour d'hui s. 370 b.
b. badeh Sak P here (= hierhin) s. 38; (?) diteh, there (= dahin).
c. dih S Cl here.
d. badih K venir s. 38 d.
e. tudeh Q S-K this, there.
f. weg-bädē S V S to come (= gehen [s. 1220 a] hierhin).
g. doh S Cl here.
h. do Sak K, ceci, celui-ci; hiš-dōh aujour d'hui s. 370; his-doh, tous les jours (ist unrichtig, vielmehr = aujour d'hui); ma-doh Sak K approcher (= zu dort s. 715).
i. do Söm ceci, celui-ci; bē-mā-do, arriver, venir (= komen zu dort, s. 38 u. 715), bē-mā-do, accompagner (unrichtig:), bīh-mā-do = bē-mā-do.
k. ĕndoh Dj M. that.

227. *a.* da S Cl to come.
b. dăh T to run (B N da, to be).
c. da Dj M at (?)
d. da-taṅ Sak R arriver, venir.
e. do U P komm!
f. (?) do Sak R donner (?)
g. dorĕ-tu *P S to come.
h. dok, duh Bers Sk to run.
i. dū Bers Sk to walk (?)
k. duh Bers B to run.

228. dā Belend. St no.
dä s. 239 q.
229. dāak B N crow.
230. *a.* däde Sak K endormi; dekdēdā lit, s. 239.
b. tampat-dadā Sak R lit.
231. da'do' S Cl sufficient.
dagib s. 594 d.
dāh s. 227 b.
232. 'dah, ndah Bers Sk past, complete.
daho s. 430 a.
233. dajak K village.
234. dajop Söm combien (?), plus encore (?)
235. dăk S Cl to bear, to support.
dak s. 248 f.
dal s. 261 b.
daṅ s. 255 f.
daṅ s. 1141 c.
236. daṅkui Dj M lizard.
237. darah Sak R doigt de la main.
238. dasa Bers Sk to understand.
da-taṅ s. 227 d.
daü s. 248 c.

[1]) Die Erörterung über diese Demonstrativ-Wurzel siehe unten im gramatischen Teil.

daven s. 118 e.
de s. 226 a.
dē s. 239 q.
dĕbī s. 118 c.
dĕbrī s. 118 b.
dedöi s. 258.
dĕh s. 239 g.
dek s. 239 b.

239. [dek^n Stelle, Haus].
a. dĕrk^n S Cl house.
b. dek Sak K place, endroit.
c. dik^n Sak K maison.
d. dig^n U P hut.
e. diṅ Söm maison.
f. dīk Sak R „
g. dēh T Cl house.
h. digos U K hut.
i. dekis gelek Bers Sk low (= Ortniedrigers. 399 b).
k. dūg^n Bers B hut.
l. doṅ Sak R maison.
m. d'oṅ, ha-doṅ [1]) Bers Sk house.
n. dol P, U I hut.
o. tol P hut.
p. duk Sak P Haus.
q. dē [2]) Sak R déposer; dä garder.
r. dol S Cl to place, set down.
s. dol Sak K garder, déposer.

dekat, dĕkat s. 1119 e.
dek-dēda s. 230 a.
dekis gelek s. 239 i.
deldul s. 260 a.
delok^n s. 702 c.

240. deṅ T to see (B N teṅ).

241. [deṅ Zweig, Ast].
a. dĕṅ-dök^n S Cl a branch, s. 702 e.
b. čĕdoṅ Sembrong Dj bough of a tree.
c. čĕdaṅ Sembrong Dj Arm eines Flusses.

242. *a.* deno [3]) P S to come.
b. nepčīp-diäno Söm arriver, venir; čip-diana, lentement (?).

243. deom S St gelbe Waldblume.

derk^n s. 239 a.

244. deriot B N thigh.

245. derunkt B N child.

dĕu s. 248 b.
d'hu s. 248 c.
dhui s. 259 b.

246. diagig^n U I tiger.

diahaṅ s. 340 b.
diäk s. 345 b.

247. dīān Bers SK pitch, resin.

diao s. 248 a.

248. *a.* diau U I water, sea; diao, to drink.
b. dĕu, do Bers B water.

---

[1]) S. S. 517 Anm.

[2]) Die Gleichheit dieser Form mit den vorhergehenden scheint sich mir zu ergeben, wenn man besonders q mit g und b, und r, s mit n, o zusammenhält. Die Vermittelung des Bedeutungsüberganges ergiebt sich, wenn man beachtet, dass ein „Haus" dieser unstäten Waldnomaden ja nicht etwas mit besonderem Aufwande Hergestelltes ist, sondern kaum mehr als einen Lagerplatz bedeutet, wo man sich und seine wenigen Habseligkeiten für einige Tage niederlässt.

[3]) Grünwedel will diese Form als eine Infixbildung von da (226) betrachtet wissen. Ohne die Möglichkeit einer derartigen Beziehung in Abrede stellen zu wollen, möchte ich sie doch nicht als wahrscheinlich erklären.

c. dööh, (doh) Bers Sk water (B N daü, d'hu); doh gendek, river s. 285 a; kenon doh, brook s. 651 f.
d. due Bers St water.
e. (?) nes-duk Söm pont.
f. dak P, U I water, sea.

[tiau].
g. batiao K eau; bateao Q S water.
h. tēau, tēao Bers Sk to trickle.
i. med-betiu S St Quelle s 743.
k. bog-tiüĕḥ Söm embouchure de rivière s. 107 a; tu-kun ruisseau, s. 651.
l. čepčīp-mönä-tiüĕḥ Sak K couper une rivière; meniaktiu, gué.
m. (?) kiǵuīǧe (= kitĭuītĭeh) S St schwim̄en.
n. bateu U P water.
o. bitēŭ S I „ , river.
p. beteu S U S „ „
q. tēu S Cl, Bl Cl, Sl Cl water, river, T Cl river.
r. bok-t u aǧüt Sak K embouchure de petite rivière, s. 107 b; tu, fleuve.
s. tüĕḥ, eau; tö-nīn Sak R eau clair; tö bĕčut, eau sale s. 65 b.
t. wań-batauh T rivulet (B N wań-bak) s. 1216.
u. gir-bauh (!) T river (B N gir-bak) s. 583 b.
v. (?) tom U K water; tambü, sea.
x. (?) rantoń Sak R eau.
y. (?) guntoń Bers St sou of river.

diaun s. 208 e.
dielo s 184 q.
dign s. 239 d.
digos s. 239 h.
dīk s. 239 f.
dik-dik s. 253 c.
dīkn s. 239 c.
dilok-uś s. 360 b und 1215.
din s. 1101 a.
diń s. 239 e.

249. dīń Bers Sk bamboo; dī dioi, aeolian bamboo.

diok s. 702 s.
diokn s. 373 f.

250. diop Söm, il, elle, eux = Malay.: dia?

251. dīt Sak R plus rien, vg 253 c.

diteh s. 226 b.
d'loń s. 702 d.
do s. 226 h, i; 227 e, f.

252. dō P S father.

doh s. 226 g; 248c.
döi s. 259 b.

253. [doit, all, ganz].
a. nadoit Bers Sk all, the whole.
b. (?) naiń S St all.
c. (?) dik-dik Sak P all.

254. dojop Söm combien.

dok s. 227 h.

255. *a.* dok B St, Dj St, S St, U P poison; iu-dogk S St Brett mit Gift, s. 702 *x*.
b. puń-er-dok M St Giftspatel.
c. gndok U K poison.
d. dop Söm poison des flèches.
e. dō Sak K „ „ „
f. (?) dań Sak R empoisonement.

dol s. 239 n; 239 r, s.

doṅ s. 239 l.
d'oṅ s. 239 m.
doṅ jō Sak K derrière.
dööh s. 248 c.
dop s. 255 d.
dorč-tu s. 227 g.
du s. 259 a.
dū s. 227 i.
dudāo s. 261 c.
dudao, dudāo s. 261 d.
dudol s. 260 b.
dudui s. 258.
due s. 248 d.
dūgⁿ s. 239 k.
duh s. 227 k.
dui B N earth.
[dui warten].
dudui, dedöi Bers Sk to wait.
a. dui, du Sak R soir.
b. döi Bers Sk night (B N duji, night; dhui, dark).
c. nih-du Söm soir.
d. (?) dummeluk B N dark; dummerzed, black.
e. (?) sĕṅui Sak R nuit; soṅoi, sombre.
f. (?) naiguel K nuit.
duji s. 259 b.
duk s. 239 p.
260. [dul Ferse].
a. deldul S St heel.
b. dudol T—B N heel.
261. a. dūl S Cl handle of a weapon.
b. dal S St Schwertgriff.
c. (?) dudāo Sak R bâton.
d. (?) dudao Söm pièce de bois longue.
e. (?) čenduk Söm canne.
dummeluk s. 259 d.
dummerzed s. 259 d.

E.

ē s. 7 b.
ebüh gā Sak K ensemble, tous.
eban Q S N—K hier.
ebu S St rat.
ečäk s. 147 f.
ečip s. 206 i.
ečoh Sak K bambou (aplati du plancher de lit).
ĕčoṅ s. 178 d.
e-eṅ-kui s. 639 k.
eghail J S crow.
eğah K chef, roi = malay.: ağar, Priester, Eremit?
eğe s. 131 i.
eğeğeh s. 131 i.
ehiṅ s. 340 f.
ehuk s. 1215 p.
ek s. 269 b.
ekĕloi s. 561 b.
ek-hok s. 865 d.
268. a. ekob J S, Q S snake.
b. ikob S U S „
c. jad-ekob S St Schlangenfalle s. 476.
269. a. el U P dog.
b. ek K-Q S Hund.
c. aeh S U S dog.
270. ēl T Cl to do, to make.
elāko s. 658 b.
elē-enteṅ s. 1141 g.
elhul s. 400.
ĕmbei s. 37 c.
271. emberiäreh Sak R faire une natte, tresser.
emčah s. 147 a.
emperut s. 891 b.
empoi s. 788 b.

272. emteuāč Sak R alligner.
en s. 273 b; 275 b.
273. *a.* én S Cl, T Cl, Bl Cl to bring.
b. en Sak K bringen.
c. an Sl Cl to bring.
d. ińoi Bers Sk to present, to give.
e. ui-uei Söm herbeitragen.
f. ğińiń T to bring.
g. ğin, ğön Bers Sk to present, to give.
h. ğī Belend. St to give.
enčas s. 145 c.
274. enčop Sak K entre.
éndoh s. 226 k.
enkèloi s. 561 b.
èntań s. 841 a.
èntoi s. 1170 a.
275. *a.* eń, ēń S Cl J, me, we, us; J S R mine.
b. en Sak P, J.
c. an Sak R je, moi.
d. oin Bers Sk, J.
e. jun B N we; eju, J; jun-punia, mine [1]).
276. eńkoh Bers Sk „Eńkoh" is said to be the name of the ancestor of the Besisi who fell from heaven."
277. *a.* eńsäl Sak R honteux.
b. hesol Sak K honteux.
278. eoń S St Grabscheit mit Steinklinge.
epoi s. 944 a.
ertğus s. 385 a.
esen, esent s. 225 g, f.
eshhiss s. 370 e.
es-i, es-i-u s. 1049 g.
esöń s. 1063.
279. etu Sak K parler.
280. eüd S St Blumenkopf.
281. eüok Sak ouvrir.

F.

282. furzin B N body.

G.

283. gā Bers St to give.
284 gabarlik B N sword.
285. *a.* gadek, gĕndek Bers Sk mother; gĕndek-ğoń, great toe s. 373 d; (B N ganni-thi, thumb s. 1154 e.
b. gendoi Bers Sk grandmother.
c. gado U I mother.
d. genoi M B, grand'mère (terme honorifique).
gadek s. 291.
gado s. 285 c.
gāge s. 304 a.
286. gähäl Sak K facile, aisé.
gahet s. 833 b.
gaho s. 303 b.

---

[1]) Es ist klar, dass die Angabe: jun nur gleich „we", eju nur gleich „I" unrichtig ist, wie jun-punia „mine" beweist; jun und eju, wenn überhaupt verschiedene Formen, werden promiscue für Sing. und Plur. gebracht, vgl. a.

gahu s. 303 c.
7. gai U K husband.
8. *a.* gäk Söm hache = malay.: blion; nĕg-gäk, hache, (? = hacher?) = mal. kapak.
b. ğäk Sak K hache = mal-blion; diäk = mal. kapak (?).
c. ğien Sak R hache = mal-blion.
d. ğēk S Cl parang.
e. haig S St Hacke.
f. (?) gegu Sak R couper une arbre.
g. (?) gōh Bers Sk to fell.
gala s. 290.
galā s. 304 c.
9. *a.* gälo Sak R gorge.
b. gloh Sak K cou.
0. galu J S, Q S N (K gala) bee.
gámas s. 327 e.
gamas s. 327 f.
1. gamek, K vouloir; gadek, aimer.
2. gan M B, ne pas vouloir.
3. gan-dīu S St eine Art Beil-schaft.
4. gannē S St Rücken einer Klinge.
ganni-thi s. 285 a.
5. gantar B N elephant.
ganus s. 313 a.
6. *a.* gañ Sak R patate = mal.: ūbi kĕlādi.
b. goñ Sak K patate = mal.: ūbi kĕlādi.
gao s. 302 b.
7. gāp Sak R hache = mal.: kapak (= 288 a?).
gāpit s. 897 l.

298. [gār wünschen? fehlen?] gāgār, kāgār Bers S K to want.
299. gariet Sak K bouton de fleur.
gärui s. 988 b.
300. *a.* gas T Cl, Bl Cl, Sl Cl to throw away.
b. gash Sak R jeter; gasš, briser, casser (?).
c. (?) pass (= gass?) Söm briser, casser (?).
301. gatāo Sak K moustique.
302. *a.* gau S Cl, Bl Cl, Sl Cl pig, U K hog.
b. gäo K S pig.
c. gaur T Cl pig.
d. gör Söm cochon, porc.
303. *a.* ga'ū', ga'ū Bers S K elder sister vgl. 305.
b. gaho M B, soeur ainée.
c. gahu M St sister.
gaur s. 302 c.
304. *a* ge, gāge Sak R peu, quelque, un peu.
b. geg Sak K souvent (?); igä, quelquefois.
c. (?) galā Sak R souvent (?).
305. [ge'ä. älterer Bruder] vgl.
a. gehä M B, frère ainé.
b. gehek M St brother.
c. jē, jĕk Bers Sk elder brother,
geĉä s. 504 d.
geĉāt s. 147 d.
geĉe' s. 504 e.
geĉö s. 504 f.
306. ged'ñent T well (in health).
geg s. 304 b.
gegi s. 849 c.
gegu s. 288 f.
gehek s. 305 b.
307. *a.* gĕhēl S Cl, T Cl tired.

b. (?) čēčīl S St Unfähigkeit zu gehen.

308. gehēṅ Bers Sk hard (wood); rigorous, severe.

309. gehūt S St Kopfkratzen.

gelek s. 399 b.
gelgölhä s. 331 c.
gelgul s. 331 c.
gelgül s. 331 c.

310. gemā M St like (approve of).

311. *a.* gemā Bers Sk rain (B N gumā) = 774?
b. gĕma Bers B rain.
c. kumch Pantang Kapur, rain (bei Logan, Journ. of the Str. Br. 1, p. 263).

312. gĕnäher Sak R bâton à poison pour la sarbacanne.

gĕnčä s. 504 i.
gëndek, gĕndek-ǧoṅ s. 285 a.
gendoi s. 285 b.
genoi s. 285 d.

313. [gĕnōs, Brust].
a. gunus B N breast.
b. ǧa'aṅ-genōs Bers Sk breastbone.
c. gno-kampotⁿ U L breast (= Brust der Frau s. 549).

gĕrbō s. 583 d.
gërempä s. 583 d.

314. ǧerīaṅ D, M (p. k.) large water lizard (longer than „biāwak").

ger-i s. 331 e.
gĕrtek s. 1141 n.
gëtō s. 588 f.
gĕtuh s. 588 g.
ghi s. 594 g.

315. *a.* gi S Cl, Bl Cl, Sl Cl to fly.
b. guh T Cl.
c. (?) heghäk Sak K voler (comme un oiseau).
d. (?) nĕgheṅ Söm voler (comme un oiseau).
e. (?) kiheṅ Sak R voler (comme un oiseau).

316. giaṅ Bers Sk iguana (large).

giče s. 504 h.
gir-bak s. 248.
gir-bauh s. 248.
girp-rat s. 583 c.
glapo s. 603 c.
glok s. 708 c.

317. glokul Ōraṅ Ūtan of Iohor (Mikl.-Maclay) plantation.

318. gloṅhel Bers Sk to creep (a snake) = malay.: geluṅ, halb-kreisförmig nach oben gebogen?

gmu s. 1166 b.

319. gnahek Bers Sk to contend with.

gndok s. 255 c.
gnīntok s. 1141 l.

320. gnum-gnum B N chin.

gno-kampotⁿ s. 313 c.

321. go Söm, S St Köcher.

322. *a.* gob S Cl a stranger.
b. gop Sak K, Sak R, Söm étranger (malais, chinois).
c. gob P S man (?); gob-bobō, woman (?).

gōh s. 288 g.
gohom s. 590.
gohup s. 1068 d.

323. *a.* goi Sak K anzünden, vgl. 326.
b. joie-us S St bring Feuer (?, = zünd Feuer an ?) s. 1215.

324. gōl Sak K, Sak R fosse au dessus d'une cascade.

gölhä s. 331 c.

325. gomoh Bers Sk aunt.

gon s. 997 c.
goṅ s. 296 b.

gōp s. 322 b.
gōr s. 302 d.
gorhoe Sak R flamme, vgl. 323.
a. gos *P S alive.
b. agos P S alive.
c. gōš Sak K vivant.
d. goš „ age (?).
e. gămas T—B N to live.
f. gamas J S life.
g. gumos S U S alive.
h. peṅambus B N life (mit malagischem pe resp. peṅ).
i. (?) annoi B N life.
gö'uis Bers Sk evening s. 1215.
groin, groń Bers Sk to fall.
gučah s. 504 g.
guh s. 315 b.
gūi s. 342 p.
gul S I tree.
a. gūl T Cl to sit.
b. gul Sak R s'asseoir.
c. gelgül Sak K s'asseoir; gelgul, calme (?); gelgölhä, patience; gölhä; silence (?) = ruhig sitzen.
d. gūi S Cl. Bl Cl so sit.
e. gĕr-i Sl Cl „
f. 'nghok S St to sit down.
g. ngak T to sit down (B N angah).
h. niṅ kōisš Söm s'asseoir vgl. d und 814.
332. gumujoṅ B N wind.
gumos s. 327 g.
333. *a.* gun J S R marriage.
b. (?) nankhuna B N marriage.
334. gunamad J S N cold (J S R: Gun, Amad!).
335. gunä Sak R endroit où on prend des poissons.
336. guño D, St centipede.
guntoṅ s. 248 y.
337. *a.* gup B N evening (T jup).
b. sagup Sak R brouillard (?); sāgup, nuage (?)
c. najup Sak K coucher du soleil; sagup, nuage (?)
d. hantu degup, v. Veröffentl. II p. 131—134.
338. guris Bers Sk matches.

Ǧ.

ǧä Söm abandon vgl. 344.
a. ǧa'aṅ Bers Sk, Bers B bone (B N ǧahaṅ); ǧa'aṅ-kh'oṅ, Bers Sk backbone, ǧa'aṅ-toṅkeṅ Bers Sk hipbone.
b. diahaṅ Sak R os.
c. iaaṅ P S bone.
d. aieṅ Q S „ (K ajiṅ).
e. ǧehi J S R „ (J S N ǧehe).
f. ehiṅ S St „
341. ǧaga B N to live = malay.: d'aga, wachen?
342. *a.* ǧagig^{n} P tiger.
b. (?) činnih T tiger.
ǧahaṅ s. 340 a.
ǧāhoi s. 435 b.
ǧahote s. N 7.
343. ǧahūk Dj M tortoise (small).
344. [ǧaja, verweigern?]
a. ǧaja-neg'ok Söm refuser.
b. iǧä Sak K refuser.

ğajo s. 350 b.
ğäk s. 288 b.
345. *a.* ğäk Sak R attirer.
b. diäk Sak K „
346. ğalok Sak K Gipfel vgl. 184.
347. ğan M St foolish.
348. ğangu S U S fruit.
349. ğankar Bers Sk root vgl. 217.
350. *a.* ğauh T monkey (B N ğau).
b. ğajo J S, K–Q S N monkey.
c. ğīhau S St monkey.
ğauṅ s. 373 a.
351. ğāwak Bers Sk iguana (small).
352. ğāwāt „ pock-marked.
ğazīk s. 1116 g.
353. ğĕbol Bers Sk roll of fair.
354. ğehārd Sak R braise.
355. ğedğut Sak K guider.
ğehe, ğehi s. 340 e.
ğĕhoṅ s. 702 l.
ğĕhu s. „ m. n.
ğĕhuk s. „ h.
ğĕhup s. „ i.
ğek s. 702 t.
ğek s. 288 d.
356. *a.* ğél T to bathe (B N ğēl = ğail).
b. ilai U K bathe.
c. anlai U P „
357. ğelan T—B N hog (wild).
ğelek s. 399 b.
358. *a.* ğelğol S Cl to hang vgl. Malay.: bĕrd'ēla, herunterhängen.
b. (?) kajel Sak K perles noires des colliers (= Herabhängendes?)
c. (?) kā'jĕl Bers Sk hook (= etwas zum Aufhängen?)
359. *a.* ğelmol Sak K, Söm montagne.
b. ğīlmūl S St, Name eines Berges (Veröffentl. III p. 140).
360. *a.* ğelök Bers Sk smoke (B N ğiluk).
b. dilok-uś U I „ s. 1215.
ğelöṅ s. 184 o.
361. ğeluntu D, St centipede, spec. malay.: tayloṅ.
362. ğepek Bers Sk shallow.
363. ğere Söm plus encore.
ğĕrö' s. 184 k.
ğerọ s. 184 l.
ğĕröⁿ s. 184 i.
ğĕrōk s. 184 h.
ğĕrnkok s. 174 b.
364. ğerupⁿ S Cl a rapid.
ğet s. 225 k.
ğetek s. 1116 d.
365. ğĕtğöt T Cl to smoke.
gĕtik s. 1116 d.
ği s. 206 e,
ğī s. 273 h.
ğielö-gĕto s. 702 g und 588 h
ğien s. 288 c.
366. ğīh S Cl, Bl Cl, Sl Cl that.
ğīhau s. 350 c.
367. ğihōs Söm finir.
368. ğilhel S St Alligator.
ğılmūl s. 350 b.
ğilöṅ s. 184 o.
ğiluk s. 360 a.
ğin s. 273 g.
369. ğiṅ-maktok S I good female spirit in the clouds s. 542
ğiṅiṅ s 273 f.
370. [ğis, Licht, Tageslicht].
a. jiš S Cl daylight.
b. iği Sak R jour; aği-ade, aujour d'hui s. 226 a; mat-ğī, soleil, s. 743; či-hoe, maintenant; keli-ği, midi s. 558 b.
c. mat-ğis K S sun, s. 743.
d. čin S U S day; čim-tum, yesterday s. 1095 c.

e. esh-his Sak K jour; hīs, soleil (?) ish, jour (lumière); hiš-doh, aujour d'hui s. 226, tous les jours (falsch!); pĕdi-hiss, midi s. 898.

f. his Söm, jour (lumière); his-ĕno, aujour d'hui; mad-jīs, ciel (?), soleil; pĕdi-his, midi s. 898; dudisš, maintenant.

g. mad-jis P S sky (?), sun.

h. mad-īs *P S sun.

i. hīē, S l to day; eh, day.

ğīt s. 225 k.

ğıtik s. 1116 e.

1. *a.* ğō [1]) Sak K aller (?) ğō-čepčep, partir (?).

b. ğō Sak R aller (?); ğo-čipčip, partir (?); kiğō, revenir; kižō, partir (?): (?) kīğup, retrouver (?); bĕčōt, sortir (?), s. e.

c. jo Söm, partir en route (?).

d. (?) kijo D, St there (?).

---

e. ğok, D, M to go; bĕğok (p. k.) to go.

f. ğuk Sak P to return.

g. jut, tjut Bers Sk to return.

h. jut Bers St to return (come).

i. arsok „Orang Treng" bei Bers Sk p. 16.

2. *a.* ğög^{n} Bers B to stand.

b. ğöṅ Bers Sk to stand upright.

c. njan U K to stand.

d. kid'au U P „

e. kasiau T to rise (B N kasio).

f. kōsš Sak R se lever.

g. (?) kiei T to stand (B N kiri, vgl. malay.: diri).

ğöh s. 385 c,

ğohu s. 702 q.

ğohū s. „ p.

ğok s. 371 e.

373. *a.* ğok^{n}, ğauṅ Bers B foot.

c. ğup Söm pied.

d. ğöṅ Bers Sk foot, leg.

e. tapar-ğon Sak R pied.

---

f. diok^{n} U l foot.

g. tapar-diok Sak K pied.

h. johk *S foot.

i. iūk P S foot.

---

k. čan J S R (J S N čau), *P S, S St, S U S, T (B N čun, feet; taka čan, toe) foot; Q S N-K leg.

ğokōt s. 375 b.

374. ğol Brs Sk bark (of dog).

ğön s. 273 g.

ğöṅ s. 372 b.

375. *a.* ğoṅkat B N hog (wild).

b. ğōkōt D, M pig (red haired); čoṅkor, Wildschwein; semuṅkor pĕṅīku, hog.

c. ğokūt P K pig; s'munkor, pig.

---

[1]) Die Grundbedeutung dieses Stammes scheint mir, nach dem zuverlässigeren s Sk zu urteilen, „zurück-gehen" zu sein, die übrigen Bedeutungen, aller, partir wären dann entweder unrichtig angegeben oder Abblassungen der ursprünglichen eutung. Grünwedel will diesen Stamm mit dem für „Fuss", s. 373 in Verbindung ıgen.

d. sāmunko Or. S. pig.
e. čañgei Sak K cochon, porc.
f. (?) koit-koit čoñgok Bers Sk, Schrei eines Vogels, der bedeuten soll, dass ein Schwein in der Nähe ist.
ğo-ŏh s. 131 y.
ğo-oie s. 131 z.
376\. *a.* ğubi Sak K couteau.
b. (?) ğuhoi Sôm couteau.
377\. ğuet Sak K fer.
ğuhoi s 376 b.
ğuhok s. 1090 c.
ğuk 371 f.
378\. ğuk Sak K horizon (?, ob nicht = 371 f?).
379\. ğulit-ğulit Bers Sk repeatedly.
380\. ğum D, St to want.
381\. ğūmāk Bers Sk grave.
382\. ğunnai Söm scorpion.
383\. ğuniat „ jour.
384\. ğunko Sak K peigne.
ğup s. 373c.
385\. [ğus, schnell]
a. ertğus, Bers Sk quick.
b. uğüs Bers St „
c. ğöh „ B quickly.
d. arğiš D, St to return (?) vgl. a.
386\. *a.* ğüss Söm plus rien.
b. ğušš Sak K assez.

H.

387\. *a.* ha J S road.
b. ha Bers Sk-B N zu hin.
388\. hä Sau K seulement.
hä s. 395 d.
haban s. 1 a.
389\. *a.* hăd T—B N to hunt.
b. buñ-hut K S quick.
c. aghät Sak R vivement.
d. uğert Sak K „
390\. had-lud S St Rōtañ d'ĕrnoñ.
hadoñ s. 239 m.
hagab s. 6 f.
hagäb s. 6 e.
391\. hagām Bers Sk dark.
hagăp s. 6 h.
392\. *a.* hagek, hagek ndol Bers Sk to beg.
b. aje Sak K prier, demander.
c. (?) mejen D, M Wunsch, Freude.
d. hāgoh T—B N to beg.
hāgoh s. 392 d.
393\. haǧa Sak R ceci, celui-ci.
394\. *a.* hāh T Cl you.
b. hĕh, hē S Cl you.
c. he Sak P „
d. hī', hi Bers Sk ye, hĭk, ye, you (B N hi, thou, you).
395\. *a.* hāh T Cl he, she, it.
b. hĕh S Cl he, she, it.
c. hāñ Sak K il, elle; je, er, sie, es.
d. hä Sak R il, elle.
e. hī Bers Sk he, she.
f. ad'i M B, = sein, ihr.
haig s. 288 e.
hain s. 25.
ha'in s. 435 c.
396\. haita J S plain vgl. 1110.
hajan-moh s. 25 l.
397\. hajo Sak R quoi.

98. hālau Bers Sk to pursue.

99. *a.* halek T small (B N halka).

b. gelek, ğelek Bers Sk short, low; dekis gelek, low.

halek s. 676 a.

0. hälhul Sak K vent; elhul, tempête.

halka s. 399 a.

1. ham S St Strychnos.

2. [ham, Blut].

a. maham Bers Sk—B N, P S blood.

b. mahum *P S, S St blood.

c. mĕhum S St blood.

d. mohum S U S „

e. muhum J S, S St, U K blood.

f. buhum U P blood.

g. behīm Sak R sang; čio-behīm, dysenterie s. 208?

h. hamb-lod Söm dysenterie s. 699?; (?) himbuss, meurtre.

hamme s. 751 c.

hamptabuk s. 110 g.

3. hana K homme (?, = 22?)

hānā s. 22 b.

4. hančat Bers Sk to drive.

hänjiṅ s. 26 b.

hanu-seiṅ s. 22 c und 829 b.

hāṅ s. 395 c.

haṅki, haṅkikeh /s. 799 a.

haṅ s. 25 c.

haṅ-nis s. 25 d.

5. *a.* hāp Bers Sk no, nor; wanting, lacking.

b. (?) resap M B il n'y a pas.

hāpēt s. 920 a.

. harbau U K road.

6. haru Bers Sk to mix, = Malay.: hārun, eine weiche Masse umrühreu und mengen?

has s. 1215 m.

hatop s. 1095 e.

408. hätot Sak K de.

hatu s. 841 d.

409. *a.* hau U K buttocks.

b. haue U P „

c. uhō S St Hinterbacken.

hau, 'hau s. 1007 a.

haue s. 409 b.

410. *a.* hauss S St to fall down, to stumble.

b. (?) h . . s. (es fehlen zwei Buchstaben) T, to fall down.

he s. 394 c.

hĕ s. 394 b.

411. hečhoi Sak K monter, gravir.

hedet s. 225 i.

heghäk s. 315 c.

hĕh s. 394 b; 395 b.

hein s. 25 f.

hele s. 1018 d.

hĕlēr s. „ e.

412. hĕlök Bers Sk husband.

413. hempo Sak K argile = Malay.: ampoh, gebrannte Erde, die gegessen wird.

heṅed s. 1036 d.

hē-päpĕk s. 488 g und 787 a.

414. hĕrāh Bers Sk question.

415. hergak „ price, rate.

hĕsol s. 277 b.

416. heü Söm vorace.

hi, hī' s. 394 d.

hī s. 395 e.

417. hiäb Söm fourmi (ordinaire).

418. hībābu Sak K rejoindre.

419. hidas Bers Sk to weave.

420. hie S U S iron.

hië s. 370 i.

421. hihau S St Bambus-Musikinstrument.

422. hīhīd S St übelriechend.

hīk s. 394 d.
423. hilak Bers Sk sweet potatoe.
himbuss s. 402 h.
himhoṅ s. 869 c.
424. hineom S St Rückenkorb.
225. hinoṅ Bers Sk lately.
426. hiṅ S St Seitenzacken des Schwertes (?) vgl. 461.
427. *a.* hipai P S cocoanut.
b. ipai *P S.
his-ĕno s. 370 f.
hīs s. 370 e, f.
hīš-doh s. 370 e.
hiu s. 702 *a*.
h'lit s. 1018 f.
h'mtār s. 746 a.
428. h'nom, 'nohm Bers Sk much.
h'ntor s. 1128 g.
ho s. 865 e; 869 d, e.
hö s. „ d.
429. hō Sak k coco (servant de vase).
hōn s. 797 a.
430. *a.* hoahoa, daho B N a bear.
b. (?) čegūam D, M (pk). bear.
431. ho'go' Bers Sk to shake.
hoh s. 797 a; 869 d.
432. [hoi, Luft?]
a. kohoi Sak K air.
b. kohoi Söm air; cuire (?); niṅhoi sentir (odeur).
c. bahoi M B_1 flairer, = Malay.: bāu, bāhu, Geruch?
433. *a.* hoi Sak K vers.
b. bahoi U I back (?)
c. hot Sak R vers.
d. (?) hōt S Cl to wish, to want.
e. (?) huei Söm déposer (? = hierhin [legen]?)
434. hoi Sak K perdre, non; nahui, perdre.
435. [hoi, viel?]
a. hoi-kĕnul Söm assez.
b. ğāhoi Sak R nombreux, beaucoup.
c. ha'in Bers Sk often.
436. hoig S St eine Art Ohrenkrankheit (?); telboig (= telhoig?), innere Krankheit (?).
hoi-kĕnul s. 435 a.
hok s. 865 c.
hok' s. 869 c.
hōki s. 799.
437. hol S Cl a small black ape = Malay.: siamaṅ.
438. *a.* hōl S Cl to arrive.
b. nahuol Sak K arriver, venir; išuol, ankommen.
c. nĕlhuāl Söm partir (?), revenir (?), retrouver (?); (?) nelhal, insulter (?); bel-ahuol, jusque (?)
d. nimul, timbul, Bers Sk to arrive from.
hoṅ s. 869 b.
hot s. 433 c.
höt s. 433 d.
439. howage S St squirrel; (?) waj. „fliegendes Eichhörnchen".
hu s. 1215 m.
hub s. 1068 b.
huei s. 433 e.
440. hüel hüel Söm quelquefois.
441. [hüel, links?]
a. kū hüel Sak R gauche s. 634 b.
b. nahujel Söm gauche.
c. ma-tiṅ-jel Sak K gauche s. 715 b.
442. huğe Sak K résister à la fatigue.
443. huğuwag S St Cyclon.
444. hui Sak K légume.
hūki s. 799.

hul T to fight.

a. hū'm, hū'm doh Bers Sk to bathe s. 248 c.

b. hum Bers B to bathe.

humo s. 138 d.

a. hŭniu B N to come.

b. (?) k'n D, St to walk.

448. hup Söm comprendre.

449. a. hupō, hupul Sak R demain matin; pohupu, matin.

b. sĕlupō Söm matin; sĕlupohis demain matins.

hus s. 1215 a.

I.

iaañ s. 340 c.

iajah S U S silver.

ičog s. 217 f.

ičoh B N to speak = Malay.: ut'ap?

īe Sak K étonné, surpris (Interjection ?).

iet U K Bauch.

ietek s. 1116 f.

ig S St Bogenrücken, = 15?

igä s. 304 b.

iḡi s. 370 b.

īhuol Sak K comprendre.

a. iil K fumée.

b. il (eel) Q S N smoke.

c. il (e'el) J S R „ (J S N eel).

ija U K tiger.

ik Söm peau.

ikah B N to catch.

a. ikūn Bers Sk father (B N ikun).

b. ikuñ Bers B father.

c. kan J S R father (J S N kau).

il s. 456 b, c.

ilai s. 356 b.

īle s. 690 b.

ilek s. 676 a.

a. īmo, imō Sak R nom.

b. lĕmo, kĕnōn Sak K nom.

c. tonma, kĕnma Söm „

imok Sak K mais (? ?).

impi s. 787 c.

463. a. inak K frère aîné (Q S R brother).

b. (?) nau U P sister.

inak s. 794 g.

inčā s. 131 m.

inčen s. 191 i.

inči s. 131 o.

inčih s 131 o.

464. iñ-ess-u S St Schwertspitze (?) vgl. 426.

465. a. ingot B N lips (?).

b. inket S St chin (?).

466. inn S St Tūmīor.

iñoi s. 273 d.

inteñ s. 1141 f.

intēñ s. „ e.

int'a s. 131 n.

int'e s. 131 n.

467. iōdz S Cl, T Cl chopper.

ioh s. 702 z.

468. a. iokⁿ S Cl to fall.

b. jon Sak K tomber.

ipai s. 427 b.

469. īpod Sak K se souvenir.

470. irē Sak R bambou (aplatis du plancher de lit).

471. īs S St a leech.

ish s. 370 e.

isi s. 1049 d.

isik s. 1049 c.

isoñ s. 1063.

472. issi M B, être, avoir.
issī s. 1049 e.

473. isštabi, Söm héritage; ištabi, s'établir.

474. iu Sak R porc.
iu-dogk s. 255 a und 702 a.
iūk s. 373 i.
ius s. 498 b.

J.

475. jā S St Bambusart; (?) jā-hō Flöte.

476. [jad, Falle].
jad-ekob S St Schlangenfalle s. 268 a; jad-owi Vogelfalle s. 873.

477. *a.* jaes P S. root.
b. jaō Söm rotan.
c. roas B N ratan.

478. [jah früh um Morgen].
a. jah-na Sak K après demain s. 797? jehjah, matin.
b. nahia Söm de bonne heure.
c. jā Sak R. „ „ „
jah s. 484 b.
jak . 484 b; 799 c.

479. jäk Sak R arriver, venir.

480. jal Bers Sk to climb.

481. jalok S Cl to morrow vgl.
jalu s. 730 b.

482. *a.* jăm T to cry.
b. jām Bers Sk to weep.

483. jamak-noi S St copulation s. 817 c.
jaō s. 477 b.
jap s. N 8.

484. *a.* jat^{n} S Cl grandfather.
b. jak Sak K grandpère; jah K père (?)

485. jawum B N rice.

486. je Sak K parceque (??)

487. je Söm de.
je s. 395 c; 488 d.

jē s. 305 c.
jehjah s. 478 a.

488 *a.* jēh T Cl I, we. me, us.
b. jeh S St I.
c. je Q S N-K I.
d. aje Söm je.
e. ajä Sak R moi.
f. aje Sak K ich; aje, je, wi
g (?) hēh pāpēk Bers Sk v s. 787; hēh puńa, our
h. (?) hīk Söm nous.

489. *a.* jeh S St Bambusart vgl. 47 jeoh, Aussenschaft des Bla rohrs.
b. jō Som Aussenschaft d Blasrohrs.
jēk s. 305 c.

490. jeno Söm grandir (enfants
jeoh s. 489 a.
jeräk s. 184 m.

491. jēt Bers Sk Yam.

492. jiṅgit P S silver.
jiš s. 370 a.
jō s. 489 b.

493. joe K poser.

494. johh, jok Bers Sk river turtle
joie-us s. 323 b und 1215.
jon s. 468 b.

495. joṅ, ujoṅ Bers Sk astray.
jöss s. 498 a.

496. jul Sak K plus rien.

497. jum D, St. want.
jun s. 275 e.
jup s. 337 a.

8. *a.* jus Q S—K, S St tooth; jöss S St tooth; nös-en, S St toothache; hlit-jus S St Reinigungstock für d. Blasrohr s.
b. ius S I tooth.
c. nijos K dent.
d. nis V P. tooth.
e. usē S V S tooth.
jut s. 371 g, h.
499. jut Söm couteau (pour la jungle), „aus sanskrit âyudha, wie es scheint, durch das Siamesische vermittelt'' Grünwedel Veröfientl. III. p. 181.

K.

ka s. 634 d.
). *a.* ka' S Cl, Bers B fish.
b. kah Bers Sk (B N Ka), P S fish.
c. kā P S, Sak R, Söm, S St Fisch.
d. seńuk-ka Sak K poissou (wohl eine besondere Art).
.. *a.* kä Sak K chercher.
b. kakä Sak R chercher.
!. kabeb S St Krampf, steife Glieder.
käbög s. 110 e.
kabök s. 110 e.
kabor s. N 9 c.
kabuk s. 110 e.
kačā-pren s. 131 u.
kačah ūs (ūis) s. 131 v.
i. *a.* kačeń VI privy parts (fem.)
b. (?) kačö' Bers Sk naked (?)
käčīh s. 195 a.
504. *a.* kačik [1]) Q S N-K Mond (Q S R kačit), kačin K, lune.
b. kiček S I moon.
c. kiči V P moon.
d. gĕčä Sak K lune; pĕnoh-geče, pleine lune.
e. gĕče' S Cl, T Cl, Bl Cl moon.
f. gečē P S moon.
g. gučah *P S moon.
h. giče K S moon.
i. gĕnčä Sak R lune; guče-prnama, pleine lune.
k. biče Sl Cl moon.
l. či S V S moon.
m. kačil B N moon.
kačö' s. 503 b.
505. *a.* kädeg K amer = Malay.: kadūk, eine Art Betel?
b. kĕdäg Sak K amer.
c. kĕdäk Söm amer.

Der Ueberzahl der mit k(a), g(e) beginnenden Formen gegenüber habe ich ı noch nicht gewagt, einen Stamm čik, či, če für dieses Wort zu postulieren, n auch biče mit seinem abweichenden Präfix und gar l či dazu aufzufordern inen. Gerade bei Substantiven so primitiver Bedeutung, wie das vorliegende s ist, werden wir auf der Stufe der Sprachkenntnisse, auf der wir uns jetzt noch befinden, mit der Aufstellung von „Stämmen" wenig gewonnen haben.

d. kĕdät Sak q. amer.
e. kaduku B N to eat (?)
kadui s. 1170 d.
kaduku s. 505 e.
kael s. 513 a.
kāgar s. 298.
506. kağet B N fever.
kah s. 500 b.
kah s. 614 d.
kahab s. 594 c.
507. kahăniap B N death.
kähäp s. 552 d.
kahe s. 513 d.
kahir s. 593 e.
508. kah'jok Bers Sk shark vgl. 500 (?)
kähö s. 643 b.
509. *a.* kahone, kohańan B N tiger.
b. kaloń kaloń kwom Bers Sk Schrei eines Vogels, der bedeuten soll, dass ein Tiger nahe sei; s. 652.
510. kahuń K un.
511. kăhut S U S night, vgl. 11.
512. kai Bers Sk to see.
kai s. 533 c; 639 g.
513. *a.* kail K ciel (?) (Q S N—K kael).
b. kaii S St Name des Hauptgottes (Donnergott) der Ōrań Pańgań, Veröffentl. III p. 106 u. 141.
c. kai J S thunder.
d. kahe S U S „
e. kte (?) U K sky (?)
f. kārei Söm tonnerre.
g. kare U P sky (?)
h. (?) nug-ka Ch S thunder.
514. kajä Sak K doigt de la main.
kajel s. 358 b.
ka'jel s. 358 c.
515. kajut S St childbearing.

kakü s. 501 b.
516. kakaht Bers Sk to scratch.
517. kal K tribu.
518. kāl Sak K maintenant.
kala s. 639 d.
519. A. kălbo T—B N shadow.
520. *a.* kaleńkoń Bers Sk windpipe vgl. Malay.: kaluń, Halsband?
b. kańkoń Bers Sk throat.
c. (?) kleń D, M to break the neck of a fish.
kaloń kaloń kwom s. 509 b.
521. *a.* kālo Sak R coquille.
b. kālu Söm „
522. kalto Sak K baguette pour nettoyer la sarbacanne.
kaltoń s. 630 b.
523. kalunjoń B N nose (?)
524. kamatiń „ „ (?)
kāmi s. 762 e.
525. kamirahek B N rice (?), Infixbildung von 599 kirhit?.
526. kāmoğ S St Beherrscher der Hölle, Veröffentl. III p. 117, Anm. 5.
kampok^n s. 545 f.
527. kamuhit, kemūt Bers Sk grave.
kan s. 460 c.
kanču s. 1058 f.
528. *a.* ka'nē', Bers Sk mouse; kane', kaneh, rat (B N kanei, kănik, rat).
b. kanē Bers B rat.
c. kănet S St mouse.
d. kĕdeg P S rat.
kaneh s. 528 b.
kaned s. 528 a.
kanei s. 528 a.
529. kăneot S St Franzen aus urat bātu.

känet s. 528 c.
kănik s. „ a.
kanoñ s. 531 b.
kantak s. 1141 m.
kantuk s. 772 c.
kanun s. 651 f.

a. kañiñ Sak R haut, élevé.
b. kĕnia Söm nord (vgl. Süd).

kañkon s. 520 b.
kañri s. 531 c.
kañioñ s. 531 b.

a. kañoñ Söm coude (bras).
b. kañioñ, kanoñ Sak K coude (bras).
c. kañri Sak R haut du bras (?)
d. kījon S St Ellbogen.

ka'oñ Bers Sk to keep.

[kap beissen, kauen?]
a. kop-kāp Sak K dents; kapō, kapa, kapā, joues.
b. kāpo Som joues.
c. (?) nĕbkap Söm dire (? ?)

kapa, kapà s. 533 a.
kapet s. 920 a.
kapiñ s. 915 a.

kapo-ĕi T to fly (B N kapoi).

kapoñ s. 940.
kapuñ s. „ .
kapwĕh s. 603 d.

karak Bers Sk to dwell, to reside, to remain behind.

karaś U P rhinoceros, = Malay.: kĕras, gewaltig, stark?

a. kardun J S N, Q S N crab (J S R kandun).
b. kertah B N, Q S N crab.

kardur s. 549 c.
kare s. 513 g.
kārei s. „ f.

karmon S S R land (J S N) karmoiv).

kärob s. 582 b.

539. a. karōl Sak K genou.
b. kārol Söm genou.
c. karol, kurōl Sak R genou.
d. kurul S Cl knee.

kasiau s. 372 e.
kasiñ s. 1014 b.
kasio s. 372 e.
kasoi s. 1065.

540. kātam S St Fieber.

kateh s. 1110 d.

541. katiduñ B N buffalo.

katiñ s. 588 a.

542. a. katoh K jour.
b. kirkto (?) U K, U P sun
c. mer-keto U P sun vgl. 743 b. c.
d. ma-ktok S I sun.
e. me-kato S U S sun.
f. met-katop S St sun.
g. med-kăta T sun.
h. mitkatok J S N sun.
i. mitkatok Q S N sun.

katöit s. 1182.

543. katok[n] Bers Sk to notch (e. g. with a parang).

katök-gĕtu-ğĕhu s. 588 und 702.

544. kattog S St Vogel (spec. mal. „takat dahan").

545. a. kauau T bird B N kuou.
b. kawau U K, S U S bird.
c. kawao J S, Q S N—K
d. kōu-uōu S St bird; mačikōu-uōu, schwanger, s. 131 und. Veröffentl. III, p. 114.
e. kawot' U P bird.
f. (?) kampok[n] P bird. (mit Infix?)
g. (?) ñkō Sak R hibou (?)
h. (?) čim wēau od. wĕao

Bers Sk eine besondere Vogelart, „undescribed".

546. kawait Bers Sk to scratch.
kawao s. 545 c.
kawap s. 6 k.
kawau s. 545 b.

547. kawet S St flying fox, vgl. 545 e.
kawin s. 1221 b.
kawot' s. 545 e.

548. kĕbok (kabo) D, M weak, tired.
kĕbŏh s. N 9 a.
kebōk s. 566 i.
kĕbu s. 566 i; N 9 a.
kĕbuh s. N 9 b.
kĕbuk s. „ b.
kedah s. 549 h.
kĕdäg s. 505 b.
kĕdäk s. „ c.
kĕdät s. „ d.
kĕdeg s. 528 d.
kēdō s. 549 a.
kedo' s. 549 a.
kĕdol s. 549 d.

549. *a.* kĕdōr, kēdō Bers Sk wife (B N woman); kedūr, kedo', woman.
b. kĕdor Söm épouse.
c. kardur Sak P woman.
d. kĕdol Sak K épouse.
e. kodol, kodo U I woman; kompot^{n} (mit Infix:) wife.
f. krĕdol S Cl, Bl Cl, Sl Cl female.
g. señhoi-kedō Sak R feme; kĕnun-kidō, fille.
h. kedah J S R virgin (?)
kedui s. 1170 d.
kedūr s. 549 a.

550. kĕĕñ Or. S. here.

551. keğōl Bers Sk leg (B N keğol, calf of leg).
kehēp s. 552 c.

552. *a.* ke'īp, ki'īt Bers Sk centipede.
b. kiīp „ B „
c. kehēp Sak R centpied.
d. kähäp Söm „

553. kĕjok T Cl to hear.

554. kĕkuah-lö Sak R poutre principale.

555. kĕla Sak K hibou.

556. kĕlāra M B_2 wild cat.

557. kĕlēš S Cl mountain.

558. *a.* kĕlig-hīs, kĕligi Sak K Mittag s. 370.
b. kĕli-ği Sak R midi.

559. *a.* kelkil S St ancle.
b. kelken Sak R poignet.

560. kelmot S St hungrig.

561. *a.* kĕlo Sak R entre.
b. ekĕloi, enkĕloi Sak K in.
c. klukom Söm in; kĕlu, porte (?, = eintreten ?)
kēlō s. 609 b.
kĕlo s. 622 b.

562. keloh B N road.

563. kĕloi Sak K cire.
kelos s. 1215 o.
kĕlu s. 561 c; 622 b.

564. kem S St eine Schmarotzerpflanze = malay.; „tippus krowie".
kemit s. 566 d.

565. kĕmoñ Sak K, Sak R basse-jambe.
kĕmor s. 566 b.

566. *a.* kĕmūs [1]) M B_2 mosquito.

---

[1]) Indem ich die allgemeine Möglichkeit, dass die beiden Gruppen a—d und e—i auf zwei verschiedene Stämme zurückzuführen seien, nicht bestreite, will mir

b. (?) kĕmor Söm insecte; coleoptère (?)
c. semoń J B mosquito.
d. kemit S Cl mosquito.
e. săbet P S mosquito.
f. sben S I mosquito
g. soben̊ S U S mosquito.
h. sĕbīk Söm moustique.
i. kebōk Bers Sk mosquito.
kemūt s. 527.
kĕn Bers S K from; S Cl from, on.
a. kĕnah S Cl, T Cl, Bl Cl, Sl Cl wife; Sak R épouse.
b. kinah Sak P woman.
c. kenē S St woman (?) S U S woman (?)
d. kne U P wife; kog[n] U P woman.
e. knie U K wife.
f. (?) pekănial B N woman.
kenaluon̊ S St Ort der Seelen der bösen Tiere; Veröffentl. III, p. 118.
kenē s. 568 c.
kĕnen s. N 10 a.
kĕnia Söm rare.
kĕnia s. 530 b.
kenīgh S St Glanz, Abbild.
kĕnin Sak R derrière.
kenin s. N 10 a.
kĕnlīp Söm attirer.
kĕnma s. 461 c.
kĕnod s. 651 d.
574. kĕnölep Söm Pfeilgift.
575. kenom S St Harn.
kĕnōn s. 461 b; s. 651 f.
576. kĕnul Söm ensemble, tous.
kĕnun s. 651 g.
577. kĕn̊ian̊ Söm souvent.
578. keon̊u S St Holzgriff des Parang.
keor s. 584 d.
keoru s. „ „
kepen̊ s. 915 b.
kepit s. 920 a.
kepoh s. 916 a.
kĕpōk s. „ „
579. kĕrba Sa R papillon.
580. kerē M St poor.
kĕrö s. 584 b.
581. kērono Ch S deer.
582. *a.* kerōp Sak S, Sak R atap, couverture des maisons.
b. käroh Söm atap, couverture des maisons.
583. *a.* kĕrp[n] S Cl many vgl. malay.: krĕp, oft, ununterbrochen.
b. (?) girbauh T river (B N girbak) = v i e l Wasser (?) s. 248 t, u.
c. (?) girprat T—B N midday = v i e l Hitze (?) s. 967.
d. (?) gĕrbō Sak K village;

---

nicht aus dem Sinn, dass nur e i n Stamm beiden zugrunde liege. Die Charac-ca der ersten Gruppe wären: [1]) Präfix kĕ, aber doch c (= Gruppe 2) auch) dunkler Vocal in der zweiten Silbe, aber doch hat d ein i (= Gruppe 2;) s durchgreifendste Kennzeichen ist noch das m des Stammes gegenüber b der ›e 2, aber Uebergang von m in b ist ja nichts Schwieriges. Die Kennzeichen Gruppe 2 wären: [1]) Präfix sĕ, aber doch i hat kĕ; [2]) heller Vocal in zweiter aber i wiederum ö. Es zeigt sich also, dass die Characteristica doch schliess-in einander überspielen und somit von da aus wenigstens kein Grund gegen nnahme e i n e r Abstammung entnommen werden kann.

gĕrempä (Infix) chambre(?)
kertah s. 537 b.

584. *a.* kĕru Sak K dos vgl. 593.
b. kĕrö Söm dos.
c. keru Sak R vertebrale (colonne).
d. keor S St Schwertrücken; keoru, Schwertblatt.

585. kerzulud B N bee.
kesij s. 1058 d.

586. kesit M B trocken.

587. kesub J S ant.
kesüi s. 1058 e
keter s. 588 c.

588. [kĕtik^{n} Fell, Haut] vgl. Sanskrit: kṛtti, Rinde.
a. katiṅ P S skin.
b. ketök *P S „
c. ketēr S U S „
d. kiti U K „
e. kgīti U P „
f. gĕtō Sak K peau.
g. gĕtuh Sak R „
h. katök gĕto-gĕhu Söm écorce d'arbre s. 702 o.
i. (?) lantok loṅ Bers Sk bark of tree s. 702 b.
ketök s. 588 b.

589. ketūr, ketūh Bers Sk pig (B N ketur).
kgīti s. 588 e.

590. khob, gohom U I hot.

591. khohm Bers Sk to sit (B N kum); kohm, quiet; kom ğelio, čelio, „let me see" s. 159 a.

592. kī, makī S St to make.

593. *a.* kiah T—B N back, vgl. 582, besonders d.
b. (?) kiah D, M to come (?, = zurückkommen?)
c. (?) kia Jorong Sembr. to come (?zurückkommen?)
d. kīān, b'ğok-kīān P K to come vgl. 371 e!; kīūn, to go.
e. kahir S St back.
kīān s. 593 d.

594. *a.* kīb, ghi U K forest.
b. (?) kib S St nettle = malay.: d'ĕla gād'a.
c. kahab S U S jungle.
d. dagib U P forest.
kiček s. 504 b.
kiči s. 504 c.

595. kidim Bers Sk soon; döi kedīm Bers Sk to night, s. 259.
kid'au s. 372 d.
kiei s. 372 h.
kiğō s. 371 b.
kiğuīğe s. 248 m.
kīğup s. 371 b.
kiheṅ s. 315 e.
kiīp s. 552 b.
ki'īt s. „ a.
kijo s. 371 d.
kījon s. 549 d.

596. *a.* kijum K sous.
b. (?) kīum P K there (?)
kihkeh s. 799 a.
kīkui s. 634 c.
kinah s. 568 b.

597. kinlaṅ S St Ohrgehänge aus Palas gegen Taubheit.

598. kinbur S St Rückenkorb.
kinsep s. 1042.

599. kirhit B N rice vgl. 525.
kiri s. 372 h.
kirkto s. 542 b.
kisohm s. 1063.

600. kithanoi U P privy parts (fem.) s. 817 d; vgl. 503?

kiti s. 588 d.
kiuvē s. 639 h.
kižō s. 371 b
. kjaöñ Bers Sk noise.
kjäs. 188 c.
. klă, klö Bers Sk also.
kladok s. 666 a.
klañis s. 668 b.
. *a.* klăpō S St Schultern.
b. klăpe U K, U P back (?)
c. glapo Söm epaules.
d. kapweh T—B N shoulders.
e. poh Sak K épaules.
. kle'če Bers Sk dislocated.
kleñ s. 520 c.
. klepob S St nicht besehnter Bogen, = malay.: kĕlĕppai, schlaff niederhängen?
kli s. 1018 g.
. kličan S St besehnter Bogen.
. kliet U K earth.
. klinčañkeok S St Paralysis.
. *a.* klō Söm frère aîné.
b. kĕlō Sak K frère aîné.
klö s. 602.
. klobok Bers Sk butterfly.
. klui Bers B, M B_2 millipede.
klukom s. 561 c.
kmok^n s. 647 a.
. kmoñ U K tiger.
k'n s. 447 b.
kne s. 568 d.
knie s. „ e.
. kninka Söm jouer.
knoč s. 651 e.
knon s. „ h.
. *a.* kō, makō S St to cut; tankō, Namen in Bäume einschneiden (aber vgl. malay.: tākok, Kerbe); (?) tekkō, Beule.
b. pako P to cut.
c. nako U I „
d. kah S Cl „ , to gash.

koad s. 650 c.
koboh-ioh s. N 702 c. u. N 9 c.
615. kočok Bers Sk pigeon.
616. *a.* kod S Cl, T Cl to take.
b. kōt Sak R emporter, prendre.
c. ampkōt Sak K prendre.
d. nĕdkot Söm prendre.
e. makon (= makot^n ?) K prendre.
617. kōdei Sak R habile = malay.: pandei?
kodo s. 519 e.
kodo-kanit s. N 10 c.
kodol s. 549 e.
kōe s. 639 f.
kog^n s. 568 d.
618. kōh Bers Sk exude.
kohañan s. 509 o.
kohm s. 591.
kohoi s. 432 a, b.
619. kōi Söm couvrir.
koi s. 639 e.
koih s. 208 r.
kojak s. 208 q.
köjok s 208 p.
620. kok Bers Sk ape.
621. kol S Cl pith.
622. *a.* kōl S Cl to fall down.
b. kĕlo Söm tomber.
c. kĕlu Sak K tomber.
d. (?) maklō-iñ S St to lie down.
623. koltoś U P rhinoceros.
624. kom Sak R trouver, se procurer.
625. köm Bers Sk to bury.
ko-ma-moi s. 640.
626. kōme S St frog.
kompot^n s. 549 c.
kōn s. 651 i.
konun-kiā s. 651 g.
627. kōpi Bers Sk coffer.

628. körba Sak R papillon.
kōsš s. 372 g.
kōt s. 616 b.
kōu-uōu s. 645 d.
k'poh s. 946 b.
krĕdol s. 549 f.
krĕrug s. 987 c.
629. krēt Bers Sk—B N body.
krod s. 987 b.
krōt s. „ c.
630. *a.* krotoṅ T knee.
b. kaltoṅ S St knee.
kruat s. 651 c.
631. kruk Bers Sk to tremble, to shiver.
632. k'čau S St Monsunregen.
kte s. 513 e.
633. k'tiṅ S St Raupe.
634. *a.* ku Sak K à; nku, tourner;
b. nkuh Sak R tourner; ku-hüel, gauche (= à gauche) s. 441 a.
c. kī-kui Söm et, avec; nep-čipči-kui „chemin" (?, = gehen zu?)
d. ka D, St to.
635. kua Söm cou.
kuad s. 651 c.
636. *a.* kuawa D, St to look.
b. (?) bāku Sak R voir, découvrir.
637. kučĕnaṅ Sak R poutre principale.
638. kuh S Cl to kill.
ku-hüel s. 634 a.
639. *a.* kūi P S, S Cl, T Cl, S J head.
b. kuī S St head.
c. kui Sak R, Söm, U K, U P Kopf
d. kuji J S R head (J S N kuja); kula J S R I (J S N kala).
e. koi Bers B, Bers Sk, B N, U I head.
f. kōe S U S head.
g. kai Q S—K head.
h. kiuvē K tête.
i. (?) ṅ'kē (kay) S St jaw skull.
k. (?) e-eṅ-kui S St Schä (lower ramus).
640. *a.* kuī S Cl language, speecl
b. kuī Sak K musique kui parler; ko-ma-u traduire = sprechen anderm, s. 715, u 779.
641. kuiṅ J S tree.
642. kūiš S Cl porcupine.
kuja s. 639 d.
kuji s. „ „.
643. *a.* kūk Bers Sk to vomit.
b. (?) kähō K vomir.
c. nĕkō Söm vomir.
644. *a.* kul U P to cry vgl. 639.
b. kun U k to cry.
645. kul-kŏk *P S nail (of fing and toes).
kula s. 639 d.
646. kula U P stone.
kum s. 591.
kumba s. N 9 d.
kumeh s. 311 c.
kumo s. 647 b.
kūmo s. „ a.
647. *a.* kumok[u] (! = kumok[n]), kmok kūmo D, M pig.
b. kumo P pig.
kun s. 644 b.
kuod s. 651 b.
648. *a.* kuoe Sak R patate = malay. ūbi akar.

b. kuoi Sak K patate (tapioca = mal.: ūbi kaju.
kuot s. 651 b, c.
kuou s. 545 a.
649. kupon UK b oat.
kurōl s. 539 c.
kurul s. „ d.
650. *a.* kut S Cl, TCl stomach, T—B N belly, stomach.
b. kūt P S belly.
c. koad J S [1]) belly.
d. ǹi-kot Sak R ventre malade, coliques s. 849.
e. pĕdih-kud Sak K ventre malade, coliques s. 897. dysenterie.
f. u'ut Bers Sk stomach (B N ohut, belly).
651. *a.* kwod [2]) T Cl child.
b. kuod Söm enfant; kuot-babuh, fils; kuot-babō, fille, s. auch k.
c. kuot-kĕmon Sak K neveu; babuh-kĕüat fille; kruat (? = kĕüat?) naissance; kuad, enfant.
d. kĕnod S Cl child.
e. knoč U I child s. auch h.
f. kĕnōn Bers Sk child (B N kanun, grand child).
g. kĕnun Sak R fille; (? = enfant); kĕnun-kidō, fille; s. 549 g könun-kiā, fils; konun-taǹ, doigts. 1154 l; pālbu kĕnun, naissance.
h. knon Bers B, U I.
i. kön P S child.
k. bĕkun Söm naissance.
l. (?) tangenet U P child.
652. kwom Bers Sk claw, to stick out the claws.

L.

la s. 657 b.
la s. 704 d.
lă s. 657 c.
läg s. 676 b.
653. lāgan D) M grater.
654. lähem Sak R mousse.
lai s. 1018 h.
läi, lâi s. 699 e.

[1]) Bezüglich J S N S. 408.

[2]) Ich glaube kwod als Stamform der hier vorliegenden Wurzel ansehen zu sollen, oder vielmehr ein noch weiter zurückliegendes kwodⁿ = kwotⁿ. Von diesem bildete sich durch Infixbildung *kĕnodⁿ, von da aus dann einerseits mit Abwerfung des ⁿ, kĕnod wie bei d, andrerseits mit Ausstossung des d, t die Form kĕnōn etc. wie bei f, g etc. Die Form kön wie bei i liesse sich aus der Grundform kwodⁿ als durch Ausstossung des d entstanden denken. Schwierigkeiten für diese ganze Construction liegen, abgesehen davon, dass die Formen kwodⁿ und kĕnodⁿ nur hypothetische sind, die nicht belegt werden können, auch in dem w (u) der Stam̄form, dass sich in keiner der abgeleiteten Formen mehr zeigen will. Vielleicht wäre indes auch die Annahme zulässig, dass dieses w (u) nur eine Art parasitischen Vorlautes zu dem nachfolgenden (langen?) o bildet, der unbeschadet der wesentlichen Integrität der Wurzel wegfallen kann.

655. *a.* laiš S Cl ant.
b. lāss S U S ant.
c. las P S ant.
d. les Q S—K ant.
e. (?) beisš? (= leisš?) Sak K fourmi, s. 941 b.
656. *a.* lajäk Söm sombre, nuit.
b. lajet Sak K sombre, nuit; lajek, minuit (?)
657. [lak^n männl. Geschlechtsteile].
a. lok^n U I privy parts (masc.).
b. la U K privy parts (masc.).
c. lā S St privy parts (masc.).
d. metla U P privy parts (masc.).
658. [lak^n gegen, nahe bei].
a. nilak^n Söm contre, près de; nilañ^n, voisin.
b. elāko Sak K contre, près de; nĕ-elak, voisin.
c. luñ Bak R contre, près de; voisin.
659. laka pañgā Bak R cerf s. 889 b.
660. lakun B V betelnut.
lalah s. 700 i.
laluk s. 1018 i.
661. lamat Bak K sans soin = malay.: sĕlāmat?
lamoiñ s. 781 b.
662. läna Sak R endormi.
663. laneg S St a porcupine.
664. lanlai Sak k bouche (?) s. 688.
665. lano Söm forêt („n'est jamais employé qu'en parlant des „Senhoi lano" „hommes de la forêt").
lantok-loñ s. 588 i und 702 b.
lanud s. 812 b.
666. [lañis Brust?].
a. klañis U P breast.
b. selañis S St heart (?)
lañ sohm s. 1063.
las s. 655 c.
667. lash Sak R tenir.
lāss s. 655 b.
668. *a.* latak Söm vase, boue; tä-latañ, argile s. 1110.
b. kladok Bers Sk moth.
669. latei J S rattan.
670. latö Sak R chatouilleux.
laut s. 700 e.
lē s. 1018 h.
671. lĕbāh-lik Söm grénouille.
lĕdgīt s. 1119 f.
672. lĕgī Bers Sk tame.
673. lĕgop Sak K infirme.
674. *a.* lĕgop Sak K vallée; Sak R race (mal. lomba) vgl. 322.
b. lĕgup Söm vallée.
675. leilo Ōrañ Ūtañ von Johor (Journ. of Str. Br. 26 p. 54) thirst.
leh s. 1018 h.
676. *a.* lek Sak K habile; halek, comprendre; ilek, savoir; to-ilek jamais (?, = nicht wissen, nicht verstehen, s. 1167); (?) to lei loi probablement.
b. läg Söm, savoir; tāha-läk, connaître; blah (= mal. bilañ)—läg, réponse (?)
c. (?) ĕ'lek P K to take care.
677. *a.* lek Bers Sk to get up from sleep = mal. bañkit; lek-ğöñ, to rize from a sitting posture s. 372 (B N liak, to rise).
b. li^k Bers B to get up.
c. ñak T to awake, (Ganz die gleiche Form soll aber

auch = „to sit" sein, wozu B N dann añah „to sit" bringt).

78. lek Bers Sk decayed (clothes).
leka pajer s. 701 f.
lek-ğöñ s. 677 a.

79. lekim S St Gehirn.
lĕlād s. 700 h.

80. *a.* lelao Q S N who (K oui! = qui); vgl. 726.
b. letlou S St who.
lelork^{en} s. 73 l.

81. lem Bers Sk good (B N limah).
lĕmo s. 461 b.

82. *a.* lĕmo^n, lĕmōl Bers Sk male (B N lemon, man).
b. lĕmol, rēmol Bers B male.
c. limoñ U I husband; limo, simo, man.
d. limo, simo P husband; limo, man.
e. (?) limou S St nichtgiftige Schlangenart.
lĕmoi s. 781 e.
lĕmol s. 682 a, b.
lemon s. „ a.
lemoñ s. 781 d.
lemum, lemun s. 781 f.

83. lĕnalik Söm querelle.
lĕnieh s. 980 b.

84. lĕnoka Söm se souvenir.
lentāg s. 688 i.
lentāh s. „ k.
lentak s. „ e.
lĕntāk s. „ d.
lentek s. „ g.
lentĕk s. „ f.
leñ-am s. 20.

85. leñio Söm mou.

86. leñō' Bers Sk tired.

87. *a.* lēp Bers Sk to enter.
b. neblüp, Söm entrer; nĕblüp, bague (?, worin der Finger hineingeht?)
c. (?) baleh K entre, dedans.
les s. 655 d.

688. *a.* letik T mouth (?)
b. letig S U S tongue.
c. litig J S tongue.

---

d. lĕntāk Sak R langue.
e. lentak P S tongue.
f. lentĕk U P tongue.
g. lentek U K tongue.
h. rĕntak S Cl tongue.
i. lĕntāg Söm langue.
k. lentāh Sak K langue; (?) lanlāi, langue(?) s. 691.
letik s. 1116 i.
letlou s. 680 b.

689. [lī, lik, schlecht, böse?]
a. pli-au T lie; ple-au, wrong.
b. p'lig S St Kopfweh (?, = unwohl, schlecht?)
c. (?) li-bus T Cl to lie.
d. neglik Söm faute.

690. *a.* lī Sak K vase (fer).
b. ile Sak R vase (fer).
c. lie Söm marmite.
d. liäh Sak K „
e. (?) likĕmu Sak R marmite; likämoñ Sak R Topf (mal. prio).
lik^k s. 677 b.
liak s. „ a.

691. liän S l mouth, = malay.: lījañ, Oeffnung, Loch?
libus s. 689 c.
lie s. 690 c.
līhīh s. 95 d.
likĕmoñ, likĕmu s. 690 e
limah s. 681.
limo s. 682 c, d.
limon s. 682 e.

limoṅ s. 682 c und 781 c.
692. līninka S St eine besondere Art Fieber, Veröffentl. III p. 126.
693. *a*. liō Söm loin; liuh, vieux, ancien; (?) sĕlai, âge; (?) blio detä profond s. 1110 e. r; sĕma-lio, étranger (Sakaye).
b. līu Sak R loin.
c. (?) sōrō Bers Sk old.
694. liok Bers Sk noise.
695. lioṅ M St swallow.
696. lipes U I tongue.
līu s. 693 b.
liuh s. 693 a.
lo s. 73 k.
lö s. 704 b.
lŏd s. 700 d.
lod' s. „ c.
log[n] s. 702 a.
loh s. 701 e.
697. lohos Söm infirme.
698. loi, maloi S St werfen (in die Höhe?)
699. *a*. loi U P to run, Söm rapide.
b. palo U I to run.
c. (?) geloit Bers Sk to swallow (= hastig essen?)
d. loi Sak K atteindre en montant (?)
e. lài, lāi Söm atteindre en montant (?)
700. *a*. loid S St bow (?); sig-loid, Ende des Blasrohrpfeiles; s. auch o.
b. loids U P bow (?)
c. lod' U K „ (?)
d. lŏd S I arrow; s. auch h.
e. laut P S „ (of blowpipe; s. auch k.
f. loig S U S arrow.
g. loi T—B N bow (?)

---

h. lĕlād S I arrow.
i. lalah Bers Sk to blow a blowgun.
k. sinlaut [1]) P S arrow (of blowpipe).
l. sĕnloi Söm flèche de sarbacanne; sĕnlu, envoyer une flèche de sarbacanne; čepčīp sĕnlu, aller à la chasse avec la s. ; senlu, tube interne de la s. .
m. šählu Sak K envoyer une flèche de s. ; šĕluh, embouchure de la s. ; (?) sälai särai, ceinture de l'étui à flèche de s.
n. soloh P K damar.
o. penlaig S St sumpitan-dart.
p. tenlai U P „ „
q. tela U K „ „
loids s. 700 b.
loig s. „ f.
701. *a*. lök Bers B, Bers Sk quiver for blowgun darts.
b. lok Sak K, Sak R grand étui à flèches de sarbacanne.

[1]) Es ist klar, dass bei den nun folgenden Formen die Bedeutung vielfach nicht richtig angegeben ist. Mit Bestimmtheit aber im Einzelnen anzugeben, wo die unrichtige sei, ist wohl jetzt noch nicht möglich, ich beschränke mich also auf die genaue Wiedergabe der Angaben der einzelnen Quellen.

c. luk Bers St, Si St dart-case.
d. t'luk, tăluk, t'lā M St dart-case.
e. tĕlak M B_2 quiver.
f. (?) leka pajer T St cap of the dart-case (?)

lok^n s. 657 a.

702. [lok^n, [1]) lop^n, Baum, Holz].
a. log^n Bers B tree.
b. 'loṅ Bers Sk tree, wood, timber (B N luṅ, wood); belōṅ, to grow; s. auch d.
c. delok^n U I tree (Journ. of Str. Br. 1, p. 41).
d. d'loṅ Bers Sk tree, wood, timber.
e. (?) dĕṅ-dok^n S Cl a branch (= Zweig des Baumes (?) s. 241.
f. ğelop Sak K, Sak R arbre.
g. ğielō-gĕto Söm arbre donnant l'étoupe, s. 588 h;
h. ğĕhuk Söm bâton (?)
i. ğehup Sak R branche (?), rameau (?) = Baum.
k. sla-ğĕhup Söm branche (?), rameau (?) = Blatt des Baumes, s. 1018.
l. ğĕhoṅ Sak K arbre.
m. ğĕhu S Cl, T Cl, Bl Cl, Sl Cl wood.
n. ğĕhu Sak K bois, haste; Sak R bois.
o. taba-ğĕhu Söm bois avec des noeuds; s. 1081; katök-gĕto-ğĕhu, écorce d'arbre, s. 588.
p. ğohū P S tree.
q. ğohu T—B N wood, tree.
r. uğoṅ B N tree, wood.
s. diok U I banana (?, = Baum).
t. (?) ğek Sak K arbre doñant l'étoupe.
u. čuk K (Q S N čuck) arbre.
v. thuh (= tsuh?) S I tree.
w. čue P K (Logan, Journ. of the Asiatic Society I p. 263).
x. ničuku P S wood.
y. nĕhu Söm bois; tĕnbo-ṅohu, bois s. 1081 e.

---

[1]) Der Zusammenhang von Formen wie lok^n und hiu, auf den ersten Blick wenig wahrscheinlich, wird doch, da alle Uebergangsstufen klar vorliegen, nicht abgewiesen werden können. Die Entwickelung ist im Einzelnen folgende: [1]) a und b stellen den reinen Stamm in der Form mit Schluss-k^n dar, die Form mit Schluss-p^n ist hier nicht vorhanden. [2]) c, d (u e?) weisen ein Präfix dĕ auf (bei e eventuell das Stamm-l verschliffen). [3]) f bis q zeigt ein Präfix ğĕ, hier auch bei f der Stamm lop, von h an ist das stamhafte l in h übergegangen, von m an noch dazu der Schlussconsonant weggefallen. [4]) Die Formen r bis x entstehen aus den Formen h bis k in der Weise, dass auch h noch verschwindet und das vorhergehende ĕ im nachfolgenden u (o) untergeht; so geht dann r auf l zurück, s (diok = d'ok = ğok), u und x auf h, v und w auf m etc.; bei x ist dann wiederum ein neues Präfix vor den schon präfigierten Stamm getreten. [5]) Bei y mag man den Vortritt des Präfixes nĕ vor den reinen Stamm annehmen. [6]) z und α werden aber wohl besser auf Formen wie w ğue = tïue zurückgeführt, wo dann das Präfix wegfällt und nur seine Palatalisierung zurücklässt.

z. i-oh S U S tree, wood; koboh-i-oh, cocoanut s. N 9 c.
x. hi-u S St Grabestock (? = Holz); i-u-dogk, Brett mit Gift, s. 255 a.
'loṅ s. 702 b.
loṅ tabak s. 702 b u. 1081.
703. löp Bers Sk far.
704. lopot UI stomach = malay.: prut?
a. lor S Cl where; ma-lor, wohin, s. 715; vlg. 680.
b. ma-lo Sak K où, comment (?); malo quoi (?); lō, was
c. mö-lo Sak R où, comment (?)
d. ma-loheṅ Söm où, comment (?); molō, quoi (?) s. 715; (?) lu-mon, quoi; la, was, wie.
e. loh M B_1 être, avoir.
lu s. 706 c.
705. lu Sak R cochon.
706. *a.* luei T to climb (B N lui).
b. luig S St klettern.
c. (?) lu Sak K pont.
luk s. 701 c.
luk s. 1003 m.
707. lūk, šelūhh Bers Sk storm.
708. *a.* lūk S Cl to laugh.
b. lūp T Cl „
c. glok Bers Sk to laugh vgl. Malay.: galak.
lu-mon s. 704 d.
lun s. 184 r.
709. lun Sak R parler.
luṅ s. 658 c.
luṅ s. 702 b.
lūp s. 708 b.
710. lur-nom Sak R seul.
711. lus S St Mussang.
712. lus „ Nabel.
713. [lut, auslöschen] vgl. auch 965.
a. bilut S Cl to extinguish.
b. pilōt Sak R éteindre.
c. plöt ūs Bers Sk to extinguish s.

M.

714. *a.* ma, maji B N mother, vgl. Malay.: mă, ĕmă, Mutter; Anrede für ältere Frauen.
b. mak Q S mother (K mek, maman).
c. mē S Cl mother.
d. moi M B „
e. amä Sak R mère, maman.
f. amē D, M aunt, woman (middle or advanced age).
g. amē P woman (?)
715. *a.* ma' S Cl, T Cl to, towards.
b. ma-tiṅ-jel Sak K gauche (= zu Hand rechter s. 441 c und 1154; ma-tiṅ-mun, droite, s. 1154 d.
c. mo Söm à; ma-loheṅ où, comment (?) s. 704 d.
d. moh M B_1 aller (?)
e. čim-ma-tui Sak R par ci, par là, s. 206 r.
mā s. 746 b.
716. *a.* mā S St nose; čim-pid-mō, Polyp. s. 198.
b. mah *P S, T nose.

c. mañ Sak R nez.
d. mo U K nose.
e. moh S U S, U I, U P nose.
f. mu U I, Sak K nose.
g. mū Bers B, P S „
h. muh Bers Sk, Söm nose s. auch k.
i. muk J S N, Q S N nose (J S R muck, Q S R neak!)
k. čemuṅt Bers Sk to squeeze.

17. maa J S fever. vgl. 753.

18. *a.* mabe T – B N woman; wañ-mabe T daughter (B N woñ-mabē) s. 1216.
b. mabē J S, S St wife (?) woman.
c. mābē S U S woman, female.
d. mābeh S I „
e. tum-ah-beh (sic!) *P S Weib (Grünwedel fragt: „= Tumior-Weib?" Nicht wahrscheinlich, da „Tumior" als Adjectiv, resp. Apposition doch nach stehen müsste.)
f. bē S St female.

mābeh s. 718 d.
mačeb s. 141 e.
mači-köu-uōu s. 131 und 545.
mači-kebĕs s. 131.
măčis s. 225 e.
mačut s. „ c.
ma'čut s. „ b.

9. mad Söm imprudent.

mad-iss s. 743.
mad-jis s. „
mäg s. 750 a, c.

0. mago D, M dead.

1. magŭ'h T—B N high.

mah s. 716 b.

2. mah J S R peacock.

3. [mah, hingehen, zurückgehen?]
a. mähmā Sak K partir, retrouver (?); mehmañ, revenir.
b. moh, M B_1 partir (= mal. pĕrgi).

724. mahad Söm figure, vgl. 743.

maham s. 402 a.
mahmo s. 789 c.
mahmu s. „ b.

725. mahrā Sak K cruel, = Malay.: mārah, Zorn, Aerger?

mahu s. 728 b.
mahum s. 402 b.
mai-t'ian s. 1194 f.
maji s. 714 a.
mak s. 714 b.

726. maken S St bekommen.

makī s. 592.

727. makĭī S St Muster auf Bambus einschneiden, = 592?

728. *a.* makō S St, S U S egg.
b. maku J S N egg (J S R mahu).

makō s. 614 a.
makon s. 616 e.
ma-ktok s. 542 d und 743 f.
maku s. 728 b.
malan s. 73 m.

729. malap B N tiger vgl. 732.

730. *a.* malau B N woman; malau lau, wife.
b. (?) jalu Uk woman.

731. mal-čas S St thumb s. 145; mal-wok, wrist.

732. maleñ U P tiger, vgl. 729.

malo s. 704 b.
malō s. „ „
ma-loheñ s. 704 d.
ma-lor s. 704 a.
mal-wok s. 731.
mamu s. 737 c.
māmu s. „ d.

733. man Söm morceau.

man s. 743 i.

734. mana Sak k vieux, ancien.

735. *a.* manhai S St otter (?)
b. mañhai Sak k scorpion (?)
c. mañhoi Sak R „
d. mantai S St Schuppentier (?)

mani s. 774 c.
mānī s. „ d.

736. manök S St Köcher für Blasrohrpfeile.

manon s. 837 a.
mantai s. 735 d.

737. *a.* ma'nu T Cl tiger.
b. manu Bers Sk tiger.
c. mamu Sak K animal sauvage, tigre.
d. māmu Sak R tigre.

mañ s. 716 c.
mañhai s. 735 b.
mañhoi s. „ c.
mañinčol s. 829 c.

738. ma'ōñ Bers Sk to howl (dog).

739. mapohut Sak K fumée.

mar s. 746 a.
'm'ār s. 746 a.
ma-räk s. 983 a.
marat s. 765 a.
ma-re s. 983 a.

740. măsok[n] U I fünf.

masrop s. 1041 c.

741. măsut S St runde Seite des Steinbeils.

742. mäš Sak K avoir besoin.

mässš s. 768 b.

743. *a.* mat P S eye; mad-jis, sun, s. 370.
b. māt Sak K, Sak R oeuil; monāt Sak R, oeuil; sentol-māt Sak R, Augenbrauen, s. 1030 b; mat-ğī Sak R soleil.
c. mät Bers B eye.
d. met Bers Sk, *P S, S St, T eye; mad-iss *P S sun, s. 370; met-katop S St, sun, s. 542; met-katop met-katok blis, S St Stelle, wo die Sonne untergeht'', Veröffentl. III p. 131; mĕd-kăta T sun, s. 542;
e. med J S N (J S R meda), Q S N (K mit, mid), U K, U P eye; mit-katok J S N, Q S N sun, (J S R, S R Q mil-katok, K mit-katoh); mer-keto U P sun, mekatō S U S sun.
f. mēd S I eye; ma-ktok, sun, s. 542 d.
g. mid J S face.
h. mot U I eyes.
i. man Söm oeuil; mad-jis Söm soleil s. 370.
k. pemata B N eyes; pemata-an, sun.
l. (?) nihat B N eyes [1])

mät s. 743 c.
mate s. 1110 v.
mate-re s. 983 v. und 1110.
mat-ğī s. 370 b und 743 b.
ma-tiñ-jel s. 715.
ma-tiñ-mun s. 715.
mat-jis s. 743.

744. mā-tob Söm droite s.

ma-tu s. 715 und 1194 c.
ma-tui s. „ und „ ,

---

[1]) Herr Prof. Kern macht mich auf Mal. liha „sehen" aufmerksam; es ist allerdings wahrscheinlicher, dass nihat darauf zurückgeht.

745. māut P S seed.
mba s. 37 a.
m'bai 37 b.

746. [1]) *a*. m'bār, 'mbar, h'mbār, 'm'ār, bābār Bers Sk two (B N mar).
b. mā Bers B, Bers St two.
c. beh Sem. Sedang two; sa-bēh, four.
d. beē S St two.
e. bīē S U S two.
f. bie S I two.
g. uii U P two.
h. nar (Ch S, S Cl, T Cl, Sak P two.
i. na γ, nañ γ, nañ Sak K deux.
k. wañ M B_2 (= nañ?)
l. na S St two.
m. nelğul Söm deux; nelğul-ratu, nel-ratus, 200.
'mbri s. 118 f.
mē s. 714 c.
mečieñ s. 225 d.
med s. 743 e.
mēd s. „ f.

747. *a*. mēdap J S mountain.
b. midap T hill, mountain (B N mountain).
c. (?) mĕrğak-pao Sak R grande montagne.
med-betiu s. 743 i und 248.
med-kăta s. 542 g und 743 d.

748. me-el S St eine Taubenart.

749. me-ēt Or. S. green, raw (in taste), = Malay.: mĕntah, roh, ungekocht?

750. *a*. meg Sak K bon, bien, meilleur. mieux vaut, beau, bon à manger, comptant, plaine; mäg, retrouver la santé(?), nettoyer(?); mekg, eau clair(?)
b. meg Söm bon, bon à manger, beau.
c. meg, mäg Sak R(?) bien.
d. mēñ T Cl good, pretty.

751. *a*. me'h [2]) T man.
b. mah Bers Sk man.
c. hămme J S N man.
d. mi S St man; (?) D, St which, wat.
e. menik S St Semang.
f. (?) miniah K femme(?)

752. meheñ Sak K fleuve, rivière.
meh-mañ s. 723 a.
mēhum s. 402 c.

753. *a*. mejh T—B N sick.
b. mji J S R sick.
c. (?) meh-dāp Bers Sk unwell.
mek s. 714 b.
me-katō s. 542 e und 743 e.
mekg s. 750 a.
mempoi s. 943.

754. *a*. mĕnañ S Cl a younger brother or sister.
b. mĕnan Sak R frère cadet.

---

[1]) Die Erörterung dieses Stammes s. im grammatischen Teil beim Zahlwort.
[2]) Es scheint mir nicht unmöglich, dass menik und die damit zusammenhängenden Formen in den Mon-Khmēr-Sprachen nur Infixbildungen von mi, me'h etc. sein, und nicht wie Kuhn in seiner Abhandlung (l. c. p. 215) meint, indogermanischen Ursprung haben, wenn freilich ich nicht verkenne, dass Formen wie Kambodja: menŭs doch wieder sehr dringlich diesen letzteren nahelegen.

c. (?) wan-kuman J S R sister (?)
d. (?) minnañ, minnuñ S St Name der Dienerin des Todesgeistes für die Frauen.

755. mĕnanan Sak R parfait toujours; bor-mĕnanan, bon, s. 113 b; bor-munanan, meilleur, mieux vaut.

756. mĕnatu Söm rouler une cigarre vgl. 790.

757. mĕnĕkoh sĕmpĕlüh D, M (P K) to drink s. 1028.

758. meniak-tiu Sak K gué s. 248 l.

menik s. 751 e.

meningă s. 823 d.

759. mĕntek [1]) Bers Sk directly; muntek, directly, a little; murtek, muntet, a little.

mentoñ s. 5 f.

760. *a.* mĕnū T Cl great, large.
b. mĕnu Sak K gros, gras; ti-mĕnu, embouchure (?) de grande riviere, s. 248.

761. menulañ S St Halsband.

meñ s. 750 d.

762. *a.* mĕñ S Cl cheek vgl. auch 828.
b. (?) bäñ S St cheek.
c. kămi Sak R joues.

763. meñheñ Sak K wenig.

764. meñoñ B N lightning vgl. 773.

765. *a.* mĕrăt, m'răt Bers Sk elephant (B N marat).
b. 'mrat Bers B elephant.

766. mĕrĕt D, M (P K) ant.

mergăk-pao s. 747 c und 874 b.

mĕri s. 118 g.

mer-keto s. 542 c.

767. merteñ Bers Sk a kind of wild dog.

768. *a.* mes Söm peu, un peu, quelque.
b. messhu Sak K peu, un peu, quelque; müsš, moins (?)

769. mĕsĕl D, M affectionate.

770. mesheñ Sak K tante.

messhu s. 768 b.

met s. 743 d.

771. met-iss S St schwarze Waldbeeren als Perle in den Halsbändern.

met-katop, met-katok s. 542 u 743 d.

metla s. 657 d.

772. *a.* mĕtöñ Bers B, Bers Sk to plant;
b. pĕtöñ Bers Sk to plant.
c. (?) kantuk B N plantain.

773. meught (sic!), mŏt Ch S lightning vgl. 764.

mi s. 751 d.

774. *a.* mi P S rain.
b. mī Söm pluie.
c. mani Ch S rain.
d. mānī Sak R pluie.

mid s. 743 e, g.

midap s. 747 b.

775. mih Söm je, moi.

776. miñ D, St where.

minčor s. 208 n.

miniah s. 751 f.

minnañ, minnuñ s. 754 d.

777. mi-ñ S Cl cat.

778. *a.* miñ, pamiñ Bers Sk near.
b. (?) miñ D, St where.

---

[1]) Als Beispiel für die Volubilität der Aussprache kann auch dieser Stamm gelten, dessen verschiedene Formen offenbar nur accidentelle Verschiedenheiten bilden.

mit s. 743 e.
mit-katoh s. 542 und 743 e.
mit-katok s. „ und „ e.
mji s. 753 b.
mnoń s. 801 b.
mo s. 715 c; 716 d.
moa s. 792 e.
moah s. 792 e.
moh s. 715 d; 716 e; 723 b; 792 c
moh-tiun s. 723 und 1194 f.
mohum s. 402 d.

a. moi [1]) Söm autre; pimoi, autre; nig-moi, nouvelle lune,
b. ubā-mamoi Sak K autre; señhoi-moi, étranger; s. 1034 b? ko-ma-moi traduire. s. 640 b.

a. moi [1]) P, U I one.
b. 'moi Bers B „
c. mui Bers Sk (B N), Bers St, one; mui keğap (mal!) alö, soon (= einen Augenblick noch, s. 19).

moi s. 714 d.

a. moiń Sak K, Söm dent.
b. lamoiń T tooth.
c. limoń U I „
d. lemoń Bers B tooth.
e. lĕmoi Bers Sk „
f. lemun B N, J S N (J S R lemum), P S tooth.

mokos M St very poor.
molo s. 704 d.
monāt s. 743 b.
mondre s. 1185 b.
moń s. 792 b.
mońriń s. 1185 c.

mop-iń (sic!) S St die Sehne anziehen.

mos K sans.

785. mos S St Kelchblatt einer Blume, Fuss der Schmetterlinge s. Veröffentl. III p. 117.

mot s. 743 h.
mot s. 773.

786. mōt kāto (dalam) Sak R entrer, vgl. katōp Sak R (= Malay.) fermer.

'mpai s. 883 b.

787. *a.* mpē', 'mpe', Bers Sk three (B N ampi); hē pāpek, three together.
b. 'mpi Bers B three.
c. impi Bers St „
d. npe P, U I „
e. ne Söm trois; S St „fünf" (?)
f. nē S Cl three.
g. ne' T Cl „
h. nä Sak R trois.
i. ni Sak P „
k. nī Sak K „
l. nina Ch S three.
o. (?) pat (vgl. a, b, c, d) Sem. Sedang three.

'mpi s. 787 b.

788. *a.* mpoi Söm sel.
b. empoi Sak K sel.
c. tampoiń *P S salt.
d. empot Sak R sel.
e. empäut P S salt.
f. (?) pali boji B N salt.

'mrat s. 765 b.
m'r'sīk s. 1015 b.
mu s. 716 f.
mu s. „ g.

789. *a.* muh Sak K se laver.
b. mahmu Söm se laver.
c. mahmo Sak R „ „

muhum s. 402 e.

---

[1]) Möglicherweise ist 779 mit 780 identisch.

mui s. 780 c.
muk s. 716 i.
790. munañ B N tobacco vgl. 756?
munisañ-lui s. 1128 d.
791. munnē-jap S St Reibstock für Blasrohr.
muntek s. 759.
muntet s. „
792. *a.* mũñ S Cl to be.
b. moñ Sak R avoir, être.
c. moh T Cl to be.
d. mo Söm avoir, être; Sak K avoir, être, devenir, se procurer, recevoir, trouver (?)
e. moah T to be (B N moa).
murtek s. 759.
793. mutitek B N rat.
mütek s. 1116 h.

N.

na s. 746 l; 795 a.
nä s. 787 h.
794. *a.* nā P S mother.
b. nah U K mother.
c. nak K mère.
d. nau U P mother, sister (?)
e. ñah S U S „
f. (?) öñ Sak K mère; (?) nahağok oncle.
g. (?) inak (vgl. c) M B_1 tante (?)
naba', naba'h s. 103 c.
načă, nāča s. 131 r, s.
nadoit s. 523 a.
795. *a.* nāh Bers Sk yes (B N na); nāleh, yes.
b. (?) tahat na Sak K oui.
nah s. 794 b.
nahāğok s. 794 f.
nāhčiät s. 191 k.
nāhje s. 379 und 797 (Sak k bonjour, salut).
796. na-ho Söm fou (?)
797. *a.* nahōh, nāhōh [1]), naho", tāhōh Bers Sk here (B N nihok); nāhōh, hoh, ho", this (B N naho): s. auch 824.
b. nah T Cl that.
c. nalo Söm celui-là.
d. (?) ğīh S Cl, Bl Cl, Sl Cl that.
nahui s. 434.
nahujel s. 441 b.
nahuol s. 438 b.
798. *a.* nāi S U S one.
b. nai Samang Sedang, U P one.
c. nei Sak K un; čep čep-neiñ neiñ, aller en avant; nei-hish, nouvelle lune(?); nei-sama Söm, seul; nei-hīs, tous les jours (?); s. auch f.
d. nēi S St „der erste".
e. nēh T Cl one.
f. nī, nīñ S St eins.
g. ni Söm un s. auch c.
h. na'nu S Cl one.
i. nanu Sak R un.
k. nano Ch S one.
l. nano-tam P S yesterday (=ein vergangen, s. 1095).
naiguel s. 259 f.

[1]) Die Besprechung dieses Stammes s. im grammatischen Teil bei den Demonstrativa.

naiṅ s. 523 b.
najup s. 337 c.
nak s. 794 c.
99. *a.* nākĕ' [1]) Bers Sk that; kihkeh, haṅkih, haṅkikeh, er; hōki, hūki, thither (B N nako, that; naki, this; niki, there: akki, there; aṅki, aṅkiko, he, she, it).
b. tukun K là; Q S N there, that; tak, Q S N—K he.
c. jak D, M this.
naki s. 799 a.
nako s. 614 c.
nāleh s. 795 a.
nalo s. 797 c,
00. nana-ner Sak K autre, vgl. 798 h ff.
nankhuna s. 333 b.
01. *a.* nano Söm dépuis que (?)
b. mnoṅ Sak K dépuis que (?)
nano s. 798 k.
nänoi s. 817 b.
nano-tam s. 798 l.
nanu s. 798 i.
na'nu s. „ h.
naṅ γ s. 746 i.
02. naö Bers Sk to blow a blowgun, vgl. 700.
03. *a.* napak P S pig.
b. napek S St pig.
c. napag *P S pig.
d. napeg S U S pig.
näput s. 765 b.
nar s. 746 h.
na γ s. 746 i.
04. nătā S St brütendes Eichhörnchen.
05. natau M St to clear jungle.
06. nate, ṅate Söm aujour d'hui.

nau s. 794 d.
807. *a.* nauok Sak K pousser.
b. ṅinohak Söm pousser.
nčečā s. 131 l 2.
ndah s. 232.
808. ndum Bers Sk ripe.
ne s. 787 e; 816 e.
ne' s. „ g.
nē s. 787 f.
nebčīp, nĕbčip s. 206 l.
nĕbkap s. 533 c.
neblüp, nĕblüp s. 687 b.
nébuok s. 103 e.
809. nedčöt Söm échange.
nedkot s. 616 d.
810. nednät Sak R boue, sal; (?) nenet, laid (?)
né-elak s. 658 b.
nĕgbuk s. 110 d.
nĕgčop s. 152 d.
nĕggäk s. 288 a.
négheṅ s. 315 d.
néghok s 865 c.
neglik s. 689 d.
811. negsäg Söm voler.
neh s. 816 d.
nĕh s. 798 e.
812. nĕho Söm appeler.
nehu s. 702 y.
813. nei Sak K bâton.
nei s. 798 c.
nei s. 798 d.
nei-his 798 c.
nei-hish s. 798 c.
814. neiṅ koč Söm boîte, endroit où l'on peut mettre quelque chose, vgl. 331 h.
nei-sama s. 798 c.
nekö s. 643 c.
nektöt s. 1116 k,
nelğul s. 746 m.
nelhal s. 438 c.

[1]) Die Besprechung dieser Form s. im grammatischen Teil bei den Demonstrativa.

nĕlhuāl s. 438 c.
nemčōm s. 220 d.
nen s. 816 c.
nenet s. 810.

815. nenke Söm tirer.

816. *a.* neṅ S Cl, Bl Cl to see, s. auch f.
b. pănuṅ K St „seen".
c. nen Sl Cl to see.
d. neh T Cl to see.
e. ne Söm connaître.
f. (?) ńa'ne' S Cl ghost, spirit (vgl. B N niaba, M B_1 niap, „not", also ńa'ne' = nicht sehen, unsichtbar?)

817. *a.* nenoi Sak K, Söm adultère(?)
b. nänoi Sak R adultère(?)
c. jamaknoi S St copulation.
d. kithanoi U P privy parts (fem.) s. 600.

818. neṅ-u S St Höhlung des Beiles für den Stiel.

819. neowā S St längere Bogenspitze(?); neowā-u, kürzere Bogenspitze(?)
nepĕīp-ĕi-kui s. 206 l.
nepĕıp-diäno s. „ l.
nesbis s. 83 b.
nĕsĕbis s. 83 b.

820. netdoid S St Lendentuch für die Frauen.

821. netök Bers Sk to reap.

822. neukpok Söm ouvrir, vgl. Malay.: buka.
ngak s. 331 h.
'nghok s. 331 g.

823. *a.* ngro Sak R dire, parler.
b. teigrö Sak K dire, parler.
c. ango M B_1 parler, répondre.
d. mĕningā Söm dire, parler
ni s! 787 i; 798 g.
nī s. „ k; „ f.

824. *a.* nī [1]) Belend. St, D. St here; s. auch 797.
b. nn'in M St this.
c. 'ṅ(!) S St this.
d. (?) kĕ·ĕṅ Or. S. here.

825. nī Söm queue.

826. nian U K dog.

827. niceg S St Mussang.
ničuku s. 702 x.
nig-moi s. 779 e.

828. nigömaṅn (!) Sak R vorace. vgl. 762.
nihat s. 743 l.

829. *a.* nihi^n Bers Sk yesterday(?) nihi, last night, vgl. 104
b. nu-neiṅ, Söm autrefois s. 22 c; vgl. 798.
c. (?) maṅinčol Sak R autrefois.
nihok s. 797 a.
nijos s. 498 e.
niki s. 799 a.

830. nikpĕk S St Spalt am Tubus des Hihau (s. 421).
nilak^n s. 658 a.
nilaṅ/^n s. „ a.
nina s. 787 l.
niṅ s. 798 f.

831. niṅ S St sin.
niṅhoi s. 432 b.
niṅkōisš s. 331 h.
nipaṅ s. 887 a.
nis s. 498 d.

832. *a.* nīs T Cl flooring.
b. nīsš Sak R plancher.
c. nus S U S mat.
nisom s. 1063.

833. *a.* nī't, ńī't Bers Sk sweet.
b. gahet D, M sweet.

c. gahet K doux.
nku s. 634 a.
nkuh s. 634 b.
n'nag^{n} s. 25 k.
34. n'nok M St to want.
nn'in s. 824 b.
noĕa s. 191 o.
'nohm s. 428.
nok s. 865 d.
35. nol, ñōl Bersk Sk more.
36. nōm Sak K cuire.
nomtap s. 1081 e.
37. *a.* noñ Sak R marcher (?) manon, doucement (?); S Cl, T Cl
b. noñ munun Söm gué.
c. ńoñ Sak P to come.
nopĕip s. 206 l.
nos s. 838 c.
nös-en s. 498 a.
nösöi s. 1065.
npe s. 787 d.
38. [npot^{n}, vier].
a. pot^{n} P „zwei" (falsch, = vier).
b. npun U I four.
c. nos S St vier.
npun s. 838 b.
nseg s. 1049 h.
839. nsel Rak R épais (peu).
ntam s. 1095 a.
ntöe s. 1170 c.
ntok^{n} s. 1141 k.
'ntor s. 1128 g.
840. ntu Sak R poitrine.
ntui s. 1170 c; 1194 b.
841. *a.* n'tuñ S St fürchten, erschreckt; ĕntañ „ich habe Furcht" Veröffentl. III p. 138.
b. undan T to fear (B N antoñ, to be affraid.)
c. tö Sak K effrayé, peur, péril (?); täkto, péril, vgl. Malay.: (tākot, sich fürchten).
d. tuch Söm effrayé, peur; hatu, danger, péril (?)
842. [nud, Mund].
a. nut, snut U I mouth.
b. lănud T—B N mouth.
c. tenut (J S N temut) mouth.
d. (?) tinim U K mouth.
nugka s. 513 h.
nu-neiñ s. 22 c und 829 b.
nus s. 832 c.
nut s. 842.
nutoi s. 1170 b.

Ṅ.

'ñ s. 824 c.
43. ña Sak R loin.
44. ñä Sak K refuser.
ñah s. 794 e.
45. ñahi-ñot Bers Sk never mind, s. 855 a.
ñak s. 677 c.
ñani s. 849 a.
ñañi s. „ a.
ñate s. 806.
46. ñenhäl Söm nepos.
847. ñĕn-tap S Cl testicles, s. 1080 b.
848. ñeñao Sak K idiot.
ñeñu s. 855 b.
849. [ñi, Fieber, Krankheit].
a. ñani, Sak R malade; ñañi, fièvre; ñi-kot ventre, malade, coliques, s. 650 d.
b. öhñi Söm fièvre; ohñi, malade, coliques.

c. gegi Sak K fièvre.
ṅiak s. 25 i.
ṅiaṅṅ s. 25 h.
ṅi-kot 849 s. a.
ṅinohak s. 807 b.
ṅ'kē s. 639 i.
ṅkö s. 545 g.
850. ṅlēhih Bers Sk to growl (dog).
851. ṅṅës S St Spitze des Blasrohrpfeiles.
852. ṅo Söm pointe de flèche.
ṅōl s. 835.
853. ṅot T— B N neck.
854. ṅu Söm oncle.
855. *a.* ṅut Bers Sk no, not.
b. (?) ṅeṅu Sak R non (très précis).
856. ṅut Sak R boire vgl. 842?

Ń.

857. *a.* ńamp Sak R perdre, = Malay.: t'iampah, werfen?
b. (?) ńumpā Sak K insulter.
ńa'ne' s. 816 f.
ńi't s. 833 a.
858. ńōm Bers Sk young.
ńoń s. 837 c.
859. ńūh S Cl heavy.
860. ńun S Cl near.

O.

o s. 861 b.
ock, öck s. 865 b.
861. *a.* og[n] U P tiger.
b. o U K tiger.
c. um B N tiger.
öhṅi s. 849 b.
ohṅi s. „ „.
ohöh s. 214 c.
862. öhseṅ Söm avoir besoin; össeṅ, moins.
ohut s. 650 f.
oig-mate s. 1110 u.
oin s. 275; 871.
ois s. 1215 i.
863. oisš Sak K triste; össš, horrible.
864. ok Sak K vorace.
865. *a.* ök S Cl, T Cl to give.
b. öck Sak R donner; ock, demander (?), prier (?);
c. hok Söm donner; ok, partager (?); nĕghok, donner; ğaja-neg-ok, refuser, s. 344 a.
d. hō Sak K donner; ekhok, échange (?); peṅak-je, „donnez-moi"; nok, partager (?)
e. ho Sak P to give.
f. ag S St to give.
g. .k (ein Buchstabe fehlt) T to give.
866. om S St Bambusratte.
867. omok-kui Söm cervelle, s. 639 c.
868. *a.* oṅ Bers St, M St you.
b. oṅ-ti K St you.

9. *a.* oñ [1]) P S, *P S water; oñ, ami-oñ P S to drink; auñ P S river.
b. oñ Söm eau, rivière; ock, boire; hoñ bāk, eau sale.
c. himhoñ Sak K boire; an, eau; ohg, hok', eau.
d. ho T water; hoh T—B N to drink.
e. ho J S R water (J S N hoh).
f. jeho D, M water; ğo-ōh, to drink, s. 130 y.
g. ğo-oi D, St to drink, s. 130 z.
h. org T Cl water.
öñ s. 794 f.

870. oñkon P S male.
öñon-öš s. 26 c und 1215.
oñ-ti s. 868 b.

871. oń, oin Bers Sk to place, to set food for a meal, to retain, to keep.
o-ohok s. 214 e.
os s. 1215 b.
ös s. „ f.
oss s. 1215 e.
össeñ s. 862.
öšš s. 863.
oš s. 1215 g.
ōš s. „ h.

872. owär S St tortoise.

873. *a.* owī S St Rotanband, Liane.
b. awē S U S root.

P.

4. *a.* på Söm entre (?); horizon (?); Spitze, hoch.
b. mĕrğak-pao Sak R grand montagne, s. 747 c.
c. pāu P S mountain.

5. påü Sak R gale.
pää s. 883 e.

6. paban T ugly, vgl. 1.
pabohoje s. 50 c.

7. padarikē B N buffalo (?)
padid s. 898 c.

8. pagam D, M sign, sound.

9. pagei Söm détruire, ruiner.

0. *a.* pah U P brother.
b. (?) piat^{n} U I brother.
c. pō Sak K frère cadet.
d. po Söm „ „ .
e. be Q S N younger brother (K bi).
f. tobē J S N „ „ (J Š R brother).
pähe s. 883 d.

881. päheñ Sak K épais (peu).

882. pa'-ho' S Cl a lie (nach Blagden l. c. p. 39 = tell a falsehood).

883. *a.* pai S Cl, T Cl, Bl Cl, Sl Cl recently, just.

---

[1]) Ich nehme an, dass die Grundbedeutung dieser Wurzel die von „Wasser" war. Bedeutung „trinken" entwickelte sich in der Weise aus dieser, dass zunächst Verbum ča „essen" vor oñ trat = „essen Wasser", so noch bei f und g. Das rbum schliff sich indes mehr und mehr ab, so dass es schliesslich dem Sprachvusstsein nur mehr noch als ein Präfix erschien, und es wäre anzunehmen, als es von jenen, die, wie deutliche Thatsachen in den verwandten Sprachen besen, ohne Veränderung der Bedeutung fortgelassen werden können.

b. 'mpai Bers Sk new; pehamai, previous.
c. ptipai Sak K nouveau.
d. pāhē Söm „ .
e. pāä, pöä Sak R „ .
pako s. 614 b.
pal s. 947.
884. *a.* pāl Sak K bâton à poison pour la sarbacanne; pālo, bois demi-brûlé (?)
b. pālo Sak R bois demi-brûlé (?)
c. palo-ōš Söm tison.
d. pel S St war-club.
paliboji s. 788 f.
885. pālbu kĕnun Söm naissance, s. 651 g.
palo s, 884 a, b.
palo-ōš s. 884 c.
paltas s. 904 e.
panuñ s. 778 a.
886. pänit S St Steinmesser.
panuñ s. 816 b.
887. *a.* pañ Bers Sk mouth; nipañ, pastry cakes.
b. pañ Bers B mouth.
c. (?) ban Q S—K mouth vgl. 25 b.
888. pañka Söm jeter, = Malay.: pañku, binnenbocht van den arm?
889. *a.* pañko, peñgiñ Sak K cerf.
b. laka pañga Sak R cerf.
c. (?) panček T deer.
d. (?) pačeg S St „ .
e. (?) ripoñ B N „ .
f. bahañäp K S deer.
g. (?) peñunoñ B N napu (a sort of chevrotin).
890. *a.* pañluñ Sak R oeuf.
b. penloñ-pok Ch S eggs.

891. *a.* pārā Sak K brûler, rôtir.
b. emperut Sak R brûler, rôtir.
892. paröp Sak K gale.
893. păs Söm casser, briser.
pasit s. 919 b.
894. păsōñ, păsun S St Tabakschneidegerät.
pat s. 787 o.
895. pätäp Söm apporter, porter.
896. patiu S St Iguana.
pāu s. 874 c.
pe s. 38 i; 915 b.
pedbied s. 897 f.
pēde s. 897 c.
897. *a.* pedi J S hot.
b. pĕdi-kud Sak K dysenterie; pĕdih-kud, coliques, ventre malade, s. 650 e; pĕdish, malade, fièvre, chaud; s. auch e und k.
c. pēdē S U S hot.
d. būt P S „ .
e. būt, budh Sak K chaud.
f. pedbied S St Feuerzeug (durch Reibung warm werdend?)
g. bekead *P S hot.
h. bukät Söm chaud.
i. bnkät (= bukät?) Sak R chaud.
k. (?) bĕkät Sak K transpirer (?, = warm werden?)
l. (?) gäpit Sak R rôtir.
m. (?) snörpip Söm „ .
n. (?) tapip Q S N—K ashes.
o. (?) tabut J S „ .
898. *a.* pĕdi Söm demi; pĕdi-his Söm midi s. 370 f; pĕdi-tob, minuit 1178 a.
b. pĕdi-hiss Sak K midi.

c. pĕdih Bers Sk midday (B N padid).
d. pedi Bers St midday, sunrise (?)
pedih s. 898 c.
pegpoi s. 944 a.
899. pĕğur D, M rain.
peh s. 38 h.
pehamai s. 883 b.
pehau s. 943 b.
peheu s. 944 d.
900. pei B N duck.
pekanial s. 568 f.
pel s. 884 d.
901. polä Sak K abandon.
902. *a.* pĕlaui S Cl star.
b. pĕrlohi Ch S star.
c. pĕloi Sak K étoile; (?) pelpol, étincelle.
d. puloe T (B N puloi) star.
903. *a.* pele, pelek Bers Sk fruit vgl. Malay.: pĕlih, plih, eine Art Schote.
b. plīe Bers St fruit.
c. pli Bers B fruit.
904. *a.* pĕlĕtau P S white.
b. plĕtau Bers B white.
c. plètau S I white.
d. beltau S U S white.
e. paltas K blanc.
f. balhut D, M white.
g. pĕntol D, M (P K) white; pintul, Or. S. white.
h. (?) p'ntol, p'ntoi P K white man.
peloi s. 902 c.
905. *a.* pĕlom Sak R sangsue.
b. pĕlop Sak K, Söm sangsue.
pelpol s. 902 c.
906. pĕluk Sak K casser, briser.
pemata, pemata-an s. 743 k.
907. pembentok B N loins.
908. pembaloh B N clothes, = Malay.: membalūt, umwickeln?
909. pemučot B N light.
910. pĕnahän D, M spear.
911. pĕnanam Söm boîte à bétel.
912. penbok S St. Schallloch (an der Flöte).
913. penjoig^{n} S St Flöte aus Bambus.
penlaig s. 700 o.
penloṅ-pok s. 890 b.
914. penoig S St Waldzeichen, Wegweiser.
penpou s. 944 e.
pentol s. 904 g.
915. [peṅ, above?]
a. pe, kapiṅ S St above.
b. kepeṅ Q S N above, K sur.
peṅak-je s. 865 d.
peṅambus s. 327 h.
peṅgiṅ s. 889 a.
peṅunoṅ s. 889 g.
916. pĕṅiku kotol D, M hog; sĕmuṅkor pĕṅiku, hog, s. 375 b.
pepoi s. 944 e.
perlohi s. 902 b.
pertoje s. 1191 b.
917. perut Sak R. plante.
918. pèsudul B N pit of the stomach.
919. *a.* pĕsuit Bers Sk to escape.
b. päsit U K to run.
920. *a.* pet, kapet Bers Sk to strike, to assault (B N kepit, to strike); sapĕt, hapĕt, bat (clawer).
b. peh D, St to strike.
921. pĕt P S iron.
922. petis Bers Sk fungus.
923. pĕtobut B N virgin.
924. *a.* petpud Sak K cher.
b. bedlod (= bedbod?) Söm cher.

pĕtöñ s. 772 b.
petpūk s. 958 b.
p'hak s. 125 d.
925. pĕtou Sak K tête.
926. pī J S body.
927. pibī S St Grabestock für Yams.
b. pias U K, U P hand.
pias s. 930 b.
piatⁿ s. 880 b.
928. piēh Or. Jakun (J. of Str. Br. 21, p. 54) sell.
929. pig Sak K jeter.
piği s. 1085 d.
930. *a.* a pīh T Cl hand.
931. pīkmoi Söm nourriture.
932. *a.* pil P S mat; Söm natte.
b. pīl *P S mat.
c. apil Sak K natte.
933. piled S St tortoise.
pilot s. 713 b.
pimoi s. 779 a.
pintul s. 904 g.
934. Plē S St Schöpfer Himmels und der Erde, Veröffentl. III p. 142.
pleau s. 689 a.
935. plĕma Söm plaine, vgl. Malay.: lemba, niedriges Land am Fuss einer Anhöhe.
plĕtau s. 904 b.
plĕtău s. „ c.
pli s. 903 c.
pliau s. 689 a.
plīe s. 903 b.
p'lig s. 689b.
936. ploñ Bers Sk to thatch.
plöt-üs s. 713 c und 1215.
937. plusu M St smooth, vgl. Malay.: lūsoh, schlaff, verbraucht, od. lesū, schwach, schlaff.
po s. 880 d.
po s. „ c; 957 b.

pöä s. 883 e; 949 c.
poh s. 603 e.
938. poh S St Tabakpflanze der Semang.
939. poh T St Köcher für Blasrohrpfeile.
940. pōhŭ Bers Sk to murder; kapoñ, to kill (B N kapuñ).
941. *a.* pōhs, pois Bers Sk ant (B N pos); tamp'hōs, tampois, to brush.
b. (?) beisš (?) Sak K fourmi, vgl. aber 655.
pohupu s. 449 a.
942. pohūs D, M not get, unsuccessful.
943. *a.* poi, pöi Bers Sk to do, to make; mempoi gohup, to hurt (= to make pain, s. 1068 d);
b. pehau M St to make.
c. (?) ūi S Cl to do, to make.
944. [poi, warten].
a. äpoi, Sak K s'arrêter; epoi, attendre; pegpoi (nanti), repos.
b. poi-ana Söm attendre (= warten hier, s. 22).
c. pon Sak R s'arrêter, attendre; penpon (nanti), repos.
d. peheu M B_1 „garde-toi".
e. pēpoi Bers Sk slowly.
945. poi Bers Sk to protect, to bring up, = 944?
pois s. 941 a.
946. [pōk, Ei?] = ?
a. kĕpōk Bers Sk egg (B N kepoh).
b. k'poh Bers B egg.
c. penloñ pök Ch S „ s. 390.

7. pol T—B N, J S N ear (J S R pal).
8. pompoin D) M (P K) cloth.
pon s. 944 c.
pos s. 941 a.
9. *a.* posh Sak R tempête.
b. puss Söm vent.
c. pōä Sak R „
potn s. 838 a.
0. prawi B N sand, = Malay.: perōi, bröckelig.
1. preg Söm flèche (place où sont les plumes).
2. prō Sak R rat.
3. prokn U I road.
4. prui P „vier" (= sechs!)
5. *a.* pti U K Stirn.
b. wus-pti U P Stirn.
ptipai s. 883 c.
6. pughin B N food (boiled rice).
puju s. 127 b.
7. *a.* puk S Cl, Bl Cl, Sl Cl fowl.
b. pō Sak R poule.
8. *a.* puk Söm creuser.
b. petpūk Sak K creuser.
c. (?) pukep T—B N knife.
puloe s. 902 d.
puloi s. „ „.
959. pumaliñ B N calf of leg, vielleicht Infixbildung von 52?
960. punhălas B N breast.
961. punlaš T St poison.
962. „puñ-an-ā" M St Schultertragstange.
963. „pun-er-dok" Giftspatel, s. 255 b.
964. pusoi Bers Sk to stroke.
puss s. 949 b.
965. [put, auslöschen] vgl. 713.
a. tĕput Söm éteindre.
b. nāput Sak K „
966. putpūt Sak R envoyer une flèche de sarbacanne („lautnachnahmend, vermutlich mal. Ursprungs, mal. pūput", Grünwedel l. c. p. 171).

R.

67. radañ C N hot.
68. raerse Bers St afternoon.
69. rakiñ milk.
70. rampah K St foolish, = Malay.: rempah, taumeln, wie ein Betrunkener.
ranton s. 248 x.
71. rañam B N tooth.
72. *a.* rao Sak R singe, = Malay.: kerā?
b. reuh Söm singe.
c. reuu Sak K singe.
73. rasa B N bough of a tree.
974. ratoan B N belly.
975. rawas B N evening.
976. rēšña Sak K moussang (mangeur de serpents).
regrik s. 983 a.
977. reilad Söm endormi.
978. remañ D) M beast (or dragon?)
remol s. 682 b.
979. rendäd-pajo Sak R palissade.
rentak s. 688 h.
980. *a.* rĕñah S Cl black, all dark colours.

b. reṅgā Sak K noir; (?) lĕnieh, noir.
c. reṅā Sak R rouge.

981. reṅah Bers Sk to grow fierce, race = Malay.: mereṅah; etwas mit Eifer thun?

reṅhon s. 26 d.
resap s. 405 b.
reuh s. 972 b.
reuu s. „ c.
rhoh s. N 12 a.
'rhok s. 1018 k.

982. riāt Bers Sk to tear (trans.) vgl. 992.

983. *a.* rik, Sak K herabsteigen; regrīk, descendre; matere, bas, en bas; ma-re, sud, bas; ma-rāk, tomber en cascade (= nach unten, s. 715.)
b. rig-mate Söm descendre; rig-māte, eau tombant en cascade (? vgl. a).
c. γēh S Cl, T Cl downstream.

ripoṅ s. 889 e.

984. ris B N to walk.

985. rīs Bers Sk alive.

roas s. 477 c.

986. robak Sak K sourcils

987. [rod, halten, greifen?]
a. āhrod Söm saisir, prendre; tsen-rōt, rejoindre
b. krod Sak K saisir, prendre; krōt, attirer.
c. (?) krĕrūg S Cl to pull pluck out.

roh N 12 a, b.

988. *a.* roi Bers Sk fly.
b. gārui Söm termites.

'rōk s. 1018 k.
roknaṅ s. 997 b.
roṅ s. 997 b.

989. romdō Sak K combien.

990. ru Sak R bei, um.

991. ru Bers Sk to roar; ruh noise.

992. rūht Bers Sk to tear (intr.) vgl. 982.

993. ruski B N rhinoceros.

994. rut B N monkey.

Γ.

995. γāhu S Cl, T Cl, Bl Cl cloud, sky; „skt. râhu, Dämon, der Sonne und Mond verschlingt" Grünwedel, l. c. p. 189.

996. γakⁿ S Cl tiger.

997. [γaukⁿ, Blasrohrpfeil].
a. γaukⁿⁿ Si St sumpit-dart.
b. roṅ Sak R flèche de sarbacanne; roknaṅ, baguette pour nettoyer la sarbacanne (?)
c. gon U P sumpit-dart.
d. ajoṅ S St Schaft des Blasrohrpfeiles.

γeh s. 983 c.

998. γĕj-ă-γoj S Cl to lose one's way.

999. γōi Söm transpirer.

S.

saa s. 1003 b.

)00. *a.* săbak T lips.

b. sabañ S St whisker; sabau (!, = saban?) beard.

sabau s. 61.

)01. sab-bō S St Rôtangebinde an Korbrändern.

sa-bĕh s. 746 c.

sabqu s. 61.

sāg s. 217 h.

sagup s. 337 b.

sāgup s. „ b.

sähäk s. 1051 a.

sahläk s. 1018 b.

)02. saig S St Schnecke.

)03. *a.* sak T haïr.

b. saa (!) J S R hair.

c. sok P S, S Cl, U K hair.

d. sogk U P hair.

e. sog S I hair; S U S hair, feather; S St Haar, Feder; sog-kănut Schnurrbart s. N 10 e.

f. sop Söm cheveux.

g. so' Bers B hair.

h. suk U I hair.

i. tsūk, čūk Bers Sk hair.

k. čōk Sak R cheveux.

l. čō Sak K cheveux.

m. luk B N hair.

sälai s. 700 m.

04. s'am J S R nest (J S N sam).

05. sam B N no.

samul s. 1053 b.

sāmuñko s. 375 d.

santal-kūi s. 1030.

06. sānul Sak K boue, sal.

sapal, säpal s. 52 o, p.

särai s. 700 m.

säsä s. 1044 b.

sät s. 1049 i.

1007. *a.* sau, 'hau Bers Sk chopper; hau, arms.

b. sauud Söm couteau ordinaire.

1008. *a.* sāut P S wax.

b. sud Sak K cire.

sauud s. 1007 b.

sben s. 566 f.

sebes s. 83 a.

sĕbīk s. 566 h.

sebiñtai s. 1212 b.

1009. sĕbō Sak K, Söm coco (servant de vase).

sĕgā s. N 14 a.

sĕgaāt s. „ b.

sĕgal s. 1050 b.

1010. sĕgāntu Ōrañ Ulu zu Simpai I. of Str. Br., 26 p. 52) elephant.

sĕgat s. N 14 a.

1011. sĕgel D, M Fischkorb mit Lockspeise.

1012. sĕglok Sak K fiancé, fiancée.

sĕgap s. 6 m.

1013. seh Bers Sk disappear.

sĕhö's 1039.

1014. [seiñ, früher, ehemals] vgl. 829.

a. hanu-seiñ Söm anciennement, autrefois, s. 22.

b. kasiñ S St = Malay.: dahūlu.

1015. *a.* sekai P S black, = s'koi, pĕkoi, pĕkoi in Veröffentl. III p. 96.

b. m'r'sik P K black, charcoal.

1016. sĕken T—B N soft.

1017. sĕkiān Sak K, Sak R affection.

1018. *a*. sĕlā P S leaf; Sak K, Söm feuille; sla-gĕhup Söm, branche, rameau (?, = Blatt des Baumes, s. 702 k).

b. sĕla Sak R feuille; (?) sahläk, plante à faire des nattes (?)

c. selah *P S leaf.

d. hele S U S „ .

e. (?) hēlĕr Bers Sk fern (?) s. auch k.

f. h'lït S St leaf.

g. kli J S „ .

h. léh T leaf (B N lē = lai).

i. laluk B N leaf = Blatt des Baumes? s. 702.

k. 'rōk, 'rhōk Bers Sk leaf, foliage.

1019. sĕlab Sak K se plaindre.

selah s. 1018 c.

selai s. 693 a.

1020. *a*. sĕlai Sak K, Söm jardin, champ.

1021. *b*. sĕlāi Sak R, Söm jardin, champ.

selañis. s. 666 b.

sel-apa s. N 5 b.

seli s. 1023 c.

1022. sĕlimma Or. S. tiger, = Malay.: salīm?

1023. *a*. selit M B_2 night.

b. silitah B N dark.

c. (?) sĕlī Söm perles (noires) des colliers, oder = Malay.: d'ĕlei?

selmoil s. 1053 c.

1024. *a*. sĕlog T Cl to sleep.

b. slog Sak K dormir.

selupö s. 419 b.

1025. sĕma-lio Söm étranger (Sakaye), s. 693 a.

1026. semeñ S St Bambusspecies.

semoñ s. 566 c.

1027. *a*. sempa' S Cl Durian.

b. sempāh Söm Durian.

c. sĕmpā Sak R „ .

d. shempa Sak K „ .

1028. sĕmpĕlūh D, M (P K) Fluss.

sempoi-man s. N 15 b.

semuñkor peñiku s. 375 b und 916.

sĕnloi s. 700 b.

senlu, sĕnlu s. 700 b.

1029. sĕnmeñ Söm recevoir, vgl. 792.

sentāh s. 1030 b.

sentoi-diākā s. 1030 c.

1030. [sentol, Haar].

a. sentōl P S feather; santalkūi, hair. s. 639.

b. sentuln Sak R barbe du menton; sentol-māt, cils. sourcils, s. 743 b; sĕntāh, queue.

c. sentōl-man Söm, sourcils; sentoi-diākā, barbe du menton; sentor, lèvres (?, = Schnurrbart, vgl. d).

d. šentol Sak K moustaches; šeñtor, lèvres.

1031. senumi S St Pflock in der Flöte.

1032. senuñ-poi Bers Sk chamaleon.

1033. sĕña Sak R crier; sĕño. effrayé, peur.

sĕñät s. 1036 b.

1034. *a*. sĕn-oi S Cl man.

b. senhoi Sak K, Sak R homme en general.
c. seňhoi Söm homme en general.
d. seňhoī Sak K ennemi (?) seňhoi-bābuh, mâle; seňhoi-bābō, femme; seňhoi-moi, homme étranger Sakaye.
e. seňhoi-kīai Sak R mâle; seňhoi-kedo, femme.
f. seňhoi-bābō, Söm femme; seňhoi-bīäg, hoñe blanc; seňhoi-gop, malais; seňhoi-lano, Semang; seňhoi-plä, Sakaye.

1035. sĕⁿit Bers Sk to whine (dog).

1036. *a.* sĕňit Ch S, P S cold.
b. siňät, sĕňät Sak R froid.
c. (?) čānük Söm froid.
d. heňed S U S cold.

seňoit s. 1056 c.
seňui s. 259 e.
seok s. 179 b.
sēon s. 1048 b.

1037. se-outi S St Fussangel, vgl. und 873.

1038. sĕpunei Sak K petit étui pour flèches.

1039. sĕrö, sĕhö' Bers Sk to understand; srö, to know.

sĕroň s. 184 d.
seron-batuk s. 184 c.
seröň s. 184 b.

1040. sĕrōt D) M pleasant.

1041. *a.* sĕγākⁿ S Cl jungle.
b. sĕγok T Cl jungle.
c. ma-srōp Sak K fôret, jungle (= in den Wald, s. 715.

1042. set S St privy parts (fem.); (?) kinsep, Stoffstückchen in den Urat-bātu-Leibgürtel gesteckt als Bekleidung der Pangang-Weiber vgl. 1049 i.

1043. sēt (sert) S St braune Farbe aus Rōtan dĕrnaň (Drachenblut) und Wachs.

shehek s. 1051 b.
shempa s. 1027 d.

1044. *a.* sī Sak K, Söm riz.
b. săsü Sak R „

si s. 1049 b.

1045. si' S Cl to fell.

1046. *a.* siah S U S salt.
b. sijah Q S R salt (Q S N—K sijak).

1047. siak P S wind; Söm tempête.

1048. *a.* sian K dieu.
b. (?) sēon S St Traumgeist.

siempoi s. N 15 a.

1049. *a.* sīg Söm viande s. auch h, Sak R ventre (?) s. auch e und i.
b. si J S N flesh.
c. isik S U S body.
d. isi *P S, S I body, P K body, flesh.
e. issi Sak R corps.
f. usi P S body.
g. „es-i" S St „body (external view)"; „es-i-u", „body (internal view)" (?); sī-i klued, Knöchelgeschwulst.
h. nseg Söm corps.
i. süt Sak R viande.
k. sö' Bers B body.

1050. *a.* sigar T St sumpit-dart.
b. sĕgal Sak K (bâton de) flèche de sarbacanne.

sigloid s. 700 a.
1051. *a.* sīhak Söm gale; sähäk, puant.
b. shehek Sak K puant.
si-i klíued s. 1049 g.
1052. sil S St Schildkrötenspecies.
sil s. 1058 b.
silitah s. 1023 b.
1053. *a.* sĭlimul Si St wadding of the dart-case.
b. samul T St wadding of the dart-case.
c. selmoil Sak R étoupe pour sarbacanne.
1054. siloit Bers Sk naked, von 1049?
simo s. 682 c, d.
sinlaut s. 700 k.
1055. sinu Sak R citrouille (gourde).
1056. *a.* siñä Sak R silence.
b. siñen Sak K silence; honteux (?)
c. señoit Bers Sk silent.
siñät s. 1036 b.
siñen s. 1056 b.
1057. sip^{n} S St Himmel (nicht im materiellen Sinne), Veröffentl. III p. 117.
1058. *a.* sir T Cl husband.
b. sil Sak K homme en général (?)
c. ĕnsĭr S Cl husband.
d. kessij U P „
e. kesüi S U S „
f. (?) kanĕu B N man.
sla-gĕhup s. 1018 a.
slog s. 1024 b.
1059. suik Ch S sky.
1060. suiriñ M St clever, wise man.
snörpip s. 897 m.
1061. so Sak R ouvrir.
so' s. 1003 g.
sö' s. 1049 k.
sobeñ s. 566 g.
1062. sod-ği *P S face.
sog s. 1003 e.
sog-kánut s. 1003 e.
sogk s. 1003 d.
1063. [sohm, Morgen?]
ki sohm, lañ sohm, i soñ, 'añ soñ Bers Sk morrow, next day; teñ šohm, morning (B N tañsum); isoñ, esöñ, nisom, to morrow.
1064. söi, sui Bers Sk chawat (loin cloth).
1065. söi, nösöi Bers Sk to demand; kasoi, to require, to ask.
sok s. 1003 c.
1066. sönörpip Söm échelle, escalier.
1067. sonsoité M B$_1$ siffler.
soñoi s. 259 e.
1068. *a.* sop T—B N breast.
b. hub Sak R poitrine.
c. tutop Sak K „ ; (?) ähop, gai.
d. gohup Bers Sk pain, sick, ill (?); aber: grĕh-gohup, hate (sick at heart).
soro s. 693 c.
1069. sörpur Söm triste.
söt s. 1072 b; N 14 c.
1070. söt S St Bambusdose für Ipūh.
srö s. 1039.
1071. subtĕr B N thunder.
sud s. 1008 b.
sui s. 1064.
1072. *a.* sui, nig soi Söm se laver.
b. sut, sōt Sak R „ „
c. šüi, essui Sak K „ „
1073. sūi Bl Cl cloud.
suk s. 1003 h.

4. *a.* sul S St Rindenstoff.
b. sūl S I waistcloth.
5. supat S U S tin.
sut s. 1072 b.
su'ut s. 225 a.
swag s. 1220 c.

Š.

3. šah T father (B N zaza).
šāhlu s. 700 m.
šeluh s. „ „
šĕlūhh s. 707.
šentol s. 1030 d.
šeṅtor s. „ „
1077. šök S Cl navel.
šüi s. 1072.

T.

l. tā (tar) Benūa St komm-heraus! (bei Beschwörungen).
l. ta-ănar S St Kerbe am Beil.
l. *a.* tab P S, Sak K, Söm Ei.
b. ṅĕn-tap S Cl testicles.
tabagu s. 1081 b.
taba-ğĕhu s. 1081 e.
. [tabak, Ast, Stange?)
a. loṅ tabak Bers Sk gharu wood, eagle wood of com̄erce.
b. tabagu S St Stiel eines Steinbeiles; tăbok, Griffende (?); tabog, Falle für Pelandok (?)
c. tebal *P S tree; (?) tebalmet S St Schwertecke.
d. teboa J S bough of tree.
e. taba ğĕhu Söm bois avec des noeuds, s. 702 o; tĕnbo, arbre; (?) nomtap, plante.
f. (?) tabuk Q S N sugarcane, = Malay.: tĕbū?
g. ča-tebo U P to cut s. 147 b.
1082. tabek Sak K grénouille.
tabiṅ s. 78 e.
tabog s. 1081 b.
taboh s. 110 h.
tăbok s. 1081 b.
1083. tabok S St neck.
tabuh s. 110 g.
tabuk s. 1081 f.
1084. tabzan B N neck.
tagon s. 1103 e.
1085. *a.* tāğu Sak K, Söm serpent.
b. tiğauh, tiğoh Bers Sk snake.
c. tiğih K S snake.
d. piği Ch S „ .
e. tagon (!) P S snake.
f. tiga (!) B N „ .
täh s. 1110 e.
1086. tahā S St Palme, Malay.: lĕṅkap.
tähäl s. 1110 t.
1087. tahat-na Sak K oui, s. 795 b.
1088. *a.* tahoī M St „seen".
b. toi M B_1 voir.

1089. tahūm S St Wildkatze.
tahun s. 1168 a.
taik s. 1110 g.

1090. *a.* tajuh, taijo K tigre (Q S taijo).
b. tījo S St tiger.
c. (?) ğuhok Söm tigre.
d. čiai J S tiger.
e. tūeh Bers Sk tiger.

1091. tak Q S N—K he.
taka-čan s. 373 k.
taka'h-toń s. 1154 h.
täkto s. 841 c.

1092. taku U P Caladium.
tä-latań s. 668 a und 1110 n.

1093. ta-lila J S R earthquake s. 1110.

1094. talök Söm coleoptère.
taluk s. 701 d.

1095. [tam, vergangen].
a. ntām Sak R hier, anciennement, autrefois.
b. nano-tam P S yesterday s. 798 l.
c. čim-tūm S U S yesterday s. 370 d.
d. tĕmai Bers Sk once (of old).
e. hatop Sak K (?) hier, anciennement, autrefois.

1096. tamarafaik [1]) B N feet; tamarafaik penağam, toe; tamarafaik ğari, toe; tamarpat feet; tamara pok, tongue.

1097. tamarit B N road, vgl. 984.
tamakal s. 1130f.
tam-bü s. 248 v.
tambut s. 1197 a.

1098. taminda J S elephant.

1099. tamlańik B N head.

1100. tamlańop „ face.
tamp'hōs s. 941 a.
tampoiń s. 788 c.
tampois s. 941 a.
tanganet s. 651 l.
tankō s. 614 a.

1101. *a.* tań S St Stachel; di schraffieren.
b. (?) tenhel Sak K, Sö écrire, dessiner.

1102. tańa Sak K s'enquérir.

1103. tańń Sak R cou.
tań sum s. 1063.
tapias čun s. 373 k und 114
tapip s. 897 n.
tārå s. 1104 b.

1104. *a.* tarok S Cl spear.
b. tarå Sak R lance.

1105. tatagash Sak K rhinocer
tätö s. N. 16.
tätoto s. 1167 b.

1106. tau S St Ringe am Rücke korb, an welchem die Rin sitzen.

1107. tāua S St gibbon, Malay siāmań.

1108. tauak Söm papillon.

1109. te D, St you, vgl. 886 b.

1110. *a.* tē Bers B, S Cl, T Cl eart land.
b. te, teh Sak R pays, co trée.

[1]) Die hier folgenden Wörter gehören zu demjenigen Anteile von B N, der E sprechungen bei anderen Dialecten resp. Quellen nicht aufzuweisen hat, s. S. 13. Gera diese hier sind mir besonders verdächtig, ohne dass ich indess anzugeben wüss was für eine Bewandtnis es eigentlich mit ihnen hat.

c. teh B N, J S, P S, Q S, S I, S U S land; teh J S plain.
d. kateh K terre, s. auch g.
e. täh Sak K, Söm terre, pays.
f. tek S St earth, land; tek-klantiñ, Kĕlantan; tek-un-tā, Kedah = tö ginta bei Morgan.
g. tek, tik, taik K terre.
h. tei U P earth.
i. atei P, U I earth.
k. atel' U I „ .
l. (?) tebal S St Fläche.
m. (?) telasah B N land.
n. tä-latañ Söm argile, s. 668 a.
o. ti-gābiñ Sak R argile.
p. teh gempar Bers Sk earthquake.
q. ta lila J S R earthquake.
r. blio detä Söm profond s. 693 e.
s. botä Sak K profond.
(vgl. dalam the Bers Sk pit.)
t. (?) tähäl Söm cultiver.
u. (?) rīg-mā-te Söm descendre, eau tombant en cascade (?); oig-ma-te, monter, gravir (?); čiba-täh, rapporter (?)
v. (?) ma-te re Sak K bas, en bas; ma-te, autrefois (?); čĕlo-ba-te, rapporter.
w. (?) čim-mo-te Sak R haut pays; čĕlo-ba-te, rapporter.

tēau, tēao s. 248 h.

tebal s. 1081 c; 1110 l.
tĕbīk s. 95 a.
teboa s. 1081 d.

1111. *a*. teböl Bers Sk bee (B N tebul).
b. tĕbol Söm miel (?)

tebu-bétoñ s. N 3.
tĕbū s. 103 d.

1112. tĕbul Söm grande montagne, vgl. Malay.: tĕbal, dick?

tebuñ s. 95 b.
tebut s. 897 o.
teg s. 1116 b.
teg s. „ c.

1113. tegöt Bers Sk to fall.

teh s. 1110 c.

1114. *a*. teh T—B N man.
b. ti J S R husband.
c. toh Sak K époux.

teh gempar s. 1110 p.

1115. tĕhōl Sak K allumer.

tei s. 1110 h.
teigrö s. 823 b.
te'ik s. 1116 a.
tein s. 1154 d.
tek s. 1110 f, g.

1116. [tek, schlafen].
a. te'ik T to sleep (B N tiok).
b. teg P S, U P sleep.
c. tēg *P S „ .
d. ğetek Bers B, Bers Sk to sleep (B N ğĕtik) Bers Sk auch: getek).
e. ğĭtik Bers St to sleep.
f. ietek U I „ .
g. ğazīk U K „ .
h. mütek S St „ .
i. lĕtik Bers B „ .
k. nektöt Söm lit.
l. (?) četik B N to watch (?)

1117. *a*. tek U K privy parts (fem.).
b. teñ (= tek^{n}?) S St menstruation (?)

1118. tēk Bers Sk to measure.
1119. *a.* tekad *P S cold.
b. tĕkat Söm kalt; dĕkāt; froid, s. auch f.
c. tkat U I cold.
d. teket Bers Sk cold.
e. dĕkat Sak K trembler (?); dekat, kalt.
f. lĕdgīt Söm trembler.
g. (?) tekat B N fever (?)
1120. tĕkēń D, M angry.
teket s. 1119 d.
1121. tĕkkiń Bers Sk knot (of bamboo).
tek-kö s. 614 a.
1122. tēkoh Bers Sk trunk of a tree.
1123. tĕköm, tekö^pm Bers Sk to strangle, choken, = Malay.: tĕkkan, drücken, pressen, untertauchen?
1124. tekub S St Nashornvogel.
tela s. 700 q.
tela s. 1160.
télak s. 701 e.
te lasah s. 1110 m.
tel boig s. 436.
1125. teleⁿk doh Bers Sk to pour s. 248 c.
1126. teloń Bers Sk to seek.
telonil s. 1128 f.
1127. [teltil, ausbreiten?]
a. teltil-tappā S St Argus fasan; Vogel, der die männl. Seelen bringt, s. Veröffentl. III p. 116.
b. teltil-tappā-i S St Hebamme s. Veröffentl. III p. 112.
telū s. 1128 e.
1128. *a.* tĕlui Sak K, Söm bananier.
b. tèlui-ğai Sak R „ .
c. tūlūi P S honey (?) s. auch e.
d. (?) munisań-lui S U S bee (?)
e. telū P S banane.
f. telonil *P S „
g. 'ntor, h'ntor Bers Sk banane.
témai s. 1095 d.
1129. tĕman Sak K accompagner = Mal. tĕman Gefährte.
1130. *a.* temkal S I man.
b. tumkal Q S N—K (Q S R tönkal), *P S, S St, S U S man, male.
c. timkal' U K, U P man.
d. tönkal J S N man (J S R tumbal).
e. tońkal T—B N male.
f. tamakal K home.
1131. temöh Bers Sk to call; temoⁿ, to bawl; temohⁿ, to summon; tĕmoń, to cry out.
1132. tempo U I sieben.
1133. *a.* temtom S St Gürtel für die Frauen; Pflanze (ūrat būtu), woraus derselbe gemacht wird.
b. temtom S I waistcloth.
1134. *a.* tĕmun Söm neveu.
b. kuot-kemon Sak K neveu.
1135. tĕnä Sak K frère aîné
tĕnbo s. 1081 e.
1136. tēnek K St Gift für die Blasrohrpfeile.
tenhel s. 1101 b.
1137. tĕnikäs Sak K fenêtre.
tenlai s. 700 p.
tenrin s. N 17.
1138. tĕnūi S Cl a pillow.

39. tenunā S St Querstock im Hihau.
tenut s. 842 c.

40. teu wād S St Gravierung auf dem Mundstück des Blasrohres.
teṅ s. 240; 1117 b.

41. *a.* teṅ, töṅ Bers Sk ear.
b. tögⁿ Bers B „
c. daṅ B N „
d. tiṅ T to hear.
e. ĭntĕṅ SI ear.
f. inteṅ S St „
g. elē-enteṅ S U S „
h. anten U K „
i. antiṅ Q S—K „
k. ntokⁿ U I „
l. gnĭntok Sak R oreille.
m. kantak P S ear.
n. gĕ̆rtēk S Cl to hear.
teṅ sohm s. 1063.
teṅtak s. 217 i.

42. teo T—B N forest.

43. tepi S St Staubgefässe und Pistill.

44. tepijăs S St Wunde durch Dorn oder Stein (?); tapias-čuṅ, Magenleiden, Kneifen im Magen, s. 178 c.
teput s. 965 a.
terkⁿ s. 1154 b.

45. tĕrlăkⁿ S Cl thorn.

46. tēs Bers Sk abscess, boil.

47. tētak Bers Sk small.

48. tēteṅ Bers Sk orchid.
tet-tod s. 1200 c.

teu s. 248 q.
thē s. 1154 g.
t'hi s. „ f.
thuh s. 702 v.
thui s. 1194 a.
ti s. 1114 b.

1149. ti, tä Sak K noch?

1150. ti, tim Belend. St nicht wünschen, nicht wollen.

1151. tiasma U I tiger.
tiau s. 208 f.

1152. tib U P road.
tīgⁿ s. 1154 a.
tiga s. 1085 f.
ti-gābiṅ s. 1110 o.
tiğauh s. 1085 b.
tiğih s. 1085 b.
tiğoh s. „ c.

1153. tih Bers Sk above.
tīh s. 1172 e.
tījo s. 1090 b.

1154. [tıkⁿ Hand, Finger].
a. tīgⁿ Söm doigt de la main; tapar-tī, main.
b. tĕrkⁿ S Cl hand.
c. tiṅ P S, finger, hand; *P S finger; (?) tiṅ-lit S St Schwielen; ma-tiṅ-mun Sak K droite; mātiṅ-jel Sak K gauche s. 441 b.
d. tein U I arm s. auch h.
e. tīh Bers Sk hand (B N t'hi, hand, finger).
f. thē Bers B hand.
g. tü U I finger.
h. tuṅ [1]) T—B N hand; taka'h-toṅ T finger.

---

[1]) Die hier beginnenden Formen unterscheiden sich mit ihrem dunkleren Vocal ·klich von den vorhergehenden. Immerhin aber scheint mir ihr u, o (das eine ıun-taṅ ist wohl Druckfehler) noch charakteristisch genug zu sein, als dass eine Entstehung aus dem malay. taṅan gedacht werden könnte.

i. toṅ J S hand; tika-toṅ J S N finger (J S R tiku-toṅ).
k. toṅ Sak R avant-bras; tapa-toṅ, main; konun-taṅ, doigt, s. 651 g.
1155. tikarut B N man, vgl. 1114.
1156. ti'l Bers Sk spoor, = Malay.: tīlas?
tim s. 1150.
ti-mĕnu s. 760 b.
timkal' s. 1130 c.
tinamea s. 1197 c.
1157. timi B N this.
1158. tinbön S St mit flachen Sohlen klettern.
1159. tinbul S St Halter am Rückenkorb für die Arme.
tinim s. 842 d.
1160. tinlaig S St Kamm; telā, Kämme als Zauber gegen Krankheiten, der Gebrauch dieser Kämme.
1161. tinteb S St Zange aus Bambus.
1162. tinujö Söm en arrière.
1163. tinuṅān S St klettern mit Seil.
tiṅ s. 1141 d; 1154 c.
1164. tiṅhē S St Harz, Malay.: „kanghar".
tiṅlit s. 1154 c.
tiok s. 1116 a.
1165. tišbuš Sak K empoisonnement, = tiš-kebuš? vgl. 188.
tjut s. 371 g.
t'lā s. 701 d.
t'luk s. 701 d.
1166. *a.* tmu U K stone.
b. gmu P, U I stone.
1167. *a.* to Söm non (vague).
b. täto-to Sak R (vague
tō-s. 841 c.
tobē s. 880 f.
tö-bĕčut s. 248 s.
tög^n s. 1141 b.
toğē s. 131 t.
toh s. 1114 c.
1168. *a.* tohon, tahun K rouge.
b. tohui Söm rouge, jau
tohop s. 1200 d.
1169. tō'ht, to^n Bers Sk to fly
tohui s. 1168 b.
toi s. 1088 b.
1170. [toi, gross].
a. ĕntoi S Cl great, larg
b. nutoi Ch S large.
c. ntōe, ntui Sak R gra
d. kadui Bers Sk big (B kedui, great).
to-ilek s. 676 a.
1171. tokī Söm grand-père.
tol' s. 239 o.
toleiloi s. 676 a.
1172. toloko S U S nail.
1173. tölōṅ Bers Sk flying liza
tom s. 248 v.
1174. tö-nīn Sak R eau claire, 248 s.
tonmo s. 461 c.
toṅ s. 1154 i, k.
toṅkal s. 1130 e.
töṅkal s. „ d.
1175. *a.* toṅkat Or. S. sun.
b. tunkat U I „ .
c. toṅkat čēlēon D, M (Pl cloud (?)
1176. toṅk^n k Bers Sk to tap wi a stick.
1177. toṅlä Söm montrer, vg 1130 i, k?; toulä (= to lä?) enseigner.
1178. *a.* top Söm Abend; pĕdi-to minuit, s. 898 a.

b. atob, atāp Sak K soir.
c. ualtam Sak R minuit.
79. topō Sak K mousse.
80. tos S St centipede, Malay.: „djeluntu".
81. tōsil Sak K mousse.
tot s. 1200 b.
82. töt, katöit Bers Sk to pluck (feathers).
toulä s. 1177.
83. trab Sak R colline.
84. trala Sak K découvrir, voir.
85. *a.* treg Sak K vermine.
b. mondre Söm vermine.
c. moṅriū Sak R „
86. tsejäg Sak K accuser.
tsenrot s. 987 a.
tséran s. 184 g.
87. tsige Sak K dur.
88. tsijen-ōš Söm fumée.
89. tsiṅrä Sak R poison des flèches.
tsūk s. 1003 i.
tu s. 248 r.
tü s. 1154 h.
90. tuban J S R hog.
tudeh s. 226 e.
tüẹh s. 248 s; 841 d.
tūeh s. 1090 e.
91. *a.* tuh U K, U P brother; tuh-jalu U K sister, s. 730 b.
b. (?) pertoje B N sister.
92. *a.* tūh Bers Sk milk (B N thuh).
b. tuh Bers B breasts (female).
93. tuhīl Söm fosse au dessous d'une cassade.
tūht s. 1200 a.
94. *a.* tūi Bers Sk there (at a distance) B N thui, that).
b. ntui Söm là; atui, au lieu de (?): čip-ma-tui, là (= gehen nach da, s. 206 q.
c. ma-tui Sak K là (= dahin); ma-tu, là.
d. čim-ma-tui Sak R parci, par là (? s. 206 r.)
e. (?) čibadoi U K komm! (= komm dahin?)
f. moh-t'iun M B_1 aller là bas; mai-t'ian, venir ici, s. 715 d.
1195. tukaṅ Sak R habile, — Malay.: tukaṅ, Handwerksmęister.
tukun s. 799 b.
tülüi s. 1128 c.
tumabeh s. 718 e.
tumbal s. 1130 d.
tumkal s. „ b.
1196. tün T St Gürtel für den Köcher.
1197. *a.* tunbot T night; tunbut, darkness (B N tambut).
b. (?) ahuṅut P S night.
c. (?) tinamea J S N dark (J S R: Tin, Amea [sic!])
tunkat s. 1175 b.
tuṅ s. 1134 h.
1198. tuṅkon M B_1 allumer.
1199. tup Sak K couvrir.
1200. *a.* tut Bers Sk to kindle; tūht, to burn; kātūt ūs (üis) burnt.
b. tot Söm brûler, rôtir.
c. tet-tod Sak K brûler, rôtir.
d. (?) tohop Sak R bouillir.
tutop s. 1068 c.
1201. tuuoh Sak K capitain, chef.

U.

1202. *a.* uäg, ueg Söm habit, étoffe.
b. wēt P S waistcloth.
1203. *a.* ual Sak R cendre.
b. uāl Sak K „
c. uhal Söm „
1204. ual-tam Sak R minuit s. 1095 c, und 1209 (?)
1205. uan Sak R bossu; uān, courbe.
1206. uash Sak K embouchure de grande riviere, vgl. löuass Sak K large = Malay.: lūwas, weit, geräumig.
1207. uba-manah Sak R ranger.
1208. ud U P dog.
ueg s. 1202 a.
1209. uelual Sak K tourner.
uğert s. 389 d.
uğoṅ s. 702 r.
uğūs s. 385 b.
uhō s. 409 c.
ui-uei s. 273 e.
uis s. 1215 d.
ujoṅ s. 495.
ŭl' s. 1215 n.
um s. 861 c.
1210. umā M St large (?) clearing; umpā, small (?) clearing.
1211. um-pokatē S St Lepra.
undan s. 841 b.
1212. *a.* untai M B_1 à l'instant, tout à l'heure.
b. sebiṅtai M St presentl
1213. uṅa B N lightning.
1214. uṅkwo T chin (B N aṅkw
1215. *a.* us Bers Sk, Bers St, J Q S N—K, U K, U P f (B N hus).
b. ūs Bers Sk, S St fir os, S St, „Flamme".
c. ŭś P, UI fire.
d. uš, uis Bers Sk fire.
e. oss S I fire.
f. ōs P S „ ; ūs P S thu der (? = Blitz = Feue vgl. l.
g. oš Sak K, Sak R feu
h. ōš Söm feu.
i. ois S Cl, T Cl fire.
k. aus S U S fire.
l. ās *P S „
m. has T „ ; hu, ligl
n. ŭl' U I „
o. (?) kelos S St Blitz, Malay.: kilat?
p. (?) ehuk Sak K allum vgl. m.
usē s. 498 e.
usi s. 1049 f.
uš s. 1215 d.
u'ut s. 650 f.

W.

waj s. 439.
wan-kuman s. 1134 b (?) und 1215 e (?)
1216. *a.* waṅ Q S R (Q S N—K wuṅ), J S R infant, waṅ-čau J S N (J S R woṅ-čau) toe s. 2 k, waṅ-tuṅ J S finger, 1154 i; waṅ S St chil wiṅčau, S St Zehe.

b. wañ-mabē T (B N woñ-mabē) daughter s. 718 a; wan-batauh (B N wañ-bak) rivulet, s. 248 t.
c. woñ S I, S U S child.
d. wog^n U P „ .
e. (?) wan-kuman J S R sister (?)
f. (?) āwañ D, M, male child.
g. (?) awunta-tik B N brother.

1217. wañwik B N smallpox.

1218. wap S St nettle, Malay.: „djĕlatong gādja".

1219. *a.* wau J S N dog (J S R wau!)
b. woh T—B N dog.

1220. *a.* weg-bădē S U S to come, s. 226 b.
b. (?) wek K être (?)
c. swag U I to go.
d. „ P road.

1221. *a.* wĕh S Cl to throw away.
b. kawin Bers Sk to throw away.

wek s. 1220 b.

1222. wēk S Cl to shoot with a bow.

1223. *a.* weń U P knife.
b. wueń U K knife.

wet s. 1202 b.

1224. wigweh B N water, = Javan. wē, Wasser?

1225. wih S Cl do not! desist!

1226. woa, woh Bers Sk not yet.

wog^n s. 1216 d.
woh s. 1219 b; 1226.

1227. wohāi Bers Sk to yawn.

woñ s. 1216 c.
woñ-mabe s. 1216 b.
wueń s. 1223 b.
wuñ s. 1216 a.

1228. wus pti U P Stirn s 955 a.

Z.

1229. za, zais B N blood.

1230. zafañ B N plan.

zais s. 1229.

zaza s. 1076.

1231. zulo B N flesh.

1232. zumzaid B N charcoal.

NACHTRAG.

1. a'ā Bers Sk tiger.
2. auva kanit U K child, s. N 10 d.
3. [bĕtoṅ ?]
   a. tĕbū bĕtoṅ Söm canne à sucre.
   b. büs bĕtäk Sak K canne à sucre.
4. čaharu M St source of river.
5. [čul, Rauch ?]
   a. bičül S Cl to smoke.
   b. sel-apa B N to smoke, apa = Malay.: āpi.
6. garui Sak K tenir.
7. ğahote B N peacock.
8. jap S Cl to speak.
9. a. kĕbu Sak K fruit; kĕböh, grain = ?
   b. kĕbuk Sak R fruit; kĕbuh, grain.
   c. koboh-ioh S U S, cocoa-nut, s. 702 d; kabor, seed.
   d. kumba P S seed.
10. a. kĕnen, kenin Bers Sk small.
   b. kaned S U S small.
   c. kodo kanit U I daughter = Mädchen kleines, s. 549 e.
   d. auva-kanit U P child.
   e. sog-kănut S St Schnurrbart s. 1003.
11. oig-mate Söm monter, gravir, s. 1110 u.
12. a. rhōh Bers Sk branche (B N roh, bough of tree).
   b. roh Bers B bough of a tree.
13. sawu B N storm.
14. a. sĕgat Söm autorité, parceque (?); sĕgā, silence (?)
   b. segāāt Sak K autorité.
   c. (?) sōt Sak R calme.
15. a. siempoi Sak K cils.
   b. sempoi-man Söm cils, s. 743 i.
16. tätö Sak K se lever.
17. tenrin U P arms.

2. ABTEILUNG.

„Texte".

Die malayischen Lehnwörter werden in Folgendem durch stärkeren Druck gekennzeichnet sein.

I. Bers Sk.

1. mui kur mah = alone, a single man. 2. mai kur mah =
ein ? Mann zwei ? Mann
two together. 3. mpē' kur mah = three together. 4. Mani
drei ? Mann Wo
nimul hinoṅ = where do you arrive from? 5. joṅ-mĕri.
ankommen gerade? verirrt im Wald.
6. čeloń-hau 7. lem ṅot = bad. 8. g̃a'aṅ-kh'oṅ — backbone.
back (of) parang gut nicht
9. čau jol = the dog barks. 10. pigi hū'm = to go and bathe.
Hund heulen
11. hagek 'ndol bras muntek = ask for a little rice. 12. maham
bitten ? Reis wenig Blut (von)
mah = human blood. 13. maham ketur. 14. kadui kret.
Mensch Blut (von) Schwein gross an Körper
15. keteⁿ kret. 16. kačah us = to burn (intr.). 17. kätūt üs =
klein (an) Körper
burnt. 17. klobok kadui. 18. klobok kenin. 19. seroṅ batuk.
Schmetterling grosser Schm. kleiner cavity (in) rock.
20. jal loṅ. 21. gnahek ha [1]) ṅkikeh. 22. hndi lek.
to climb a tree. to fight with him. Kleider alte
23. söi uis ha [1]) 'öin = asked us for a light. 24. mani hi
fordern Feuer zu uns Wo du
karak = Malay.: dimana aṅkau tiṅgal. 25. jal ha-doṅ (doṅ).
wohnen? to enter to house.
26. doit ketas aṅ'son = the paper is all finished. 27. doh
Vollendet Papier (s. 1081). Wasser
jal = flood tide. 28. g̃ön kihkeh = give it to him. 29. čok
steigen
a-kit = go there. 30. mani haluk hĕlök hinoṅ = where did
Wo gehen Mann gerade?

---

[1]) S. S. 517 Anm.

your husband go just now. 31 srö ṅot = I do not know.
wissen nicht
32. liok budek hȯⁿ = this boy is making noise. 33. budek
lärmen Knabe dieser. Kind
hăp n'uin [1]) hăp gadek = a child that has no father
nicht vorhanden Vater nicht vorhanden Mutter
and mother = orphan. 34. tīhaṅ čŏh ṅōt kātĕh' = the post will
Der Pfosten eingehen nicht Grund.
not enter the ground. 35. a'ā' ru = the tiger roars. 36. kom
sitzen (ruhig!).
ğeliau, čeliau = let me see. 37. hoh ti'l a'ā = this a tiger's spoor.
sehen
38. čok mani hi = where are you going?
gehen wo ihr?

Ein Sang von der Durian-Ernte: [2])
ha nahȯⁿ timbul nenek mojaṅ ğaṅan gohup peniṅ bagai.

II. SCl:

1 eṅ ča' ča'na' = I eat rice. 2. Hĕh tĕlās kuh ka' ğīh =
ich essen Reis. er vollenden töten Fisch jenen
he has killed that fish. 3. derkⁿ ēṅ bē ma'čut = my house is
Haus (von) ich sehr klein
very small. 4. ōk iōdz ēṅ ma'hē = give my chopper to him
geben Hacke (von) ich zu er.
5. hē čīp ma'-lor = where are you going? 6. ēṅ hōt čīp
you go to where? I wish going
ma'ta' 7. hē gui kĕn tē ṅun derkⁿ ğīh. 8. ēṅ pai
to the interior you sit upon the ground near house this. I just
hōl kĕn rē 9. Ia-lok mĕnaṅ ēṅ hōt čīp ma-serakⁿ
arrive from down stream. to morrow brother (of) I will go to the jungle
bort čēp. 10. bičūl ābatⁿ sĕn-oi.
catch birds. smoke garment (of) Senoi (Proverbe).

[1]) „The usual word for father is ikun" Skeat.

[2]) „When the fruit is ripe and one or two durians have fallen, the fallen fruit is cooked and served up in a jambar (receptacle of banana leaves) together with any other fruits that are ripe at the same time. A space round the oldest tree is ornamentally railed off with serdang leaves and simpl decorations and a feast is held (the feastors sitting inside it) after the repetition of the usual charm: s. oben.

III. Söm:

1. aje nĕl-huāl. 2. mih nĕl-huāl. 3. aje mo ni réüḥ. 4. mih
wir abreisen. ich abreisen. wir haben einen Affen. ich
mo ni réüḥ. 5. mih réüḥ mo kĕbus.
haben einen Affen. (von) ich Affe sein tot.

Was jetzt folgt, ist die Uebersetzung des gleichen Textes in Söm, Sak K und Sak R. Ich habe bei der Wiedergabe derselben nur mechanisch transscribiert, ohne zu versuchen, die Schreibart gleichmässig zu machen. — Das Stück in Söm ist von den dreien das am schwersten zu entziffernde, teils weil es eine Reihe unbekannter Wörter enthält, teils weil Morgan, da er dieses Idioms am allerwenigsten mächtig zu sein scheint, manches quid pro quo gesetzt haben wird.

aje top tibā depa gie ğelmol Riam īsš nano
wir abends ankomen an Spitze(?) (von) Berg Riam ? ein? dépuisque?
gie på å tĕmpad no kĕnlep å på tiš-kei ṅoṅ hoi dĕmod jis
Spitze ? ?, = tampat(?) attirer(?) ? ? ? = 433? ? ?
pĕnanak dĕda dā je mad jīs lagi ğe mig hoi isšk hog biadu nī
? ? ? ? Sonne? noch ? wir? ? ? ? s'arrêter ?
kālī simpak madjīs hoig ĕṅol ğelmol sĕmaṅ ui-uei hoṅ čöm
? Sonne? ? ? Berg. Sĕmaṅ tragen Wasser, zünden
ōš lagi esen nassi hoig inčen klukōm blaṅṅa, sĕma
an Feuer, noch wenig, (und) Reis schon(?) kochen in Popf, Sĕmaṅ
bğī job-gop čātu [1] beg ōš tĕkat dia īsīk, ĕsen ueg,
mit(?) Fremden sich samĕln um Feuer, kalt sie (an) Körper, wenig Kleidung,
ta čüküp ĕsī mad jis [2] amig [3] peṅpeṅ paṅgulu ju
nicht Bedeckung (von) Körper. Sonne?! wir fragen den Häuptling?
kĕntā la kĕnmå på klilik ik hoš på čikei
Kinta: was Name (von) Spitze, (welche) sehen wir? Diese Spitze gross, hoch
edak jerno ğelmol kui kerbu eh jiku jok på kerbu to eh-hoi
? ? Berg sprechen, nennen(?) Gipfel(?) Kerbu ? ? ? Spitze Kerbu Fluss ?
labok čiamo steiṅa aji tībā lio jo huel ğelmol Geliṅam
? ? Mitte (von) Tag ankomen fern ? ? Berg Geliṅam
lĕbī die jok på kui Kerbu no på to bo hoṅ.
noch ? ? Gipfel, Spitze Kerbu, auf? Gipfel nicht sein Wasser.

---

[1]) = Malay.: (bĕr) sātu?
[2]) Was hier mad jis = „Sonne" sollte, ist absolut unverständlich.
[3]) s. oben Zeile 2.

IV. Sak K:

Atāp je išuol čauok gelmol Riam aje hīmat.
Abends wir ankomen (an) Gipfel (von) Berg Riam; wir glauben(?),

bigā dielo tä adō išuol je uol sĕnoi
(er sei) mehr hoch [1]) (von) Land jenes. Ankomen wir ankomen(?) Nacht [2])

moi ǧelmol bigat mĕnu čauāk ekĕloi tsiūĕḥ dadā [3])
andere (an) Berg mehr noch gross, (sein) Gipfel in Wasser (=Wolken), nicht(?)

je tī ǧĕrō tiba aje unǧo ukum ejē siap mensat lajäk
wir sehen(?) [4]) weit ankomen, ich geben(?) Befehl, ? bereiten für(?) Nacht

mu seṅhoi en hok' goi hōš tī meṅheṅ tshanā
? . Senoi bringen Wasser, anzünden Feuer, noch(?) wenig, (und) Reis

sudā čepčäp enkĕloi blaṅṅa seṅhoi ǧelmol ramei gop
schon kochen in Topf. Senoi (von) Berg mit(?) Fremden

hemejäjō beg hōš rī seṅhoi må dekat meṅheṅ abāt
sich drägen um Feuer. ? Senoi sein kalt, wenig Kleidung.

mĕnuh rī seṅhoi je ikōl mahiā meṅheṅ aje sĕmāṅ bäk
gross(?) ? Senoi(?) ?. Als [5]) hell ein wenig, (wir) fragen Semaṅ ?

paṅgulu gĕnčōl Gĕntā lĕmo lō ǧelmol rendäk je
Häuptling (von) Thal(?) Kinta: Name welcher (von) Berg, (den) sehen wir?

na ǧelmol monuh tuḥ nah-tuḥ ǧelmol Kerbu derī jē puṅa
Der Berg hoch da, der-da (ist) Berg Kerbu, von seiner

čĕrus rik teuḥ Kerbu je bĕtā loi je puṅā ǧalok
Seite herabkomen Fluss Kerbu. Wir nicht(?) ersteigen seinen Gipfel

ia kāl meṅmeṅ ǧuṅ hīs lĕbī ǧerō mapa tiṅ mun
morgen vor(?) Mitte(?) (von) Tag. Mehr weit nach Hand rechts

ǧelmol Geliṅām ǧerō tä bahlī d'erik ǧelmol kerbu empak
(liegt) Berg Ğeliṅām hoch noch(?) mehr(?) von (als) Berg Kerbu. Auf

kembūĕḥ ana ǧelmol hoṅ he hoṅ.
Gipfel(?) (von) dieser Berg kein(?) Wasser.

V. Sak R:

Hier hat Morgan selbst eine Art Interlinearversion beigegeben, eine Art Interlinearversion insofern, als sie nicht gerade inter lineas steht, sondern in einem nachfolgenden Verzeichniss die Bedeutung der einzelnen Wörter angiebt, das aber in der Weise, dass Wort für Wort in derselben Reihenfolge, die es im Text einnimmt,

---

[1]) = höchster.
[2]) s. 259 e.
[3]) = Malay.: tiāda?
[4]) = 240?
[5]) = Malay.: käli?

übertragen wird. Ich setze hier diese Uebertragungen **unter** die einzelnen Worte. Die schlimmen Sachen, die Morgan bei dieser Uebertragung passieren, sind allerdings nicht geeignet, eine zu hohe Meinung von seiner Kenntnis dieser Sprachen entstehen zu lassen. Es hat fast den Anschein, als wären die drei Uebertragungen dieses Stückes von irgend jemand für ihn angefertigt worden, ohne dass er selbst ein Verständnis der Einzelheiten derselben gehabt hätte. Auch die sehr „freie'' zusammenhängende Wiedergabe, die er noch folgen lässt (s. 494, s. 96), lässt das Gleiche schliessen.

Du	tibā	lnn	Riam	an	peker	lĕbi	čĕroṅ
nous	arriver	somet de montagne	Riam	je	penser	plus	élevé, haut
Abends	ankommen	(an) Gipfel	(von) Riam,	ich	denken,	(er sei) mehr	hoch [1])

katö [2])	nĕgrī	adö	kĕtapi	an	silap	gä	lain	nanö	lun
dans	pays	ici, celui-ci	mais	je	voir	elevé	autre		somet de montagne
in	Land	dieses,	aber	ich	sehen	?	anderer	ein	Gipfel

lĕbe	ntui	pučō	katö [2])	auān	bandiṅ	ntö
plus	grand	percer	dans, au	nuages	se présenter	en avant devant
mehr	gross, hoch,	(seine) Spitze	in	Wolken		?

kitā	lagī	ṅa	lāi	an	ock	ukum	pon	siap
nous	encore	loin		je	donner	ordre	pour, afinde	prêt
uns.	(Da) Noch	weit	steigen,	ich	geben	Befehl,	zu	bereiten

iğī	sĕṅui	maṅ [3])	lumom [4])	an	tueh	osš	tĕlāsh	passaṅ
pour	nuit	être, avoir		je	eau	feu	apporter	allumer
für(?)	Nacht		Leute(?)	tragen	Wasser,	Feuer	schon	angezündet,

lagī	gāge	čianā	čiähēm	katu	likömoṅ	seṅhoi	sama
encore	un peu	riz cuit	cuire	dans	marmite (mal. prio)	les Sakays (hommes)	avec, ensemble
noch	ein wenig,	(und) Reis	kochen	in	Topf.	Sakei	mit

gop	bĕsatū	ru	osš	ada	lumām	māṅ	sĕṅät
étrangers (malais)	se presser	près	feu	avoir, il yavait	eux (ces gens)	être, avoir	froid
Fremden	sich sammeln	bei(?)	Feuer,		sie	sind	kalt,

gä	abān	katop	isī	čĕrā	gä	eṅtaṅa	nanu
peu	vêtement	couvrir	corps	encore	peu, un peu	questioñer	de par
wenig	Kleider	auf	Körper.	Noch	wenig,	(und) fragen	ein

---

[1]) = der höchste.

[2]) Ob **katö** = Malay.: **ka-ātas** ist oder ein eigentliches Sakeiwort, vermag ich nicht festzustellen.

[3]) **maṅ** entspricht in seiner Verwendung hier dem malay. **ada**.

[4]) **lumom** ist von Morgan hier nicht übertragen. Dem Zusammenhang nach müsste es soviel wie „Leute" bedeuten. Lässt sich Söm.: lu-mon = „quoi" vergleichen? Weiter unten giebt es Morgan mit „eux (ces gens)".

pohulu, pulu tö Gĕntā ajo imō lun kliliṅ
chef vallée Kinta coment nomer, appeler montagne voir, decouvrir
Häuptling (von) Land Kinta wie(?) Name (von) Gipfel, (welchen) sehen

kitā ağâ lun ntueh ntōi baku sana lun Kerbu,
nous cette, celle-ci montagne grande elevée là montagne Kerbu
wir(?) Dieser(?) Gipfel hoch, (welche) sehen da, Gipfel (von) Kerbu.

deri beṅ čĕlō tö Kerbu kitā tă lâi
de (from) sa côte, flanc versant fleuve, ruisseau Kerbu nous non, pas arriver, atteindre en montant
Von seiner(?) Seite (komt) Fluss Kerbu. Wir nicht ersteigen

dia-puṅā pučō hupul čāuō kĕlig-hīs kĕligi lĕbī ṅa lön
sa pointe demain avant le milieu du jour, midi plus vers du côte de
seine Spitze morgen vor Mittag. Mehr weit?

kĕntām lun Geliṅām lĕbī gä tsĕran derī lun
droite montagne Djeliñâm plus haut que de montagne
rechts (ist) Berggipfel Geliṅam, mehr ? hoch (von) als Berg

Kerbu atas somuā ini lun tä tâ tueh.
Kerbu au somet, en haut tous ceux-ci montagne non eau
Kerbu; auf alle diese Berge nicht Wasser.

Zu seinen drei Texten hat Morgan auch noch eine malayische und eine französische „Uebersetzung". Ich lasse beide folgen, weil sie doch etwas zum Verständnis der Texte und jedenfalls auch Morgans selbst beitragen. Die malayische Uebertragung ist, wie Morgan beifügt, „selon la prononciation de Pérak" niedergeschrieben.

Pötaṅ kitā tibā poutchou gounoñ Riam, Sahayâ pikir löbi tinghi dalam négri ini, tetapi Sahayâ silâp lain satou gounoñ löbi bessar poutchou dalâm aouân bantiṅ depan kitâ laghi djao na sampé. Sahayâ baghi oukoum brenti siap façel hari malâm. Ada oraṅ baouâ ayôr api soudâ passaṅ laghi sikit nassi soudâ massâ dalam blaṅṅa oraṅ darat samâ oraṅ malayou brimpoun dekat api, dia orañ adâ soudjou; sikit kain katop diâ pouñâ badân; tchöra sikit Sahayâ taña dökat panghoulou Souñi Kinta apâ namâ gounoñ kouliliñkitâ. „Itou gounoñ bessâr, nâmpâ sâmâ, gounoñ Kerbou, déri diâ pouṅâ roussô touroun Souñi Kerbou, kitâ tâ sampé diâ pouñâ poutchô esô doulou stéñâ hârî; löbi djao söblâ kanân, gounoñ Djéliñâm löbi sikit tinghî deri gounoñ kerbou; atâs somouâ ini gounoñ tadâ ayôr."

Le soir nous arrivons au sommet du Gounong Riam que je croyais le plus élevé de tout le pays, mais je recoñais mon erreur; nous avons devant nous une montagne immense dont la pointe couverte de nuages nous est invisible. Voyant qu'il fallait encore monter longtemps, je donne l'ordre de tout préparer pour la nuit. Nos hommes ont apporté de l'eau, les feus sont allumées et bientôt le riz cuit dans les marmites, Sakayes et Malays se pressent autour des feus car ils ont froid, ils sont peu couverts. L'obscurité se lève un peu, j'interroge le panghoulou d'oulou Sougni Kinta, sur le nom des montagnes qui nous environnent. „Le grand pic que vous voyez là-bas, me dit-il, est le gouñong Kerbou, c'est de ses flancs que part le Sougni Kerbou, nous ne serons pas au sommet demain avant le milieu du jour; plus loin à droite est le Gounon Djelignam, un peu plus élevé que le gouñong Kerbou; sur ces montagnes il n'y a pas d'eau".

3. Abschnitt.

Grammatik.

I. *Lautlehre.*

A. Vocale.

Eine exacte Darstellung der Vocalverhältnisse ist bei den schon dargelegten hier bestehenden Uebelständen nicht möglich. Clifford der noch am bestimmtesten sich ausdrückt und am consequentesten vorgeht, bringt folgendes Vocalsystem:

Einfache Voc.:					Diphthonge:
a	e	i	o	u	ai
ā	ē	ī	ō	ū	oi
ă (sehr kurz)	ĕ	ĭ	ŏ	ŭ	au
a' (kurz abgebrochen)	e'	i'	o'	(kurz abgebroch. u fehlt)	

Morgan müht sich in viel specialisierteren Angaben ab, zeigt aber absolut keine Consequenz der Durchführung, so dass mit den Einzelheiten wenig anzufangen ist. Nur das lässt sich aus denselben entnehmen, dass doch neben den von Clifford angegebenen Vocalen noch andere, Uebergangs-Vocale bestehen. Zwar ist Morgan's ö, das „= ö allemand" [1]) sein soll, in den Präfixsilben nichts

[1]) Genauer heisst es p. 427: „Les Sakayes ont certains sons placés entre l'e **muet** et l'ö **allemand** — il est difficile de le représenter".

anderes als ĕ, wie eine Vergleichung mit den andern Dialecten zeigt: vgl. Söm ködor, Sak K ködol mit Bers Sk kĕdōr, Sak R könah mit S Cl, T Cl kĕnah, Sak K pöloi mit S Cl pĕlaui. Wo es freilich in der Stammsilbe steht, wird es auch als wirkliches ö zu betrachten sein, so in Sak K gel-gölhä, gölhä, Söm kĕrö, katök, kĕböh. Gestützt wird Morgan hier auch durch Skeat (Bers Sk) der ö ziemlich häufig bringt. Ob es auch bei andern Dialecten sich finde, ist schwer festzustellen, weil es so oft zweifelhaft bleibt, wo englisches u = ö, wo es = u zu nehmen wäre. — Von ü sagt Morgan: „très rare en Sakaye, plus commun en Sömaṅ". Ich finde etwa folgende Beispiele: Sak K gelgül, Söm güss, hüel hüel, nĕblüp, čanük. Anderswo zeigt es sich noch in U I tü, U K tambü, U P bü.

Das Vorhandensein der Diphthonge ai, oi, au wird ja von Clifford ausdrücklich bezeugt, und wenigstens anderwärts muss auch ui noch hinzugerechnet werden. Bezüglich des Bestandes eines wirklichen diphthongalen au (ao) kann gar kein Zweifel obwalten. Betreffs der mit i zusammengesetzten Diphthonge aber müsste in einzelnen Fällen noch festgestellt werden, ob nicht besonders in der Verbindung oi, ui das i gemäss einer noch zu besprechenden Eigentümlichkeit dieser Sprachen von dem vorhergehenden Vocale abzutrennen und als eigene Silbe zu behandeln wäre. Einige Male ergiebt die Vergleichung deutlich eine derartige Sachlage: Sak K čoi = Söm čo-ik, Söm, Sak R, U K, U P kui = S Cl, T Cl kū-i, Bers B, Bers Sk, U I koi = T ko-i u. ä. Daneben bleiben aber doch noch so viele andere Fälle, dass kein Grund vorliegt, an der Existenz auch wirklich diphtongischer oi und ui zu zweifeln. Bers Sk hat, meistens als Nebenform zu oi, einige Male auch ein öi.

B. Consonanten.

Es finden sich die folgenden:

		ḥ				
k	g	h,	γ			ṅ
č	ğ	š, ś	j			ń
t	d	s	z(?)	r	l	n
p	b	f(?), v(?)	w			m

Zu einzelnen ist zu bemerken:

č. Es lässt sich nicht mit Sicherheit entscheiden, ob eigentliches č oder sicht vielmehr t', ć vorliegt. Clifford giebt nur ch und

dazu die Bemerkung, dass es wie engl. ch gesprochen werde; Morgan hat entsprechend seiner französischen Orthographie tch. Dagegen führt Mikluho-Maclay, der als Russe für den Unterschied von č und t' mehr Verständniss haben musste, einige Male ausdrücklich t', resp. wo im Anfang der Silbe stehend, ti an: intia, ndia = cha der übrigen Quellen, tiau, diaun = chau, cho der anderen.

ğ. In ähnlicher Weise liegt Unklarheit darüber vor, ob wirkliches ğ oder d' anzunehmen sei. Hier tritt indess nicht nur Mikluho-Maclay als Zeuge für d' ein (diok^{n} neben ğok^{n} der andern), sondern auch andere Quellen scheinen es aufzuweisen. So schon für das gerade erwähnte Beispiel auch Sak K tapar-diok; weiter noch: Sak K diäk (hache) = Sak K ğäk, Sak K diäk (attirer) = Sak R ğäk, Sak R diahañ = Bers Sk ğa'añ. Allerdings iñer noch zu wenig Belege, um die Frage entscheiden zu können.

ḥ. Clifford giebt ein ḥ nicht an; Morgan dagegen hat: „h', hh, h'' aspiration forte, h'' aspiration très forte'' und dazu als Ergänzung: „Le h très fort — h'' — se rapproche de l' r'' (= γ, s. unten S. 499) et très souvent j'ai eu de la peine à les distinguer'', nach welch Letzterem man selbst die Existenz eines χ annehmen müsste. Der thatsächlich für ḥ vorkommenden Beispiele sind indes äusserst wenige, etwa folgende: Sak K äḥō, daraḥ; Sak R tūeḥ; Söm bog-tiüĕḥ, tuĕḥ, rēüḥ. Auch Bers Sk weist einige Male ein hh auf: (čōhh, johh neben jok), das wahrscheinlich einem ḥ gleichzusetzen wäre.

ń. Die Anwesenheit von ń ist deutlich genug bezeugt: bei U I, U K, U P (= n'), bei D, M (P K), der „ñ like final „gne'' in French'' angiebt, oft bei Bers B, der ausdrücklich bemerkt „n (cursiv gedruckt!) represents the sound of ڽ (= ny)'', bei S Cl und sehr häufig bei Bers Sk, der es mit ñ bezeichnet und, obwohl er, wie überhaupt, die Geltung der Laute nicht näher bezeichnet, doch durch die Nebenformen zu manchen Wörtern (groñ und groin, oñ und oin) auf eine Weise die Gleichheit von ñ mit ń kundgiebt, die insbesondere bei jedem, der die diesbezüglichen Thatsachen in slavischen Sprachen kennt, den Zweifel daran vollständig ausschliesst [1].

---

[1]) Dieselbe Thatsache könnte wohl veranlassen, auch bei anderen Dialecten, die — wegen mangelhafter Orthographie (?) — ein ń nicht aufweisen, doch die Existenz eines solchen anzunehmen, so oft sie zu Formen der anderen Sprachen, die ein ń enthalten, Formen mit einem ^{i} n bringen, wie z. B.: P S hein, S U S hein zu U K hañ.

Bezüglich Sak K, Sak R und Söm war oben (s. S. 406) schon mitgeteilt worden, in welch sonderbarer Weise Morgan die Geltung seines ṅ bestimmt. Indess scheint sich nun doch nachträglich wenigstens der Sinn dieser Angabe herauszustellen, wenn auch der Art und Weise, wie sie gemacht wurde, die Sonderbarkeit nicht benommen wird. Die verschiedensten Beispiele zeigen nämlich, dass, wo bei Bers B, Bers Sk, U I, U K, U P (und eventuell bei Sak K, Sak R, Söm) deutlich ein ń steht, andere Dialecte ein ṅ aufweisen und dass auch die genannten Dialecte unter sich derartigen Wechsel darbieten: U K hań, U P hań-nis gegen Bers Sk aṅ, S St n'uagh^{n}, Sak K ṅiak; U I limoń (male) gegen Bers Sk lĕmo^{n}; Bers B lemoń (tooth), U I limoń gegen T lamoiṅ. Man darf daraus wohl schliessen, dass ṅ bei Sak K, Sak R, Söm eigentlich ein Zwischenlaut zwischen ṅ und ń wäre, etwa = ṅ + j, ein palatalisiertes ṅ. Darauf würde dann auch die umständliche Art hindeuten, mit der Morgan zuweilen den in Rede stehenden Laut wiedergiebt, so z. B. bei ṅiaṅgn, wo dann ṅ = ṅ und gn (= französ. Schluss-gn) = ń wäre. Blagden (Bers B) fügt seiner Angabe über ń hinzu: „but unlike ڽ it occurs only as a final sound." Das gilt sicherlich nicht für alle Dialecte. S Cl hat ń (allerdings überhaupt nur drei Mal) nur im Anfang. Auch Bers Sk giebt ausdrücklich einige derartige Beispiele. Da zudem auch U K, B N, Sak P Fälle zu liefern scheinen, und bei Sak K, Sak R, Söm ṅ oft genug im Anfang einer Silbe steht, so wird bei der nahen Beziehung, in der Bers Sk und Bers B zu einander stehen, es selbst zweifelhaft, ob Blagden's Angabe auch für Bersisi noch als zutreffend erachtet werden kann.

š. Clifford weist für š circa sechs Beispiele auf, Bers Sk etwa drei, vereinzelt noch Bers St, T St, P und U I einen Fall [1]). Schon dieses spärliche Vorkommen in den genannten und das gänzliche Fehlen in den übrigen Dialecten lässt mir die Existenz eines klaren š in diesen Sprachen zweifelhaft erscheinen. Stärker noch wird dieses Bedenken bei Berücksichtigung der bei Sak K, Sak R, Söm sich zeigenden Verhältnisse. Es finden sich hier nämlich auch einige Fälle mit š (= französ. ch), aber öfter noch zeigt sich ein Laut, den Morgan mit sch wiedergiebt, den ich mechanisch mit sš transscribiert habe; diesem geht dann auch noch ein Laut sh zur Seite.

---

1) U K ja-šib ist wohl fehlerhaft für a-čib. s. 206 k.

Allen diesen Lauten: ch = š, sch = sš und sh entspricht in den anderen Sprachen meistens nur ein s. Dafür einige Belege:

P S, *P S Söm bulus	S Cl, T Cl gas	*P S gos.
T Cl beluš	Sak R gasš, gash	*P S agos.
Sak K bulusš		Sak K goš.

Siehe auch in dem Wortverzeichnisse die Nrr. 109, 188, 370, 386, 655, 768, 832, 1030, 1072. Das, was Morgan in seiner etwas unbeholfenen Art mit sch wiederzugeben sich bemüht, ist natürlich nicht der zusammengesetzte Laut, wie er in sch = sš erscheint. Aber Morgan hat wohl richtig gefühlt, dass es ein Laut ist, der nicht = s, aber auch nicht = š ist. Ich glaube ihn richtig zu bestimmen, wenn ich ihn mit ś bezeichne. [1]) In dieser Annahme werde ich noch bestärkt durch die Thatsache, dass zu verschiedenen Malen neben š (resp. s und sš) auch ein is sich findet, ganz analog der oben (s. S. 497) bezüglich ń constatierten Sachlage, so z. B. Sak K bus, Sak R busš neben Bers Sk bois; Bers Sk uš neben Bers Sk uis; Sak K, Sak R oš, P S ös etc. neben S Cl, T Cl ois.

γ. Clifford tritt ausdrücklich für *γ* (= arabisch. غ) ein: „There are two distinct r' s in Sĕn-oi [2]) — one which is guttural, pronounced very deep down in the throat . . .". Desgleichen Morgan, der sein r̊, rr als = „ῥ in ῥχιβδος" bezeichnet. Ebenso ist es auch bei Si St 'r̊rauk"" anzunehmen, wie die Parallelform U P gon beweist. S. auch Nro. 6.

r. Morgan meint bezüglich desselben, es sei „très-rare", ich habe es bei ihm überhaupt nicht auftreiben können. Ein Beispiel ist U P auva kanit Nro. X 2.

f. Dasselbe findet sich nur bei B N und dazu nur in 4—5 jener Klasse von Wörtern, mit denen es allein steht, und die auch sonst recht sonderbar sind: furzin (body), tamarafaik (feet), tamarafaik jari (toe), tamarafaik penajam (nail of foot!),

---

[1]) Auch in anderen Sprachen der Mon-Khmer-Familie kommt dieser Laut ja vor, so im Anamitischen, im Bahnar, und gerade was das Letztere angeht, so ist es ja eine gute Rechtfertigung für Morgan, wenn Dourisboure in seinem Dictionnaire Bahnar-Francais p. VII (s. unten S. 542) schreiben kann: „Ce qui rend assez bien les son de cet x bahnar, c'est la réunion des trois lettres sch, en faisant très peu sentir l' s."

[2]) „Sénoi" ist hier in weiterem Sinne zu nehmen, da auch bei „Tembe" sich das *γ* findet.

zafang (plain). Will man nicht dem Verdicte Grünwedels: „Ersteres, (f), ist wohl direct falsch" beistimmen, so hat man doch wenigstens Grund zu starkem Verdacht, dass hier irgend ein quid pro quo vorliege.

ẓ. Dasselbe kommt ebenfalls nur bei B N vor — ungefähr acht Mal — und zwar wiederum nur in solchen Wörtern, die in anderen Quellen keine Entsprechungen bieten, ausserdem noch in circa sechs malayischen Lehnwörtern. Da es bei diesen meist für ursprüngliches l eintritt (zongan = mal. langan, uzar = ular, tezor = telor, zotong = lutong), so meint Grünwedel (l. c. p. 145), ob es nicht Verschreibung für l sein könne. Abgesehen davon, dass die äussere Möglichkeit dafür doch nicht gerade gross ist, ist dabei auch übersehen, dass für lutong ausdrücklich „zotong or lotong" angegeben wird, ebenso für „thumb" „zohan or lohan", und ferner auch, dass z doch nicht bloss für l, sondern auch für d eintritt: zangar = dangar. Und gerade in diesem Letzteren scheint mir denn auch die Lösung des Ganzen zu liegen: z bezeichnet eine mehr cerebrale, zwischen l, d und r liegende Aussprache des T-Lautes, eine Weise der Aussprache des d, die ja auch thatsächlich im Malayischen selbst schon vorkommt [1]). Dass l für d eintrete, findet sich z. B. bei lamaka (ebenso T!) = malay. damak. Einmal entspricht z einem sh bei T: zaza (father) = T sha. Vielleicht gehört es auch hierhin, wenn einmal B N ein luk (hair) neben Bers Sk tsuk, čūk etc. (s. Nro. 1003) aufweist.

ẓ̌. Von ž liegt nur ein Beispiel vor: Sak R kižō, das aber, wie kaum bezweifelt werden kann, nur nachlässige Schreibung für kiğō ist, weshalb die Existenz einez ž für diese Sprachen verneint werden muss.

Neben den hier aufgezählten einfachen Konsonanten findet sich dann auch noch eine Anzahl zusammengesetzter Konsonanten, die indess nur am Wortende ihre Stelle haben, und durch welche diese Sprachen sich charakteristisch von den malayischen abheben. Morgan beschreibt sie folgendermassen: „Beaucoup de mots sakayes sont terminés par un n̆ très nazal et très peu fort suivant immédiatement un son très dur, exemple dîkn̆ (maison)". Clifford bezeichnet sie als „nasal finals" und führt drei derselben an: k^n, p^n, t^n; „they are pronounced by closing the lips and mitting a very slight nasal n sound in a descending ton after the final k, p or t

[1]) S. Favre, Gram. de la langue Malaise, p. 6.

has been articulated". Weitaus am häufigsten kommt k^n (g^n) vor, verhältnismässig selten t^n oder p^n. Die Schreibweise, die Clifford anwendet, dürfte die beste sein; auch dagegen, dass er, obwohl der nachklingende Laut ein „nazal sound" sein soll, doch nur ^{n} schreibt, dürfte nichts einzuwenden sein: nach k wird ^{n} von selbst schon wie $^{\dot{n}}$ gesprochen werden, wie ebenso aber auch nach t und p kein Nasallaut, sondern ein reines ^{n} sich von selbst einstellen wird. Bei S Cl, T Cl, dann bei Sak K, Sak R, Söm sind diese Laute so häufig, dass es unnötig ist, Beispiele davon anzuführen. Ziemlich häufig finden sie sich auch bei Bers B: $bleg^n$, $dūg^n$, ǧok^n (neben ǧauṅ), ǧog^n, log^n, $tög^n$; auffallend zahlreich auch bei U I: $kompot^n$, gno-$kampot^n$, lok^n, $delok^n$, $piat^n$, čere-$diok^n$, $marok^n$, $prok^n$, $ntok^n$; bei U P: čegg^{en}, dig^n, ǧog^n, og^n, kog^n, wog^n; bei P: $kampok^n$, pot^n; bei S St: n'nag^n, $penjoig^n$, sip^n; bei T St: $lelork^{en}$; bei Si St: 'r'$rauk^{u n}$; bei D, M: $kmok^n$.

Wenn nun auch nur für die angeführten Dialecte Zeugnisse vorliegen, so mögen jedoch in manchen Fällen diese Laute, besonders k^n (g^n) infolge der oberflächlichen Auffassung oder Wiedergabe derselben auch unter dem Schluss-ṅ so mancher Wörter zu suchen sein. Diese Annahme legt sich nahe bei Berücksichtigung der Thatsache, dass dem k^n (g^n) der angeführten Dialecte in den übrigen vielfach ein ṅ und daneben dann auch noch blosses k (g) zur Seite geht, wie auch ferner innerhalb der Dialecte selbst, welche diese Laute besitzen, derartige Entsprechungen vorkommen:

S Cl $dĕrk^n$ Sak K $dīk^n$ U P dig^n Bers B $dūg^n$	neben	Sak R doṅ Bers Sk d'oṅ Söm diṅ Sak K dek	S Cl $tĕrk^n$ Söm tig^n	neben	P S tiṅ U s tein Bers Sk tih etc.

S. ausserdem noch die Nrr: 3, 25, 52, 184, 217, 372, 373, 484, 657, 658, 702, 838, 861, 1041.

In weiterer Verfolgung des hier aufgestellten Princips dürften dann auch wohl noch Fälle hierher gezogen werden, wo einem auslautenden k (g) anderswo ein ṅ entspricht, wie z. B.:

S St biltek S U S belteg	neben	K baltiṅ J S beltiṅ	Sak K, Söm tĕbik	neben	Sak R tĕbuṅ (Bers B mbuṅ)

Sak K Söm meg } neben { T Cl mĕṅ.

Freilich muss auch die Möglichkeit offengehalten werden, dass in

manchen Dialecten thatsächlich schon k^n (t^n, p^n) in blosses ṅ übergegangen seien [1]). Eigentümliche Lautcomplexe bietet hier Bers Sk. Der Laut k^n kommt nur einmal deutlich bei ihm vor in katok^n; der Umstand indess, dass Bers B, welches ihm so nahe steht, den Laut so häufig aufweist, lässt kaum einen Zweifel zu, dass auch das bei Bers Sk entsprechende ṅ eigentlich einem k^n (g^n) gleichzusetzen wäre. Sind nicht auch die folgenden sonderbaren Zusammenstellungen (ich führe sie in der Original-Orthographie an) hierhin zu ziehen: beku^{ng}t (neben bĕkût), cha'ai^{ng}t, ale^{ng}t, chĕmu^{ng}t, tele^{ng}k, so dass ^{ng}t eigentlich = t^n und ^{ng}k = k^n wären? Einmal findet sich auch noch als Nebenform zu tĕköm ein tekö^{p}m, das wegen des m nach p eine fast noch genauere Wiedergabe des von Clifford mit p^n bezeichneten Lautes sein könnte [2]). Ziemlich monströs zeigt sich tong k^{ng}k (sic!), man wird es vorläufig hinnehmen müssen.

C. Silbenbildung.

Im Allgemeinen ist zunächst anzuführen, was Clifford sagt: „Every syllable in Sakei is pronounced separately and distinctly, with a kind of catch between each and when Malay words are adopted into the dialect they too are always split up into their component syllables". Dementsprechend trennt Clifford auch jede Silbe von der andern durch einen Trennungsstrich (—). Auch S St (T St etc.) hat vielfach Aehnliches, teilweise allerdings auch recht Sonderbares: ess-i-u, i-u-dogk, ing-ess-u, tab-ag-u; auch *PS bringt be-ka-au. Nach meinem Dafürhalten genügt, hier einmal diese Eigentümlichkeiten dieser Sprachen hervorgehoben zu haben, um sich dann im Uebrigen der lästigen Trennungsstriche entledigen zu können.

Der Anlaut der Silben findet stets nur mit einem Konsonanten statt, nur bezüglich muta cum liquida könnten Ausnahmen vorhanden scheinen. In den meisten Fällen wird das aber nur Schein sein; neben bl, bn, dl, gl, kn, pl, pr, sl, sn, tr finden sich fast

[1]) Nur für S Cl dürfte diese Annahme einige Schwierigkeit bereiten, insofern wenigstens, als Clifford bezüglich der malayischen Lehnwörter eine Regel aufstellt, die gerade das Umgekehrte bedeuten würde: „final ng becomes final nasal k^n".

[2]) Vgl. dazu die weitere bezüglich der malayischen Lehnwörter von Clifford aufgestellte Regel: „final m becomes final nasal p^n".

immer die Nebenformen bĕl, bĕn, dĕl etc. Nur bezüglich kl (gl), kr, br, gn (= ṅ ?) könnte der Zweifel vielfach zu Recht bestehen bleiben. mp (mb) ist = ĕmp resp. mĕ, n + Consonant = ĕn + C.

Der Auslaut ist sowohl vocalisch als consonantisch, und zwar sind ziemlich alle Consonanten vertreten, am zahlreichsten indes k (g) und ṅ. Von den (S. 502) besprochenen Formen bei Bers Sk abgesehen, darf auch hier nur ein Consonant stehen, mit Ausnahme der, final nasals' k^n, p^n, t^n. — Eigentümlich ist die hochgradige Indifferenz gegen die Qualität des Auslaut-Consonanten, die es bewirkt, dass derselbe Stamm bald mit diesem, bald mit jenem Auslaut erscheint. Von dem Wechsel zwischen k^n (p^n, t^n) und ṅ und weiter zwischen k (g) und ṅ, dessen Gründe oben (s. S. 501) dargelegt, sehe ich hier ab, ebenso von dem Wechsel zwischen consonantischem Auslaut und Abfall des Consonanten. Viel weitgehenderer Art ist der Wechsel, wie er in den folgenden Beispielen zu Tage tritt:

a. Wechsel von k und p:

Sak K bĕlhäg.	B St, D, St,	S St, U P dok. }	S Cl lŭk. }
Söm bĕlhäp.		U K gndok. }	Bers Sk glok. }
		Söm dop.	T Cl lup.

S. auch noch die Nrr. 173, 373, 542, 702, 1041.

b. Wechsel von k und t:

Bers Sk mentek, muntek.	Sak K, Söm lajäk.	Sak K jak.
„ mentet.	Sak K lajet.	S Cl jat^n.

S. auch noch: 505, 566.

c. Wechsel von p und t:

Bers Sk, ke'ıp.	Q S N—K tapip	Sak R gapit.
„ B kiïp.	J S tabut	Söm snĕrpip.
Sak R kehēp.		
Bers Sk kiˇıt.		

d. Wechsel von k, p und t:

S Cl etc. āgāp u. ä.	Sak P ğuk.
B N arak.	Söm kiğup.
P K s'nkrat.	Bers Sk jut, tjut.

Wie man aus Sak K lajäk und lajet, Bers Sk mentek und mentet, he'ıp und kiˇıt ersicht, zeigt sich dieser Wechsel nicht bloss von Dialect zu Dialect, sondern auch innerhalb des Dialectes selbst.

II. WORTBILDUNG.

A. Repetition und Reduplication.

1. Repetition: Sie findet sich überwiegend in der characteristischen Form, dass, weil der Ton auf dem letzten, repetierten Teile liegt, der erste enttont wird und nur den schwachen Vocal ĕ (ä, a) behält [1]).

S I tem-tem, waistcloth.
S Cl da'-do', sufficient.
ğel-ğol, to hang.
(?) na'-nu, one.
Sak K ba-bō, weiblich.
ča-či, jouer.
čäd-čud, cultiver.
če-čā, manger.
čep-čip, gehen.
dä-da, endormi.
ge-gi, fièvre.
gel-gül / gel-gul / gel-göl } sitzen.
ğed-ğud, guider.
heg-häk voler (oiseau).
häl-hul / el-hul } Wind.
jeh-jah, matin.
mäh-mā / meh-mañ } gehen?
mah-mu, se laver.
(?) na-nu, un.
ne-noi, adultère.
ñe-ñao, idiot.
peg-poi, repos.
pel-pol, étincelle.
pet-pud, cher.
pet (= pek?)-puk, creuser.
reg-rik, descendre.

Sak K tä-tö, se lever.
tet-tod, brûler, rôtir.
uel-ual, tourner.
Sak R če-čā, manger.
čep-čip, gehen.
ge-gu, couper une arbre.
ka-kä, chercher.
kel-ken, poignet (vgl. kel-kit bei S St).
mah-mo, se laver.
ned-nät, boue, sal.
nä-noi, adultère.
ña-ñi, fièvre.
ñe-ñu, non (très précis).
pen-pon, repos.
tä-to to, non.
Söm bā-bō, weiblich.
bä-be, non (très précis).
bed-bod, cher.
če-čā, manger.
mah-mu, se laver.
(?) na-no, dépuis que (?)
ne-noi, adultère.
S St del-dul, heel.
kel-kil, ancle.
ped-bied, Feuerzeug (?)
tel-til, ausbreiten.
tem-tom, Gürtel der Frauen.
T Cl ba'-bo', female.
ğet-ğot, to smoke.

[1]) Hier, wie auch später bei der Darlegung der Präfixe, trenne ich, abweichend von meiner sonstigen Schreibweise, die einzelnen Teile von einander, um die grammatische Bildung besser hervortreten zu lassen.

Am deutlichsten tritt diese Bildungsweise bei Sak K auf, auch, bei S St ist sie noch deutlich genug. Dagegen ist sie für Söm doch einigermassen zweifelhaft, da fast alle Beispiele desselben vokalisch auslautende Stämme betreffen und solche Formen auch allenfalls der Reduplication zugewiesen werden können. Dass hier ein Gegensatz zwischen Sak K und Söm besteht, zeigt sich auch darin, dass in vielen Fällen, wo ersteres repetiert, Söm noch die einfache (auch nicht-präfigierte) Form bietet, vgl. zu den entsprechenden Formen bei Sak K die von Söm: puk, creuser; tot, brûler.

Die gewöhnliche Form der Repetition liegt vor in:

Bers Sk	ča-ča, to eat.	Sak R	čep-čep } gehen.
	ğulit-ğulit, repeatedly.		čip-čip } gehen.
B N	gnum-gnum chin.		da-dā, schlafen (?)
	hoa-hoa, bear.		put-püt, envoyer une flèche de sarbacanne.
D, M (PK)	pom-poin, cloth.		
Sak K	čep-čep, gehen.	Söm	hüel-hüel, quelquefois.
	čep-čäp, kochen.		job-gop, Fremde.
	čin-čeñ, sourcils.		peñ-peñ, fragen.
	kap-käp, dents.		ui-uei, herbeitragen.
Sak P	dik-dik, all.	T	čin-čiñ, anger.

2. Reduplication:

Bers Sk	du-dui (neben dedöi), to wait.	Q S N-K	le-lao, who.
	la-lah, to blow a blow-gun.	S I	lĕ-läd, arrow.
	pe-poi, slowly.	S St	či-čil, Unfähigkeit zu gehen.
	to-toit, to pluck feathers.		hu-hud, übelriechend.
			le(t)-lou, who.
D, M	bĕ-bāp, frog.	T—B N	du-dol, heel.

Es ist hervorzuheben, dass Bers Sk, bei dem die Reduplication am deutlichsten auftritt, keine Repetition aufweist, was bei dem ziemlichen Umfang dieses Verzeichnisses schon einigermassen ins Gewicht fällt.

Dass mit Repetition und Reduplication die Herstellung von Bedeutungsunterschieden verbunden wäre, lässt sich aus den vorhandenen Beispielen nicht ersehen. Höchstens wären Bers Sk ğulit-ğulit, Sak P dik-dik und Söm hüel-hüel als Versuche, eine Mehrheit zu bezeichnen, anzuführen.

B. Präfixe.

Hier macht sich der Mangel an genügendem Material besonders fühlbar. Zweifellos würden sich noch viel mehr Beispiele von Präfigierung anführen lassen, als in Folgendem beigebracht sind, wenn einerseits in den Quellen die Bedeutungen der einzelnen Formen exacter angegeben und andrerseits mehr Material zur Vergleichung vorhanden wäre. Vorläufig aber habe ich, um sicher zu gehen und nicht blosse aprioristische Behauptungen aufzustellen, immer nur dort Präfixe angenommen, wo ich entweder die Stammformen auch getrennt für sich wirklich vorkommen sah, oder aber, wo doch die wechselnden Formen der Präfixe anzeigten, dass keine von ihnen wesentlicher Bestandteil des Ganzen sei. Nur für einige Fälle habe ich eine Ausnahme gemacht: wenn ich nämlich auf Grund eines der beiden angeführten Kennzeichen hin ein bestimmtes Präfix in einem Dialect als besonders häufig erkannte, so glaubte ich kein Bedenken tragen zu sollen, dasselbe auch in anderen Fällen daselbst anzunehmen, wenn nur die äussere Bildung einigermassen gleichartig war und kein Grund für die gegenteilige Ansicht vorlag. Es bezieht sich dies besonders auf die Präfixe ka bei Bers Sk, ma bei S St und nĕ + Consonant bei Söm. Wo mir Präfigierung zweifelhaft erschien, habe ich es durch ein — ? — vor der betreffenden Form ausgedrückt.

1. Prafix a (ä, e, u [englisches, = ö], i):

J S hä-mme, man.
P a-tei, earth.
P K i-si, flesh.
P S e-čip, to go.
a-gos, alive.
e-ğe, to eat.
e-sent, small.
u-si, body.
*P S i-si, „
Sak K ä-buok, attacher.
e-čäk, casser, briser.
äh-či-lok, tuer.
i-gä, quelquefois.
u-ğert, vivement.
e-kĕloi } in, inerhalb.
en-kĕloi

Sak K e-läko, contre, près de.
ha-lek } comprendre, savoir.
i-lek
a-pil, natte.
ä-poi } s'arrêter. attendre.
e-poi
e-ssui, se laver.
i-šuol, ankomen.
a-täp } Abend.
a-tob
Sak R a-buh, papa.
a-gät, vivement.
ağī } Tag.
i-ği
ı-le, vase (fer).
i-ssı, corps.

Sak R	ha-top, hier, autrefois.	S St	e-si body.
Söm	hi-bu, grand.		i-čog, Rötang.
	ha-läk, connaître.	U I	a-tel, earth.
	a-tui, au lieu de (?)	U K	a-či, to eat.
S I	i-si, body.		(?) ja-šib, to go.
S U S	i-sik „		

Auch hier tritt Sak K wieder besonders hervor; Söm, wie auch S St sind, im Verhältnis zu ihrem Umfange, so gut wie gar nicht vertreten; Bers Sk, S Cl, T Cl fehlen ganz. — Dass das Präfix die Function eines bedeutungsverändernden Factors übernehme, ist nicht ersichtlich; möglicherweise ist es vielfach auch nur eine aus nachlässigem Sprechen hervorgegange Vorschlagssilbe.

2. Präfix n [1]):

a. Präfix an (en, in, 'n):

Bers Sk	'n-tor } banana.	Sak R	n-tām, hier, autrefois.
	h'n-tor }		n-tōe, grand.
S Cl	ĕn-sīr, husband.	Söm	in-čen, cuire.
	ĕn-toi great.		n-seg, corps.
Sak K	n-čeca, nourriture.		n-tui, là.
Sak R	än-čā, „	S St	in-čā, defecation.
	n-kuh, tourner.	T—B N	in-čih, boiled rice.
	em-perut, brûler, rôtir.	U I	in-t'a, to eat.

b. Präfix na (nĕ, ni):

Bers B	na-ča, to eat.	Sak K	na-huol, arriver, venir.
Bers Sk	nā-čā, to eat.		na-jup, coucher du soleil.
	na-čā, provisions.	Söm (?)	nā-put, éteindre.
	ni-pāñ, pastry cakes.		na-hia, de bonne heure.
	nö-söi, to demand.		na-hujel, gauche.
Ch S	nu-toi, large.		ni-lak^n, contre, près de.
	nu-gka, thunder.		nih-du, soir.
Sak K	näh-čiät, cuire.		nilañ^n, voisin.
	nĕ-elak, voisin.	U I	na-ko to cut.
	na-hui, perdre.	T-B N (?)	na-ba'h, great.

[1]) Wo es sich um Stämme mit, p, b oder t, d im Anlaute handelt, bleibt in vielen Fällen der Zweifel bestehen, ob man in einem vor ihnen stehenden n resp. m ein Präfix oder bloss eine Nasalierung des betreffenden Consonanten vor sich hat. Ich habe die Fälle mit p, b im Anlaut durchgehends, die mit t, d meistens nicht hierhin gezogen.

Die Unterscheidung in zwei Abteilungen — an und na — ist nur nach einem äusserlichen Gesichtspunkt erfolgt, und es kann wohl nicht geleugnet werden, dass es besonders die Gruppe a ist, bei der manche Formen kaum etwas anderes sein werden, als erweiterte Bildungen des Präfixes a. Was die Frage nach einer Bedeutungsveränderung angeht, so scheint dieselbe hier doch deutlich hervorzutreten. Bei Sak K scheint na die Rolle eines Verbalpräfixes zu spielen, während sonst mehrfach an wie na substantivierende Wirkung ausübt: Sak K n-čeča, nourriture; Sak R än-čā nourriture; S St in-čä defecation; T—B N in-čih, boiled rice; Bers Sk na-čā, provisions; ni-pāṅ, pastry cakes (pāṅ, mouth), na scheint in diesem letzteren Falle wohl das demonstrative Element na darzustellen und also dann soviel wie „das'', „etwas'' zu bedeuten.

c. Präfix ne, nĕ + Consonant:

Söm	nĕs-bis (nĕsĕ-bis), chercher.	s.	Söm	nĕl-huāl, partir.	l.
	nĕg-buk, attacher.	k.		nĕb-kap, dire (?)	p.
	nĕ-buok, se lever, grandir.			nen-ke, tirer.	
	nĕp-čip, geben.	p.		nĕ-kō, vomir.	Vocal.
	nem-čōm, allumer.	m.		niṅ-kōisš, s'asseoir.	
	neg-čop, tuer.			nĕd-kot, prendre.	t.
	ned-čöt, échange.	t.		neg-lik, faute.	k.
	nĕg-gak, hache.	k.		{neb-lüp, entrer.	{ p.
	nĕl-hal, insulter (?)	l.		{nĕb-lüp, bague (?)	{ p.
	nĕn-häl, repos.			nĕk-pok, ouvrir.	k.
	nĕg-heṅ voler (Vogel).	ṅ.		neg-säk, voler (Dieb).	k.
	nĕ-ho, appeler.	Vocal.		nig-soi, laver.	
	nĕg-hok (neg-ok) donner.	k.		nek-töt, lit.	
	niṅ-hoi, sentir.				

Ich habe für dieses Präfix eine eigene Classe creiert, nicht als ob ich der Ansicht wäre, dass es von na (ne) wesentlich verschieden sei, sondern weil seine äussere Form so ungemein bemerkenswert ist. Es zeigt sich nämlich, dass der dem ne, nĕ zuzufügende Consonant sich richtet nach dem Auslaut-Consonanten des Stammes, eine bei der sonstigen Starrheit dieser Sprachen inbezug auf Consonantenverwandlungen besonders merkwürdige Thatsache. Ich glaube dieselbe aber als gesichert hinstellen zu können, da von den 26 vorliegenden Formen 17 auf den ersten Blick der aufgestellten Regel

vollkommen entsprechen. Die Abweichungen der übrigen lassen alle eine Erklärung zu: Bezüglich neg-čop ist zu bemerken, dass der gleiche Stamm bei den übrigen Dialecten, die ihn aufweisen (Q S N—K, Sak K, s. Nro. 152) auf k ausgeht; Gleiches ist der Fall bezüglich nek-töt, das sicherlich auf den Stamm tek, schlafen (s. Nro. 1116) zurückzuführen ist; bei niṅ-hoi geht der Stamm auf i aus, ebenso bei niṅ-köisš (vgl. Nro. 331 d: gūi), welches wohl zu dem nasalierten i des Präfixes stimmen mag; ähnlich würde wohl auch nig-soi in niṅ-soi zu verwandeln und dann in gleicher Weise zu erklären sein; es blieben also nur noch nen-ke, das vielleicht auch als ne-nke aufgefasst werden könnte, dann noch nën-häl und nĕ-buok, die als fehlerhafte Bildungen zu betrachten jetzt wohl nicht mehr zu gewagt sein dürfte. — Die Function dieses Präfixes ist die eines verbalen, wie na bei Sak K. Anderswo habe ich në + Cons. nicht auftreiben können. Vielleicht könnten S St net-doid (Nro. 820) und nik-pēk (Nro. 830) hierhin gehören.

3. Präfix m.

a. Präfix am (amp).

Sak K	amp-kōt, prendre.	S Cl	am'-ča, to eat.
	amp-tabuk, encore.		

b. Präfix ma (mo, me):

D, M (?)	ma-go, dead.	S I	ma-či, to eat.
Ch S	ma-čut, small.	S St	ma-čeb anfassen, Handgriff.
M St (?)	mo-kos, very poor.		
S Cl	ma'-čut, small, little.		ma-či, to eat.
T-B N	ma-čis, low.		ma-ken, bekommen.
	ma-ğu'h, high.		ma-ki, to make.
U P ?	me(t)-la privy parts (masc.)		ma-kn, Muster einschneiden.
Bers Sk	me-töṅ, to plant.		ma-klēiṅ, to lie down.
	me-mpoi, to do.		ma-kō, to cut.
Bers B	me-töṅ to plant.		ma-loi, werfen.
K	ma-kon prendre.		mŭ-tek to sleep.

In der ersten Reihe — D, M bis U P — tritt ma mit einiger Deutlichkeit als Adjectiv-Präfix auf, noch bestimmter, aber erscheint es in der zweiten Reihe, besonders bei S St, als Verbalpräfix.

4. *a*. Präfix pa (pe, pi, pu, p').

Bers Sk	pa-miñ, near.	P	pa-ko, to cut.
	pu-soi, to stroke.	Sak R	po-hupo, matin.
	pe-töñ, to plant.		pi-löt, éteindre.
	p-löt us, to extinguish.	Söm (?)	pi-moi, autre.
K St	pă-nuñ, „seen".	U I	pa-lo, to run.

4. *b*. Präfix ba (be, bi).

Bers Sk	be-loñ, to grow.	S Cl	bi-čul, to smoke.
(?)	bē-gas, swift.		bi-lut, to extinguish.
D, M (P K)	bĕ-ğok, to go.	Sak R	bĕ-čōt, partir.
K (?)	ba-leh, entre, dedans.	(?)	bā-ku, voir.
M B_1	ba-hoi, flairer.	U I	ba-hoi, back.

Bei 4 a ist pa teilweise Nebenform von ma (Bers Sk pe-töñ und me-töñ; P pa-ko, S St ma-ko), grösstenteils wird es aber mit ba identisch sein, wofür Bers Sk p-löt, Sak R pi-lōt neben S Cl bi-lut directen Beweis liefert. Der vorliegenden Formen sind zu wenige, um ein genügend sicheres Urteil über etwaige Bedeutungsveränderungen machen zu können. Am ehesten möchte man beide Präfixe wohl für verbale erklären können, wofür ganz besonders Bers Sk be-loñ, to grow (lon = Baum!) spräche.

5. *a*. Präfix ta (to, tu; tä, te, t'):

J S	te-but, ashes.	Q S N-K	ta-pip, ashes.
	to-be, (jüngerer) Bruder.	Sak K	to-bik, plein.
	te-nut, mouth.		ta-buh, ajouter.
M B_2	tĕ-lak, quiver.		tē-gro, parler.
M St	tä-luk.		tu-top, poitrine.
	t'-luk, dart-case.	Sak R	tĕ-buñ, plein.
	t'-lā.	Söm	tĕ-bik, „
*P S	to-ğĕ, to eat.		ta-boh, ajouter.
	tu-mahbeh, Weib.		tĕ-put, éteindre.
	ta-mpoiñ, salt.	S U S	tē-bū, great.

5. *b*. Präfix da (de):

Bers Sk	d'-loñ, tree.	U I	de-lok^n, tree.
Jakon Simpai	d'-bri, Wald.	U P	da-gib, forest.
P S	dĕ-bi, forest.		da-ven, „
Söm	dĕ-bri, jungle, forêt.		

Die Zahl der vorhandenen Beispiele ist hier für die einzelnen Dialecte so klein, dass sich nichts Zuverlässiges aus denselben folgern lässt.

6. *a*. Präfix ka (ke, ki):

Bers Sk	ka-bök, ka-bög, to bind.	B N	ka-ğet, fever.
	ka-čah us, to burn (intr.)	Bers St	ka-ča pren, to eat.
	kā-či(h), to rage, to abuse.	Q S N-K	ka-peṅ, ke-peṅ, above.
	ka-dui, big.		ka-siṅ, ehemals.
	kā-gār, to want.	K	ka-teh, fièvre.
	ka-kaht, to scratch.	Sak R	ki-ğo, revenir.
	ka-muhit grave.		ki-ğup, retrouver (?)
	ka-pet, to strike.		ki-heṅ, voler (Vogel).
	ka-poṅ, to kill.	S St	ki-ğuiğe, schwimmen.
	ka-rak, to reside.	(?)	ka-gut, childbearing.
	ka-soi, to require.	(?)	kā-tam, Fieber.
	ka-töit, to cut.	S U S	ke-sūi, husband.
	ka-tok^{n}, to notch.	T (B N)	ka-siau, to rise.
	ka-win, to throw away.		ka-poei, to fly.
	ka-wait, to scratch.	T Cl	ke-jok, to hear.
B N	ka-puṅ, to kill.	U P	ki-d'au, to stand.
	ke-pit, to strike.		ke-sij, husband.

6. *b*. Präfix ga:

Bers Sk	ga-gār, to want.	Sak R	gā-pit, rôtir.

Die verbale Natur des Präfixes ka und ga tritt insbesondere bei Bers Sk mit solcher Bestimmtheit auf, dass nicht mehr an derselben gezweifelt werden kann.

7. *a*. Präfix ča (če):

Bers Sk	če-mu̇^{n}t, to squeeze.	Sembrong D	če-doṅ, bough of tree.
M St	ča-ā-bok, ein Harz.	S St	če-hā, to laugh.

7. *b*. Präfix ğa (ğo, ğe, ği):

Bers B	ğe-tek, to sleep	Sak K	ğĕ-lop	Baum, Holz.
Bers Sk	ğe-tek „ „		ğe-hoṅ	
Bers St	ği-tik „ „		ğe-hu	
Bl Cl	ğe-hu, wood.	Sak R	ğĕ-lop	Baum, Holz.
P K	č'-ue tree.		ğe-hup	
P S	ğo-hu tree.		ğe-hu	
Q S N-K	č-uk „	S Cl	ğe-hu, wood.	

S I	th-uh, tree.	T—B N	ğo-hu, tree, wood.
Sl Cl	ğe-hu, wood.	T Cl	ğe-hu, wood.
Söm	ğie-lō, ğe-huk, ğe-hup, ğe-hu } Baum, Holz.	U I	d'-ok, banane.
			ie-tek, to sleep.
		U K	ğa-zīk „ „

7. *c.* Präfix (ša) še:

Bers Sk	še-lühh, storm.	Sak K	šäh-lu, envoiyer une flèche de sarbacanne.

7. *d.* Präfix sa (ha, se, s'):

Bers Sk	sā-pēt, hā-pēt } bat, clawer.	Sak K	sa-gup, nuage.
		Sak R	sā-gup, nuage, brouillard.
P	s-wag. road	S Cl Cl	sĕ-ğāp, elephant.
P K	so-loh, damar.	U I	s-nut, mouth.

Dass ich die vier vorstehenden Präfixe in eine Klasse zusammenfasste, geschah allerdings nur im Hinblick auf die Mon-Khmēr-Sprachen, in denen sie thatsächlich nur Variationen einer Grundform sind, s. S. 568. Was die durch dasselbe bewirkten Bedeutungsveränderungen betrifft, so sind sehr bemerkenswert: Bers Sk če-muⁿt (mu = Nase), M St ča-ä-bok (bok = verbinden), S St če-hā (ha-hā = dem Laute des Lachens), Bers Sk sa-pēt, hā-pet (pēt = schlagen), P s-wag (wag, wek = gehen).

8. *a.* Präfix la (le, li):

Bers B	le-moń, tooth.	Sak K	lĕ-mo, nom.
	lĕ-tik, to sleep.	Söm	le-dgit, trembler.
Bers Sk	le-moi, tooth.	T	la-moiň, tooth.
J S	le-mun „	T—B N	la-nud, mouth.
P S	le-mun „	U I	li-moń, tooth.

8. *b.* Präfix (ra) re, ri:

Sak K	re-ñhoń, braise.	Sak R	rī-mbok, attacher.

Auch hier erfolgt die Zusammenfassung beider Präfixe mit Rücksich auf die Mon-Khmēr-Sprachen, wenn ja übrigens auch schon innerhalb der hier behandelten Sprachen der Wechsel von l und r nichts Unbekanntes ist, mehreremale selbst innerhalb eines Dialectes schon auftritt (s. Nro. 682 b, 688, 1018). Ueber die eventuelle Wirkung dieses Präfixes inbezug auf die Bedeutung lässt sich bei der geringen Anzahl der Beispiele nichts Sicheres aufstellen.

9. Präfix [1]) (man) mon, men, min:

D,M(PK)	mĭn-čor, dog.	Sak R	moñ-riñ, vermine.
K S	mēn-toñ, elephant.		mon-dre, „

Ist es Zufall, dass alle vier vorkommenden Beispiele Tiernamen darstellen?

10. *a.* Präfix kan (ken, kin):

P S	kan-tak, ear.	S St	(?) kin-bur, Rückenkorb.
Sak R	gnĭn-tak, oreille.		(?) kin-lañ, Ohrgehänge.
Söm	(?) knin-ka, jouer.		kin-sep, Stoffstückchen als Bedeckung des set (s. Nro. 1042).
	(?) kĕn-līp, attirer.		
	kĕn-mo, nom.		

10. *b.* Präfix (krä) krĕ, (gra, gre; kar, ker, gar, ger):

Bl Cl	(?) krĕ-dol, female.	S Cl	(?) krĕ-dol, female.
Sl Cl	(?) „ „		krĕ-rüg, to pull, pluck out.
Sak P	(?) kar-dur, woman.		gĕr-tēk, to hear.

11. *a.* Präfix pan (pen, ban, ben):

K S	bun-ghut, quick.	S St	pen-laig, sumpitan-dart.

11. *b.* Präfix pla (pal), pra (par); bla (bal), bra (bar):

Sak K	bel-häg, crier.	Söm	bĕl-häp, crier.
Sak R	bre-čät, cuire.		

---

[1]) Ich nenne hier noch, wie auch entsprechend bei den folgenden Nummern, die ganze Form ein Präfix, obwohl ich genauer genommen mich anders auszudrücken hätter (s. darüber unten S. 169 bei den Mon-Khmer-Sprachen); der Umfang und die Beschaffenheit des bei diesen Sprachen mir vorliegenden Materials erlaubt mir eine andere Ausdrucksweise zunächst noch nicht. Ich will, um aufrichtig zu sein, auch nicht verschweigen, dass ich vorzüglich nur mit Berücksichtigung der Mon-Khmĕr-Sprachen, besonders des Khmer, zur Aufstellung dieser wie auch der folgenden Klassen gekomen bin, deren einzelne Formen ich sonst wohl den vorhergegangenen Klassen schon eingegliedert hätte. Auch bin ich mir dessen wohl bewusst, dass von dem jetzt vorliegenden Material der Sakei-Semañ-Sprachen aus betrachet, die Grundlage dieser jetzt noch folgenden Klassen eine sehr schmale, und stellenweise auch sehr unsichere ist. Es liegt aber auch nicht in meiner Absicht, anderes als die eventuelle Möglichkeit des Bestehens solcher Bildungen in diesen Sprachen darthun zu wollen, die ja übrigens auch nicht in allen Mon-Khmer-Sprachen sich finden.

12. *a.* Präfix tan (ten, dan, den):

Bers Sk timb-ul, to arrive.
tam-p'hōs } to brush.
tam-pois }
Som ton-mo, nom.
U P ten-lai, sumpitan-dart.

S St (?) tin-bul, Halter am Rückenkorb.
tin-bōn, klettern mit flachen Sohlen.
tin-uñan, „ „ Strick.
tin-laig, Kamm.
tin-tel, Zange aus Bambus.
ten-wād, Gravierung auf dem Mundstück des Blasrohrs.

Besonders bemerkenswert ist Bers Sk tam-p'hōs, tam-pois, dass mit pöhs, pois (Biene) in Verbindung steht.

12. *b.* Präfix ter, tel:

S Cl (?) tĕr-lak^{n}, thorn.

S St (?) tel-boig, innere Krankheit.

13. *a.* Präfix sen, s'n:

P K (?) s'n-krat, elephant.
P S sin-laut arrow (of blow-pipe).
Söm sĕn-loi flèche de sarbacañe.
sĕn-lu, en voyer une flèche de s.; tube interne de s. (?).

13. *b.* Präfix sel:

Söm sĕl-upō, matin.

C. Infixe.

1. Infix m:

Bers Sk	p-eham-ai, previous.
B N	peng-amb-us, life.
D, M	s-em-unkor, hog.
J S	g-am-as, life.
Orang. S.	s-am-unkor pig.
P (?)	k-amp-ok^{n}, bird.
P K	s'-m-unkor, pig.
Sak K	gör-em-pa, village.
S U S	g-um-os, life.
T—B N	g-ām-as, to live.
U I	k-amp-ot^{n}, wife.

2. Infix n:

Bers B	k-n-on, child.
Bers Sk	k-ĕn un, „
Ch. S	m an-i, rain.
K (?)	m-in-iah, femme.
Sak K	m-ān-ī, pluie.
Sak R.	k'-ĕn-un, Kind.
	m-ān-ī, pluie.
	m-on āt, oeuil.

Sak R	č-an-a, pādi (= Nahrung) [1].	Söm	m-an (+ at), oeuil.
		S St (?)	m-en-ik, man.
S Cl	k-ĕn-od, child.	U I	k-n-oč child.
	č-an-a, cooked rice (= Nahrung) [1].	T Cl	č-an-a cooked rice (= Nahrung) [1].

Ob den beiden Infixen ein Einfluss auf die Bedeutung des Wortes zukommt, und welcher Art derselbe ist, lässt sich, da von jedem Dialect immer nur einzelne Beispiele vorhanden, wiederum nicht ersehen. Nur čana bei S Cl, T Cl, Sak R von ča „essen" deutet auf substantivierende Function hin. Bemerkenswert ist, dass Söm eine Anzahl malayischer Wörter mit dem Infix n versieht, um sie als Verben zu gebrauchen:

k-ĕn-essar, tourner,	von	malay.	kisar.
ṅ-en-aṅi, chanter,	„	„	ṅāni.
s-ĕn-alik, traduire,	„	„	sālin.
s-ĕn-inpat, garder,	„	„	simpan.
t-ĕn-udu, fermer,	„	„	tudoṅ.
t-ĕn-uṅkus, emballer,	„	„	tuṅkus.

III. PRONOMEN.

A. Pronomen personale:

		Bers Sk	B N
Singular.	1. Pers.	oin, öin	jun, eju
	2. „	hi, hı', hik	hi
	3. „	hı	
Plural.	1. „	hĕ-'mbar, hĕ-bābär = mal.: kita bĕr-dua hĕ-'mpē, hē-päpĕk = „ „ bĕr-tiga	
	2. „	—	
	3. „	—	

[1]) Dazu, dass ich diese Formen als mit Infix versehen betrachte, können allerdings diese Sprachen allein nicht die volle Berechtigung geben; ja, die Art und Weise wie Clifford die Form schreibt: „ča'-na'" und ähnlich Morgan: „čahna", liessen wohl eher an eine Suffigierung des demonstrativen Elementen na denken, das sonst als Präfix auftritt. S. S. 507. Wenn ich diese Formen trotzdem als Infixformen betrachte, so geschieht es mit Rücksicht auf das Bahnar (s. S. 570 ff.), wo neben śa „essen" ausdrücklich śĕnā „Nahrung" vorkomt, und ĕn das ganz gewöhnliche Infix ist, das von Verben Substantive ableitet; auch dort kommt neben ĕn schon recht oft an vor: śĕnār und śanār „junge Vögel".

	Sak R	S Cl		Senoi [1]	J S R	Sak P
Sing. 1. Pers.	an, ajä, eju	eṅ, ē̇n	Sing. 1. Pers	eṅ	eṅ	en
2. „	—	hēh, hē	2. „	hä		
3. „	hä	hēh	3. „	hĭ		
Plur. 1. „	—	eṅ				
2. „	-	—				
3. „	hä	—				

	Q S N—R	Sak K	Söm
Sing. 1. Pers.	je	aje	aje, mih
2. „	bo	—	—
3. „	(tak)	hāṅ, je	diop
Plur. 1. „	—	aje, je	aje, mik, amig, hik, ik
2. „	—	—	—
3. „	—	—	diop

	T Cl	S St	Bers St	M St	K St	D) St	M B
Sing. 1. Pers.	jēh	jeh	—	—	—	—	—
2. „	hāh	—	oṅ	oṅ	oṅ-ti	te	—
3. „	hah	—	—	—	—	—	adji
Plur. 1. „	jēh	—	—	—	—	—	—
2. „	—	—	—	—	—	—	—
3. „	—	—	—	—	—	—	—

Hier macht sich die Mangelhaftigkeit des Materials wieder in besonders bedauerlicher Weise geltend, da von sehr wenigen Dialecten die Formen vollständig vorliegen. In der 1. Pers. Sing. zeigen sich deutlich zwei Gruppen, die erste bestehend aus Bers Sk, (B N), Sak R, S Cl, J S R, Sak P, die zweite aus Q S N—K, Sak K, Söm, T Cl, S St, wenn freilich auch die Nebenform, eju bei B N und noch mehr ajä, eju bei Sak R wohl schliesslich doch noch eine Verbindung derselben herzustellen imstande wäre. 2. und 3. Pers. Sing. sind einander vollständig gleich bei Bers Sk, S Cl, T Cl.

B. Possessivum.

Hier ist das Material noch viel spärlicher. S Cl scheint das Possessivum durch Nachstellung der gewöhnlichen Pronominalform hinter das Substantiv zu bilden, ganz gleich der Weise, wie die Genitiv-Bezeichnung beim Nomen hergestellt wird; es finden sich dafür drei

[1] Nach gütiger Mitteilung von Hern Prof. Dr. R. Martin aus dessen Aufzeichnungen.

Beispiele: derk^{n}-ēń (mein Haus), iōdz-ēń (meine Hacke), mĕnan-ēń (mein jüngerer Bruder). Dem gegenüber stellt Söm in dem einzigen Beispiel, das er bringt — mih réuḥ (mein Affe) — das Pronom. pers. vor das Substantiv; es ist das einigermassen auffällig und mag vorderhand als verdächtig betrachtet werden. — J S R führt ein eń als = „mine" und B N ein hi als = „thine" an. — Anderswo, so bei Bers Sk, Sak K, Sak R wird das malayische puńa zu Hülfe genom̄en: Bers Sk hĕh-puńa (our).

C. Pronomen und Adverbium demonstrativum.

Da das Adverbium demonstr. innerlich doch mit dem Pron. dem. zusammenhängt und es ergänzt, so behandle ich es gleich hier mit dem Pronomen zusammen.

Bers Sk:	nā-hōh, hȯ^{n}, hoh; this (B N na-ho)	A_1	
	nā-ḥōh, na-hȯ^{n}, tā-hōh; here (B N, ni-hok)	A_2	
	nä-ke'; that (B N na-ko-that; na-ki; this(?)	B_1	
	kih [1]) kihkeh; he (B N ki, kiko; he)	B_1	
	hūki, hōki; thither (B N ni-ki, akki; there)	B_2	
	tūi; there (at a distance) (B N thui; that)	C_2	
Sak K	hānā; celui-là (?)	A_1	
	anu, ana; ici	A_2	
	na... tuḥ; jener da	C_2	
	ma-tui; ma-tu; dahin	C_2	
	do, dōh; ceci, celui-ci	D_1	
	ma-doh; hierhin	D_2	
Sak R	hağa, ağä; celui-ci	A_1	vgl. S Cl.
	ma-tui; dahin	C_2	
	dō (= dū, dui?) là	C_2	
	adä, ade; ceci, celu-ci	D_1	
	de: ici	D_2	

[1]) So, und nicht wie B N in seinem Verzeichnis aufführt: ankki, ankkiko, fasse ich die Form auf. Zwar komt auf bei Bers Sk hańkih, hańkikeh vor, aber ich glaube hier ha (hań) als = „zu", „hin zu" auffassen zu sollen. Vgl. söi uis ha-'öin = „asked us for a light" (= stellt an uns die Bitte), jal ha-dońn „eintreten in ein Haus"; čok hani (= ha-mani) „gehen wo hin". Ebenso dann: gnahek hań-kikeh „to fight with him", kasoi hań-kih „an ihn die Bitte stellen", tjut hań-kikeh „zu ihm zurückkehren. Einmal kommt dann auch kihkeh allein vor in ğön kihkeh „give it to him".

Söm	nalo; celui-ci	
	hoš; dieser	A_1
	ĕno; dieser	
	ahnu; ici	A_2
	ntui, tui; là	C_3
	ba-tu; dahin	
	do; ceci, celui-ci	D_1
	ma-do; dahin	D_2
Sak P	ba-deh; hierhin	D_2
	diteh; dahin	?
Q S N—K	tak; er	B_1
	tukun; da	B_2
	tudeh; dieser	D_1
	„ ; da (?)	D_2
K	eban; ici	(?)
S Cl	ğah; that	A_1 vgl. Sak R.
	dih; here	D_2
T Cl	nah; that	A_1
	doh; here	D_2
D, M	jak; this	B_1 (?)
	ĕndoh; that	D_1 (?)
D, St	ni; here	A_2 (?)
	ki-jo; there	B_2 (?)
M B	t'iun; là	C_2
M St	nu'in; this	A_1 (?)
Belend. St.	ni; here	A_2 (?)
S St	'ñ; this	A_1 (?)
P S	dorĕ-tu; to come	C_2
S U S	weg-bä-dĕ; to come	D_2
U K	ĕiba-doi; komm:	C_2 oder D_2

Der äusseren Bildung nach zerfallen die hier vorliegenden Formen in vier Gruppen, die ich durch die nachgesetzten Lettern und Ziffern hervortreten lassen möchte; die Letter bezeichnet dabei die Gruppe, die Ziffer 1 die Pronominal- und die Ziffer 2 die Adverbialform.

Gruppe A = lo, ğo, ho (na ist Präfix).

Gruppe B = ke, ki [1]) (na auch hier wieder Präfix).

---

[1]) nako und kiko bei B N ist, wie ich denke, fehlerhaft.

Gruppe C = tui, tu, enthält nur eine Adverbialbildung.

Gruppe D = da, woraus einerseits do, andrerseits de hervorgeht.

D. Pronomen interrogativum.

Bers Sk	sū mah, hū'mah	- who (B N siamma).
	nā mā	- what (B N napa).

Die Formen von B N, die den malayischen Formen so unmittelbar nahe stehen, dass an einer Entlehnung nicht zu zweifeln, legen dieselbe auch für Bers Sk nahe, obwohl dessen Formen sonst etwas selbständiger zu sein scheinen.

Q S N-K lelao; who.	Söm lu mon; quoi
S St letlou- „	malō; „
	Sak K malo; „
	Sak R hajo; „

III. SUBSTANTIVUM.

A. Numerus. Wie derselbe zum Ausdruck gebracht wird, ist aus dem vorhandenen Material nicht zu ersehen. In den wenigen Sätzen, die vorliegen, scheint eine besondere Bezeichnung für den Plural nicht vorhanden; nur einmal — Söm job-gob = „Fremde" — wird zur Bezeichnung desselben die Repetition verwandt.

B. Genus. Dasselbe wird vielfach duch Nachsetzung der Worte für „Mann" und „Frau" ausgedrückt.

Sak K	kĕuat-babuh, [1]) Sohn.
Sak R	konun-kiā, „
	„ kidō, Tochter.
Söm	kuot-babuh, Sohn.
	„ babō, Tochter.
T	wañ-tonkal, Sohn.
	wañ-mabe, Tochter.

C. Casus.

1. Der Nominativ wird durch Voranstellung vor das Prädicat bezeichnet [2]).

---

[1]) babuh-kĕnat, wie Morgan bringt, ist gewiss falsch, vgl. señhoi-babuh = „mâle".

[2]) Ich bemerke, dass, wenn ich hier und im Folgenden allgemeine Regeln aufstelle, ich mich bemühe, aus allen Quellen Belege für dieselben bei zu bringen; von welchen solche nicht angeführt sind, dort habe ich keine finden können.

Bers Sk čau jol = der Hund bellt.
Sak K seňhoi mă dekat = die Sakei haben (sind) kalt.
Sak P en mau čip = ich werde gehen [1]).
Sak R an ock ukum = ich gebe Befehl.
S Cl derk^{n} ĕň bē ma'čut = Haus (von) ich (ist) sehr klein [2]).
Söm sĕman ui-uei hoň = Sĕmaň tragen Wasser.
S St jeh maloi mahum = ich werfe Blut.

Die Nachstellung scheint nur ausnahmsweise vorzukommen; sie findet sich bei Bers Sk einmal in einer Frage: čok mani hi = „gehen wohin du?" aber auch: mani hi karak = „wo du wohnen?" Bei Söm zeigt sie sich in dem Relativsatz: på klilik ik = „Spitze, (welche) sehen wir", ebenso bei Sak K: ğelmol rendäk je = „Berg, (welchen) sehen wir."

2. Der Genitiv wird durch Nachsetzung des bestimmenden hinter das zu bestimmende Wort ausgedrückt.

Bers Sk ğa'aň-genös = Brustbein; mahum-ketur = Blut (von Schwein, und noch circa 10 andere Beispiele.
J S waň-tuň = Kind der Hand = Finger, und noch 3 Beisp.
K S mat-ğis = Auge des Tages = Sonne.
M St puner-dogk = Spatel für Gift.
P S mad-jis = Sonne, s. bei K S; santal-kui = Haar d. Kopfes.
*P S mad-is = Sonne.
Q S N—K mit-katoh, = Auge des Himmels = Sonne.
Sak K čauok-ğelmol = Gipfel des Berges; dek-dĕdä = Platz des Schlafens = Bett, und 6 andere Beisp.
Sak R pohulu-tö = Häuptling des Landes, ňi-kot = Krankheit des Bauches, und c. 7 Beisp.
S Cl „.... the genitive case, which is formed by placing the possessor after the thing possessed" Clifford l. c. p. 23; Beispiele finden sich nicht.
S I ma-ktok = Sonne, s. bei Q S N—K; ğiň-ma-ktok = good female spirit in clouds.
Söm pĕdi-tob = Hälfte der Nacht = Mitternacht; sentolman = Haar des Auges = sourcils, und c. 14 Beispiele.

[1]) „The pronoun precedes the verbe" Low l. c. p. 431.
[2]) „The nominativ precedes the verb it governs". Clifford, l. c. p. 23.

iu-dogk = Brett mit Gift; jad-ekob = Falle der Schlangen, und 6 Beisp.

S me-kato = Sonne; koboh-ioh = Frucht des Baumes.

wań-batauh (B N wań-bak) = Kind des (grossen) Flusses = kleiner Fluss; taka'h-tuń = digitus manus (B N taka-čau = digitus pedis), und 3 Beisp.

dilok-uś = ? des Feuers = Rauch; änmän-mo = Loch der Nase = nostril; gno-kampot^n = Brust der Frau.

assin-us = ? des Feuers = Rauch; hajan-moh = nostril.

eiei-us = ? des Feuers = Rauch; mer-keto = Sonne.

hwierigkeiten gegen die angeführte Regel könnten sich etwa)en aus folgenden Beispielen: S St nös-en = „toothache", ı abgesehen davon, dass es bei der nicht sehr grossen Zuver- ;keit Stevens noch gar nicht sicher ist, ob en hier überhaupt inhaltliche Bedeutung hat, könnte das Ganze vielleicht auch en „Zahn kranker resp. schmerzender"; bei J S R ta-lila „earth e" ist wohl Ähnliches vorauszusetzen, vgl. Bers Sk teh gem- „to quake of the earth. Bei Söm tu-kun „ruisseau", auf das ıwedel als abweichend von T (-B N) wań-batauh „rivulet" hin- , ist doch wohl kun als Apposition zu tu zu fassen und das :e zu deuten als „Fluss (als) Kind", wo es dann ganz genau Sk doh-gendek = „river" = „Fluss (als) Mutter" entspricht, end dagegen auch bei Bers Sk „brook" = kenon-doh = d des Flusses" ist. Jedenfalls sind doch für Söm die Belege so eich, dass der Bestand der angegebenen Regel bei ihm nicht eifelt werden kann. Gleiches gilt von Bers Sk, Sak K, Sak R, Söm, S St, T.

Der Accusativ steht nach dem regierenden Verb.

; B ča-deu = essen Wasser = trinken.

; Sk mempoi gohup = machen Schmerz = verwunden; jal loń = erklettern den Baum; söi uis = fordern Licht; karak měń = bewohnen den Wald; načä mudut = rauchen (essen) Cigarren; ča-doh (B N če-do) = trinken.

(P K) ğo-oh = trinken.

; ğo-oi = „

K him-hoń = trinken; en-hok = bringen Wasser; goi-hōš = anzünden Feuer.

R an-tueh = bringen Wasser; palbu kĕnun = gebären Kind.

P ho-dikdik = gieb alles.

S Cl „The accusative follows the verb which governs it". Clifford l. c. p. 23. ĕṅ ča' ča'-na' = ich esse Reis.

Söm aje mo ni réuḥ = wir haben einen Affen; ui-uei hoṅ = tragen Wasser; čöm ōš = anzünden Feuer; peṅ-peṅ paṅgulu = fragen Häuptling.

S St jeh makō mahum = ich schneide Blut; jeh maloi mahum = ich werfe Blut; agjeh os = zünde an Feuer; joie us = bring Feuer.

U K bu-bateu = trinken.

U P am-tom = „

P S ami-oṅ = „

Einmal findet sich S St tu mahum maloi „geschmolzenes Blut werfen"; es steht im Anfang einer Beschwörungsformel, und das Object ist wohl nur des Nachdrucks wegen vorangestellt.

V. ADJECTIVUM.

Das Adjectiv und adjectivische Demonstrativ steht nach dem Substantiv, zu dem es gehört:

Bers Sk Klobok kadui = Schmetterling grosser; klobok kenin = Schm. kleiner; hndi lek = Kleid abgenutztes; hndi'mpai = Kleid neues; dekis gelek = Ort niedriger; döi kedim = Nacht baldige = to night.

P S nano tam = ein (Tag) vergangen = gestern.

Sak K tiṅ jel = Hand linke; tiṅ-mun = Hand rechte; seṅhoi-moi = Mensch fremder; ti-mënu = Wasser grosses; hiš-doh = Tag dieser = heute; ǧelmol monuh = Berg grosser.

Sak P „The adjective follows the substantiv." [1]) I-Low l. c. p. 431. kinah bar = Weib schönes.

Sak R nëgri adö = Land dieses; luṅ ntoi = Gipfel hoher; tö bečut = Wasser schmutziges; tö nin = W. klares; aǧi-ade = Tag dieser = heute.

S Cl „Adjective and demonstrative pronouns follow the noun they qualify" Clifford l. c. p. 23 ka' ǧıh = Fisch dieser; derk^{n} ǧıh = Haus dieses.

---

[1]) Das Beispiel eloh duk „good house" ist bei dieser Regel freilich eine Entgleisung.

Söm seṅhoi bĭäg = Mensch weisser = Europäer; seṅhoi-gop = M. fremder = Malaye; seṅhoi moi = M. anderer = anderer Sakei; sĕma lio = Sĕmaṅ entfernter; hoṅ băk = Wasser schmutziges; hĭ-ĕne = Tag dieser = heute.

S St sog kănut = Haar kleines = Schnurrbart; tiṅ lit = Hand + ? = Schwielen.

S U S čim-tum = Tag vergangen = gestern.

Sak k hat einmal na ğelmol monuh tuḥ „der hohe Berg da" und einmal ana ğelmol „dieser Berg". S St hat zweimal tu ma-hum „geschmolzenes Blut" (tu = Wasser?). Die Fälle scheinem mir zu unbedeutend gegen die überwiegende Anzahl der für die gegenteilige Regel zeugenden Beispiele.

VI. NUMERALE.

Gruppe A.

	Bers Sk	B N	Bers B	Bers St	P	U I	Sak S
1.	mui	mui	moi	mui	moi	moi	möi.
2.	'mbār, 'm'ăr, bābār, mai	mar	mā	mā		(dua)	(dua').
3.	mpē', 'mpe', pāpĕk	ampi	'mpi	impi	npe	npe	hmpek.
4.	(malayisch) . .	. .	. .	. .	pot^n	npun	hmpudu.
5.	„ . .	. .	. .	. .	. .	măsok^a	mĕsog^n.
6.	„ . .	. .	. .	. .	prui	pru	pĕrü'.
7.	„ . .	. .	. .	. .	. .	tempo	. .
	etc.						

Gruppe B 1.

	Sem. Sadang	S I	S St	S U S	U P
1.	nai	(sawaṅ)	nĕi, ni, nin	nai	nai.
2.	bĕh	bie	beĕ, na	bĭĕ	nii.
3.	pat	. .	ne [1])	.	diu.
4.	sa-bĕh	. .	nos.		

Gruppe B 2.

	Söm	Semang [2])	Sak K	Sak P	T Cl
1.	nei, ni	nĕ	nei	(su)	neh.
2.	nel	nei	naγ, naṅγ, naṅ	nar	nar.
3.	ne	. .	ni	ni	ne'.

[1]) Wird = 5 angegeben, 5 ist aber wohl Druckfehler für 3.

Gruppe B 3.

	S Cl	Senoi [1])	Ch S	P S
1.	na'nu	nanu	nano	nano
2.	nar	nāγ	nar	
3.	nē	ni	nina	

Die vorhandenen [2]) Formen teilen zich deutlich in zwei Hauptgruppen, deren Hauptunterschied in der Form für „eins" liegt: mui, moi der Gruppe A ist von der Form der Gruppe B radical verschieden, wobei freilich die Frage noch offen bleiben mag, ob mui, moi nicht wenigstens bei Sak K und Söm in deren moi „autre" sich findet. Die Form für „zwei" weist allerdings auch characteristischen Unterschied auf, aber dieselbe ist doch kein wurzelhafter: mbar bei Bers Sk ist die Wurzel, aus der einerseits durch Verschwinden von m (und r) die Formen der Gruppe B_1, und durch Verschwinden des b sowohl die Formen bei B N, Bers B, Bers St, als auch die Gruppen B_2 und B_3 entstehen, letztere durch noch hinzutretende Umwandlung von m in n. Diese letzere Umwandlung zeigt sich ja sehr deutlich bei der Form für „drei", wo npe bei P, UI den Ubergang zu den Formen der Gruppe B sehr gut darstellt.

Die Gruppe B zerfällt wieder in drei Abteilungen: B_1 unterscheidet sich von B_2 und B_3 durch die Form für „zwei", und B_3 von B_1 und B_2 durch die für „eins", so dass also B_2 einen Uebergang von B_1 zu B_3 bildet.

Auffällig und abweichend sind diu bei U P und sa-bēh bei Sem. Sadang; in letzterem ist doch wohl bēh = „zwei", wäre also sa so viel wie „doppelt"? [3])

Es sind nun hier auch noch zu vergleichen die Zahlformen einiger Dajak-Stämme, die unleugbar den Sakei-Semang-Sprachen entstammen. Wie sie dorthin gekommen, macht eine Tradition der Orañ Tŭmor klar, welche berichtet, dass sie vor einem Angriff

---

[1]) Nach gütiger Mitteilung von Herrn Prof. Dr. R. Martin, aus dessen Aufzeichnungen.

[2]) Bezüglich der Zahlenreihe bei Marsden von „Semang" 1. sang, 2. wang, 3. wuip, 4. ? , 5. pang, 6. puit, 7. sunto, 8. lunto, 9. lang, 10. pú-um glaubte ich das Urteil Grünwedels: „ziemlich werthlos" adoptieren zu sollen und habe sie demgemäss von der Berücksichtigung ausgeschlossen.

[3]) Vgl. Khmer: sañ zwei.

mächtiger Feinde nach Borneo geflüchtet seien und dort eine Zeitlang verweilt hätten [1]). Es gehören hierhin Zahlformen der beiden Stämme Rejang und Bintulu.

	Rejang [2]).	Bintulu [3]).
1.	né (nay)	(ğia).
2.	nāl	ba.
3.	nä, neh.	
	von da ab indonesisch.	

Wie man sieht, treten hier sogar die Gruppenunterschiede sehr gut hervor, indem sich Rejang mit nāl „zwei" deutlich an B_2 (und B_3) anschliesst, während Bintulu ba „zwei" zu B_1, vielleicht gar zu A (vgl. Bers Sk bābār) sich stellt. Die Form für „eins" weist Bintulu dann der Gruppe B_2 zu, und da in dieser sich ja T Cl = Tembe = Tūmīor befindet, so würde das recht gut zu der Tradition der Tūmīor stimmen.

Was die Stellung der Zahlwörter beim Substantiv angeht, so weisen die wenigen vorhandenen Beispiele dieselbe vor dem Substantiv an:

Bers Sk	Sak R	Söm
mui kur mah = 1 Mann	nanu pohulu = 1 Häuptling	ni réuḥ =
mai „ „ = 2 „		ein Affe.
mpē' „ „ = 3 „		
mui keğap alö = 1 Augenblick noch = bald.		

Danach wären die Zahlwörter wohl als Substantive aufzufassen, die einen nachfolgenden Genitiv regieren.

VII. VERBUM.

Von diesem wichtigen Redeteil lässt sich bei der Natur des gebrauchten Materials äusserst wenig erkennen. Denn wenn für das Nomen auch aus blossen Wörterverzeichnissen bei intensiver Bearbeitung manches entnommen werden kann, so sind doch zur Aufhellung der Verbalverhältnisse unbedingt Texte notwendig, und die fehlen hier leider ja so gut wie ganz.

Uebrigens mögen allerdings ja auch die Verbalverhältnisse einfachere sein als anderswo, aber die Verbalpräfixe, die schon aufgedeckt

[1]) Veröffentl. d. K. Museums für Völkerk. zu Berlin, Bd. 3, p. 97.
[2]) Ling Roth, The Nations of Sarawak and British North Borneo II. app. p. XLVI.
[3]) l. c. p. XCVII.

werden konnten, mahnen, doch auch nicht allzu geringschätzig nach dieser Richtung hin zu urteilen.

Bei Bers Sk findet sich: ndah, 'dah = complete, done with, used as an auxiliary verbe, düt 'dah, completely finished.

Von S Cl teilt Clifford (l. c. p. 23) mit: The tenses (are indicated) by means of the auxiliaries hōt = to wish, to want, and tĕ-lās = to be done, over, done, finished, enough: ēñ hōt čīp ma'-ta' = I wish going to the interior; hēh tĕlās kuh ka' ğıh = he has killed fish that.

Wie schon bei S Cl in tĕlās ein malayisches Lehnwort sich zeigt, so berichtet Newbold (l. c. p. 418) auch von Belandas und Besisi: „These two tribes.... made use of the Malay auxiliary for the tenses of verbs; for instance, Handak chohok I will go etc." Dagegen soll ein Passiv gebildet werden „by the prefix of particles"; einige abgeleitete Nomina würden gebildet wie im Malayischen: „Perdangaran occasionally signifies „ear", from Dangar, a verb common to both the Malay and Benua (?). For the fore finger they use the common derivative noun Penunjok, or the pointer, or index finger. Pengambus is the word employed to express life, or the organs of breathings, the lungs".

Auch bei Sak P zeigt sich ein malayisches Lehnwort: en mau čip dite „ich will gehen dorthin".

Eine Zusammenstellung auch der noch übrigen Wortgattungen (Adverbien, Präpositionen, Conjunctionen) zu machen, glaubte ich unterlassen zu sollen, da dieselbe doch kein neues Moment ergeben würde und die einzelnen Formen ja im Worterverzeichnis zu finden sind.

4. ABSCHNITT.

Verhältnis der einzelnen Dialecte zu einander.

Die Frage nach dem Verhältnis und der Gruppierung der einzelnen hier behandelten Sprachen zu einander erhebt sich um so dringender, weil die Volkstämme, von denen sie gesprochen werden, keine ethnologische Einheit darstellen. Die Sakei sind im Verhältnis zu den Semang mehr mongoloiden Characters, wenn sie auch von den Völkerschaften mongolischer Rasse noch ziemlich scharf sich abheben (s. weiter unten S. 581). Die Semang dagegen gehören, auch nach B. H. Meyers streng kritischen Untersuchungen zu den Negritos. Die Untersuchung erhält also ihre besondere Bedeutung

uch dadurch, dass sie zugleich zur Beantwortung der Frage führen ɔll, ob und in wie weit diese Semang-Negritos eine eigene prache bezitzen oder nicht.

Da bei der Untersuchung der Lautverhältnisse kaum, und in dem rammatischem Teile nur in einigen Fällen eine Gruppierung sich emerkbar machte, so wird jetzt vor allem der Wortschatz nach ieser Richtung hin zu untersuchen sein. Und zwar bieten sich als eeignete Objecte zunächst besonders diejenigen Wörter dar, bei enen alle oder doch nahezu alle hier behandelten Sprachen durch ine Form vertreten sind.

Unter diesen zeigt zich nun eine Anzahl von solchen, bei denen urchgängige Uebereinstimmung herrscht. Ich stelle sie hier urz zusammen, indem ich für die Einzelheiten auf das Wörterver-eichnis verweise; die Fälle, bei denen eine geringerere Anzahl prachen vertreten sind, habe ich durch Klammern ( ) von den ndern unterschieden.

(adon, elephant 5).
āgāp, rhinoceros 6.
añ, offen sein, Loch 25.
balañ, Schenkel, (Oberarm) 52.
bĕlau, Blasrohr 73.
belteg, schwarz 76.
ča, essen 131.
(čap, halten, greifen 141).
čip, gehen 206.
(čōkⁿ, Ratan 217).
(da, hier 226).
(da, kommen 227).
dĕrkⁿ, Haus, Platz 239.
diau, Wasser 248.
dok, Gift 255.
(gäk, Hacke 288).
(gos, leben 327).
(gūl, sitzen 331).
ǧa'añ, Knochen 340.
ǧīs, Licht, Tag 370.
(ǧögⁿ, stehen 372).
ǧokⁿ, Fuss 373.
ham, Blut 402.
kačik, Mond 504.
kĕmūs, mosquito 566.
(kĕnah, Weib 568).
kĕtikⁿ, Fell 588.
(klăpo, Schultern 603).
kūi, Kopf 639.
kut, Bauch 650.
letik, Zunge 688.
loid, (Bogen), Pfeil 700.
lokⁿ, Baum 702.
ma, Nase 716.
mat, Auge 743.
ōk, geben 865.
pedi, heiss 897.
sak, Haar 1003.
sĕlā, Blatt 1018.
sīg, Fleisch 1049.
(tabak, Stange 1081).
tē, Land, Erde 1110.
tek, schlafen 1116.
teñ, Ohr 1141.
us, Feuer 1215.

Zur all dem müssten noch gerechnet werden die Uebereinstimmungen, welche sich beim Pronomen personale (S. 515), Pronomen und Adverbium demonstr. (S. 517) und beim Zahlwort (S. 523) ergaben.

Daneben erscheint nun aber auch eine beträchtliche Reihe solcher Wörter, bei denen entweder stammhaft verschiedene Formen auftreten oder aber, bei der Hauptsache nach gleicher Form, doch in Einzelheiten bemerkenswerte Eigentümlichkeiten sich zeigen. Es fragt sich nun, ob hier eine constante Gruppierung nachgewiesen werden kann, oder ob ein regelloses Durcheinander herrscht. Die folgenden beiden Uebersichten werden das klar stellen. Die erste enthält diejenigen Fälle, wo durchaus verschiedene Formen sich zeigen; hier wird es genügen, jedesmal nur die eine (typische) Form anzuführen, die im Wörterverzeichniss an der Spitze steht, ohne auch noch die Variationen derselben mit zu berücksichtigen. Die zweite Zusammenstellung bringt diejenigen Fälle, in welchen bei wesentlicher Gleichheit der Form lautliche Unterschiede sich bemerkbar machen; hier wird allerdings notwendig sein, gerade die Variationen anzuführen.

1. Sonne.	2. Wasser.	3. Wald.	3. Vogel.
α. mit-katok	α. diau, tiau	α. kīb	α. kauau
Q S N—K	Q S N—K	S St	Q S N—K
S I	S I	S U S	S St
S St	S St	U K	S U S
S U S	S U S	U P	U K
U K	U K(?)		U P
U P	U P	β. bri	T—B N
T—B N	(T—B N = Fluss)	Bers Sk (B)	J S
J S	Bers Sk (B, St)—B N	Söm	(Bers Sk?)
β. met-arĕk	P	P S	(P?)
Bers Sk—B N	U I	Jakun Simpei	(Söm?)
P	S Cl	U P(?)	β. čim
	Bl Cl		Bers Sk (B, St)—B N
γ. mad-jis	Sl Cl		Sak R
K S	Sak R		S Cl
P S	(Sak K = Fluss)		Sak K
*P S	(Söm = „)		Söm
Sak K	(T Cl = „)		T Cl
Sak R	β oñ		P S

Söm

T—B N
J S
P S
*P S
D, M, D, St
Or. S.
Sak K
Söm
T Cl

*P S
(S St ?)

4. Ei.
α. mako
S St
S U S
J S
β. pok
Bers Sk (B)—B N
Ch S
γ. pañluñ
Ch S
Sak R
δ. tab
Sak K
Söm
S Cl
P S

5. Schlange.
α. ekob
Q S
S St
S U S
J S
β. tağu
Bers Sk—B N
Sak K
Söm
*P S
Ch S (?)
K S

6. Hund.
α. el, ek
Q S—K
S U S
U P
β. wau
T—B N
J S
γ. čo'
Bers Sk (B)—B N
P
U I
Sak R
S Cl, Bl Cl, Sl Cl
Sak K
Söm
T Cl
P S
*P S
D, M (p k)
Or. S.

7. Mensch.
α. me'h
K (?)
S St
T
J S N
Bers Sk
D, St
β. sĕnoi
Sak K
Sak R
Söm
S Cl

8. Mann.
α. temkal
Q S—K
S I

9. Ehemann.
α. teh
T—B N
J S R

10. Weib [1]).
α. mabë
S I
S St

[1]) Es ist nicht so ganz leicht, mit Sicherheit bei den teilweise unexacten Quellen die Entsprechungen solcher Wörter, wie dieses und das folgende sind, herauszufinden. Ich schliesse indess folgendermassen: mabë wird frei-

S St	Sak K	S U S
S U S		T—B N
U K	β. gai	J S
U P	U K	*P S(?)
T—B N	γ. sir	β. kedo(r)
J S	(Sak K)	Bers Sk—B N
*P S	S Cl	U I
β. lemo	T Cl	Sak R
Bers Sk (B)—B N	S U S	Sak P
γ. kīai	U P	S Cl, Bl Cl, Sl Cl
Sak R	B N(?)	(J S R?)
		γ. (ba)bo
δ. bābuh		Sak K
Sak K		Söm
Söm		T Cl
		P S

12. Eheweib.	13. Vater.	14. Mutter.	15. Kind.
α. kĕnah	α. äh	α. na	α. wañ
S St	Q S—K	K	Q S—K
S U S	S U S	S U S	S I
U K	U K	U K	S St
U P	U P	U P	S U S
Sak R	β. šah	P S	U P
Sak P	T—B N	Sak K (?)	T—B N
S Cl, Bl Cl, Sl Cl	γ. ikūn	M B (?)	J S
T Cl	Bers Sk (B)—B N	β. ma	D, M (?)
β. kedo(r)	J S	Q S—K (maman)	B N (?)
Bers Sk—B N	δ. ba	B N	β. kwod

lich von J S, S St auch als „wife" angegeben; aber sowohl bei T—B N, der es zu Distinguierung bei wañ „Kind" verwendet, als auch bei S U S, der ausdrücklich auch = „female" angiebt, ist die richtige Bedeutung zweifellos fixiert; da nun aber S St auch noch kenō bringt, wird dieses, wie der exacte S Cl bezeugt = „wife" zu nehmen sein. In ähnlicher Weise ist (ba)bo als = „female" genügend dadurch gesichert, dass es zur Distinguierung von „Kind" und „Mensch" verwendet wird. Dagegen scheint kedor ein Stamm zu sein, der sowohl „female" als „wife" bedeuten kann; thatsächlich tritt es bei Bers Sk—B N für beides ein, bei Sak R nur für „female", wie aus der Verwendung bei „Kind" und „Mensch" hervorgeht, bei Sak K, Söm nur für „wife".

U I (?)	(Bers Sk, Onkel)	P	Bers Sk (B)—B N
Sak K	P	Sak R	U I
Söm	U I	S Cl	Sak R
	S Cl	D, M	S Ċl
	T Cl	M B	Sak K
	(Sak K, oncle)	γ. ba	Söm
	Ch S (?)	T—B N	T Cl
	Or. S	J S	P S
		Sak K	U P (? ?)
		Söm	
		T Cl	
		U P (?)	
		δ. gadek	
		Bers Sk—B N	
		U I	
		M B_1 (Grossmutter)	

16. (jüngerer) Bruder.	17. Ohr.	18. Mund.	19. Zahn.
α. pah	α. ten	α. nud	α. jus
Q S N—K	Q S—K	T—B N	Q S—K
U P	S I	J S	S I
J S	S St	U I	S St
U I	S U S	β. hań	S U S
Sak K	U K	Q S—K	U P
Söm	Bers Sk (B)—B N	S I	β. moiń
β. menań	U I	S St	T—B N
Sak R	Sak R̄	S U S	J S
S Cl	(S Cl, hören)	U K	Bers Sk (B)
S St (? ?)	P S	U P	U I
	(T, hören)	(U I)	Sak K
	β. pol	Sak K	Söm
	T—B N	Söm	P S
	J S	P S	

20. Bauch.	21. Hand.	22. Knie.	23. weiss.
α. čoń	α. čas	α. krotoń	α. peletau
Q S—K	Q S—K	T	K
S St	S I	S St	S I
S U S	S St	β. karōl	S U S
U P	S U S	Sak K	Bers B

β. kut
T—B N
J S
Bers Sk—B N
Sak R
S Cl
Sak K
T Cl
P S

*P S
β. pih (951)
T Cl
U K
U P
γ. tik^n (1172)
T—B N
J S
Bers Sk (B)—B N
U I
Sak R
S Cl
Sak K
Söm
P S
*P S
S St (?)

Söm
Sak R
S Cl

D, M, D, M (PK)
P K
Or S
P S
β. biug (98)
Bers Sk
Sak R
S Cl
Sak K
Söm
K

24. ich.
α. jeh
Q S N—K
S St
Sak K
Söm
T Cl
(Sak R)
β. eñ, ěñ
Bers Sk—B N
Sak R
Sak P
S Cl
„Senoi"
J S R

25. eins.
α_1 na
S I
S St
S U S
U P
Sem. Sadang
Sak K
Söm
T Cl
Sak P
α_2 nanu
S Cl
Ch S
P S
β. moi
Bers Sk (B, St)—B N
P
U I

26. Affe (mal. kerā).
α. gajo
Q S N—K
S St
T—B N
J S
β. rao
Sak K
Sak R
Söm

Schon aus dieser ersten Reihe ergeben sich folgende Thatsachen mit genügender Sicherheit:

1). Es besteht eine Gruppe Q S—K, S I, S St, S U S, U K,

U P; T—B N, J S, die einer anderen Gruppe Bers Sk (B, St)—B N, P, U I, Sak R, S Cl; Sak K, Söm, T Cl, P S, *P S, Ch S gegenüber steht. Der Beweis dafür liegt in den Nummern 1, (2) [1], 3, (4), 5, 6, 8, 10, 13, 15, 19, 20, 21 (?), (22), (26).

2). Die erste Gruppe zerfällt wieder in zwei Unterabteilungen: a): Q S—K, S I, S St, S U S, U K, U P und b): T—B N, J S, wovon bald die eine bald die andere mit der zweiten Hauptgruppe geht, bald ganz allein steht; im Allgemeinen jedoch scheint b) häufiger mit der zweiten Hauptgruppe zu gehen und würde also eine Ueberleitung zu derselben bilden Beweis: 2, 6, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 24 (?)

3). Bers Sk (B, St)—B N geht zusammen mit (P,) U I. Beweis: 1, 2, 6, 10, 12 (?), 13, 14, 15, 17, 19, 21, 25.

4). Einigermassen auch hier schon zeigt sich eine Gruppierung in der zweiten Hauptgruppe: einerseits Bers Sk (B, St)—B N, Sak R, S Cl, andrerseits Sak K, Söm, T Cl, P S, *P S, siehe: 2, 10, 14 (beachte, wie Bers Sk bei β wahrscheinlich durch B N vertreten ist), (16), 24, 25 (?)

Ich lasse die zweite Reihe folgen:

1. Wasser.

α.	Bers Sk	dööh, doh	ohne Präfix.
	„ B,	do, dēu	
	„ St,	due	
	P,	dak	
	U I,	dak, diau	
	S Cl, Bl Cl, Sl Cl, T Cl	tēu	
	Sak K	tiūĕḥ	
	„ R	tö	
	Söm	tiūĕḥ	
β.	Q S—K	bateau, batiau	mit Präfix.
	S I	bitēŭ	
	S St	betiu	
	S U S	beteu	
	U P	bateu	
	T (-B N)	batauh	

2. Fuss.

α.	Q S N—K	čan	mit č und a.
	S I	„	
	S St	„	
	S U S	„	
	T—B N	„	
	J S	„	
	*P S	„	
β.	Bers Sk	ğöṅ	mit ğ und o.
	„ B	ğok^{n}, ğauṅ	
	U I	diok^{n}	
	Sak R	ğon	
	Sak K	diok	
	Söm	ğup	
	P S	iŭk	
	*P S	jok	

[1]) Die Klammer soll ausdrücken, dass wegen der geringeren Anzahl der teilnehmenden Dialecte die Beweiskraft der betreffenden Nummer eine geringere ist.

3. Leben, lebendig.

α.	S U S	gumos	mit Infix.
	T—B N	gämäs	
	J S	gamas	
β.	Sak K	ğöš	ohne Infix.
	P S	agos	
	*P S	gos	

4. Zunge.

α.	S U S	letig	ohne n
	T	letik	
	J S	litig	
β.	U K	lentek	mit n
	U P	lentĕk	
	Sak R	lĕntāk	
	S Cl	rĕntak	
	Sak K	lentāh	
	Söm	lĕntāg	
	P S	lentak	

5 zwei.

α_1.	S St	bee
	S I	bie
	S U S	bĭe
	U P	uii
	Sem	Sedang bēh
β_2.	S Cl	nar
	T Cl	„
	Ch S	„
	Sak K	naγ, nañγ, nañ
	Söm	nel
	S St	na
	„Senoi"	näγ
γ.	Bers Sk	m'bār etc.
	„ B	mä
	„ St	mā

6 essen.

α.	S I	mači	mit i
	S St	„	
	S U S	či	
	U K	ači	
	U P	či	
	T—B N	čioh	
	P S	eğe	
	*P S	toğē	
β.	Bers Sk (B St)—B N		mit a
	U I		
	Sak R		
	S Cl		
	Sak K		
	Söm		
	T Cl		
	D, M_1 D, St		

Auch hier beweisen die Nummern 1, 2 (3) 5 und 6 deutlich die Existenz der oben constatierten beiden Hauptgruppen.

Zur weiteren Unterstützung der oben aufgestellten Sätze lassen sich jetzt aber auch noch andere Thatsachen herbeiziehen. So zunächst zur Bekräftigung des vierten Satzes. Sehr characteristisch ist es hier, dass fast durchgehends, wo in dem Verzeichnisse Cliffords sein „Sĕnoi" von „Tembe" sich trennt, das erstere sich zu Bers Sk (B, St)— B N, Sak R (Sak P) stellt, das letztere dagegen mit Sak K, Söm (P S, *P S) übereinstimmt. Man sehe die Beweise:

ich.	2. Mutter.	3. Kind.	4. Speer.	5. Haus.	7. gut.	8. hier.
jēh	bō	kwod	bĕluš	dēh	mēṅ	doh
ℓ aje	bō	kuot	bulusš	diṅ	meg	do
aje	bō	kuod	bulus	dīk^n (dek)	„	do
‘P S		(kōn)	bulus			
eṅ, ēṅ	mē	kĕnod	tarok [1]	dĕrk^n	bor	dih
ʒk oin, öin	(B N) ma	kĕnōn	to’hok	doṅ (diṅ)	lem	
ℓ an, ajä	amä	kĕnun	tārå	d’oṅ	bor	de, dä
? en				duk	bar	deh

ross.	10. wegwerfen.	11. Wasser.	12. Weib.	13. sein, haben.
mĕnū	gas	org	ba’bo’	moh
ℭ mĕnu	pig	ohg, hok	babō	mo
menu	pas (= gas?)	oṅ	„	„
*P S		oṅ	bobō	
ĕntoi	wēh		krĕdol	müṅ
ʒk kadui	kawin	teu	kedūr	
ℓ ntōe, ntui	gash	döoh, do	kedö	moṅ
?		tö	kardur	

Es sind nur die Beispiele für „Rauch“, „Tiger“, „Hand“, „jener“, i denen die oben aufgestellte Regel nicht zuträfe. Als weiteres weismaterial für den vierten Satz mögen noch die folgenden Beiele dienen:

	1. Licht.	2. Ratan.	3. er.	4. en.
Cl			hāh	neh
k K	his	jao	diop	nei, ni
m	„	(tali)	hāṅ	nei
, *P	īs (P S jis)	jaes		
Cl	jīš	čok^n	hĕh	na’nu
rs Sk		čōṅ	hĭ	mui
k R	ği	čioṅ	hä	(Sak S möi)
k P				

Nach alle diesem darf ich den Satz 4 wohl als bewiesen hinstel-ı. — Es mögen noch drei Beispiele als weitere Stütze für den itten Satz folgen:

	1. Haus.	2. eins.	drei.
Bers Sk	d’on	mui	mpē
P, U I	dol	moi	npe.

[1]) Malay. Lehnwort.

Fassen wir jetzt diese ganzen Untersuchungen zusammen, so lässt sich zwar deutlich constatieren, dass Gruppierungen innerhalb der hier behandelten Sprachen vorhanden sind. Indes sind dieselben doch nicht so tiefgehend, dass sie radicalen Trennungen gleich kämen. Die bedeutendste Scheidung war die in dem ersten Satze (S. 532) constatierte zwischen den beiden Hauptgruppen bestehende. Wurzelhaft verschiedene Wörter konnten für dieselbe aber nur 26 angeführt werden. Schon diese Zahl steht beinahe um die Hälfte zurück gegen die Anzahl der Uebereinstimmungen, die gerade vorher (S. 527) dargelegt wurden. Dann aber muss auch noch beachtet werden, dass bei dieser ganzen Untersuchung nur die Wörter vorlagen, bei welchen alle oder nahezu alle Sprachen durch eine Form vertreten sind (S. S. 527). Nimmt man aber auch die übrigen Wörter in Augenschein, so ergiebt sich, dass in überaus zahlreichen Fällen, einzelne Sprachen der einen Gruppe mit denen der anderen Gruppe übereinstimmen und so aufs Kräftigste ihre gegenseitige Zusammengehörigkeit zum Ausdruck bringen. Um das wirksam vor Augen zu führen, wil ich hier nur die Nummern des Wörterverzeichnisses zusammenstellen, unter denen sich derartige Uebereinstimmungen finden: 26, 38, 50, 57, 103, 122, 127, 147, 152, 158, 165, 195, 217, 220, 227, 261, 273, 288, 348, 387, 389, 392, 399, 465, 482, 500, 505, 513, 531, 559, 614, 655, 677, 699, 735, 799, 803, 824, 833, 838, 841, 884, 902, 919, 997, 1014, 1036, 1068, 1095, 1128, 1168, 1220, N 9, N 10.

Ich denke, diese lange Reihe, in die ich irgendwie Zweifelhaftes noch gar nicht aufgenommen, bietet, was den Wortschatz angeht, genug des Beweises für die allgemeine Einheitlichkeit dieser Sprachen. Da nun aber auch auf grammatischem Gebiet nichts gegen die Einheitlichkeit Sprechendes aufzufinden war, ja dieselbe dort noch viel umfassender auftrat, indem auch nicht einmal von einer Gruppierung wie beim Wortschatze sich etwas bemerkbar machte, so ist bei dem heutigen Stande unserer Kentnisse *die generelle Einheitlichkeit der Sakei- und Semangsprachen anzunehmen.*

Freilich braucht bei der Betonung dieser Einheitlichkeit die Bedeutung der in derselben zu Tage tretenden Gruppierungen nicht in den Hintergrund gedrängt zu werden. Wir wollen vielmehr jetzt gerade daran gehen, die Beziehung dieser Gruppierung zu den anthropologischen und ethnologischen Verhältnissen klarzulegen. Diese Klarstellung tritt in überraschender Weise schon ein, sobald die der Zeit- und Raumersparnis wegen eingeführten Siglen wieder aufgelöst werden.

Alsdann stellt sich der erste Hauptsatz (S. 532), der die beiden Hauptgruppen bezeichnete, folgendermassen där: Es besteht eine Gruppe Quedah Semang (Q S—K), Semang von Ijoh (S I), Semang bei Stevens (S St), Semang von Ulu Selama (S U S), Ulu Kelantan (U K), Ulu Petani (U P), Semang bei Tomlin (T—B N), Semang von Jooroo (J S) gegenüber einer anderen Gruppe: Bersisi (Bers Sk—B N, Bers B, Bers St) Palon (P), Ulu Indaū (V I), Sakei von Sougni Raya (Sak R), Sĕnoi bei Clifford (S Cl), Sakei von Songni Kerbou (Sak K), „Sömang" bei Morgan (Söm), Tembe bei Clifford (T Cl), Perak Semang (P S, *P S), Chendariang Sakei (Ch S).

Hier springt nun sogleich in die Augen, dass in der ersten Gruppe sich fast alle „Semang" zusammengefunden haben, während die zweite deren nur „Sömang" bei Morgan und „Perak Semang" aufweist. Es liegt auf der Hand, wie wichtig dieses Resultat wäre, wenn es sich bei einer allseitigen Untersuchung bewähren würde, da es ja die Frage nach der Sprache der Semang-Negritos direct beantwortet. Ich sage aber „allseitigen", weil es in der That notwendig ist, auch noch von anderen, als den rein sprachlichen Gesichtspunkten aus zu prüfen. Das ist um so mehr notwendig, da, wie schon Blagden (l. c. p. 42) hervorhebt, die blosse Bezeichnung als Sakei oder Semang allein nicht hinreicht, einen Stamm ethnologisch und anthropologisch genügend zu characterisieren, indem diese beiden Ausdrücke wenigstens früher teilweise durcheinander geworfen wurden.

Ich beginne also zunächst mit der Untersuchung der Semang-Gruppe. Um von einem Stamme zu bestimmen, ob er ein Semangstamm ist, stehen uns, nach dem von der sprachlichen Seite her bis jetzt Erkennungszeichen nicht feststanden, zwei Wege offen: 1). von seinem Wohnsitz her, 2). von der somatischen Beschaffenheit der zu ihm gehörenden Individuen. Der erste Weg fällt ja eigentlich mit dem zweiten zusammen und setzt ihn voraus, aber er hat doch in sofern selbständige Bedeutung, als es jetzt eine schon allgemein zugestandene Thatsache ist, dass Semangstämme im südlichen Teile von Malacca nicht mehr vorkommen. R. Martin [1]) giebt als ihre Wohnorte an: Nördliches Perak, Kedah, Rahman, Rangan und Kelantan. Das stimmt ziemlich überein mit Stevens' Angaben [2]),

[1]) Die Ureinwohner der malayischen Halbinsel, Sonder-Abdr. aus d. Corresp.-Blatt der deutsch.-anthrop. Gesellschaft 1899, Nro. 10 p. 6.

[2]) Veröffentlichungen II p. 95 ff.

auf dessen Kärtchen die Districte 2, 9 und 6 Semang enthalten sollen, während er allerdings Kedah und Kelantan nicht erwähnt. Prüfen wir an diesen Angaben die oben als „Semang" sich zusammenstellenden Dialecte, resp. Quellen, so bieten ja die westlich, in oder an Kedah, liegenden Q S—K, S U S und S I, wie auch die östlichen U K und U P von dieser Seite aus kein Hindernis, sie als wirkliche Semang zu bezeichnen, während S St nach „Veröffentlichungen" III p. 104 ja wohl als = „Panggang", die nach Stevens' Angabe noch ungemischten Semang, bezeichnet werden müssen. J S (Jooroo Semang) soll nach Begbie in der Provinz Wellesley gesprochen werden, was ebenfalls kein Hinderniss bietet, es den wirklichen Semangsprachen zuzurechnen; da T mit J S in nächster Beziehung steht, hätte man es wohl auch eben dort zu suchen. Schwierig erweist sich jetzt die Entscheidung bezüglich der in der zweiten Gruppe enthaltenen „Semang". Zu P S (und *P S) wird in der Quelle keine andere Ortsbestimmung angegeben als „near Kenering". Das spräche allerdings nicht gerade gegen ihre Bezeichnung als „Semang" indes schreibt Swettenham (l. c. p. 156): „The wild people or supposed aborigines, who live on the right bank of the Perak, are called Sĕmang, whilst those inhabiting the land of the left are called Sakai". Nach dieser Angabe könnte P S (und *P S) nicht als wirkliche Semang betrachtet werden. Den Wohnsitz seiner „Sömañs" giebt Morgan (l. c. p. 418) wie folgt an: „Les Sömañs ont pour frontière sud le S. Pluss, ils occupent les montagnes du haut Pérak et du sud de Siam.... un lambeau de quelques familles est resté dans les montagnes au S. O. de Kouala-Kangsar". Auch diese Angabe hindert nicht gerade, Morgan's Sömañs als wirkliche Semang zu betrachten, nur ist zu beachten, dass Clifford, der viel genauer und verlässlicher ist, vom Plus River auch als Wohnsitz der eigentlichen unvermischten Sakeistämme spricht (l. c. p. 15).

Das zweite Mittel, die ethnologische Stellung der einzelnen Stām̄e zu bestimmen, sind ihre somatischen Eigenschaften. Von hier aus ist nun — um mit dem Schwierigsten zu beginnen — für die Bestim̄ung von Morgan's Sömañs gar nichts zu gewinnen. Er giebt zwar eine ziemlich eingehende Schilderung der Gesichtsbildung, Haare etc., aber er unterscheidet seine Sömañs durchaus nicht von den Sakei, wie er denn auch beide als „Negritos" betrachtet (p. 411), beide hätten im Allgemeinen dieselbe physische Constitution, nur seien die Sömañs grösser — was ja wohl gerade gegen ihre Classi-

ficierung als wirkliche Semang spräche — und dann weiter: „les vrais Sakayes, les habitants de la montagne ont tous les cheveux crépus" was auch wieder so schwankend, resp. direct unrichtig ist, gerade wie auch die Angabe über die Hautfarbe, die bei beiden, Sömañs und Sakayes, „sepia foncé" sein soll. Was mich noch am ehesten bestimmen könnte, Morgan's Sömañs doch für wirkliche Semang anzusehen, ist der Umstand, dass Morgan ihnen im Gegensatz zu den Sakei den Gebrauch des Bogens zuschreibt (p. 415), dasselbe, was auch Swettenham von S I (l. c. p. 156) und Stevens von seinen S St angiebt (Veröffentl. III p. 134 ff) [1]), während ich von den Sakeistämmen den Gebrauch des Bogens nirgends erwähnt finde. Eine abschliessende Entscheidung wage ich aber noch immer nicht zu geben. Vielleicht komme ich der Wahrheit am nächsten, wenn ich diese Sömañs schon als Mischstamm bezeichne, da ja Morgan, wenn er überhaupt Semang gesehen hat, nur die an der äussersten südlichen Grenze ihres Gebiets wohnenden kennen lernte, wo unmittelbar das Gebiet der Sakeistämme beginnt. Das Gleiche ist dann auch wohl von P S und *P S zu sagen, deren Ort, Kenering, ja ziemlich im Gebiete von Morgan's Sömañs gelegen ist; es darf nach dieser Richtung hin ja wohl hervorgehoben werden, dass gerade P S und *P S sich mehrfach allein von der zweiten Gruppe trennen und der ersten sich anschliessen, s. S. 529 ff. die Nrr. 8, 10, 14, 21, und S. 533 ff. die Nrr. 2, 6. Anthropologische Daten werden zu P S und *P S nicht angegeben.

Von den in der ersten Gruppe sich zusammenfindenden Stämmen ist es kaum notwendig, durch anthropologische Angaben ihren Character als wirkliche Semang darzuthun; die Wohnsitze, die für sie angegeben werden, genügen dafür schon. Indes sei doch noch Einiges angeführt. Ueber die Semang von Ijoh (S I) teilt Swettenham mit, dass sie sind „short in stature, dark in colour, and their hair is close and woolly like that of the negroes", und eine beigefügte Abbildung bestätigt durchaus diese Angabe. Betreffs der Semang von Quedah (Q S) heisst es bei Newbold (l. c. II. p. 378): „According to Sir S. Raffles and Mr. Anderson, the Semang of Quedah has the woolly hair, protuberant belly, thick lips, black skin, flat nose and receding forehead of the Papuans."

[1]) Auch Herr Prof. Dr. R. Martin teilt mir mit, dass er zwar bei seinen Semang den Bogen nicht mehr im Gebrauch fand, dass er jedoch Gründe habe. zu glauben, dass sie ihn früher kannten.

Nach all diesem bin ich wohl berechtigt, die Gruppe Q S—K, S I, S St, S U S, U K, U P, T, J S als die Semang-Gruppe zu bezeichnen. Dass die Sömañs bei Morgan und die Perak-Semangs (P S, * P S) in der zweiten Gruppe erscheinen, wäre, wenn sie überhaupt wirkliche Semang sind, damit zu erklären, dass sie, als die südlichsten Semangstämme, schon mit Sakei gemischt sind.

Wenden wir uns nun der zweiten Hauptgruppe zu, so fanden wir sie nach Satz 4 (S. 533) in zwei Abteilungen einander gegenüber stehend vor: Sak K, Söm, T Cl, P S, * P S auf der einen, Bers Sk (B, St)—B N, Sak R, (Sak P) S Cl auf der anderen Seite. Die Wohnsitze von Söm sind oben (S. 538) schon angegeben. Sak K ist = Sakayes du S. Kerbou; sie bewohnen nach Morgan (l. c p. 418) mit den „Sakayes du S. Kinta parlant la même langue... les hautes vallées de ces rivières." Die Sitze von T Cl = Tembe (= Tumior) giebt Clifford (l. c. p. 15) zunächst zusammen mit denen von S Cl (Sĕnoi) in folgender Weise an: „This district is situated in almost the exact centre of the Peninsula, and comprises the head waters of the Jelai, Telom and Serau Rivers in Perak, and of the Galas and Nenggiri Rivers in Kelantan". Danach werden dann die Sitze der Tembe speciell bestimmt (l. c. p. 16): „A line drown from Blanja on the Perak River to the Bidor mountains, and thence to Kuala Nanggiri in the State of Kelantan, will roughly divide these two tribes from one another, the country South of this line being inhabited by Sĕn-oi, the northern division by Tem-be'." Es ist klar, dass dieser District mit dem von Sak K beinahe zusammenfällt, wie auch, dass die Gebiete von Söm, P S, *P S, wenn sie nicht auch schon dazu gehören, jedenfalls unmittelbar nördlich daran stossen müssen.

Von der zweiten Unterabteilung ist das Gebiet von S Cl ja vorhin schon bestimmt worden. Bezüglich Sak R = Sakayes de S. Raya (et S. Kampar) schreibt Morgan (p. 418): „Les tribus de S. Raya et S. Kampar habitent aussi le Gounong Boudjan Malacca. Un lambeau existe dans les montagnes au dessous de Kouala Kangsor au S.-E. entre les L. Pérak et Kinta." Von diesem letzteren versprengten Stück abgesehen bewohnen die Sakayes de S. Raya also fast dasselbe Gebiet, das Clifford für seine Sĕn-oi angiebt, oder doch wenigstens einen Teil desselben. Bers Sk ist nach W. W. Skeat (l. c. p. 13) zu Ulu Langat in Selangore gesammelt worden. Das stimmt ziemlich zu Newbolds Orang Benua = B N, vor dem ja, wie S. 410 nachgewiesen, ein Teil Bersisi-Material ist, da New-

bold seine Besisik und Belandas hauptsächlich in Sungie-ujong und Johote wohnen lässt (l. c. II. p. 393), und ebenso zu Stevens' Bersisi (Bers St), die in „Sûngei Udjong, Pêrak und besonders Sĕlângor" wohnen sollen. Nach Martin (l. c. p. 6) haben die Besisi oder Ma-Meri ihre Wohnsitze zugleich mit den Belandas im südlichen Selangor. Dieselben schliessen sich damit gleich an das nördlich anstossende Gebiet von Sak R und S Cl an. Damit rechtfertigt sich auch endlich der dritte Satz (S 533) von der Zusammengehörigkeit von Bers Sk (B, St)—B N mit P und U I; denn das Gebiet von P = Palon (tributary of the River Moar, Journ. Str. Br. 1. p. 37) und U I = Ulu Indau beginnt gleich an der südlichen Grenze des Gebiets der Bersisi.

Es sind somit jetzt alle die auf rein sprachlichem Wege gewonnenen Resultate auch von anderer Seite her sicher gestellt. Das wichtigste derselben ist das Bestehen der Semanggruppe. Ob nun aber die bei dieser Gruppe zu Tage tretenden Besonderheiten als Ueberbleibsel einer ehemaligen besonderen Semang-Negrito-Sprache zu betrachten seien, das kann erst entschieden werden, wenn in dem jetzt beginnenden zweiten Teil der Arbeit die Vergleichung mit den Mon-Khmēr-Sprachen durchgeführt ist.

II. TEIL.

Vergleichung der Sakei- und Semang- Sprachen mit den Mon- Khmēr- Sprachen.

Nachdem jetzt die inneren Verhältnisse der Sakei- und Semangsprachen, soweit das bis jetzt vorliegende Material es erlaubt, klargelegt sind, kann auch mit Nutzen an eine Vergleichung mit den Mon- Khmēr- Sprachen geschritten werden. Hinsichtlich derselben habe ich so ziemlich die ganze Literatur benützt, die Kuhn in seiner Eingangs dieser Arbeit (S. 401) erwähnten Abhandlung zusammengestellt hat. Es sind die folgenden Werke:

1. für das Mon:	J. M. Haswell, Grammatical Notes and Vocabulary of the Peguan Language. Rangoon 1874.
2. für das Khmēr:	M. Moura, Vocabulaire Français-Cambodgien et Cambodgien-Français, Paris 1878; E. Aymonier, Dictionnaire Khmêr-Français, Saigon 1878.
3. für das Stieng:	H. Azémar, Dictionnaire Stieng. Paris 1887.
4. für das Bahnar:	P. X. Dourisboure, Dictionnaire Bahnar-Français. Hongkong 1889 [1]).
5. für das Anamitische:	Aubaret, Grammaire de la langue Anamite, Paris 1864.
6. für Khamen boran, Samreh, Kha So,	

Kha Tampuen, Xong, Sedan.	A. Bastian, Die Völker des östl. Asien IV Bd. Jena 1868.
7. für „Cambodja ancien" (= Khamen boran in 6), Samreh, So, Xong, Sedang (alle = den entsprechenden Dialecten in 6), Huei, Suc Sue, Hin, Nahhang, Mi, Khmus, Lemet	Franc. Garnier, Voyage d'exploration en Indo Chine, Paris 1873 t. II.
8. für Tscham:	K. Himly, Sprachvergleichende Untersuchungen des Wörterschatzes der Tscham Sprache (Sitzgsb. der philos-philol. u. hist. Cl. der k. bayen. Ak. d. W. 1890 Heft III.

Im allgemeinen habe ich auch hier das Transscriptionssystem von Fr. Müller durchgeführt mit Ausnahme seines d ž, wofür ǧ eingesetzt; nur beim Anamitischen ist die Schreibweise Aubaret's beibehalten worden, mit Ausnahme dessen, dass hartes d durch d, d durch z, c durch k und ng durch ṅ ersetzt wurde. Beim Mon und Khmēr ist nicht die moderne Aussprache, sondern die ältere, wie sie in der Dēvanāgarī-Schrift sich ausdrückt, zu grunde gelegt worden [2]).

A. Vergleichung des Wortschatzes.

Die Formen der Pronomina und Zahlwörter sind, weil sie im grammatischen Teil noch besonders behandelt werden sollen, in diese Zusammenstellung nicht mit aufgenommen. Von den Formen der Sakei- und Semang-Sprachen ist hier jedesmal nur die im Wortverzeichnis zuerst stehende angeführt und im Uebrigen durch die neben stehende Nummer auf die Vergleichung der anderen hingewiesen.

---

[1]) Bei Kuhn noch nicht aufgeführt, ich wurde durch Herrn Himly's Freundlichkeit auf dasselbe aufmerksam gemacht.

[2]) Den Anusvāra habe ich dabei, wo er in offenen Silben steht, durch nachgesetztes m, in geschlossenen Silben durch übergesetztes ~ wiedergegeben; der Visarga ist durch nachgesetztes ḥ ausgedrückt.

A.

3. abät: habän, Bahnar, Lendenschurz der Frauen.
aban Tscham Languti.
sampat Khmēr „ , Stoff.

5. adon: tu'o'ṅ Anam, Elephant.
thiaṅ Suk, Hin, So „
ašaṅ Suk, Nahang „
sešaṅ Khmus „
saṅ Mi „
kesaṅ Lemet „

6. ägäp: [1]) srit Mon, Rhinoceros.
ret Khmus „
het Lemet „
rĕmai Bahnar „
romäs Khmēr „
rĕmahi Stieg Rhinocer.
romon Scharai „
rama Xong „
limön Tscham „
leman Kantschu „
hamai Bahnar „
eman Rodē „

15. ak: Lemet Bogen.

25. aṅ: hā Khmēr, Mon, Tscham, öffnen (den Mund).
ha Stieng, Bahnar öffnen (den Mund).

26. aṅgu: roṅök Khmēr, Kohlenfeuer.

B.

37. [ba]: bă Bahnar, Vater.
ba Stieng, dem Namen von Personen eines gewissen Alters vorgesetzt, um sie zu ehren.
bak Tscham, väterl. Oheim.
pā Khmēr, Vater.
mpa So „
ma Mon „

38. ba: ba Bahnar, entgegen gehen.
po So gehen.

40. ba: băḥ Stieng, geben.
ban Anam „

50. bakau: phkā Khmēr Blume.
kaŏ (peka) Stieng „
kau Mon „

51. bāla'h: bhluk Khmēr Elfenbein.
blük Stieng Elfenbein.

---

[1]) Hier schliessen sich die drei ersten Formen an 6 n an, während die übrigen auf 6 i ($g = \gamma = r$) hinweisen.

bĕla Bahnar Elfenbein.
bala Tscham „
52. balañ: bhlau Khmĕr Schenkel.
blu Stieng, Bahnar, Schenkel.
mphlu Khmus Schenkel.
šelu Lemet Schenkel.
bleñ Sue Arm.
blu-ti Stieng Vorderarm.
popal Tscham Arm.
62. bĕ: bak Mon viel.
bök Bahnar viel.
paβŭk Tscham anhäufen.
63. bĕ: bi Rĕñao, nicht,
65. bĕlau: kumbhloḥ Khmĕr, Sarbacanne.
78. benum: bhnŭm Khmĕr Berg.
bĕnăm Stieng „
(?) noñ, älter. Kambodscha, Xong, Berg.
(?) núi, Anam.
83. [bes]: peḥ Khmer, sammeln.
85. bĕt: bić Stieng, schlafen.
bi Sue „
95. [bīk]: beñ Khmĕr, Bahnar, voll.
biiñ Stieng voll.
peñ Mon „
bak Tscham „
99. biug: bu Mon, weiss.
(?) bjū „ alt.
bŏk Stieng, weiss, grau.
bach Anam, „
bạk Bahnar, weiss (von der Haut).
βōñ Tscham, weiss.
bohōmh „ (westl. Dial.) weiss.
belo Tscham, (westl. Dial.) grün.
105. [bo]: băñ Stiang, weiblich (meist von Tieren).
109. bois: βoi Mon Zuckerrohr.
ampau Khmĕr Zuckerrohr.
110. bok: buok Anam binden.
buōt Stieng „ , knüpfen.
bat Mon „adhesiveness".
112. böñ: beñ Stieng, Spinne.
bıñ Khmĕr „
113. bor: (?) βar (βor) Khmĕr, schön, prächtig.
118. bri: bri Bahnar, Stieng, Xong, Wald.
bréi Khmĕr, Wald.
pri Lemet „
mpri Khmus „
ru'ñ Anam „
125. buh: ābuk Khmer Vater.
apu, mpu Sue „
phu Anam „
böp Stieng „
bok Bahnar, Grossvater, Vorfahre.
128. bul: bul Bahmar, trunken, Trunkenheit.
bul Khmĕr, Pflanzengift, Wirkung narkotischer Getränke.

C.

131. ča: ča Mon essen.
ša Sue „
śa Bahnar essen.
sa Stieng „
(?) čoṅ Proons „
(?) čiṅ Hin „
sı Khmer „ (ča, čhı, poëtisch).

141. čap: čap Khmēr, ergreifen, nehmen.
čep, Bahnar, in der Hand halten.
(ćap Stieng nehmen).

144. čăroi: srom Mon grüner Reis.
srŭv Khmēr grüner Reis.
lúa Anam grüner Reis.

150. če: čai Mon Laus.
chí, châ̧y Anam Laus.
čăi Khmēr „
śi Bahnar „
sĭḥ Stieng „

165. čendeja: sgni Mon Haus.
nhà Anam „
ńa Lemet „
ńi Stieng „

177. čeoṅ: sŭm Xong Stern.
snăṅ [1]) Mon „
sĕmi̥ṅ [1]) Stieng „
sremann [1]) Trao „

178. čeoṅ: (?) tjan Tscham Bauch.
(?) tean Rodē, Kantschu, Bauch.
(?) kajean Scharai Bauch.

184. čĕrŭk: ğruih Mon tief.
s'luṅ „ hoch.
gliṅ „ lang.
ğrau Khmēr tief.
răṅ, run „ Loch in der Erde.
rŭṅ „ ausgraben.
luṅ „ „
ğĕrŭḥ Stieng tief.
cĕrŏḥ „ ausgraben.
ğĕrŭ Bahnar tief.
śĕluṅ „ Graben.
šru So tief.
tru Sue „

188. čēs: čh,βés Khmēr } Pflanzengift für den Pfeil.
čh,βis „

191. čhi'n: čha'in Khmēr vollständig gekocht sein.
čin Mon vollständig gekocht sein.
śin Bahnar vollständig gekocht sein.
sin Stieng gekocht.
(?) châ̧y Anam rösten.

197. čik: čiṅ Mon elephant.

198. čim: čım Tscham Vogel.
čim Rodē „
chim Anam „
kčim Scharai „
g'čem Mon „
čĕm Pron „
čum Stieng Name für kleine Vögel.

[1]) Mit Infix?

čāp Khmēr Name für kleine Vögel.
šiem Xong, Huci Vogel.
śem Bahnar Vogel.
sim Trao „
sum Phnong „
kiem Suk „

200. činiṅ-neṅ: (?) čin Mon Fingerring.

206. čip: čuip Mon ankommen.
ǧib älter. Cambod. kommen.

208. čo': čo älter. Camb, Xong, Sedang Hund.
chó Anam Hund.
šo Kat, Suk „
šor Huei, Sue, Hin, Hund.
ašo Sue Hund.
ašor So, Nahang Hund.
so Mi, Khmus, Lemet, Rodē, Scharai, Hund.
asou Kantscho Hund.
athau Tscham „
čhke Khmēr „
kö Bahnar „

210. čoh: śöh, śö Bahnar leer.
thoh Tscham „, müssig.

214. čok: šeo Samre gehen.
šea Xong „
šu Sue kommen.
śöṅ Bahnar entgegengehen.
ǧuop Khmēr entgegengehen.

216. čok: (?) čök Khmēr hineinstecken.

217. čökⁿ: ǧuk Mon, Strick, Seil.
saṅ So „
šai Nahang „
(?) čmö Khmus „
phse Lemet „

220. čo'oṅ: čāṅ Mon brennen, verbrennen.
čhem Khmēr brennen, verbrennen.
čhu Stieng brennen, anzünden.
śoh Bahnar brennen, anzünden, verbrennen.
cháy Anam brennen.
čuh Tscham „

225.ču'ut: hut Mon vermindern.
šit, ašit Tscham wenig, klein.

D.

227. da: dah Bahnar schnell, eilen.
tur Sue gehen.
(?) di Anam „

229. dāak: kh'ɔāk Mon, Rabe, Krähe.
kaek Khmēr Rabe.
ak Bahnar, Tscham Krähe.
ák Anam Krähe.

239. [dekⁿ]: phdāḥ Khmēr Haus.
thān Mon Platz.

tuk Stieng Platz.
toñ älter. Camb., Samre, Xong Haus.
doñ Nahang Haus.
duñ Suk „
dàñ Anam „
tāñ Sui „
ϑañ Tscham „
čhañ Scharai „
sañ Rodē, Kantscho Haus.
tăk Khmēr niederlegen.
döñ Bahnar niederlegen.
thòñ Anam niederlegen.

240. deñ: dañ älter. Camb. sehen.
tañ Xong sehen.
tai Hin „
thây Anam „
tiñ Khmēr „

248. diau: diak Sedang Wasser.
dak Bahnar Wasser.
dăk Stieng „
dŭk Khmēr „
ðăk Mon „
doi So „
do Nahang, Suk „
tak Xong „
tok Proons „
tiek Samre „
trak älter. Camb. „
(?) nu'ó'k Anam „

251. dıt: dik Bahnar, nur, nichts als.
dı Tscham nur, nichts als.
di Stieng nur, nichts als.

253. [doit]: tui Mon, ganz, all.
täet Bahnar Ende, beendigt.

261. dul: (?) dăl Stieng sich stützen.
tul Khmēr Stück Holz.

E.

273. en: an Stieng, geben, bewilligen.
än Bahnar geben, bewilligen.
huon Khmus geben.
(?) nah Mon bringen.

279. etu: thā Khmēr sagen.

281. eüok: pök Khmēr öffnen.
păk Mon „
pöh Tscham „

G.

288. gäk: hek Stieng abhauen, zerreisen.
hak Bahnar abhauen, zerreisen.
čhek Khmēr abhauen, zerreisen.

302. gau: kiur Bahnar Schwein.
čur Huei „

sur Stieng Schwein.
(?) heo Anam „
307. gĕhel: khğil Khmēr träge.
311. gemā: kama Xong Regen.
315. gi: hö Khmēr fliegen.
322. gob: gåp, gau Bahnar, Fremder.
327. gos: ājaus, Khmēr, Alter, Leben, Existenz.
331. gūl: añkui Khmēr sich setzen.
añoi Stieng sich setzen.
ñôi Anam sich setzen.
kui Bahnar „ „
337. gup: jub Khmēr Nacht.
jopa Khmus „
iūp, īp Bahnar, Schatten.
šup Tscham Nacht.
dajö̜ „ Abenddämmerung.

Ğ.

340. ğa'añ: čhaiñ Khmēr Knochen.
šeañ Khmus Knochen.
xu'o'ñ Anam „
sieñañ Lemet „
ğut Mon „
371. ğō: čau Mon zurückkehren.
272. ğögⁿ: ğha Khmēr aufrecht stehen, sich erheben.
(?) dú'ñ Anam aufstehen.
373. ğokⁿ: ğuiñ Mon Bein, Fuss.
ğöñ Khmēr, Bahnar Fuss.
ğäñ, ğoñ Stieng Fuss, Schenkel.
ğuñ Kantscho Fuss.
ğañ Rodē „
žiun Sue „
nšōñ Khmus „
šieñ Lemet „
čo'n Anam „
čol̤ Tscham „
sañ älter. Camb „

H.

387. ha: ā Mon gehen.
han Stieng gehen, marschieren.
399. halek: keh Khmĕr kurz.
402. [ham] ğhäm Khmēr Blut.
mäham Stieng „
čhim Mon „
(?) máu Anam „
pham Bahnar Blut.
mahäm Rĕngao „
430. hoahoa: šĕgâu, hĕgâu Bahnar Bär.
čagüw Tscham Bär.
kiakeu „ (westl. Dial.) Bar.
432. hoi: hôi Anam stinken.

saui Khmēr stinken.
433. hoi: huē Bahnar sich umwenden.
438. hōl: hol Lemet gehen.
446. hū'm: hum Bahnar sich baden.
hum Sak Mon „ „
um Stieng „ „

I.

460. ikūn: kūn Xong Vater.
kōn Samre „
461. imo: jmu Mon Name.
ğhmo Khmēr Name.
(?) ho Anam „

J.

478. [jah]: jaḥ Mon scheinen.
g'jaḥ „ Morgen.
482. jăm: jăm Mon weinen.
jăm Khmēr „
jam Khmus, Lemet, weinen.
ńam So weinen.
ńim Stieng weinen.
484. jat^n: (?) ja Bahnar Grossmutter, weibl. Vorfahren.
jāu Stieng Onkel, Ehrenname für ältere Personen.

K.

500. ka: ka Mon, Stieng, Khmus, Lemet, Bahnar, Fisch.
ká Anam, Fisch.
503. kačeń: ăńkăğat Khmer Schamteile.
504. kačik: kašai Hin Mond.
kaosai Sue „
mešiai So „
(?) g'tu Mon „, Monat.
505. kadeg: k'tań Mon bitter.
dăń Anam „
513. kail: phgar Khmēr Donner.
dhgui Mon Donner.
(?) glaih Bahnar „
516. kakaht: kać, kai Bahnar (sich) kratzen.
518. kal: kăl Khmēr Zeit, Epoche.
kăl Mon Zeit, wann.
kal Stieng Zeit, Epoche.
519. kălbo: melăp Khmēr Schatten, Kühle.
526. kamoğ: khmoč, Khmēr, Verstorbener, Leiche, Gespenst, Geist.

kĕmuoč Stieng Verstorbener, Leiche, Gespenst, Geist.
kamoit Tscham Kobold, Teufel.
kamoi älter. Camb., Samre, Xong, Dämon.

528. ka'nē': kĕnē Bahnar Ratte, Maus.
kĕnéi Stieng Ratte, Maus.
kni, gni Mon Ratte Maus.
kon ält. Camb. Maus.

531. kańoń: kŏń Bahnar Vorderarm.
kánh tay Anam Ellenbogen.

533. [kap]: kām Khmer beissen.
dhkām „ Kinnbacken.
kăp Bahnar, Stieng, beissen.

535. karak: guk Stieng sich setzen, bleiben, sein.
(?) ngoh Bahnar bleiben.

537. kardun: kh'tām Mon Krabbe.
kedam Khmer „
kĕtam Bahnar „

549. kĕdŏr: kĕdri Bahnar femme, épouse.
kedri Sedang femme.
du-ur Stieng Frau, Mädchen.

552. ke'ıp: kaep Khmēr Tausendfuss.
keĕp Bahnar Tausendfuss.
dhgı Mon Tausendfuss.

566. kĕmūs: mūs Khmēr Mosquito.
mŏe Stieng „
muôi Anam „
gamit Mon „
śĕmeč Bahnar „

568. kĕnah: akăn Bahnar femme, épouse, femelle.
kan Hin femme.
k'ńā Mon virgin.

575. kenom: nom Khmēr Urin.
num Bahnar „
dāk-num Stieng „
knam Mon „

584. kĕru: kĕdŭ Bahnar Rücken.

588. kĕti: kaδuh Tscham Rinde.
kaδoh „ Schale.
kĕdoh Bahnar Haut, Rinde.

604. kle'če (?) ghlı Khmēr weit, entfernt.

609. klō (?) kelŏ Khmēr Freund, Gefährte.

611. klui: khlös Khmēr Tausendfuss (kleinere Art).

614. kō: ko Khmēr schaben.
kaḥ Mon „

616. kod: kât Anam wegnehmen.
ket Mon nehmen.

630. krotoń: kotau Tscham Knie.
kuktań Stieng.

631. kruk: g'ruik Mon zittern.
kakrök Khmēr Erschütterung.
run Anam zittern.
rĕri Bahnar beständiges Zittern.
rĕrik Bahnar Unruhe, Angst.

634. ku: kö Bahnar, zu, für, gegen.
ka Khmĕr und, auch.
kuim Mon „ , mit.
kùn Anam mit.

635. kua: kā Mon Hals.
ka Khmĕr „
kou Stieng „
ako Bahnar Hals, Nacken.
kô Anam Hals.

639. kui: kepāl [1]) Khmĕr Kopf.
nkal [1]) Kat „
köl [1]) Bahnar „
ghöl Sedang „

640. kui: guim Mon sprechen, sagen.
(?) sĕnöi Stieng Unterhaltung.
(?) nói Anam sprechen.

644. kul: kuol Stieng rufen, anrufen.

651. kwod: kuon Huei Kind.
kün Khmĕr Sohn, Zeugung.
köt Khmĕr, Stieng geboren werden.
kōn Stieng Kind.
kon Bahnar, Anam, Mi, Khmus, Lemet, Sak, Kat, Sue, Kind.

L.

657. [lak^{n}] lo Bahnar männl. Geschlechtsteil.
klau Stieng männl. Geschlechtsteil.
keda Khmer männl. Geschlechtsteil.
nak klao Huei Mann.
bun kalo Kat „
kalo Suk Mann.

658. [lak^{n}]: lân Anam nahe, Nachbar.
lar Stieng nahe, Nachbar.
brień-lan Khmer Nachbar (brień = Nachbar).

[1]) Ich halte es selbst für ausserordentlich zweifelhaft, ob dies wirklich Entsprechungen zu den Formen der Sakei-und Semang-Spr. sind. Indes möchte ich die Möglichkeit, wie eine Verbindung bestehen könnte, doch nicht unerwähnt lassen. Besonders die Formen koi, kai leiten schon leichter zu kal, köl über, insofern es nicht selten ist, dass Schluss-l in i übergeht s. im Wortverzeichnis die Nro. 331, 1030, 1110. Wenn dann noch angenommen werden könnte, dass Khmer kepäl, welches ja unzweifelhaft = Sanskrit kapala ist, das pin b und dann in v erweicht habe, welches dann ganz ausfiel, so wäre eine Verbindung hergestellt. Man könnte dann sowohl 639 h kiwĕ als auch 639 d kula, kala, kuja, kuji als passende Ueberleitungsformen in der angegebenen Entwickelung betrachten.

668. (latak, kladok): kli-ḍēk Khmer, schmutzig, (ḍēk = trocken).

676. lek: klek Bahnar wissen, verstehen.
lep Mon wissen, verstehen.
liêu Anam verstehen, geschickt.

677. lek: lök Khmēr, heben, erheben.
(?) gnuh Mon erwachen.

678. lek: lek Bahnar sich auflösen.
ph'lek Mon in Stücke zerreissen.

681. lem: liĕm, löñ Bahnar gut, schön.
lö Lemet schön.
lok „ gut.
lö Khmus „
kléń Stieng gut, schön.

687. lep: lap Stieng eintreten.
lup Mon „

688. letik: l'tăk Mon Zunge.
ntak Khmus „
andăt Khmēr „

689. [li, lik]: blök Tscham lügen.
kleñ „ fälschen.

696. lipes: lĕpiĕt Stieng Zunge.
lĕpiet Bahnar Zunge.

700. loid: lau Mon, Pfeil.

701. lök: p'lañ Mon runde, längl. Büchse.
kelăk Khmēr runde, längl. Büchse.

702. logⁿ: loñ Bahnar Baum.
kalaloñ Nahang „
čhu Mon Baum, Holz.
ğho Khmēr „ „
šö Stieng „ „
zuh Tscham Brennholz.
diu Tscham (westl. Dial.) Brennholz.
jus Scharoi, Rodē Brennholz.
še Khmus Brennholz.

706. luei: löñ Khmēr steigen.
löñ Stieng „, klettern.

708. luk: klao Tscham, Scharai lachen.
tlau Kantscho lachen.
tloa Rodē lachen.

709. lun: g'lăn Mon Wort.
lăh Stieng sprechen.
lò'i Anam Wort.

713. [lut]: lut, lăt Khmēr auslöschen.
pluit Mon auslöschen.

M.

714. ma: me Khmēr, mère, maman.
me Anam Mutter.
mĕ Bahnar „
méi Stieng „
mai Huei Mutter.
ma Mi „
mi Mon, Suk „
miñ Xong „
miń Samre „

mpe Sue Mutter.
mpi So „
pe ält. Camb „
mĕk Tscham „

716. ma: muh Mon, Bahnar Nase.
mūḥ Stieng Nase.
čermūh „ schnäuzen.
čremuḥ Khmēr Nase.
mus Lemet „
mūi Anam „
mo Khmus „

743. mat: mat Mon, Xang, Bahnar, Sedang, Auge.
măt Stieng Auge.
măt Anam „
mot Khmus „

745. măut: (?) ma Mon Saat.

750. meg: (?) mek Bahnar genügend.

751. me'h: konme Lemet Mensch.
menus Khmĕr „
menui Sedang „
mnik Mon „
bĭmh Stieng „
(?) bĕñai Bahnar „
(?) ñu'ŏ'i Anam „

753. mejh: jo Mon, krank.
d'dah-m'jo krank, Krankheit.
ğhu Khmēr Krankheit.
šu Khmus „
so Lemet „

765. mĕrāt: (?) tāmrī Khmĕr Elephant.

772. metöñ: tām Khmer pflanzen.
pĕtam Bahnar „

774. mi: mi Bahnar Stieng Regen.
ma Sue Regen.
mu'a Anam Regen.

779. moi: tĕmoi Bahnar, Fremder.
tmuāi, kmuāi Mon Fremder.

781. moiñ: dhméñ Khmĕr Zahn.
thmin Stieng „

788. mpoi: bŏḥ Stieng Salz.
bŏh Tscham „
boh Bahnar „
βuiw Mon „
mar Khmus „
muôi Anam „

789. muh: (?) mŭk Bahnar einfeuchten (Kleider, Wäsche).

792. mūñ: măn Khmĕr sein, haben, besitzen.
mai, mi So haben.

N.

794. na: ne, ni Lemet Mutter.
aneu Sue „
na Bahnar Tante.
inai Mon „ , älteste Schwester der Mutter.
anai Mon Onkel, ältester Bruder der Mutter.

808. ndum: ndum, dum Stieng, rot, gelb, reif.
dum Bahnar rot, reif.
dum Khmer reif.
ḍuh Mon „

816. neṅ: năṅ Bahnar hinschauen.
833. ni˚t: ṅut, Bahnar süss.
ṅót Anam „
g˚mnāt Mon „
837. noṅ: nam Bahnar kommen (gehen).
nao Tscham, Trao Lay gehen.
842. nud: (?) thno Khmus Mund.

Ṅ.

843. ṅa: ṅai Stieng weit entfernt.
ṅái Anam weit entfernt.
čhṅai Khmer weit entfernt.
853. ṅot: ṅun-ku Stieng Nacken (ku = Hals).

O.

865. ōk: (?) oi Khmēr geben.
869. oṅ: uoṅ Stieng trinken.
hom Khmus, Lemet Wasser.
uôṅ Anam trinken.

P.

880. pah: puṅ Mi jüngerer Bruder.
phaūm, paūm Khmēr jüng. Br.
887. pāṅ: pāṅ Mon Mund.
amboṅ Phong Mund.
tebaṅ Kantscho „
baṅoi Rodē „
βaṅ Tscham Mund, essen.
boṅ Kantscho essen.
poṅ Scharai „
897. pedi: padia Tscham (westl. Dial.) heiss.
padéc Tscham (westl. Dial.) heizen.
baδau Tscham sich wärmen.
paδjak Tscham heiss, Hitze.
pedeak Kantscho heiss.
pĕtŏ, Bahnar heizen.
tŏ „ heiss.
k'tau Mon „
kedau Khmēr „ , Hitze.
898. pĕdi: mötüh Tscham, halb.
(?) kantal Khmēr, zwischen, Mitte.
902. pĕlaui: bhluḥ Khmēr hell, leuchtend.

p'hlo Mon glitzern, funkeln.
903. pele: phle Khmēr, Khmus Frucht.
phle niš Xong Frucht.
phli Lemet „
pléi Stieng „
plei Bahnar „
904. pělětau: pājtaṅ Khmēr grün.
p'tāṅ, b'tāṅ Mon weiss.
905. pělom: plöm Bahnar, Stieng kleiner Blutegel.
plom Tscham Blutegel.
ğhlöṅ Khmēr Blutegel.
920. pet: pŏt, Stieng, mit Fäusten schlagen.
923. pětobut: wut Mon Jungfrau.
936. ploṅ: plan Khmēr Dachfette.
943. poi: pa Mon thun.
pöm Bahnar thun.
946. [pok]: pön Stieng Eier legen.
baṅ Khmēr Ei, Eier legen; Hoden.
boh Tscham Ei, Frucht.
bo Kantscho Ei.
bos Rodē „
pos Scharai „
965. [put]: pät Bahnar auslöschen.

R.

982. riāt: srāk Mon, zerreissen.
ru't Anam „ , zerbrechen.
984. ris: ré Rodē kommen.
mörai Tscham „
985. rīs: erih Bahnar, leben, lebendig sein.
rĕh Stieng lebendig.
ros Khmēr „ , leben.
988. roi: rui Mon gewöhnl. Hausfliege.
ruéi Stieng gewöhnl. Hausfliege.
rui Khmēr Fliege.
ruôi Anam „
roi Bahnar „
991. ru: ro Khmēr brüllen.
roum Bahnar „
galuh Tscham „

S.

1000. säbak: buk Khmēr Bart.
1003. sak: sāk Khmēr Haar.
sok Mon „
sak Stieng „
šok „ „ (selten).
suk ält. Camb. Haar.
śŏk Bahnar „ , Federn.
tók Anam Haar.
1018. sĕlā: šulā, halā, alā Tscham Blatt.

slik Khmēr Blatt.
sla, hla Mon „
hla Bahnar „
la Stieng, Lemet, Khmus Blatt.
lá Anam Blatt.

1020. sĕlai: roh Bahnar kleines Feld, Gärtchen.

1024. sĕlog: lak, luk Khmēr Schlaf.
hliñ Mon schlafen.

1030. [sentol]: (?) kanthui Khmēr

1036. sĕñit: sñeat, šñeat Sue kalt.
šañieo Bahnar kühl, kalt.
tĕñiet Bahnar kalt.
lĕñöt Stieng „
ñeat Kat „

1048. sian: ǧañ Stieng Geist.
jañ Tscham „
iäñ Bahnar „, Gottheit.

1049. sīg: (?) săč Khmēr Fleisch.

1056. siñä: sñiem Khmēr schweigen.

1058. sir: (?) g'juiñ Mon conjux.
chôñ Anam Gatte.

T.

1080. tab: tap Stieng, Ei, Geschlechtsteile der männl. Tiere.
kĕtäp Bahnar Ei, Eier legen.

1081. [tabak]: bak Khmēr Auswuchs am Baum.
tĕbā, dĕbā Bahnar, Stelle, wo die Äste ausgehen, Gabel.
(?) taboñ Tscham Wagenriegel.

1083. tabok: (?) tĕbak Bahnar etwas am Halse hängen haben.

1095. [tam]: tam Mon Anfang.
töm Khmēr, Bahnar, Anfang.
ndâm, ndom Stieng, alt, ehemals.

1110. tē: teh Bahnar, Erde.
tĕḥ Stieng „
te Xong Erde.
tī Khmēr „
ti Mon „
thô Anam „
kothe Nahang, Sue Erde.
kette Lemet Erde.
pette Khmus „

.1. tebal: βal Khmēr Ebene.

1114. teh: phdéi „ Gatte.

1116. [tek]: ték „ schlafen, sich nieder legen.
stik stik Mon sich nieder legen.
tekla ält. Camb. schlafen.
teklan Xong schlafen
tēp Bahnar „
ǯih Tscham „
di Trao Lay „

1117. tek: atiñ Tscham weibl. Geschlechtsteile.

(?) tărh Stieng weibl. Geschlechtsteile.

1119. tekad: takatna Stieng kalt.
kat Khmus „

1134. tĕmun: mon Bahnar Neffe, Nichte.
mon Sting „
kemuoi Khmēr „
kamwönTscham „

1141. teṅ: ktow Mon Ohr.
don Bahnar „
(?) tai Anam „
töṅ Bahnar hören.
taṅ Stieng „

1153. tih: ti, tĕti Bahnar oben.

1154. [tīkⁿ]: tai Khmēr Hand.
tăy Anam „
to Mon „
ti Stieng, Bahnar, Xong, Suc, Proons, Lemet, Khmus, ält. Camb. Arm, Hand.
kadeṅ Rodē Hand.

1156. ti'l: til Stieng Fussspur.
tich Anam „
del Bahnar „

1166. tmu: tĕmau Stieng Stein.
tamao Nahang, Hin Stein.
tĕmō Bahnar Stein.
tmo Xong „
tmam Mon „
ṭa thma, Khmēr „
(?) dá Anam „

1167. to: dö Khmēr nein, nicht.

1170. [toi]: kantul Khmēr gross, dick.
to Anam dick, fett.
tĭḥ Stieng gross, stark.
tih Bahnar gross.
ti Xong, Huei, Suk gross.

1178. top: b'tam Mon Nacht.

1182. töt: tat Mon abschneiden.
töḥ Khmēr „
dú't Anam abgerissen (Teil).

1192. tuh: tah Mon Brust, Euter.
toḥ Khmēr mamelle.
tŏḥ Stieng „
toh Bahnar „

1200. tüt: tut Khmēr anzünden.
tü Mon verbrennen.
dôt Anam anzünden.
tük, tök Bahnar „

U.

1202. uäg: au Khmēr Kleidung.
ao Bahnar „
áo Anam „
jăt Mon „

1205. uau: uīn Bahnar krumm, krümen.
on Khmēr sich krümmen, sich neigen.

1209. uelual: uăl Bahnar zurückkehren.
βal Khmēr zurückkehren.

1214. uṅkwo: kuam Stieng Kinn.
kăm Anam „
1215. us: uiğ Sue Feuer.
uĕ Khmĕr anzünden.
uń, uiń Stieng Feuer.
uń Proons, Bahnar Feuer.
uńe Trao Feuer.
un Sedang „

W.

1220. weg: kwäk Mon gehen.
1221. weh: krewĕñ Khmer wegwerfen.
1223. weń: ʒun Mon Messer.

Die hier vorgeführten Uebereinstimmungen scheinen mir sowohl der Zahl als auch der Art nach durchaus hinreichend, die Annahme blosser äusserer Entlehnung auszuschliessen. Was die Zahl der Uebereinstimmungen anbetrifft, so finden sich deren unter den 1249 Formen, welche das Wortverzeichnis aufweist, gegen 240. Das ist an sich schon ein bedeutendes Resultat. Es gewinnt aber noch an Bedeutung, wenn ein Doppeltes beachtet wird: erstens, dass ganz gewiss ein Teil des Materials der Sakei- und Semang-Spr. in ungenauer und unrichtiger Bedeutung angegeben ist, und es also erschwert resp. unmöglich gemacht ist, die richtigen Entsprechungen aus den Mon-Khmĕr-Spr. zu finden, und zweitens, dass ein fernerer Teil besonders der grösseren Verzeichnisse Sak K, Sak R, Söm, S St so particulärer Natur ist — Namen von Gerätschaften, einzelner Teile derselben, einzelner Pflanzen u. ä. — dass schon von vornherein Entsprechungen dazu kaum erwartet werden konnten. Endlich darf ja wohl auch hervorgehoben werden, dass es gerade bei diesen Präfixsprachen seine Schwierigkeiten hat, die Entsprechungen aus den ja meistens nur alphabetisch, nach dem Anfangsbuchstaben geordneten Wortverzeichnissen herauszufinden, und auf Wortverzeichnisse sind wir wenigstens bei einem Teil auch der Mon-Khmer-Spr. immer noch fast ausschliesslich angewiesen.

Was die Art der Uebereinstimmungen angeht, so glaube ich die Bedeutsamkeit derselben am besten dadurch hervorheben zu können, dass ich eine Uebersicht derjenigen Formen der Sakei- und Semang-Spr., zu welchen Entsprechungen in den Mon-Kmer-Spr. sich finden, der Bedeutung nach geordnet, hier folgen lasse.

1. Substantive.

A.

sian, Geist, Gott.
kamoğ Beherrscher der Unterwelt.
kačik Mond.
čeoń Stern.
pĕlaui „
kael Donner.
gup Nacht.
top „
gemā Regen.
mi „
diau Wasser.
tē Erde.
benum Berg.
bri Wald.
sĕlai Feld, Garten.
tmu Stein.
mpoi Salz.
us Feuer.

B.

log^n Baum, Holz.
tabak Ast.
sla Blatt.
bakau Blume.
pele Frucht.
bois Zuckerrohr.
čāroi Reis.
čok^n Ratan, Wurzel.

C.

če Laus.
ke'ip Tausendfuss.
kĕmus Mosquito.
böń Spinne.
roi Fliege.
pĕlom Blutegel.
kardun Krabbe.
ka Fisch.
čim Vogel.
pok Ei.
tab „
dāak Krähe.
ka'nē' Ratte, Maus.
čo' Hund.
hoahoa Bär.
gau Schwein.
adon Elephant.
čik „
mĕrāt „
bala'h Elfenbein.
āgāp Rhinoceros.

D.

me'h Mensch.
gop Fremder.
moi „
bo weiblich.
kĕdor Weib, Gattin.
kĕnah „ „
pĕtobut Jungfrau.
sīr Gatte.
teh „
ba Vater, Onkel.
buh „
ikün „
ma Mutter.
na „ , Tante.
kwod Kind.
pah jüng. Bruder.
tĕmun Neffe.
jat^n Grossvater.

E.

ğa'aṅ Knochen.
ham Blut.
kenom Urin.
sig Fleisch.
kĕti Haut, Rinde.

küi Kopf.
sak Haar.
mat Auge.
teṅ Ohr.
ma Nase.
aṅ Mund.
nud „
pāṅ „
letik Zunge.
lipes „
moiṅ Zahn.
kāpo Kinnbacken.
uṅkwo Kinn.
sabak Bart.
kua Hals.
ṅot Nacken.
kĕru Rücken.
tuh Brust, Euter.
čeoṅ Bauch.
lak^{n} männl. Geschlechst.
tab „ „
tek weibl. „
tik^{n} Hand, Arm.
kaṅoṅ Ellenbogen.
balaṅ Schenkel, Oberarm.
ğok^{n} Fuss.
krotoṅ Knie.
ti'l Fussspur.

F.

abāt Kleid.
uäg „
bĕlau Blasrohr.
ak Bogen.
loid Pfeil.
lök Köcher.
gük Hacke.
weṅ Messer.
dul Stab, Stock.
dek^{n} Platz, Haus.
ploṅ Dach decken.
aṅgu Kohlenfeuer.
mo Name.

2. Verba.

aṅ offenstehen.
ba gehen, kommen.
ba geben.
bes sammeln.
bet schlafen.
bok binden, knüpfen.
ča essen.
čap fassen, halten.
čhin kochen.
čip gehen.
čok „
čo'oṅ anzünden.
da gehen, laufen.
deṅ sehen.
ën bringen, geben.
etu sagen.
eüok öffnen.
gos leben.
gul sich setzen.
ğö zurückkehren.
ğög^{n} aufrecht stehen.
ha gehen.
hoi riechen.
hoi (sich) wenden.
hōl ankommen.
hü'm sich baden.
jäm weinen.
kakaht kratzen.
karab sitzen, bleiben.
kö schneiden.
kod nehmen.
kruk zittern.
kui sprechen.
kul rufen.
lek können, wissen.

lek aufstehen.
lep eintreten.
loi steigen.
luk lachen.
lun sprechen.
lut auslöschen.
metöñ pflanzen.
muh sich waschen.
muñ sein, haben.
neñ sehen.
noñ kommen.
ök geben.
oñ trinken.
pet schlagen.
poi thun.
put auslöschen.
riat zerreissen.
ris gehen.
ru brüllen.
sĕlog schlafen.
siñä schweigen.
tek schlafen.
töt ausreissen.
tut anzünden.
uelual (sich) wenden.
weg gehen.

3. Adjectiva und Adverbia.

be viel.
bi nein.
bik voll.
biñg weiss.
bul krank.
čĕrük^{n} altus.
čoh leer.
ču'ut klein.
doit all, ganz.
halek klein, kurz.
jaḥ früh.
kadeg bitter.
käl jetzt.
ku und, mit.
lak^{n} nahe.
lek verschlissen.
lem gut, schön.
li, lik schlecht, böse.
mek gut, schön.
mejh krank.
ndum reif.
ni't süss.
ña weit.
pedi heiss.
pĕdi halb.
pĕlĕtau weiss.
ris lebendig.
sĕñit kalt.
tam ehemals.
tekad kalt.
tih oben.
toi gross.
uan krumm.

Die umfassende Art und Weise, mit der hier alle Gebiete bei den Entsprechungen vertreten sind, besonders aber wie in 1 E die Namen von sozusagen allen Teile des menschlichen Körpers ihre Uebereinstimmungen aufweisen, endlich die überraschend grosse Zahl der Uebereinstimmungen bei Verben und Adjectiven, das alles lässt, wofern nicht die grammatischen Verhältnisse widersprechen, nur die Annahme einer *inneren* Verbindung der Sakei- und Semang-Spr. mit den Mons Khmer-Spr. zu.

Einigermassen auffällig bleibt es nur, dass zu einer kleinen Anzahl von Wörtern, die bei sehr vielen Dialecten der Sakei- und Semang-Spr. vertreten sind, keine Entsprechungen sich finden wollen, so vor allem zu 370 ğis Licht, Tag, 650 kut Bauch, 983 rik abwärts, 1030 sentol Haar, 1085 tağu Schlange. An dem Gerammtresultat kann indes diese geringe Zahl unbestätigt gebliebener bedeutenderer Wörter nicht ändern. Vielleicht auch, dass bei noch genauerer Kenntnis des Wortschatzes der Mon- Khmĕr-Spr., besonders der wilden Bergstämme von Anam und Cambodscha, noch die Entsprechungen sich einstellen werden.

Dagegen muss nun aber nachdrücklichst hervorgehoben werden, dass zu denjenigen Wörtern, durch welche die Semang-Sprachen sich von denen der Sakei unterschieden (S. S. 537) bis auf höchstens 178 čeoñ (Bauch), 630 krotoñ (Knie) keine Parallelen gefunden worden sind. Wenn man ja auch hier auf unsere fortschreitende Kenntnis des Wortschatzes der Mon-Khmer-Sprachen vertrösten möchte, so ist es doch schon sehr auffällig, dass gerade diese Wörter, und sie (so ziemlich) allein unter den häufigeren keine Bestätigung fanden. Beachtet man aber noch dazu, dass die Wörter, um die es sich handelt, nicht zu den seltener gebrauchten, sondern zu denjenigen gehören, die im täglichen Leben wieder und wieder vorkommen, so erscheint es doch jedenfalls ganz ausgeschlossen, dass in den bis jetzt bekannten Sprachen der Mon-Khmer-Gruppe sich noch die Parallelen dazu finden würden. Ebenso aber möchte ich es doch wenigstens als äusserst zweifelhaft bezeichnen, dass noch ein ganz neuer Stamm entdeckt werden sollte, welcher das Fehlende dann zu leisten hätte. Angesichts einer solchen Sachlage, denke ich, tritt die Wahrscheinlichkeit stark in den Vordergrund, dass wir es bei den betreffenden Wörtern doch mit Ueberbleibseln der ehemaligen Semang-Negrito-Sprache zu thun haben. Sind sie das wirklich, so ist schon jetzt vorauszusagen, dass eine erneute intensivere Nachforschung bei den Semangstämmen ganz gewiss noch mehr derartiges Material zutage fördern würde. Möge das ein starker Ansporn sein für diejenigen, die in der Lage sind, diese Nachforschungen anzustellen, dieselben recht bald in Angriff zu nehmen, ehe der so stark fortschreitende Niedergang dieser Stämme uns weitere Constatierungen für immer unmöglich macht. Vielleicht werden wir dann doch noch in die Lage gesetzt, jenem Schwall von Theorien, der sich ja gerade über die armen Negritos in solcher Breite ergossen hat, wenigstens von dieser Seite her etwas Positives entgegenzustellen.

II. Grammatik.

1. Lautlehre.

Der Consonantenbestand ist in den Mon- Khmĕr-Sprachen im Wesentlichen der gleiche, wie in den Sakei- und Semang-Sprachen nur dass in den Ersteren die mutae sowohl in der Form als tenues wie als mediae ihre Aspiration zur Seite haben. Beim Stieng indess treten die Aspiraten der Palatale, sowie auch der Media-Formen der übrigen mutae nur sehr spärlich auf, beim Bahnar fehlen sie daselbst wie auch bei den Palatalen gänzlich. Umgekehrt fehlen dagegen den Mon- Khmĕr-Spr. die für die Sakei- und Semang-Spr. als so characteristisch bezeichneten nasalen Schlussconsonanten k^n, p^n, t^n. Wo eine Vergleichung möglich ist, zeigt sich indess, dass bei den Mon- Khmĕr-Spr. durchgehends einer der beiden Uebergänge eingetreten ist, die ja auch innerhalb der Sakei- und Semang-Spr. selbst sich schon bemerkbar machten: entweder Uebergang von k^n, p^n, t^n in ṅ, m, n oder Verbleiben der Tenues mit Abfall des nach schlagenden ^{n}, siehe im Wörter verzeichnis die Nrr: 184, 217, 239, 658, 702, 967. Das lässt doch wohl schliessen, dass auch die Mon-Khmĕr-Spr. diese Art von Auslaut einst besassen.

Wie eigentlich der Anlaut in den Mon- Khmĕr-Spr. zu beurteilen, ist von weittragender Bedeutung für die Beurteilung dieser Sprachen überhaupt. Ich halte die Frage noch nicht einer definitiven Enscheidung fähig, wenn sie sich darauf beziehen soll, welches das ursprüngliche Anlautsgesetz dieser Sprachen war. Dass es für das jetzige Sprachbewusstsein auch mehrconsonantig anlautende Stämme giebt, muss zugegeben werden. Bezüglich der eigentlichen Sprachwurzeln aber neige ich mich der Ansicht zu, dass sie sämmtlich als nur mit einem Consonanten anlautend angenommen werden müssen. Auch die jetzige Entwickelungsstufe unterscheidet noch ziemlich deutlich zwei Behandlungsweisen der mehr- (zwei-) consonantig anlautenden Stämme, je nachdem ob der zweite Consonant eine muta oder eine liquida (r, l) ist, wobei die Fälle, wenn der zweite Consonaut ein Nasal (n, m) ist, eine Mittelstellung einnehmen. Der Anlaut mit muta cum liquida kommt in allen Sprachen unbeanstandet vor, wenn freilich auch oft genug, besonders bei Bahnar, andere Formen mit eingefügtem ĕ resp. ă daneben erscheinen. Dagegen tritt der Anlaut muta + muta nur bei Mon (und Tscham) auf, aber auch da noch oft, vielleicht sogar in der Mehrzahl der Fälle, mit zwischengesetztem ă; das

Khmĕr aspiriert in solchen Fällen die erste muta, also: kh + d, ph + k, th + p; Bahnar und Stieng schieben immer den Hülfsvocal ĕ ein. Damit erhält aber der erste Consonant den Character einer eigenen Silbe; ist das aber der Fall, so kann bei dem scharf ausgesprochenen monosyllabischen Character dieser Sprachen das Ganze nur als secundäre Bildung betrachtet werden, bei dem entweder der erste Consonant ein Präfix oder der zweite (n, m, p, r, l) ein Infix darstellt. Da nun thatsächlich eine nähere Untersuchung, die bei dem jetzigen Stande der Kenntnis dieser Sprachen naturgemäss noch gar keine erschöpfende sein kann, doch schon bei einer sehr grossen Anzahl doppelconsontig anlautender Wörter die Thatsächlichkeit der einen oder der andern Möglichkeit nachweist, so scheint mir die weitere Möglichkeit noch offen zu halten zu sein, dass auch die übrigen Formen nach der einen oder anderen Richtung hin erklärt werden können, besonders, wenn erst einmal die einzelnen Sprachen zu einander in eingehenderen Vergleich gezogen werden können.

Im Auslaut findet sich einigemale sowohl im Verhältnis zu den Sakei- und Semang-Spr. als auch im Verhältnis unter-einander dieselbe Indifferenz bezüglich der Qualität des schliessenden Consonanten, die bezüglich der Sakei- und Semang-Spr. hervorgehoben wurde, so z. B. Nrr: 110 bok (binden): Stieng buōt; 676 lek (können): Mon lep; 1116 tek (schlafen): Bahnar lep; 1200 tūt (anzünden): Bahnar tük; siehe auch noch die Nrr. 6, 340. Bezüglich des Tscham teilt Landes ausdrücklich noch mit: „A la fin des mots, k, t, p ne se prononcent pas ou du moins se résument en un arrêt brusque du son..." [1]).

---

[1]) Bei Himly „Ueber den Wörterschatz der Tscham-Sprache" l. c. p. 430, siehe auch p. 347. Wenn Landes dann weiter sagt, dass trotz dieser vagen Aussprache die Eingeborenen die wahre Natur des betreffenden Lautes nicht verkännten, so könnte man ja etwas misstrauisch werden auf Wörterverzeichnisse, die innerhalb derselben Sprache Variationen des Schlussconsonanten bringen, und man könnte versucht sein, das auf die Ungeübtheit des europäischen Ohres zurückzuführen, von dem die betreffenden Formen nicht genügend erfasst worden seien. Aber bei all dem würde doch schon a priori sich behaupten lassen, dass bei einer derartigen Aussprache es nicht ausbleiben kann, dass im Laufe der Zeit im Verhältnis der einen Sprache zur andern sich wirkliche Verschiedenheiten des Schlussconsonanten herausbilden. Die oben angeführten Beispiele, bei denen die Consonanten teilweise durch die einheimische Schrift fixiert sind, lassen sich jedenfalls nicht auf blosse Ungeübtheit in der Auffassung der Laute zurückführen.

2. Wortbildung.

Ohne Zweifel würde gerade dieser Teil der Vergleichung den interessantesten bilden, da diese Sprachen die sonst etwas monotone Einfachheit ihres Ausbaues gerade hier durch einen ziemlichen Reichtum und eine der wohlthuenden Abwechslung wegen interessante Compliciertheit unterbrechen. Indes müsste doch vorerst auch bei den Mon-Khmër-Spr. noch mehr im Einzelnen gearbeitet worden sein, und wenn ich auch selbst der Durchführung des noch zu Leistenden mich hätte unterziehen wollen, so würde daraus allein eine Arbeit resultiert sein, die der vorliegenden sowohl an Bedeutung wie an Umfang derart überlegen gewesen wäre, dass ich sie schicklicher Weise doch nicht als untergeordneten Teil in diese letztere hätte einschieben können.

Ueber die Wortbildung des Mon hat freilich K. Himly schon 1889 in den Sitzungsl. der K. bayer. Ac. d. W., philos.- philol.-hist. Cl. 2 p. 260 ff eine schöne Arbeit erscheinen lassen, die bezüglich dieser Sprache nur noch Weniges zu thun übrig lässt. Auch was P. X. Dourisboure in seinem Dictionnaire Bahnar-Français p. XXXI ff. über die Wortbildung des Bahnar bringt, ist ausserordentlich klar und sicher erfasst und bedarf nur noch einiger Ergänzungen. Dagegen erfordern die Ausführungen Aymoniers in seinem Dictionnaire Khmer-Français p. XI ff. nicht bloss Ergänzungen, sondern auch Correcturen, da auch seine Auffassung vielfach nicht die richtige ist, so wenn er z. B. p. XIII schreibt: „pre avant, devant est commun au Cambodgien, au Sanscrit, au Grec, au Latin etc." (!). Für das Stieng muss die Arbeit noch ganz neu gemacht werden, da H. Azémar in seinem Dictionnaire Stieng über die Wortbildung nur sehr spärliche und ungenaue Angaben macht.

Ich habe nun das sämmtliche vorliegende Material dieser vier Sprachen selbst noch einmal einer eingehenden Untersuchung unterzogen, kann aber hier die Resultate derselben nur in mehr skizzenhafter Weise vorlegen und behalte mir eine ausführlichere Darlegung für später vor. Die weniger characteristische und deshalb für unsern Zweck weniger beweiskräftige Art der Wortbildung durch Repetition und Reduplication lasse ich hier ganz bei Seite und beschäftige mich nur mit der Wortbildung durch Prä- und Infigierung. Damit habe ich dann auch die Mittel, welche diese Sprachen hierfür verwenden, erschöpft, denn die Suffigierung ist bei ihnen so gut wie gar nicht in Gebrauch.

I. Khmēr. — Das Khmēr zeigt den grössten Reichtum; es umfasst so ziemlich alle die verschiedenen Bildungen, die bei den übrigen Sprachen nur bruchstückweise und teilweise auch nur spärlich anzutreffen sind. Ich berücksichtige zunächst nur die äussere Form der Bildungen und kann sie dann in folgender Uebersicht zusammen fassen:

A. Präfixbildungen.

	Präfix k (g).	Präf. č (ǧ).	Präf. t (d).
I. Stufe.	rāb (gleich, eben)	ap (riechend)	kiep (kneifen)
II. Stufe.	krāp (sich zu Boden werfen)	čāap (Geruch von Speisen)	thkiep („)
III. Stufe. a)	kūmrāb (bändigen)	čämap (Speisen)	tañkiep (Zange).
b)			

	Präf. p (b).	Präf. r.	Präf l.
I. Stufe.	ṭit (anrühren)	lub (auslöschen)	ṭōḥ (losmachen)
II. Stufe.	phṭit („)	rälub (ausgelöscht (sein))	läṭoḥ (loskomen)
III. Stufe. a)		rämlub (auslöschen)	lamṭōḥ (befreien)
b)	preṭit (anrühren)		

	Präf. c.
I. Stufe.	ak (verschlingen)
II. Stufe.	säak (heiser)
III. Stufe. a)	sämak („).
b)	

B. Infixbildungen.

	Infix m.	Infix p.
I. Stufe.	kan (halten)	lak (ritzen).
II. „	khman (einer der hält)	lĕpak (Ritze, Rinne).

	Infix n.		Infix r.
I. Stufe.	kal (stützen)	dič (stechen)	ǧek (eindringen).
II. „	khnal (Stütze)	[fehlt].	ǧrek (spalten).
III. „ a)	kümnal (Stützpunkt)		gämrek (spalten).
b)		dremč (Stachel).	

	Infix l.	
I. Stufe.	tiñ (Wage)	peḥ (sammeln).
II. „	thliñ (wägen)	[fehlt].
III. „ a)	tämliñ (Gewicht)	
b)		preleḥ (sammeln).

Die erste Stufe bildet hier der (mit einem Consonanten anlautende) Stamm. Die zweite Stufe wird hergestellt durch Prä- oder Infigierung. Von den Präfixen ist č, ǧ und s etwas seltener; von den Infixen ist das mit p [1]) auf nur wenige Fälle beschränkt, wo der Stamm mit r, l oder j beginnt; auch l u. r sind im Vergleich zu n etwas seltener. Die dritte Stufe wird erreicht durch Inserierung entweder eines n resp. m (ṅ, ń) oder eines r nach dem ersten der beiden Consonanten der zweiten Stufe. — Ausserdem kommt vereinzelt auch noch eine Art vierter Stufe vor, indem nämlich der zweiten Stufe zunächst noch ein Präfix vorgesetzt und dann erst hinter diesem ein Infix eingeschoben wird, so: paṇkrāb von rāb, krāb, (păkrāb, resp. phkrāb); pămphlīč von līč, phlīč, (păphlič); prephnūl von pūl, phnül, (păphnūl); käntrak von tak, trak, (kätrak). — Ebenfalls nur vereinzelt zeigt sich ein Präfix (ä)n, (ä)m: änṭāp von ṭāp, mesiet von siet.

Nicht von jedem Stamme, oder vielleicht von keinem einzigen kommen alle der hier aufgeführten Bildungen vor. Um ein Bild davon zu geben, wie die Sache in concreto sich gestalten kann, lasse ich hier drei Beispiele besonders reicher Stämme folgen:

pek brechen (intr.) sich teilen; Teilung.
pnēk Teil.
pämpek teilen (trans.).
pämṇek Stück.
preṇek „
prapēk Teilung.

kāt abschneiden.
khnāt Lineal, Mass.
kümṇāt Stück.
thkāt Schmerz.
tämkāt Schmerz, Leiden.

skāt abschneiden.
sămkāt Abteilung.
păṅkāt zerschneiden, entscheiden.

rāb gleich, eben, sanft geneigt.
prāb gleichmachen, bändigen.
pämrāb bändigen.
krāb sich niederwerfen.
kämrāb bändigen.
păṅkrāb „ niederdrücken.
rănāb Fussbodenplanken.
drenāb lieblich, zart (mignon).

II. Stieng. — Dafür das Stieng nicht ein so reichhaltiges Material vorliegt, mag zum Teil vielleicht darin der Grund liegen, wenn auch der Reichtum an Formen bei ihm nicht so gross erscheint, wie bei

[1]) Ich glaube nicht, dass p ein durchaus selbständiges infix ist, sondern dass es sich in ähnlicher Weise aus m entwickelt hat, wie im Bahnar das Infix d aus n (s. S. 571); eine Uebergangsform liegt dafür vor bei Stieng, wo neben sĕpa „Speise" von sa „essen" auch sĕmpa sich findet. Auch die Formen, die sich in den Sakei- und Semang-Spr. finden: peng-amb-us, k-am pokⁿ, k-omp-otⁿ werden hierhin gehören.

Khmĕr. Seine characteristischen Eigenheiten hat es indess jedenfalls, und besonders bestehen dieselben darin dass 1) die zweite Stufe bei der Präfigierung gegenüber der dritten sehr zurücktritt, 2) die dritte Stufe b, die r einsetzt, häufiger ist als bei Khmĕr und ausserdem noch eine Infixbildung mit l zur Seite hat.

A. Präfixbildung.

	Präfix k (g)			
I. Stufe.	di (bezitzen)	bäh (Reis nehmen)	čap (fassen)	diet (pressen)
II. Stufe.	kĕdi (Angelegenheit)	[fehlt]	[fehlt]	
III. Stufe. a/b	[fehlt]	kĕnbäh (Handvoll Reis)	krĕčap (Ring, den Elephanten zu halten).	kĕldiet (pressen)

	Präfix č (ğ).	Präfix t (d).	
I. St.	kuič (täuschen)	kha (Zügel)	bĕč (verstopfen)
II. „	čakuič (täuschen, List)	tĕkha („)	[fehlt]
III. „ a/b	[fehlt]	[fehlt]	tĕmbĕč (verstopfen).

	Präfix p (b).			
I. St.	bor (füttern)	kĕt (geboren werden)	däh (stossen)	dat (aufspringen?)
II. „	pĕbor (Suppe)	[fehlt]	[fehlt]	
III. „ a/b	[fehlt]	pĕnkĕt (zeugen)	aprĕdäh (sich stossen)	pĕldat (aufspringen machen).

	Präfix s.			
I. St.	khah (Weg bahnen)	dĕr (geneigt)	luot (süss)	duṅ (Reihen)
II. „	sĕkhah („ „)	[fehlt]	[fehlt]	[fehlt]
III. „ a/b	[fehlt]	sĕndĕr (geneigt)	sĕrluot (süss)	selduṅ (Reihe Bananen).

	Präfix r.	Präfix l.	
I. St.	däh (stossen)	ham (Schatten)	hok (speien)
II. „	rĕdah (sich stossen)	lĕham („)	[fehlt]
III. „ a/b	[fehlt]	[fehlt]	lĕmhok (Kot).

	Präfix n (ñ, nd).			Präfix m.	Präfix a.
I. St.	dou (Falle)	lam (dick)	reh (lebendig)	buh (spalten)	gleń (verrenken)
II. „	ndou („)	ñlam („)	ndreh (stark)	mbuh (Teil)	agleń (verrenkt).

B. Infixbildung.

	Infix n.		Infix p.	Infix m.
I. Stufe.	bab (Sünde)	gap (aufhäufen)	sa (essen)	reh (leben)
II. „	bĕnap (schlecht	[fehlt]	sĕpa (Speise)	rĕmeh (lebhaft)
III. „ a)	[fehlt].			
III. „ b)		grĕnap (aufhäufen).		

Die Infixbildung mit n ist ziemlich häufig. Vom Infix p finden sich ausser dem oben angeführten noch die folgenden Beispiele: sih Hecke machen, sĕpih Hecke; sir meisseln = sĕpir; roeh trockene Blätter etc. raffen, rĕpoeh trockener Bambus. Vom Infix m finde ich nur noch ein Beispiel: ran gehen gegen etwas, rĕman gegen. Für das Infix r habe ich nur die beiden etwas zweifelhaften Fälle: bač ausstreuen, brač besprengen; dōh nahe, drōh danach. Für eine Infixbildung mit l finde ich kein Beispiel.

III. Bahnar.— Ein bedeutsamer Unterschied des Bahnar gegenüber dem Khmër besteht darin, dass es die dritte Stufe so gut wie gar nicht kennt; ich finde wenigstens nur das eine, dazu auch noch etwas zweifelhafte Beispiel davon: kĕnlöp Deckel, klöp bedecken, löp bedecken, bedeckt, überschwemmen. Freilich zeigen sich eine Anzahl Formen, die dem äussern Anscheine Bildungen der dritten Stufe darstellen, wie sie indes zu beurteilen sind, darüber weiter unten.

A. Präfixbildung.

	Präfix k (g).	Präfix č (ğ).	Präfix t (d).	Präf. p (b).
I. Stufe.	čah (abhauen)	pet (Kneifen)	gö (brechen, trans.)	kir (dicht)
II. „	kĕčah (Span)	čĕpet („)	tĕgö („ , intr.)	pĕkir (dicht machen).

	Präf. r.	Präf. l.	Präf. ś.	Präf. h.
I. St.	met (sich vorbereiten)	lut (sich täuschen lassen)	dah (sprossen)	doń (setzen, stellen)
II. „	rĕmet („)	lĕlut (unvorsichtig)	śĕdah („)	hĕdoń (Falle).

	Präf. ă (ĕ).
I. St.	kop (verbinden)
II. „	akop („).

B. Infixbildungen.

	Infix n.	Infix r.	Infix l.	Infix m.	Infix p.
I. St.	čat (spriessen)	śam (Ueberfluss)	?	kuöl (riechen)	śih (Hecke machen)
II. „	čĕnat (Spross)	śĕram(„)		kĕmuöl(„)	śĕpih (Hecke).

Das Infix n ist sehr häufig. Vom Infix r giebt Dourisboure neben dem einen oben angeführten an: nur noch śol leuchten = śĕrol; ich denke, dass auch die folgenden Beispiele hierhin gehören: bok gehen = brok; dut hineinstossen, drut voranstossen; kah anhänglich sein, krah sich gern unterhalten; kal fest, unerschütterlich, kral fest werden; ha-kĕ mager, krĕ schwach; kop verbinden, koppeln, kröp (umarmt halten); auch so kann man sein Vorkommen nicht häufig nennen. Ein Infix l giebt Dourisboure nicht an; vielleicht liegt ein Beispiel vor in bluh Hauptperson, Hauptsache, das = bĕnuh sein soll, welches letztere die Existenz eines Stammes buh sicher zu machen scheint, wenn derselbe auch bei Dourisboure — in hierhergehöriger Bedeutung — nicht anzutreffen ist. Ein Infix m ist ebenfalls von Dourisboure nicht angeführt; ausser dem oben angegebenen scheinen mir noch folgende Fälle vorzuliegen: čar Spalt, spalten, čĕmar Holzsplitter; lö viel, zahlreich, lĕmö oft; toh (schlagen [Tamtam etc.]), tĕmoh Schlägel. Von dem Infix p finde auch ich kein anderes Beispiel als das oben angeführte von Dourisboure schon gebrachte Beispiel; der Umstand, dass es genau dasselbe Beispiel ist wie eines der bei Stieng (s. S. 570) vorkommenden, erweckt einigen Verdacht, ob es echtes Bahnar sei.

Das Infix n nimmt besondere Formen an, wenn es bei mit muta cum liquida beginnenden Stämmen gebraucht wird: ist der zweite Consonant ein r, so wird ṅ zu d: trek spriessen, tĕdrek Spross, ist es ein l, so wird es zu ṅ: klep ein Loch verstopfen mit einem Stück, kĕṅlep das zum Verstopfen verwendete Loch. Dass beide Infixe auf n wirklich zurückgehen, darüber kann bezüglich des ṅ schon von vornherein kein Zweifel sein, auch Khmĕr und Stieng kennen eine derartige Umwandlung des n vor l; d aber geht zunächst auf nd zurück, in welches n vor r sich verwandelt, wie das bei Stieng geschieht, während Khmĕr auch vor r das n zu ṅ werden lässt. — Formen wie tĕdrek und kĕṅlep haben nun ganz das Aussehen von Bildungen der dritten Stufe. Der Umstand indess, dass sie nur bei Stām̄en erscheinen, die mit muta cum liquida — ohne einen zwischen

tretenden Hülfsvocal [1]) — beginnen, nie bei Stämmen mit Anlaut von muta + muta oder liquida + muta, zeigt deutlich genug, dass wenigstens das jetzige Sprachbewusstsein des Bahnar sie nur als Bildungen der zweiten Stufe anerkennt.

IV. Mon. — Auch für das Mon ist es zu beklagen, dass das vorliegende Material nicht ausreichend ist; denn das, was Haswell in seinem vocabulary bietet, so sehr es auch des Dankes und — bei dem leidenden Zustande des Verfassers (s. Prefatory Note) doppelter — Anerkeñung wert ist, kann doch nicht als solches bezeichnet werden. Hier hatte nun K. Himly in seiner oben (S. S. 566) erwähnten Arbeit schon das Folgende constatieren können:

A. Präfixe:

k (kh, g), t (th, d), p (b), l, s, a (i).

B. Infixe:

m, n (ein Beispiel: ğnū Aufenthaltsort von ğū bleiben).

Dazu lässt sich noch ergänzen:

A. Präfixe:

ğ (ğataw zittern = khataw; ğaliṅ lang machen, gliṅ lang ğamkah trocken = kah).

ph (phaḍuk anfeuchten, ḍuk grün, saftig; phaḍōṅ ermüden, ḍōk ermüdet; phaḍuik [neben pḍuik] anfüllen,, ḍuik voll; phaḍuih filtern = gaḍuih; phalut Sünde, lut sündigen.

B. Infixe.

n (weitere Beispiele: kneḥ Schreibstift, keḥ schreiben; čaṇa Speise, ča essen; čēh-čuit überzeugen [čuit = Gemüt, Geist], čaṇēh erobern; ğnik Netz, ğik-ti eggen [ti = Erde]; danak Schlinge, dak binden, knüpfen; pnaṅ-daw Pult [dhaw „the divine law"], pnaṅ Thron, paṅ tragen, halten; pnut Meissel, put meisseln; pnōh Geschoss, um Steine zu schleudern, pōh dieses Schleudern selbst; [?] bnat ungefähr [about], bat „adhesiveness"; saṇū ein Mass, sū messen [Körner].

r (?) khraḥ kratzen, kah schaben [to shave]; pharāi trennen = phāih; srāk zerreisen = sāk.

---

[1]) Wenigstens sind sie in dem Falle, dass ein Hülfsvocal zwischen die muta und die liquida tritt, sehr selten.

Es zeigt sich also, dass die Infixe n und r, wenn auch vorhanden, doch nur sehr spärlich auftreten; von einem Infix l finde ich kein Beispiel, ebenso nicht von einem Infix p. — Dem Bahnar nahestehend zeigt sich das Mon darin, dass die dritte Stufe nur sehr selten auftritt; ich finde etwa folgende Fälle:

I. Stufe.	čuit(sterben)	tim(kennen)	kah	(trocken) [ruih] [1].
II. „	găčuit (töten)	stim (anerkennen)	skah	(„) druih (grausam = gruih) [1].
II. „	gămčuit (Tod)	sămtim (anmerken)	gămkah („)	dămruih (grausam
I. Stufe	[lat]		[lu]	[lut]
II. „	klat (stehlen, vgl. palat Dieb)		glu (dunkel)	klut (spriessen, vgl. palut, Spross).
II. „	kămlat (Dieb)		gămlu (Dunkelheit)	kămlut (Spross).

Formen der dritten Stufe wie bei Khmēr dreṅič von dīč (s. S. 568) finde ich bei Mon nicht, es müsste denn das eine Beispiel părăgăhim = găhim (verraten) als solche betrachtet werden.

Was nun die Functionen der hier angeführten Prä- und Infixe inbezug auf die Bedeutungsveränderung angeht, so müssen ja natürlich, um dieselben festzustellen, zunächst die Verhältnisse jeder einzelnen Sprache für sich untersucht werden. Wenn nun auch für das Bahnar durch Dourisboure und für das Mon durch Himly etwas vorgearbeitet ist, so bleibt selbst für diese beiden Sprachen doch noch manches zu thun, für die übrigen aber ist sozusagen noch alles zu thun. Dann aber lässt sich auch jetzt schon feststellen, dass eine befriedigende Lösung dieser verwickelten Frage überhaupt nur in sorgfältiger Vergleichung der verschiedenen Sprachen zu gewinnen ist. Diese Sachlage enthebt mich, wie ich denke, von selbst der Pflicht, in der vorliegenden Arbeit auf diese Frage einzugehen. Ich will nurk urz andeuten, worin nach meiner Meinung die eigentliche Schwierigkeit der diesbezüglichen Untersuchungen liegt. Der Angelpunkt, um den sich die ganze Formenbildung der Mon-Khmēr-Sprachen dreht, scheint die Rücksicht zu sein, auszudrücken, ob eine Form rein zuständlich oder ob sie transitiv sei. Dass die Prä- oder Infixe irgend welche andere Function zu erfüllen hätten, etwa wie nach

---

[1]) Da neben druih auch gruih vorkomt, ergiebt sich, dass weder g noch d notwendig zum Stamm gehört und dieser also als = ruih angesetzt werden kann. Gleiches gilt bei den folgenden Fällen.

Aymonier (l. c. p. XIV) die Präfixe kre und tre die Bedeutung der Ausdehnung und Dicke, sre die der Erregung, Trunkenheit u. ä. hätten, glaube ich nicht, höchstens könnten das spätere willkürliche und mehr vereinzelte Festsetzungen sein. Ausgenommen sind nur die beiden Präfixe tă und pă, von denen das erstere die Gegenseitigkeit, das Mit- und Untereinander ausdrückt, das letztere, von einem Verbum pa (Mon), pö m (Bahnar) = „thun" abgeleitet, eine Art Causativform herstellt, woneben beide Präfixe aber auch noch die oben angegebene Function ausüben. Die Schwierigkeit nun, über diese letztere in's Klare zu kommen, liegt bei den verschiedenen Prä- und Infixen darin, dass sie, je nachdem, in ganz entgegengesetzten Sinne wirken; so giebt Azémar von dem Präfix a an, dass, wenn ein Verb transitiv sei, es durch Vorfügung von a intransitiv werde, aber auch umgekehrt, während in manchen Fällen der Sinn aber auch unverändert bleibe. So geht es mit so ziemlich allen Prä- und Infixen, mit Ausnahme vielleicht des Infixes m, das wohl durchgängig eine Art Zustands-Participia des Präsens Activ bildet.

Da auch bei den Sakei- und Semang-Sprachen die Bedeutung der einzelnen Prä- und Infixe gar nicht oder nur sehr unsicher zu ersehen war, so muss dieser Teil der Vergleichung unterbleiben und dieselbe sich einzig auf die äussere Form der Wortbildung beschränken. Indes ist, wie ich denke, die hier zu Tage tretende Aehnlichkeit resp. Gleichheit so evident, dass auch sie allein ein gewichtiges Wort für die Zusammengehörigkeit der Sakei- und Semang-Spr. zu den Mon- Khmĕr--Spr. mitzureden vermag. Ich glaube das am besten hervortreten lassen zu können, wenn ich das, was S. 506 bis S. 515 über die Wortbildung der Sakei- und Semang-Spr. festgestellt werden konnte, hier in gedrängter Uebersicht zusammenfasse, indem ich für die Einzelheiten auf die citt. Seiten verweise:

1). Auch die Sakei- und Semang-Spr. wenden für die Wortbildung Prä- und Infigierung, so gut wie gar nicht Suffigierung an.

2). Dieselben besitzen dieselben Prä- und Infixe wie die Mon-Khmĕr-Spr., als Präfixe: k, g, č, ǧ, t, d, p, b, r, l, s, a, m, n, als Infixe: m, n. Zu fehlen scheinen die Infix p, r, l, die indes ja auch in den Mon-Khmĕr-Spr. seltener sind und in einigen derselben gänzlich fehlen.

3). Die Wortbildung scheint sich hier ebenfalls in drei Stufen zu vollziehen, und zwar sowohl nach der Weise, gemäss welcher nach dem Präfix ein n (m) infigiert wird, so dass „Präfixe" wie kĕn, tĕn, pĕn, mĕn entstehen, als auch nach der andern Weise,

die ein r oder l eintreten lässt, so dass sich „Präfixe" wie krĕ, trĕ, plĕ, slĕ bilden.

4). Als bemerkenswerte Eigentümlichkeit tritt nur die Art und Weise hervor, nach der Söm. an das Präfix nĕ einen Consonanten treten lässt, dessen Qualität sich nach dem Endconsonanten des Wortstammes richtet, vor welchen das Präfix tritt.

3. Pronomen.

A. Pronomen personale.

	Khmēr.	Bahnar.	Mon.	Stieng.	Anam.
ing. 1.	aṅ	iṅ	ai	hei	[tôi]
2.	eṅ, haṅ	e, ē; ih; bu	mnaḥ; βhai; peḥ	(m)ei; bēi	mây
3.	βā	śö; hăp; gar, ger	ṅaḥ	păṅ [bu]	nó
lur. 1.	jöṅ	incl. böṅ / excl. ṅon	pui	naṅ, ǧu	chúng tôi / „ bay
2.	nāk	iĕm			„ nó
3.	βā	kan śö; kan hăp / de śö; de hăp	ṅaḥ tam		
Dual 1.		incl. ba / excl. ṅi			
2.		mih, mal mih			
3.		măn śö; măn hăp / bre śö; brĕ hăp.			

Das Pronomen überhaupt, und das Pron. person. insbesondere ist freilich im Allgemeinen ein Teil der Rede, der bei der Entscheidung der Frage nach der Verwandtschaft zweier Sprachen vor allem von Bedeutung ist. Indes bei den hinterindischen Sprachen ist das doch etwas anders. Hier hat intensives Streben nach Höflichkeit u. dgl. vielfach den Gebrauch des eigentlichen Personalpronomen ganz zurücktreten lassen und an Stelle desselben eine Anzahl Substantive gesetzt, die, je nachdem welche Persönlichkeit angeredet wird, wechseln, indem die einen die Hochachtung, andere Geringschätzung u. s. w. zum Ausdruck bringen. So konnte es geschehen, dass im Anamitischen das eigentliche Pron. der 1. Sing. ganz abhanden gekommen ist, tôi, das an Stelle desselben gebraucht wird, bedeutet „Diener", „Sclave". Die Vielheit der Formen, die besonders bei der 2. Pers. auftritt, beruht auf denselben Gründen. Im Khmĕr ist eṅ die gewöhnliche Form, haṅ drückt Geringschätzung aus; bei Bahnar ist e, ē die gewöhnliche Form, ih ist ein ehrender

Ausdruck, bu mehr emphatisch = „du selbst"; bei Mon wird mnaḥ gebraucht, wenn Gleichstehende, peḥ wenn Geringere und Kinder, βhai wenn Jüngere von älteren angeredet werden; bei Stieng ist mei die Anrede für männliche, ei die für weibliche Personen, bēi ist ein ehrender Ausdruck.

Im Plural zeigt nur die 1. Pers. teilweise besondere Formen, im Uebrigen wird entweder die blosse Form des Singulars oder die Singularform mit dem Pluralzeichen versehen gebraucht. Um so auffälliger ist es da, wenn Bahnar nicht nur Plural-, sondern auch Dualformen aufweist, und bei beiden für die 1. Pers. eine inclusive und eine exclusive Form. Auch das ist hervorzuheben, dass die Formen der 1. Plur. und Dual in einem organischen Zusammenhang mit einander zu stehen scheinen; man vergleiche:

1. Dual incl. ba.	1. Dual excl. ńi.
1. Plur. „ bön.	1. Pl. „ ńon.

Eben deshalb nun, weil das Personalpronomen in diesen Sprachen nicht die Stetigkeit bewährt hat, die es in anderen Sprachfamilien besitzt, ist es dann auch nicht zu verwundern, wenn schon innerhalb der Mon-Khmēr-Spr. selbst so wenig Uebereinstimmung zwischen den einzelnen Formen hervortritt. Zweifellos deutlich zeigt sie sich nur in der 1. Sing., wo einerseits Khmēr ań und Bahnar iń, andrerseits Mon ai und Stieng hei zusammengehören, dann aber auch Mon ai sehr gut die Verbindung nach Khmēr ań hinüber herstellen kann. Auch in der 2. Sing. lassen sich wohl Khmēr eṅ mit Bahnar e, ĕ zusammenstellen; ob aber auch die übrigen Formen eine Zusammenfassung erlauben, ist trotz der teilweisen äusseren Aehnlichkeit doch wegen der Bedeutungsverschiedenheit zweifelhaft.

Auffällig kann es nun aber ebenfalls nicht sein und durchaus nicht als Gegenbeweis gegen die Annahme eines Zusammenhanges mit den Mon-Khmēr-Spr. verwertet werden, wenn auch die Personalpronomina der Sakei- und Semang-Spr. so wenig Uebereinstimmung mit denjenigen der Mon-Khmēr-Spr. zeigen. Wo indessen diese letzteren unter sich Gemeinsamkeit aufweisen, da treten ihnen sogleich auch die Sakei- und Semang-Spr. zur Seite. In der 1. Sing. schliesst sich Bers Sk oin, öin, B N jun, S Cl eń, Sak R an, Sak P en, J S R en deutlich an Khmēr ań, Bahnar iń an, während allerdings T Cl jeh, Q S N—K je, Sak K, Söm aje, S St jeh nur dann zu Mon ai, Stieng hei gestellt werden können, wenn Sak K, Söm aje die ursprüngliche Form darstellt, von der die

übrigen nur Verkürzungen darstellten. Die Formen der 2. Sing. weisen im Allgemeinen mehr auf Khmēr und Bahnar hin.

B. Possessivum.

Die Possessivbezeichnung wird auch in den Mon-Khmēr-Spr. durchgängig durch Nachsetzung des betreffenden Personalpronomens hinter das Substantiv hergestellt.

C. Pronomen und Adverbium demonstrativum.

	Khmēr.	Bahnar.
A.	neḥ dieser, hier	nĕ; öi, ei, ĕ dieser, hier
	āi hier	å dieser, hier

Mon [1]).	Stieng.	Anam.
iṇam (iṇã) } iṇ'a } dieser, hier	nei, ni, dieser, hier	nậy (ậy) dieser
ignāh dieser		dậy hier
(i)wwam [(i)wwã] dieser		

	Khmēr.	Bahnar.
B.	noḥ jener	nŏ jener, da
	nāi da	tō jener, da (entfernt)

Mon [1])	Stieng.	Anam.
(a) hga, (i) hga jener (nahe)	ou, jener, da	kia jener
(i) tem [(i) tẽ] jener, da (entfernt)	tou, jener	dó, da.

Drei ziemlich gut wahrnehmbare Uebereinstimmungen zeigen sich hier: 1) Zum Ausdruck des Näheren existiert eine Form (i)na ([nä], nĕ, nei, nậy, ni), 2) zum Ausdruck des (nicht weit) Entfernten eine Form mit k: hga, kia, daneben eine andere: no, 3) zum Ausdruck des (weit) Entfernten dient eine Form tu (tō, tou, dó, tẽ), die nur bei Khmēr fehlt.

Ebenso deutlich treten dann aber auch die Beziehungen zu den Sakei- und Semang-Spr. hervor. Ueber allen Zweifel erhaben ist die

[1]) Haswells „Grammatical Notes and Vocabulary" zeigen hier einige Unterschiede von einander. Abgesehen von dem Fehlen resp. Vorhandensein des anscheinend blos prosthetischen Anfangs i (a) bringen die Grammatical Notes iṇam, während das Vocabulary iṇ'a hat; ignāh findet sich nur im Vocabulary. Vielleicht dürfte man annehmen, dass iṇam, iṇ'a wenigstens ursprünglich identisch waren mit ignāh (erstere mit cerebralem, letzteres mit nasalem n).

Zusammengehörigkeit der dort als C bezeichneten Form tūi, tū mit der hier unter 3) angeführten. Ebenso ist ziemlich sicher der Zusammenhang von B mit den hier sich findenden hga und kia. Etwas zweifelhaft ist freilich, ob Khmēr no', Bahnar nŏ durch Vermittelung von D, M ĕndoh sich mit Sak K do, dōh, Söm do zusammenstellen liessen, wobei ja auch die Schwierigkeit der Bedeutungsverschiedenheit zu beachten wäre. Besonders compliciert aber gestaltet sich die Untersuchung, ob die hier zur Bezeichnung des Näheren verwandten Formen in Zusammenhang stehen mit den dort unter A angeführten. Bezüglich dieser letzteren ist zu bemerken, dass der eigentliche Körper dieser Form der zweite Teil hoh, hoⁿ ho bildet; na ist nur ein allgemein demonstratives Vorschlagselement, das auch vor die das Entferntere bedeutende Form treten kann: nā-ke' (jener). Weil aber dieser eigentliche Körper weniger consistent ist, als das festere ke, ki der andern Form, und insbesondere das Anfangs-h wenig Wiederstandsfähigkeit bietet, so ist es gerade hier möglich, dass das indifferente Elemente über das wesentliche die Obmacht erlangt und zwar entweder 1) durch Contraction: nā-koⁿ zu naoṅ, nā, was dann ziemlich gleich Mon (i)ṇā wäre, oder aber durch Verschlingung des zweiten Teiles: nā-hōh = nāh, woraus wohl Khmēr neḥ sich bilden konnte, aus dem dann in weiterer Entwickelung nây, nei, nĕ, ni hervorgehen mochten. Der Unterschied, der oben bei den Formen (von Bers Sk—B N) nā-hōh etc. zwischen wesentlichen und unwesentlichen Teilen gemacht wurde, lässt sich auch wohl bei den Formen der Mon-Khmēr-Spr. in Anwendung bringen. Ziemlich deutlich tritt derselbe hervor bei Anam, wo nây neben ây auftritt, bei Bahnar, wo die Formen nĕ und oi, ei, ĕ, wie Dourisboure (l. c. p. XV) angiebt, durcheinander gebraucht werden. Wenn dann aber das hoh von na-hoh auf älteres hāh zurückgeht, so ist auch wohl die Form von Khmēr āi damit zusammenzubringen, i = j wäre dann wohl Ersatz resp. Erweichung von h. Bei Bahnar wäre ä (= ō in franz. apôtre) ziemlich = hōh, hoṅ, hō; freilich wird jetzt ä bei Bahnar nicht mehr vollständig gleich gebraucht mit desselben Formen öi, ei, ĕ, aber ein ursprünglicher Zusammenhang von öi, das = Khmēr āi auch noch das i bewahrt, mag doch nicht ganz von der Hand gewiesen werden; Dourisboure schreibt öi wie ây, von â sagt er (p. VIII): „L'â demande une prononciation sourde et à peu près de la valeur de l'ô (= franz. eu, p. VI); aussi on écrit indifférement kikiâ ou kikiô." Somit glaube ich wenigstens die Möglichkeit des Zusam-

menhanges der das Nähere bezeichnenden Formen der Mon-Khmēr-Spr. mit den unter A bei den Sakei- und Semang-Spr. aufgeführten nachgewiesen zu haben.

D. Pronomen interrogativum.

Hier zeigen die Mon-Khmēr-Spr. unter sich selbst eine solche Verschiedenheit der Formen, dass ich von einer Vergleichung mit den ja auch nur mangelhaft vertretenen Sakei- und Semang-Spr. Abstand nehmen kann.

4. Substantivum.

Hier kann kurz und bündig die völlige Uebereinstimmung der Mon-Khmēr-Spr. mit dem bei den Sakei- und Semang-Spr. zu Tage Tretenden constatiert werden: 1) Das Genus wird durch Nachsetzung der Worte für „Mann" und „Frau" ausgedrückt, 2) der Nominativ steht vor dem Verb, der Genitiv nach dem zu bestimmenden Wort, der Accusativ nach dem Verb.

5. Adjectivum.

Auch hier kann die Uebereinstimmung constatiert werden: das Adjectiv steht nach dem Substantiv.

6. Numerale.

Da die bei den Sakei- und Semang-Spr. sich findenden einheimischen Zahlformen in dem jetzt vorliegenden Material nur bis „sieben" reichen, kann ich mich auch hier mit der Vorführung der Zahlwörter bis „sieben" begnügen.

	Khmēr		Samre	Xong	Bahnar	Stieng	Mon
	älteres	neues					
1.	muai	mūi	moe	moi	mörí, miṅ	muōi	mwai
2.	bar	pir	pea	pra	bar	bar	βā
3.	peh	bei	pe	pe	peṅ	pịi	pi
4.	pon	buon	pon	pōn	pūön	puōn	pan
5.	pram	präm	pram	pram	pĕdam	präm	m'sun, p'sun
6.	kroṅ		kadon	dam	tĕdrau	prau	t'rau, k'rau
7.	grul		kanul	kanul	tĕpöh	pŏh	t'pah, k'pah.

	Huei	Suk	Sue	So	Hin	Nahhang	Anam
1.	mui	mui	mue	muei	mui	muei	môt
2.	bar	bar	bar	bar	bar	bar	hai
3.	pe	pe	pei	pei	pe	pei	ba

	Huei	Suk	Sue	So	Hin	Nahhang	Anam
4.	puōn	puon	puon	puōn	puōn	puōn	bôn
5.	suṅ	suṅ	suṅ	suṅ	šuṅ	šuoṅ	näm
6.	treü	trou	thpat	thpat	pat	thpak	sáu
7.	pha	pho	thpol	thpuol	thpol	thpol	bay.

Offenkundige Uebereinstimmung zeigt sich hier zwischen den Zahlformen von 1—4, deren Vergleichung mit denen der Sakei- und Semang-Spr. ich deshalb auch zuerst durchführen will.

Am nächsten stehen überall die Formen der dortigen Gruppe A während die der Gruppe B zwar auch noch, wie oben (s. S. 524) nachgewiesen wurde, sich anschliessen lassen, aber jedenfalls doch so eigentümliche Bildung aufweisen, wie sie in keiner Sprache der Mon-Khmer-Gruppe anzutreffen ist. Die Form für „vier" findet sich nur bei Gruppe A; hier hat P pot^n entschieden die ältere Form, aus der sowohl Sak R hmpudu, als auch UI npun und die Formen der Mon-Khmer-Spr. hervorgehen konnten.

Die über „vier" hinausgehenden Zahlformen sind ebenfalls nur bei Gruppe A vorhanden. Sie schliessen sich am nächsten an Mon an, nur dass die Form für „sechs" nicht ein Präfix k oder t, sondern wie bei Stieng, ein Präfix p aufweist, und „sieben" — tempo — ein Infix em nach dem Präfix t aufgenommen hat, eine wie oben gezeigt (s. S. 567 ff) bei einzelnen Sprachen der Mon-Khmēr-Gr. häufige Bildung.

Damit ist auch hier die vollständige Gleichheit der Formen nachgewiesen. Dieselbe Gleichheit zeigt sich auch in der Verwendung derselben, indem auch die Mon-Khmēr-Spr. das Zahlwort dem zugehörigen Substantiv vorangehen lassen.

Hervorzuheben bleibt noch, dass es der südlichste Teil der Sakei-Sprachen, also gerade die in räumlicher Hinsicht von den Mon-Khmēr-Stämmen am weitesten entfernt liegende Gruppe ist, welche sowohl in den einzelnen Zahlformen sich am engsten an die Mon-Khmēr-Spr. anschliesst, als auch — in P, U I, Sak R — die Zahlenreihe noch am weitesten hinauf in der einheimischen Form bewahrt hat. Wenn demgegenüber die nördlichen Gruppen grössere Abweichungen zeigen, so glaube ich nicht fehl zu gehen, wenn ich das auf Rechnung der Thatsache setze, dass die allernördlichste Gruppe die der Semang-Negrito ist, die hier sowohl für sich selbst wieder ihre besondere Eigenart manifestiert, als auch wohl dieselbe auf die zunächst angrenzenden Sakei-Stämme übergehen liess, mit denen sie durch vielfache Mischung in Berührung steht.

7. Verbum.

Das Verbum zeigt dieselben einfachen Verhältnisse, wie sie bei den Semang- und Sakei-Spr. vermutet werden konnten: das Personalpronomen tritt vor den unveränderlichen Verbalstamm, Zeiten (und Modi) werden durch Hinzufügung entsprechender Adverbia und Hülfsverben ausgedrückt.

8. Zusammenfassung.

Die Vergleichung der grammatischen Verhältnisse der Sakei- und Semang-Spr. mit denen der Mon-Khmĕr-Spr. liefert die folgenden Ergebnisse:

1) Die Lautverhältnisse sind im Wesentlichen die gleichen.
2) Die Wortbildung erfolgt nach den gleichen Principien.
3) Das Personalpronomen zeigt Uebereinstimmung, soweit dieselbe hier erwartet werden kann.
4) Pronomina und Adverbia demonstr. sind im Wesentlichen gleich.
5) Die syntactischen Verhältnisse des Substantivums, Adjectivums (und Verbums) sind die gleichen.
6) Das Zahlwort ist in Form und Construction gleich.

Diesen Uebereinstimmungen steht bis jetzt keine Divergenz bedeutenderer Natur gegenüber. Nimmt man dieselben mit der weitgehenden Uebereinstimmung des Wortschatzes zusammen, so rechtfertigt sich wohl der Schluss:

Die Sakei- und Semang-Sprachen sind den Mon-Khmĕr-Sprachen innerlich verwandt und als ein Glied dieser Gruppe zu betrachten.

Für die Sakei-Sprachen ist dieser Satz auch noch dahin zu erweitern, dass sie als die ursprünglichen Sprachen der sie redenden Völker zu betrachten sind, indem die Sakei auch in physischer Hinsicht mit den Mon-Khmĕr-Stämmen übereinstimmen. Der Beweis für diese letztere Behauptung sei hier nur kurz skizziert.

Der am deutlichsten hervortretenden Merkmale der Mon-Khmĕr-Völker, durch welche sie sich sowohl von den mongolischen (tibetobirmanischen) Völkerschaften, als auch von den Malayen unterscheiden, sind wohl hauptsächlich vier: 1) dolichocephale Schädelbildung, 2) dunklere Hautfarbe, 3) horizontal-, nicht schiefliegende Augen, 4) welliges, nicht straffes Haar. Die Zeugniss für die einzelnen Völker führe ich nach Thorel [1]) an:

---

[1]) In „Voyage d'exploration en Indo Chine.... publié sous la direction de.... François Garnier". Paris 1873 t. II p. 289 ff.

1. Annamiten (l. c. p. 290 ff.): „Son crâne est dolichocephale... ses yeux sont moyennement obliques... son teint est jaunâtre sale, plus foncé que celui du Chinois et du Laotien, mais plus clair que celui du Cambodgien".

2. Cambodschaner (Khmēr) (l. c. p. 294 ff.): „Son crâne est ovoïdal (dolichocephale), ses yeux sont très peu ou à peine obliques.... son teint est jaunâtre.... après celui du Birman, c'est le plus foncé."

3. Die wilden Stämme des Innern: Stieng, Bahnar, Sedang etc.: (l. c. p. 316 ff.): Leur crâne est déprimé, dolichocephale... leurs cheveux sonts plats, noirs, épais, mais jamais crépus ni ondulés [1]... leurs yeux sont droits, horizontaux, assez grands, rarement un peu obliques.... les types purs de ces sauvages existent surtout dans le Sud de l'Indo-Chine; leurs caractères dans cette région, sont plus constants et plus uniformes."

Damit halte man nun zusammen, war R. Martin [2]) von den Sakei schreibt: „Das Gesammtmittel aller meiner Kopfmessungen ist ein mesocephales.... Prüfen wir aber die einzelnen Stämme, so zeigen sich Differenzen; so sind die Besisi wesentlich brachycephal [3]) und meine reinste Gruppe der Senoi dolichocephal.... Die Hautfarbe variiert bei den einzelnen Individuen regional; Brust und Extremitäten zeigen durchweg röthlich dunkelbraune Töne, während im Gesicht die reinen mittel- und hellbraunen Nüancen vorherrschen.... Bei den Sakei herrscht in überwiegendem Procentsatz ein Haar mit durchaus welligem Character vor. Die genauen Zahlen sind: schlichthaarig 7 %, welligharig 87 %, lockenkraushaarig 6 %." Dazu dann noch folgende Characteristik von I. Logan [4]): „They have small heads and bones, keen penetrating eyes, not depressed at the inner corners, long curling but not woolly hair."

[1]) Hier irrt sich Thorel ganz gewiss. Schon die Bilder, die er p. 312 und 313 von den Stieng und 317 von den Stung Treng bringt, lassen deutlich den welligen Character des Haares erkennen. Von den Stieng aber schreibt ausdrücklich H. Azémar, ihr langjährigen Missionar, in seinem Dictionnaire Stieng (p. 11): „On ne trouve pas de cheveux crépus chez les Chinois, ils sont au contraire communs chez les Stieng"; ebendort auch: „le Chinois a les yeux obliques, le Stieng jamais".

[2]) Die Ureinwohner der malayischen Halbinsel. Sonder-Abdr. aus d. Corr.-Blatt des deutsch. anthrop. Gesellsch. 1899 Nro. 10 p. ff.

[3]) Weil schon stark mit Malayen gemischt.

[4]) Journal of the Indian Archipelago, old series, IV p. .

Anders verhält es sich mit den Semang-Stämmen. Ihre noch dunklere Hautfarbe, wie ihr wolliges Haar (s. S. 539) sondern sie in anthropologischer Hinsicht durchaus von den Sakei-, wie von den Mon-Khmēr-Stämmen ab. Wenn sie trotzdem im Wesentlichen dieselbe Sprache reden, wie jene, so kann es nur daher kommen, dass sie ihre eigene aufgegeben und eine fremde sich angeëignet haben. In gleicher Weise also wie bei den Negritos der Philippinen [1]) scheint auch hier eine Original-Negrito-Sprache nicht mehr zu bestehen, wenn ja freilich hier bei den Semang eine Reihe von Wörtern wenigstens noch Ueberbleibsel davon darzustellen scheinen.

---

[1]) Siehe H. Kern's Untersuchung über das für die Negritos der Philippinen vorliegende sprachliche Material in H. Meyer's Arbeit über die Negritos im IX Bd. der „Publicationen des kgl. ethnographischen Museums in Dresden".

RAFFLES' BETREKKINGEN MET NIAS IN 1820—1821.

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

In een brief, gedagteekend Benkoelen 18 April 1820 aan de hertogin van Somerset, schreef Raffles o. a., dat hij zich onledig hield met het verzamelen van gegevens over het eiland Nias. „I am now much engaged", berichtte hij, „in obtaining particulars of a very extensive and interesting population in one of the larger islands lying off Sumatra, Pulo Nias." Hierop doet hij een paar woorden volgen over den godsdienst aldaar en de gestrengheid der wetten van het volk. (*a*)

Nias ligt, gelijk men weet, ten westen van Sumatra, ongeveer tegenover het destijds nog onder Engeland behoorende Natal, waar Prince „resident" was. Het maakt deel uit van eene gansche reeks eilanden, die evenwijdig met Sumatra's Westkust loopen van Engano op 5°—6° Z.-B. tot het Varkenseiland op 2°—3° N.-B.

In de 17e eeuw hadden we reeds onze betrekkingen tot dit eiland contractueel geregeld. „Tello Dalam", leest men in een brief dd. 20 Januari 1826 van onzen gecommitteerde voor de eilanden ten westen van Sumatra, John Christie, aan het opperhoofd van Sumatra's westkust te Padang (*b*), „schijnt een der eerste etablissementen op het eiland van de voormalige Nederlandsche Compagnie (*c*) geweest te zijn, en met Nako het eenige, dat zij gedurende eenigen tijd behouden heeft. Een afschrift van het contract van den 15en April 1693, krachtens hetwelk het district is afgestaan, is nog aanwezig, en de plaats, waar de Compagnie zich had gevestigd, behoudt nog den naam van *Hill Hollanda* (of de Hollandsche berg) (*d*)." De heer E. de Waal in deel VI

(*a*) *Memoir*. Uitg. 1830 bl. 447—448; Uitg. 1835 dl. II bl. 114.

(*b*) Zie *Tijdschrift v. Ned. Indië* 1848 bl. 173 en 184. — Christie, zullen wij zien, was vroeger in Engelschen dienst geweest.

(*c*) Er staat abusievelijk *Engelsche* Compagnie.

(*d*) Lees: *Goenong Blanda*.

(1883) van „*Onze Indische financien*", op bl. 198 noot 1, van Christie's mededeeling melding makende, laat daarop volgen: „Naar mij gedane onwraakbare verzekering bevindt zich het bedoelde contract van April 1693 in 't Rijksarchief alhier." — Zeker, het contract laat ik hierachter als bijlage volgen. Alleen zij opgemerkt, dat een veertien dagen later er nog drie contracten werden gesloten, die in hetzelfde contracten-register voorhanden en gelijkluidend zijn, namelijk dd. 2 Mei „met de hoofdregenten van 't landschap Lahamie en Laoesa, strekkende tot beoosten de rivier Idannahoa"; dd. 3 Mei „met die van 't landschap Gonong Jarroe, tot aan de rivier Lahoego"; en „met die van 't landschap Gomboe, strekkende van Lahamie tot benoorden Gonong Jarroe". Bovendien vindt men daarnevens een contract met nabijliggende eilanden.

In de *Encyclopaedie van Ned.-Indië* leest men over Nias (op bl. 24, deel II):

„In 1669 heeft de O. I. Comp. met de hoofden van 33 dorpen een verbond gesloten, dat in 1693 bekrachtigd en door de toetreding van andere dorpen uitgebreid is. Het district Telok Dalem was geheel aan de Comp. afgestaan en er werd eene bezetting gelegd, die 2 jaar later weer is vertrokken, omdat de post niet genoeg opleverde. In 1755 is het tractaat plechtig vernieuwd. Tijdens het tusschenbestuur hebben de Engelschen, in 1810, contracten gesloten, waarbij de slavenhandel verboden werd. . . . ."

De eerste en de laatste zinsneden zullen wel ontleend zijn aan Veth's Aardrijkskundig Woordenboek (bl. 569 voce *Nias*), doch beide mededeelingen geven aanleiding tot bezwaar. De resultaten van een onderzoek in 's Rijksarchief wijzen er op, dat een verbond in 1669 niet zou zijn gesloten, en in ieder geval werd dit verbond niet uitdrukkelijk in 1693 bekrachtigd, gelijk men uit de bijlage dezer verhandeling kan opmaken. Wat betreft het jaartal 1810 in de laatste zinsnede, dit was bij Veth eene verschrijving of drukfout; het jaartal 1820 zal wel bedoeld geweest zijn.

Aan Raffles' nadere plannen over Nias hebben wij te danken eenige brieven uit de London office in de verzameling van Mr. Roosegaarde Bisschop (*a*). Het voornaamste stuk daarin is een nader aan te wijzen rapport der commissie *Prince-Jack* over Nias,

(*a*) Men zie ook bl. 201—203 van B's verslag hierover in dit tijdschrift, dl. XLVII (1897). De verslaggever brengt er mede de boven vermelde *Memoir* in herinnering.

tellende, behalve de bijlagen, 20 met de schrijfmachine bewerkte bladzijden. Ik kan mij echter van de moeite ontslagen rekenen om er veel uit over te nemen, wijl het grootste gedeelte daaruit werd afgedrukt in de door Raffles' weduwe bezorgde *Memoir*, uitg. 1830 bl. 488—494; uitg. 1835 dl. II bl. 175—186. Ook andere gegevens, die ik in de Bisschopstukken lees, vind ik in het boek bereids vermeld. Men zie de eerste uitgave, bl. 448, 458, 475, 483—484, 485—486, 487—494, 599. De alphabetische *Index* der *Memoir* van 1830 zou niet doen vermoeden, dat er zooveel over Nias in voorkomt, wijl die alleen naar bl. 448 verwijst.

Ik ben omtrent de wijze, waarop vele Engelschen hunne geschiedverhalen weten samen te lijmen, zeer sceptisch gestemd, waaraan de lezer het behoort toe te schrijven, dat sommige weglatingen in de *Memoir* uit de stukken, mijne aandacht meer trekken, dan zij wellicht verdienen. In Raffles' dagen was bijv. opgekomen het mode-artikel *slavernij;* heele landen kon sinds de Britsche leeuw met menschen en al, zonder gewetensbezwaar opslikken, indien het maar was ter verdelging van de slavernij. Voor zulk een in zedelijkheidsgehuichel naar roof strevend volk, was de slavernij-strijd een van de meest kostelijke middelen om zich te verrijken. „So too", femelt in denzelfden toon een der jongste levensbeschrijvers van Raffles, zekere Egerton, „So too, in the case of Pulo Nias, it was moral considerations, which dictated the action". Ter wille van slaven-vrijmaking, werd veel gemeens, veel oneerlijks, veel rechtsverkrachting vergeven, kon alles worden vergeven. Nias nu was een land, waar de slavernij, gelijk bij alle heidensche volken, als eene doodgewone instelling bloeide. Het rapport der commissie weidt met voorliefde over de schanddaden ervan uit; geene bijzonderheden worden ons gespaard; 't is om iedere miss te doen rillen en bidden. Zoo leest men er in, dat ontaarde hoofden bij de komst van slavenhalers slechts een bevel hadden te geven aan hunne agenten in de binnenlanden om binnen een paar dagen honderden menschen machtig te worden. „The fact is, the arrival of the trading boats, which takes place at a certain season, is the signal for universal rapine and violence throughout the interior: *hostile tribes endeavour to entrap stragglers belonging to their opponents and the most frivolous pretences are resorted to where violence is not deemed expedient.*"

Waarom is in de *Memoir* het lange verslag overgenomen, met weglating van het door mij gespatieerde, om twee zinnen later

het weder te vervolgen? (*a*) 't Kan natuurlijk zijn voor bekorting doch ook, om de volgende reden. Nias wordt er ons geschetst als een paradijs, waar de Adam's en Eva's in lieven idyllischen natuurstaat, onder de palmboschjes kirren. En ziedaar, dan komen ellendelingen van Maleiers, Chineezen, Atjehers, binnenvallen en rooven; gesteund door verachtelijke, geldzuchtige hoofden, halen ze mannen, vrouwen en kinderen uit de dorpen weg. De indruk van deze daden zou echter kunnen verminderd worden, indien men las, dat de bevolking onderling evenzeer in aanhoudenden strijd was gewikkeld, dat de Niassers zelven zich beijverden om *elkander* tot slavernij te brengen en *hunne gevangenen aan den vreemdeling te verkoopen*; uit dit oogpunt beschouwd, kon het beter geacht worden deze schaduwzijde maar weg te laten.

Gaan wij intusschen meer in bijzonderheden het ontstaan en de gevolgen van het hier vermelde rapport na. De lezer, die over de ethnografische toestanden des eilands ingelicht wil worden, raadplege o. a. het verslag der commissie—Nieuwenhuizen en Von Rosenberg in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap dl. XXX (1863), waarbij eene zeer duidelijke kaart van Nias gevoegd is.

I.

Gelijk ik herinnerde, had Raffles den 18[en] April 1820 aan de hertogin van Somerset geschreven over zijne plannen met Nias. Een paar weken later, namelijk dd. 1 Mei 1820, stelde de luitenant-gouverneur aan de regeering te Calcutta voor om zekeren heer *Christie*, een bureau-ambtenaar van Raffles (*b*), naar het eiland te zenden, doch slechts "*for the purpose of obtaining information respecting its population and resources*". Voor dergelijke onderzoekingen achtte de luitenant-gouverneur het beter, werd in het voorstel medegedeeld, om een ambtenaar van geringe positie te gebruiken, "in preference to sending any gentleman of higher pretensions". Den 1[en] September d. a. v. antwoordde de regeering geen bezwaar te hebben tegen deze zending, "*for the purpose of collecting information regarding the present state and resources of that island*", herhaalde ze.

In Juli 1820 vertrok dientengevolge Christie naar Nias, doch ernstige ongesteldheid was oorzaak, dat hij, na slechts eene enkele

(*a*) Uitg. 1830 bl. 493; Uitg. 1835 dl. II bl. 185.

(*b*) „A writer in one of the Public offices at Fort Marlbro." (B)

onbeduidende havenplaats bezocht te hebben, moest terugkeeren (*a*). Raffles deelde dit o.a. mede aan een zijner correspondenten in Engeland: "Under the sanction of the Supreme Government, I appointed Mr. Christie to proceed to Pulo Nias..."; doch met de onbetrouwbaarheid hem eigen, laat hij de mededeeling weg, waar het er op aankomt om den door zijne weduwe medegedeelden toorn der Calcuttasche regeering te doen begrijpen, namelijk dat 's regeerings machtiging uitsluitend slechts gevraagd en gegeven was, *voor onderzoekingen*, niet *voor vestiging*.

Zekere kapitein Salmond (*b*), die een reis naar Tapanoeli (gelegen op de hoogte van Nias) moest maken, om een Engelsch Compagnie-schip van Benkoelen derwaarts te loodsen, bood zich aan, om de kusten van het eiland mede te bezoeken, van welk aanbod Raffles gebruik maakte.

De aldus verkregen gegevens waren nog wel zeer onbestemd, doch er bleek voldoende uit, dat Nias een prachtvol eiland was en er de slavernij tot *shocking*-tooneelen aanleiding gaf (*c*): volkomen genoegzaam, meende Raffles in zijne verantwoording aan de regeering, "*to prove the necessity of the interference of some superior authority to prevent the ruin of the country by these commotions.*"

In plaats echter voor die tusschenkomst eerst de machtiging der regeering te vragen, gaf de luitenant-gouverneur, geheel overeenkomstig zijne gewone wijze van doen, zich de vrijheid om aanstonds maar zelf op te treden. Daartoe zond hij eene commissie naar het eiland, bestaande uit de heeren *John Prince*, de Natalsche resident, en Dr. *William Jack*, "my friends", berichtte Raffles aan Marsden (*d*). "The frequent appeals", schreef hij aan de regeering, "made to the resident of Nattal, and the peculiar connection which had always subsisted between Pulo Nias and the districts on the Coast, in furnishing labour and provisions, therefore enduced me as the best and only means of providing for the tranquillity and security of the country, and at the same time of obtaining the fullest information of its real circumstances and resources, to

(*a*) In het stuk der B-verzameling staat, dat Christie slechts bezocht „only one of the minor *parts*". Dit moet zijn ports. Verg. *Memoir*, Uitg. 1830 bl. 487; — in Uitg. 1835 dl. II, bl. 173 is dit weggelaten. — Later begaf zich Christie als Nederlandsch gecommitteerde weer naar Nias. Zie zijn op bl. 584 vermelden brief.

(*b*) „Our Master-Attendant" (B).

(*c*) Zie den brief in *Memoir* Uitg. 1830 bl. 487; Uitg. 1835 dl. II bl. 173.

(*d*) *Memoir* 1830 bl. 484; in Uitg. 1835 dl. II bl. 169 weggelaten.

appoint a committee, consisting of the resident Mr. Prince and Mr. Jack." Dat *verkrijgen van de volledigste inlichtingen* was natuurlijk de grond, waardoor hij zijne eigendunkelijke handeling ingang wilde doen vinden. — De *Memoir* maakt het nog onbetrouwbaarder, door te schrijven (*a*): "Frequent appeals made from the Chiefs of Pulo Nias, and the peculiar connection which had always subsisted between that island and the districts in the west of Sumatra, induced Sir Stamford to appoint Mr. Prince and Dr. Jack to enquire into the real circumstances of the case, in the hope of adjusting existing differences, and providing for the immediate tranquillity of the country, and at the same time to collect such information *as would enable the higher authorities to decide on the future course proper to be pursued.* It was impossible to witness the constant scenes. . . . ." Doch dit alles was lak; en terecht wilde zich de regeering niet laten verlakken. Men leze de dd 29 September 1820 door Raffles vastgestelde instructie, die de commissie medekreeg. Volgens dat stuk scheen het buiten twijfel, dat Nias volkomen in staat zou zijn de kosten van een bestuur te betalen, hetwelk in de eerste plaats ten doel zou hebben: "the prevention of the shocking scenes of plunder and rapine, which have always accompanied an active slave trade". De commissie moest onderzoeken "whom the actual sovereignty of the island virtually belongs". De eenige souverein, voor zoover bekend, die er tot dusver aanspraak op maakte, was de koning van Atjeh, "who is willing to surrender his authority in favour of the British Government"; bovendien Atjeh had al lang opgehouden er werkelijk gezag uit te oefenen; de Atjehers kwamen er alleen om slaven te halen. De commissie moest contracten met de hoofden sluiten, waarbij Engeland de bevoegdheid kreeg, om zich met den slavenhandel in te laten: "The ratification of the King of Acheen to such agreements may it is presumed be hereafter obtained without difficulty if necessary." Dan behoorde de commissie de beste haven van het eiland uit te zoeken *en er eene militaire bezetting achter te laten, groot genoeg om het Britsch gezag te kunnen handhaven.* Het gansche eiland en zijne bevolking moesten zoo grondig mogelijk onderzocht worden. De commissie behoorde zuinigheid te betrachten en ter goedmaking van de kosten kon zij in overweging nemen om eene lading rijst en olie op Nias voor de regeering te koopen,

(*a*) Uitg. 1830 bl. 488; Uitg. 1835 bl. 173—174.

ten einde haar te Benkoelen te verhandelen. „As", besloot het stuk, „the abolition of the Slave-trade and the general security and freedom of commerce are objects, which have far more weight with Government than any immediate advantage, arising from direct revenue or profit, you will not fail to establish such regulations as may prove to the people of the island, that it is only through the means of their welfare and improvement that we look to advantage in the more intimate connection now directed to be formed."

Bij een schrijven, gedagteekend Pulo Nias 31 December 1820 zond de commissie het door mij vermelde, voor een goed deel reeds gedrukte, verslag harer bemoeiingen in. Souvereiniteit van Atjeh werd op het eiland niet erkend. Het land was in van elkander onafhankelijke districten verdeeld, zoodat men met ieder hoofd er van afzonderlijke contracten had moeten sluiten. Tusschen de noordelijke en zuidelijke districten heerschte bestendig vijandschap. In de noordelijke waren vele Maleiers en Atjehers gevestigd. De districten daar hadden zich altijd onder de bescherming van de Engelsche Compagnie beschouwd; zij waren gewoon de Engelsche vlag te hijschen en zich tot Natal te wenden. Zij deden dit, wegens den bijstand, dien Natal hun gaf tegen de Atjehsche zeeroovers, die gewoon waren hunne kusten te plunderen. In de zuidelijke districten waren geene Maleiers gevestigd; de band met Natal was er dientengevolge losser. Moeite om met de verschillende hoofden contracten te sluiten, waaronder ook afschaffing van den slavenhandel, had niet bestaan. De artikelen waren, blijkens het Engelsche stuk, van den volgenden inhoud:

1. The honorable Company agree to recognize and consider the people of Neas as a free people, and not liable henceforth to be sold or treated as slaves in any districts under their immediate authority.

2. The people of Neas place themselves unconditionally under the protection and authority of the Honble C^y^ and agree to become good and faithful subjects according to whatever regulations the Company may as Superior Lord and Sovereign deem it expedient to establish for the benefit of the country.

3. The H^ble^ C^y^ agree to respect the institutions of the country as far as may be consistent with justice and humanity and to protect the chiefs in their just rights as long as they may preserve their allegiance and obedience to the H^ble^ C^y^.

4. In return the chiefs of Neas engage to prohibit the exportation of slaves from Neas on condition that the H^ble^ C^y^ afford every encour-

agement, for the employment of this description of persons in such manner as may enable them to redeem their debts by which they become liable to the condition of slaves.

5. Each chief shall annually make a present to the representatives of the Company in token of his submission and allegiance.

6. The several Rajahs agree to furnish every assistance in men and provisions that may be required whenever the Company's representative may have occasion to travel on public service.

De commissie had bevorens onderzocht of door de hoofden wellicht reeds contracten met andere mogendheden waren gesloten; doch het bleek, dat ze volkomen vrij waren. Wel was er eenige maanden geleden van de Hollanders eene zending „privately" geweest, teneinde het volk te polsen, zoomede om een gids en tolk naar de zuidelijke districten te krijgen, maar men had geantwoord: „We are the Company's men and can make no agreement with foreigners."

Als de beste reede des eilands beval zich aan *Tello Dallum*, of liever, zooals op Stemfoort's atlas staat, *Telok Dalem*, aan de zuidkust (nevens de baai van Lagoendi). De reede was ruim, beschut tegen alle winden, in staat de grootste schepen te ontvangen; er werd nu reeds 60 koyang voortreffelijke rijst uitgevoerd. De commissie liet zich grond en reede bij een afzonderlijk contract afstaan door de twee gezaghebbende radja's voor 400 dollars 's jaars, te betalen „in British staples and manufactures or produce of British India". Met het oog verder op de scheiding, die er tusschen de noordelijke en zuidelijke districten bestond, achtte de commissie tevens noodig, dat haar ook eene reede in eerstgenoemden werd afgestaan, waartoe werd verkozen *Larago* op de oostkust, tegen 50 dollars 's jaars.

De commissie stelde verder havenreglementen vast; de beide eerste artikelen van het Telok-Dalem reglement luidden aldus:

1. The exportation of slaves is strictly prohibited on penalty of confiscation of vessel and cargoe, the slaves found on board to be liberated.

2. That at the Port of Talloo Dallum, a perfect freedom of trade and commerce shall be established, and no duties whatever are to be levied on any articles of import or export.

Blijkens art. 4 mocht geen schip Nias verlaten, dan na Telok Dalem te hebben aangedaan.

Wat nu verder over land en volk wordt gezegd, behoef ik niet mede te deelen, wijl men het in de *Memoir* kan vinden. De indruk,

dien de commissie van alles kreeg, was bijzonder gunstig. De bevolking werd geschetst als te bestaan uit ware engeltjes en men staat verbaasd, dat, onder zooveel liefs, de grondslag van het maatschappelijk leven er de slavernij was, met medeplichtige hoofden, die nochtans, o zoo graag, onder Engelsch bestuur wilden komen (*a*)!

De commissie erkende echter tevens de moeilijkheid der uitroeiing van den slavenhandel, wijl die in de volkswetten en instellingen zijn grond vond. Slavernij was de straf voor bepaalde misdaden en het middel tot kwijting van schulden; doch deze gewoonten waren nog ontaard door de uitbreiding, die men er uit zucht naar winst aan had gegeven. De huisslavernij was ook zoo erg niet; het kwaad was gelegen in den handel, dien Maleiers, Chineezen en Atjehers er in dreven, zoomede in de voordeelen, die de Niassche hoofden zelven daarvan trokken. Drie middelen nam nu de commissie ter hand om, langzamerhand, het misbruik uit te roeien en het gebruik allengs te verminderen. Vooreerst werd de uitvoer van slaven verboden. Ten tweede werd den niet-Niasser het recht ontzegd om als schuldeischer voor kwijting van schulden slaven aan te nemen. Ten derde zouden Niassars slechts wegens schulden in slavernij mogen komen, voor een bij contract bepaalden tijd, op de wijze, als Raffles deze aangelegenheid reeds voor Benkoelen had verordend. Wettelijk moest er dus een staat van pandelingschap voor in de plaats komen, waartoe de commissie, in overeenstemming met de Niassche hoofden het volgende, blijkens de Engelsche bijlage van het rapport, bepaalde:

1st. That in all such cases of debt duly proven as by the past practice of the country entailed the condition of slavery on the debtor, there be substituted a system of voluntary contract by which the debtor shall engage to serve as a Menghering (*b*) for a certain limited

(*a*) „They have appealed to Britain for protection; they have placed themselves under her flag and dominion, and now look to her for the restoration of peace and tranquillity to their distracted country. We cannot forbear recording the remarkable expression of one of the chiefs of Tello Dalam: on our threatening to leave the place in displeasure, if he failed to comply with a request we had made, he earnestly entreated us not to harbour such a thought for a moment. *Have patience with us*, he said, *we are ignorant, uninstructed people, but we are desirous of obtaining the means of improvement: formerly we looked to the Malays and to the Achineses, but they deceived us; if you should now desert us, from whom can we entertain any hope?* We trust the appeal will not be in vain." Met kleine afwijkingen ook in *Memoir* 1830 bl. 492; 1835 dl. II. bl. 182.

(*b*) Zie over het verschil tusschen *orang beroetang mengiring* en de *orang beroetang pembelahan* o. a. de *Encyclopaedie van N. I.*, voce *Pandeling*, bl. 190.

period of time proportioned to the amount of the debt or to the sum paid for his redemption agreeably to the regulations for free labour established at Fort Marlbro' which period however shall in no case exceed ten years.

2nd. These contracts are to be formally executed in presence of the Company's representative, who after due enquiry will grant a certificate of emancipation agreeably to form. And no person whatever is to be permitted to be carried abroad without this written agreement under the signature of the Company's representative and the principal Native Chief. A fee of one dollar to be paid on registration.

ARTICLE 2ND.

Marlbro' regulations.

That in consideration of the service of the debtor, the amount of the debt shall be liquidated at a rate of not less than ten rupees for every years service so given.

That during the period of service the creditor shall be bound to provide his debtor with the maintenance already established in cases of Mengherings namely 7 bamboos of rice, and 1 rupee per month belanjoe, 1 jacket, 1 serual, 1 handkerchief, and 1 cloth per annum (*a*).

That in all such cases it be fully understood that the condition of service is obligatory on the part of the debtor, who will not be at liberty to transfer his service to another, during the stipulated period, except with the permission of the creditors, or in consequence of bad treatment to be proved to the satisfaction of the Court.

That in failure of the debtor to render his services faithfully under this stipulation he be considered liable to punishment at the discretion of the Court by fine not exceeding the amount of the debt, imprisonment not beyond one month, or corporal punishment by whipping according to the nature of the offence. The fine to be commuted for additional services to his master beyond the period originally prescribed.

ARTICLE 5TH.

Marlbro' regulations.

That in cases where children from the indigence of their parents or otherwise may be brought up and maintained by others as Mengherings, these children on attaining the age of fourteen years, shall be considered as debtors for the amount of their previous charge

(*a*) ***Belanjoe*** (Belandja) = passergeld; ***serual*** of ***seloewar***, van het arab. ***sarwal*** = broek.

and maintenance. Such amount of previous charge and maintenance being in all cases commuted for as many years service to be given for the benefit of the creditor, after that age as they have been years maintained at his charge and expence.

II

Raffles was met het werk der commissie, dat zoo geheel in zijn geest bleek opgevat, buitengewoon tevreden. "I have much satisfaction", schreef hij Marsden dd. 19 Januari 1821, "in reporting that the chiefs of Pulo Nias have ceded the sovereignty of that island to the Company", waarna hij over de voortreffelijkheid van het eiland, naar de gegevens door het rapport verschaft, uitweidde. "I have", berichtte hij evenzeer aan de hertogin van Somerset, "a long account to send your Grace of my discoveries in Pulo Nias. I believe I formerly told you that I was engaged in some arrangements for bringing that island under British authority. I am now happy to say that I have succeeded; the people have unreservedly become the subjects of Great Britain." En ook hier brengt hij de Nias-idylle in den vorm voor. (*a*)

Den 25[en] Januari 1821 schreef Raffles zoowel aan de commissie, die na een verblijf van zes weken van Nias was teruggekomen, als aan de regeering. De commissie dankte hij warm voor de uitnemende wijze, waarop ze hare taak volbracht, onder mededeeling, dat hij zeer hoog de diensten aansloeg, die zij daarmede aan de Compagnie had bewezen. — Tot de regeering wendde de luitenant-gouverneur zich, onder overlegging van de stukken der commissie en onder nader betoog over het belang, dat het bezit van het eiland voor Engeland zou hebben.

Uit een overgelegd staatje bleek, dat de kosten der bezetting, gelijk door de commissie geregeld, zou nederkomen op 3000 gulden per maand. "Whether", schreef hij o. a., "the question of the settlement of this island be considered with reference to the necessity of our interference on every principle of humanity and consideration for our own character, or the importance of its resources in aid of our other stations on the West Coast, the result of the measures which have been adopted must prove highly advantageous, and no less creditable than beneficial to the power

(*a*) *Memoir.* Uitg. 1830 bl. 483—484; bl. 485—486. In Uitg. 1835 dl. II bl. 169 is de brief aan Marsden weggelaten; op bl. 170 is de brief aan de hertogin.

and interests of the Honorable Company in this part of the East. It was impossible to witness the constant scenes of rapine and plunder to which the coast of the island had so long been a prey from the inroads of pirates and slavedealers, or longer to allow so dark a blot to remain on the history of our Government, after the express injunctions of the legislature, and the principle so universally declared to actuate the civilized nations of the world. It was notorious that Pulo Neas, although for a long period of years nominally enjoying the protection of our flag, was still the most abundant and almost the only source of the supply of slaves on the coast, and that notwithstanding the prohibition against importation at Bencoolen and elsewhere, it has been impossible to prevent it entirely; and the fact of the annual exportation from Neas of no less a number than fifteen hundred is conclusive on this point. The nature of this coast, and the weakness of the Company's authority, left no means of putting an end to the traffic but by stopping it at it's source, which I am happy to say we have now the means of doing in the most effectual manner."

Te Calutta vond men het nochtans ergerlijk, dat eene eenvoudige machtiging om een onderzoek naar den staat van land en volk te doen, nu weer was uitgeloopen op eene bezetting. De regeering keurde ze af, zoowel van wege de kosten, terwijl de Compagnie herhaaldelijk tegen verdere uitbreiding van gebied had gewaarsohuwd, als omdat aan de Nederlandsche regeering te Batavia beloofd was de zaken in statu quo te laten, totdat men in Europa de geschillen had beëindigd. "His Excellency in Council", schreef de Calcuttasche gouvernements-secretaris aan den luitenant-gouverneur dd. 15 Juni 1821, "has in vain examined the papers comprized in your present dispatch with the view of discovering some sufficient reason for your proceeding to occupy the island of Neas without previously consulting the Government, for the G. G. i C. does not perceive that there was any danger of our being anticipated by any other power, or that advantages of possessing a footing on the island were so great and obvious as to justify a precipitate measure. His Excellency i. C. is therefore constrained to express his disapprobation of your procedure, and to withold his confirmation of your engagements with the native chiefs of Neas. The Government having resolved that the establishment at Neas shall be withdrawn, it will be unnecessary to refer to the discussions which might have arisen with the Netherlandish Go-

vernment regarding the sovereignty of the island. It only remains for me therefore to convey to you the desire of His Excellency i. C. that the establishment be removed from the island, that the connections formed by you with the native chiefs be dissolved and that no further interference in its concerns be exercised on your part without the previous sanction of this Government."

Het bleek alzoo uit dit schrijven, dat men te Calcutta niet deed aan slavernij-gefemel; wel zou men daar voor Nederlandsche aanspraken gevoelig zijn geweest, doch het bleek uit niets, dat hiervoor vrees behoefde te bestaan. Daar nu Raffles de slavernij als hoofdargument voor de bezetting genomen, en de Nederlandsche bemoeiingen slechts incidenteel ter sprake gebracht had, keerde hij in zijn antwoord van 5 November 1821 de zaak in zoover om, dat hij betoogde: *ja, juist, Batavia, dat was eigenlijk de hoofdaanleiding!* Zichier den aan den Gouvernements-secretaris te Calcutta gerichten brief in zijn geheel:

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 15th June last, respecting the arrangements at Pulo Neas.

2. I have lost no time in complying with the desire of His Excellency the Governor General in Council, and have accordingly directed the Resident at Nattal to withdraw the Establishment without delay.

3. His Excellency in Council appearing to have been influenced in his decision by the consideration that there did not at the time exist any danger of our being anticipated by any other power, I deem it necessary to offer the following explanation.

4. From the first re-establishment of the Dutch at Padang, I had reason to infer that their attention was directed towards Pulo Neas, but it was not till about the period when our interference became necessary on other grounds, that my mind was satisfied as to their real intentions. How or in what manner their object was to be effected was unknown, but when I ascertained that agents were actually sent to the Island on their part, I thought it advisable that no time should be lost in taking the necessary measures of precaution, on more general grounds I was prepared to submit to the Governor General in Council my opinion on the advantages of an Establishment at Neas, and it was not my intention to have acted without a previous reference, had not the apprehension of danger in this respect and the loss of the favourable season, appeared to render delay unadvisable.

5. His Excellency in Council will find by the 6th. Paragraph of the Report of the Committee dated 31st. December that my information

was correct and that the Dutch had actually employed agents on the occasion. (*a*)

6. That I did not state this ground as a motive for the measures. I had adopted, is to be attributed partly to my previous information on the subject not being sufficiently precise for official statement, and further in a great measure to the desire I naturally felt of avoiding allusions to the Dutch as much as possible.

7. Whatever may have been the intention of the Dutch authorities at Padang previous to our forming our Establishment, it is notorious that since that measure, regret has been expressed that we should have anticipated them, and there seems to be no doubt that were we to withdraw entirely and avowedly, they would lose no time in occupying our place.

8. Under the conviction therefore that our immediate abandonment would lead to the occupation of Neas by the Dutch, I venture to suggest to His Excellency's consideration the advantage of still retaining such a political authority over the Island as may prevent a measure so highly prejudicial to our interests. This can be effected with little or no expense. Indeed if a similar arrangement were extended to all the other large Islands, which lie off the West Coast of Sumatra including the Poggies and which are at present liable to be occupied by the first European power that comes, I consider that it would be highly advantageous on political grounds.

9. I am not aware that under any circumstances a communication with the Netherlands Government will become necessary, and with reference to the state of our interests in the Northern parts of Sumatra, already submitted to His Lordship's consideration in my letter to Mr. Secretary Swinton of the 3rd Juli last, it is not impossible that Neas may under the view there taken assume a higher political importance.

10. The season of the year is unfavourable for communicating with the Northern parts of Sumatra and Neas, and as a certain time must be allowed for the execution of the orders now issued, I calculate that I may receive a reply to the reference, before it can become necessary publicly to announce all interference whatever; I trust therefore that I shall be justified in delaying this last point, until I may be honored with a reply.

III.

Raffles' verantwoording dd. 5 November 1821 is de laatste brief, die in de Bisschop-verzameling over het onderwerp voorkomt. Uit

(*a*) Zie de eerste alinea van bl. 591.

de *Memoir* blijkt, dat de zaak voor de directie der Compagnie te Londen is gebracht geworden. En ook zij, leest men, „had no hesitation in declaring that his proceedings in regard to Pulo Neas were deserving of their decided reprehension". De luitenant-gouverneur kreeg „some severe mark of their displeasure for the steps he had taken"; wat meer is, hij werd met ontslag bedreigd (*a*). Zelfs toen dd. 12 April 1826 de directie een eindoordeel uitsprak over Raffles' bestuur in het algemeen, dat anders zeer gunstig luidde, verklaarde zij het Nias-vergrijp slechts verschoonbaar wegens de goede slavernij-bedoelingen: „and although" — luidde het (*b*) — „his precipitate and unauthorised emancipation of the Company's slaves, and his formation of a settlement at Pulo Nias, chiefly with a view to the suppression of a slave traffic, are justly censured by the Court, his motives in those proceedings, and his unwearied zeal for the abolition of slavery, ought not to be passed over without an expression of approbation".

Met verwijzing hiernaar, leest men op bl. 198 der vermelde Nias-monographie van De Waal: „De Court of Directors keurde zijne handelingen, bepaaldelijk het verbod van slavenhandel, ten sterkste af (Mem. 494, 599); maar de maatregelen werden niet ingetrokken." Men zoude het afkeurende stuk, hetwelk de *Memoir* niet in zijn geheel mededeelt, terwijl het ook niet in de B-verzameling voorkomt, moeten lezen, om tot de conclusie te kunnen komen, dat de *Nias*-afkeuring bepaaldelijk uit de slavernij-behandeling voortvloeide. De veroordeeling der Britsch-Indische regeering, die we op bl. 595 leerden kennen, was bepaaldelijk gegrond op het feit der bezetting zelve, ten einde niet de Nederlandsche gevoeligheid te midden van de onderhandelingen tot het herzien van het Londensch tractaat van 1814 te prikkelen, gelijk uitdrukkelijk de Londensche directie *had* bevolen. En ook in bovenaangehaalde afkeuring lees ik niet de opvatting van den heer De Waal. De daar herinnerde radicale slavernij-behandeling had niet speciaal betrekking op Nias.

Mevrouw de weduwe Raffles heeft den ongunstigen uitslag der Nias-bemoeiingen erg jammer gevonden wegens het lot van al die arme slaven, die nu weer onder het ellendig Nederlandsch bestuur vrij werden geroofd: „After the transfer of

(*a*) Uitg. 1830 bl. 494; Uitg. 1835 dl. II bl. 187.
(*b*) Uitg. 1830 bl. 599; Uitg. 1835 dl. II bl. 379—380.

Sumatra to the Dutch, the slave-trade was resumed with greater vigour than ever; and number of these poor people have since been carried away to Batavia and the French island of Bourbon."

Dat kon waar wezen tijdens de *Memoir* in 1830 verscheen; want onder de bezuinigingsmaatregelen van landvoogd Du Bus hadden we onze posthouders van Nias verwijderd en geraakte het eiland ten eenenmale onder de Atjehers. Alleen het *since* van mevrouw Raffles zal wel fantaisie zijn; want tusschen de regelingen van haar echtgenoot en de practijk was dikwerf nog een breede afstand. Zoo van iemand, dan was het papier van den Britsch-Indischen gouverneur buitengewoon geduldig. Ook hebben we wel degelijk in den slavenhandel trachten te grijpen, zoodra we maar door het tractaat van 1824 in het bezit des eilands kwamen. Men zie hierover de zeer belangrijke *„Bijdrage tot de kennis van het eiland Nias"* in het Tijdschrift v. Ned-Indië, jaargang 1848, dl. I, blz. 171 vv. Reeds in 1825 bracht resident Verploegh drie slavenprauwen op en schonk hij alzoo aan 45 slaven de vrijheid. Wij aanvaardden tevens de onder Raffles gesloten Nias-contracten en de anti-slavernij-bepalingen: art. 14 der resolutie van 20 December 1825 n° 18. De steller dier Bijdrage oordeelde echter, dat de Engelsche regeling niet veel om het lijf had „waarin het woord *slaven* niet voorkwam, en de individus, die vroeger onder deze benaming werden verkocht en uitgevoerd, nu *schuldenaars of pandelingen* (ber-oetang) genoemd werden, maar overigens genoegzaam in denzelfden toestand bleven". Die beoordeeling is echter niet geheel billijk. Zulk eene diep ingewortelde volksinstelling als de slavernij kon men onmogelijk dadelijk uitroeien. De Niassche hoofden zouden er zich ook niet toe hebben laten vinden. Het verbod tot uitvoer en het pandelingstelsel waren ongetwijfeld zeer wijze overgangsmaatregelen om, *wanneer ze gehandhaafd werden*, allengs tot eene geheele afschaffing te komen. Dat het echter lang niet gemakkelijk ging, lezen wij nog in een belangrijk verhaal van *„Twee togten naar Nias en een blik op den slavenhandel en den uitvoer van pandelingen aldaar"* in het Tijdschrift v. Ned-Indië, 16en jaargang (1854) dl. 1 bl. 1.

Een ieder trouwens, eenigszins met onze Oost-Indische toestanden bekend, weet, hoe het gegaan is, met de handhaving der desbetreffende bepalingen in ons Regeerings-Reglement. Nog tegenwoordig bestaat er op het eiland slavernij, naar ik heb vernomen.

's Gravenhage, Maart 1901.

BIJLAGE, zie bl. 585.

CONTRACT EN ARTICULEN waerop de naer te noemene Hoofd-Regenten, med namen Zamboedelagoe, Lawajaheuna, Tebailaloko, Siotoe Camanassa en Dohannissie, mitsgaders alle de mindere Ponglous en gantsche gemeente der twee seehavens Mallakere en Tello Dalam, als ook de daer onder sorteerende 19 plaatsen (streckende van laestgemelde zeehaven, tot de riviere Idannehoa, leggende een halve dagreijsens van en bewesten dese plaats), als waere bondgenooten sijn aengenomen en veraccordeerd, bij den vaendrig Joannes Sas, hooft der àpresente expeditie, en den boekhouder Nicolaes Spring, van 't Nederlands Comptoir Baros, ter ordere van den E. heer Abraham Bouden, Commandeur en oppergebieder der Sumatras West-cust, mitsgaders den achtbaren Raad tot Padang, in den name van den Hoog Edele heere Mr. Willem van Outhoorn, gouverneur generael, ende d'Edele heeren Raden van Nederlands India, van wegen de Vereenigde Nederlandse g'octroijeerde Oost-Indise Compagnie, en den grootmagtigen Coning van Minangcabou, en als desselfs Maijesteijts gemagtigde Stedehouder, den achtbaren heer Commandeur voormelt, overeengekomen, veraccordeerd en beslooten tot een eeuwigdurend bestand van vreede en schuldige onderhoudinge der volgende articulen.

I

Voor eerst is geaccordeerd en beslooten dat alle de uit hoofd deses gemelde heeren en grooten der genoemde seehavens, mitsgaders de daeronder sorteerende 19 negorijen, beneffens hunne gesamentlijke onderdanen en gemeente, sig van nu aff direct onder S. E. Comp^ns^ protexie en gehoorsaemheijd van den Minangcabous Coninck, en den E. heer Commandeur der Sumatras West Cust, als desselfs Maijesteijts gemagtigde Stadhouder, sullen, en komen te begeven, schoon nog noijt vassalen of subjecten van Coningen, vorsten off potentaten sijn geweest, veel min eenige tribuijt ofte homagie aen jemand ter wereld gedaen hebben.

2

Ten tweeden verklaren sij heeren landvoogden, ook alle aetchinders en andere S. E. Comp^ie^ vijanden, mede voor haere vijanden van nu voortaen te sullen houden en beloven wijders, ingevalle op 't eijland off omtrent 'tselve, en principael te deser plaets van eenige vijanden overvallen ofte eenige hostiliteijten mochte aangedaen worden, te lande soo veel tegenweer te doen, als vermogens sullen wesen.

3

Ten derden, dewijle den handel en negotie deses eijlands, meest bestaet in slaven en levensmiddelen, soo sal d'E Comp[nie] met uijtsluijtinge van alle anderen, die alleenig moeten en komen te genietten, sonder aen eenige tollen ofte geregtigheden, veel min ancheragie gehouden ofte verpligt te wesen.

4.

Ten vierden beloven zij landregenten geen aetchinders, ofte wat natie het soude mogen wesen, vijanden van de E. Comp[nie] sijnde, in haer landen te laten komen, en nog weijniger desulken met er woon te tollereren ofte gedogen, en vooral niet met de sodanige te negotieeren, maer in contra deselve af te wijsen en soecken te verdistrueren, edog bij soo verre tot het laetste onvermogens waeren, sullen se verpligt sijn de E. Comp[nie] daer in tijds kennis van te geven, omme alsdan met de aen de hand hebbende zeemacht haer lieden p[r] eersten te kunnen adsisteeren, en wijders beletten dat er geene vijanden van buijten komen te arriveeren, inwelcken geval, off bij ontmoetinge van eenige aetchinders, aetchinders gesinde, off ongepermitteerde handelaers in eenige havens deses eijlands, d'E Comp[nie] ook sal vermogens wesen, die aen te tasten en vermeesteren, Idem vermeesterd hebbende, met deselve te doen naer welgevallen, sonder dat er door dese off geene, tsij direct off indirect, sal mogen voorgesprooken werden, gepermitteerde handelaers sijnde, sulke die met de E. Comp[nie] in 't algemeen verbond en contract getreden en aangenomen sijn, al waeromme dan ook met d'desen vrij en liber (mits verthooninge hunner pascedulle, wanneer se van S. E. Comp[ies] plaets, off de daer onder hoorende d[os] alhier komen te verschijnen:) vermogen te negotieeren.

5.

Ten vijfden soo werd bij desen toegestaen aen alle regenten van Mallekere en Tello Dalam, benevens de gantsche gemeente der onderhoorige plaets, omme met hunne vaertuijgen en ingeladene coopmanschappen naer Baros te mogen navigeeren, en aldaer van S. E. Comp[nies] resident een zeebrief versogt en g'obtineerd hebbende, vervolgens ook naer 't hooft comptoir Padang (wanneer se daer toe komen te inclineeren), te stevenen, mits dat ze verpligt sullen wesen, hunne mede gebragte goederen op d'Eerste aankomste den achtbaren heer Commandeur en raad te presenteeren, wijders naer verkregene permissie, die alsdan te vendueren, maer noordwaerts boven Chinkel, naer Sousouw, Nalabou (*a*), ofte Aetchin hunne coers stellende, en door

---

(*a*) *Soesoe* en *Analaboe (Melaboeh)*, landschappen op de westkust van Atjeh.

S. E. Comp[nies] kruijsende vaertuijgen in dat vaerwaeter ('t geen verboden word) agterhaeld werdende, soo zullen ze zonder aensien van persoonen verbeurd gemaekt, ende de eijgenaers tot schrik van anderen naer behooren gestraft werden.

6.

Ten sesden, bijaldien 't gebeurde dat S. E. Comp[ies] onderdanen, tsij vrij, of slaven, quamen weg te loopen, en haer schuijlplaets onder geciteerde regentens gebied namen, soo belooven sij heeren en grooten die te sullen of laten opvatten, en bij acquisitie deselve aen d'E. Comp[nie] weder over te leveren, anders bevonden werdende gedaen te hebben, onderwerpen sij hun gezamentlijk de straffe daertoe staende.

7.

Ten sevenden, off ten laetsten beloven en nemen sij regenten aen, met de Marossers (*a*) ende inwoonders van Snako in een eeuwigen vreede te leven, en op des anderen plaets te negotieeren, gelijk voorheen gedaen hebben, en bijaldien van de een of andere kand, door particuliere geschillen. de negotie gestaakt wierde, tsij door het te hoog waerdeeren hunner coopmanschappen van olij, rijs, padij etc[a], sal soodanig een d'straffe, off boete moeten dragen, welke door den barosse resident schuldig geoirdeelt, en hem uijt dien hoofde opgelegt werd, blijvende ook gehouden tselve in allen deelen op verbeurte van lijfstraffe te gehoorsamen.

Alle welke voorenstaande articulen, belooven wij heeren en grooten der twee seehavens Mallekera en Tello Dalam, mitsgaders de daeronder sorteerende 19 plaetsen heijliglijk te sullen onderhouden en doen onderhouden, door en voor ons, onze kinderen en nakomelingen, althoos en eeuwiglijk, sonder de minste inbreuke te dulden of te gedogen, ten welcken eijnde wij heeren en grooten tot meerder certificatie en confirmatie dit opgerecht verbond met eede en aenroepinge van des heeren H. naem, onder den bl. hemel een ijgelijk op sijne wijse hebben bevestigt.

Onder stond:

Aldus gedaen, geslooten en b'eedigt op Mastrant voor de negorij

(*a*) *Marossers* staat er in het afschrift, dat ik op 's Rijksarchief voor mij liet maken. Wel wordt een paar regels verder gesproken van den *barossen* resident, doch de resident te *Baros* zal tot zijn ressort gehad hebben de ten westen van Nias liggende eilanden, w. o. *Maros*, zoomede het verder in het artikel genoemde *Snako*, juister *Ienako* = *Inako*.

Mallekere, leggende aen de suijdsijde van tselve eijland, dato 15 April 1693.

Was getekent Joannes Zas en Nicolaes Spring.

Ter sijde: ons present als gecommiteerdens, en getekend:

Jacob Gordijn en Warnaer J^s^. Oudman.

Idem int copia authentijck dat de Ponglous van Tella Dalam, soo wel als 't principale d'da^os^ van Mallakére ter hand gestelt is, 't volgende collatie accordeerd, dato ut Supra.

N. SPRING.

BIJGELOOF IN DE PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

DOOR

J. HABBEMA.

In eene bespreking van een artikel handelende over „*Bijgeloovige gebruiken bij het bouwen en bewonen van huizen in de Preanger-Regentschappen*” (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië 6e Volgr. deel VII blz. 110) keurt de Heer Snelleman die omschrijving af en zegt, ([1]) dat het beter zou zijn geweest te spreken van „een overzicht van gebruiken gegrond op Soendaneesche begrippen omtrent bijeenbehoorende oorzaken en gevolgen,” en de Heer S. voegt daaraan toe: „Bijgeloof is altijd het geloof van *een ander* dus nooit goed volgens den *een*.”

Het komt mij voor, dat het al of niet goedvinden van die gebruiken tot de qualificatie of omschrijving er van weinig afdoet en ik zal mij dan ook maar blijven bedienen van het woord bijgeloof, waaronder algemeen wordt verstaan, ook door hen die aan bijgeloof doen, het geloof aan allerlei bovennatuurlijke krachten en invloeden, in den regel met *het geloof* (christelijk of Mohammedaansch) niets te maken hebbende en veelal daarmee in strijd.

Ook meen ik te moeten blijven bij mijne opinie, dat bijgeloof voor kennis en ontwikkeling zal wijken. Wel ben ik het eens met den heer S. waar hij zegt, dat er ondanks het onderwijs in onze maatschappij een ontzaggelijke hoeveelheid bijgeloof gebleven is en verwacht ik evenmin als hij, dat na leerplicht slechts het geloof zal overblijven, maar de Heer S. zal toch niet ontkennen, dat als regel, het quantum bijgeloof vermindert, naargelang het peil van kennis en ontwikkeling stijgt.

De Heer S. vindt het gelukkig, dat het gelijkmaken van alle menschen niet zoo gemakkelijk gaat. Nu, dat is te begrijpen. Een

---

([1]) Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. Tweede serie Deel XVII blz. 133.

ethnoloog vindt het natuurlijk jammer, dat de eigenaardigheden, die een volk interessant en de studie daarvan aantrekkelijk maken, verdwijnen, even als een schilder qua talis het jammer zal vinden, dat oude schilderachtige, maar ongezonde, in den weg staande huizen worden opgeruimd.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om een fout te verbeteren in het eerste stuk over „bijgeloof in de Preanger-Regentschappen" op blz. 113 reg. 17 v. b. in het 7e deel, 6e Volgr. van dit tijdschr.

Ik vertaalde daar nl. *lir noe njiram"* door: „even als iemand die baadt," terwijl de vertaling had moeten luiden: *even als eene vrouw die in de eerste periode is van zwangerschap".* (1)

---

(1) Zie Oosting sub ꦚꦶꦫꦩ II.

Bab kapĕrtjajaān oerang Soenda ka sagala manoek.

Hajam.

1. Lamoen ĕndog keur dina sajang kalinian, dina waktoe lini koedoe geuwat eta ĕndog dilĕboean; lamoen teu dilĕboean sok boeroeng, tara daek mĕgar.

2. Lamoen noeroenkeun hajam isoek-isoek, sok djadi loba djagona, lamoen paboeboerit, sok loba bikangna.

3. Lamoen dina sajang diteundeunan seungseureudan[1] noe maratih, kajaning oraj wĕlang (hoeloena), langgir, babakaoer djeung sadjaba ti eta, kadjadianana djagona sok maratih.
4. Lamoen boedak njatoe ĕndog boeroeng, pagĕgĕdena sok boeroeng sagala kalakoean (sagala pagawean tara nĕpi ka anggeusna).

5. Lamoen boedak njatoe katjing tjalang, tjek sawareh, matak teu djadian anak, tjek sawareh deui, matak taja pangabisa.

6. Ari noeroenkeun hajam, koedoe dipitjeunan anoe konengna dina toengtoeng pamatoekna (disĕboetna panon olang). Lamoen teu dipitjeun, matak disambĕr heulang.

7. Hajam koemoepoe koedoe diparaban kedjo powe, soepaja djadi toeroendoel; hajam toeroendoel biasana sok djadi hajam gĕde.

8. Endog hajam lalakina sok diteundeun dina pabejasan, soepaja pabejasan oelah datang ka kosong.
9. Lamoen hajam bikang kokorobok[2] lain rek diadoe, alamat kadatangan semah djaoeh (atawa rĕdjĕki[3]).

10. Lamoen hajam djago kongkorongok sore sore, di lĕmboer eta aja noe reuneuh djadah.
11. Lamoen' boga hajam djago anoe kongkorongokna „*poetri dijoek*[4],” watĕkna dideukeutan koe Nji Sri.

12. Lamoen boga hajam djago kongkorongokna „*lingkoeng lĕmboer*[4]” mawatna kaimpoengan koe djĕlĕma.

Over het geloof van de Soendaneezen betrekking hebbende op alle soorten van vogels

Kippen.

1. Als eieren in het nest door een aardbeving worden overvallen, dan moet men gedurende de aardbeving die eieren gauw met asch bestrooien; als men dat niet doet, mislukken zij veelal en komen nooit uit.
2. Als men (de pas uitgekomen) kuikens 's morgens vroeg uit het nest haalt, dan worden het meestal hanen, doet men het tegen den avond, dan worden het veelal hennen.
3. Als men in het nest een beest legt dat een giftigen angel heeft, zooals de oelar wĕlang (nl. haar kop),) de scorpioen, de duizendpoot e. d., dan worden de hanen veelal krachtig, (moedig, flink).
4. Als een kind eieren eet die niet uitgekomen zijn, zullen, als hij volwassen is, zijne plannen mislukken (nooit iets wat hij onder handen neemt voltooid kunnen worden).
5. Als een kind een vuil (bebroed maar niet uitgekomen) ei eet, dan zeggen sommigen, dat hij niet met kinderen gezegend en anderen, dat hij niet knap zal worden.
6. Als men (pas uitgekomen) kuikens uit het nest neemt, moet men het gele (puntje) aan het uiteinde van den snavel (genaamd "panon olang") afbreken. Als dat niet geschiedt, zal het kuiken door een kiekendief gegrepen worden.
7. Kuikens die nog nestveeren hebben, moet men (gekookte) rijst van den vorigen dag te eten geven, opdat ze kaal worden (nl. zonder veeren en staart): zulke kippen worden veelal dik en vet.
8. Haneneieren worden dikwijls in de rijstmand gelegd, opdat deze niet leeg worde.
9. Als een hen zachtjes, gedempt kakelt, niet zooals wanneer hij vechten wil, dan is dat een teeken dat men door gasten van elders zal bezocht worden, (dan wel geschenken zal ontvangen).
10. Als een haan (of de hanen) 's avonds kraaien, dan is er in die kampoeng iemand zwanger buiten echt.
11. Als men een haan heeft die "*poetri dijoek*[1]" kraait, dan is dat een teeken dat Nji Sri in de nabijheid komt of is van den eigenaar (en dat wijst op overvloed van padi).
12. Als een haan "*lingkoeng lĕmboer*[1]" kraait, dan is dat een teeken dat men door vele menschen omringd zal worden (m. a. w. dat men tot aanzien zal geraken).

13. Lamoen boga hajam kongkorongokna *"tjatjag laoek*[4]*,"* eta koedoe dipeuntjit atawa di djoewal.
14. Kitoe deui hajam anoe kongkorongokna *"tjokoregoh*[4]*"* koedoe dipeuntjit atawa didjoewal, sabab matak *rerempo* (tĕgĕsna nja kitoe bae, loba kasikit, woedoe·kana gawe).
15. Lamoen hajam djalang di tĕpas imah, koedoe dipeuntjit toeloej diroewang di djalan parapatan, matak boga batoer.

16. Lamoen hajam djalang di imah, koedoe dipeuntjit doewanana toeloej dipake aloeng bojong kaloehoereun soehoenan, sabab sangar matak baroentak.
17. Hajam tjamani[5] paniïsan[6].
18. Hajam rodamala (hajam bikang siïhan) kaimpoengan[7] koe batoerna.

19. Hajam aprak bodas sok dipake toembal. Lamoen boedak gĕring panas, eta hajam dimandian dina bokor atawa djadjambaran, tjaina oeroet ngamandian dipake ngamandian noe gĕring panas teja, soepaja tjageur.

    Atawa lamoen pare keur leutik kataradjang gĕring atawa koe hama, eta hajam dimandian di seungapan, soepaja tjaina oeroet mandi ngotjor ka saloewarna sawah, nja eta soepaja parena djadi waras.

20. Hajam 'djago anoe sisit soekoena *batoe lapak*[8], *simpaj*, *sembang*, *pantjoeran ĕmas*, *tandjoeng karang*, *boewaja ngangsar*, djeung *sĕlap*, kabeh matih peupeuhna.

Boeweuk.[9]

Lamoen sore wantji magrib aja boeweuk disada deukeut ka imah, disangkana rek mere pianakeun, sarta sok diparantjahan koe awewe pokna: "baeu kadijeu noe geulis noe kasep, noe goreng patoetmah kokodoreun"[10]. Ari noe matak kitoe, sabab boeweuk disadana kijeu: "beut-beut," hartina, nitah nampanan barang noe rada beurat, babakoena pisan boedak.

13. Als men een haan bezit die *"tjatjaŋ laoek"* kraait, dan moet hij geslacht of verkocht worden (want hij veroorzaakt ziekte).
14. Evenzoo moeten hanen geslacht of verkocht worden die *"tjokoregoh"* kraaien, omdat ze oorzaak zijn van *rerempo* (d. w. z. eveneens van allerlei ziekten en ongeschiktheid voor het werk).
15. Als kippen paren in de galerij van een huis dan moeten ze geslacht en daarna begraven worden op een viersprong, dan krijgt men vrienden, makkers.
16. Als kippen in huis paren, dan moeten ze beide geslacht worden, en daarna moet men ze over het dak heen elkaar toewerpen, omdat er (anders) onheil en tweedracht (in huis) zal ontstaan.
17 Kippen met een zwarte huid brengen geluk aan.
18. Rodamala-kippen (kippen met sporen) worden door makkers omringd (d. w. z. het houden van zulke kippen geeft het vooruitzicht op snelle vermeerdering).
19. Witte hanen met zeer grooten kam worden dikwijls gebezigd als bezweringsmiddel. Als een kind koorts heeft, dan wordt zulk een haan gebaad in een kleine of groote kom, en dat badwater gebezigd om de persoon die koorts heeft te baden (en wel) opdat hij beter worde. Of als de padi nog jong en door ziekte of een plaag (b v. muizenplaag) getroffen wordt, dan wordt de haan gebaad op de plek van waar het water over de sawah stroomt, opdat het badwater over de geheele sawah stroome en zoodoende de padi gezond worde.
20. Alle hanen waarvan het geschubde gedeelte der poten (zich voerdoet als en heet) batoe lapak, simpaj enz, zijn krachtig in het gevecht.

De nachtuil.

Als 's avonds tegen zonsondergang een nachtuil zich laat hooren, dicht bij een huis, dan gelooft men dat hij wil geven wat een kind zal worden (dus zwangerschap zal veroorzaken) en dan wordt hij dikwijls door de vrouwen met het volgende bezweringsformulier aangesproken: "kom hier, (of geef maar op) als het een mooi (meisje) is of een knappe (jongen) maar een leelijkert wil ik niet hebben." De reden waarom dat geloofd wordt is, dat de boeweuk een geluid maakt aldus: "beut-beut," en dat beteekent (duidt aan) dat hij beveelt iets aan te nemen dat nog al (beurat) zwaar is, d. i. in het bijzonder een kind.

Sit oentjoewing.[11]

Lamoen aja sit oentjoewing ngahantĕm disada di sisi lĕmboer atawa di tĕngah lĕmboer wantji pantjĕg tĕngah peuting, koedoe diparantjahan kijeu: Raden Satja Naja tatjan tĕpi ka djangdji, "tatjan datang ka mangsa, geura moelih bae." Lamoen disada ti peuting, tapi lain tĕngah peuting, marantjahanana saroewa bae, ngan ngaranna lain Raden Satja Naja, koedoe ki Djakirana, ki Patrakirana. Lamoen disada ti beurang, wajah koemaha bae, marantjahanana nja kitoe bae, ngan ngaranna sedjen deui, koedoe Raden Apĕj djeung Raden Bajĕm. Anoe matak koedoe diparantjahan kitoe, sabab eta manoek pangdisadana teh ngĕmat soekma[12] djĕlĕma.

Toeweuw[13] atawa gorek-gorek.

Lamoen aja toeweuw atawa gorek-gorek disada ti peuting, sakoer noe ngadenge geuwat njanggigir atawa nangkoeban bari dedeheman nandakeun njaring djeung marantjahan kijeu: "Saweuj[14] di hateup, badong dikolong, boeboe di pipir hawoe, rambang di tĕngah imah, oelah deukeut-deukeut kadijeu, ka itoe ka sabrang ka Palembang," sabab eta manoek pangnjabana ti peuting ditoempakan koe djoerig, rek ngala soekmana djĕlĕma. Lamoen manggih noe heës sarta nangkarak, toeloej ditjokot soekmana, djĕlĕmana djadi gĕring. Anoe matak diparantjahan kitoe, soepaja oelah deukeut, sabab kasijeunna badong (boeboe gĕde), saweuj, boeboe djeung rambang.

Heulang kolejangkak.[15]

Lamoen aja kolejangkak disada gĕlak-gĕlik sĕmoe keueung wantji tĕngah powe, eta maksoedna mapagkeun soekmana djĕlĕma, koe oerang koedoe diparantjahan kijeu: "hih kolejangkak mapagkan aing mah, tatjan hipoe boeboej batoe, tatjan asak panggang tjadas, tatjan tĕpi ka djangdji aing. Lamoen sija ngabedjakeun noe gĕring,

De sit-oentjoewing.

Als een sit-oentjoewing zich aanhoudend laat hooren aan den rand van of midden in de kampoeng op het middernachtelijk uur, dan moet hij bezworen worden aldus: „Raden Satja Naja mijn stervensuur is nog niet daar, mijn tijd is nog niet gekomen, ga maar dadelijk heen.” Als hij zich des avonds laat hooren maar niet te middernacht, dan wordt hij op dezelfde wijze bezworen, maar dan is zijn naam (dan moet men hem noemen) niet Raden Satja Naja maar ki Djakirana en ki Patrakirana.

Als hij zich over dag laat hooren, onverschillig op welk uur, dan is zijn naam weer anders, dan moet het zijn Raden Apĕj en Raden Bajĕm.

De reden waarom men hem door het bovenstaande bezweringsformulier moet afweren is, dat die vogel zich laat hooren om de ziel van de menschen tot zich te trekken.

De toeweuw of gorek-gorek.

Als een toeweuw of gorek-gorek (zoo heet de toeweuw ook, naar het geluid dat hij maakt), zich 's nachts laat hooren, dan gaan allen die (hem) hooren op zij of op den buik liggen en kuchen om aan te duiden dat zij wakker zijn en spreken het volgende bezweringsformulier uit: „er is een strik of net op het dak, een groote fuik onder het huis, een fuik op zij van de stookplaats en een oud werpnet midden in het huis, kom hier niet dicht bij, ga daarheen naar den overwal naar Palembang,” want die vogel gaat er 's nachts op uit, omdat er een booze geest op zijn rug zit, die de ziel uit de menschen wil halen. Als hij iemand aantreft die slaapt en op zijn rug ligt, dan neemt hij dadelijk diens ziel en dan wordt die persoon ziek. De reden waarom men hem als boven bezweert is, dat hij niet nabij zou komen, want hij is bang voor een badong een saweuj een boeboe en een rambang.

De roode kiekendief.

Als een kolejangkak des middags zijn unheimisch vreesaanjagend gĕlak-gĕlik laat hooren, dan is het zijn doel om menschenzielen te halen, (eig. af te halen) en dan moeten wij hem op de volgende wijze bezweren: „foei kolejangkak wil je mij halen, maar de steen onder de heete asch gelegd is nog niet zacht en de geroosterde

poepoekan simboeran bae, dengdengan tandjeuran, djalan boentoe, koedjang potong." [16]

Lamoen kolejangkak disada bari hibĕr ngoeriling di awang-awang, eta mah hajangeun nginoem, hibĕrna beuki loehoer ngarah tembong ka laoet, karana sagala heulang tara nginoem tjai waloengan, teu meunang koe sagala manoek, koedoe nginoem tjai laoet bae, sabab tjaritana, waktoe njoesoek sakabeh waloengan, heulang mah ngĕdoel pisan teu daekeun miloe njoesoek. Djadi sagala manoek sakoer noe miloe njoesoek, ngewaeun ka heulang, malah aja doewa bangsa manoek, gagak djeung saeran, [17] katjida pisan geuleuheunana djeung wanina ka heulang, datang ka lamoen papanggih djeung heulang teh sakoemaha gĕdene oge, teu daekeun ngalawan Lamoen geus tjape hibĕr, anggoer njoesoep ngahephep bawaning sijeun.

Bĕbĕntje.

Lamoen aja bĕbĕntje disada ti peuting ngaliwat ngaloehoeran lĕmboer, nangarakeun aja bangsat (euwah-euwah) asoep ka lĕmboer eta, eta koedoe dedeheman nandakeun njaring. Diparantjahanana kijeu: "bengsal bengsal," nja eta soepaja eta euwah oelah meunang malingna.

Oengkoet-oengkoet. [18]

Oengkoet-oengkoet sok beunang. dititah njaloekan kabogoh. Lamoen aja noe hajang papanggih djeung kabogoh, tapi teu wani njampeurkeun ka imahna, toeloej nejangan kai anoe dieunteupan koe oengkoet-oengkoet, nangtoeng deukeut tangkal kai teja bari dikĕtrokan tangkal kai teh, tapi koedoe bisa djampena. Lamoen bisa djampena, sanggeus dikĕtrokan tangkal kai noe dieunteupan sarta geus tamat djampena, toeloej oengkoet-oengkoet teh hibĕr nejangan djĕlĕma noe disĕboet dina djampe teja; lamoen tatjan kapanggih ngalajang bae hibĕr. Dimana geus kapanggih, toeloej eunteup dina kai deukeut imah noe ditejangan teja, bari ngĕlak bae disada.

tjadas is nog niet gaar, mijn tijd is nog niet gekomen. Als je (mij) wilt vertellen dat er iemand ziek is help hem, genees hem dan, maar dood hem niet.„ Als de kolejangkak zich laat hooren, terwijl hij in de lucht vliegende, kringen beschrijft, dan wil hij drinken, hij vliegt dan hoe langer hoe hooger om de zee in 't gezicht te krijgen, want de kiekendieven drinken nooit rivierwater, dat staan de andere vogelsoorten niet toe, (de heulang's) moeten zeewater drinken, omdat, zooals het verhaal luidt, toen al de rivieren werden gegraven, de kiekendieven zeer lui waren en niet mee wilden graven. Daarom hebben al de vogels die meegroeven een hekel aan de heulangs, en twee soorten vogels, de kraaien en de saeran, zijn zelfs zeer gebeten op en in het geheel niet bang voor hen, zoo zelfs dat als zij een heulang aantreffen deze dadelijk door hen vervolgd en aangevallen wordt, en de heulang hoe groot hij ook zij, hen geen weerstand wil bieden. Als hij al moe is van het vliegen, dan gaat hij liever zich verschuilen en verstoppen uit vrees.

De mannetjeskwartel.

Als een bĕbĕntje zich 's nachts laat hooren, terwijl hij over de kampoeng vliegt. dan duidt dat aan, dat er boosdoeners in de kampoeng zijn binnengedrongen, dan moet men kuchen om te kennen te geven dat men wakker is. De bezweringsformule luidt: „mis, mis,„ dat is opdat het stelen van die boosdoeners niet gelukke.

De oengkoet-oengkoet.

De oengkoet-oengkoet kan wel bevolen worden om iemands beminde, liefje te roepen. Als iemand zijn (of haar) beminde wil ontmoeten, maar niet in de nabijheid van haar huis durft te komen, dan zoekt hij een boom waarop een oengkoet-oengkoet is neergestreken, en gaat staan dicht bij dien boom en klopt er tegen, maar men moet (de daarbij behoorende) djampe kunnen (opzeggen). Als men dat kan, zal de oengkoet-oengkoet nadat men tegen den boom waarop hij gezeten is heeft geklopt en de djampe heeft opgezegd, wegvliegen om de persoon te zoeken die in de djampe is genoemd; als (zoolang) hij die nog niet aangetroffen heeft, blijft hij rondzweven. Heeft hij die persoon gevonden, dan strijkt hij neer op den boom die dicht bij het huis is van degene die gezocht wordt en laat zich dadelijk hooren.

Lamoen geus kadenge koe noe ditejangan teh, hajang indit bae nejang kabogohna noe njampejan [19] oengkoet-oengkoet teja, sawareh mah sok toeloej bae indit djeung sok aja noe didjawab koe djampe deui, lamoen bisa mah djampena, soepaja eta oengkoet-oengkoet balik deui mawa djampe pangdjawab teja. Anoe kitoe sok tara teurak koe djampe noe ti heula teja, anggoer noe njampejan ti heula teja teurak koe djampe noe pandeuri, beuki tambah hajang papanggih.

Kapĕrtjajaän oerang Soenda kana sagala oraj.

1. Lamoen oraj asoep ka imah mĕnĕran waktoe kalapati [20] eta teu hade katjida, matak kapapatenan (aja noe paeh) indoengna, bapana, atawa anakna noe boga imah teja.
2. Lamoen oraj asoep ka imah dina samarang [21] waktoe, lain dina waktoe kalapati, eta oge henteu hade, alamat baroentak, koe lantaran papasejaän d eung batoerna salĕmboer, atawa djeung pamadjikanana.
3. Lamoen oraj sisit naga asoep ka imah sarta tjitjing deukeut pabejasan, soemawonna lamoen ka djĕrona, bakal soegih katoeroet koe Nji Sri.
4. Lamoen asoep ka leuit, nja kitoe deui bakal soegih.
5. Lamoen asoep kana pare noe keur reuneuh [22] keneh, doemadakan bae parena loba tambah beubeunanganana ti batan sasarina.

   Eta oraj naga sok dihormat-hormat pisan, dikoekoesan, disoegoeh-soegoeh koe roeroedjakan warna toedjoeh, Sok aja oge djalma noe nejangan elmoena pangĕmat oraj naga. Ari noe matak kitoe sabab eta oraj naga tjaritana pangasoehna Nji Sri.

   Reja toekang tani anoe wawoeh djeung oraj naga noe sok disarĕboet „boedak," nja eta kadjadjaden Nji Sri. Eta naga babakoena bangoenna tjara oraj bae, sisitan, ngan sirahna djiga sirah entog lalakina, make koekoetjir; tatapi bisa oge mantjala poetra mantjala poetri, tĕgĕsna mindah-mindah roepa.

Als dat gehoord wordt door de gezochte, dan wil deze dadelijk vertrekken om naar haar (of zijn) beminde die een „djampe" over de oengkoet-oengkoet heeft uitgesproken, toe te gaan; sommigen vertrekken dadelijk maar er zijn er ook door wie met een andere djampe geantwoord wordt als zij de toepasselijke djampe daarvoor kunnen (opzeggen), en wel opdat de oengkoet-oengkoet terugkeere en die beantwoordingsdjampe overbrenge. Zulke personen zijn dan dikwijls niet geraakt door (niet onder den invloed geraakt van) de eerstuitgesproken djampe, veeleer komt degene die het eerst de djampe uitspiak onder den invloed van de laatste djampe, en wenscht hij nog sterker (zijn liefje) te ontmoeten.

Het geloof van de Soendaneezen met betrekking tot alle soorten van slangen.

1. Als een slang het huis binnenkomt juist op kalapati-tijd, dan is dat een heel slecht teeken, nl. dat er iemand zal sterven, de moeder, de vader of een kind van den eigenaar van het huis.
2. Als een slang het huis binnenkomt op welken tijd ook, maar niet op kalapati-tijd, dat is ook niet goed, (want) dat is een teeken van tweedracht en scheiding tengevolge van twist met de dorpsgenooten of de vrouw (van den huiseigenaar).
3, Als een slang met drakenschubben het huis binnenkomt en dicht bij de rijstmand gaat liggen en vooral wanneer zij er in kruipt, dan zal men rijk worden en voorspoed hebben door den invloed van) Nji Sri.
4. Als zij in de rijstschuur komt, dan zal men eveneens rijk worden.
5. Als zij kruipt door padi waarvan de aarvorming is begonnen, dan wordt de productie plotseling veel grooter dan deze gewoonlijk was.

   Aan die slang wordt dikwijls groote eer bewezen, zij wordt bewierookt en herhaaldelijk onthaald op zeven verschillende soorten van roedjak. Ook zijn er dikwijls menschen die zoeken naar de wetenschap om door een tooverformulier (djampe) de slang te doen komen. De reden daarvan is dat die oraj naga, naar men verhaalt, de verzorgster is van Nji Sri.

   Er zijn veel landbouwers die de naga-slang kennen, welke dikwijls „boedak" wordt genoemd, dat is een incarnatie van Nji Sri. Die naga ziet er in hoofdzaak uit als een slang met schubben, maar haar kop is als die van een mannetjes manilla-eend, die een bosje haar op den kop heeft, zij kan echter ook mantjala poetra mantjala poetri, dat beteekent, van gedaante veranderen.

Ari disadana sada entog bae, hos-hosan. Gĕdena sagĕde pingping atawa leuwih gĕde, tapi ana rek asoep ka leuit atawa ka imah, montjor kana lijang sa-asoep tjoeroek oge, bisa bae aboes. Ari asoepna ka leuit atawa ka imah teh sok malĕm Djoemaäh atawa Salasa, anoe matak malĕm eta koedoe njoegoeh, malah mandar kasoempingan. Saha-saha anoe wawoeh djeung „boedak" tangtoe oentoeng bae, sabab oepama manehna boga pare saleuit, ditjokot satĕngahna, isoekna pinoeh deui bae. Eta kitoe bae salawasna teu daekeun bejak-bejak. sababna nja-eta diteundeunan koe boedak."

6. Lamoen oraj santja[23] asoep ka djĕro lĕmboer, eta hade; anoe boga lĕmboer teja bakal manggih kaoentoengan,
7. Lamoen keur leumpang sĕdja balangsijar dipĕgat oraj noe matih, eta goreng, moal beubeunangan balangsijarna, atawa meunang tjilaka, gĕring katjida, atawa dipĕrgasa noe sedjen.

8. Kitoe deui lamoen oerang rek nambakeun noe gĕring ka hidji doekoen, di djalan papanggih djeung oraj noe matih, soemawonna lamoen mĕgat di pidjalaneun,[24] alamat noe gĕring teja moal tjageur ditambaän koe doekoen noe disĕdja, atawa bakal tereh adjal.
9. Lamoen noe rek padoe atawa ngalawan moesoeh dipĕgat oraj noe matih, eta tangtoe apĕs djaja (eleh).
10. Lamoen oerang rek ngala laoek, memeh antjroeb ka tjai manggih oraj noe madjoena ka tjai noe rek didjoegdjoeg koe oerang teja, bakal moal meunang laoek.
11. Lamoen noe rek moendjoeng ka hidji tĕmpat sangĕt (padjaratan), di lawangna aja oraj gĕde atawa oraj leutik tapi noe matih, eta djadi tanda jen noe ngageugeuh didinja teu ngidinan asoep kadinja; koedoe balik deui bae.

12. Lamoen geus prak moendjoeng didatangan oraj ka hareupeun, geus kitoe eta oraj toeloej naek kana tatangkalan noe deukeut kadinja, bakal moal djadi panĕdja oerang, tapi digantian koe pĕrkara noe sedjen.

Zij brengt een geluid voort als het geluid van de entog: "hos, hos." Zij is zoo dik als de dij (van een mensch) of dikker, maar als zij een rijstschuur of huis binnen wil gaan, dan gaat zij door een gat waar maar de wijsvinger door kan en komt er toch wel in. Zij gaat dikwijls in de rijstschuur of in huis op Donderdag of Vrijdag-avond, reden waarom men haar op die avonden (nachten) moet onthalen, voor het geval men (door haar) bezocht mocht worden. Alwie de "boedak" kent, heeft zeker voorspoed, want als zoo iemand een schuur vol rijst heeft, en daar een gedeelte van afneemt, dan is (de schuur) den volgenden dag weer vol. En dat gaat altijd zoo door, (de rijst) kan niet op gaan en de reden daarvan is dat de "boedak" er (steeds weer) bij doet.

6. Als een python op het erf komt, dat is goed; dan zal degene aan wie dat erf toebehoort voorspoed hebben, winst behalen.
7. Als men op reis (op weg) zijnde om wat te verdienen op eene vergiftige slang stuit, dat is een slecht teeken; de reis zal dan geen resultaat hebben (men zal niet verkrijgen, datgene waarvoor men is uitgegaan) of men zal door het een of ander onheil worden getroffen (zooals) eene zware ziekte of mishandeling door anderen.
8. Evenzoo is het een teeken voor iemand die een doekoen gaat halen voor een zieke en onderweg een vergiftige slang ontmoet, vooral wanneer deze juist in den weg ligt, dat de zieke niet zal genezen, wanneer deze behandeld wordt door de doekoen die men ging halen, dan wel spoedig zal sterven.
9. Als iemand die wil gaan procedeeren of den vijand bevechten op een vergiftige slang stuit, dan zal hij zeker verliezen.
10 Als iemand wil gaan visschen en vóór hij te water gaat een slang aantreft, die zich beweegt in de richting van het water waarheen die persoon gaat, dan zal hij geen visch vangen.
11. Wanneer men zich naar een heilige, gewijde plaats (graf) wil begeven, om daar gebeden op te zenden of i. d. en er ligt aan den ingang een groote dan wel eene kleine slang, maar een giftige, dan is dat een teeken, dat (de geest) die daar te bevelen heeft (onder wiens invloed de plaats staat), niet vergunt om daar binnen te gaan; dan moet men maar terugkeeren.
12. Als iemand reeds aan het bidden is (zie boven sub 11) en vóór zich een slang op zich af ziet komen, die daarna in een nabijstaanden boom klimt, dan zal hij zijn doel niet bereiken, maar iets anders in de plaats gesteld worden (van hetgeen hij wenschte).

13. Lamoen oerang maehan oraj, bakal meunang soenat (meunang gandjaran di aherat).

14. Oraj santja ana geus neureuj sato noe gĕde, awakna sok miloe boeroek ka sato noe diteureuj teja; lamoen satona geus boeroek pisan katoet ka toelang toelangna, manehna tjageur deui, sababna boga moestika [25] diteundeunna dina boentoet.

Kijeu tjaritana:

Djaman baheula aja hidji paninggaran bĕbĕdil ka leuweung. Ari datang ka leuweung, manggih bangke oraj santja geus boeroek oetjoetan, ngan boentoetna nantjĕb kana taneuh hĕnteu miloe boeroek, djeung dina tĕngah tĕngahna bangke oraj teja aja boros kaso djali.

Heubeul-heubeul manehna parĕng bĕbĕdil deui, nja kaleuweung noe aja bangke oraj teja. Ari kaso teh kasampak inggoej [26] bae, toeloej disampeurkeun, bĕt oraj santja teja keur paparilitan, sidik-sidik awakna katiroek koe kaso. Manehna karoenjaeun, pek ditilas kaso noe niroek kana awakna teh. Barang kasona sapat, orajna ngoedag, paninggaran loempat satakĕr tanaga bawaning sijeun: oraj ngahantĕm bae ngoedag teu eureun-eureun, toengtoengna gek paninggaran dijoek bawaning geus teu koewat loempat, pikirna geus pasrah bae diteureuj oraj teh. Tatapi eta oraj teu koewa-kijeu, ngan ngĕploek [27] bae mere boeli-boeli, [28] nja-eta moestika, toeloej ngalejor deui Eta moestika top [29] dikandoeng dina samping. Ari dina beuteungna aja raheut, sanggeus ngandoeng moestika teja, doemadakan raheutna hade.

Dongeng oraj santja noe matak teu matih

Djaman baheula eta oraj santja matih kabina-bina, datang ka lamoen njanghareup kamana bae, djalma-djalma noe aja di tĕmpat hareupeunana gĕmpar garĕring panas.

Waktoe harita aja deui oraj gĕde tapi teu matih, nja eta oraj laki. Eta oraj laki hajangeun pisan ngabogaän kamatihan oraj santja, sarta geus lila nejangan akal ngarah kamatihan oraj santja, wĕleh bae teu manggih akal Barang dina hidji mangsa oraj laki

13. Als iemand een slang doodt, dan is dat een verdienstelijke daad (daarvoor wordt men in den hemel beloond).
14. Als de python een groot dier heeft verzwolgen, dan volgt haar eigen lichaam het verteeringsproces van het ingeslikte dier; als dat dier reeds geheel verteerd is met inbegrip van het karkas, dan wordt zij (de slang) weer beter, omdat zij een moestika bezit, (die) zij bewaart (of verbergt) in hare staart.

Aldus luidt het verhaal er van:

Er was eens een jager die naar het bosch ging om te jagen. Toen hij daar kwam trof hij het kreng van een python aan, dat al tot ontbinding was overgegaan, alleen de staart stak in den grond, en was niet mede vergaan en midden in het kreng van de slang groeide jong rietgras (glagah).

Lang daarna ging hij weer jagen en wel toevallig naar het bosch waar het kreng van die slang lag. De kaso trof hij aan (zag hij) welig groeiende, vervolgens ging hij er op af en zie, daar was de python die zich in allerlei bochten kronkelde, het was duidelijk zichtbaar, dat haar lichaam door de kaso doorboord was. Hij had medelijden (met de slang) en hakte de kaso door, welke door haar lichaam heen stak. Toen die kaso doorgehakt was vervolgde zij (den jager); deze vluchtte zoo snel hij kon, omdat hij bang was; de slang bleef hem maar zonder ophouden vervolgen, eindelijk ging de jager zitten, omdat hij geen kracht meer had om te loopen, en dacht dat hij er maar in moest berusten om door de slang verslonden te worden. De slang deed hem echter niets, maar gaf hem een fleschje en dat was de moestika (daarin was de m?), vervolgens kroop zij verder. Die moestika droeg (bewaarde) hij in (de plooien van) zijn saroeng. Nu had hij een wond aan zijn buik, en nadat hij die moestika (daarop) gedragen had, genas die wond dadelijk.

Waarom de python niet vergiftig is.

In vroegere tijden was de python zeer vergiftig, in die mate, dat als zij zich waarheen ook wendde, de menschen die daar woonden ziek lagen met koorts.

In dien tijd was er nog een andere groote slang, maar die niet giftig was, nl. de oraj laki. Die oraj laki was zeer verlangend om de kracht (het gif) te bezitten van de python, en zocht al lang naar een middel om haar gif (machtig te worden), maar te vergeefs

keur di leuweung, sarta oelatna keur, sĕmoe soesah pisan, papanggih djeung hidji gagak bodas. Gagak bodas nendjo oraj laki sĕmoe soesaheun, gantjang nanja, pokna: „oraj laki koe naon roepa silaing sĕmoe noe keur soesah kabina-bina teuing?” Oraj laki ngadjawab: „euh ĕnja oerang teh keur soesah, koe hajang boga kamatihan tjara oraj santja.” Gagak bodas ngomong deui: „ih gampang ari hajang boga kamatihan mah, keun koe dewek dipangrĕboetkeun ti oraj santja.” Omong oraj laki: „doeh atoeh soekoer lamoen silaing daek noeloengan ka dewek, mangrĕboetkeun kamatihan oraj santja.” Tjek gagak bodas: „ih ĕnja geura ajeuna ge beunang, heg dagoan didijeu koe silaing.”

Tidinja gagak bodas gantjang hibĕr nejangan oraj santja, teu lila kapanggih. Gagak djol-djol [30] nanja bae ka oraj santja pokna: „oraj santja, bedjana mashoer pisan silaing boga kamatihan noe teu kira-kira matihna. Tjing oerang hajang njaho kamatihan silaing, pangnoempoerkeun djĕlĕma-djĕlĕma saeusina lĕmboer itoe, tapi silaing oelah oendoer ti dijeu.” Tjek oraj santja: „ĕnja oerang boga kamatihan noe katjida matihna, geura koe oerang rek diseuseup [31] ti dijeu itoe lĕmboer teh, sing datang ka paraeh djĕlĕmana.” Koe oraj santja pek diseuseup eta lĕmboer ti kadjaoehan, sanggeus diseuseup oraj nitah ka gagak pokna: „tjik geura tejang ĕnja geus paraeh.” Gagak toeloej hibĕr ka lĕmboer, bĕnĕr saomongna oraj santja. Gagak ngomong deui: „oraj santja ari dewek koe hajang-njaho” di roepana eta kamatihan teh. Djawab oraj: „hade geura eta bawa daoen kadijeu keur wadahna. Daoen dibawa koe gagak ka hareupeun oraj, nja eta daoen poeloes [32] djeung tareptep [32]. Ohek, ohek, [33] oraj santja ngoetahkeun kamatihan sarta ngomong: „toeh kitoe roepana kamatihan oerang teh.” Barĕng kamatihan geus di loewar kabeh, gantjang koe gagak dipatjok, dibawa ka oraj laki sarta dibikeun, toeloej gagak hibĕr deui, dihantĕm dioedag-oedag koe oraj santja, beurang peuting hĕnteu wĕleh ngoedag-ngoedagna, ngaliwat pirang-pirang goenoeng, pirang-pirang lĕbak. Kabĕnĕran manggih djĕlĕma noe keur njĕlĕp koe nila, gagak oedjoeg-oedjoeg boes bae neuleumkeun maneh kadinja, ana hibĕr, roepana geus djadi hideung; kog [34] bae oraj santja teh ngoedagna eureun, pangirana lain gagak anoe tadi.

Sanggeus oraj santja kaleungitan lari, toeloej balik deui kana oeroetna, rek moeloengan soegan aja keneh noe tinggaleun, tapi

zij vond geen middel. Toen de oraj laki eens in het bossh was en er zeer bekommerd uitzag, ontmoette zij een witte raaf. Deze, ziende dat de oraj laki er zoo verdrietig uitzag, haastte zich haar te vragen: „oraj laki waarom ziet ge er zoo erg bekommerd uit?" De oraj laki antwoordde: „ach het is waar dat ik verdriet heb, ik verlang zoozeer gif te bezitten zooals dat van de python." De raaf hernam: „wel het is gemakkelijk om (dat) gif te verkrijgen, ik zal dat wel voor jou aan de python ontrooven." De oraj laki zei daarop: „wat zal ik je dankbaar zijn, als je mij wilt helpen" door dat voor mij te doen." De raaf zeide: „wel zeker, je krijgt het nog heden (dadelijk), blijf hier maar op mij (op het gif) wachten."

Toen vloog de raaf spoedig weg om de python te zoeken, en niet lang daarna trof hij haar aan. De raaf vroeg al aan de python terwijl hij nog aan kwam vliegen: „oraj santja, gij zijt zeer beroemd wegens het bezit van een gif dat buitengewoon krachtig werkt. Ik zou wel eens willen weten hoe sterk de kracht van je gif is, verdelg eens voor mij (d. w. z. om mij te overtuigen) al de menschen in het dorp daar ginds, maar je moet niet van hier weggaan." De python zeide: „het is waar dat ik in het bezit ben van gif dat zeer sterk van werking is, kijk, ik zal van uit de verte het dorp daar ginds opzuigen (d. w. z. zuigen met den kop gericht naar dat dorp) zoodat alle bewoners er van zullen sterven." De python deed dat en daarna zeide zij tot de raaf: „ga nu eens kijken of ze inderdaad dood zijn." De raaf vloog toen naar het dorp en het was juist zoo als de python gezegd had. Toen zeide de raaf: „oraj santja ik zou heel graag willen weten hoe dat gif er uitziet." De slang antwoordde: „dat is goed, breng maar een paar bladeren hier om het in (op) te doen. De raaf bracht bladeren vóór (den bek van) de slang, en wel d a o e n p o e l o e s en d a o e n t a r e p t e p. De slang braakte haar gif uit en zeide: „daar, zoo ziet mijn gif er uit" Nauwelijks was het gif er allemaal uit, of de raaf pikte het op bracht het naar de oraj laki, gaf het haar en vloog daarna weg, hardnekkig vervolgd door de python; nacht en dag hield die vervolging aan over bergen en dalen. Toevallig kwam (de raaf) voorbij iemand die bezig was te verven met indigo; zij dompelde zich daar zoo maar in eens in, en toen zij weer opvloog was zij al zwart geworden; plotseling hield de vervolging van de python op, die dacht dat het niet de raaf van zoo even was.

Nadat de python het spoor (van de raaf) was kwijtgeraakt keerde zij terug naar de plaats waar zij aanvankelijk was geweest, om

lapoer geus diparoeloengan [35] manten koe oraj-oraj noe sedjen noe maratih ajeuna kajaning, oraj wĕlang, oraj boengka, oraj lĕmah djeung salijan ti eta.

Daoen poeloes djeung daoen tareptep nja ti harita meunangna peurah.

Katjaritakeun oraj laki sanggeusna meunang kamatihan, boengah kabina-bina, toeloej ngadjoegdjoeg ka laoet; di laoet ngarengkolan hidji poelo meh tĕpoeng gĕlang, sarta sapandjangna teu eureuneureun ngoedag-ngoedag boentoetna, pangirana, boentoet oraj noe sedjen,

Tjaritana, kamana bae eta oraj laki njanghareupna, geus tangtoe djĕlĕma-djĕlĕma noe aja dihareupennana keur oesoem gĕring panas, sabab kahebos [36] koe kamatihanana.

(het gif) op te rapen (op te likken), als er nog wat overgebleven mocht zijn, maar dat restant was al goed en wel opgelikt door de andere slangen, die thans vergiftig zijn, zooals de oraj wĕlang de oraj boengka, de oraj lĕmah en andere.

De poeloes- en tareptep-bladeren hebben van toen af hun venijn ontvangen (waardoor zij bij aanraking een brandend gevoel veroorzaken).

Er wordt verteld, dat de oraj laki nadat zij (het) gif gekregen had, zeer verheugd was en naar zee ging; daar slingerde zij zich om een eiland, zoodat zij bijna een cirkel vormde en altijd door zonder ophouden haar staart vervolgde, denkende dat het de staart was van eene andere slang.

Men vertelt dat waarheen de oraj laki zich wendt, onder de menschen die vóór haar uit wonen gedurende eenigen tijd koorts heerscht, omdat zij aangeblazen zijn door haar giftigen adem.

AANTEEKENINGEN. [1]

1. seungseureudeun; volgens C. collectieve benaming voor insecten die een angel hebben, van seureud, steken met een angel.

   De oelar wĕlang heeft geen angel maar wel gif (hĕnteu seureudan tapi peurahan), volgens sommige (inlanders) in haar buik volgens andere in haar bek.

2. kokorobok of korobok is eigenlijk iets anders dan „kakelen," maar ik ken geen woord voor het eigenaardige geluid, dat een kip kan maken als zij in haar humeur is en als een kaut „spint."

3. rĕdjĕki (Ar رزق of Mal. رزقي) beteekent levensmiddelen, maar bij uitbreiding ook: al hetgeen tot levensonderhond kan strekken, b. v. geschenken in den vorm van eetwaren of geld, waarvoor eetwaren gekocht kunnen worden.

4. poetri dijoek, lingkoeng lĕmboer, tjatjag laoek en tjokoregoh zijn de namen van verschillende intonaties van hanengekrai. Het verschil kon men mij niet duidelijk maken. N° 1 en 2 worden mooi (sorana haloes) N° 3 en 4 leelijk (sorana goreng) genoemd.

5. ajam tjamani is een kip waarvan het vel en ook wel het vleesch zwart is. Volgens O. is zoo'n kip dikwijls een der ingrediënten voor het offermaal, dat b. v. na eene aardbeving wordt gegeven.

6. paniisan van grw. tiis, hetgeen beteekent: koel, koud, kalm rustig enz.; paniisan kan dus zoowel beteekenen een verkoelend als een kalmeerend middel.

---

(1) C. bet. Soend. Hollandsch. Woordenboek van S. Coolsma.
O. bet. Soend. Nederduitsch Woordenboek van H. J. Oosting.

Het schijnt echter ook nog te beteekenen geluk aanbrengend middel, blijkens de volgende toelichting van Ardiwinata: "paniisan hartina djampe atawa barang anoe watěkna matak tiis. Ari hartina tiis: oepama pěpělakan, djadi; oepama ngingoe sato, djadi; oepama boga banda, awet. Sabalikna tina tiis: panas = sangar."

Men zegt in het Maleisch, althans te Batavia b. v. van een tuinman, die succes heeft bij het planten van stekken of i. d. ook, dat hij "tangan dingin" heeft, daarentegen gelukt de aanplant niet van personen met "tangan panas".

7. kaimpoengan koe batoer van personen bet. letterlijk: omgeven zijn door makkers, maar in overdrachtelijken zin ook, volgens O: aangehangen worden, bemind, gezien zijn.

8. Omtrent het "dessin" van de schubben aan het geschulde deel der pooten van hanen, vind ik het volgende aangeteekend:

1° batoe lapak: anoe dina dampalna aja sisit gede hidji (één groote schub op de zool van den poot).

2° simpaj: anoe aja sisit tjara geulang (als ringen).

3° sembang: anoe aja sisitna noe moreleng (schroefvormig).

4° pantjoeran ěmas: anoe dina soekoena aja noe beulah, lěmpěng kahandap, měněran kana djadjangkoengna (overlangsche groeven, recht naar beneden loopende naar de langste teen).

5° tandjoeng karang: anoe dina tjinggirna tiloehoer aja sisit sěmoe beulah (gespleten uitziende schubben boven aan de kortste teen).

6° boeaja ngangsar: anoe dampalna palěbah djadjangkoengna aja sisit gěde (groote schubben bij de wortel van den langsten teen).

7° sělap: anoe dina soekoena aja sisit anoe njělap (met schubben die tusschen andere geklemd zijn).

9. boeweuk; het geluid dat deze nachtuil maakt, zou ongeveer klinken als: "sok sok sok boeweuk, boeweuk."

De naam van den vogel is dus weer een klanknabootsing van het geluid dat hij voortbrengt.

10. kokodoreun = ěmboeng.
kodor vind ik niet in C. en O.

11. sit oentjoewing; naam van een fraaien vogel aldus genoemd naar zijn klagelijk geluid. Men houdt hem voor den aankondiger van een sterfgeval en daarom heet hij in het dagelijksch leven ook wel manoek tjilaka (C).

De reden waarom de s. o. bij het aanroepen nu eens zus en dan zoo wordt genoemd, blijkt uit een dongeng, waarvan de korte inhoud luidt als als volgt:

Een oude man (doekoen) schoot eens een sit oentjoewing in de borst met een pasĕr (pijltje uit een soempitan). De vogel vloog daarmee weg, gevolgd door den ouden man totdat deze eensklaps voor een geheel onbekende stad stond. De vorst die daar verblijf hield liet hem door een dienaar verzoeken, zijn zoon, die aan een geheimzinnige ziekte leed, te genezen. De doekoen in tegenwoordigheid van den prins gebracht, zag dat deze gewond was door een pijltje, dat nog in zijn borst stak, hetgeen echter niemand van de aanwezigen scheen te zien. De doekoen trok het pijltje uit de wond en de prins was genezen. Tot belooning deelde de vorst den ouden man mede, dat hij drie zoons had Raden *Satja Naja*, R. *Apĕj* en R. *Bajĕm*, die dikwijls op last van hun vader de gedaante van een sit-oentjoewing aannamen, om menschen te dooden.

De oudste Satja Naja deed dat te middernacht, *Apĕj* en *Bajĕm* over dag en hunne dienaren ki Djakirana en ki Patrakirana des nachts.

Als hij een s. o. op de aangeven tijden hoorde, dan kon hij er zeker van zijn, met een der vijf genoemden te doen te hebben. Hij had dan maar den vogel bij zijn eigenlijken naam aan te roepen, dan zou hem niets overkomen. De oude man ging heen. Toen hij bij de poort (katja-katja) van de stad was gekomen keek hij om en zie, de stad was weer bosch geworden.

12. soekma. (Maleisch soemangat) bet. de menschelijke geest, ziel.

Volgens Wilken (Ind. Gids 1884 blz. 935) wordt deze door Javanen, Maleiers enz. geacht een eigen bestaan te hebben en door hare tegenwoordigheid welvarendheid te brengen en is het geloof kenmerkend, dat de soemangat het vermogen bezit in een ander mensch of in een dier over te gaan.

13. toeweuw; volgens C. een soort nachtuil; volgens O. een onheilspellende nachtvogel, zoo genoemd naar het geluid dat hij maakt.

Volgens hetgeen men mij meedeelde ziet deze vogel er uit als een raaf of kraai, maar is alleen wat kleiner (roepana toeweuw sapĕrti gagak bae, ngan leutik).

Het geluid dat hij voortbrengt klinkt als: "gorek gorek toeweuw", daarom heet hij ook gorek gorek.

14. saweuj enz; volgens anderen kan men volstaan met "saweuj di hateup, badong di kolong."

15. heulang kolejangkak is een heulang beureum d.i. roode (bruine) kiekendief, terwijl de heulang koetoek of hingkik grijs is C.

16. lamoen sija enz; van dezen zin is alleen de bedoeling weergegeven.

De vertaling zou ongeveer moeten luiden: Als gij iemands ziekte aankondigt, besmeer dan zijn voorhoofd, bespuw hem (met sirihspeeksel op i. d.) ga hem opzoeken, richt hem op? want de weg loopt dood, het hakmes is stuk.

ngadengdeng is ook = laladjo (neang) noe katjilakaän; (iemand die ongelukkig is opzoeken).

nandjeur = nangtoeng lĕmpĕng, rechtop staan.

17. saeran; zwart vogeltje tot de roofvogels behoorende; het aast op papatong's en dergelijke insecten (C).

18. oengkoet-oengkoet; een vogel zoo groot als een poerkoetoet, groen, behalve de kop en borstveeren die roodachtig zijn. De snavel is zwart, en hij heeft een knevel (koemisan); het is een klimvogel, waarschijnlijk een spechtsoort.

Hij zit meestal in hooge boomen en brengt een geluid voort dat gelijkt op "koet-koet-koet" (sorana koet-koetan).

19. njampejan; onregelmatige afleiding van het grw. djampe, i. p. v. ngadjampejan.

20. kalapati; is een samenstelling van kala tijd of kala ongeluk ramp en pati dood. Waktoe kalapati is dus een zeer ongunstig tijdstip van den dag.

21. samarang = sembarang bet. even als in het Maleisch: elke willekeurige.

22. reuneuh; zwanger, in welken toestand de rijst wordt beschouwd te verkeeren, als de aanvorming begint (O). Volgens Wilken

(Ind. Gids 1884 bl. 958) beschouwt de inlander de bloem niet als het werktuig, maar als het eerste gevolg van de bevruchting. De plant is in zijne oogen dan zwanger.

23. oraj santja; men onderscheidt de oraj santja manoek en de o. s. gĕde. De eerste, ongeveer 4 voet lang, heeft een gele streep van af den nek over de heele lengte van het lijf, houdt zich bij voorkeur op in boomen en beloert de vogels De tweede bereikt volgens de verhalen soms eene reusachtige lengte. Beide soorten zijn niet giftig. Mal. oelar sawa (O.)

24. pidjalaneun; eig.: wat tot weg zal strekken of de plek waarlangs men zal gaan.

25. moestika; bezoarsteen.

„De moestika is glad niet doorschijnend, meestal van een witte doffe kleur evenals van wit marmer.

Men onderscheidt vele soorten van moestika's, o. a. de moestika gevonden in den kop van de slang bezit de macht iemand rijk te maken, de m. uit het hoofd van een mensch om iemand een hoogen ouderdom te doen bereiken.

Aan den vinder niet aan den kooper bezorgt de m. geluk in zijn werk bedrijf of nering en maakt hem zelfs onkwetsbaar in den oorlog. Daartoe dient de vinder hem op het naakte lijf te dragen."

v. Hien Javaansche Geestenwereld II. blz. 24.

26. inggoej heb ik vertaald door: welig groeien; in C. en O. vind ik het woord niet.

27. ngĕploek = op iets hols kloppen b v. op den buik, van kĕploek klanknabootsing van iets dat valt en daarbij een doffen klank; geeft. (C).

28. boeli-boeli; een potje of flesch van albast om olie in te doen (C);

Volgens O. is het de benaming van een door een dekseltje gesloten „wadah" van porselein of aardewerk, waarin men veelal welriekende olie, ook wel tooverolie, b.v. die van de „doejoeng," bewaart. Het is niet duidelijk of de boeli-boeli de moestika bevatte dan wel of deze den vorm had van een boeli-boeli.

29. top; redewoord of werkw. tusschenw., vooral vóór nemen, aanvatten, wegnemen e. d.

30. djol-djol; van alle zijden of aanhoudend komen aanzetten b.v. van gasten (C.) en (O.).

31. seuseup; meerdere dingen b.v. bloemen uitzuigen (C).

32. daoen poeloes djeung tareptep; poeloes is de naam van een soort brandnetel en tareptep van een onkruid, dat bij aanraking jeuking veroorzaakt; tep het vermoedelijk grw. van tareptep is het werkw. tusschenw. vóór het voelen van plotselinge pijn bij het in aanraking komen met vuur, gebeten worden door een mier e. d.

33. ohek, ohek; klanknabootsing van het geluid dat de oraj santja maakte toen zij het gif uitbraakte.

34. kog schijnt een werkw. tusschenw. te zijn, dat men vóór ophouden bezigt.

kagok bet. tegengehouden worden door iets in zijn loop vaart of sprong. (O.).

35. diparoeloengan; opgeraapt (hier opgelikt) door velen, is de meervoudsvorm van dipoeloengan grw. poeloeng.

36. kahebos = kahembos; zie hembos (C).

EENE OUDJAVAANSCHE SANSKRITGRAMMATICA.

DOOR

Dr. H. H. JUYNBOLL.

Men weet, dat de Javanen in vroegere tijden het Sanskrit wetenschappelijk beoefend hebben, zooals o. a. blijkt uit hunne bekendheid met de Indische heldendichten Mahâbhârata en Râmâyaṇa, met het Mânawadharmaçâstra, met metrische handboeken enz. Als hulpmiddel bij de vertaling uit het Sanskrit in het Oudjavaansch gebruikten zij woordenboeken, b. v. de verschillende Kṛtabhasa's, verbastering van Sanskṛtabhâṣâ, waarvan de Leidsche Universiteitsbibliotheek verscheidene HSS. bezit, die vroeger aan dr. van der Tuuk toebehoord hebben (Cod. 3443[b], 3443[c], 3410[d], 3408[n], 3411[a], 3443[d], 3443[e], 3411[b], 3415[i], 3443[f], 3443[g], 3443[h], 3419[t] en 3443[i]). Behalve deze woordenboeken bezaten zij echter ook Sanskritgrammatica's. Daar hieromtrent nog niets bekend gemaakt is, is het mijn voornemen, hier daarover iets mede te deelen.

Onder de door dr. van der Tuuk aan de Leidsche Bibliotheek vermaakte HSS. bevindt zich een bundel (cod. 3415[h]), die uit twee stukken bestaat. Het eerste (pag. 1—7) heet Swarawyañjana of Klinkers en Medeklinkers. Hierover zegt dr. van der Tuuk in zijn Kawi-Balineesch woordenboek, III, pag. 208 s. v. swara: „Titel v. e. boek over de klinkers, hunne indeeling, de spelling ('t hds. door mij geraadpleegd was ook vol lacunes, de tâlawja, murdhanya b. v. zijn er wel in vermeld, maar niet de osthya en de djihwâmulîja)."

In het begin worden de korte en lange klinkers en de tweeklanken opgenoemd: a, â, i, î (niet in het HS. aangeduid), u, û (niet aangeduid), ṛ, ṝ (niet aangeduid), ḷ, ḹ (niet aangeduid), e, ai, o, au (niet aangeduid), aḥ, aṃ. Zooals men ziet wordt van de lange vocalen alleen de â in dit HS. duidelijk kenbaar gemaakt, doch in het oorspronkelijke (dit is slechts een afschrift in Latijnsch

karakter, door dr. van der Tuuk eigenhandig vervaardigd) zijn zij natuurlijk wel opgegeven, behalve de au, waarvoor het O. Jav. alphabet geen karakter bezit.

Dan komen de consonanten: ka, kha (niet aangeduid), ga, gha, nga; ca, cha (niet aangeduid), j, jh (niet aangeduid), ña; ṭa, tha (niet aangeduid), ḍa, ḍha (niet aangeduid), ṇa; ta, tha, da, dha, na; pa, pha, ba, bha, ma; sa, ça, ṣa, ha. Hier ziet men dus, hoe de ya, ra, la en wa vergeten zijn, terwijl de sa vóor de ça staat, in plaats van vóor de h, zooals in het Sanskrit-alphabet. Daarna wordt gezegd, dat de korte vocalen ekamâtra heeten, de lange dwimâtra en de tweeklanken (e, ai, o, au) trimâtra.

De medeklinkers worden verdeeld in ghoṣa (k, kh, c, ch, ṭ, ṭh, p, ph, h, gh, j, jh, ḍ, ḍh, n, ṇ, b, bh), in anunâsika (ng, ṇ, ñ, m) en in antaswara (y, r, l, w, s, ç, ṣ, h). Hier komen dus de vergeten consonanten ook voor den dag. Verder wordt gesproken over udantya (verbastering van udâtta), verklaard door: ikang aksarenucarâkĕn, muni mingruhur, en anudantya (anudâtta), verklaard door: ikang akṣara muni mingsor, klab ning liḍah.

De klinkers worden verdeeld in guru, verklaard door dîrgha (lang) en laghu (kort) en de medeklinkers in mûrḍhanya (cerebrale of linguale), tâlawya (palatale), dântya (dentale), mahâprâṇa en alpaprâṇa. Hierop slaat dr. van der Tuuk's opmerking omtrent het vergeten der lipletters en jihwâmulîya.

Dat de Javanen deze Indische technische termen werkelijk verstonden blijkt uit de bijgevoegde O. J. vertaling, b.v. mûrḍhanya wordt weergegeven door: ikang akṣara mĕḍal ing çirah. Vergelijk ook de uitdrukking cerebralen in sommige Europeesche Sanskritgrammatica's. Tâlawya wordt verklaard door akṣara mĕḍal ing lambe [1] en anunâsika door akṣara inucarakĕn sakeng irung.

Vervolgens komen de sandhiregels ter sprake: ikang ikâra dadi ya (de i wordt y), b.v. ai + am wordt ayam, bai + ĕm bayĕm enz. Uwam, kalinganya: ukara dadi wa (u wordt wordt w), b.v. ba + u + i wordt bawi, ba + u + ang = bawang enz. Verder wordt gezegd, dat a + i = e wordt, b.v. a + iwang

[1] Hier moet in den O. J. tekst iets uitgevallen zijn, want dit is de vertaling van Skr. auṣṭya (labiaal) en de vertolking van tâlawya zou moeten luiden: akṣara mĕdal ing langit-langit.

wordt ewang, a + idan = edan enz. en dat a + u = o wordt, b.v. gangga + udaka = ganggodaka, ka + ulah = kolah.

Na de swarasandhi komt de wyañjanasandhi en de wisargasandhi enz. Men zou dit gedeelte dus een Oudjavaansche klankleer kunnen noemen. Het tweede gedeelte echter van dit Hs. (p. 7—10) heet Kṛtabasa en geeft korte Sanskritzinnen met bijgevoegde O. J. vertaling. Het begint met: Saḥ wṛkṣah, ikang kayu; saḥ wṛkṣaḥ tiṣṭati, lâgi ya. Hier wordt dus tiṣṭati (staat) door lâgi „(is er) nog" weergegeven. Daarop volgt: tat kânanam, ikang alas, kusumitam, makambang iya. Deze vertaling is volkomen juist: kusumita is inderdaad makĕmbang, het Mal. bĕrbunga Daarna: tasmin kânane kusumite, nangkâna lâgi ya. Dit is dus de O. J. wijze, om den Locat. aan te duiden.

Vervolgens saḥ [1] latâ, ika udwad, saḥ wṛkṣaḥ, ikang kayu, saḥ wṛkṣaḥ [2] sâ latâ sangçrîya, an paraçraya ya, sâ latâ sangçrîta [3] bhawati, siddha ya.

Langzamerhand worden de zinnen iets ingewikkelder b.v.:

Saḥ gajaḥ, ikang liman, abhihataḥ, sinimbat iya, dening apa (waardoor?), saḥ wṛksaḥ ikang kayu, tena wṛkṣeṇa, de nika sinimbat iya, nipâtitaḥ, tiba ya, [4] saḥ gajaḥ abhihataḥ bhawati, siddha ya. Hieruit blijkt, dat de O. J. vertaler duidelijk begreep, dat tena wṛkṣeṇa de Instrumentalis is. Dit blijkt ook uit het volgende voorbeeld: Tat jalam, ikang wwai, deyam winehakĕn iya, dening apa, saḥ Çakra, sang hyang Indra, tena Çakreṇa, de nira winehakĕn iya. Tevens ziet men hier, hoe men voor winehakĕn moet lezen wehakĕn; het is een passieve Imperatief, want het is de vertaling van deyam (te geven, moet gegeven worden). [5]

Nog ingewikkelder is deze zin:

Te wihagâḥ, ikang manuk, saḥ wṛkṣa, ikang kayu, puṣpaphalopetaḥ ya, puṣpaphala, puṣpañca phalañca. (Dit is de gewone wijze, om aan te duiden, dat puṣpaphala een

---

[1] Lees: sâ.

[2] Lees: taṃ wṛkṣaṃ.

[3] Lees: saṃçritâ.

[4] Dit is minder juist: Skr. nipâtitaḥ beteekent „geveld" en moet dus in het O. Jav. door katibâkĕn vertaald worden. Tiba, of liever tibâ, zou de vertaling van Skr. nipatitaḥ zijn.

[5] Winehakĕn beteekent: wordt (werd gegeven) en is Pass. Dur. Ind.

dwandwa-samenstelling is), puṣpa ikang kambang, phala ikang wwah, de nika (daardoor) upetaḥ, kinalagyan iya. (Kinalagyan is dus de O. Jav. vertaling van upetaḥ „voorzien van"), gandhawâhinî ya, gandhaḥ tasmin asti (de wijze waarop de Indiërs een bahuwrîhi-samenstelling aanduiden), gandhaḥ wanginya, asti ana ya, manoharaḥ kahyunhyun iya. Daarna wordt de zin nog eens herhaald: taṃ wṛkṣaṃ puṣpaphalopetaṃ gandhawantaṃ manoharaṃ te wihagâḥ prâpya, pinangguhnya pwa ya ta, taṃ wṛkṣam te wihagâḥ prâpya çrayante.

Hieruit ziet men, op welke wijze ongeveer de oude Javanen het Sankrit beoefend hebben. Dat dergelijke grammatica's en woordenboeken veel kunnen bijdragen tot de kennis der juiste beteekenis der Oudjavaansche woorden behoeft geen betoog.

EEN VERLOREN SCHAAP TERECHT.

DOOR

C. M. PLEYTE.

Den 4den April 1888 ontving het Rijks Museum van Oudheden te Leiden van het Zeeuwsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen een van tufsteen gehouwen daemonenkop [1] in bruikleen, voorzien van grooten horens, bolle wangen, uitpuilende oogen, gekroesde haren, ringbaard, knevels en slagtanden in boven- en onderkaak, die ons aanstonds aan de bekende Garuḍa-figuren van Tjandi Panataran in Kĕdiri deed denken. Blijkens den in het zeer dikke achtergedeelte van den ongeveer 300 Kg. zwaren steenklomp uitgehouwen rand kon het voorwerp moeilijk als iets anders dan als een sluitsteen boven een ingang of venster van een bouwwerk uit de Hindoe-periode beschouwd worden, doch bij de overdracht werd alleen medegedeeld dat het afkomstig was uit de dèsa Padjarakan in de Residentie Probolinggo en door een der schepen van de reederij Zeylen en Derker werd aangebracht.

Natuurlijk rees de vraag van welk bouwwerk het deel kon uitgemaakt hebben en deze begon nog sterker te spreken, toen, thans ongeveer drie jaren geleden, de afdeeling der Nederlandsch-Indische oudheden van voornoemd Museum opnieuw werd geordend, bij welke gelegenheid dit merkwaardige stuk een betere plaats erlangde en duidelijker zichtbaar werd tentoongesteld. A priori mocht, den omvang van den steen in aanmerking genomen, wel vastgesteld worden, dat de tegenwoordige Javanen, die den kop naar hun smaak opschilderden, dezen niet ver hadden weggesleept, zoodat de richting waarin het onderzoek naar de herkomst ervan geleid moest worden daardoor eenigszins werd bepaald. Immers in de nabuurschap van Padjarakan bevindt zich slechts *één* tempel, de wegens zijn rondbouw zoo merkwaardige, uit baksteen opgetrokken

[1] De kop is gemerkt: I. M. Z. G. 134a.

Tjandi Djaboeng, welk feit het vermoeden wettigde dat de kop aan dezen was ontroofd. Het ontbrak ons destijds aan voldoenden tijd om een nader onderzoek dienaangaande in te stellen en de zaak bleef rusten, totdat wij die dezer dagen weder ter hand konden nemen, hetgeen ons de overtuiging schonk, dat onze zienswijze bleek juist geweest te zijn.

Ter beschikking voor ons onderzoek hadden wij, behalve de uitstekende photographie door den heer van Kinsbergen [1] van dezen Tjandi vervaardigd, een schilderij van Sieburg in 's Rijks Ethnographisch Museum aanwezig [2], die beiden een duidelijke voorstelling van dezen tempel geven en waarop dadelijk te zien is, dat boven de blinde vensters van den gevel daemonen prijken, wier koppen volkomen met den onderhavigen, zelfs tot in de kleinste bijzonderheden, overeenstemmen doch waarop het sluitstuk boven den ingang ontbreekt. Instede daarvan ontwaart men thans een vierkante opening. De randen daaromheen bleven evenwel intact en deze kunnen, wijl zij nog de overblijfselen vertoonen van een haardos en klauwen gelijk de aanwezige monsters die bezitten, slechts rond een kop geheel gelijk aan hunne koppen gesloten hebben. En dat dit werkelijk het geval geweest is, blijkt uit de hoewel zeer slechte afbeelding van Tjandi Djaboeng, die men bij Raffles aantreft, waarop de kop boven den ingang nóg voorkomt. Deze was ook nog ter plaatse toen de heer van Hoëvell dertig jaar later deze plaats bezocht [3]. Bovendien vond hij de thans gebroken houten trap, die naar den ingang voert in goeden staat. Omstreeks het midden van de 19e eeuw was de kop dus nog op de oude plaats aanwezig. Evenwel toen de heer Verbeek den bouwval bezocht waren de trap gebroken en de kop verdwenen. Vermoedelijk heeft de laatste bij zijn val uit den gevel de trap verbrijzeld, waarna inwoners van Padjarakan, die den kop op den grond vonden liggen, dezen hebben medegenomen en hem later aan een der scheepskapiteins van Zeylen en Derker verkocht.

Jammer genoeg zijn bij de photographieën van den heer van Kinsbergen evenmin als bij de beschrijving van den heer Verbeek [4] maten opgegeven, anders ware dadelijk na te meten of de kop in

[1] Van Kinsbergen, Photographisch Album, Pl. 210.
[2] Sieburg, Schilderij N°. 31.
[3] Van Hoëvell, Reis over Java, Madoera, en Bali, Dl. II, blz. 157.
[4] Verbeek, Oudheden van Java, Verh. Bat. Gen. v. K. en W., Dl. XLVI, blz. 311.

de opening past. Dit zij thans den welwillenden lezer, die Tjandi Djaboeng bezoekt, overgelaten, waartoe wij de afmetingen van den kop hier mededeelen. De hoogte en breedte en diepte bedragen M. 0.88, M. 0.90 en M. 1.20, de dikten over den trapvormig uitgehakten achterkant van boven naar beneden gemeten, M. 0.31, M. 0.18, M. 0.19 en M. 0.21 en de breedten der treden in dezelfde volgorde M. 0.32, M. 0.23 en M. 0.22, terwijl het bovenvlak M. 0.43 breed is.

Ten slotte nog een enkel woord over de beteekenis van den kop, in den aanhef door ons als Garuḍa-kop aangeduid. Aangezien de heer Verbeek in zijn beschrijving van Tjandi Djaboeng hetzelfde voorwerp Banaspati noemt, moet alsnog worden uiteengezet, waarom wij die benaming niet overnemen. De reden hiervan is deze. Alle in de laatste jaren verschenen beschrijvingen van tempelruïnen duiden de daemonenkoppen, welke men veelvuldig boven deuren en vensters daarvan aantreft, eenvoudig met het woord banaspati aan, hoezeer zij onderling ook mogen verschillen. Welke daemon in het bijzonder met dezen naam door hem, wien het vaderschap dezer benaming toekomt, werd aangeduid, is reeds vergeten en tegenwoordig wordt zij coram op alle daemonenkoppen zonder onderscheid, die als sluitstukken fungeeren, toegepast. Zij mogen een breeden, smallen of spitsen muil hebben en deze mag slagtanden of lotosbloemen vertoonen, zij mogen horens dragen of een kroon, om het even, banaspati is het geijkte woord. Verklaren doet de benaming, die slechts „heer der geesten” beteekent, niets, daar er noch een god noch een duivel bekend is, die dezen naam voert. Vermoedelijk heeft men er oorspronkelijk dan ook alleen het begrip van wachter mede willen uitdrukken, doch dan ware het beter geweest daarvoor het algemeen gangbare râkshasa te bezigen, daar voldoende bekend is dat râkshasa's in tal van verschillende gedaanten worden voorgesteld. Het wordt dan ook hoog tijd dat banaspati uit de terminologie onzer Indische archeologen verdwijne, daar dit woord, gelijk thans het geval is, aanleiding tot verwarring geeft. De daemonen-figuren van Tjandi Kali Bĕning bijvoorbeeld worden eveneens banaspati genoemd en gelijken evenveel op den ter sprake gebrachten kop, als koeien op paarden. Het is dan ook niet aan te nemen, dat de oude Javanen al de verschillende koppen gelijkelijk hebben benoemd, integendeel zij zullen daarvoor wel evengoed bijzondere namen hebben gehad als de tegenwoordige Baliërs die bezitten, welke aan iedere karang, gelijk zij ge-

houwen ornamenten collectief noemen en waaronder ook daemonenkoppen voorkomen, naar den aard van wat het versiersel voorstelt, een eigen naam geven. Daar nu de Baliërs monsters als waarvan de besproken kop deel heeft uitgemaakt Garuḍa noemen en op de Tjandi Panataran geheele reeksen van gedrochten met dezelfde koppen en van vleugels en achterpooten in den vorm van hanepooten voorzien, voorkomen die moeilijk iets anders kunnen zijn dan Garuḍa's, daar zij om en om met Nâga's, hunne erfvijanden, afwisselen, ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat de kop in kwestie een Garuḍa-kop is, waarop de naam banaspati derhalve allerminst past.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1900—1901.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 SEPTEMBER 1900.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), Pijnacker Hordijk (Onder-voorzitter), Heeres, Henny, J. J. M. de Groot, van der Lith, van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de HH. Immink en van Hasselt.

De notulen der vergadering van 16 Juni jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn brieven:

a. van de heeren mr. F. J. E. A. Bade, mr. H. G. Derx, R. W. F. Kijftenbelt, W. C. Thieme en N. W. de Wal, dat zij het hun aangeboden lidmaatschap aanvaarden;

b. van de leden J. van Oldenborgh, mr. J. Last, J. R. P. F. Gonggrijp, dr. H. T. Colenbrander, O. C. Eschauzier, D. J. Hulshoff Pol en mr. H. van Dissel, dat zij hun lidmaatschap met het einde des jaars wenschen te doen eindigen;

c. van de leden R. C. Bakhuizen van den Brink, mr. C. Bake, J. L. Cluysenaer, H. J. de Groot, L. Knappert, F. G. Kramp, J. J. Meijer, H. J. A. Raedt van Oldenbarnevelt, H. Th. J. Uytterbroek en J. F. Scheltema, opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

De Secretaris stelt voor, dat het Instituut zich tot ruiling der wederzijdsche uitgaven, in verbinding stelle met het Seminar für Orientalische Sprachen te Berlijn.

Goedgekeurd.

De Secretaris stelt voor, de volgende tijdschriften, in de Biblio-

theek aanwezig maar hier niet thuis behoorende, weg te schenken, en wel: La Rivista Europea, jaarg. I — VI (1870—75) aan de Kon. Bibliotheek; en Atti della Reale Accademia dei Lincei, Rendiconti van de wis-, natuur- en scheikundige afdeeling, aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden of, zoo zij daar aanwezig zijn, aan de Polytechnische school te Delft.

Goedgekeurd.

De Secretaris deelt nog mede dat van verscheidene tijdschriften ontbrekende afleveringen op aanvraag zijn ontvangen, zoodat de bibliotheek in dat opzicht belangrijk is aangevuld.

Notificatie.

Van den heer E. Lacomblé, beeldhouwer te Arnhem, zijn ten geschenke ontvangen een gipsbeeld van Coen en een dito borstbeeld van C. F. Winter Sr.

Wordt besloten deze geschenken onder dankbetuiging te aanvaarden.

Van den heer W. Schmidt, S. V. D. te St. Gabriël, Mödling bij Weenen is, ter plaatsing in de *Bijdragen*, ontvangen eene verhandeling over „die Sprachen der Sakei und Semang auf Malacca und ihr Verhältnis zu den Mon-Khmēr-Sprachen."

Op advies van den Voorzitter wordt tot de opneming besloten.

Verder zijn van Dr. Kohlbrugge terugontvangen de verhandelingen over de Tenggereezen en over de naamgeving in Indië, overeenkomstig de dezerzijds geuite wenschen aangevuld; zoodat thans tegen de opneming in de *Bijdragen* geen bezwaar bestaat.

Van den heer P. H. van der Kemp is ontvangen eene verhandeling over Raffles' betrekkingen met Nias in 1820—21.

Overeenkomstig het voorstel van de HH. Heeres en Kielstra wordt tot de opneming in de *Bijdragen* besloten.

De Secretaris deelt mede dat, met toestemming van den schrijver, door hem de noodige wijzigingen zijn gebracht in het opstel van den heer Engelhard over de Boven-Doesson (zie notulen van 19 Mei jl.), zoodat ook die verhandeling voor de pers gereed ligt.

In verband met de reeds beschikbare copij stelt hij voor, in 1901 twee deelen *Bijdragen* te doen verschijnen.

Goedgekeurd.

Van het lid Raden Adipati Sasra di Ningrat te Soerakarta is ten geschenke ontvangen een Javaansch boekwerk „Wulang Reh”, dat met dankbetuiging wordt aangenomen voor de bibliotheek.

De Secretaris deelt nog mede, dat de Penningmeester geen bezwaar had tegen de in de vorige vergadering besproken completeering der bibliotheek met eenige werken, op Britsch-Indië betrekking hebbende, zoodat daartoe sedert is overgegaan.

De Secretaris geeft een overzicht van de pogingen, welke bij den Minister van Koloniën zijn aangewend om herstel te verkrijgen van het vroeger subsidie voor historische onderzoekingen in het India Office.

Namens het bestuur hebben de HH. Henny en Heeres, de 3ⁿ Juli, de zaak mondeling bij den Minister bepleit, en is den dag daarop eene schriftelijke aanvraag gevolgd.

Hierop is den 18ⁿ Juli Lª A 1 nº 4 geantwoord, dat de Minister alsnog wenscht te vernemen, of het onderzoek der Bengaalsche documenten over 1818—30 inderdaad is voltooid; welke blijvende resultaten deze arbeid heeft opgeleverd; wat het Instituut nog verder in deze richting wenscht te zien verricht, hoe hoog de verder benoodigde kosten zullen zijn, en tot welk voor geen verhooging vatbaar bedrag steun van de Regeering tot het bereiken van het gestelde doel wordt verwacht.

De Secretaris doet hierop voorlezing van de met mr. W. Roosegaarde Bisschop, naar aanleiding van dit schrijven, gevoerde correspondentie.

Bij de daarop gevolgde gedachtenwisseling blijken de leden eenparig van meening dat het niet mogelijk is, 's Ministers brief op voldoende wijze te beantwoorden voordat het door Mr. Bisschop toegezegd „verslag” met „beredeneerden catalogus” is ontvangen; dat thans alleen kan worden verklaard, dat het onderzoek der archieven in het India Office over 1818—1830 is afgeloopen; dat nu in de eerste plaats noodig is een onderzoek, daaraan aansluitende, over de jaren 1795—1818, vooral omdat over dien tijd vele documenten in onze archieven ontbreken, en dat onmogelijk vooraf met juistheid te bepalen is hoelang dat onderzoek zal duren, hoeveel arbeid en dus hoeveel kosten dit zal vereischen.

Wordt besloten, in dezen geest voorloopig aan den Minister te antwoorden.

De Secretaris deelt mede dat Ramāyāna afgedrukt en tegen den prijs van f 10.— in den handel is gebracht.
Notificatie.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 OCTOBER 1900.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), Pijnacker Hordijk (Onder-Voorzitter), Heeres, Immink, J. J. M. De Groot, van Hasselt, van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

De Voorzitter, herinnerend dat den 16^n dezer bij proclamatie werd bekend gemaakt de verloving van H. M. de Koningin, Beschermvrouw van het Instituut, met Hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin, stelt voor H. M. deswege de gelukwenschen des bestuurs aan te bieden.
Goedgekeurd.

De notulen der vergadering van 15 September jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is bericht van de HH. Dr. Th. van Buuren, C. L. Hagnauer, H. van Marken, Chr. C. Trousset, H. P. Mensinga en Mr. R. H. P. van der Zwaan, dat zij het lidmaatschap des Instituuts aanvaarden.
Van de leden Stoorvogel, Hepp, Chantepie de la Saussaye, van Wijk en Jhr. Loudon is opgaaf ontvangen van veranderd adres.
Van de leden K. Heeringa, J. P. J. Barth en O. E. V. Hermens, bericht dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen.
Notificatie.

De Secretaris draagt voor tot lid de HH. O. Collet te Weltevreden en L. J. Resner Jr. te 's-Gravenhage.
Conform besloten.

De Secretaris deelt mede wat door hem, namens het bestuur, overeenkomstig het in de vorige vergadering besprokene, dd. 15 September jl. N° 5 is geschreven aan den Minister van Koloniën, en het daarop gevolgde antwoord dd. 3 October jl. La T. N° 5, waaruit blijkt dat Z. Exc. na het verschijnen van het "Verslag met beredeneerden Catalogus" van Mr. Roosegaarde Bisschop gaarne een nader antwoord zal te gemoet zien op zijn vorig schrijven dd. 18 Juli n° 5.

Notificatie.

Van den Commissaris Dr. Brandes zijn twee brieven ontvangen, dd. 29 Augustus en 18 September jl. Bij den eersten is gevoegd een wissel ad f 200.—, welke aan den penningmeester is afgegeven; bij den tweede het cognossement van een kist met 108 photo's van oudheden (van Kinsbergen), door de Indische Regeering aan het Instituut afgestaan.

Notificatie.

Door Prof. C. Poensen is, ter plaatsing in de *Bijdragen*, aangeboden een opstel, getiteld "Mangkubumi, Djocja's eerste sultan, naar aanleiding van een Javaansch handschrift."

Op advies van den HH. Heeres en Kielstra wordt tot de opneming besloten.

Van den heer C. M. Pleyte is ontvangen eene "Bijdrage tot de kennis van het Mahâyâna op Java, naar aanleiding van Grünwedels "Mythologie du Buddhisme au Tibet et en Mongolie."

Overeenkomstig het advies van den Voorzitter wordt tot de opneming in de *Bijdragen* besloten.

Door het Departement van Koloniën is bij missive van 25 September 1900 afd. F n° 5207 de vraag gesteld, tegen welken prijs 400 exx. van het 1e stuk van Dr. Niemann's Bloemlezing zouden kunnen worden geleverd.

De Secretaris, herinnerend dat de handelsprijs f 3.50 bedraagt, en dat bij eene levering van 600 exx. in 1871, 40 pCt. reductie werd gegeven, stelt voor die reductie thans, voor 400 exx., op 35 à 36 pCt. te stellen en alzoo te antwoorden dat het bestuur bereid is, de levering te doen geschieden voor f 2.25 per exemplaar, of in totaal voor f 900.

Goedgekeurd.

Van het lid J. W. IJzerman zijn ten geschenke ontvangen negen bijzonder fraaie photographieën, waarvan 6 groot 27 × 37, 3 groot 21 × 26 cM., in 1897 door den heer C. Johannes te Magelang vervaardigd van de Tjandi Mendoet in Kadoe, vóór de sedert aangevangen herstellingswerken.

Onder dankbetuiging plaatsen in de verzameling van het Instituut.

De Secretaris deelt mede dat hij van de reeds afgedrukte verhandeling van Mr. L. W. C. van den Berg over het inlandsch gemeentewezen op Java 100 afdrukken heeft doen maken, bestemd om afzonderlijk in den handel te worden gebracht, en vraagt daarop goedkeuring.

Deze wordt verleend.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 17 NOVEMBER 1900.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), Pijnacker Hordijk (Onder-Voorzitter), Heeres, Immink, Henny, J. J. M. de Groot, van Hasselt, van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

De notulen der vergadering van 20 October jl. worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede dat door hem is ontvangen eene dankbetuiging vanwege H. M. de Koningin, voor het door het Bestuur gezonden adres van gelukwensching bij gelegenheid van Hare verloving.

Notificatie.

Ingekomen is bericht van de HH. Dr. A. W. Nieuwenhuis en L. P. C. Roskott, dat zij het hun aangeboden lidmaatschap aanvaarden.

Notificatie.

Op voorstel van den Secretaris wordt tot lid benoemd de heer J. A. Stegerhoek te 's-Gravenhage.

Van het lid Naudin ten Cate is opgaaf ontvangen van veranderd adres; van de leden H. G. Lorch, Mr. R. Z. Dannenbargh, J. W. van den Broek d'Obrenau en K. L. van Schouwenburg, bericht dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te eindigen.

Notificatie.

De Secretaris deelt mede dat hij van het lid A. E. J. Bruinsma, die bij schrijven dd. 22 Februari jl. het lidmaatschap heeft opgezegd, de laatst verschenen aflevering der Bijdragen terug ontving.

Met verwijzing naar art. 6, slot, van het Reglement is genoemd lid medegedeeld dat van zijn bedanken behoorlijk nota was genomen, dat zijn lidmaatschap echter eerst ult° December 1900 eindigt en dat het teruggezonden boekwerk ter zijner beschikking blijft.

Notificatie.

De Secretaris deelt voorts mede, dat de photo's der oudheden van van Kinsbergen, in de notulen der vorige vergadering bedoeld, in goede orde ontvangen zijn. De collectie is nu geheel compleet, op één na: N° *60a* was gevraagd, en daarvoor is N° 60 gezonden. Volledigheidshalve wordt nog vermeld dat op de clichés de volgnummers 192 en 193 met elkander zijn verwisseld.

Door het lid C. M. Pleyte is het verzoek gedaan, een der clichés, behoorende bij zijn opstel over het Mahâyâna, af te staan aan het Rijksmuseum voor oudheden ten behoeve van eene verbeterlijst op den catalogus.

Geene bedenking.

Door de Royal Geographical Society of Australasia te Brisbane is het verzoek gedaan tot ruiling der wederzijdsche uitgaven.

Geene bedenking.

De Secretaris deelt mede dat, overeenkomstig het in de vorige vergadering beslotene, door den Minister van Koloniën bij dispositie van 2 November jl. L[a] F N° 18 aan het Instituut de levering van 400 exx. van het eerste stuk van Dr. Niemann's Bloemlezing is opgedragen voor den prijs van f 2.25 per exemplaar; dat de aflevering reeds heeft plaats gehad en de rekening den 12[n] dezer is ingediend.

Notificatie.

Van Dr. H. H. Juynboll is ontvangen een opstel, getiteld „Eene Oud-Javaansche vertaling van Indische spreuken.”

Op voorstel van den Voorzitter wordt tot de opneming in de *Bijdragen* besloten.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING.

VAN 15 DECEMBER 1900.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), Heeres, Immink, van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester), en Kielstra (Secretaris).

Afwezig met kennisgeving de HH. Pijnacker Hordijk (Onder-voorzitter), Henny en van Hasselt.

De notulen der vergadering van 17 November jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

bericht van de HH. L. Brunner en J. A. Stegerhoek, dat zij het lidmaatschap van het Instutuut aanvaarden;

van de leden C. G. van Baerle, H. Cornets de Groot, B. W. F. Fokker, W. H Witbols Feugen, A. A. de Jongh, A. Machielse, Jhr. O. van der Wijck, J. H. Pannekoek, J. J. F. Schreuel en

W. Meijer Ranneft, dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;

van de leden C. H. L. Baelde, E. den Dooren de Jong, Dr. Leo Bouchal, en J. Ch. van Es, opgaaf van veranderd adres.

Notivicatie.

Door de „Gesellschaft für Erd- und Völkerkunde zu Giessen" (Hessen) is het verzoek gedaan tot wederzijdsche ruiling van uitgaven.

Aangezien de werkzaamheden van genoemde instelling geheel vallen buiten die van het Instituut, wordt besloten tegen de inwilliging van dit verzoek bezwaar te maken.

Ter tafel wordt gebracht de door den Penningmeester in overleg met den Secretaris opgemaakte begrooting van ontvangsten en uitgaven, welke voor zoover noodig nog door laatstgenoemde wordt toegelicht.

Goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat op dezerzijdsche aanvraag verschillende completeeringen van de Bibliotheek zijn ontvangen; van bijzonder belang zijn:

a. eene reeks jaargangen en afleveringen van de Asiatic Society of Bengal, zoodat op drie extra n[os] na, welke aangevraagd zijn; het *Journal* van 1854 af geheel compleet is;

b. eene dergelijke bezending van de Società Geografica Italiana, zoodat ons ex. van het Bollettino van 1874 af nagenoeg compleet is.

Voor een en ander is bereids dank betuigd.

Notificatie.

De Penningmeester deelt mede dat, hij van de firma G. Kolff & Co heeft ontvangen een wissel ad f 2478.10 ter voldoening (na aftrek der kosten) van de Indische contributiën over 1900.

Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 JANUARI 1901.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), Pijnacker Hordijk (Onder-voorzitter), Heeres, Immink, Henny, Vreede, J. J. M. de Groot, van Hasselt, J. H. de Groot (Penningmeester en Kielstra (Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de HH. van der Lith en van Deventer.

De notulen der vergadering van 15 December 1900 worden gelezen en goedgekeurd.

Van het Bestuurslid Mr. P. A. van der Lith is dd. 26 December jl. een schrijven ontvangen waarbij hij kennis geeft, zich verplicht te zien om gezondheidsredenen zijne functie als zoodanig neder te leggen.

Van dit bericht wordt met groot leedwezen kennis genomen.

Van de volgende HH. is bericht ontvangen dat zij met het einde des jaars 1900 hun lidmaatschap van het Instituut wenschen te doen eindigen: W. Buurman van Vreeden, Dr. J. P. van der Stok, R. P. O D. Wijnmalen, J. de Meester, G. B. Hooyer, O. E. V. Hermens, L. M. Vonck, W. D. J. van Meeteren Brouwer en J. H. Lieftinck.

Van den Bibliothecaris der Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, het verzoek deze instelling (met het einde van het jaar 1901) te schrappen van de lijst der contribueerende instellingen.

Van het lid H. Spakler, opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

Op voorstel van den Secretaris wordt tot lid benoemd de heer Kozui Otani te 's Gravenhage.

Van den Hoogleeraar, Directeur der Indische Instelling is, bij het nederleggen dezer betrekking op 31 December 1900, eene dankbetuiging ontvangen voor de bewijzen van belangstelling, gedurende vele jaren door het Instituutsbestuur gegeven.

Notificatie.

De Secretaris deelt mede, dat door hem is ontvangen de kennisgeving dat bij de herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen het aan het Instituut toebehoorend gebouw is geschat op eene belastbare opbrengst van f 1092.

Notificatie.

De Penningmeester brengt ter tafel zijne rekening en verantwoording over 1900, na te hebben medegedeeld dat hij het restant der remise uit Indië over dat jaar, ad f 403.60 alsnog ontvangen heeft.

De stukken worden in handen gesteld van de HH. Heeres en Immink, die staande de vergadering verslag uitbrengen: na vergelijk van alle posten van ontvangst en uitgaaf met de overlegde bewijsstukken verklaren zij alles in goede orde te hebben bevonden.

Overeenkomstig art. 4 slot van het huishoudelijk reglement wordt besloten, de verantwoording in handen te stellen van de gewone leden Mr. W. Dolk en H. Bosboom, die in de algemeene vergadering verslag van hun onderzoek zullen moeten doen.

Intusschen zegt de Voorzitter den Penningmeester dank voor zijne voortdurende goede zorgen voor de geldmiddelen van het Instituut, en de bovengenoemde bestuursleden voor hunne verificatie.

De Secretaris leest het door hem opgemaakt jaarverslag over 1900, hetwelk tot geene opmerkingen aanleiding geeft en alzoo zal worden uitgebracht in de algemeene vergadering, welke bepaald wordt op 16 Februari a. s.

Tot nieuwe leden worden benoemd:

A. In Nederland:

Mr. J. H. Andries, 's-Gravenhage.
Mr. J. B. van Berckel, Scheveningen.
J. J. F. Blijdenstein, Amsterdam.
Mr. J. P. van Bosse, 's-Gravenhage.
N. van den Brandhof, 〃
Mr. J. F. Burger, Rotterdam.
H. M. Buijskes, 's-Gravenhage.
Dr. W. G. C. Byvanck, 〃
F. W. Craandijk, Amsterdam.
Mr. A. C. Crena de Iongh, Dordrecht.
Dr. M. C. Dekhuizen, Leiden.

A. J. F. Egten van Wissekerke, 's-Gravenhage.
N. L. Holwerda, 〃
J. Isebree Moens, Rotterdam.
H. W. Klerk de Reus, Delft.
Prof. J. Kraus, 〃
Dr. C. A. Lamping, 's-Gravenhage.
P. Landberg, 〃
L. Luyten, 〃
J. A. B. Masthoff, 〃
J. M. Noothoven van Goor, Gouda.
Prof. Dr. N. W. R. Rauwenhoff, Utrecht.
M. Reepmaker, Rotterdam.
J. A. L. Roos, 〃
J. H. L. van der Schaaff, 's-Gravenhage.
J. W. Schiff, 〃
E. K. G. Schiff, Scheveningen.
L. P. F. Schimpf, 's-Gravenhage.
A. M. H. J. Stokvis, 〃
Mr. J. H. de Stoppelaar, 〃
G. C. Visser, 〃
Mr. C. van Vollenhoven 〃
Dr. S. G. de Vries, Leiden.
R. W. P. de Vries, Amsterdam.

B. In Nederlandsch Indie:

J. van Aalst, *met verlof*, 's Gravenhage.
Raden Mas Abdoel Moehni, Probolinggo.
Mr. W. C. van Benthem Jutting, *met verlof*, Amsterdam.
Mr. H. L. van Bloemen Waanders, Keboemen.
Th. L. Bogaerdt, *met verlof*, Amsterdam.
Jbr. M. W. C. van den Brandeler, Magelang.
H. W. Brugmans, Samarang.
K. H. Corporaal, Soerabaja.
J. R. Couperus, Besoeki.
Mr. C. L. Dankmeijer, Samarang.
Dr. Ch. M. van Deventer, Weltevreden.
J. Dinger id.
Mr. N. Dirkzwager, Soerabaja.
J. H. C. van Dompseler, *met verlof*, 's Gravenhage.

E. van Duyvenbode Varkevisser, *met verlof*, 's Gravenhage.
R. van Eck, Samarang.
Dr. L. J. Eilerts de Haan, *met verlof,* Amsterdam.
Dr. S. Figée, Weltevreden.
Mr. A. L. E. Gastman, id.
Mr. W. F. Haase, Probolinggo.
Mr. J. J. Hagen, Bezoeki.
M. Herz, Koetoardjo (Bagelen).
M. G. Hoekstra, *met verlof*, Leiden.
J. G. L. Houthuysen, Semarang.
Mr. J. C. Hubregtse, Meester Cornelis.
J. J. van Huffel, Samarinda (Koetei).
Mr. H. Jelgerhuis Swildens, Soerabaja.
Mr. M. de Jong, Weltevreden.
R. A. Kern, Garoet.
Raden Mas Koesno di Ningrat, Madioen.
Dr. J. B. Kolthoff, Samarang.
D. C. J. Kool, Samarang.
D. A. Koster, *met verlof*, 's Gravenhage.
Mr. M. J. Koster, Bandoeng.
Mej. P. A. M. Lange, Weltevreden.
Mej. E. van Loon, Weltevreden.
Mr. C. Loth, Soerabaja.
Mr. L. S. Louwes, Makassar.
Mr. M. B. van Meerten id.
Mr. H. Mounier, Weltevreden.
J. W. H. Muller, Probolinggo.
Mr. G. J. Nijhuis, *met verlof*, Amsterdam.
Mr. B. Nijman, Weltevreden.
Mr. A. A. van Oven id.
Dr. W. Pauw id.
Th Piper, Soerabaja.
Mr. T. B. Pleyte, Samarang.
Mr. C. L. Rahder, Soerabaja.
P. J. van Ravesteijn *met verlof*, Amsterdam.
Mr. J. F. L. Rhemrev, Weltevreden.
Dr. P. van Romburgh, Buitenzorg.
K. F. H. Roos, Poerworedjo (Bagelen).
G. A. N. Scheltema, Weltevreden.
Mr. H. Schuijten, Samarang.

M. J. Smissaert, Rembang.
Mr. K. A. L. Steller, Manganitoe (Sangi-eilanden)
W. A. P. F. L. Storm van 's Gravesande, Weltevreden.
H. G. Trip, Weltevreden.
Mr. C. A. Valk, Samarang.
J. W. van der Valk, Weltevreden.
A. van der Ven, Rembang.
Jhr. L. J. de Villeneuve, Salatiga.
Mr. A. H. Walkate, Weltevreden.
J. Warneck, Pansoer na pitoe (Sumatra's Westkust).
T. A. Th. Warnecke, Samarang.
A. J. Warren, Soerabaja.
Jhr. J C. van der Wijck, Samarang.
G. C. Zeverijn, Samarang.
A. H. E. Zwager, Soerabaja.

Ter vervulling van de vacaturen, outstaan door de periodieke aftreding van de HH. Kern, Heeres, en Immink en door het bedanken van den heer van der Lith worden de volgende drietallen opgemaakt:

I. Vacature—Kern:
Prof. Dr. J. Spanjaard.
〃 C. Poensen.
Dr. G. J. Dozy.

II. Vacature—Heeres:
Prof. K. Martin.
Mr. A. Telting.
W. Cool.

III. Vacature—Immink:
J. W. IJzerman.
J. Th. Gerlings.
Mr. A. J. E. A. Bik.

IV. Vacature—van der Lith:
Prof. Dr. G. K. Niemann.
〃 Mr. L. W. C. van den Berg.
Mr. M. H. C. van Oosterzee.

De vergadering wordt gesloten.

JAARVERSLAG OVER 1900.

Het *Bestuur* bestond in het afgeloopen jaar uit de HH. Prof. Dr. J. H. C. Kern (Voorzitter), Mr. C. Pijnacker Hordijk (Ondervoorzitter), Prof. Mr. J. E. Heeres, Mr. A. J. Immink, Mr. J. E. Henny, Prof. Dr. A. C. Vreede, Prof. Dr. J. J. M. de Groot, Prof. Mr. P. A. van der Lith. Prof. A. L. van Hasselt, Mr. C. Th. van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester) en E. B. Kielstra (Secretaris).

Ingevolge art. 8 van het Reglement treden thans de HH. Kern, Heeres en Immink af, terwij Prof. van der Lith het verlangen heeft te kennen gegeven, om gezondheidsredenen tusschentijds af te treden.

Op 1 Januari jl. telden wij 29 buitenlandsche en 2 eereleden, 6 donateurs, 7 contribueerende instellingen, 2 correspondeerende en 596 gewone leden. welk laatste cijfer, hetwelk ten vorigen jare 583 bedroeg, wederom op eenigen vooruitgang wijst.

Door den dood ontvielen ons in het afgeloopen jaar de leden: Jhr. Mr. W. H. de Beaufort, J. Beukhof, J. A. van der Elst. Mr. M. C. van Hall, J. B. A. Kessler, J. H. J. Laats, J. B. Palinckx, L. F. Tuijl Schuijtemaker en Mr. W. Tadema.

Het Instituut staat, door ruiling van werken, in verbinding met 119 instellingen.

Tot ons genoegen waren de leden Dr. Brandes en Dr. van Ronkel ook in het afgeloopen jaar welwillend als Commissarissen onzer instelling voor Indië werkzaam; voor hunne trouwe medewerking vinde een woord van dankbaarheid hier plaats.

De *werkzaamheden* van het Instituut bestonden in de geregelde uitgaaf der *Bijdragen* (deel LI der geheele reeks) en de uitgaaf van het oud-Javaansch gedicht Rāmāyaṇa, bewerkt door Prof. Kern.

De druk van het hierbij behoorend, door Dr. Juynboll vervaardigd glossarium is onderhanden.

**

Onze pogingen om, met steun der Regeering, de werkzaamheden in het India Office te kunnen voortzetten, bleven voorhands nog zonder gevolg.

Aan de ordening der *bibliotheek* werd met kracht voortgewerkt, doch tot ons leedwezen mocht het nog niet gelukken, haar ten einde te brengen.

Omtrent den *financieelen toestand* kan worden medegedeeld, dat het Instituut, behalve het gebouw, het meubilair, de bibliotheek en het boekenfonds, aan effecten en geld op ult° December jl. in het bezit was van f 20896.81 tegen f 21587.69 een jaar te voren.

Lettende op de buitengewone uitgaven, welke aan den druk van Rāmāyaṇa en vooral aan de completeering onzer bibliotheek werden ten koste gelegd, en op de daling der waarde onzer effecten met co. f 430.— is deze uitkomst niet onbevredigend.

Wij blijven echter hopen dat onze financieele kracht belangrijk blijft stijgen, met het oog op de vele uitgaven welke ons in de toekomst wachten, en ook op het feit dat de werkzaamheid onzer instelling voor een goed deel van die kracht afhankelijk is.

Wij verheugen ons daarom over het gestadig toenemen van ons ledental, en vertrouwen dat de toekomst aan onze leden zal toonen dat onze instelling, zoowel door de publicatie van belangrijke opstellen als door het bezit eener rijke bibliotheek, een degelijke steun is voor de Indologische wetenschap.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN 16 FEBRUARI 1901.

Aanwezig de bestuursleden: Kern (Voorzitter), Pijnacker Hordijk (Onder-voorzitter), Heeres, Immink, van Hasselt, van Deventer, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris), benevens de gewone leden van der Toorn, Rouffaer, Telting, IJzerman, Martin, Pleyte en het correspondeerend lid Schmeltz.

De Voorzitter opent de vergadering met een welkomstgroet, daarbij wijzende op het groote belang van het Instituut voor de kennis van Indië en zijne bevolkingen.

De Notulen der vergadering van 24 Februari 1900, welke reeds — voorloopig door het bestuur goedgekeurd — in de *Bijdragen* zijn opgenomen, worden zonder voorlezing vastgesteld.

De Secretaris leest het Jaarverslag, waarin de Voorzitter aanleiding vindt hem namens de vergadering dank te zeggen voor zijne bemoeiingen ten bate van het Instituut.

De rekening en verantwoording van den penningmeester zijn door de leden Mr. W. Dolk en H. Bosboom nagezien en hebben blijkens hun schrijven van 1 Februari jl. tot geene aanmerkingen aanleiding gegeven, weshalve zij tot goedkeuring adviseeren.

De vergadering vereenigt zich met dit advies, waarna de Penningmeester nog eenige inlichtingen geeft omtrent de voornaamste posten van ontvangst en uitgaaf.

De Voorzitter dankt hem namens de vergadering voor de goede zorgen, ook in het afgeloopen jaar weder aan het Instituut gewijd.

De Voorzitter deelt mede dat volgens art. 8 van het Reglement aftreden de bestuursleden Kern, Heeres en Immink, welke niet dadelijk herkiesbaar zijn, terwijl het bestuurslid van der Lith wegens gezondheidsredenen gemeend heeft deze taak te moeten nederleggen.

Hij verzoekt dus thans over te gaan tot de verkiezing van vier bestuursleden, waarvoor door het bestuur de volgende drietallen worden aanbevolen:

I. Vacature—Kern:
Prof. Dr. J. Spanjaard.
Prof. C. Poensen.
Dr. G. J. Dozy.

II. Vacature—Heeres:
Prof. Dr. K. A. Martin.
Mr. A. Telting.
W. Cool.

III. Vacature—Imminck:
J. W. IJzerman.
J. Th. Gerlings.
Mr. A. J. E. A. Bik.

VI. Vacature—Van der Lith:
Prof. Dr. G. K. Niemann.
Prof. Mr. L. W. C. Van den Berg.
Mr. M. H. C. Van Oosterzee.

De leden van der Toorn en Rouffaer fungeeren op uitnoodiging van den Voorzitter als stemopnemers.

De uitslag is dat met groote meerderheid gekozen worden de HH. Spanjaard, Martin, IJzerman en Niemann.

De Voorzitter dankt de stemopnemers voor hun arbeid, en ontvangen op zijne vraag deswege, van de HH. Martin en IJzerman het antwoord dat zij bereid zijn hunne benoeming aan te nemen. Aan de HH. Spanjaard en Niemann, niet ter vergadering aanwezig, zal van de benoeming schriftelijk bericht worden gezonden.

De Voorzitter brengt hulde aan de werkzaamheid der aftredende bestuursleden Heeres, Immink en van der Lith; de Ondervoorzitter, zich daarbij aansluitende, zegt dat die hulde dubbel moet gebracht worden aan den aftredenden Voorzitter, die reeds zoo lange jaren zijne veel omvattende kennis ten bate deed strekken van het Instituut en ongetwijfeld dat ook in den vervolge zal blijven doen.

De Secretaris leest de lijst der in de Bestuursvergadering van 19 Januari jl. nieuw benoemde leden.

Niemand verder het woord verlangende, wordt de vergadering gesloten.

(Voorloopig goedgekeurd in de Bestuursvergadering van 16 Maart 1901).

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 FEBRUARI 1901.

Aanwezig de HH.: Pijnacker Hordijk, van Hasselt, van Deventer, IJzerman, Martin, J. J. H. de Groot en Kielstra.

Voor het thans aangevangen vereenigingsjaar worden gekozen:
tot Voorzitter: Mr. C. Pijnacker Hordijk.
tot Onder-voorzitter: Mr. J. E. Henny.
tot Penningmeester: J. H. de Groot.
tot Secretaris: E. B. Kielstra.
welke allen, voor zoover aanwezig, zich tot de vervulling der hun opgedragen betrekking bereid verklaren. Aan den heer Henny, die schriftelijk berichtte wegens ambtsbezigheden de vergadering niet te kunnen bijwonen, zal door den Secretaris mededeeling worden gedaan van de op hem gevallen keuze.

De Voorzitter stelt voor, H. M. de Koningin, Beschermvrouw van het Instituut, geluk te wenschen met HD. huwelijk, hetwelk niet-alleen aan het geluk der Vorstin, maar ook dat van Nederland en de Koloniën bevorderlijk moge zijn.
Allen vereenigen zich met dit voorstel.

De notulen der vergadering van 19 Januari jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:
berichten van de leden Dr. J F. van Bemmelen, J. C. van Hattem van Ellewoutsdijk en F. D. Graaf Schimmelpenninck, dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;
van de leden Mr. A. J. Driessen en Kozui Otani, opgaaf van veranderd adres.
Notificatie.

De Secretaris stelt voor, het *Journal Asiatique*, hetwelk over de jaren 1843—46 en na 1886 op enkele afleveringen na in de Bibliotheek ontbreekt, te completeeren voor een bedrag van fr. 400.

En voorts, de in de Bibliotheek niet aanwezige deelen van de Bibliotheca Indica en van de Archaeological Survey, Old Series, aan te schaffen voor een bedrag van cc. f 40.—.

Goedgekeurd.

Van den Minister van Koloniën is dd. 2 Febr. 1901 La A 1 N° 30 het volgende schrijven ontvangen:

Het zal Uw Bestuur niet zijn ontgaan, dat bij de Indische begrooting voor het dienstjaar 1902 gelden zijn aangevraagd en toegestaan voor het doen verrichten van een onderzoek naar de op *Java* aanwezige oudheden, ten einde na te gaan wat aanwezig is en den toestand waarin het zich bevindt; door het maken van afbeeldingen en, zoo noodig, afgietsels, het aanwezige voor de toekomst te bewaren; eindelijk om zooveel mogelijk te behouden wat er is (zie blz. 10 der Memorie van Toelichting).

Ten einde den in dit opzicht te verrichten arbeid geheel tot zijn recht te doen geraken en voor de wetenschap zooveel mogelijk vruchten te doen afwerpen, zou ik er veel prijs op stellen indien het Koninklijk Instituut voor de taal- land- en volkenkunde van *Nederlandsch-Indië* bereid was om eventueel zijne medewerking te verleenen voor de publicatie van de resultaten, die het onderzoek mocht opleveren, zoomede de Regeering voor te lichten indien daartoe aanleiding bestaat en in verband hiermede tijdig de noodige voorstellen te doen.

Ik ben toch voornemens den Gouverneur-Generaal van *Nederlandsch-Indië* uit te noodigen om door de toezending van driemaandelijksche rapporten nopens hetgeen in het afgeloopen tijdvak verricht is, de Regeering hier te lande nauwkeurig op de hoogte te houden van den stand der zaak. In die rapporten zou dan tevens in het kort kunnen worden aangegeven hetgeen de met het onderzoek te belasten personen zich voorstellen in het volgend driemaandelijksch tijdvak te doen, zoodat de regeering steeds op de hoogte blijft van den gang en den stand van het onderzoek.

Van die rapporten stel ik mij voor Uw Instituut geregeld mededeeling te doen, indien het bereid is om de verzochte medewerking te verleenen.

Uwe toezegging in dit opzicht zie ik gaarne te gemoet.

Na gedachtenwisseling wordt besloten:

1°. aan den Minister van Koloniën mede te deelen dat het

Instituut gaarne bereid is alle verlangde medewerking te verleenen, voor zoover het daartoe in staat zal zijn;

2°. eene commissie samen te stellen, welke ter zake de noodige voorlichting kan geven aan het Instituutsbestuur.

Van het lid J. Habbema is ontvangen een opstel „Bijgeloof in de Preanger Regentschappen". Op advies van de HH. Kern en van Hasselt wordt besloten tot opneming daarvan in de *Bijdragen*.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 MAART 1901.

Aanwezig de HH. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), J. J. M. de Groot, Niemann, van Hasselt, van Deventer, Spanjaard, Martin, IJzerman, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris)

Afwezig met kennisgeving, de heer Henny.

Van de HH. Niemann en Spanjaard is bericht ontvangen dat zij de benoeming tot bestuurslid, — van den heer Henny dat hij de benoeming tot Ondervoorzitter aanneemt.

De Voorzitter heet de eerstgenoemde HH. welkom.

Van den Particulieren Secretaris van H. M. de Koningin is dd. 21 Februari jl. N° 500 namens Hoogstdezelve eene dankbetuiging ontvangen voor de H. M. aangeboden gelukwenschen.

Notificatie.

Door de volgende HH. is bericht dat zij het lidmaatschap aannemen: Mr. J. H. Andries, Mr. J. B. van Berckel, N. van den Brandhof, Mr. J.. F. Burger, J. J. F. Blijdenstein, F. W. Craandijk, Mr. A. C. Crena de Iongh, A. J. F. Egter van Wissekerke, Dr C. A.

Lamping, P. Landberg, Prof. J. Kraus, J. M. Noothoven van Goor, J. A. B Masthoff, Prof. Dr. N. W. R. Rauwenhoff, J. A. L. Roos, A. M. H. J. Stokvis, Mr. J. H. Stoppelaar, G. C. Visser, Mr. L. van Vollenhoven, R. W. P. de Vries, J. van Aalst, E. van Duijvenbode Varkenvisser, P. J. van Ravenstein, Th. L. Bogaardt, Mr. W. C. van Benthem Jutting en M. G. Hoekstra.

Notificatie.

Op voorstel van den Secretaris wordt gebracht op de lijst der contribueerende instellingen de Kon. Ned. Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Ned.-Indië.

Het lid W. E. Asbeck Brusse heeft bericht, met ult°. 1901 zijn lidmaatschap te willen doen eindigen.

Notificatie.

Van de leden C. van de Velde, Joh. F. Snelleman, H. G. Willems en A. F. Velders is bericht ontvangen van veranderd adres.

Notificatie.

Van den Commissaris van het Instituut te Batavia Dr. Brandes is ontvangen een wissel ad f 179.58, met de daarop betrekking hebbende afreking.

In handen van den penningmeestnr.

Van den heer W. Pos, zendeling op Soemba, is ter opneming in de *Bijdragen* ontvangen een Soembaneesche woordenlijst.

Overeenkomstig het advies der HH. Kern en Niemann wordt tot de plaatsing besloten.

Van het lid Mr. L. W. C. van den Berg is ontvangen, tot hetzelfde doel, een opstel getiteld „Mohammedaansche Vorsten in Ned.-Indië”.

Ingevolge advies van de HH. Niemann en Kielstra wordt tot de plaatsing besloten.

De Secretaris deelt mede dat de afzonderlijk in den handel gebrachte overdrukken van de eenige jaren geleden in de *Bijdragen* opgenomen studiën van Mr. Van den Berg over de afwijkingen van het Mohammedaansch familie-, erf- en vermogensrecht op Java